

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

Роман Горак
Ярослав Гнатів

Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО

книга восьма

Р ОКИ С траждань

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

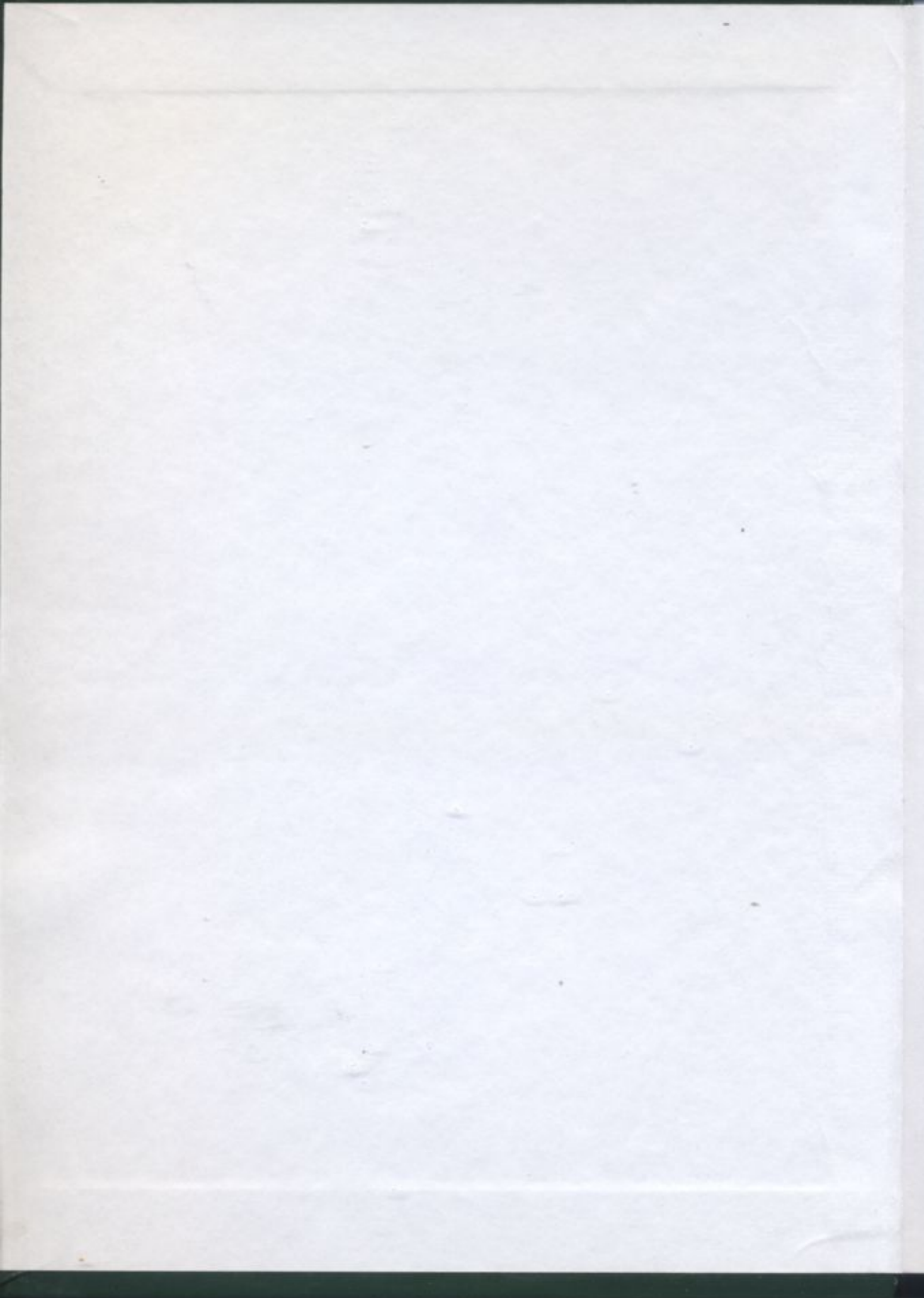
Роман Горак
Ярослав Гнатів

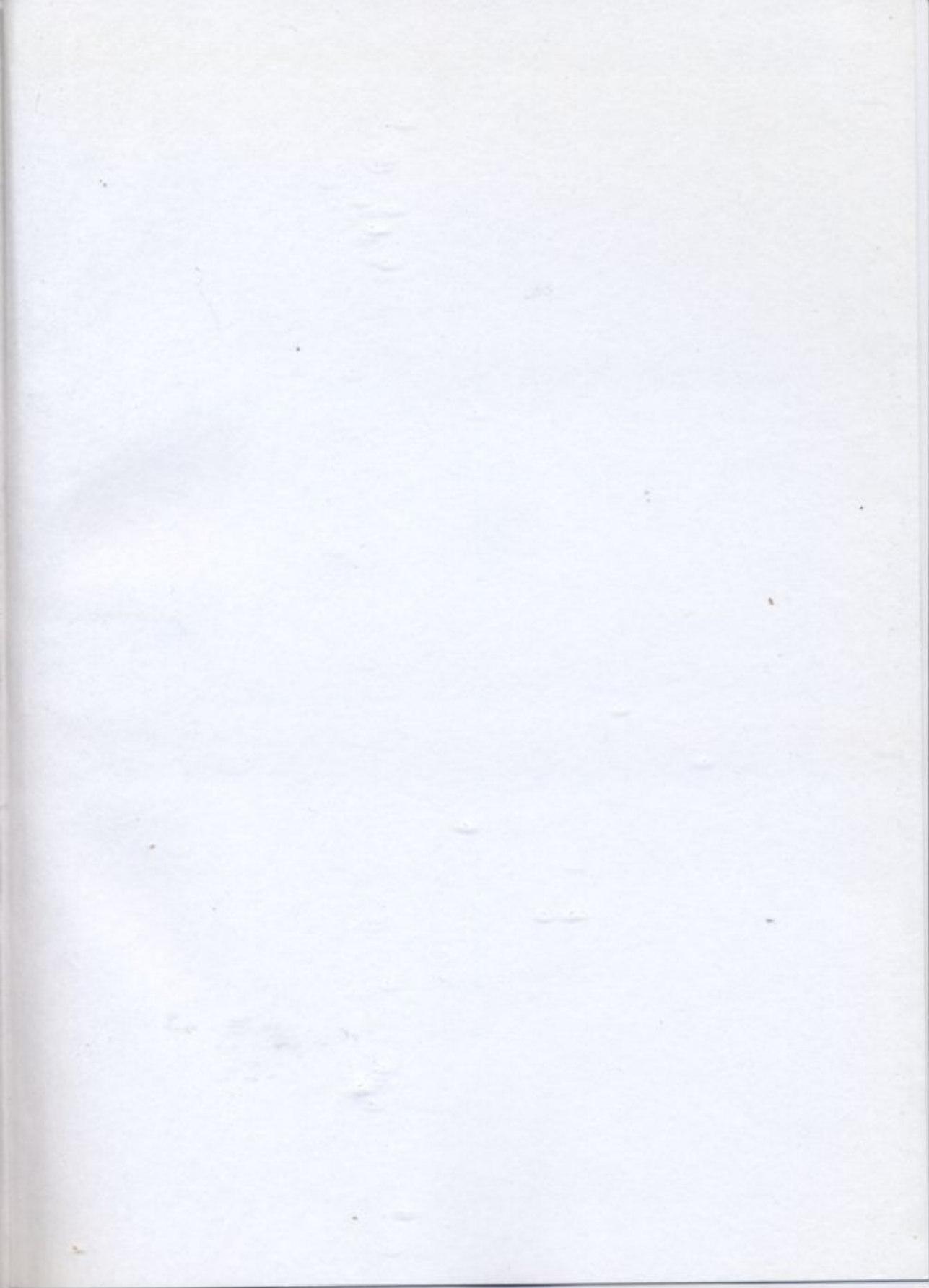
Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО

книга восьма

Р ОКИ С траждань

*За терпіння і любов, малим за велике —
Надії-Любові з Пиріжків Горак
Роман Горак*

*Юліані з Устияновичів Гнатів
Ярослав Гнатів*

— the importance of the
Habitat and the
Parks
to the community
Parks

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

Дру Івану Демисюку
ІВАН ФРАНКО

Горак
КНИГА ВОСЬМА

Роман
РОКИ СТРАЖДАНЬ

4. 12. 07.

Львів

Видавничий центр імені Івана Франка

2007

Рекомендували до друку:

Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 9/2 від 28 лютого 2007 року)

та

Науково-методична рада
Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 2 від 27 лютого 2007 року)

Рецензенти:

професор, д-р філологічних наук *Степан Хороб*
(Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника)

д-р філологічних наук *Роман Голод*
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

професор, канд. філологічних наук *Зенон Гузар*
(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка).

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко / Кн. восьма. Роки страждань. — Львів, 2007. — 546 с.

Восьма книга „Роки страждань” біографічного циклу „Іван Франко” охоплює 1900-1906 роки життя Каменяра. Дослідження починається розглядом стосунків І. Франка з митрополитом А. Шептицьким, які почалися на початку ХХ століття з полеміки навколо папської енцикліки Льва XIII „*Regum novarum*” і стосувалися соціальної сторони Христової доктрини і науки Церкви. У книзі висвітлюються проблеми, з якими зіткнувся поет при спорудженні власного будинку — мрії його дружини Ольги; досліджується наукова та літературна робота Каменяра в цьому часі, описується дискусія, що розгорнулася між І. Франком та І. Пулюєм, розкривається творча лабораторія написання поеми „Мойсей”.

Полудень віку (1906 рік) Іван Франко зустрів збірками „Місія. Чума. Казки і сатири” та „*Semper tūo*”. Власне цій круглій даті в житті Каменяра присвячені два останні розділи книги: „Ювілейний рік” та „*Nel mezzo del cammin di nostra vita*”.

Готується до друку дев'ята книга серії „Іван Франко” — „Катастрофа”.

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

Розділ I

„RERUM NOVARUM”

Напередодні Йорданських свят усі газети Галичини оголосили, що нарешті після довгої процедури на престол галицьких митрополитів вступає преосвященний Андрей граф на Шептицях Шептицький, іменованій митрополитом розпорядженням цісаря Австро-Угорської імперії 31 жовтня 1900 року. „Так наша митрополія, — коментувала цю подію газета „Діло” в № 3 від 4/17 січня 1901 року, — осиротіла, можна сказати, по смерті кардинала Сембратовича, бо короткий час митрополювання Куїловського минув непомітно, не лишивши по собі й сліду, — дочекалася в особі Митрополита гідного і видного архіпастиря”. Юліан Куїловський після смерті Юліана Пелеша з 1891 року очолював Станіславівську єпархію, а після смерті Сильвестра Сембратовича у 1899 році очолив Львівську митрополію, залишивши на Станіславівщині митрополитом Андрея Шептицького, який по смерті Юліана Куїловського з благословення Риму та призначення Франца-Йосифа II став на чолі Львівської митрополії.

Преса дуже неоднозначно сприйняла вступ на престол Андрея Шептицького, вважаючи, що це буде чергова акція ополячення „нашої” церкви. Зрештою, часопис „Діло” ще від моменту вступу нащадка графів Шептицьких у новіціат Добромильського монастиря постійно стежив за його церковною кар’єрою, убачаючи у ній свідомі дії польської шляхти та австрійського уряду на ущемлення тієї кущої автономії, яку мала тодішня греко-католицька церква.

Від часу вступу на престол митрополита Андрея Шептицького не було жодного числа „Діла”, яке б не інформувало про кожен крок митрополита. Січневі числа, наприклад, були присвячені описові прощань зі Станіславівською єпархією.

Новий митрополит, як виявилось, відрізнявся від своїх попередників. Проте Іван Франко, незважаючи на те що ім’я нового митрополита, як і повідомлення про його справи, не сходили з газетних шпальт, протягом перших трьох років його діяльності не виявляв, здавалося б, до нього

жодної уваги. Ще 1898 року Франко виявив своє ставлення до релігії у статті „Радикали і релігія”, зазначивши, що релігія — це „не тільки віра в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди; не тільки віра в те, що і в людях є частина тої найвищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до тої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти.

Отсі три складники конечні для поняття релігії. Віра без любові і без сильної волі, що показується в ділах, не чинить ще релігійного чоловіка. Так само самі вчинки без віри в вищу справедливість і без любові до тої справедливості і до інших людей чинять чоловіка фарисеем, але ще не правдиво релігійним чоловіком”.

Таку заяву Франко вважав за конечне зробити з огляду на те, що від самого початку існування радикальної партії „книжники і фарисеї”, як казав, звинувачували її членів у безбожності та ворожому ставленні до релігії. „Радикали, — стверджував Іван Франко, — яко політична хлопська партія не вдаються в релігійні справи, значить, не виступають ані против релігії, ані за нею, полишаючи справу релігійного виховання тим, котрі до сього з уряду приставлені. Та проте радикали не зрікаються права від часу до часу сказати тим релігійним приставникам правду в очі, коли вони замість виховувати народ в правдивій релігійності впоюють в нього ненависть, погорду та ворогування до інших, найближчих братів за те тільки, що ті держаться іншої політики, ніж панотчик.

Радикали ніколи не виступають і не виступали ані против віри в Бога, ані против жадної основи правдивої релігійності. Противно, до всіх людей щиро релігійних, а затим чесних і не фарисеїв, радикали мають глибоке пошанування, тим більше що таких людей в наших часах дуже небагато. Так само не виступали і не виступають радикали проти голівних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали і виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання і отуманювання народу.

Ми скажемо одверто й щиро: виховуючи народ в радикальній дусі, ведучи його до того, щоби мав свої переконання, щоби сміло і гаряче боронив тих переконань і щоби поступав так, як йому велять його переконання, ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ: ми виховуємо нарід в правдиво релігійнім, в правдиво християнським дусі, і коли нарід іде за нами, терпить за свої радикальні

переконання, то се знак, що він глибоко почуває потребу правдивої релігійності і ненавидить фарисейства”.

Обіцянку боротися зі зловживаннями в релігійних справах радикали і Франко виконували ретельно і здобули собі тим славу безбожників, атеїстів та раціоналістів. „Ухоплять люди, — зауважував із цього приводу письменник, — чуже слово, котрого не раз і самі гаразд не розуміють, та й страшать ним людей, так як досі страшили чортом. Що таке раціоналізм? Се є змагання — кермуватися розумом, просвітою. Є в тім щось злого? А ви ж, наші противники, хочете, щоби народ у всьому, отже і в справах віри, кермувався нерозумом, темнотою, забобонами? Чи, може, ви думаєте, що розум і освіта ведуть до упадку віри, до знищення релігії? В такім разі ви найгірші вороги релігії, бо вважаєте її нерозлучною з темнотою і нерозумом. Ми, радикали, заявляємо явно і одверто: так, ми раціоналісти, ми хочемо у всіх справах, отже і в справах релігії, поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям. Ми виповіли війну на смерть темноті і туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії і правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним”...

Свій вступ на митрополичий престол митрополит Андрей Шептицький 4/17 січня 1901 року ознаменував пастирським посланням „Найбільша заповідь”. Того ж дня він дописав і видав у світ початий ще в Станіславові п'ятий пастирський лист „О любові” до вірних Станіславівської єпархії. Наступне послання митрополита „О супружестві і родині” вийшло у Жовкві 17 лютого 1902 року окремим виданням. 15 липня цього ж року з Прилбич було надане третє послання „О місіях і духовних вправах”. 8 серпня 1902 року, в день святої Параскеви, з Крехова вийшло послання „О канонічній візитації”. Послання було підготовлене після ознайомлення з діяльністю церков Скалатського, Нараївського, Рогатинського, Підгаєцького та Тереховлянського деканатів. Митрополит зробив цінні „упімення” стосовно дотримання священниками церковних приписів, про які в погоні за латинізацією церкви багато душпастирів забули.

Наступне митрополичє послання з'явилося через рік. Воно було видане з Крехова 21 травня 1904 року і в тому ж році вийшло окремим виданням у друкарні отців Василіян та відразу було розіслане по парафіях. Воно називалось „О квестії соціальной”.

Послання митрополита було зроблене на основі папської енцикліки Льва XIII за 1891 рік, у якій була представлена соціальна сторона Христової доктрини і науки Церкви. Енцикліка мала назву „*Regum novarum*”. Про неї митрополит А. Шептицький писав: „Се річи знані.

Однак в кожній акції суспільній потреба нам все мати в пам'яті сей не-наче суспільний кодекс християнської акції — сю автентичну декларацію церковної науки. Так, як в науці європейській енцикліка *Regum novarum* стала підставою обширної літератури і пхнула многих в напрямі студіювання квестії соціальної, так і у нас докладніше пізнання наук сеї енцикліки причиниться може з ласкою Божою до докладнішого роз'яснення понять суспільних, заохотить не одного до студій теоретичних над сею справою і додасть нашій праці много світла і сильну підставу”.

Митрополит у посланні обіцяв дотримуватися науки святого Отця, „додаючи до неї лиш те, що насунуть мені на гадку обставини нашої суспільності і потреби нашого духовенства”.

Попередні послання митрополита, безумовно, стосувалися дуже важливих проблем життя Церкви та суспільності, викликали широкий резонанс у суспільстві, але Івана Франка не зачіпали. Зачепило його останнє послання, і на нього він відгукнувся статтею „Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм”, яка була надрукована у жовтневій книжці „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік, тобто невдовзі після виходу послання. Цю статтю друкували у різних радянських виданнях творів І. Франка, у тому числі й у XLV томі зібрання творів письменника у 50-ти томах, але з великими купюрами (викидалося те, що стосувалося позитивних пунктів послання). У XLV томі стаття супроводжувалася наступним коментарем: „Приводом до написання статті було звернення митрополита уніатської церкви А. Шептицького 1904 року з пастирським посланням до „всечесного духовенства єпархії о квестії соціальної”. Наставляючи попів „не цілуватися на оба лиця з кожним селянином”, „не показувати погорду до тих, кого доля нагородила більшими маєтками, тобто багачів”, „не розпалювати соціальної ненависті”, митрополит закликав виховувати у трудящих „послух до законів влади”. І. Франко викриває облудний зміст проповіді А. Шептицького. Це дає йому підставу ще раз розглянути питання про соціальну функцію релігії, обґрунтувати свої погляди з актуальних проблем етики, соціології”.

Ярослав Гнатів у книзі „Віра батьків”, яка вийшла у Римі 1990 року, коментував „присуд” укладачів та коментаторів цього тому таким чином: „Франкова робота „Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм (Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького „О квестії соціальної”)” належать до кращих зразків полемічного твору: повага до опонента, наголошення на позитивних моментах його поглядів і, водночас, глибоке наукове обґрунтування своєї позиції. Адже перш ніж написати, що „соціальне питання наших днів далеко більше скомпліковане і важне,

ніж се здається митрополитові Андрееві”, Франко оперував теоріями Мальтуса, Рікардо, Маркса, Консідерана, звертався за допомогою до Платона, Фур’є, Сен-Симона та інших”.

На послання подібного типу князів Церкви преса досі не відгукувалася, їх не обговорювали, над ними не дискутували. „Ся мовчанка, — пояснював у згаданій статті Франко, — світської преси про такі многоважні прояви церковного життя, як пастирські й архіпастирські листи, мала свою причину, як ті листи з малими виймками не визначалися блиском інтелігенції, ані розумінням народного життя, ані актуальністю порушення справ [...]. Наші давніші пастирі призвичаїли нас до такого лінивства думки, до такої шаблонувої аргументації та запліснілої мови, що треба незвичайного панування над собою, формальної саможертви, щоб читати їх. Навіть найвизначніша праця на тім полі, посланіє Йосифа Сембратовича „Про високу гідність людську”, при всій похвальності її тенденції настільки шаблонува, книжкова, абстракційна, свідчить про таке мале знання нашого народу і його життєвих обставин у автора, що, читаючи її, ані разу не чуєш того теплої подиху любові та енергії, що виявляє за словами живу людину”.

Андрей Шептицький, вступивши на престол галицьких митрополитів, заговорив іншою мовою, що й заїмпонувало Франкові. „Почати з того, — писав він, — що замість запліснілої псевдоцерковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковно-слов’янської лексики з новочасною морфологією, він пише свої листи чистою галицько-руською народною мовою, а декуди, прим., у голосному посланні до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом — річ, досі нечувана у наших церковних достойників, які в своїм обмеженні вважали себе, мабуть, не лише владиками душ, але також владиками мови, яку вважали дозволенім калічити та перекручувати по своїй уподобі. Митрополит Андрей іще в однім пункті явився новатором. Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напущеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не „возвіщає”, а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергічного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те „живе дихання”, без якого всяка моралізація завсігди лишається мертвою”.

Іван Франко зауважує, що новий митрополит знав життя краще, ніж його попередники, фахові теологи та „римські доктори”. „При тім він, — писав Франко, — далеко ширше познайомлений і з сучасною наукою і не береться до обговорювання складних життєвих питань із тою

рити читальні, склепику, шпихліра громадського і т. д. і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу. Се майже річ неможлива, щоб мав у селі правдивий вплив і щоби не мав противниками найліпших з-поміж своїх парафіян; бо люди по селах, що упоминаються о того роду загально хосенні установи, се звичайно найліпші елементи в селі”.

Чимало уваги приділяв митрополит у своєму посланні і стосункам священика з паствою. „Так як скрайністю і пересадою єсть, — писав він, — схліблювання багатшим і тримання панської клямки, а недопущання селянина поза поріг кухні, так само пересадою того самого типу хоч впрост противною — цілуватися на оба лиця з кожним селянином, а показувати погорду кожному, хто має трохи маєтку. Перша пересада зіпсує цілу працю душпастирську, бо як же ж мають люди мати на отця і душпастиря чоловіка, що ними гордять, показує їм легковаження, а ніколи ані крихти зичливості і любові? Друга пересада відбере священикові всяку повагу і можливість перестереження людей перед злом і можливість зроблення якимсь авторитетом хоть би малої ваги. Зайва фамільярність не підносить вірних до священика, але його знижає до цих. Погорда, оказана убожчому, — знак дурної гордості; погорда, показана багатшому, — знак заздрості і пустої амбіції. Обі скрайності — знаки браку любові ближнього, обі несправедливі. Одна повна згляду людського, друга веде до соціальної ненависті”.

„Уваги наскрізь вірні, — зазначає Іван Франко. — В устах митрополита вони набирають особливої ваги. Особливо в устах митрополита, що родився в графськім дворі і, певно, мав не раз нагоду бачити душпастирів першої категорії, тих масненьких та покірненьких перед паном колятором, тих, що то аби не наразитися на дворові, толерували в селі дворацьку деморалізацію і систематичне ширення п'янства як головного джерела панського доходу. Такі слова з уст такого архіпастиря повинні мати подвійне значення. Правда, священиків другої схарактеризованої митрополитом Андреем категорії, тих занадто фамільярних із селянами мені якось не доводилось бачити; може, вони де й є, але, мабуть, дуже рідко посіяні по краю. Натомість тих із першої категорії, тих „porządnych” маємо спору пачку і можемо тільки бажати, щоб золоті, хоч і дещо приперчені слова митрополита Андрея трафили їм до серця. Кого засвербить, нехай чухається”.

Не міг митрополит не порушити й питання ставлення руського духовенства до уряду. На тім пункті й розпочалася дискусія І. Франка з А. Шептицьким, який з особливим притиском наголошував „не зачинати духовенству боротьби з правительством”

і „поступати благорозумно з органами правительственными”, бо „при наших маєвих уставах, котрими признана правительству власть, противна праву божому, мішалася у всі обставини церковного життя, відносини могли би статися невиносимими і могло би прийти до правдивого переслідування церкви. Правительству, прим., признане право протестування проти інституції пароха, право замкнення належної конгруї і т. п. Тому з конечності нашого положення не можемо борби зачинати і мусимо конечно затримувати якийсь *modus vivendi*, бо інакше могли б ми своєю непрозорливістю наразити на шкоду церков і народ”.

Франко вимагав від нового митрополита більш чіткої позиції у цих справах, оскільки було зрозуміло, що той хитається між правом божим і правом людським до тої міри, що волисть „благорозумно” замовчати деякі дуже дражливі речі, щоб не дати в них духовенству такої директиви, яка б могла занадто різко перечити тим високим ідеям про гідність і задачі душпастирства, про які він говорив у посланні.

Іван Франко вимагав докладно з'ясувати, коли, в яким випадку божі закони поступаються перед людськими, вимагав очистити сумління тих, що хотіли би справді серйозно дотримуватися принципу, що божі закони йдуть перед людськими. І чи ж боротьба проти несправедливих законів, противних божому законіві, мусить зараз бути „непрозорливістю”, „сцисією”?

„Чи митрополит Андрей, — запитував Франко, — не чував ніколи про нелегальну боротьбу, про можливість змінювати несправедливі закони легальною дорогою без найменшої сцисії з виконавчою властю? Правда, зацитовані митрополитом Андреем маєві закони, хоч іздавна є сіллю в оці західним клерикалам, по нашій думці, не зовсім щасливо дібрані. В наших часах парох є не лише душпастирем, але й урядником державним, якого урядування в'яжеться тісно з дуже важними актами горожанського і цивільного життя, і тому держава має повне право мішатися в урядування пароха власне там, де воно не виключно церковне, а горожанське, має право контролювати і евентуально й карати його. І для того інгеренція держави до інституції пароха та до виплати йому конгруї, по нашій думці і по думці широкого загалу суспільності, вповні оправдана і не противиться ніякому закону божому, бо в Євангелії ані про парохів і парохії, ані про ведення метрик, ані про конгрую та ерекцію не говориться нічогосінько”.

Конгруа чи конгруя — це посадовий оклад священика, який видавався йому згідно з цісарським патентом. Ерекція — ґрунти, маєтності, які давала в користування священикові громада.

„Дуже інтересне і дуже „благорозумно” обережне те, — аналізує послання Іван Франко, — що говорить митрополит Андрей про відносини руського духовенства до правительства і його органів: „Очевидно, треба нам і себе і народ боронити перед можливими надужиттями, мусимо о свої права упоминатися, бо *vigilantibus jura* (право для тих, хто піклується — лат., авт.), але з многих зглядів не можемо зачинати борби з властю. Не дозволяє нам на те принцип віри, бо „ність власті, аще не от Бога”.

„Що ж робити священикові, — продовжує Іван Франко, — коли якийсь розказ власті, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним зі своїм сумлінням? Говоримо виразно про розказ власті або закон, а не про надужиття якогось поодинокого органу власті, проти якого посланіє дозволяє священикові боронити себе й народ. Візьмімо, прим., закон про репрезентацію, що так і б'є в очі всякому почуттю справедливості.

Або тисячу інших законів чисто світського змісту. Митрополит Андрей благорозумно промовчує про сей випадок, а властиво говорить на здогад сього щось таке не зовсім зрозуміле і не зовсім передумане. „Дух непослуху для власті, котрий в наших часах загально в Європі розширяється і росте через розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності, а для котрого кожне надужиття власті через її органи і кожна нелегальність і несправедливість єсть оливою, доливаною до огню, єсть одною зі сторін революційного духу, котрий і у нас має своїх приклонників, а котрий евентуально міг би пхнути наш нарід в безодню нещастя” (стор. 69). Митрополит Шептицький, очевидно, кепський історик і повторяє чужі фрази про надмірне розширення в сучасній Європі „духу непослуху для власті”, хоча кожний історик міг би сказати йому, що ніколи в історії людськості ще не було часу, коли б зарядження властей виконувалися такими великими масами людності так добровільно, з меншим примусом, коли б пануючі чули себе серед підвладних так безпечними, коли б почуття легальності було так широко розвинене, як у останнім столітті. Забурення, революції, напади на пануючих були в сьому столітті майже без виїмки ініціативою самих властей, державними замахами, систематичними надужиттями та довголітнім гнобленням суцїх інтересів і справедливих почувань людності. Сей „дух непослуху” кормиться, як зовсім вірно зазначає сам митрополит Андрей, „нелегальностями та несправедливостями” тих, що повинні стояти на сторожі легальності і справедливості. Його джерелом є не „розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності” (про ті теорії поговоримо ще далі), а власне зріст у широких масах почуття

справедливості, почуття тої „загальної етики, незалежної від волі людей, опертої на природі і на праві бога”, яку сам митрополит на іншому місці (ст. 44) з таким апломбом протиставить сухій, формальній легальності. І коли митрополит остерігає руське духовенство перед тим „революційним духом”, що кормиться нелегальностями, несправедливостями та надужиттям властей, то тут раптом із „сідла злата” високої естетики пересідає в „сідло кощіве” опортунізму: сей дух, ся боротьба в ім'я справедливості і легальності могла би „пхнути наш нарід в безодню нещастя”. Та тут, звісно, можна би задати нашому архіпастиреві декілька нескромних питань: чи гнутися під нелегальностями і надужиттями е щастям, чи нещастям? Чи здавлювати в собі почуття справедливості і легальності є щастям, чи нещастям? Чи таке здавлювання в собі того почуття не деправує душі, не провадить при довшій практиці до заникнутого почуття, особливо коли ми здавлюємо його задля причин зовсім матеріальної натури? І чи таке ведення народного життя посуває нас наперед до того „божого й людського ідеалу”, який має перед очима митрополит Андрей, чи, може, віддаляє нас від нього? А з другого боку, до якої то такої безодні нещастя вело би наш народ плекання того духу безоглядної (хоч, розуміється, не безумної і не безтямної) боротьби проти усякої несправедливості та нелегальності? Адже коли грозиться такою безоднею і радиться задля неї здавлювати в собі найкраще і найсвятіше добро душі, то слід би заглянути хоч одним оком у ту безодню і сказати нам, які ж то такі страшні дракони грозять на її дні?”

Порушив Іван Франко й питання, яке безпосередньо стосувалося Церкви та яке митрополит обминув. Йдеться про право презенту. Священик не міг дістати місця душпастирської праці без згоди на це пана, який мав маєток на тій же парафії, тобто був тим, хто в документах іменувався власником більшої посілости. Тими власниками були поляки чи єврейські доробкевичі і, зрозуміло, жодного свідомого священика з організаторськими здібностями вони брати в село не хотіли.

„А ось, — небезпідставно обурюється Франко, — цікаво, чому се митрополит Андрей, говорячи про інституції, противні праву божому, ані словечком не заїкнувся про право презенту, сей останок найобскуРНішого феодалізму, про інституцію, що в дуже багатьох випадках веде за собою тайну, а то майже явну симонію, а ще частіше ставить священика в примусове положення гнутися перед людьми, для яких не чує ні прихильності, ні пошани? Мені здається, що при темі „соціальна політика руського духовенства” тема „право презенту” повинна би стояти на самім чолі, бо се ж перша основа для того, щоб здобути нашому духовенству поважання в його власних очах, без чого ніяка інша горожанська

діяльність неможлива. І знов кажемо: боротьба проти того соромного і перестарілого права не мусить бути ані нерозважна, ані непрозорлива, ані взагалі небезпечна для церкви; в тій боротьбі весь народ, уся суспільність стане по стороні духовенства; в ній воно знайде по своїм боці широкі симпатії й поза межами нашої нації, коли, навпаки, не знайде їх у фантастичній боротьбі проти маєвих законів, що були першою спробою виемансипування Австрії з-під клерикального верховодства, ще більше противного „божим і людським правам”, ніж самі ті закони”.

Соціальні проблеми, чи, кажучи мовою послання, „соціальну квестію” митрополит Андрей пояснював наступним чином: „Много обставин склалося на витворення того замотаного питання. Наглий, неприготований переворот у способі продукції, машини парові, котрі змінили значення і вартість ручної праці і надали капіталові іншу вартість, средства комунікацій, що, розвиваючися ненормально, скоро отворили двері всесвітній конкуренції. Те все при загальнім відступленні людей від бога і віри, при зникненні поняття справедливості і затраченні почуття любові ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством, все те разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталізму таку перевагу над працею, що всі здаємо собі днесь справу з несправедливості того стану. Се річ певна, що в нашім теперішнім устрою легко може убогим діятися кривда та що кривда не раз справді й діється. А світові капітали, скуплені в руках немногих потентатів світу фінансового, ростуть так, що зачинають неможливим способом тиранізувати людськість. В їх руки переходять поволі всі міжнародні навіть відносини, від них зачинає залежати супокій або війна, від них існування або упадок держав або правительств. Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що ніщо перед ними не може остоятися, тим більше, що взаємна борба кипить між усіма меншими капіталами, а їх всіх знов з працею. З того іде взаємна ненависть верств суспільних, свідомі і несвідомі несправедливості з одного, оправдана і не оправдана заздрість з другого боку (стор. 6-7)”.

„Ба ж не в тім суть сучасного соціального питання, — знову перечить Іван Франко, — що продукція і комунікація дізнали перевороту, що витворилися великі капітали, що загострилася всесвітня конкуренція, а в тім, що наслідком тих і многих інших економічних факторів перемінився давній устрій суспільності, починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою, повстали всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріату, наділеного горожанськими правами, могучі коаліції, що силкуються впливати на хід продукції і конкуренції і т. п. Митрополит Андрей не бачить сього всього, не уявляє собі докладно, в чім лежить

суть сучасної соціальної квестії, і для того й подає на її болячки ліки, в значній часті наївні та анахронічні, такі, які можна було рекомендувати давній, передкапіталістичній, феодально-панщизняній суспільності, але які тепер не знаходять властивого адресату. Митрополит, прим., багато говорить про власність, про право приватної власності і то спеціально на землю і представляє те право, як щось незмінне, оперте на самій природі людській (стор. 20). Тим часом він забуває, що, прим., цілі середні віки не знали приватної власності землі, що вся земля в краю вважалася власністю корони, згідно пануючого, який, одначе, не смів користуватися нею сам, для приватного вжитку, а мусив для забезпечення послуг державних віддавати її в володіння васалам. Власне одна з найважливіших революцій, які спричинили перехід від середніх віків до нових, се була побіда римського права над середньовіковим і заведення приватної власності землі. Се й був властивий початок капіталізму”.

Що з того вийшло, Франко пояснив так: „Власне сей новий порядок відразу, можна сказати, загострив соціальні антагонізми, а властиво породив такі їх форми, яких не знали середні віки (пролетаріат). Та він відразу приніс із собою на світ і черв'яка, що підточує його власне існування: раз земля зробилася товаром, вона й почала підлягати всім тим флуктуаціям спекуляції та конкуренції, що й інші товари, і чимраз більше з приватної власності почала знов робитися суспільною — вже не державною, а властиво і державною остільки, оскільки держава також виступає як соціальна сила. І що ж бачимо сьогодні? Бачимо таке — розуміється, ті, що вміють і хочуть бачити — що приватна власність землі є тільки юридичною фікцією, а дійсним власником землі є зовсім не той, хто записаний у ґрунтових книгах. Поперед усього дійсним власником є держава, яка тягне з тої землі ґрунтовий податок; високість того податку в кожному поодинокім краю означає рівночасно міру, до якої дійсна власність землі належить державі. Далі власником є місцевий капітал у формі довгів, гіпотечного та векселевого обтяження землі, а нарешті, щоб номінальному власникові не лишити вигляду й на будуще, приходять інтернаціональний капітал, який у формі державного довгу поклав руку на приватній власності грядущих поколінь. Хто нині говорить про природне право чоловіка до приватної земельної власності і бачить у ньому якийсь лік на соціальні болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів, той не знає азбуки соціальної квестії і добре зробить, коли не пожалує праці познайомитися з нею ближче”.

Другою підвалиною, в якій митрополит бачив лік на соціальні болячки, була сім'я: „Суспільність родини — се найпервісніший і найпри-

родніший елемент, з котрого складається вся суспільність людська. Се суспільність природніша, первісніша від усякої держави” (стор. 26).

„Правда, церков, — пояснює Франко, — від часів римського цїсарства й досі не перестає говорити про сім'ю таку, яку бачили Климент Олександрійський та Августин, про сім'ю моногамічну та патріархальну, не вважаючи на те, що та сім'я давно стала пережитою історичною формою і коли існує досі де-будь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених іще новочасною культурою — і в законодавстві як юридична фікція, так само фікційна, як юридична приватна власність землі. Капіталізм, основуючи весь суспільний лад на продукції і продукційності людської праці, тим самим підкопав у самій основі поняття римської *patria potestas* (батьківської влади — лат., авт.), давши можливість кожному членові сім'ї своєю працею здобути собі незалежне життя. Він підкопав римське поняття підчиненості жінки і породив великий емансипаційний рух жіноцтва. Заводячи публічні обов'язкові школи, від обмежив до мінімуму батьківську опіку над дітьми (західноєвропейський клерикалізм давно відчув се і виступав дуже завзято проти того загального обов'язкового навчання, бачачи в ньому також *ein Stück moderner Tyranie* (частку сучасної тиранії — нім., авт.)). Патріархальна сім'я, основана на перевазі мужчини і поневоленні жінки, сплodiла проституцію, яка й тягнеться протягом усіх віків червоною ниткою як нерозлучний корелят моногамічної сім'ї. Капіталізм, розбивши монополію мужчини і давши жінчині можливість рівноправності з мужчиною на основі рівнозначності її в суспільній продукції, розширив проституцію, викидаючи мільйони жінчин нарівні з мужчинами в ряди пролетаріату і роблячи проституцію явним та легальним або лише по-фарисейськи толерованим промислом, способом заробкування. Витворяючи конкуренцію між мужчиною і жінчиною на робітницькому ринку, капіталізм виплодив такі соціальні появи, як пролетарську сім'ю, де жінка являється головним продуцентом і заробляє на удержання, а батько займається домашньою послугою, або де мужчина живе на удержанні жінки і т. п. Говорити сьогодні про „родину” як про паладіум соціального порядку, а не знати або не згадати про всі ті новочасні появи — не одиничні, а загальні, се значить повторяти склепані фрази, а не дати жодної реальної вказівки про те, що окружає нас і з чим священик, навіть у нас в Галичині і навіть у селах, особливо поблизу промислових центрів і більших міст, мусить стрічатися чимраз частіше й частіше. А таке відчуження церковних поучень від дійсних життєвих обставин родить у чимраз більших мас народу чимраз більшу байдужість до оголошеного в церкві й поза

церквою слова, бо воно далеке від життя, абстрактне і звичайно на практиці несповниме”.

Так уважав Іван Франко...

До згаданих вище підвалин порятунку митрополит додав справедливість як підставу закону божого: „Віддати кожному, що йому належить, кожне його пошанувати — се підстава всякого ладу, до котрого веде наука церкви”. „Все се було би дуже ясне й гарне, якби ми в кожному або хоч би в яким-будь одним випадку знали, що кому належить і яке його кожне право”, — зауважує Франко. І пояснює: „Щоб осудити абсолютно справедливо те діло, ми мусили би знати і оцінити всі ті чинники, а се, очевидно, неможливо. Отже, ми прикладаємо до них певні традиційно усталені міри, усталені знов-таки під впливом найрізніших чинників — здібності та більшого або меншого розвою чуття, виховання, окруження, пануючих доктрин і поглядів і т. ін. Се буде наша, людська етична міра, наша справедливість. Може, й се буде не тайне для митрополита Андрея, що та людська міра з часом міняється, що кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною. Коли, прим., держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним, було інституцією, без якої вони не уявляли собі суспільності, проти якої не протестували, хоч і силкувалися зм'якшити її тяжкість, то для нас сама інституція, само поняття рабства видається чимось огидним і соромним, і капіталістична суспільність не пожалувала мільярдів коштів і соток тисяч людських жертв, аби знівечити ту інституцію”.

Іван Франко дорікав митрополитові, що „безглядна і стисла справедливість”, про яку він говорить, суперечить поняттю кари і нагороди: „Адже „безглядна і стисла”, божеська справедливість при осуді кожного діла, слова, помислу людського мусить узгляднити всі ті мільйони свідомих і несвідомих чинників, із яких складається те діло, мусить до найглибших тайників зрозуміти його. А чей же не будуть невідомі митрополиту Андреєві такі речення, як французьке „tout comprendre est tout pardonner” (Все зрозуміти — значить все вибачити — франц., авт.) або Шекспірове „нема в світі винуватих”. Ось на які сліди наводить міркування про „безглядну справедливість”, а зовсім не на поняття „кари і нагороди”. Сі поняття, се зовсім людські, земні, а не божеські, і основувати на них ніякої вищої етики вже давно не можна.

Ні, соціальне питання наших днів далеко більше скомпліковане і важке, ніж се здається митрополитові Андреєві. Його діагноза того

питання не сягає йому, можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застаріли на цілі століття, коли й не більше”.

Чи не найбільше уваги у цьому посланні митрополит Андрей Шептицький приділив полеміці з двома ідейними напрямками: лібералізмом та соціалізмом. Щодо першого, то Іван Франко пояснив ситуацію так: „Лібералізм, як відомо, в економії характеризується принципами свобідної конкуренції, свобідної торгівлі, свобідного найму і принципом невмішування держави в економічні трансакції та рівночасно державної охорони прав капіталіста. Се ліберальні економічні теорії в їх найчистішій формі. Робітникові обіцяється справедливу, тобто свобідною конкуренцією урегульовану платню. Цілі ряди ліберальних економістів виспівували справедливість, красоту, гармонію того порядку. В дійсності і автор послання стоїть на тій самій основі, коли зараз же, осудивши ліберальну школу, як її протиставлення показує християнську теорію платні, що полягає ось на чім: „Робітник обов'язується віддати працедавцеві свої услуги за умовлену плату, а працедавець обов'язується за роботу дати справедливе умовлене винагородження” (стор. 37).

Такі твердження — це „око в око ліберальна теорія платні, навіть не виключаючи многоцінного слова „справдливе”. Та лихо надало, що з часом прийшли деякі економісти-теоретики, з яких одні зовсім не були ліберальні (Мальтус), інші такі, що їх ліберали швидко віддуралися (Рікардо), а інші й зовсім соціалісти (Маркс, Консідеран), які а posteriori, аналізуючи готові вже факти, не як дезидерат, а як сумну дійсність, вияснили, що реальний закон, а власне так званий закон про вагання мінімуму платні раз понижче того, що потрібне до удержання робітника з сім'єю, то знов повище. Як сказано, ті економісти викрили в обсервованих ними суспільних і економічних відносинах такий закон, виказали, що при даних обставинах (пролетаріат із одного і капітал із другого боку, особиста свобода всіх і невмішування держави для оборони слабших) він мусить неминуче проявитися, але ніхто з них ніколи не думав боронити його гуманності або справедливості. Навпаки, віднайдення того закону найбільше причинилося до банкрутства ліберальної школи, бо керманічі державні зрозуміли конечність вмішання держави в суспільно-економічні справи в інтересі самої суспільності. Вияснення того закону було, можна сказати, вихідною точкою соціалістичних агітацій і організацій з одного, а соціальної політики держави і потроху й церкви з другого боку. Не знати сього не вільно сьогодні нікому, хто береться говорити про сучасний стан соціальної справедливості і соціальної політики в Європі”.

Соціалізму митрополит у посланні приділив дуже багато уваги. Він закидав йому чотири головні хиби: „1) признання релігії і моральності приватною справою кожного чоловіка; 2) касування приватної власності; 3) змагання до абсолютної рівності між людьми; 4) нехтування родиною”.

„Я не маю наміру, — пояснював Франко, — боронити тут соціалізму, але мушу завважити, що соціалізм як щось однощільне взагалі не існує, що були, й єсть різні соціалістичні теорії від Платона до найновіших часів, що ті погляди та теорії дуже сильно різнилися і різняться між собою вже хоч би тому, що кожна була будована на інших премісах, була немов відбиттям у ввігнутім дзеркалі суспільного ладу сучасного даному авторові”. Тобто одна у Платона, інша у Сен-Симона та Фур'є. „Окрім того, — зауважує Іван Франко, — теорія про відділення церкви від держави і признання віри ділом приватним не є зовсім ніяка соціалістична теорія і в теперішню добу під сю програму горнутья зовсім не самі соціалісти. А признання моральності на рівні з релігією ділом приватним — се, вибачить мені автор послання, не є ані соціалістична, ані взагалі ніяка теорія, тільки чистий абсурд, бо ж моральність — се певний кодекс постулатів щодо поступування чоловіка з іншими людьми, отже, річ сама собою суспільна, яка не може бути зроблена річчю приватною. Мабуть, автор послання думав тут про змагання новішої суспільності (в науці се вже зроблено давно) відділити етику від релігії, але ж се зовсім не те саме, що зробити етику ділом приватним, та й винуваті в сьому змаганні зовсім не самі соціалісти, а дуже широкі круги освічених людей”.

Це щодо першого закиду. Другий стосувався питання скасування приватної власності, до котрої змагали соціалісти. „Власність, — зазначав Іван Франко, — розрізняємо двояку: продукційну і консумпційну, себто таку, що з природи своєї має громадський характер, і таку, що з природи своєї має індивідуальний характер. Коли я маю в приватній власності фабрику або копальню, де zatrudняю тисячу робітників, то се зовсім не те саме, як коли я маю в жмені кусок хліба, який я зараз же й з'їм, або маю в скрині одержину, призначену для мене на зиму, хоч тепер, вліті, й не ношу її. При помочі першої власності, серед даних суспільних обставин я можу, зовсім не виходячи з рам легальності, а навіть із рам тої „людської й божої справедливості”, як її розуміє автор пастирського послання, визискувати (не кривдити, а легально визискувати) тисячу людей, а при помочі другої власності я не можу пошкодити нікому (розуміється, з виїмком виразного злого наміру, коли замість з'їсти хліб, я наб'ю ним моєму ближньому гулю на лобі або замість вкряяти

хліба ножем я затоплю той ніж в груди мого сусіда). Отже, соціалісти майже всіх шкіл і відтінків розрізняють пильно власність консумційну, спожиткову, від власності продукційної (средств продукції, фабрик, копалень, землі), і домагаючись усуспільнення (не конче удержавлення) сеї другої, полишають уладження власності прожиткової взаємному порозумінню тих, кого се буде найближче обходити. Чи се противне законам божим і людським, про се можна ще дискутувати; та в усякім разі говорити, що соціалісти зносять усяку приватну власність, значить не розуміти зовсім доктрин соціалізму”.

Що ж до третього закиду про абсолютну рівність між людьми, то Франко пояснив: „Абсолютна рівність — се такий абсурд, якого й збивати нема потреби; адже ж уже сама природа творить нас абсолютно нерівними, бо ж нема двох людей абсолютно однакових. Але ж нерівність буває двояка: природна і суспільна. І коли природної нерівності ми не в силі вирівняти, ба навіть вона в значній мірі являється добром для людей, то з суспільними нерівностями діло стоїть інакше; тут розвій, з одного боку, витворює і побільшує, а з другого — вирівнює та влагоджує їх. Феодальний устрій зніс суспільну нерівність між паном і невільником і поклав натомість нерівність між феодалом і васалом, між паном і підданим. Капіталізм зніс ту нерівність, але витворив нову — між капіталізмом і пролетарієм. Чи автор послання думає, що ті нерівності вічні, наказані самим богом і незмінні? Інтересно, що митрополит Андрей, говорячи про суспільні нерівності, видимо почуває якесь заженування і, говорячи про багатців, уживає терміна „ті, котрих доля наділила багатствами” (стор. 49). І кілька разів у своїм посланні він уживає терміна „доля”. Чоловік, по його думці, власними силами „змінює свою судьбу, поправляючи або псуючи те, що природа і доля дала” (стор. 30). Церков „учить людей зносити те, що невідмінна доля приносить” (стор. 29). Читаючи такі вислови, ми раптом задукуємося, немовби в розмові з нами інтелігентний чоловік ХХ віку починав заговорювати язиком орієнтального фаталіста або фетишиста. Бо й яке значення має „доля”, „судьба” в християнській теології? Новочасний інтелігентний чоловік вичеркнув ті слова зі свого лексикону, — в яким же значенні уживає їх новочасний теолог? Було б дуже цікаво знати, що він розуміє під цим терміном? Чи се божа, чи диявольська сила, чи щось незалежне від них обох? Папа Лев XIII в своїй енцикліці „*Regrum poverum*” те саме висловлює так: „Хто з божої ласки дістав більшу обильність дібр” (у тім самім листі пастиря, стор. 51). Коли багатство — божа ласка, то цікаво, як погодити з тим слова Христові, що „неудобъ богатый увидеть въ царстве небесное”. Значило б се,

що сама божа ласка ставить чоловікові перешкоди в досягненні спасіння. Та й не в самім багатстві тут діло. Адже в нашій суспільності лишилося ще стільки нерівностей феодальних та національних, що аж кишить. Чи й ті нерівності, привілеї нічим не заслужені одних, а пониження других треба приймати як щось вічне, уставлене божою волею, чи ні? І тут знов скажемо, що не самі лише соціалісти змагають до усунення тих соціальних нерівностей, сплджених не вродженими здібностями, працею, пильністю, а унаслідженням іменем, титулами, національністю, кастою. А з другого боку, соціалісти в основу своїх програм зовсім не кладуть якоїсь фікційної абсолютної рівності, а тільки усунення соціальних нерівностей, нерівних шанс праці та заробкування, зовсім не стоячи на тім, щоб і результати праці кожного чоловіка, значить і його здобутки та заслуги, були однакові”.

Нарешті останнє питання: нехтування родиною. Так, Іван Франко годиться з тезою митрополита, що той, хто підкопує „родинні зв’язки, нівечить основу людського щастя”. Погоджуючись із тим, що родинні зв’язки з природи і права Божого є святими, Франко зауважує, що митрополит забуває уточнити природу зв’язків: чи святе підкорення жінки, чи свята безправність дитини, чи святий абсолютизм батька?

„Соціалізм, — твердить митрополит, — що ті правди перечить, то секта, ворожа богові, церкві, ворожа народному добру”.

„Але ж, — зауважує Іван Франко, — соціалізм не перечить ані одній правді, а натомість митрополит Андрей має зовсім невірне розуміння соціалізму. До того невірне, що одну з основних тез соціалізму він ничтоже сумняшися приймає за свою, за християнську, за католицьку, говорячи, що „природне право справедливості, вище і святіше від усякої умови, жадає, аби була захована рівність між працею і платою, т. є. між тим, що робітник працедавцеві, а тим, що той робітникові дає” (стор. 37). От то, то! Се й єсть основа соціалістичної доктрини. Як звісно, на постійній і неминучій при теперішніх суспільних порядках нерівності між здобутками праці робітника і платою, яку дає йому працедавець, на тій „теорії надвишки вартості” оснував Маркс свою критику капіталізму і свій погляд про генезис капіталу. Щоб усунути ту нерівність, соціалісти добиваються усупільнення продукційної власності, щоб та надвишка вартості, яку плодить праця, не попадала в приватні руки, а йшла на користь загалу”.

Завершує Франко критику послання митрополита А. Шептицького зауваженням, висловленим цілком у дусі його публіцистики: „На сьому кінчимо свої уваги над посланням митрополита Андрея. Ми не починали їх для пустої полеміки, але для серйозної дискусії про справи

важні, життєві для нашого народу, порушені тим посланням. І ми не можемо сказати, щоб ми в есенціональних речах не згоджувалися з позитивними тезами, висловленими в посланні. Що в екскурсах на поле теорії автор послання менше щасливий і виявляє дуже слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам з натиском підносить, що в справах політики і науки священник (а тим самим і архієрей) повинен виступати лише як приватний чоловік і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх аргументів, а не авторитетом свого уряду. Та ми були б раді, якби наші уваги викликали живіше зацікавлення соціальними питаннями власне в тих кругах, для яких призначене послання”.

Як не важко зауважити, Іван Франко, вказавши на низку науково-теоретичних вад цього, безумовно, визначного документа епохи, не звинувачував надмірно його автора, бо добре розумів, що А. Шептицький як духовна особа змушений був дотримуватися певних принципів, що відповідали соціальному вченню католицької церкви. Слід зазначити, що Іван Франко виявився глибоким знавцем джерел, на яких виникла праця А. Шептицького, відзначивши перегук окремих її місць із енциклікою папи Лева XIII „Нові справи”.

Стаття Івана Франка „Соціальне питання і соціалізм” була надрукована не в якомусь органі соціалістів, радикалів чи націонал-демократів, а у виданні „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік, де будь-який матеріал, що пропонувався до друку, проходив серйозну редакційну експертизу. Факт публікації статті означав, що редакція поділяла думку автора.

І послання митрополита Андрея „О kwestії соціальной”, і стаття Франка „Що таке поступ?”, яку Іван Гречко у праці „Енцикліка „Regim novatum” і відгуки в Галичині” назвав українською громадянською енциклікою (в збірнику „Церква і соціальні проблеми”. Енцикліка „Сотий рік”, Львів, 1993 р.), були першими відгуками, чи коментарями, на енцикліку Лева XIII „Regim novatum” як у церковній, так і в світській пресі Галичини.

„Епохальна праця Івана Франка „Що таке поступ?” — пише І. Гречко у згаданій статті, — є немовби „перелицьована” на наші потреби енцикліка папи Лева XIII і подана в своєму часі духовним батьком народу як пересторога перед згубним впливом модних тоді „речей нових” — так званих нових соціальних теорій. Зрештою, навіть якби хтось хотів заперечити таке припущення і доказувати, що між Франковою а папською пересторогами немає ніякого зв’язку, то

лишається незаперечним один факт: у великі часи історії великі мужі, на яких доля і Боже провидіння поклали відповідальність за судьби народів, вони — ці мужі, ці провідники — думають синхронно, оцінюючи важливі факти, моменти, історичної ваги ситуації... Тому стають вони немовби Божими рупорами, через які подається вчасно голос перестороги, аби народи в пошуках істини не заблукали. Енцикліка „*Regnum poenitentiae*” папи Лева XIII та праця Івана Франка „Що таке поступ?” є цьому підтвердженням”.

Чи читав статтю Івана Франка митрополит Андрей Шептицький — невідомо. Степан Злупко в статті „Вплив енцикліки „Нові справи” на становлення і розвиток християнсько-демократичної думки в Україні”, опублікованій у згадуваному збірнику „Церква і соціальні проблеми” (Львів, 1993 р.), вважає, що критичні міркування І. Франка з приводу послання А. Шептицького були помічені. Їх вплив він побачив у праці „Границі демократизму” чільного церковного діяча того часу Г. Костельника, яка вийшла у Львові 1919 року, зокрема у таких пунктах: 1) рівність людей; 2) соціалізація майна; 3) громадянські свободи; 4) взаємини держави і церкви. Не вдаючись до детального розгляду поглядів Г. Костельника на ці проблеми, варто навести його тлумачення приватної власності. „Приватна власність в дійсності, — писав Г. Костельник, — не є чимось так абсолютним, незалежним, як се в першій моменті видається. Приватну власність все обмежує та модифікує спільна власність — тільки то не все і всюди в однаковій силі”.

Г. Костельник навів ряд доказів про обмеження приватної власності на землю, що зближують його з поглядами І. Франка на цю проблему. Костельник твердив, що приватна і суспільна власність взаємно доповнюють одна одну, що „боже” право приватної власності залежне від „божого” права державної власності. „Годі, — казав він, — визначати конкретні границі, до яких держава має право порушувати приватну власність”. Г. Костельник визнавав право держави накладати обмеження на нагромадження приватної власності, вважав за потрібне проведення аграрних реформ, бо сумно бачити, коли одна людина володіє 20, 30, 40, 50, 100 тисячами моргів поля, а тисячі інших людей — 0,5; 2; 3; 4; 5, 7 моргами. „Де, отже, переважаюча частина населення є нуждарями, там суспільний порядок відступив від природного призначення землі зі згляду на піддержку людського життя”.

„Наведені слова — цікаве трактування природного права людини на землю, — писав Степан Злупко. — Г. Костельник виправдовував державне втручання у відносини власності, якщо останні були надто

некорисними для широкого загалу. Він майже дослівно за Франком говорив, що „коли, отже, соціалісти акцентують гуманність, рівність всіх людей і таке інше, то се не їх власним витвором, але християнським”. Він висловив жаль з приводу того, що у практиці російських більшовиків справедливість і людяність „пішли в кут перед власним інтересом”.

Як бачимо, в інтерпретації права приватної власності Г. Костельник враховував реалії історичного процесу і всі ті господарські модифікації, що мали місце в той час. Він з належною повнотою і розумінням використав Франкове бачення модифікації відносин власності, спрощене тлумачення яких робило безплідними різні реформаторські рецепти. З погляду розвитку економічної думки сказане має неабияке значення. Воно дає підставу говорити про те, що економічна думка, як і господарська практика, має еволюційно-генетичний характер, що окремі її напрями і течії розвиваються не ізольовано, а взаємно збагачуються ідеями, концепціями, інформацією”.

С. Злупко вважає, що „вплив енцикліки „Нові справи” на становлення і розвиток християнсько-демократичної думки в Україні слід розглянути, по-перше, з позицій урахування тисячолітньої християнської традиції українського світогляду, який знайшов вираження в усіх сферах духовної культури, в тому числі й економічній думці. По-друге, треба мати на увазі, що енцикліка „Нові справи” є продуктом конкретно-історичних обставин і тим самим містить у собі багато тих думок, понять і категорій, якими оперувала економічна наука кінця ХІХ ст.”.

Відгомін дискусії з Андреем Шептицьким помітний і в деяких творах Івана Франка, зокрема у його поезії „Як там у небі”, яка увійшла до збірки „Semper tiro”, що вийшла 1906 року накладом Українсько-руської видавничої спілки як № 135-136 „Літературно-наукової бібліотеки” за редакцією В. Гнатюка. Вірш увійшов у цикл „Нові співомовки”.

Мовить перший співець:

„Те братерство, однодушність,
У якій всі люди
Зіллються в найвищу спільність, -
Ось що в небі буде”.

Другий мовив: „Ей, зійшли ви
На слизьку дорогу!
Се ж соціалізм вам сниться,
Бридкий пану богу.

Ні, мабуть, не буде в небі
Комунізм і спільність.
Адже ж дар для нас найвищий —
Повна лична вільність.

Кожний, жий собі, як хочеш,
І роби, що знаєш,
Кожний пан своєї волі,
Волю й силу маєш”.

„Ну, панотче, — мовив перший, —
Се цікаві вісти,
Що ви навіть пана бога
Вперли в анархісти.

Там-то був би рай, якби так
Людям волю дати!
Мусив би сам бог із нього
Перший утікати”.

Якщо в цьому вірші можна відчуту лише натяки на дискусію, то вже в повній мірі вона відбита у поемі „Страшний суд”, що увійшла у розділ „Із книги Кааф” збірки „Semper tūo”, мотиви якої переплітаються з мотивами статті Івана Франка та його виступів, котрі принесли йому славу атеїста:

Тут панотчики й владики,
Що клячатимуть довкола,
Позриваються на ноги
І насуплять грізно чола.
І враз крикнуть: „Боже, отче!
Чи ж подоба, чи ж потреба,
Щоб сей грішник, сей єретик,
Атеїст ішов до неба?
Де ми сіяли пшеницю,
Сипав він кукіль невіри;
Де щепили ми покору,
Там він гордощі без міри;
Де ми груди надривали,
Щоб добути скрухи лепту,
Його сміх, його наруги
Виводили нас з концепту.

Він ніколи не піддався
Ні намові, ні погрозі;
Він був вовк у твоїм стаді,
Був головня в твоїм стозі.
Він троїв дитячі душі
Явно, славно і нагально!
Брать його до неба, боже,
Се, їй-богу, нелояльно.
Ми ж твою сповняли волю,
Що стоїть в письмі святому,
Ми з твого заповіту
Не вронили ні атому...

Іван Франко і митрополит Андрей Шептицький так ніколи і не стали друзями, хоча зустрічалися не раз і навіть зафіксовані разом на світлині, зробленій під час відкриття Національного музею у Львові. Мали суттєві, принципові розбіжності в поглядах на багато речей, але поважали й цінили один одного понад усе. Не дивно, що вже зовсім знемощений і хворий Іван Франко на свято Андрія у снігову заметіль ледь доплентався до митрополичої палати, аби привітати соленізанта. Прийшов не з порожніми руками. Приніс подарунок — свою книжку „Адам Міцкевич. Wielka Utrata” — історична драма з рр. 1831-32. Підтримуючи паралізовану правицю здоровою рукою, вивів дедикацію: „Його Преосвященству Митрополітові гр. Андрееви Шептицькому con amplissimi profundissimi gratulacioni (з найщирішими і найглибшими побажаннями — лат., авт.) в день іменин 13 грудня 1913 р. Іван Франко”. Не в тому річ, що ця книжка не додала Франкові поваги в науковому світі — йдеться про те, що він квапив друкарів, платив останні копійки з власної кишені, аби вони зробили бодай один примірник на Митрополітові іменини. Адже в наборі вже була готова титульна сторінка, датована 1914-им роком. Одного цього факту більш ніж достатньо, аби розставити всі крапки над „і” у стосунках між Андреем Шептицьким та Іваном Франком. Останній дарунок поета Шептицькому зараз зберігається у фондах музею Франка у Львові.

Подібних фактів було більш ніж достатньо. „Знаменитою подією в нашій домі були відвідини митрополита Шептицького, — писала у своїх спогадах дочка Івана Франка Анна. — Видно, що візита митрополита була заповіджена, бо тато вийшов напроти нього аж до візника і з ви- словами пошани ввів його до своєї кімнати. Тато змолоду цікавився постатями з святого письма, життям мучеників, апостолів. Годинами

просиджував у бібліотеках, пильно студіюючи старі церковні книги. У його бібліотеці були не одні цінні, в грубих обкладинках, пошкоджених молями, писані „кирилицею” старі церковні книги, які він придбав або на приходствах, або в антикварних магазинах. Знаючи про це, митрополит зайшов до тата проdiskутувати деякі для нього цікаві питання (здається, тоді йшла дискусія про Йоасафа і Варлаама). При відході митрополит виявив бажання побачити нас, дітей. І тоді-то вперше мені прийшлося побачити його величну постать. Він привітався з мамою, що нас привела, кожного з нас запитав про ім'я, кожного погладив по голові, поблагословив.

Це була моя перша зустріч з такою визначною людиною кришталюного характеру, ученим, високоосвіченим і культурним чоловіком. Мимо свого духовного звання і походження із спольщеної родини, він сам був великим націоналістом і народолюбцем. Він не жалував ні гроша, ні труду на благородні народні цілі — чи то приюти для сиріт, чи доми для безробітних служниць, українську лічницю, чи на університет; всі ці інституції мали його підмогу, його опіку. Він був твердий, безкомпромісний ворог лжі, безхарактерності, безхребетності людської.

Він виховав кадри священиків, що стали правдивими помічниками і душпастирями для свого народу, що йшли з народом на бій проти польського утиску, що працювали на полі просвіти, що стояли разом з народом і в хвилях щастя, і в лихоліття.

Мені прийшлося ще два рази особисто стрінутися з митрополитом Шептицьким. Друга зустріч була при такій нагоді. Я кінчила учительську семінарію, і по maturі, як кожного року, ми, учениці, приготувляли концерт. Кружок комітетових розносив запрошення до визначних громадян і діячів. Мені на долю випало піти до митрополита. З товаришкою пішли ми до церкви св. Юра, біля якої була резиденція митрополита. Нас впровадили до почекальні, а згодом до кімнати самого митрополита. У притемненій кімнаті він сидів величний і могутній у своїм фотелі. У той час терпів він тяжко на свою недугу, але ласкаво прикликав нас до себе і розпитав про ціль приходу, питався, як називаємося. Почувши моє ім'я, митрополит звернувся до мене, почав розпитуватися докладно про мої студії, мої плани на майбутнє, потім про життя родини, турбувався про маму та її здоров'я. Вислухав мене уважно, висловив своє співчуття. Це мене тоді дуже зворушило, бо в тому часі мама була тяжко хвора, всіма забута і покинута.

Третя і остання зустріч була в Києві в 1917 році, в першу річницю смерті мого тата. Митрополит, звільнений російською владою з заслання, приїхав до Києва і тут задержався, очікуючи дозволу повернутися до Львова.

У мене появилoся бажання, щоб не хто інший, а митрополит відправив панахиду по татові, і з тим бажанням я пішла до нього. Мене стрінув о. Михайло Цегельський у скромно влаштованій вітальній кімнаті. Почувши, з чим я прийшла, він заявив мені: це річ немислима, тато вмер без Бога, і митрополит напевно відмовиться. На ці його слова з сусідньої кімнати вийшов сам митрополит і, звертаючись до о. Цегельського, заявив: „Ви помиляєтеся, отче, тим більше за таких людей ми повинні молитися”. Потім звернувся до мене, привітався і дав свою згоду. Панахида відбулася в католицькій костелі. Церква була вщерть виповнена народом, по панахиді митрополит промовив, згадуючи тата в словах піднесених і зворушливих.

Та неприємний інцидент трапився ще того ж дня. Володимир Антонович, не поінформувавшись вперед, помістив у соціалістичній часописі статтю, у якій накидався на митрополита: мовляв, він надужив ім'я Івана Франка, щоб вести пропаганду католицизму на Україні. Ця брехлива стаття до глибини душі обурила мене, і я зараз же послала до тієї газети спростування, але факт нетакту й образи залишився.

Відвідуючи Львів по війні, я зайшла до митрополичої резиденції, але митрополита не було вже в живих. Я розговорилася з його довголітнім слугою, що охоче розказав мені про життя митрополита під час війни, як вони разом бідували, як при бомбардуванні він сам мусив спроваджувати старенького і безпомічного до пивниці, потім назад до кімнати. Усі його покинули, не було помочі ні рятунку. Коли вдруге повернулася російська окупація, облягли резиденцію солдати. Зразу накинулись на митрополита з наругами і зневагами, але з часом маєстатична постать, з білим волоссям, старенького і безпомічного владики застала їх відноситись до нього з симпатією і пошаною. Вони почали приносити їжу і любили заходити до нього, щоб поговорити й послухати”.

„Справжнім тріумфом у житті Івана Франка, — писав Роман Чубатий у спогадах, друкованих у шостій книзі „Визвольного шляху” (1967 р.), — а також у ставленні загалу суспільства до нього було відзначення його сорокалітньої літературної діяльності в 1913 році. Перелом в оцінці заслуг І. Франка був наступив уже раніше, в 1898 році, коли то у зв'язку з відзначенням його 25-літньої літературної діяльності велика частина українського свідомого суспільства, яке до того часу було пасивне, будь-то навіть вороже ставилось до нього, громадно виявила переоцінку своїх дотеперішніх поглядів і змушена була визнати під кожним оглядом його великі заслуги. Але те, що я бачив під час відзначення 40-літньої літературної і наукової діяльності Івана Франка, перейшло всякі сподівання.

Зала Оперного театру була виповнена відцвєрть, серед грїмких оплесків у залу впровадив Івана Франка під руку блаженної пам'ятї митрополит Андрей Шептицький і примїстив його на почесному місці. Таким чином митрополит дав доказ великої пошани і признання ювілятовї за його величезні заслуги, а посередньо немов п'ятнував тих, що духово не були доросли до розуміння Франкових ідей. Контрастом до величі свята і його добірної програми була сама скромна, хоровита постать ювілята, що викликало ще сильніше враження перемоги духу над матерїєю, згідно з латинською приказкою: „Res sacra miser” (Святїсть скромна — лат. авт).

Другою частиною святкування у зв'язку з Франковим ювілеєм у 1913 році була подія, яка не тільки на мене, а й на багатьох, з-поміж студентської академічної молодї, зробила потрясаюче враження. На початку червня 1913 року (якщо не помиляюся) відбувся з'їзд академічної молодї, в якому взяли дуже численну участь студенти високих шкіл не тільки зі Львова, а й з провінції, з найдальших закутків Галицької землі. Два перших дні з'їзду були присвячені діловим справам студентства, між якими найпекучішим було питання нашої боротьби за наші права у Львівському університеті, як і проблеми нашого національного й політичного визволення.

Третій день з'їзду був присвячений виключно виявовї пошани і вдячності студентської молодї своєму ідейному провідникові — Іванові Франкові з приводу 40-річчя його літературної і наукової діяльності. Можна сказати, що ця академія студентської молодї для вшанування ювілята була старанно підготовлена. У глибині сцени, прикрашеної зеленню, на килимі висїв портрет Івана Франка з його середніх літ, а сам поет сидїв у першому рядї крісел, відмовившись зайняти призначене для нього почесне місце.

Виголошено, здається, чотири доповідї, що були переплетенї вокальними точками, з виступом академічного хору „Бандурист” і солоспївами до слів Франкових поетичних творів. Між доповідачами з-поміж академічної молодї були деякі з маркою модного тоді соціалїзму, і такий колорит вони надавали своїм доповідям, характеризуючи світогляд і творчість І. Франка.

Перед закінченням свята і відспїванням популярного тоді гімну „Не пора...” на сцену вийшов сам ювілят — Іван Франко. Він звернувся до організаторів свята і присутніх із словами за, як сам казав, „надто величаве, може й не так заслужене, вшанування його”, заявляючи, що метою його цілого життя була служба нашому поневоленому народові. З окремою подякою звернувся він і до доповідачів, але зауважив,

що не в усьому вони зрозуміли його інтенції. З окремим натиском він підкреслив, що є людиною віруючою — „ще раз підкреслюю, я людина віруюча!” Ці слова Франка зробили на присутніх велике враження, а серед деяких доповідачів та частини молоді лівого напрямку викликали просто констернацію.

Оце „вірую” Франка міцно врзалося в мою пам'ять, і я довго передумував його автентичні слова, які ще й досі збереглися в моїй пам'яті. Бо як же можна було, на мою думку, вважати невіруючим того, якому атеїзм підписували безпідставно, що рішуче заперечували найавторитетніші в даному випадку особи — його дочка Анна і братанок, колишній Січовий стрілець, Василь Франко у приватних розмовах зі мною, як також у своїх друкованих статтях. Як же можна було назвати невіруючим того, якого високо цінили наші найвизначніші церковні достойники — блаженної пам'яті митрополит А. Шептицький і теперішній кардинал Йосиф Сліпий, який на його могилі в асисті численного духовенства відправив у 1944 році врочисту панахиду, а в 1966 році поминальну службу Божу в Римі?

Уважали Івана Франка віруючим, але не за певним шаблоном, а з глибини душі, визначні й тодішні священики — блаженної пам'яті Сильвестр Лепкий (Марко Мурава), о. Чапельський та інші. Адже І. Франко не раз під час ферій радо служив до служби Божої, співав у крилосі, з пошаною висловлюювався у своїх творах про Боже провидіння („Панські жарти”), до головних своїх наукових праць брав релігійну тематику („Остромирове Євангеліє”, „Іван Вишенський” та найкращий його поетичний твір „Мойсей”). Врешті, я ж сам був свідком, як у Волоській церкві на Руській вулиці Іван Франко приймав з рук блаженної пам'яті о. Дам'яна Лопатинського святе причастя. А це ще сильніше підкреслює Франкове позитивне ставлення до релігії.

Упередження до Івана Франка, як і обвинувачення його в атеїзмі, можна пояснити тим, що тодішнє духовенство москвофільського напрямку не могло простити Франкові його ворожого ставлення до Москви, що так сильно виявлене хоч би в гімні „Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити...” До того ж частина так званого народовецького табору не могла простити Франкові його приналежності до так званої радикальної партії, яка у своєму органі „Громадський голос” безщадно п'ятувала грошолобство і горде ставлення деякої частини духовенства до простолюддя.

Ця нагінка на Франка перекинулась і за кордон. Це навіть і тепер бували випадки, що подекуди священики, і то не в якихось закутках, а й у столицях американських стейтів, відмовлялись на прохання парохіян

або провідників організації відправити в ювілейному році панахиду та помолитись разом із своїми вірними за спасіння Франкової душі”.

Зберігся і виступ Івана Франка на святкуванні його сорокаріччя, влаштованого радикальною партією. Ця промова була найкоротшою з усіх, які він взагалі виголошував: „До помилок, що я їх коли-небудь зробив, належить моя праця біля підвалин радикальної партії. Розвиток тієї партії дає змогу бундючитися демагогам типу мого попереднього бесідника п. Трильовського. Нещастям нашого народу є те, що я приложив рук до створення партії, що зрушила в народній психіці основи християнського світогляду. Наша молодь не читає Святого Письма! Коли б я мав вам подати якусь пораду, то частіше сповідатися й приступати до Святих Тайн і в такий спосіб наближатися до Бога” (Літературно-науковий додаток „Нового часу”, 1938, № 23, с. 111).

„В травні 1916 р., — згадує політичний діяч Михайло Західний, — я проживав як військовий бранець у Веприку Гадяцького повіту на Полтавщині та переписувався з нашими цивільними засланнями. Вістку про смерть Івана Франка у Львові передав мені з Курська митрополит Андрей Шептицький, переповідаючи передану йому зі Львова вістку про останні дні поета, додаючи від себе: „Стрінула нас найтяжча жертва, тяжча за всі наші дотеперішні жертви Світової війни” („Науковий вісник музею Івана Франка у Львові”, випуск 3, с. 129, Львів, 2003 р.).

Коли Іван Франко перебував у важкій матеріальній скруті й не мав грошей на лікування паралічу, саме митрополит прийшов до нього з допомогою, запропонувавши Франкові продати йому бібліотеку, яку мав намір берегти як національний скарб. „Митрополит, — повідомляв М. Павлик дочку М. Драгоманова Ліду Драгоманову-Шишманову в листі від 21. 07. 1911 року, — уже купив і мій архів і бібліотеку і купує й архів і бібліотеку Франка!” (архів Інституту франкознавства ЛНУ ім. Ів. Франка, № 69, опубліковано в Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, т. ССXXXIV, с. 532).

Іван Франко не погодився продавати. Заповів архів і бібліотеку Науковому товариству ім. Т. Шевченка.

16 листопада 1926 року до митрополита А. Шептицького з Філадельфії листовно звернувся єпископ Костянтин Богачевський. Громадськість готувалася відзначати десяту річницю відходу Івана Франка. „Хоч, як Вашій Ексцеленції відомо, — писав єпископ, — всі католицькі церкви стоять тут виключно на добровільній жертвенності народу, я відважився в ім'я засад нашої Св. Церкви виступити проти ширення „культу” атеїста в народі нашому. Руководило мною щодо тактики, розумієся, не бажання боротьби з частиною безвірної інтелі-

генції, котра нарочно розбиває Церкву католицьку, — тільки звичайна запопадливість на будуче. Бо коли допустити без спротиву „культ” атеїста, то нема ніякої змоги не допустити роздавання й поширювання в народі його атеїстичних творів та насміхів з нашої Св. Церкви і навіть з віри в Бога. Вправді, пасивність хвилею могла принести „мир”, але на будуче відбила би ся жорстоко на долі Церкви і моралі народу, як усяке зломлення церковних засад.

Таким чином, зважився я на оборону Церкви перед вношенням в неї „культу” Франка. При Божій помочі і при праці одиниць удалося з трудом таки переломити опінію про мниму потребу того культу. Одначе значна часть народу і навіть частинка духовенства далася безвірним елементам ужити до ширення „культу” атеїста і то в церквах. Знайшлися і такі священики, а між ними і бувший адміністратор дієцезії, котрі виголосили навіть проповіді в церквах про потребу ширення культу Франка. Це ще скріпило страшну вічеву нагінку безбожників на дисципліновану й вірну церковним засадам більшість духовенства і на мене як єпископа.

З прикрістю, але з повною одвертістю подаю до відома Вашій Ексцеленції, що головним аргументом безбожників у їх розвальній агітації є ось що: „Чому ж митрополит Шептицький, в котрого дієцезії помер і похоронений І. Франко, не виступає проти „культу” того „генія”? Видно ясно, що митрополит признає рацію нам, а не тим, котрі противляться ширенню такого „культу”?

На той аргумент дійсно трудно відповісти і то тим більше, що в дієцезії Вашої Ексцеленції священики брали чинну участь у святкуванні Франка та його культу, а преса причосить сюди описи їх участі, з іменами священиків, котрих тутейша еміграція знає часто й особисто. І все то остає без вістей про які-небудь заходи львівського ординаріату в цілі припинення участі священства в тому „культурі”.

Що моя дієцезія відчуває удари безбожної агітації сильніше, ніж дієцезії крайові, це річ природна із-за матеріального незабезпечення значної часті будинків церковних та духовенства. Агітація „Свободи” і „Об'єднання” і проти мене як єпископа і особисто на тлі цього культу має, розуміється, підклад матеріальний у тих, що її ведуть. Одначе загал слабо орієнтується в цілях тих агітаторів і значна часть народу стає по їх стороні, а проти Церкви. Через те поносимо значні шкоди. „Свобода” одверто накликає, щоб народ не давав „ні цента” на цілі дієцезії. І це має свої наслідки: жертвенність у церквах падає, навіть жертви на сиріт упали до половини, а на семінар духовний, на котрий ми сподівались зібрати значну суму, жертви ледве-ледве пливуть.

Усе те нехай буде оправданням моїм цього кроку, яким я звертаюся до Вашої Екссцеленції з проською видати духовенству заборону участі в культурі Франка в дієцезії Вашої Екссцеленції. Ще краще подіяло б тут збірне зарядження крайового єпископату, але це оставляю під розвагу Вашої Екссцеленції.

Прошу дуже не взяти мені за зло, що я вже вдруге звертаюся в публічній справі до Вашої Екссцеленції, і може ще прийдеться звернутися з подібними справами. Спонукує мене до нього поруч принципіально-го ставлення справи також страх за будучність того народу, котрого мораль і спасіння повірене моїй опіці, бо річ ясна, що коли згадані агітатори ослаблять повагу Церкви, то велика часть народу нашого деморалізується і попаде у всякі пороки, які опозорять ім'я його в цій другій батьківщині, котра нас так гостинно прийняла на своїй землі. Для скріплення просьби додаю, що нема потреби боятися публічної опінії в справі загальної заборони, бо навіть дуже ліві органи преси признають рацію принципіальному становищу Єпископату в боротьбі проти культу Франка” (ЦДІА у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 1249, арк. 1-4. Вперше опубліковано у книзі „Правда про Унію. Документи і матеріали”, Львів, 1981, с. 171-173).

Відповідь митрополит А. Шептицький написав 21 грудня цього ж року (ЦДІА у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 1249, арк. 5-7):

„Ваше Преосвященство! Відповідаючи на Ваше письмо з дня 16. XI. с. р., передовсім дякую за щирість, з якою до мене відноситеся.

Щодо самої справи, то вона, бодай на мою думку, не проста і не легка. В'яжеться з нею багато додаткових зглядів, які заважають при остаточній децизії: як нам, єпископам, поставитися до неї. Однак у Вас життєві обставини децю інакші, як тут у нас; отже, й додаткові згляди на справу культу Франка у Вас будуть в дечому інакші. Тому я і не беруся судити про Ваші зарядження відносно цієї справи. Ви там на місці і ліпше можете оцінити ситуацію і зарадчі середники. Хочу пояснити тільки мою власну тактику проти культу Франка.

Якби І. Франко був того роду письменником, що атеїзм, матеріалізм і раціоналізм становили б головне поле його творчості, тоді, безумовно, ми явно заборонили б брати участь в його культурі не тільки духовенству, але і всім вірним, бо, шануючи його пам'ять, висказували б вірні признання його безбожному світоглядові і пропагували б той світогляд. Але в творчості І. Франка атеїзм і матеріалізм займає тільки незначне, спорадичне місце, а головне місце займають посередньо чи безпосередньо національні і патріотичні теми. Ще до того так є, що Франко не був глибоким мислителем, а радше енциклопедистом, і ті

місця, де він розвиває свій атеїзм і матеріалізм, мають тільки марну силу. Зате національні і патріотичні теми умів він опрацювати сильніше і вартісніше, так що ... І. Франко остане в будучності пам'ятний лише як поет націоналіст-патріот.

Мав я нагоду достаточо переконатися про те, що вірні піддані моєї юрисдикції шанують Франка виключно задля його величини як національного, патріотичного письменника, а не задля його атеїзму і матеріалізму, який світогляд вони відкидають. Супроти такого стану речей не виджу рації, котра б нас, єпископів, безумовно змушувала явно заборонити духовенству брати участь у т. зв. культурі Франка. Все-таки лежить на нас невідкличний обов'язок протидіяти атеїзмові і матеріалізові Франка, як і всюди, з котрої сторони він не приходив би. Але як? Котрий спосіб буде найуспішніший? Ось тут суть цілої квестії. А її розв'язка залежна тільки від пастирського благородумія. Там, де нема безумовного примусу, треба вибирати те, що ліпше для Церкви.

Стоїть, отже, переді мною дилема: чи заборонити духовенству брати участь в концертах, академіях і т. ін., уряджуваних в честь І. Франка, чи ні? Що буде ліпше для Церкви і для загалу вірних?

З многих думок, які приходили мені на розум, коли я розважав цю проблему, наведу бодай головніші. Передовсім не виджу рації, чому б видавати таку заборону тільки для духовенства, а не для всіх вірних. Призначання й пропагування атеїзму є заборонене для всіх вірних, силою самих засад віри. Якщо, отже, видається заборону брати участь в культурі Франка з огляду на атеїзм Франка, то та заборона послідовно повинна б відноситися до всіх вірних.

Прецінь світські вірні є куди більше заражені на утрату віри через вплив Франка, як священики. Отже, з того згляду треба й якраз світських вірних більш брати в охорону.

Правда, заборона, віднесена тільки до духовенства, може уходити за демонстрацію Церкви проти атеїзму Франка і проти творення його культу. Але чи це одинокий і найуспішніший спосіб, котрим Церква може зазначити своє становище проти І. Франка? Я думаю, що ні — бодай у обставинах моєї єпархії. Чи тим способом зменшиться шкідливий вплив Франка? Чи перестануть наші вірні устроювати концерти в честь Франка? Чи перестануть читати й видавати його твори? Чи в школах не будуть брати його творів? Чи перестануть по часописах звеличувати його? Певно, що ні! Зате справа, як думаю, взяла б ще гірший оборот для Церкви. Запеклі приклонники Франка стали б при всіх нагодах видвигати якраз його світогляд, ворожий Церкві, і нападати на ієрархію, духовенство. А що Франка величають широкі маси і практикуючих

вірних, то вони внаслідок симпатії тим легше були б виставлені на шкідливий вплив Франка і на духовне відчуження від церкви.

Якщо, отже, немає надії на загальне викорінення слави Франка в нашому народі, то, як думаю, мудріше буде придержуватися засади *quieta pop movera* (спокійного не рухати — лат., авт.). Атеїзм і матеріалізм Франка нині в нас стають релятивно *quieta* (спокійні — лат., авт.). Не мають вони вже того впливу ні на старших, ні на молодших, який мали давніше. Нині в нас повстають нові психічні струї: консервативна, яка цінить релігію і Церкву, і крайньо антирелігійна — большевицька. А та большевицька вчиться атеїзму не від „гуманіста” Франка, але від комуністів у Росії і на Україні.

На загальне викорінення слави Франка в нашому народі не може бути надії для того, що живемо в такому віці, коли народи хваляться своєю „аристократією духу” як своєю силою й іспитом зрілості. На жаль, у нас тої „аристократії” ще замало й зрозуміло, що загал нашого народу не може бути перебірчивий та що так величається Франком [...].

Виджу з Вашого письма, що таке зарядження принесло б для нашої ієрархії немало клопоту і нової журби, а в мене, мабуть, було б ще гірше. І як би боронився, коли б мені, приміром, навели таку аналогію, що польський поет Jan Kasprówicz нічим не був ліпший від Франка під оглядом релігії, а все ж таки по його смерті навіть єзуїтський „Przegląd Powszechny”, що виходить в Кракові, оголосив збірку на Dom Literacki im. Jana Kasprówicza, хоч у поляків немало славних письменників і католики в них легше могли б собі вибрати „великанів”, як наш народ.

Ось з огляду на те все думаю, що заборона, про яку мова, була б не тільки безцінна, але навіть шкідлива для інтересів Церкви. [...]

Зрештою, моє духовенство достаточо поучене про атеїзм і матеріалізм І. Франка, впоминаючи хоч би лише о послідніх літах розвідкою о. Костельника „Плюси і мінуси в поезії І. Франка”, яка була випечатана в „Ниві” і вийшла осібною відбиткою. Як мене поінформовано, наклад цієї брошури ще не вичерпаний, і думаю, що вона, якби її поширити між інтелігенцією, багато помогла б Вам у Вашій боротьбі.

Нехай Бог благословить Вашу працю для Церкви. З глибокою пошаною...”

Гавриіл Костельник, на чиї думки про Франка послався митрополит Андрей, твердив: „Франко — раціоналіст, атеїст, матеріаліст. Він не тільки завзятий приклонник сього світогляду, але zarazом завзятий пропагатор, популяризатор”.

„Сей поет мав душу, зламану болем невірства. Він сам се чув, розумів і казав, постійно вертаючи до Бога, щоб істноване його все

перечити", — стверджував О. Назарук, додаючи при цьому: „Церква все жаліла і жаліє, що той здібний поет і письменник підпав цілковито під вплив атеїстичної струї, яка в часах, коли він виростав, захоплювала майже всю інтелігенцію Європи”.

На думку ж о. Й. Застирця, Франкова віра в Бога має глибоке коріння в релігійному світобаченні українців як етносу. „Ніколи не можу погодитися з гадкою, — писав о. Й. Застирець, — щоби великий чоловік, діяч або поет, який виріс у нашій народі, міг бути нерелігійним”. Особливо останні роки життя Івана Франка — підкреслював він — мали виразні „признаки релігійності”.

В родинному альбомі сім'ї Франків, що зберігається у Літературно-меморіальному музеї письменника, є світлина ще молодого митрополита Шептицького. У фонді Івана Франка відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України знаходиться один — ще й досі не опублікований — лист митрополита до І. Франка...

Підбиваючи досягнення „українсько-руської” літератури за 1900 рік в Галичині, М. Лозинський („Діло”, № 4, 5 від 7, 8 січня 1901 року) зазначає, що успіхом її були публікації перекладів Івана Франка. „Крім того годиться згадати про деякі книжки, — писав він, — що вийшли накладом приватних людей. Франко видав збірку своїх поезій п. з. „Із днів журби”.

Преса зайнята роздумами над приростом населення в Галичині. Як подав останній перепис, у Львові без війська нараховувалося 141 775 мешканців, тобто на 22 123 більше в порівнянні з 1890 роком, з військом — 150 000 осіб.

Нове століття не відгородилося від старих клопотів. Політичні партії борються за знесення куріальної системи виборів.

За ширення брошури „До виборців з четвертої курії округу Скалат-Тернопіль-Збараж”, у якій цензура добачила образу маєстату цісаря, заарештовані В. Будзиновський та Я. Остапчук. Суд відбувається в день похорону Джузеппе Верді (про це сповістило „Діло” у № 14 від 31 січня). Читачі мають нагоду познайомитися з біографією Д. Верді, яку публікують газети.

Зазнала втрати й українсько-руська музика. 24 січня 1901 року на 63 році життя і 37 році священства в Денисові помер отець Йосиф Вітошинський. Був відомим організатором і диригентом хорів.

Суд увільнив В. Будзиновського, а Я. Остапчука оштрафував на 100 корон та 10 днів арешту.

У день винесення вироку В. Будзиновському та Я. Остапчуку відбулись похорони англійської королеви Вікторії.

Польські газети підняли крик проти того, що в польських духовних семінаріях у Варшавському королівстві, яким править Росія, випускників примушують складати екзамен зі знання російської мови та літератури.

Як повідомив суботній випуск „Діла“ (№ 22 від 27 січня/9 лютого) Česká Narodopisná Společnost іменувала Івана Франка своїм членом-кореспондентом.

На початку лютого було так тепло, що появились метелики. „Діло“ звернулось за поясненням до Івана Верхратського, котрий пояснив, що метелик Vanessa Jo, названий павунцем, та Vanessa Polychloros, названий І. Верхратським лисовцем, ще аж ніяк не роблять весни.

№ 25 „Діла“ повідомляє, що Іван Франко в Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, том 39, книга 1, в розділі „Miscilinea“, тобто „Різне“, опублікував статтю „Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683-1686 рр.“.

У середу 20 лютого на засіданні філологічної секції товариства Іван Франко представив свої „Студії на полі карпаторуського письменства XVIII в.“.

Друкуються відомості про чисельність населення інших міст Галичини. В Коломиї — 34 128 мешканців, з них цивільного населення — 32 328, війська — 1 800 осіб. За десять літ прибуло 3 708 чоловік. У Дрогобичі — 19 114 мешканців і 1 947 домів. У Бориславі — 11 610 мешканців. У 1890 році було 12 509.

16 лютого в Києві було відзначено 25-літній ювілей письменницької праці Олени Пчілки. На цю подію Іван Франко разом із членами редколегії „Літературно-наукового вісника“ відгукується телеграмою, яка друкується в березневій книзі журналу за 1901 рік.

„Діло“ повідомляє, що в серії „Літературно-наукова бібліотека“ під № 11 вийшло друге видання книги І. Пулюя „Нові і перемінні звізди“ (перше видання було здійснене 1881 року). Праця Івана Пулюя була присвячена Пантелеймону Кулішу та його дружині Ганні Барвінок. Це була невелика книжечка формату молитовника на 38 сторінок. Про неї опісля Іван Труш в „Артистичному віснику“ (№ 7-8 за 1901 рік) напише: „Сама розвідочка про нові і перемінні звізди, уже знана нашої публіці, на мій погляд, слабенька і не гідна того, щоби появилася ще й конкурентійне видання такого твору. Таке може написати спритний гімназист по прочитанню двох-трьох відповідних брошур. Але автор робить собі рекламу і підносить вартість твору, ознайомлюючи читачів про свій виклад у мотронівському хуторі (де жили Куліші — авт.). Пише автор, що по просьбі Куліша розказував він покійному „про творива небесні,

про їх настанє, їх безустанну переміну і їх кінець, що є й початком їх новонастання", а виклад „викликав в душі Куліша велике очарованє". Отож видко, що Куліш перед основним викладом („як перед колегією") д. Пулюя не знав, що ціла вселенна мусить коритися перед віковичними законами, а відомість, що сила в природі не пропадає, була для нього также нежданною несподіванкою!" Це ніхто цього 1901 року не знав, що саме ця праця обліє Івана Франка — як опісля він сам скаже в листі до М. Грушевського — найбільшим брудом і лайкою.

Бадені, обмивши руки з крові після виборів, зайнявся банківською справою, а в Кракові розпочали випробовування гармати для розбивання градівих хмар.

№ 41 газети „Діло" від 21 лютого /6 березня 1901 року повідомив про вихід книжки „Карел Гавлічек-Боровський. Вибір поезій в перекладі Івана Франка, накладом Українсько-руської видавничої спілки". Книжка містила докладну біографію К. Гавлічка-Боровського, написану Франком. Свою працю Іван Франко присвятив Томашу Масарику, тодішньому професорові Празького університету, який із 1918 по 1935 рік буде першим президентом Чехословацької республіки.

„Книжка, — писав у посвяті Франко, — яку оце пускаю в світ, осмілившись покласти на її чолі Ваше Шановне ім'я, Вам у значній мірі завдячує своє викінчення і появу на світ. Ваша прегарна книжка про Гавлічка (Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení. V Praze 1896. „Česká otázka" „Naše nynější krize") вияснила мені велике значіння Гавлічка для розвою чеського народу, навчила мене шанувати і подивляти політичного діяча та борця там, де я досі любив і подивляв поета". Закінчував посвяту Франко словами надії на те, що ім'я Гавлічка стане відоме всій Слов'янщині. „Може, оцей українсько-руський переклад буде, як то кажуть, „щасливий на руку", — писав він, — і зробиться початком розповсюдження тих перел гумору і сатири всюди, де це... можливе. І щоб ми дожили тої пори, коли Гавлічкове ім'я буде звісне і дороге всім Слов'янам, як ім'я одного з чільних борців слов'янського відродження, одного з найясніших і найсміліших умів Слов'янщини.

Прийміть, Високоповажний Пане, сердечне поздоровлення від щиро відданого Вам Івана Франка".

Даремні надії... Книжка принесла тільки неприємності. Видавничу спілку звинуватили в тому, що вона цим виданням бореться проти духовенства та віри. „Міністр освіти" Галичини рекомендував заборонити дітям торкатися цієї книжечки...

Газети ворожать, що століття буде нещасливим. Перед прильотом лелек із теплих країв пішов кривавий дощ. 9 лютого 1901 року віді-

йшов із життя Сергій Грушевський, батько Михайла Грушевського. 19 лютого на 98 році життя вмирає в Інсбруку Адольф Добрянський, перший адвокат-русин, зятятий москвофіл. 29 березня відходить Яків Неронович із роду Шашкевичів. 30 березня в Мишині під Коломиєю хоронили засновника Гуцульського музею Йосафата Кобринського.

№ 35 „Діла” від 14/27 лютого повідомив про друкування повісті „Voа-constrictor” по-німецьки. „Звісну повість д-ра Івана Франка „Voа-constrictor”, — повідомляла газета, — основану на тлі бориславських копальняних відносин, почала друкувати в німецькім перекладі Карла Гельбіха віденська соціально-демократична „Arbeiter Zeitung” у фейлетоні. Початок перекладу появився в 47 (недільнім) числі з 17 с. м. Редакція, заки почала друкувати „Voа-constrictor”, так схарактеризувала тую повість: „Вже ім’я автора, знане дуже добре многими з наших читачів, властиво увільняє нас від задачі, ще з осібна поручати те так багате змістом, як і цікаве оповідання. Тому скажемо лиш се: автор зображує ділання зажди гроша, і гроші стають для його героя найбільшим прокляттям, і він мусить дізнатися сего з найбільшим жахом на своїм вироднім сині, на своїй рідній кості і крові. Оповідання відбувається в околиці бориславських копалень нафти і зображує соціальне положення страшенно визискуваних робітників. Вже та основа запевняє для оповідання особливо наше зацікавлення, поки вже не брати в рахунок великого артизму і способу зображення, які самотній руський поет посідає в великій мірі. Сподіваємося, що наші читачі віднесуться до сего твору з таким зацікавленням, на яке воно заслугоує”.

Цей же номер газети повідомив: „Товариство руських женщин в Перемишлі оголошує, що в суботу дня 2 марта с. р. розпочнеться на ново перерваний на час м’ясиць ряд відчитів. Читати буде проф. Клим Глібовицький про атмосферичну електричність. Відтак у вівторок, дня 5 марта, зачне д-р Франко ряд відчитів під заголовком „Молода Україна”. Відчити відбуваються точно о год. 6 вечором. Вхід коштує 20 сотиків”.

Спочатку в Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка, а відтак окремою відбиткою, виходять Франкові „Студії на полі Карпаторуського письменства XVII-XVIII вв. І. Піп Іван, Половець Іван Смера і відкрите Тибету”.

Публікація сатири К. Гавлічка-Боровського призводить до відставки керівництва Українсько-русської видавничої спілки. Як повідомляє № 69 „Діла” від 26 березня/8 квітня 1901 року, головою Спілки обрано М. Грушевського, директорами В. Гнатюка, д-ра І. Франка, д-ра І. Макуха та Михайла Заячківського.

До початку чергової сесії у Галицькому сеймі готуються відкрити пам'ятник україножеру Агенору Голуховському, одному з губернаторів Галичини, завдяки якому українці на рідній землі почували себе слугами. Ніби на підтвердження того новий щотижневик „X-Strahlen” („X-промені”), заснований Р. Сембратовичем, у № 4 від 22 квітня друкує другу „скандальну” статтю Івана Франка „Eine Proletarier-Nation”, яка показує повне спролетаризування українців у Галичині. Стаття, як виявляється, написана на основі дослідження В. Будзиновського „Хлопська посілість”, котру довгий час друкували у „Ділі”. Дещо згодом, а саме 20 липня, буде вміщено в „Die Zeit” статтю „Die Grosstathen des Heren Bobrzynski” („Великі діяння пана Бобржинського”), котра стосувалася стану освіти українців у Галичині та політики щодо цієї лінгвоцидної освіти шановного галицького „міністра освіти”. Статтю будуть дуже часто використовувати у різних радянських виданнях, аби показати ставлення польської шляхти до освіти українського народу.

„Літературно-наукова бібліотека” під № 10 цього року випускає у перекладі Івана Франка „Напад на млин” Еміля Золя.

Робітники з ентузіазмом, із червоними прапорами святкують Перше травня, через що у Львові не вийшла жодна газета. Це перша сенсація. Друга та, що зліг митрополит А. Шептицький. Причина — страшні болі в нозі. Він поранив ногу у війську, коли служив при уланах.

Сум сумом, але Львів не може приховати і своєї радості: 3 травня минуло 50 років, як на міській ратуші встановлено новий годинник. З цього приводу — торжества та народні гуляння на Ринку. Купці міста, перед вікнами яких „баламкав” цей годинник уже 50 літ, купили новий одяг львівському характернику — дурню Ясю, „великому, — як пише „Діло” у № 93, — любовнику музики і всіляких походів, без котрого не відбудеться жоден похорон”.

№ 5 „X-Strahlen” друкує статтю Р. Сембратовича „Iwan Franko. Ein literarisches Charakterbild”.

На Зелені свята у Монастирці на селян, які вперше цього року вигнали худобу, прикрашену вінками, на пасовище, що належало їм з давніх часів, налетіли жандарми з оголеними шаблями і почали рубати їх та худобу. Виявилось, що пасовисько вже належало графу Красіцькому.

Всі спроби дістати дозвіл на будівництво пам'ятника Т. Шевченкові у Львові не дають результатів. Польська преса шаліє і не купиться на добірну лайку вже тільки від самої думки, що у „їхнім” Львові хтось смів подумати про пам'ятник такому „гайдамаці”.

5 червня філологічна секція НТШ на своєму засіданні заслуховує інформацію Франка про видання творів Юрія Федьковича. Через деякий

час газета „Діло” (№ 237 від 20 жовтня/2 листопада) розпочне друкувати Франкову статтю „Перше повне видання творів Федьковича”, в якій зокрема йшлося про те, що організацію видання творів Ю. Федьковича НТШ доручило О. Колессі, однак той, посилаючись на свою велику наукову та викладацьку заангажованість, видання не підготував, і цю справу передоручили І. Франкові, який, на думку О. Колесси, не був зайнятий ні науковою, ні викладацькою роботою. Перший том цієї важкої редакторської праці під назвою „Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший, Поезії Осипа Юрія Федьковича” з передмовою Івана Франка, написаною 7 лютого, вийде в березні 1902 року.

Коли всю чорнову роботу для підготовки до друку повного видання творів Ю. Федьковича вже було зроблено, до видавничого процесу вирішив приєднатися і О. Колесса. Він узяв на себе редакцію другого тому (проза) та першої частини третього тому (оригінальні драматичні твори автора). Другою частиною займався Франко. Там були переклади драм У. Шекспіра „Макбет” та „Гамлет” та драми Р. Гошталя „Мазепа”. У передмові до цього тому, що також вийде 1902 року, Іван Франко скаже, що „редакційна праця над оцим томом була в часті легка, а в часті дуже важка” через те, що літературна вартість перекладів Федьковича із Шекспіра була дуже невисока. „Федькович, — писав Франко, — не вмів по-англійськи і перекладав Шекспіра з німецького, держачись свого взірця більше, інде знов перекладаючи його більш або менш свobodно”. Четвертий том (листи, збірки народних пісень, біографії тощо) готував до друку також Іван Франко.

Цього року редакторська робота Івана Франка була дуже продуктивною. Він займається виданням У. Шекспіра в перекладах П. Куліша. Накладом Українсько-руської видавничої спілки у першій серії під № 32 з передмовою та поясненнями Івана Франка виходить „Антоній і Клеопатра”, під № 35 — „Багато галасу знічев’я”, під № 38 — „Ромео та Джульєтта”, а під № 44 у 1902 році — „Король Лір”.

Цю фантастичну роботу над перекладами П. Куліша, передмовою до них та поясненнями опісля автор „Нових і перемінних зьвізд” Іван Пулюй перекреслить, привселюдно принизивши Івана Франка...

У цей же час Франко працює над „Галицько-руськими народними приповідками”, які спочатку виходили як окремі томи „Етнографічного збірника” (т. X). 1901 року з’явився перший випуск першого тому (А — відати). Другий випуск першого тому (Відати — діти) вийшов 1905 року (т. XVI „Етнографічного збірника”). 1907 року було надруковано першу частину (Діти — кпоти) другого тому (т. XIII „Етнографічного

збірника), а 1908 року — другу частину (Кравець — пить) цього ж тому („Етнографічний збірник”, т. XXIV). На дві частини було поділено і третій том. Перша містила ключові слова „Рабинок — час” (т. XVII, 1909 р.), друга — „Час — ячмінь” (т. XVIII, 1910 р.). Тобто ця праця вийшла в шести книгах, які складала три томи. Ця праця, яка по суті є гордістю української етнографії, так і не удостоїлась честі бути виданою ні в часи радянського тоталітаризму, ні в часи української державності.

До першого тому Франко написав передмову 20 лютого 1905 року, тобто тоді, коли в „Етнографічному збірнику” вже була опублікована друга частина цього тому. Передмова до другого тому написана 1908 року, а до третього — 22 травня 1910 року. Особливо цікавою є передмова до першого тому, в якій Франко подає низку цікавих біографічних фактів, про які не згадував у листах чи в статтях: „Збирати та записувати всякі матеріали з уст народу, казки, пісні, приповідки, образіві речення, порівняння, прокляття, заклинання, мудрування та поодинокі слова я розпочав іще в гімназії, і то не лише буваючи літом дома на вакаціях, у Нагуєвичах та інших сусідніх селах (Ясениці Сільній, Унятичах), але також у Дрогобичі. Живучи на стаціях у різних дрогобицьких міщан та передміщан, я знайомився залюбки з такими, що заховали в пам’яті багато старої руської міщанської традиції (назву тільки кравця Івана Гутовича та теслю Деревака, тоді, в початку 70-х років, уже звиш 70-літнього діда); від них і многих інших я списував немало етнографічного матеріалу та іноді при помочі товаришів вишукував також інших оповідачів по передмістях, платив їм скромний почастунок і заставляв їх цілими ночами співати та оповідати всяку всячину. Таким робом, зібрав я ще в гімназії досить показну збірку пісень (звиш 800 номерів) і не менше показну збірку інших матеріалів, у тім числі також приповідок.

Немало їх я тоді вже записав у ріднім селі Нагуєвичах. Мої батько і мати мали дар досадного, образового висловлювання своїх думок; правда, батька я затамив дуже мало, бо він відумер мене шестилітньою дитиною, і з його оповідань тільки дещо заховалося в моїй пам’яті; зате від мами я позаписував і вивчив напам’ять немало пісень, в тім числі також повний весільний цикл, який, на жаль, у завірюсі пізніших літ десь мені затратився. Щодо приповідок, то записав їх багато від покійних нагуївських сусідів Івана Гайгя, Івана і Гната Риб’яків, Мартина Лялюка та його сина Дмитра, від мого вітчима Гриня Гаврилика і від багатьох інших селян, що день у день бували в нашій хаті. Особливо велику силу того скарбу зібрав я в роках 1880-1882, коли я, потерпівши розбиття своєї кар’єри у Львові, на якийсь час осів був на селі й займався селянською роботою.

Моє ув'язнення в р. 1877 і дев'ятимісячний побут у львівській в'язниці, пізніше (з початку 1880 р.) ув'язнення в Коломиї і вандрівка „шупасом” (етапом) із Коломиї до Дрогобича, а також численні екскурсії в різні сторони краю, чинені тоді й пізніше, зводили мене до купи з великою силою різних людей, від яких я мав нагоду записувати різномірний етнографічний матеріал. Із тюрми я виніс також невеличкі збірочки приповідок із Крехова, Батятин, Рогатина, Городка, Янова і т. д. Та особливо багато й інтенсивного матеріалу я записав у коломийським арешті 1880 р.: тут постала багата збірка приповідок із Ценева, списана з уст Кароля Натовського, не менше багата збірка з уст Івана Васильківського, міщанина з Коломиї; коломийську збірку я доповняв іще пізніше в часі моїх побутів у тім місті; в арешті постали також невеличкі збірочки з Матвієць, Гвіздця, Богородчан, Туглукова та інших покутських місцевостей, записувані від різних принагідних арештантів. Побут у Скваряві коло Жовкви літом 1879 р. придбав мені збірку тамошніх приказок; побут у Березові Долішнім коло Коломиї весною 1880 р. збагатив мою збірку також гарною колекцією тамошніх приповідок.

Десятилітня участь моя в радикальній агітації, причім мені доводилося відвідати та об'їхати майже всю Східну Галичину від Перемишля та Дидьови над Сяном аж до Підволочиськ, Борщева та Снятина, дала мені, крім усього іншого, також показну збірку нових приповідок. На вічах і зборах виступали деякі бесідники-селяни, що так і сипали приповідками, мов добрим намистом, і я іноді не вспівав записувати всього, що обивалося о мої вуха. Так постав основний континент моєї збірки.

Коло половини 80-х років я ввійшов був у переписку з покійним д-ром Ізидором Коперницьким, професором Краківського університету і редактором відомої публікації „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, для якої я дав йому записане добродійкою Ольгою Рошкевичівною (замужем Озаркевичевою) та її братом пок. Ярославом Рошкевичем лолінське весілля. Довідавшись, що у мене лежить маса записок з приповідками, яких публікації в якимсь руським виданні годі було тоді надіятися, пок. Коперницький запросив мене впорядкувати свою збірку і прислати її йому для „Zbióru”. Я зараз узявся до праці, попереписував свої приповідки латинськими буквами, порівняв їх з давнішими нашими збірками, друкованими вже (головно Ількевича, Вислоцького, Петрушевича та Головацького), і зладив своє „доповнення” до тих збірок, упорядкувавши й свій матеріал поазбучно після першого слова кожної приповідки, так само, як і всі наші старші збірки. Одержавши грубий рукопис моєї збірки, що містив більше матеріалу, ніж усі старші

збірки, взяті до купи, Коперницький дуже вважався і обіцявся зараз друкувати її. Але справа затяглася якось, тим часом у „Kwartalniku historycznym” вийшла моя трохи пригостра рецензія на Коперницького „Górali beskidowych”, пок. учений розсердився на мене і звернув мені рукопис приповідок, жадаючи, щоб я впорядкував його інакше, методом Номиса, і докладно визначив усі Номисові паралелі. Це була задача понад мої сили. Як відомо всякому, хто переглядав Номиса, його збірка впорядкована так нераціонально, що якби розписати конкурс на невідповідне та непрактичне впорядкування матеріалу, то наш Номис певно одержав би першу премію. Одержавши назад свій рукопис, я покрав його на шматочки і почав укладати нову збірку, але вже по новому плану.

Я тепер рішуче зрезигнував із думки друкувати свою збірку в яким-небудь польським виданні”.

№ 88 газети „Діло” від 21 квітня/4 травня повідомив, що на „дохід українських сектантів, виемігрувавших з Росії і перебуваючих у Львові, д-р Франко буде держати відчит в товаристві „Руської бесіди” в понеділок 6-го с. м. о 7 год. вечора. Вступ вільний. Добровільні датки приймаються”. № 93 цієї ж газети повідомляв, що найближчим часом драматична секція товариства ім. Котляревського виставить п'єсу Соловйова в 5-ти діях „Женитьба Бемрина” в перекладі Івана Франка. Майже одночасно (№ 113 від 22 травня/15 червня 1901 року) „Діло” повідомляє про смерть Сильвестра Лепкого (Марка Мурави) в Жукові, про одруження 8 червня за новим стилем В'ячеслава Будзиновського з Оленою Стефурак, учителькою із Цепівцець Заліщицького повіту, сиротою по відомому артисту української сцени в Галичині С. Стефураку, а також про початок великого страйку бориславських робітників, які домагалися підвищення заробітної платні та виплати її в два прийоми замість одного. Останнє прохання було задоволене. Перше — ні. Страйк тривав до першої виплати грошей.

8/22 червня, як повідомляла преса, в Чернівецьким університеті відбулася промоція колишнього працівника редакції „Літературно-наукового вісника”, а з 1899 року — вчителя української мови та літератури учительської семінарії в Чернівцях Осипа Маковея на доктора філософії.

З оригінальних художніх творів Івана Франка 1901 року в Києві у видавництві „Вік” вийшла збірка „Лесишина челядь. Малий Мирон. Грицева шкільна наука”.

Оригінальних творів — усього декілька: „Кожна кичера в млі...”, „Дівчино, моя ти рибчино...”, „Найгарніша для нас...”, „О, розстроєна

скрипка...”. Всі вони увійшли у цикл „Буркутські станси”, опублікований у 15 томі дев’ятої книги „Літературно-наукового вісника”, а відтак — у збірку поезій 1906 року „Semper tunc”. У шостій книзі попереднього тому цього видання був опублікований цикл „Майові елегії”, який складався з трьох поезій: „Весно, ти мучиш мене!..”, „Бачив рисунок я десь...” та „Ні, аморети, мені за погоничів ви вже нездалі...” (з них тільки перший вірш увійде в альманах „Акорди” 1913 року):

Весно, ти мучиш мене! Міліонами кольорів, тонів,
Ліній і творів кричиш: воля, і рух, і життя!
І, мов безсильне стебло в бистрину ту, ти рвеш мою душу,
В серці зав’ялім, черствім будиш нові почуття.
Будиш бажання, яким не сповнитись; освітлюєш пустку;
Ніжно гойдаєш в гілках осамотіле гніздо;
Пильно схиливши лице, роздуваєш погасле огнище;
Свистом від гаю зовеш, наче мій друг молодий.
Ні, не мені вже гулять по тім гаю, мій друже-соколе!
Ні, не мені вже зайцем в зелень пахучу нирять!
Серце тріпочеться ще, і у груді кров б’ється живіше,
Та напосіли літа, давить життя тягота.
Мрії безумні, немов той табун, вигравають по полю,
Гриви на вітер, і ржуть, дзвінко копитами б’ють.
Ах, та се мрії, чуття легкокрилі, барвистії діти,
Але тверда їх рука в поводах цупко держить.
Хвилька — і ляск батога, і жорстоке, понуре „ніколи”...
Праця! І чар весь мене. Весно, ти мучиш мене!

Дивовижно докладне відтворення тогочасного стану поета...

Лише одне невеличке оповідання — притча „Хмельницький і ворожит” — було опубліковане в тринадцятій книзі „Літературно-наукового вісника”. В декілька разів більше — перекладної поезії та прози. Крім перекладів сатири К. Гавлічка-Боровського, ще вийшли окремим виданням переклад сцени на кладовищі з драми „Торквемада” В. Гюго (ЛНВ, т. XIV, кн. 5) та дві віршовані притчі з буддійської книги „Сутта Ніпата”: „Хто має синів” та „Багач і мудрець” (ЛНВ, т. XIII, кн. 2). Ці твори буддійської канонічної літератури початку нашої ери, що викладають буддійську мораль раннього етапу розвитку буддизму, були першими перекладами староіндійського епосу українською мовою. Сюжет „Мари і Буди” про спокусу Будди богом смерті нагадує сцену спокушування Христа дияволом...

З латинської мови було перекладено оповідання „Фільотас (старинний процес за змову на королівське життя)” Квінта Курція Руфа з циклу оповідань про Олександра Великого, яке стосується подій за 700 років перед Різдом Христовим, коли Олександр розгромив Дарія і дав війську трохи відпочити. Оповідання порушувало тему любові мужчини до мужчини, яка — як пише Іван Франко у передмові — „у Греків була дуже розповсюджена, не вважалася нічим ненормальним, ані гідним кари”. Переклад вийшов 1901 року у серії „Літературно-наукової бібліотеки” за № 2. Оpubлікований тільки у харківському виданні творів Івана Франка.

Цього ж року в першій та другій книгах „Літературно-наукового вісника” (т. XIII) Франко опублікував переклади з книги „Із фантазії реаліста” німецького письменника Лінке, що вийшла 1900 року в Дрездені і яку, як писав Іван Франко, „сміло можна назвати одною з найвизначніших появ німецької літератури того року. При дивно простім, ясним та лаконічним стилю, книжка визначається великим багатством образів, глибиною та шириною філософічного погляду і тою внутрішньою гармонією, яка так рідко стрічається в новочасній літературі”. Всього було перекладено 20 коротких оповідань про Гафіс, Абу-Гаруна, Тамерлана та їх повчальні пригоди.

На жаль, ці переклади з незрозумілих причин не зацікавили упорядників 50-томного видання творів І. Франка і не були включені до нього, хоча в „рухівському” XXIX томі творів Івана Франка вони опубліковані.

Не увійшли в 50-томне видання (але були у XXIX томі „рухівського” видання) „Притчі про початок авторитету” голландського прозаїка Мультатулі (в перекладі це прізвище, як зазначають довідники, означає „як багато перетерпів”). За цим псевдонімом заховався Едуард Даусе Деккер (1820-1887). Івана Франка приваблювали його ідеї служіння народу, почерпнуті з утопічного соціалізму, для реалізації яких письменник у Голландії не бачив можливостей. Переклади були опубліковані в 10 книзі XVI тому „Літературно-наукового вісника”. Цикл перекладів умістив оповідання „Про притчу”, „Галапаси”, „Налисники з салом”, „Конфесії”, „Провидіне”, „Матвія, гл. XIX” та „Із ідей”. Цього ж року в „Літературно-науковому віснику” було надруковано ще шість притч Мультатулі в перекладі О. Маковея.

У першій книзі XIII тому було опубліковано й 15 перекладів Івана Франка російського поета Володимира Соловйова (1853-1900). Вони також не увійшли до 50-томного видання творів поета, хоч були надруковані в XXII томі „рухівського” видання Франкових творів.

Франкові переклади творів Мультатулі, В. Соловйова і Лінке до сьогодні залишаються єдиними перекладами цих авторів українською мовою.

Не увійшла у 50-томник ще одна публікація — ювілейний портрет відомого вченого, історика, лінгвіста, археолога та політика москвофільського табору о. Антона Петрушевича, який був опублікований у другій книзі 13-го тому „Літературно-наукового вісника”. Петрушевичеві виповнилося 80 років. Це був той самий Антон Петрушевич-„Антошко”, котрому Іван Франко наступного після публікації цього портрета року присвятив вірш „Антошкові П. (Аз покой)”, який також був опублікований у „Літературно-науковому віснику” (кн. 12). Приводом для написання поезії був виступ Петрушевича в № 222 газети „Галичанин” за 1902 рік зі статтею „Тщетная работа сепаратистов”. А. Петрушевич не вважав українців за націю, їхню мову називав діалектом, а людей, які не визнавали подібних поглядів, як-от Іван Франко, називав сепаратистами, які хочуть Галичину-Русь відірвати від „матушки Расеї”. Вірш увійшов у цикл „На старі теми” збірки „Semper tiro”:

Діалект чи самостійна мова?

Найпустіше в світі се питання.

Міліонам треба сього слова,

І гріхом усяке тут хитання.

Міліонам треба світла, волі,

Треба вміти, як їх добиваться,

Поки стогнуть кволі, мерзнуть голі —

Нам в Параски ласки дожидаться?

Як твій брат із голоду вмирає,

А його ти накормити вступиш,

То чи ждеш, аж срібну ложку купиш,

Чи береш букову, що він має?

Як твоя у річці тоне мати

І кричить: „Рятуй мене, Антошку!” —

Будеш ти на гарний човен ждати

Чи їй кинеш першу-ліпшу дошку?

Зви се діалектом, зви жаргоном

Тую дошку, ту букову ложку,

А вона лунає відгомоном

В міліонах серць живих, Антошку!

Хай та мова вбога в славнім роді,
 Хай московська, польська, чеська краща —
 Поки служить Матері в пригоді,
 То вона культурі не пропаща.

Хоч в сусіда там пиха багацька
 У порфірі сяє та атласі —
 На чуже багатство ми не ласі,
 Ласа лиш твоя душа жебрацька.

Бідні ми, як коні на припоні,
 Збагатить нас труд на рідній ниві:
 В діалекті чи хоч би в жаргоні
 Будемо багаті і щасливі.

Діалект, а ми його надишем
 Міццю духу і огнем любови
 І нестертий слід його запишем
 Самостійно між культурні мови.

Проігнорували упорядники 50-томника і статтю-некролог Івана Франка „Олександр Яковлевич Кониський”. О. Кониський помер 12 грудня 1900 року. Стаття І. Франка появилася у другій книзі XIII тому за 1901 рік. „Обік Куліша, Драгоманова й Нечуя-Левицького, — писав Іван Франко про О. Кониського, — йому належить місце в купці тих мужів, що перші зрозуміли вагу духового поєднання України з Галичиною і силкувалися, кожний своїм робом, загатити ту прірву, яку викопали політичні відносини між частинами одного народу. У ту прірву Кониський вкинув найбільшу і найліпшу частину своєї праці. Найбільша часть його творів друкувалася у Галичині та в Буковині; тут у него було багато знайомих і кореспондентів; на галицькі й буковинські справи він звертав пильну увагу і ще донедавна діяльність його була в Галичині звісна далеко більше, ніж в Україні.

Спеціально наше Наукове Товариство імени Шевченка має багато завдячувати Покійному. Він був одним із його основателів тай потім, по довгім вегетованню товариства, йому належить честь ініціативи до його переміни на таку наукову інституцію, якою воно стало тепер. Він допомагав надто наше товариство своїми працями, прислав для бібліотеки цінні книжки і взагалі брав дуже до серця його потреби й пригоді. От тим то, одержавши відомість про його смерть, наше товариство поспішило переслати телеграфічно своє співчуття сім і Покійника і замовити

вінець на його могилу з написом: „Наукове товариство імени Шевченка у Львові своєму основателеви, почесному і дійсному членові”.

Нехай же пам'ять Олександра Кониського живе й не вмирає серед українсько-руського народу!”

Радянське літературознавство називало О. Кониського українським буржуазним націоналістом; укладачі 50-томного зібрання Франкових творів не вважали за потрібне згадувати, що Іван Франко писав про таку особу.

Майже вісімдесят відсотків того, що написав Іван Франко 1901 року, в десяти роковини „Regum novarum”, виявилось, судячи з пізніших публікацій його творів, непотрібним нащадкам.

17 вересня за старим стилем (30 вересня за новим) 1901 року православна церква Георгія у Львові видала сину Івана Франка Тарасові свідоцтво про вбогість (І. Л., ф. 3, № 2544, арк. 1): „Сим подтверждается, что господин Иван Франко, литерат, не имея никакого движимого или недвижимого имущества, не в состоянии оплачивать школьную таксу за своего сына Тараса, ученика III класса академической гимназии.

Димитриев, душпастирь”.

Через два дні таке ж свідоцтво було видане другому синові Франка — Андрієві...

Розділ II

DOMUS NOVA – SOLLICITUDINES NOVE*

Новий 1898 рік Іван Франко зустрів зі своєю сім'єю на новому помешканні, котре, зрештою, не було вже й так далеко від старого на вулиці Глибокій, 7, де довелось йому пережити найприкріші хвили, пов'язані з габілітацією, триразовим провалом виборів, виходом польською мовою „Галицьких образків” зі статтею „Дещо про себе самого” та публікацією у „Die Zeit” статті про Міцкевича...

Помешкання було кращим від попереднього. Чотири покої, кухня. Туалет та вода — на балконі. Наріжний покій із балконом сім'я виділила батькові під робітню.

Будинок, де замешкав Іван Франко, зберігся до наших днів. Помешкання Франків знаходилося на третьому поверсі. Це було останнє винаймуване ним помешкання.

У той час магістрат міста активно освоював той район Львова, який називався Софіївкою. Софіївка тоді була глибокою провінцією Львова, і люди не вельми активно розкупляли тут землю для забудов. Територія невпорядкована, нема доброї доїздної дороги, всюди болото і калюжі. Хати мали чисто приміський характер, навколо кожної хати був город.

Причиною забудови тутешнього передмістя стало впорядкування території теперішнього Стрийського парку, що розпочинався на узгір'ї, де Стрийська вулиця скручувала наліво і відтак, обминаючи Стрийське кладовище, яке другою, північною стороною виходило до ставів Пелчинського та узгір'я з Цитаделлю, прямувала на південь. 1880 року Галичина сподівалася приїзду до Львова австро-угорського монарха, а тому вирішила навести у місті порядок. Найперше було вирішено ліквідувати Стрийський цвинтар, перенісши окремі цінні могили на Личаківській. Казали, що на цьому цвинтарі був похований І. Вагилевич, але тоді його могилу не віднайшли. Ініціаторами закриття

* Новий дім — нові клопоти — лат.

цвинтаря були військові, що квартирували біля ставів Пелчинського, де купали коней. Коні діставали пархи, військові скаржились — і цвинтар було ліквідовано, горб розрівняно, а Стрийська вулиця дістала пряме продовження до Стрийського ринку.

1894 року парку було присвоєно ім'я Яна Кілінського, який 1794 року разом із Т. Костюшком підняв повстання проти російського царського уряду. До сторіччя цього повстання в парку було відкрито пам'ятник Яну Кілінському роботи відомого скульптора Ю. Марковського. Цей пам'ятник зберігся до сьогодні разом із чотирма інформаційними таблицями про героя: східна таблиця стверджує, що Ян Кілінський був варшавським шевцем, полковником військ Т. Костюшка, а бічні вказують дату народження — 26 грудня 1760 та смерті — 28 січня 1819 року.

Цього ж 1894 року іменем Яна Кілінського без проблем було названо вулицю, яка зв'язувала Гетьманські вали з площею Ринок. На цю вулицю сьогодні виходить південна сторона „Віденської кав'ярні“, а з протилежної сторони знаходиться кам'яниця з галереєю скульптурних портретів польської еліти, яка збереглась до наших днів. Будь-яка спроба назвати котрусь із львівських вулиць іменем Т. Шевченка або якогось іншого представника української культури чи історії викликала шалений опір шовіністично настроєних поляків.

1894 рік ознаменувався ще й тим, що в парку Кілінського було відкрито загальну Крайову виставку. Іван Франко формував для неї розділ етнографії, що викликало різкі нападки на нього польських шовіністів. Франко неодноразово відвідував виставку разом із сім'єю і навіть взяв участь у конкурсі, який організував для відвідувачів павільйон рибальства, виграв змагання і в нагороду отримав п'ять розгорток із зображенням риб з атласу Болеслава Романа Длуського до монографії Максиміліана Новицького „Перегляд розповсюдження риб в Галичині“ (1883). Картини із рибами були оправлені в рамки і невдовзі прикрасили стіни квартири Івана Франка. Вони переїздили з ним із помешкання до помешкання, поки не опинились у його домівці, де сьогодні знаходиться музей. Правда, їх зараз чотири. Одна картина не збереглась.

Наступного, 1895 року, в парку було відкрито засклену оранжерею, а також велику ротонду Рацлавівської панорами архітектора Л. Ромулта, яка була встановлена на честь 100-ліття перемоги військ Костюшка над російською армією під Рацлавіцами. З цієї нагоди вулиця, яка прилягала до парку зі східної сторони, отримала назву Рацлавівська (в радянські часи її було названо іменем маршала Пархоменка). 1895 року спеціально до цієї панорами почав курсувати перший у Львові електричний трамвай.

Багато спритних ділків зрозуміло, що невдовзі територія, яка прилягає до парку, почне забудовуватись, а тому почали скуповувати тут землю. Одним із таких земельних спекулянтів був краківський купець Йозеф Рогсек, який скупив тут чимало земельних парцель, оформив цю купівлю відповідними документами від 18 вересня 1892 року, прихопивши в основному землі, які лежали ліворуч від Рацлавівської вулиці. Частина цих земель колись належала невеличкому цегельному заводу. Коли почали наводити порядок у цій частині міста, заводик закрили, а знаходився він там, де за часів Речі Посполитої було естонське консульство, зараз тут — одне з приміщень латинського єпископату у Львові. Скільки заплатив купець за ці парцелі — невідомо, бо вони були завалені непромисловою глиною, непридатною для виробництва цегли, і лежали великою горою, що опускалась до того місця, де сходились вулиці Софії та Рацлавівська.

Вверх від їх збігу починався древній буковий ліс, який, правда, тягнувся тільки до горбка, а далі вже починався парк „Залізна вода”. Не раз Франко приходив до тих могутніх буків, що розрослися в котловині між двома доволі високими пагорбами, один із яких підпирав Стрийський парк, а другий — парк „Залізна вода”. Сюди Франко приводив своїх дітей і вчив їх розпізнавати, де добрий гриб, а де поганий — були колись у Львові такі благословенні часи, що росли тут гриби. А ще приводив на терен і на „гечі-печі” (так називали шипшину).

Коли добре вчитатись у повість „Лель і Полель”, написану 1887 року, особливо в її початок, то неважко впізнати опис Софіївки, одного з найчарівніших куточків Львова.

Своєю назвою це передмістя завдячувало невеликому костьольку святої Софії, про який як тодішня, так і пізніша мистецтвознавча література писала як про „недооцінену пам’ятку минувшини Львова”. Що ж до „пам’ятки минувшини”, то, може, ці слова й слушні, бо не кожен знав історію побудови костьолу, але щодо популярності його серед мешканців Львова, то ці слова зовсім недоречні, бо про костьол знали як про центр опіки над дівчатами-сиротами і чекали тих основних торжеств, коли ошчасливлені долею дівчата діставали чимале придане з рук тодішніх опікунів цієї святині. І дівчата, і костьол завжди були в центрі уваги преси, і про нього знав кожен, хто надіявся на милосердя чи хотів зробити доброзинну справу. Вулиця, на котрій знаходився костьол, також звалась вулицею святої Софії. Вона починалась від вулиці Стрийської та тягнулась вверху по кориту давнього потічка, що витікав з лісу, опісля сформованого у парк „Залізна вода”. Від цієї вулиці до костьолу вели викладені кам’яними плитами сходи. Навколо святині

росли прекрасні старі буки, котрих на території Львова та околиць вже на той час годі було знайти. Софіївка вважалася околицею Галицького передмістя Львова — вже десь у XV столітті вона належала до маєтностей відомого роду львівських патрищів Ганелів.

Історія костьола бере свій початок від того часу, коли року Божого 1570 упокоївся в Бозі один із представників цього роду Станіслав Ганель, залишивши в глибокому смутку та нерозважному жалю свою кохану дружину Софію. Як патрищій, а водночас колятор Кафедрального собору у Львові, пан Станіслав був похований у криптах цього костьола, про що ще й сьогодні засвідчує пам'ятна дошка, вмонтована під одним із стовпів наві під хорами з правої сторони. Кохаюча дружина, бажаючи достойно пошанувати пам'ять свого незрівнянного чоловіка, на його честь зайнялась добродійними справами, які вважала нетлінними. Насамперед вона вирішила звести на Ринку кам'яницю, і для цієї справи запросила Петра Італійця, прозваного Красовським — всупереч порадам інших будівничих, бо незадовго перед тим обвалилась вежа, яку той архітектор споруджував при Успенській церкві, і він був змушений повернути кошт її зведення. Збудований ним у 1571-1577 рр. дім во славу пана Станіслава Ганеля (сьогодні це будинок № 5 на пл. Ринок) 1595 року перейшов у власність родини Альбертів, а від них — до Анчевських. За прикладом патрищанки Сусанни Острогорської, яка збудувала невеликий костюл святого Марка (тепер на цьому місці красується один із корпусів Лісотехнічного університету на вулиці Ольги Кобилянської — у той час вулиці святого Марка), Софія Ганель вирішила збудувати щось подібне з посвятою своїй патронці святій Софії, щоб залишити добру пам'ять і по собі.

І такий костьолик, правда, дерев'яний, Софія Ганель поставила в буковому лісі на правому березі струмочка, що тік до пізнішого „пляцу Пруса”, а відтак аж до Полтви. Було це 1594 року. Разом із тим пані Софія заповіла і чималу суму грошей на утримання костьола. Роздавши всі свої маєтності на добродійні справи, вона перенеслась мешкати до однієї з келій шпиталю Святого Духа, де й скінчила своє життя в молитвах та постах 1595 року, залишивши по собі чималий спадок у вигляді коштовностей та дорогоцінних дріб'язків, які тримала при собі в келії.

1672 року, під час облоги Львова, турецькі війська, які розмістились у букових лісах Софіївки, спалили фундацію Софії Ганель дотла. Через багато років на місці спаленизни постав новий кам'яний костьолик, однонавного типу, розміром десять на десять метрів. 1765 року при здвизі чималої кількості віруючих він був освячений. Згідно із запо-

вітом Софії Ганель опіка над костьолом і дооколичними землями була довірена гміні міста Львова. Однак справи з опікою були настільки запущені, що костьол разом із прилеглими будівлями та землею був пущений з молотка, і його 1780 року набув консиляж — радник, чи, як тоді казали, — райця львівського магістрату Ян-Антоній Лукасевич, завдяки якому костьолу і було надано теперішнього вигляду. Враховуючи заслуги щодо костьолу пана консиляжа, магістрат Львова у 1871 році назвав дорогу за костьолом, котра зв'язувала вулицю святої Софії з вулицею Дверницького (зараз вулиці Свенціцького та Мушака), дорогою Лукасевича (нині вулиця Дібровна). Після Другої світової війни, а саме 1950 року, останній відтинок вулиці святої Софії було названо вулицею Ярославенка — на честь українського композитора Ярослава Ярославенка, що жив на ній.

Саме за Лукасевича костьолу було надано вигляд, який спеціалісти кваліфікують як ренесанс з елементами бароко. Внутрішнім оздобленням костьолу опікувалась дружина пана Лукасевича Катерина з Амброжевських, а по її смерті 18 грудня 1788 року — наступна дружина пана радника Аполонія з Лосевських, яку пан радник також пережив, бо упокоїлась вона 30 березня 1814 року. Як першій, так і другій дружині Ян-Антоній Лукасевич поставив під хорами святині справа від вхідних дверей пам'ятні таблиці зі зворушливими написами. Сам пан Лукасевич помер у віці 70 літ 20 квітня 1817 року, і йому також була поставлена в костьолі пам'ятна таблиця — під хорами зліва від дверей. Обидві таблиці збереглися до наших днів майже неушкодженими. Вже по смерті Лукасевича фронтон костьолу був прикрашений чотирма скульптурами святих Віри, Надії, Любові та їх матері Софії, замучених за християнську віру. Скульптури були виготовлені відомим львівським скульптором Павлом Ойтеле (1804-1889) і виставлені в нішах з обох боків вхідних дверей. Костьол славився своїми різьбленими дерев'яними хорами, яких годі знайти в інших церквах чи костьолах, а також високомистецькими вітражами із зображеннями святої Софії з дочками, Івана Хрестителя, святого Вінцента де Поля та Найсвятішої Диви Марії. За престолом висів такої ж високої вартості образ патронки храму. На хорах стояли органи, які були встановлені 1916 року, а сам костьол був реставрований якраз перед початком Першої світової війни.

Не маючи дітей ні від першої, ні від другої дружини, Ян-Антоній Лукасевич вирішив перед смертю передати свій маєток на добродійні справи і з цією метою створив фонд, який мав забезпечити тривале існування костьолу. Цей фонд разом із маєтностями в селах Беньовій, Городиліві та Кінці Гірному Золочівського циркулу (повіту) він віддав

у руки ордену Сестер Милосердя. Половина з прибутків від тих маєтків мала йти на ведення сиротинця для дівчат, а також на їх вивінування. Фундаційний акт був затверджений 1817 року і вступив у дію відразу по смерті фондоутворювача, а вже 1822 року при костьолі діяв сиротинець, однак вивінування дівчат почалося тільки з 1832 року.

За прикладом Яна-Антонія Лукасевича пішли й інші львівські добродії. При костьолі був створений фонд для дівчат-сиріт Ельжбети Черкавської, а 1855 року – фонд імені Вінцента Лодзя Понінського. При костьолі діяли аналогічні фонди Суходольського, Кароля Суботи та Гвідона Міляна.

Щорічне вивінування дівчат-сиріт відбувалось 24 червня. Останнє таке дійство відбулось перед війною 1914 року.

Весь цей час костьол перебував у юрисдикції костьолу святого Миколая, що при Університеті, але стараннями єпископа Більчевського 1914 року отримав автономію і право функціонувати як повноцінна святиня.

Перед Першою світовою війною був призначений окремий пробощ, котрий замешкав на другому поверсі вибудованого в цей час сиротинця. У сиротинці знаходилось у середньому 10-12 дівчат.

Відразу по Другій світовій війні костьол, який мав статус пам'ятки архітектури (свідоцтво № 362), був закритий і використовувався під складське приміщення. Зрозуміло, що в той час він був пограбований. Щезли вітражі, ікони, церковне начиння, було вкрадено навіть дві скульптури з фасаду (у нижньому ярусі). Місцезнаходження зниклих речей не встановлено. У листопаді 1980 року проведено обстеження костьолу, складено відповідний акт про те, що зникло з колишньої багатой святині, та передано її під філію Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка з пропозиціями компетентних спеціалістів, що з того костьолу можна зробити. Музей оберігав костьол, пам'ятаючи, що в ньому не раз бував Іван Франко. У 1992 році споруду костьолу було передано під греко-католицьку церкву святої Софії, її освячення відбулося 27 березня 1992 року. Першим парохом став церковний діяч Богдан Смуk (народився 8 червня 1936 року, висвячений на празник Різдва Богородиці митрополитом Володимиром Стернюком 1970 року). Спроби створити з церкви храм „для інтелігенції” провалилися. Стараннями віруючих церкву відреставровано, проведено ogrівання підлоги, побудовано новий іконостас. У 1994 році в Новому Роздолі для церкви було відлито два дзвони: „Любомир” і „Ярослав”, які освячені і встановлені 14 листопада 1999 року. У 1991 році парафії повернуто два будинки, що колись належали костьолу. Один із них об-

ладнано під плебанію. Двоповерхове приміщення сиротинця та плебанії, що належали костьолу, церкві не передано.

1992 року в церкві вперше відправлено заупокійну Службу Божу за Іваном Франком. 28 травня 1994 року таку ж Службу Божу відправив в асисті багатьох львівських священників митрополит Володимир Стернюк, а 2000 року в день смерті Івана Франка — відомий церковний діяч єпископ Андрій Сапеляк. З 1992 року о. Богдан Смук відправляє панахиди на могилі Івана Франка.

Безпосереднім сусідом приходства костьолу святої Софії є ще одна дуже відома фундація, котра колись іменувалася „Галицьким закладом для темних”, чи, по-теперішньому, для незрячих дітей. Її створив Вінценти-Заремба Скшинський, про якого ходила легенда, що буцімто він зробив це з чистого милосердя до сліпих дітей, бо сліпим був його син. Правдою з цього є лише те, що фундація справді була створена Скшинським на честь його померлого єдиного сина Володимира, проте той не був сліпим. Вінценти Скшинський керувався іншими благородними мотивами, а фундаційний акт був затверджений Галицьким Намісництвом (тоді ще Губернією) 1 липня 1845 року. Незабаром на вулиці Личаківській, № 37 був побудований дім для незрячих дітей, офіційне відкриття якого відбулось 1 червня 1851 року. На жаль, сам Вінценти Скшинський цієї хвилини не дждався. Він помер року Божого 1850. У 1871 році одна з львівських вулиць в районі Личакова була названа його іменем.

При кінці XIX століття виникла ідея перенести будинок для незрячих у більш відповідне місце, і для цього було відкуплено горби, що межували з територією костьолу святої Софії. Попередній плац під будівлю дарував закладу граф Менчинський. Тепер же ґрунт на пагорбі св. Софії вже довелося купувати. 1901 року прекрасна будівля закладу прийняла перших вихованців. Архітектором споруди був Л. Рамулт, а будівельні роботи здійснювала фірма І. Левинського. Згідно з планами Рамулта у 1907 році на місці колишніх будівель, із яких збереглася тільки кам'яниця на вул. Івана Франка, № 120 (доля хотіла, щоб там замешкала Целіна Зигмунтовська, виселившись із дому Франка. 2004 року цю пам'ятку знищили, і на її місці виросла незугарна вілла якогось добродія), були вибудовані теперішні будинки №№ 124-132, оздоба яких є яскравим зразком сецесії з багатьма металевими елементами та орнаментальною ліпниною. У будинку № 130 мешкав знайомий Івана Франка професор Львівського університету Казимир Твардовський. Його лекції з логіки відвідували сини Франка Тарас та Андрій. Окрім того, він був відомим україножером, про що не раз писала українська преса.

Навпроти закладу для сліпих (вул. Івана Франка, № 122) у 1896 році була збудована вілла „Марія”, яка мала типові форми замських вілл. Саме тут знімався фільм „Пастка” режисера О. Бійми за романом Івана Франка „Перехресні стежки”.

До 1875 року Софіївку в основному заселяли передміщани, які спеціалізувалися на доставлянні на львівські ринки ярини та домашнього дробу. Прийняте львівським магістратом рішення про „облагородження” цієї гарної околиці привело до того, що невдовзі мешканці змушені були покинути насиджені та загосподаровані місця, а на їх парцелях одна за одною почали з'являтися прекрасні вілли.

Першим номером вулиці Понінського (нині І. Франка, 125) був будинок, що належав відомому польському вченому Юзефові Вічковському. Юзеф Вічковський був професором лікарського факультету університету, членом „Лікарської палати”, створеної 1891 року з метою охорони здоров'я населення, членом Товариства Червоного Хреста та Товариства опіки над сиротами, а водночас завідуючим терапевтичним відділенням та відділенням внутрішніх хворіб Крайового шпиталю у Львові. Він був автором ряду статей та книг з історії Львова і саме він, як твердить рідний переказ Франків, нарадив Франкові купити землю під будівлю хати у Йосифа Рогсека.

Номер три по вулиці Понінського мав шпичастий будинок (зараз вул. Івана Франка, 127), збудований 1910 року за проектом архітектора Едмунда Жиховича. Належав відомому художнику-фотографу Генрику Міколяшу.

Будинок під номером п'ять (сьогодні вул. Івана Франка, № 129) постав у 1937 році. Власником його був інженер Францішек Єнджеєвський, який купив цю землю у 1928 році. 1939 року тут поселився український письменник Олександр Гаврилук із сім'єю. Опісля будинок перейшов у відомство Міністерства оборони, і в ньому мешкали високі армійські чини.

Під номером дев'ятим був неіснуючий сьогодні дім Еміля Геллера. Геллер закупив землю під будівництво 1885 року, а збудував дім 1905 року. Його зводив будівничий Мартин Заходний. Будинок був дуже пошкоджений під час війни, мешканці з нього були виселені, споруду розібрали, а територію, на якій вона знаходилась, прилучили до Палацу-станції юних натуралістів та юних техніків.

Палац мав орієнтаційний номер 11 (тепер № 133) і належав міському голові (бургомістру) Юзефу Нойману. Саме його в 1914 році охороняли 200 солдат, „даби поляки не подумали о некультурности русских”, яких розмістили в будинку Івана Франка в першу ніч окупації

Львова армією Брусилова. Опісля будинок став власністю нащадків графа С. Скарбика. Хотів колись шановний граф зробити місту Львову презент від себе і запропонував його мешканцям одне з двох: або пустити через центр ріку Дністер, або збудувати театр. Розумні львів'яни вибрали останнє. А Дністер тече, як і тік раніше, і Львів через то має менше клопотів, як міг би мати.

За палацом стояв будинок, що колись мав орієнтаційний номер 13. Він належав родині Лукасевичів, що доводилися ріднею Яну Лукасевичу. Земля під будівлю була куплена 1928 року, проект будинку виготовлений 1934 року, а дім збудований 1935 року. В часи Франка там був пустир і паслись кози. Пустир, що переходив у ліс, у 1920-1930-х роках був забудований розкішними віллами.

Будинок Івана Франка, який буде збудований на вулиці Понінського, отримає орієнтаційний номер 4, а вілла Михайла Грушевського, збудована у той самий час, — номер 6.

Зі сходу до будинку Івана Франка прилягала „реальність” Тадеуша Славіковського. Його будинок відносився до вулиці Понінського і мав орієнтаційний номер 2 (нині І. Франка, 150). На початку 1920-х років цю маєтність купив відомий львівський купець і підприємець Антоній Ув'єра і 1923 року спорудив тут будинок (архітектор І. Багенський), доля якого виявилась не менш трагічною, ніж доля його власника. З приходом радянської влади будинок був націоналізований і відданий під помешкання синові Івана Франка Петрові, депутату Народних Зборів, депутату Верховної Ради УРСР, декану товарознавчого факультету Львівської комерційної академії, а також першому директорові Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка, відкритого в будинку Івана Франка (вул. І. Франка, 152) 10 жовтня 1940 року. Петро Франко допоміг Антонію Ув'єрі виїхати за кордон, оскільки останньому загрожувало знищення. Екстер'єр та особливо інтер'єр будинку славився вишуканістю та багатством. Під час Другої світової війни він призначався під дім для генерал-губернатора Дистрикту Галичина. Сім'я Петра Франка була залишена в домі в якості прислуги. Між будинком Франка та будинком Ув'єри для внутрішнього спілкування були прокладені сходи, оскільки дім Івана Франка був призначений для додаткової служби генерал-губернатора.

Генерал-губернатор так ніколи і не побував у своїй резиденції, а 11 лютого 1944 року радянський терорист Микола Кузнецов напроти Франкового будинку, який тоді купив директор фірми „Одеон” у Львові, вбив віце-генерал-губернатора Бауера та його співробітника Шнайдера. Німці жорстоко помстилися за смерть своїх командирів, розстрілявши

величезну кількість заручників-українців, оскільки терорист крикнув при цьому „Слава Україні!”, навівши слід на УПА.

На самі Великодні свята 1944 року перед будинком Івана Франка впала бомба з радянського літака і дуже пошкодила його. Власник будинку відмовився поселятися в ньому, вважаючи це за поганий знак, та й поселятись вже було пізно. До Львова наближалась радянська армія.

Будинок Ув'єри був відданий маршалу Іванові Коневу, який тут жив у 1951-1955 роках. Сім'ї Петра Франка було надане інше приміщення. З виселенням Конєва пощезали і багатства інтер'єру будинку Ув'єри. Опісля тут функціонувала так звана генеральська гостиниця, хоч насправді це був військовий відділ Варшавського пакту. 1991 року будинок передано музеєві Івана Франка.

Поруч із будинком Ув'єри на вулиці Рацлавіцькій виріс будинок, що отримав № 1. Перед Другою світовою війною тут знаходилося консульство Естонської республіки. В мурі, що оточував будинок Ув'єри, з боку вулиці Рацлавіцької (зараз вулиця Уласа Самчука) був умонтований один із перших у Львові телефонних автоматів. Зараз будинок належить римо-католицькій курії (вул. Самчука, 32).

За цим будинком (давніше № 3, тепер № 30) на початку століття знаходилась „реальність” Юліана Маташека, де будівничий Якуб Рисяк 1900 року вибудував дім, що пізніше належав родині інженера Жардецького, який керував газифікацією міста Львова газом із Дашави. Відомого спеціаліста 1946 року арештували і вивезли в Сибір, звідки він повернувся 1952 року, а 1955 року помер.

Той же будівничий Якуб Рисяк у 1899 році вимурував і наступний дім (№ 5) для відомого польського композитора Мечислава Солтиса (1863-1929). У ньому жили і зараз живуть нащадки композитора. Син Мечислава Адам Солтис (1890-1968) також був видатним композитором і довголітнім професором львівської консерваторії. Зараз цей будинок на вулиці Уласа Самчука має номер 28. Восени 2000 року на домі № 28 на честь Адама та Мечислава Солтисів установлено меморіальну дошку. За цим будинком — вхід до Стрийського парку, а на протилежному боці вулиці Самчука — кілька вілл палацового типу, збудованих у 20-х роках.

Софіївка влітку розкошує в зелені, яку опісля змінює на розкішні осінні шати, рівних яким годі знайти в інших околицях Львова.

У цьому районі й вирішив купити собі земельну ділянку для будівництва хати Іван Франко. Ділянка, яку він вибрав під забудову, була найдешевша. 2 листопада 1902 року між Й. Рогсеком та І. Франком у присутності Ольги Хоружинської було укладено „Контракт купівлі-про-

дажі”, оригінал якого нині зберігається в Київському інституті літератури ім. Т. Шевченка, а копія — у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка. „Високоповажний Пан Йосиф Рогсек, — говориться в документі, — будучи на підставі контракту купна-продажи з дня 18 вересня 1892 року заштабульованим за властителем реальності, обнятої виказом гіпотетичним ч. 1165/1 книги ґрунтової міста Львова (без числа конскрипційного), складаючої ся з парцель ґрунтових ч. к. 1639/3, 1639/5, 1640/4, 1640/5, 1643/3 і 7240/6, вилучає з сеї реальності парцелі ч. к. 1640/5, 1643/3 і 7240/6 і сі парцелі продає Високоповажному Панові Д-рові Іванові Франкові на тежож виключну і необмежену власність, за обосторонньо умовлену і добросовісно прийняту ціну купна-продажі в сумі 5852 корон...”.

Цей документ спростовує всі інші твердження стосовно придбання Франком землі. Зокрема твердження тих, хто по-своєму інтерпретував слова М. Грушевського (спогад „Апостолові праці”), що він „відступив” Франкові частину власного ґрунту. Питання про те, хто — Іван Франко чи Михайло Грушевський — швидше закупив ґрунт на Софіївці, донині є спірним, і вияснити його могло б лише віднайдення аналогічного контракту купівлі, укладеного між М. Грушевським та Й. Рогсеком.

Проте такого документа не знайдено, і це дає широкі можливості для суб’єктивних припущень. Слово „відступив” намагалися чомусь тлумачити як юридично зафіксований документом акт, а тим часом воно могло означати просту усну домовленість між двома господарями-сусідами (оскільки М. Грушевський хотів викупити всю земельну власність купця). У фондах Львівського музею Івана Франка збереглася також „Корія з ґару katastralnej z roku ewidenc. 1901”, на якій зафіксовані всі ділянки Й. Рогсека, згадані ним у контракті як його власність. Серед пронумерованих парцель, вказаних у контракті як власність Й. Рогсека, є парцелі, які пізніше стали належати М. Грушевському (чч. 1639/3, 1639/5, 1640/4), що свідчить про те, що ніякого „відступу” не було — Франко купив землю швидше.

Про те ж свідчать спогади доньки письменника Анни: „Грушевський, почувши, що тато носить ся з планом будувати хату, рішив зробити те саме”.

Однак зі спогадів М. Грушевського однозначно постає, що саме він першим придбав цю землю. Справді, 1926 року М. Грушевський писав: „Я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту, і ми разом згодили собі одного будівничого для побудови обох хат і одночасно їх вибудували, одним заходом”. Цим будівничим був 33-річний Марцін Заходний.

У Львівському обласному архіві зберігається справа про побудову вілли М. Грушевського. Серед паперів — його звернення до Львівського магістрату: „Світлий Магістрате! Низше підписаний властитель реальності під ч. кадастральним 1640/4 при улиці Св. Софії у Львові має замір на тій парцелі побудувати партерову віллу з частиною поверху. Долучаючи плани, прошу Світлий Магістрат, аби зволив ласкаво затвердити і дозволити на будування згаданої вілли. У Львові 3 падолиста (21 новября) 1901 р. Михайло Грушевський професор університету”.

Отже, 2 листопада Франко купив земельну ділянку в Йосифа Рогсека, а 3 числа Грушевський звертається за дозволом на побудову вілли до магістрату, маючи вже готові креслення, які підписав „майстер мурарський Марцін Заходни”. На той час готувалися плани і для вілли Івана Франка.

Згадані документи опублікував у статті „Муляри зі Снопківської” („Галицька брама” № 11-12 за 2001 рік) Роман Дзюбан, і вони наводять на думку, що, мабуть, таки першим купив землю М. Грушевський, що все ж не узгоджується з копією карти магістратської, де на час купівлі землі І. Франком ділянки, які належали М. Грушевському, значились як такі, що є власністю Й. Рогсека, тобто ще не продані.

Як би там не було, але будівництво обох будинків провадилося одночасно: будинки зводилися тими ж бригадами польських майстрів під керівництвом Мартина Заходного та Цеслевича. Будинок Франка планувався за зразком вілли видатного українського історика Володимира Антоновича у Києві, яка знаходилася на вулиці Жулянській і до сьогоднішнього дня не збереглася. Ця подібність (засвідчена збереженою фотографією вілли В. Антоновича) була свідомою: план майбутнього будинку ініціювала Ольга Федорівна, яка вчилася у В. Антоновича у Києві на Вищих жіночих курсах і мала до вченого неабияку симпатію.

Рови під фундамент заходилася копати родина Франків сама, без сторонньої допомоги. Проте це було небезпечно — дуже осушався ґрунт. Тому спочатку — для утримання ґрунту — було зведено цегляний мур і сходи, які вели до майбутнього помешкання. Лише опісля почали працю над фундаментами. Коли їх було завершено, як згадує Петро Франко, відбулася церемонія закладання наріжного каменя.

Будівництво вілли на Софіївці велося за гроші, подаровані письменникові громадськістю з нагоди 25-літнього ювілею його творчої діяльності, а також за гроші з посагу дружини Ольги Хоружинської. Свого часу за посагові гроші Ольги її опікун Єлисей Кипріянович Трегубов купив землю в селі Торчин Волинської губернії. Він здавав її в оренду, а коли Ольга виходила заміж, землю продав, а гроші вклав

у банківські білети, які постійно були в розіграші. За проценти від цих грошей і жила сім'я Франків — ці гроші були основним доходом сім'ї і тоді, коли Іван Франко вчився у Відні. Ольга Хоружинська часто згадує в листах до Єлисея Трегубова про „виграшні білети”, але чи пощастило їй виграти на них у лотерею — невідомо. Відомо, що землю в Торчині Є. Трегубов продав Петру Косачу, батькові Лесі Українки, і ця земля стала матеріальною підпорою в житті й Косачам.

Великі сподівання мала Ольга Хоружинська на допомогу від свого бездітного двоюрідного брата Іллі Семеновича Федоровського (1813-1896). Він був адміралом флоту у відставці, мав круту вдачу, але до Ольги Хоружинської ставився прихильно, і вона йому дуже довіряла. Весь свій капітал він, проте, витратив на благодійництво та випуск літератури для шкіл, так що після його смерті грошей не залишилося. Про це йдеться у листуванні Ольги Хоружинської з родиною, опублікованому у № 2 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”.

Дані про посаг Ольги Хоружинської дуже суперечливі. „Вивінування мами, як і двох сестер, — писала у книзі спогадів „Іван Франко і його родина”, що вийшла 1956 року в Торонто, дочка письменника Анна Франко-Ключко, — займався дід мами генерал Таманов, багач-мільйонер, що жив в Одесі. Мама дістала на той час велике віно — 10 тисяч рублів, вложений в акціях; крім того виправу: родинне срібло на 24 особи, білизну, сукні, хутра, меблі і з тим всім приїхала до Львова, в повній вірі і надії збудувати родинне життя, за чим, як сирота, так дуже тужила”.

„Свої гроші, — продовжує спогади про маму Анна Франко-Ключко, — вмістила у банку Лілієн і С-ка на вулиці Гетьманській, і я часто ходила з нею туди вибирати проценти. Ці гроші були великою поміччю (кількасот рублів щомісячно) не тільки в домашнім господарстві, але тато також міг поїхати до Відня, де він складав докторат на філологічному факультеті”.

В час війни злодії покрали посагове срібло, а також, як писав Франко в одному з листів до сина Тараса, „дещо з мужеської гардероби”. Останнє призвело до того, що Франка не було в чому поховати — не знайшлося ні сорочки, ні взуття, ні костюма... З посагових меблів до сьогодні збереглися комода на білизну, туалетний дамський столик та одна-дві картини, в тсму числі копія художника-аматора Горина з картини Пимоненка „Святочне ворожіння”. Решту меблів, зокрема металеві ліжка, які також збереглися, Франки купили в залізному магазині Артура Бартоша, що знаходився на Маріїнській площі, 7 у Львові. Що ж до суми посагових грошей, то Іван Франко в статті „Історія моєї

габілітації", вперше надрукованій у 251 та 252 номерах газети „Діло” за 1912 рік, цитуючи розмову з намісником Галичини Казимиром Бадені, подає дещо іншу цифру:

„Пан намісник: „Ви оженилися з росіяною!”

Я: „Так”.

Пан намісник: „Ви взяли за неї дещо з грошей!”

Я: „Так, ексцеленціє, коло 3 тисяч рублів, саме стільки, аби в разі потреби не вмерти з голоду”.

У листі до редактора „Herdes Konversations lexicon” 18 січня 1909 року Іван Франко писав: „Як малий національний дарунок, одержав я з приводу цього свята 1000 гульденів, що разом з віном моєї дружини, яке після зреалізування російських паперів дало 6000 гульденів, дало змогу мені подумати про будівництво власного дому”.

Як би там не було, але ці гроші у вигляді паперів Ольга Хоружинська склала в банку Лілієна, який знаходився на Гетьманській вулиці, 12 (сьогодні проспект Свободи, 12). За віконечками сиділи гарні маніпулянтки, двері відкривала прислуга в форменному одязі, і Ольга Хоружинська-Франко, тендітна шляхтянка з Києва, приходила сюди щомісяця, щоб відібрати гроші за проценти, на які й жила велика сім'я Франка, а він сам мав можливість не працювати і більше року вчитись у Відні, щоб стати доктором наук.

Власник банку Лілієн називався Адольф, а адресні книги свідчать, що він мешкав у будинку на вулиці Сикстутській, 23 (зараз Дорошенка, 23), котрий належав Маврицію Ніренштейну. Будинок був збудований на місці старої міської пошти, де за одним із віконечок для видачі листів на запитання сиділа чарівна волоока маніпулянтка з Трускавця на ім'я Целіна Журовська, з якою на свою біду познайомився Іван Франко. 1896 року в костьолі Миколая, що при старому Університеті, вона взяла шлюб з Лукашем Зигмунтовським. Цього ж року вийшла безсмертна збірка-драма під назвою „Зів'яле листя”... Про самого власника банку Лілієна майже нічого не відомо. Його особа залишилася поза увагою дослідників. Не відомі ні роки його життя, ні його доля. Іван Франко тільки один раз удостоїв банк Лілієна своєю увагою в статті з економіки Галичини. Сталося це з приводу афери з Крилошанським банком, який був заснований 1868 року і призначався для допомоги селянам-українцям, яким позичав гроші під заставу нерухомого майна. Внаслідок діяльності українських „патріотів”-крилошан банк був доведений до руйнації. Врятувався він від загибелі завдяки банку Лілієна, який надав йому допомогу в розмірі 60 тисяч марок. На жаль, цією субвенцією банк так і не зміг скористатись і 1884 року збанкрутував. Про нього

і оповів Іван Франко в статті „Сумна історія Крилошанського банку і його так званої санації” (газета „Kraj”, 20 квітня 1886 року), показавши Адольфа Лілієна, котрий хотів допомогти селянам не втратити маєтки, закладені у банках, у доброму світлі.

Поклав гроші Франко у банк Лілієна не випадково. Він дружив зі сином Адольфа Лілієна Едвардом, також радикалом та соціалістом, який, будучи дещо старшим за Франка, успішно закінчив право у Львівському університеті. І хоч в епістолярії Івана Франка не виявлено жодного листа Едварда Лілієна до нього, все ж їхні дороги часто перетинались. Едвард Лілієн належав до тих, хто фінансово підтримував газету „Prasa”.

У березні 1880 року було заарештовано низку дописувачів газети, і їхні справи долучено до соціалістичного процесу в Кракові. Серед учасників процесу були такі відомі соціалісти, як Людвік Варенський, Адольф Інлендер, Антон Маньковський — загалом під суд потрапило 32 соціалісти Галичини. До згаданої справи прокуратура мала намір долучити й справу Івана Франка, затриманого в Яблонові по дорозі в Березів, куди він їхав, щоб підготувати до вчительського екзамену Кирила Геника. Одним із оборонців на тому процесі був Едвард Лілієн.

3 липня 1887 року Іван Франко, не знайшовши жодної праці в українських часописах та видавництвах, пішов „у найми до сусідів” — став співробітником щоденної польської газети „Kurjer Lwowski”, заснованої Людвіком Масловським. Перед самим приходом Івана Франка відбулася ротація власників часопису та членів редакції. Через непорозуміння з редакції пішов її колишній засновник, який був відомий як пропагандист творів Ч. Дарвіна та його перекладач. При підтримці Віденського земельного банку він цього ж року організував видання виразно реакційної газети „Przegląd” і з пропагандиста вчення Дарвіна став пропагандистом шляхетських та католицьких ідей. Саме про його газету Франко писав, що вона в перші роки свого існування „осмілилася не раз плювати на такі речі, які польські патріоти вважали своїми святощами”. По відході Масловського видання газети обійняла редакційна спілка, до складу якої входили Едвард Лілієн, емігрант з російської Литви Болеслав Вислоух і Генрик Ревакович. До них незабаром долучилися ті, що раніше працювали у газеті „Prasa”, і також були учасниками соціалістичного процесу в Кракові. Не без допомоги Едварда Лілієна став співробітником цієї газети й Іван Франко. Був Франко співробітником ще однієї газети, заснованої 1887 року Едвардом Лілієном — а саме газети „Ruch”, яка, на відміну від ліберального „Kurjera...”, відзначалася суспільно-радикальним характером. На жаль, проіснувала вона лише

львівськими міщанами Снопками, а тому з 1871 року стала називатися Снопківська. Впиралася вулиця у парк „Залізна вода”, який отримав свою назву від багатого на залізо джерела, яке там було. В тій частині міста знаходилося чимало цегельень: на Снопківській, наприклад, їх було дві. Околиця була багата на глину, заводи-цегельні робили добру цеглу, і тут завжди крутились мулярі. Одна із тих цегельень виникла у рік народження Мартина Заходного і належала родині Штіллера, а на зламі століть нею володіли спадкоємці барона Ромашкана. Знаходилася на початку вулиці під першим номером. Під 28-м номером була цегельня Камінських.

Славилась околиця і ставком Камінського — чи не найкращим на той час у Львові. Як згадає у своїх спогадах Мар'ян Тирович (син відомого львівського скульптора Людвика Тировича), близько 1903 року померла власниця навколишніх теренів Юстина Камінська (вдова по заможному геометру Гайхлю, який був її другим чоловіком). Отож ця вдова, що відзначалася широкою меценатською натурою (допомагала навіть співакові Олександру Мишузі), зробила Людвика Тировича власником цих земель, які вже на початку ХХ століття перерізали нові вулиці. Місцевість почала швидко забудовуватися гарними кам'яницями.

Як свідчить метрика народження Мартина, його батько Людвик Заходний, син Міхала й Магдалени Островської, працював мулярем. Одружився з Софією, донькою Павла Цеслевича й Магдалени Зенборської. Малого Мартина хрестив пробощ Ян Пасюф. Хресними батьками були Міхал Заходний — „оріфех”, тобто ремісник, та дружина ремісника Юліана Федик. З інших метрик дізнаємося, що Міхал Заходний проживав на Снопківській, 34 (нині Стуса, 10), був дядьком Мартина і теж працював мулярем. Під тим самим номером мешкав ще один Міхал, син Теодора й Анни, „lignator”, тобто той, хто займається доставкою дерева на будівництво.

„Index natorum” (покажчик народжень) костьолу святого Миколая за 1764-1902 рр., — зауважує Р. Дзюбан, — нотує прізвища Заходних ще з 1837 року. В метричних книгах інших львівських костьолів прізвища Заходних не зустрічаються. Напевно, були вони таки заходні, тобто захожі з Мазовії й прибули до Львова після австрійської займанщини 1772 року в час чи не найбільшої розбудови міста. Родичались Заходні з такими ж ремісниками. Прізвища Цеслевичів, Крентовичів, Пожицків, Кліщів, Словінських — мулярів і найближчих родичів та сусідів — зустрічаються у метриках Заходних досить часто.

Про самого Мартина відомо небагато. Мав брата Антона (1865 року народження), який прожив усього 7 днів, сестру Марію (1866 р. н.) й

брата Леона-Людвіка (1874 р. н.). Окрім дядька Міхала мав ще тіток Анну й Марію.

У 1906 році Мартин проживав за адресою: вулиця Шевченка, 7 (тепер Дніпровська, 7) у домі, який, очевидно, сам і побудував. Будинок одноповерховий, чи, як тоді казали, партеровий. Шестивіконний фасад виходить на вулицю. Цікаво, що обрамлення вікон дуже подібні до віконних обрамлень Франкової оселі.

Вулиця була названа на честь Шевченка у 1895 році. Про неї у 1901 році згадував М. Грушевський із приводу незгоди міського магістрату поставити у Львові пам'ятник Т. Шевченкові перед будинком НТШ. Грушевський писав, що міська рада „почтила вже пам'ять того поета”, назвавши вулицю на честь Шевченка, і зауважував: „Улиця Шевченка лежить на краю міста, властиво за містом, на т. зв. Погулянці. Се заулок, що лучить ул. Кохановського (тепер К. Левицького — авт.) з ул. Зеленою й поза своєю урядовою назвою улиці Шевченка далеко більше звісний під назвою ulicy Błotnej; ся назва належить йому по всякій справедливості: мокрими часами ся „улиця” стає одним невиразним багном, котре перейти неможливо. Зрештою з долученої фотографії можна собі виробити суд, як гарно виглядає наша улиця Шевченка. Розуміється, дивлячися на неї, тяжко подумати, що сей смітник, не вимощений, обгороджений парканами, з кількома малими домками лежить в столичнім місті Львові, а не в яким малім містечку; про се може нагадувати тільки велика таблиця, прибита до стіни одного з домків, з написею (польською розуміється) *Ulica Szewczenki*”.

Згодом вулицю впорядкували. По ній навіть курсував трамвай, повертаючи з вулиці Кохановського на вулицю Зелену.

Тут, на Шевченка, 7, Мартин Заходний і помер на туберкульоз, проживши 41 рік. Залишив дружину Олександрю з дому Пенкевич, дітей та стару матір. М. Заходний був похований на 62 полі Личаківського цвинтаря. Могила його збереглася, хоч пам'ятник уже без хреста. Напівстертий напис повідомляє, що тут спочиває „majster murarski Marcin Zachodny”, мешканець міста Львова, який народився 11 листопада 1860 р. (дата, як виявилось, помилкова), а помер 14 листопада 1910 року.

У фондї Івана Франка збереглись п'ять ще досі не опублікованих листів М. Заходного до письменника, які стосуються побудови будинку та погашення боргу перед майстрами. Писані вони у 1902-1903 роках.

Оскільки під час зведення стін виявилось, що Франкових грошей рішуче не вистарчить, було вирішено засягнути позичку у банку. Серед багатьох банків, які функціонували тоді у Львові, Іван Франко вибрав

крайовий банк Королівства Галичини і Лодомерії, який знаходився на вулиці Костюшка, 11 (зараз — приміщення Інституту фізкультури). Рішення мотивувалося тим, що для приватних кредиторів у цьому банку нараховувався найнижчий процент (4,5 %), а також давались довгострокові кредити — у випадку смерті власника гроші могли віддавати його діти або й онуки. Інші банки таких привілеїв не надавали. 12 червня 1902 року Іван Франко, розраховуючи, що закінчена будівля коштуватиме 28 000 корон, звернувся до дирекції цього банку з проханням, у якому говорилося: „Восени дирекція зволить ласкаво уділити мені гіпотeku повищої реальності обнятої виказаної гіпот. ч. 1943/1 книги ґрунтової м. Львова позичку в квоті 14 000 корон в 4,5 % листа заставних” (ЦДІА у Львові, ф. 434, оп. 1, спр. 940, арк. 2). Але комісія і будівничий оцінили всю будівлю лише в 24 000 корон, а тому у позику Франкові дали лише 12 000 під такий самий процент терміном на 34 з половиною роки. Тому у другому зверненні до дирекції банку Іван Франко, обіцяючи представити банкові належні для позички документи, фіксує, що „будівничий згодився виставити реальність за загальну суму 24 000 корон” (Там, само, арк. 10).

Це ж зафіксовано і в „Виписі ч[исло] репрезентативне 15 604”, збереженому у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Цей документ був підписаний 2 вересня 1902 року Климентієм Розлуцьким, представником нотаря Йосифа Онишкевича, з однієї сторони, та Іваном Франком — з другої. У документі вказувалося, що банк дає „позичку в квоті дванадцять тисяч (12 000) корон” і що Франко зобов'язується „вернути сему ж Банкови враз з відсотками по чотири від ста (4 %) рівно в піврічних ратах амортизаційних в протягу тридцяти чотирьох і пів (34,5) літ, сплачуючи як взагалі з сего акту впливаючі належності Банку Крайового в того ж касі у Львові”. За підрахунком Іван Франко мав сплатити всі гроші до 1937 року. Сплатити проценти за життя письменникові так і не вдалося — їх сплатив син Тарас аж 27 вересня 1922 року (така дата значиться на кінцевому штемпелі, що засвідчує закриття Франкової справи у банку).

Завданням Крайового банку було давати під заставу гроші на залізничне, комунальне та приватне будівництво. Про цей банк Іван Франко у статті „Банк крайовий”, яка була опублікована в газеті „Діло” 28 травня та 4 червня 1893 року, писав: „Як довідуємося з оголошеної недавно в польських часописах „програми” банку, будуть відсотки позичок гіпотечних виносити 5% і з того числитись буде 4,5 як властиві відсотки від довгу, 0,25 % яко рата амортизаційна, а 0,25 % яко плата за кошти адміністрації. Єсть се єдина важніша пільга, признана довж-

никам; так низьких відсотків досі ніякий банк не домагався, хоч щодо рати амортизаційної, то задля її низькості протягнеться повне сплacenня довгу майже на дві генерації. Банк полишає, впрочім, довжникові волю скоршої сплати довгу". Саме через найнижчі відсотки сплacenня боргу та довгостроковість виплacenня кредиту Франко звернувся за позикою до Крайового банку, а не до банку Лілієна.

З початком будівництва на голову Франка посипались нещастя за нещастями. 14 листопада 1901 року він писав Є. Трегубову: „Вельмишановний добродію! З тяжким серцем зважуюсь отсе писати до Вас. Шістнадцять літ переносив я своє хатне лихо, не жалуючись нікому і ні на кого, хіба на себе самого, мовляв: бачили очі, що купували. Та тепер годі мені довше терпіти: справа стоїть так, що мені або самому здуріти, або смерть собі заподіяти, або тікати геть. Вибираю се останнє, бо бажаю ще працювати для рідного слова, для науки і для своїх дітей. Спільне життя з Ольгою доведе мене — чую се — до швидкого кінця, і для того волю знов піти на давнє бурлацьке життя, щоб мати спокій хоч у своїх чотирьох стінах.

Знаю добре, що розлука поведе за собою багато лиха для мене і для дітей, але краще їм не чути й не бачити того, що діється у нас, не чути тих лайок, якими Ольга обиджає мене „благовременно і безвременно". Не досить того, що я задля неї відмовляю собі всякого видатку, працюю день і ніч, позбувся всяких знайомостей (з кожним знайомим вона мусить розсваритися або бодай поза очі обкидати його болотом), відцурався майже всякого товариського життя. Тепер я у неї тільки дурень, ідіот, чоловік, що хоче обікрасти її, і т. д. Міри доповнила та нещасна покупка землі і будова домика. До покупки я не намовляв її, місце їй сподобалось, ціна, як на наші відносини, невелика, — значить, совісно кажу, вини моєї тут нема.

Будова теж розпочалась за її згодою, домик робиться по її плану, зробить той сам майстер, що й Грушевським. Правда, вже перед підписанням контракту у неї були якісь вибрики нехіті, нічим не вмотивовані, та зате тим сильніші. Їй не подобалася пані Грушевська, другим разом пан Грушевський, потім се, потім те, і кожна така річ бувала причиною сцен, які мусив перетерпіти я. Правда, після такої бурі вона швидко добреє, їй робиться легше на душі, але мене така сцена підкошує на два-три дні і робить не здібним до праці. Розпочалася нещаслива будова, — і тут від першої хвилини, заким іще раз ударено заступом у землю, пішли сварки з будівничим, з робітниками, з Грушевськими, а все се потім окошувалось на мені. Дійшло до того, що тепер, коли вимуровано вже фундаменти до партерових частей, вона постановила відректись усього

діла і не хоче платити майстрові за роботу. Се грозить утратою цілого капіталу, вложеного нами в ту землю, бо ж будівничий подасть скаргу в суд і суд звелить для покриття його коштів продати все з публічного торгу. Я надармо силкуюсь розтолкувати їй се: волю все стратити, а сеї будівлі не прийму.

Я в своїм житті бачив багато різних глухостей і різної погані, але такої, нічим не вмотивованої заїлості, не бачив. Прошу її, щоб спровадила якого знавця-будівничого, нехай огляне будову, чи справді вона така погана, — не хоче; вона нікому не вірить, тільки своїм очам.

Я не хочу Вам тут писати обвинительний акт против Ольги, а тільки подаю дещо з тих фактів, які довели мене до постанови — відлучитися від неї і від сім'ї, щоб не дивитися на її безумне поведження і не поносити за се одвічальності. Чинячи се, я розумію, що сповнюю діло не зовсім мужественне і даю погане свідоцтво своїй енергії. Але що ж діяти! 15 літ життя з такою жінкою зламали мою мужественність і енергію; чуюся слабим, мов під обухом. Розумію також добре, що розстання з сім'єю не звільняє мене від обов'язку працювати для неї. І власне для того, щоб успішніше сповнювати сей обов'язок, я зважуюся на старість іти в самоту, на бурлацьке життя, яке, надіюсь, дасть мені більше спокою, ніж його маю дома, де кожного дня, кожної години мушу лякатися якогось нового вибуху її фантазії або її гумору.

Ольга, зрештою, прийняла відомість про розстання зовсім спокійно, так що справа не виглядатиме зовсім трагічно. Я поклав відступити їм мою київську субвенцію (50 руб. = 62 гульд.) і 60 гульд. із моєї місячної пенсії за редакцію „Вісника”, надіючись, що й з того буду міг ще від часу до часу дати їм дещо. В мене мужицька натура, я привик задовольнятися малим і не відвик від того й за ті роки, як живу з Ольгою, хоча вона не раз поприкає мене, що витягла мене з болота.

Пощо я пишу Вам се — й сам гаразд не знаю. Душа болить, та й жаль марно страченого капіталу, який пропадає, впевняю Вам — без моєї вини. Я не можу зробити нічого, щоб направити се діло, бо для сього треба би зараз (15 латинського ноября) заплатити будівничому хоч 1000 гульденів. Правда, у мене є моя власна тисячка, яку мені даровано на ювілей, але я вмиваю руки від тих грошей; нехай вони лишаться їй взамін за тих 500 гульд., які вона видала на мій докторський екзамен і якими також не раз поприкала мене. Її розумію, що се за вдача у неї, — ну, та ні, годі.

За порадою проф. Грушевського я шлю Вам телеграму, просячи прибути до Львова. Може, Ваш особистий вплив зможе хоч трохи уговкати її капризи і запобігти страті, якою грозить її каприз. Я тим часом буду старатися зробити, що можу, щоб діло не дійшло до лихо-

го кінця. Та, може, я забагато жадаю від Вас? Робіть, як міркуєте. Може, вистарчить, коли напишете їй лист; Ваша спокійна вдача має на неї деякий вплив.

Ваш Іван Франко. Львів, 14 н. с. XI 901".

На відповідь від Є. Трегубова не довелось довго чекати. „Ваш лист, — писав він 6/19 листопада 1901 року, — такий тяжкий, що й не знаю, що Вам сказати про Ваше життя! З цього ж Вашого розводу з Ольгою мені здається вельми тяжким питання про дітей: Ви їх залишаєте у Ольги, отдаючи їй і дітям всі свої доходи, а себе переводячи на голодне студентське життя. Чи буде ж з того кому яка користь? Ольга не покине Вас у Вашій самоті, вона почне задурювати і дітей, і горе від того не тільки не зменшиться, а стане, може, що й більше.

Чом Ви не станете на тому погляді, що вона збожеволіла, а всім відомо, що божевільних людей не держать дома; пригадую, що вона якось вже й була у больницях, то і тепер також треба зробити задля дітей, Вас, та і хворої. От Ви пишете про її вчинки з будівлею, а тижнів зо два до Вашого листа вона писала мені радісно і гаряче, що будується, що буде своя хата і інше. Відомо, що на неї напав якийсь психоз, коли вона проявила таку апатію тепер до цієї будівлі. Воно Вам видніше, як треба робити, хоч боюсь, що Ви загубили свою голову у такій біді, і мушу Вам сказати, що і себе, і дітей губити не приходиться: ліпше ж Вам задати до божевільної лікарні і захиститись, а також захистити здорових, бо далі не дасть вона нікому життя. Вважаю, що Вас за це не тільки ніхто не осудить, а кожний скаже, що Ви бороните дітей і себе од великої біди. Така моя порада, і другої я не бачу.

До речі, у мене єсть Ваших 5 білетів до продажу, але нема ніякого приказу, коли їх продавати; сьогодні курс стоїть 470 р., а про те до Нового року він буде прибільшуватись; то я й не знаю, чи продавати їх зараз, чи заждати ще. Пишіть Ви про це, та спасайте свою будівлю, бо тож остання Ваша худоба.

Приїхати з нас до Львова ніхто не зможе, бо мене не пустить мій заробіток, а жінки Ольга і вухом не веде; та, упять таки, з божевільною ніякі розмови нічого не зроблять.

Пригадується мені, що її ненормальність виявляється на всяких ознаках і навіть на еротичнім ґрунті; чи ж можна її в такому стані залишати без Вас з дітьми? Того ради якомога скорше запроваджуйте її до лікарні, тай живіть собі тихенько з дітками”.

Вперше листи Є. Трегубова до Івана Франка опублікувала Л. Чернищенко в № 4 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” 2004 року. Згаданий лист знаходиться на 128-129 сторінках.

До сімейних негараздів додався ще й скандал у Науковому товаристві ім. Шевченка, про причини та перебіг якого Франко повідомив Бориса Грінченка в листі від 20 листопада 1901 року. „Справа почалась, — писав, — не відтепер, назривала роками, і хоча я стояв завжди осторонь від чварів і сплетень, зайнятий занадто працею в Товаристві, то, проте, тепер інтересним способом я опинився на лаві обвинувачених, бо три члени виділу уважали потрібним викликати супроти мене мировий суд. Я потрохи навіть тішусь з такого обороту справи, бо мені здається, що, збігаючи боковим рукавом, хвиля не буде така міцна в головній течії, зверненій проти проф. Грушевського”.

Чому так сталося? З різних причин. „Одному, — пояснював Іван Франко, — не дано в пору задатку за будучу працю — вже йому кривда. Другому упізнано, що треба відробити взятий задаток — і сьому кривда. Третьому представлено, що коли взяв на себе обов'язок у Товаристві, то повинен сповняти його — і сей покрутив носом. Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів. Товариство росло, Берди його розросталися, і потреба одного чоловіка, що дбав би про те, щоб усі ті „disjecta membra” (складові частини — лат., авт.) в'язалися в цілість і служили одній меті — розвоєві наукової і літературної праці на нашім національнім ґрунті — потреба такого чоловіка ставала чимраз більше пекучою та й завдання його чим раз більше трудним. Треба знати, — та й не мені характеризувати Вам, — центрифугальний, непривичний до дисципліни характер наших людей. Приходилося боротися, загризатися на кожнім кроці. Звільна довкола проф. Грушевського лишалася тільки невеличка купка людей, що віддали цілу свою екзистенцію праці в Товаристві, посвятили йому всі свої сили, весь час, се Гнатюк, Томашівський і я. Їх і названо клікою або фамілією Грушевського”.

Боротьба в Товаристві була спрямована і проти Івана Франка. Тому він оправдовувався перед Б. Грінченком: „Скажу про себе тільки ось що: я покинув політичне життя, щоб цілком віддатися Товариству. За те, що я виступив із радикальної партії, де нетямучі або самолюбні люди своїм нерозумом затратили плоди 10-літньої гіркої праці між іншим, і моєї, — за те мене майже цілий рік шпигали в „Громадським голосі”, за те дехто з бувших товаришів вважає потрібним і в Товаристві стояти супроти мене боком. А до фамілії Грушевського мене причислено, мабуть, тому, що я відчужився від усякого товариського життя, нікуди

не заходжу, ні у кого не буваю, крім дому Грушевських, хоча сюди найчастіше ведуть мене справи Товариства або наукової роботи.

Треба сказати, що назверх, на словах, уся та опозиція не щадила і не щадить проф. Грушевському і цілій так званій кліці його слів признання і похвали. Тільки що кожний зараз знайде своє „але”. Проф. Грушевський деспот, автократ — се перший закид, настільки невловимий, наскільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вмів подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у Товаристві було зроблено впору, як слід. Томашівський — несимпатичний; інших, конкретніших закидів я не чув; але несимпатію здобував собі тим, що іноді поставив справу гостро, а се у наших людців, привиклих до бляги й брехні, — страшенний злочин. Протип мене і Гнатюка підношено навіть такий закид, що ми зажерли усю роботу в Товаристві і не допускаємо нікого, хоча ми ніколи не старались випереджувати або усувати нікого від праці в секціях і виданнях Товариства, хоча, приміром, я предложив Товариству план видання апокрифів і проф. Колесса рівночасно план видання драм; я видав том, переждав рік, видав другий том і знову переждав рік, тепер друкую третій том, а проф. Колесса далі свого плану досі не пішов. Так само було з „Етнографічним збірником”: сього року ухвалено видрукувати мій один том (початок збірки приповідок) і збірку пісень Колесси; мій том кінчиться, а проф. Колесса свого ще й не дав у друкарню, і через нього Товариство набереється сорому, бо видасть замість двох томів „Етнографічного збірника” тільки один. Так само було з виданням творів Федьковича, де я мусив узятися в останній хвилі; так буває й з різними іншими працями, коректурами, перекладами і т. і. Ті, що найбільше говорять, а по кутках жалуються, що їм у Товаристві не дається ходу, ті найменше виявляють охоти до дійсної праці”.

Хоч би словечком обмовився чи поскаржився на домашнє пекло, яке було спричинене хворобою дружини.

У Товаристві на нього дивились, як на небажаний елемент. Його й надалі вважали радикалом. „Йшла навіть агітація, — пояснював він ситуацію, — щоб мене спеціально усувати вбік і не висувати в перший ряд у Товаристві, бо я, мовляв, *persona ingrata* (небажана особа — лат., авт.) у поляків, намісництво і уряд не хочуть давати Товариству субвенцій і се буде шкода. Розуміється, я ніколи не полював ні на які гонори і не пхався на дигнітарство в Товаристві, не пхаюся й тепер. Лишаю на боці інші, особисті справи, які дехто мав протип Грушевського або декого з нас, „кліки”. Досить що до опозиції стали дружно і радикали

з Павликом, який вічно різним людям, усно й листами, жалувався, що йому замало платять (за 2 години праці в бібліотеці 30 гульденів місячно, коли інші функціонери Товариства за 5-6 годин праці беруть 25-30 гульденів), і так звані Барвінчуки, і клерикали, яким не подобався напрям „Літературно-наукового вісника”. До того долучилися деякі люди, сказати би спортсмени, охочі, що роблять собі спорт з ведення опозиції, а може, мають інші укриті цілі. Маємо тут людей, які всюди мусять бути там, „де коровай крається”, загарбати в свої руки всяку справу, всяку інституцію, з якої могло б для них капнути дещо. Ось вони простягають руки і на Товариство. Франко бере сто гульд. місячно за редагування і корегування „Вісника” — хіба хто-будь із нас не потрафить робити те саме за ті самі гроші? Гнатюк бере 30 гульд. за секретарювання — хіба й сього не зробить хто-будь? Гнатюк і Томашівський беруть стипендії по 200 гульд. річно — чому ж би не взяти тих грошей кому-будь із нас? Що Гнатюк і С. Томашівський віддали все своє життя Товариству, се тим людям байдуже; але стипендії роздається без конкурсу, — от і чей же на Грушевського, хоч вина тут не Грушевського, а хіба цілого виділу”.

Між професорами у секціях також сварки і непримиренність: „Маємо їх 4: Грушевський, Колесса, Студинський і Дністрянський. Представте ж собі, що між ними всіма дисгармонія. Не знаю, як воно й від чого, а між ними антагонізм, особливо між однофахівцями. Правда, Дністрянський юрист, але в Товаристві він разом у філософсько-історичній секції з Грушевським. І ось він робиться головою опозиції проти Грушевського. Чого йому хочеться — не знаємо, але дійшло до того, що Дністрянський не хоче прийти на те засідання секції, на якому має бути Грушевський. Дністрянський чоловічок молодий, вихований в польським дусі і сердечно глупий, але при тім амбітний, хоче бути головою Товариства і силкується робити все можливе, щоб Грушевському обридити працю в Товаристві. Додайте до сього ту неприємну обставину, що секція філософсько-історична складається на ділі з правників, істориків у ній усього два — Грушевський і Томашівський, та й то сей другий був змушений податися на вчителювання в Перемишлі і не може працювати в секції так, як досі. Значить, на ділі в історичній секції лишився тільки один історик. А правники противні Грушевському і раді би експлуатувати якомога більше фондів Товариства на свої фахові видання, на правничі підручники, які з нашою національною наукою мають небагато спільного, і, по думці професора Грушевського, повинні бути виключені з обсягу видань Товариства, а належати до якогось фахового товариства правників.

Подібне діється і в філологічній секції. І тут засідають два професори університету Колесса і Студинський — два непримиренні вороги. А в додатку ще кожний має якийсь жалі до Грушевського, то до мене, що зовсім без своєї волі і охоти вибраний головою тої секції. Та, проте, треба сказати, що філологічна секція тепер загалом по стороні Грушевського, з виємком Павлика і Студинського, яким забажалось би через т. зв. реформу „Записок” Товариства знеохотити його до дальшої праці в тім органі. З ініціативи, мабуть, Дністрянського вийшов проект зміни „Записок” — відняти їм дотеперішній характер органу українознавства а зробити їх неперіодичною збіркою випадкових праць усіх трьох секцій, тим, чим були в перших роках”.

Такі відносини панували в секціях, а, крім секцій, ще були друкарня, книгарня, бібліотека, фундаційний дім, стипендія. Усе це взяв на себе Грушевський і давав собі з цим раду.

„Аж ось, — повідомляє Франко, — на загальних зборах цього року ввійшов до виділу д-р Микола Шухевич, молодий адвокат, звісний у товариствах руських як чоловік, що потрафить наробити „борб”, але не висидить довго при ніякій затяжній роботі. Отсей пан, увійшовши до виділу, взявся робити „опозицію”. Почалося від справи Павлика, для якого він домагався підвищення платні. Справа з Павликом стоїть так. П-к сам подався був до Товариства з просьбою, що буде працювати при бібліотеці 4 години денно за місячних 10 гульд. Виділ прийняв його пропозицію з тим, що дав йому відразу більше, ніж він жадав, бо 15 гульд. з тим додатком, що д. П-к повинен уважати се за побічне заняття, бо на повне забезпечення екзистенції бібліотекаря Товариство не має грошей. Та, проте, ще перед впливом року П-ку підвищено плату до 20 гульденів. Та рівночасно з тим П-к почав перед кожним стрічним жалуватися, що йому замало платять. На зборах Товариства підносив ті жалі д. Барвінський, і виділ наслідком того знов підвищив йому плату на 25 гульд. Окрім того, через кілька місяців на його жадання плачею фротера, щоб воскував йому поміст у бібліотеці і робив порядок. Та, проте, нарікання не переставали і знаходили відгомін у польських кругах і в польських газетах. Виділ пішов ще дальше, підвищив платню П-ку до 30 гульд. і низив йому працю на дві години щоденно. І сього було недосить. Д-р Шухевич виступив з проектом дати П-ку 50 гульд. місячно. На виділі піднесли голоси проти того. Доказувано, що П-к не сповняє відповідно обов'язків, які прийняв на себе, і внесок провалився. Се дало привід до розтрублення на всю Галичину і Україну, що Грушевський хоче П-ка усунути з Товариства, хоча про се не було ані мови. За сею справою у виділі пішли інші, а кожної вістря д-р Шухевич

умів звернути особисто против Грушевського. Вкінці він виладив реферат про адміністрацію Товариства, де особливо вдарив на Грушевського за його адміністрування фондами і розділювання гонорарів. Одинокий конкретний закид був, що в чековій книжці д. Грушевського знайшлась одна цифрова помилка — два рази записана цифра 20 гульд. у рахунку Гнатюка. По виясненні проф. Грушевського д-р Шухевич нібито солоденько признав, що се помилка, але із статті „Dziennika Polskiego” можете зрозуміти, що йому ходило тільки о те, щоб знайти якусь ключку і подати в підозріння чесність проф. Грушевського. Але й ся критика, хоч яка злобна, не переповнила ще мірки. Д-р Шухевич провадив атаку на різних полях. Що говорилося на виділі, хоч би й чисто персональні справи, він розголошував, не раз перекручуючи, дальше, а потім на виділі покликався на ті буцімто слухи про Товариство і кував із них дальші аргументи. Міру переповнила справа з наданням стипендії Томашівському. Томашівський брав досі від Товариства маленьку стипендію 200 гульд. річно. Як чоловік незаможний, він жив тільки з тої стипендії та з того, що заробляв при Товаристві, працюючи в „Записках”, „Джерелах” та „Віснику”. Сього року він видержав екзамен на учителя гімназії, і перед ним стало до вибору: або віддати свою працю Товариству, або шукати урядового місця вчителя. Проф. Грушевський бажав задержати його при Товаристві і прийшов на виділ з пропозицією — дати йому стипендію в сумі 400 гульд. Виділ згодився та рівночасно постановив зажадати від Томашівського, щоб він за той час, поки буде користуватись сею стипендією, не брав урядового місця. Томашівський на се заявив, що се для нього неможливе, і просив виділ, щоб, крім сеї стипендії, отворив йому кредит у Товаристві на рахунок його дальших праць до висоти ще 400 гульд. Се жадання видалось д-ру Шухевичу не оправданим і він кинув Томашівському в очі докір, що хоче надути Товариство. Супроти сього Томашівський зрікся стипендії і взяв місце вчителя, а проф. Грушевський як позбавлений одинокого свого і пильного співробітника в секції зрезигнував із всіх своїх урядів у Товаристві. Се був початок кризи. Щоб присолити рану, появилася відома стаття в „Dz. Pol.”, написана, я в тому переконаний, за посереднім або й безпосереднім співуділом д-ра Шухевича, бо ж головною її основою є той преславний реферат, який виголосив д-р Шухевич на виділі в справі адміністрації товариства, тільки ще злобно приперчений. Що на інформаціях д-ра Шухевича полягає ся стаття, се ствердив сам „Dz. Pol.”, пишучи пізніше, у відповіді на його спростування, що д-р Шухевич: „sam publicznie chwelił się” (сам публічно чванився — польськ., авт.) тими деталями, які піднесено в статті”.

Та на цьому не стало. Знову в справу втрутився „молодий борець” М. Шухевич: „Виділ супроти сього всього обмежився на висиланні депутації до проф. Грушевського, просячи його вернути до праці і не даючи ніяких гарантій, що далі буде ліпше. Не досить того, історія одної з таких депутацій, характеристично перекирена, знайшла відгомін і в звісній статті „Dz. Pol.”. Діло було так. Виділ ухвалив усіма голосами против одного (д-ра Макуха, в неприсутності д-ра Шухевича) удатися до Грушевського усім виділовим греміально і просити його, щоб вернув. Визначено час і збірне місце. Прибув і д-р Шухевич. Та в останній хвилі, коли вже часть виділових сіла на трамвай, д-р Макух, д-р Шухевич і ще один заступник заявили, що вони не поїдуть до Грушевського, який їм, як опозиціоністам, може не подати руки. Інші виділові почали міркувати, що діяти далі? Коли прийдуть усі без тих „опозиціоністів”, то се зараз впаде в око проф. Грушевському і зробить немиле враження, бо дасть йому певність, що опозиція в дотеперішній формі буде на виділі вестись і далі. Постановили — вибрати депутацію із трьох, яка має представитися як репрезентація цілого виділу. Проф. Грушевський прийняв сю депутацію і звинявся тільки тим, що наразі стан здоров'я не дозволяє йому вернути до праці. Була надія, що, скоро подужає, то верне, і щоб не зраджуватись перед ним, що депутація була у нього не від цілого виділу, рішено було а posteraoгі змінити первісну ухвалу виділу щодо греміального ходу. Тим часом у „Dz. Pol.” вичитав проф. Грушевський усю ту історію, що греміальний хід виділу розбився і що Грушевський, упереджений про се (неправда, бо се було фізично неможливо), відмовив депутації. Се поставило цілу ту депутацію і її сторонників у світлі брехунів супроти Грушевського, виявило йому нещирість виділу і основно вилічило його з думки — вертати назад у те болото”.

А болото клекотіло. Франко вимушений був удатися до радикальних заходів. Шухевич звинуватив В. Гнатюка в авторстві статті у „Dzienniku Polskim”. Інші казали, що автор — Іван Франко. „Супроти сього я, — писав Франко, — заявив на засіданні виділу, що в такім виділі, з якого виходять такі речі і пережовуються на шкоду Товариства, довше засідати не можу. Разом зо мною зрезигнував і Гнатюк. Виділ образився: „Від такого виділу може брати гроші, а в такому виділі не може засідати!” — кпив по моїм відході д-р Шухевич. Заступник голови зажадав листом від мене пояснення, вказання особи, яка, по моїй думці, виносить із Товариства все. Я відповів, що, обмірковуючи зміст статті „Dz. Pol.”, доходжу до висновку, що інформатором її автора мусив бути хтось із виділових Товариства, а міркуючи спеціально про епізод з депутацією, тверджу, що представлення того епізоду таке, як

у „Dz. Pol.“, могло вийти тільки від одного з тих трьох панів, що не прилучилися до греміального ходу до проф. Грушевського. Сим почувлися ображені ті три панове: д-р Шухевич, д-р Макух і д. Гарматій і зажадали мирового суду. Я пристав і справа ведеться”.

По відході Франка у Товаристві наступила тиша: „Справа реформи адміністрації, з якою перед тим носився д-р Шух., тепер зовсім закинена, — очевидно, йому ходило не о жодну реформу, а тільки о таран, яким би можна розбити „кліку”. Стипендію, якої зрікся Том., надано (в формі задатку на будучі праці) чоловікові, що, доки був у Львові, оказувався мудрим як критик, але ніколи не написав нічого (здається, крім одної рецензійки) для видань Товариства, правникові Здерковському. Ми домагалися скликання надзвичайних загальних зборів для полагодження кризи, — виділ не захотів скликати їх, не бажаючи зрезигнувати із свого уряду. Атмосфера взаємних підозрінь, знеохоти і антагонізмів спинила роботу і в секціях, які нараджуються над „санациєю” Товариства та над реорганізацією „Записок” і не можуть договоритися ні до чого. А замість оздоровлення атмосфера все згущається, сума зневіри та ураз росте й росте”.

Не знав, де знайти вихід із цих клопотів. Розумів, що і він, і Грушевський, і Гнатюк, тобто „кліка” — люди нервові, переобтяжені і перевтомлені роботою, непрактичні, а надто ще й розбиті домашніми клопотами, а їх противники діють спокійно, систематично, прискіпуються до формальностей, удаючи наївних та ні в чому не винних. „У них на устах патріотичні фрази, а на душі цинізм”, — скаже про них Франко. Але їх було більше.

За роботу у „Віснику” діставав 100 гульденів щомісяця. „А тим часом, — продовжував у листі, — є між виділовими такі, кому сей „Вісник” стоїть сіллю в оці, і вже тепер, коли його заборонено в Росії і Товариство побачило перед собою перспективу — доплатити до нього річно 1-2 тисячі гульд., почали говорити, чи не краще б покинути се видання. Скликано було на нараду ширшу громаду русинів, на редакцію „Вісника” посипались докори з боку людей, які спокійнісінько призначалися, що не читають і не пренумерують „Вісника”, і остаточно ухвалено: зменшити об'єм номера з 12 на 10 аркушів, скасувати petit (тобто хроніку в дотеперішній формі), не платити нічого співробітникам і не робити ніяких окремих відбиток, а було ще жадання до редактора, і то з боку одного виділового, щоб у „Віснику” друковано самі твори, бездоганні з погляду на зміст і на форму. Excusez du peu! З боку того ж виділового було зовсім недвозначно вказано, що коли редакція при таких улегшених обставинах не поставить журналу на такій висоті, щоб

він задовольнив навіть тих, що його не читають, і щоб оплачувався, то Товариство буде мусило покинути се видавництво”.

Франкові вибивали ґрунт з-під ніг.

„Вісник”, — признавався, — се головна нитка, яка в’яже мене з Товариством. Не стане його, то я буду мусив шукати собі іншого хліба, бо наукова робота давала мені досі не сповна 20 гульд. місячно. Щодо Гнатюка, то справа стоїть іще гірше: без задатків і без стипендії він не буде міг вижити, а вже тепер йому сказано, що на задатки а conto будучих праць у Товаристві він не може числити. Додайте до того, що він чоловік хоровитий, та ще й обтяжений сім’єю, яка одного гарного дня, в разі його хвороби або „опозиційної” ухвали виділу, може лишитися без шматка хліба. Я справді боюся навіть думкою перенестися в його положення, вдесятеро гірше і безнадійніше від мого”.

Незважаючи на нестерпні умови, І. Франко і В. Гнатюк вирішили триматися до останнього.

Ольга... Дорога Ольга, яка приїхала з Києва у цей божевільний Львів із його надмірними амбіціями і хотіла захистити його від божевілля, сама потрапила у пастку цього божевілля. Ні, він не може кинути її. Бо став би підлим перед власним сумлінням. „І от я, — повідомляв він Єлисея Трегубова в листі від 26 листопада 1901 року, — постановив, аби вести діло будови далі, не покидати сім’ї, а нести далі той тягар, який судився. Віддати Ольгу в яку-небудь санаторію, як Ви радите, я поки що не зважуюсь. Вона звичайно говорить і поступає досить нормально, займається з дітьми і любить їх, і се, здається, добре впливає на неї. Слабою точкою в її психології є ота нещасна будова. Вона не байдужна до неї, як Ви вчитали з мого листа, а ненавидить її якоюсь хворобливою ненавистю. Хоча на закупно ґрунту згодилась, була при заключуванні контракту з будівничим, який і зробив план після її нарису, то від першої хвилі почину будови нараз запалала ненавистю, а коли викопано пивниці і покладено фундамент, заявила, що не хоче будови. Мотиви, які подавала для сеї заяви, свідчать про хворобливу фантазію. Почула десь від якогось робітника фразу: копаємо, копаємо і не можемо докопатися до твердого ґрунту. Хто знає, про яке місце говорив той робітник, — вже моя Ольга догадалася, що се мова про наш ґрунт і що сей ґрунт не здатний для будови. І зараз біжить до адвоката, до нотаріуса, вистоює годинами в канцеляріях, свариться, як сміли її продати такий ґрунт. А тим часом наш ґрунт на горбику і такий твердий, що його треба було копати не заступами, а залізними ломачами! Ще одне: в контракті будівничого написано, що фундамент має бути кладений „на землі”; вона причепилася до сього слова і по-

чала гвалт, що кладуть фундамент не на землі, а на глині. Подавай їй землі, хоча на львівських узгір'ях ніякої землі нема, а глини на 500-600 метрів завгрубшки. Ще заким ми робили контракт, вона бігала по різних людях і товариствах з такою заявою: на кого мені записати свою землю? На мужа не хочу, щоб він мене не скривдив; на себе не хочу, бо я б могла його скривдити — і носилася з думкою записати на якесь товариство — пощо і нащо? Святий знає. Адвокат без моєї причини, але чувши про її отакі балакання, записав землю на мене; потім, коли вона почала докучати мені, я, бажаючи відпектись усього, хотів переписати на неї, та вона не захотіла, заслоняючись тим, що не признає приватної власності. Контракт з будівничим зроблений також на моє ім'я, і за ламання контракту я мусив би відповідати. Та вона, незважаючи на се, почала без мого відома писати будівничому лист за листом, що не хоче тої будови, звільняє його з обов'язку і т. д. Про те, що таке ламання контракту, де будівничий поробив різні видатки, грозить цивільним процесом, який би ми мусили програти, вона ані слухати не хотіла. Зупинившись на думці, що всі хочуть одурити її і що тільки вона одна розуміється на всіх шахрайствах, вона заборонила мені мішатися до сеї справи, а сама довела до того, що будівничий виготовив рахунок на 3 000 гульд. і хотів уже подавати свою претензію до суду, з тим, щоб для закриття цього довгу продати нашу землю. Щоб запобігти сьому, я згодився дати йому тимчасово 1 000 гульд., але Ольга, зміркувавши се, сховала гроші, в тім числі і мій ювілейний білет на 1 000 гульд., і не хотіла дати нічого. Я був у великім клопоті, бо грозила утрата землі, задля її примхи. Виручив мене, спасибі йому, проф. Грушевський, давши будівничому тимчасово своїх 1 000 гульд., які я мав звернути йому за пару день. Я надіявся тим часом умовити Ольгу, наклонити її, щоб узяла якогось інженера, до кого має довір'я, і з ним разом оглянула будову та переконалася, чи справді її одурено. Але всі мої намови, пояснювання, просьби були даремні. Грошей не було. Мені приходилось одурити, бо у Грушевського наступав день виплати. Що я витерпів за ті дні, боюсь і згадувати. Ледве-ледве роздобув на рахунок своїх праць у Товаристві ім. Шевченка 300 гульд., а потім іще 200 і дав Грушевському. Тим часом я випадково довідався про сховок, де поклала гроші Ольга, а одержавши рівночасно Ваш лист, постановив собі доводити діло до краю. Я вислав Вам телеграму, щоб Ви змінiali один білет і прислали проф. Грушевському. Але зараз другого дня я дістав сховані Ольгою гроші і сплатив Грушевському дальших 400 гульд. За се я сьогодні перебув страшну сцену. Вона перед дітьми і слугами окричала мене злодієм, кинулась на мене з кулаками, а потім

заявила, що не хоче жити зо мною. Я мусив віддати їй один білет на 500 гульд. — що вона зробить із ним, не знаю”.

Далі Франко подає фінансовий звіт про будову: „Досі заплачено за землю 2 930 гульд., будівничому 200 гульд. задатку і 1 000 гульд. за першу часть муру (до партеру). На тих 1 000 гульд. я дав 500 своїх і 400 Ольжиних, завтра або післязавтра доплачу ще 100 своїх. Будова згоджена за 10 000, та, може, буде коштувати дещо більше. Ся сума має бути сплачена так: тепер, коли робота буде виведена під дах, треба дати 4 000, решту — на весну, по викінченні. Заплачено, як я сказав, 1 200 гульденів. На дальше є ще у мене 1 000 гульд. моїх, які прийдеться дати по викінченні другої части муру (до верха партеру), 1 800 треба буде дати по скінченні даху. Щодо тих 1 800 я числив так: 500 гульд. тих, що віддав сьогодні Ользі + 200 або трохи більше моїх, які вже тепер зароблені у мене в Товаристві ім. Шевченка, а в таким разі з тих білетів, які є у Вас, було б вистачило зміняти всього два, а три могли б були лишитися до весни. Та й то не конче треба б їх продавати, бо я маю надію, скоро будова буде виготовлена, отже, десь при кінці весни, одержати на неї 5 000—6 000 позички гіпотетичної на довший строк, якої виплата не затяжила б на нашім бюджеті. Звісно, якби зміняти 3 білети і мати за них мало не 2 000 гульд., то позичку можна б зтягти меншу і, значить, також менший тягар. Так я зміркував, та не знаю, як тепер буде. Я признаю, що мені важко робити се діло проти волі Ольги, важко простягати руку по її гроші, хоча я роблю се не для себе, а для дітей. Але коли Ви роздумаете тепер, що краще буде зберегти ті білети для Ольги, то напишіть мені, а я пошукаю купця на ту будову і постараюсь виручити хоч стільки, щоб звернути Ользі решту її грошей, виданих на се діло. Я знаю, що щасливого життя на новому місці нам не буде. І зовсім не мав би Вам за зле, якби Ви тепер сказали мені, що грошей Ольжиних не дасте. Коли ж Ви думаете, що треба доводити діло до кінця проти її волі; в таким разі проситиму Вас, коли досі змінiali один білет і вислали гроші Грушевському (адрес його: ул. Домбровського, 6, або університет) зміняти так через тиждень іще два і вислати гроші на ту ж адресу. А два білети нехай лишаться до весни, чи доки там треба буде. Так само проситиму Вас на будуще вислати на адрес Грушевського. Ольга вправді дуже скупа на гроші, коли ходить о 1-2 крейцери, але більші суми якось незаметно розпливаються в її руках; протягом минулого місяця вона пустила з моєї пенсії 100 гульд., із свого одного білета, який змінiała десь коло 10-го, ще 100 гульд. і, певно, до кінця місяця пустить і ті, які прислали. Я не жадаю у неї ніяких рахунків, але се ж

очевидна річ, що, маючи такі видатки, як будова, ми не можемо жити так без рахунку, як отсе вона живе тепер.

А ті київські гроші тепер могли б стати нам у пригоді, та й у будуще я числю на них при сплаті довгу, який треба буде зтягти. Сей довг (4 % + 0,5 амортизації) на 30 літ винесе не більше 200 гульд. річно, значить супроти теперішнього нашого тягару за помешкання (35 гульд. місячно) се буде значна полегша. Адже ж, числячи наш теперішній видаток на помешкання, власна хата, поминаючи більшу вигоду, буде оплачена протягом 30 літ, а de facto наш місячний бюджет облегшиться о 15 гульд.

Що робити мені з Ольгою — не знаю. Сьогодні, прочитавши Ваш лист до мене (шукала за ним кілька день) і довідавшись, що Ви радите віддати її в больницу, розплакалась. Я стараюсь усякими способами успокоювати її, але годі. Та й з больницями клопіт. Тут, у Львові, я не осмілюсь віддати її — тут і здоровому можна здуріти. Щонайбільше можна б подумати про якусь віденську санаторію, та як її наклонити, щоб їхала туди, я й подумати не можу. В усякім разі подожду ще.

Вибачте, що, може, не до ладу написав — у мене тепер голова, мов чужа, на в'язах, чую, що туманію, сидів би годинами без діла і без думки, як колода, пам'ять стратив і боюсь, що швидко мені прийдеться самому подаватися десь до санаторії”.

Франко гарячково шукає гроші. Врешті щастя посміхається йому. 27 листопада 1901 року він дістає листа від голови „Руського товариства педагогічного” Василя Білецького, чоловіка Марії Білінської, сестри Ольги Білінської, з проханням дозволити третій випуск його творів для дітей.

„Згоджуюся на те, — писав у відповідь Іван Франко в листі від 3 грудня 1901 року, — щоб Товариство педагогічне видало наново мої писання „Лис Микита”, „Абу-Касимові капці” і „Коли ще звірі говорили”, та тільки не знаю, чи не обтяжно буде Товариству сповнити мої услів'я, хоч вони й скромні, і — вірте мені — подиктовані крайньою потребою. Досі я від Товариства не жадав і не брав ніяких грошей. Тепер, розпочавши будову власної хатини і можучи на її повне сплачення зтягнути низькопроцентову позичку аж по її укінченні, я потребую на часткову уплату мулярам, і тільки се змушує мене просити Товариства педагогічного виплати — і то якнайскорішої виплати грішми невеличкого гонорару. Думаю, що, жадаючи 100 гульд. за „Лиса Микиту”, а по 50 гульд. за дві інші книжечки — разом 200 гульд, коли можна zahlbar ще сього тижня — не перетяжу бюджету Товариства. Надто жадав би я по видрукуванні книжок уплати за коректу і dokonання поправок по

2 гульд від аркуша. Буду Товариству дуже вдячний, коли не відмовить мені сього, і надіюсь на майбутнє не раз іще прислужитися йому зовсім безплатно”.

1902 року Товариство видало „Лиса Микиту” та „Абу-Касимові капці”.

Допоміг і Єлисей Кипріянович. Поміняв білети на гроші, які передав через Лесю Українку — 469 рублів і 73 копійки — і повідомив про це в листі 15 листопада старого стилю 1901 року. При кінці дописав: „Зараз одібрав од Ольги листа, котрим вона докоряє мене, що равав я засадити її до дому божевільних; тяжко мені з нею про це листуватись, а все-таки думаю, що Вам показувати їй того мого листа не годилося, бо не ворог я ні Вам, ні їй...”

4 грудня за новим стилем Іван Франко дав відповідь на цей лист. „Ви сердитесь, — писав він, — на мене, що я показав Ваш лист Ользі і що вона наслідком того написала Вам неприємного листа. Боже мій! Якби Ви знали, скільки я перетерпів сими днями і після якої муки я показав їй Ваш лист, то, може б, простили мені. А утаїти його годі було, раз вона знала, що я пишу до Вас і бачила конверт Вашої відповіді, яку листонош приніс нам додому, а не до Наук. Тов.

Отсе пишу до Вас і знов вагаюся, що його робити і що почати. Ольга ще раз і ще раз рішуче заявляє, що в новім домі жити не буде, що шукає собі якогось заняття, пороздає дітей бог зна куди і т. д. Звісно, се все фантастичні плани, але у мене в душі знов зароджується сумнів: яке право маю я видавати їй гроші против її волі, знаючи наперед, що нам життя в тім домі не буде? Для мене особисто вистарчить одна кімната, діти знайдуть собі долю в світі, а брати на свої плечі тягар сплати довгу банкового та ще й Ольжиного капіталу, сього мені забагато, се понад мої сили. Значить, чи не ліпше буде тепер таки продати ґрунт і розпочату будову, і звернути їй гроші? Наше сімейне життя через сю нещасну будову сьак чи так розстроєне — боюсь, що розстроєне наза-всїгда, а поза тим усе інше тратить для мене всякий інтерес. Ольга в останніх днях по прочитанні Вашого листа успокоїлася, але все її чуття сконцентрувалося на глибокій ненависті до мене, з якою вона зовсім не таїться. Зрештою, в її поведенні нема нічого такого, що вказувало б на ненормальний стан. Може бути, що я своїм дотеперішнім життям з нею заслужив справді на її ненависть і погорду, а в такім разі й сей прояв її чуття був би зовсім нормальним. І се розв'язало б мені руки, звільнило б мене від дальшої одвічальності.

Я хотів у сьому листі (як і в попередньому) просити Вас змінити дальші 2 білети і прислати гроші через банк на адрес Грушевського,

та тепер вагаюся. Ольга досі не знає, що один її білет змінено (я з грошей, переданих мені Лесею, видав 350 руб., решта ще лежать). Коли довідається, що я розпоряджаюся її приданим, готова справді розболітися. В такому разі краще не тикайте тих білетів, а я пошукаю тут купця на ґрунт і будову і постараюся розв'язатися з цілим крамом. Се буде найліпше.

Здоровлю Вас сердечно і ще раз перепрошую за прикрість, якої наробив Вам”.

Це вже був відчай...

Надійшла зима, і будівництво хати припинилося. 1 січня 1902 року Франко, над яким тривав товариський суд у Науковому товаристві, пише керівництву листа із закликом не ліквідувати „Хроніку”, бо це поставить під загрозу науковий характер „Літературно-наукового вісника”.

З весною будівельні роботи поновилися.

„Ми, — згадував Тарас Франко, — завжди ходили на будову, копали рови під фундаменти, вирівнювали та дуже тішилися, що наша хата „росте”. На закладах угольного каменя був і проф. Грушевський, який одночасно будував побіч величаву віллу. Мені завжди чомусь нагадувалися незабутні Гете і Шіллер. Довкруги хати росло кілька овочевих дерев. Батько пішов з нами до городника на вул. Крижовій, і ми з триумфом принесли чи не десять щеп яблук, сливок, один горіх та кількадесят корчиків агрусу, чорних, білих та червоних порічок, малини і т. д. Чорні порічки були для матері, яка незвичайно любила цю „чорну смородину”, конфітюри з овочів і давала її листя до чаю”.

„Ніхто з посторонніх, — згадував ще Тарас Франко, — батькові в побудові хати не помагав”.

Анна у своїх спогадах про будівництво не згадує.

До сьогодні з посаджених Франком дерев залишилася лише груша. Від яблунь залишилися щепи, які зараз розправили гілля перед входом до хати Івана Франка.

Грушевському будівництво йшло швидше, і він перебрався до нової оселі раніше Франка. У листі від 3 (16 липня) 1902 року до О. Маркевича, історика, професора Одеського університету, Грушевський повідомляє: „На свята не вийду нікуди — ми тепер живем на нашій горі так якби „пик времени и пространства”.

Франко оселився в своїй віллі лише у жовтні. Відомо, що 22 жовтня 1902 року і Франка, і Грушевського вже відвідала Леся Українка.

Та це буде пізніше.

Ніхто собі навіть приблизно не уявляв, яким важким був цей період у його житті, прихований за неймовірною творчою активністю.

Будувався Франко, будувався Львів. Королівське місто насамперед вирішило прикрасити себе новим залізничним двірцем. Як повідомляла преса, будову нового двірця „вкладено в руки” Левицькому, Соснівському та Захарієсеви́чеві. Будівництво було розраховане на три роки. Цього року мали бути закладені фундаменти.

Не тільки фундаменти, але й ціла споруда з тернопільського каменю у вигляді готичної брами виросла при вході на Личаківський цвинтар.

Вибори до сейму, що відбулися в серпні цього року, українцям нічого втішного не дали. Від Народного комітету, який виставляв кандидатури на 42 округи, вибрано послів тільки з четвертої курії: Долина — о. Т. Богачевський, Жовква — І. Король, Збараж — Д. Остапчук, Олесько — А. Старух, Рогатин — д-р А. Могильницький, Станіславів — Й. Гурик, Стрий — Є. Олесницький, Турка — М. Глиджук. З колишніх послів вибрано до сейму тільки Остапчука, Олесницького, Барвінського, Мандичевського та Охримовича. Не пройшли Винничук, С. Новаківський, Островський, Савчак. Новими послами обрано о. Богачевського, Короля, Старуха, Могильницького, Гурика, Глиджука, Барабаша і о. Маркевича. Надія на обрання ще 14 послів не справдилася. Від центрального польського виборчого комітету обрано 51 кандидата, тобто на 7 послів більше, ніж на попередніх виборах.

Директора поліції, який постійно не давав спокою Франкові, передчасно відправлено на пенсію.

Вірменська церква діждалася нового єпископа. Ним став Йосиф Теодорович.

16 липня 1901 року відбулися довірочні збори руської соціал-демократичної партії. Виробити програму та статут доручено колишнім радикалам С. Вітику, М. Ганкевичу та іншим.

Як повідомив № 204 „Діла” від 11/24 вересня, 19 вересня на засіданні міської ради 17-ти новим вулицям у Львові надано ім'я польських культурних та політичних діячів. У проханні Народної Ради присвоїти вулицям імена в честь українських діячів відмовлено.

Газети повідомили, що І. Франко в „Die Zeit” помістив гостру статтю про останні галицькі вибори. Вона називалася „Die jungste galizischen Landtagswahlen” і була опублікована 5 жовтня 1901 року в № 366.

Нарешті опубліковано кінцеві результати перепису населення в Галичині. Воно налічувало 7 317 023 чоловіки, з яких 3 103 410 були греко-католиками, тобто українцями, 3 352 308 — римо-католиками та 820 845 — євреями. Українською мовою послуговувалися 3 804 212, польською — 3 989 538, німецькою — 201 846. Письменних було 2 210 453, тобто 30,2 %, анальфabetів 4 660 417, тобто 69,8 %.

15 грудня 1911 року відбувся XII з'їзд радикальної партії. Ні згадки про Івана Франка.

Будову Франкової оселі закінчено в жовтні 1902 року. За звичаєм, перед поселенням Франків у новозбудований будинок його оглянула комісія з магістрату і складала акт, вказавши, що потрібно ліквідувати чи доробляти, і тільки після того сім'я в'їхала до своєї хати. Тоді й сказав Іван Франко дружині:

— Ну от, мамо, ми в своїй хаті.

Гарний зовні будинок Франків насправді мав багато дефектів. „Поверхове крило спинювало вітри, що творили вир над партером під час легкої зміни температури, завертали дим з коминів і не давали ogrівати кімнат... плями на стінах виступали і комини диміли, вода в котлах не спливала, дах протікав”, — згадував син Тарас. Холод. Вологість. Грибкові плями на стінах було ліквідовано лише 1963 року — під час першого капітального ремонту будинку. У музеї зберігається „Довідка про будівельну історію садиби Івана Франка”, складена у зв'язку з реставрацією будинку в 1986 році провідним науковцем Львівських художньо-реставраційних майстерень Л. Ліщинським. Це перше опрацювання матеріалів, які зберігаються у Львівському обласному державному архіві і стосуються будинку.

Про внутрішній вигляд хати, умови проживання сім'ї, про працю в ній Франка багато писали діти письменника, а також друзі та знайомі. Правда, у їхніх спогадах можна зауважити розбіжності, пов'язані, очевидно, з тим, що одному запам'ятався первісний вигляд хати, а другому — щось із пізнішого часу.

Вілла Франків двоповерхова. Внизу, на високому партері, — п'ять кімнат і кухня. На другому поверсі — дві кімнати. Дещо пізніше при вході до будинку добудовано веранду — очевидно, для захисту від вітрів і дощів. Будинок укрито черепицею з орнаментом посередині. Стіни були розмальовані у стилі сецесії, кімнати прикрашали гарні кахлеві печі, в яких палилося дровами і вугіллям. Освітлювалися кімнати нафтовими лампами. Віконні рами і двері було помальовано під ясен. Обстановка квартири вражала скромністю: прості залізні ліжка, звичайні шафи і столи, тверді віденські крісла.

Найбільшу нижню кімнату, що виходила вікнами на південь, займав робочий кабінет письменника — його називали ще салоном або вітальнею. У цій кімнаті стояв письмовий стіл Івана Франка, посередині — овальний стіл для гостей, під стінами — невеликі шафи з книжками та канапа, оббита чорною цератою. Прикрашали кімнату кілька малюнків роботи Івана Труша і ріг достатку -- подарунок Соломії Крушельницької. На

стіні висів портрет Івана Франка роботи Юліана Панькевича. У фондах музею збереглася лише фотографія цього портрета — Іван Франко сидить за столом і пише. Сам портрет забрав зі собою Петро Франко, коли у 1930-х роках виїжджав до Харкова. Доля портрета донині не відома. Ю. Панькевич залишив ще один портрет письменника: молодий Франко на фоні нафтових вишок. Г. Островський у книзі „Іван Франко і образотворче мистецтво” (К., 1963) помилково вважав, що цей портрет пропав у роки Другої світової війни. Насправді він до 1956 року знаходився у збірці Михайла Керницького з Кут. У нього знаходився ще й портрет Т. Шевченка цього ж автора. Обидва портрети закупив Львівський історичний музей.

Найбільшою цінністю в оселі Івана Франка була його бібліотека. Книжки спочатку розміщалися у шафах, які згодом було замінено високими незасксленими стелажками. У своїй праці „Про батька” (Київ, 1966) Тарас Іванович напише, що збереглися три каталоги, які вів сам Іван Франко: перший (алфавітний) — за авторами або заголовками; другий — за жанрами і третій — за номерами надходжень. Каталоги до 1908 року Франко вів особисто, потім записував книги син Андрій, а від 1913 року — син Тарас, пізніше — різні помічники. Каталог закінчується номером 6036.

На першому поверсі було дві спальні: одна — для батька і синів Тараса та Андрія, а друга — для матері, доньки Анни і молодшого сина Петра. Далі робітня, вона ж і їдальня. Дві кімнати на другому поверсі відведено для приїжджих гостей. Коли діти підросли, до цих кімнат переселилися сини Тарас і Петро. Тут вони упорядкували свої бібліотеки, а Петро обладнав хімічну лабораторію.

„В новій хаті, — згадував П. Франко, — батько зайняв гарний великий покій, так званий салон, де був батьків робочий кабінет. Він зимою рідко коли отоплювався, і ми називали його „Сибіром”. На зиму батько переносився із братом по північного середнього покою, який був найтепліший. Я з братом Тарасом мешкав на поверсі, де були два прегарні покої. В однім з них урядив собі малу хімічну лабораторію, де робив нескладні досліди. Перед війною я досліджував кислотність деяких наших рослин і, на жаль, тої праці не покінчив і до сьогодні. Хімією батько не цікавився і з моїх дослідів легенько кепкував.

— От винайди, щоби камінь або повітря можна було їсти, — сказав раз.

Тепер та мрія недалеко від сповнення, бо в цілім світі йдуть невпинні праці над переміною безводника вуглевої кислоти з повітря в цукор і муку при допомозі каталізаторів.

Раз тільки моя хімія заімпонувала батькові. Якось у свято в люту зиму пізно вечером мати завважила, що в хаті нема черкасець (сірників).

Батько сказав жартом: „Ну, тепер Петро дасть хімічний вогонь!” Я пішов до своєї робітні, змішав спорошкований цукор із хлораном потасу, капнув сірчаної кислоти і від того вогню засвітив свічку.

Сплачуючи довг за хату, ми жили незвичайно скромно: ніде не бували, і до нас з „товариства” рідко хто приходив. Зате доволі багато знайомих приїздило з-за кордону. Пригадую собі добре незвичайно симпатичних Чикаленків. Особливо подобалася усім панна Чикаленко, яка мала нечувано попеляте волосся.

У нас майже завжди хтось мешкав. Ще при Крижовій мешкав син Карпенка-Карого, студент політехніки.

Пан Тобілевич, завзятий спортсмен, залюбки вправляв тягарцями, тягарем, шаблями і т. п. Він навчив мене грати в шахи і чи не першого дня дістав мата! На Понінського мешкав у нас п. Скоропис-Йолтуховський, повний джентльмен, що одержував грубі таємні листи. Частенько приїздили до батька революціонери з Росії. Мешкав кілька тижнів Шевченко без правої руки (відірвало в млині), який ходив у кавказькій бурці. А то приїхав син тітки (по матері), молодий революціонер п. Т. В останні жидівські погроми він із револьвером у руці боронив жидів, „жарив” із револьвера „істинно руських” погромників, а коли вистріляв усі набої, кинувся тікати. Перескочив через кілька парканів, упав на руського старшину, який сидів на лавочці із дівчиною, старшина гукнув щось з „іспуга”: „Ето что такое”, і п. Т. перескочив через паркан та помчав дальше. За ним стріляли і ранили в плече. Приїхав до батька лікувати рану. В який спосіб перейшов границю, я не знаю. Батько ходив із ним до професора-хірурга, мабуть, до проф. Г. Ми йому неймовірно завидували, поглядаючи на страшну рану на лівій руці, густо заляпсовану, але не покриту бандажем. П. Т. дивувався, чого це в Австрії не бандажують ран, тільки оставляють відкритими. До батька частенько приходила молодь та вела жваві, інколи палкі розмови. Не обходилося і без докорів за малу працю над власним виробленням. Особливо випав раз п. Євшан, коли прийшов із двома товаришами.

Частенько заходив до батьків п. Карло Барвінський — найсердечніший приятель батька ще з шкільних часів. Це була незвичайно поважна людина, завжди привітна та строго здержлива. Ходив із палицею, яка мала на головці електричну ліхтарку. Коли палицю було нахилити, кислота вилівалася, обливала батарею і лампочка світилася.

Інколи приїздили заграничні гості: німці, чехи, естонці, білоруси, жиди, а навіть мадяри та руські. Один руський журналіст, добре по-

гостивши, написав до газети інтерв'ю і добре в нім пробрехався. Батько щиро сміявся, читаючи нам усі ті видумки. Очевидно, журналіст не признався, що він журналіст. Між прочим написав, що між книжками батька добре-таки хазяйнують миші. Де в нас на Крижовій (і то на першій поверсі) мишей не було зовсім!"

До всіх проблем, які були вдома, в НТШ, додалися проблеми із сецесією студентів у Львівському університеті.

8 жовтня 1901 року відбулося віче українських студентів Львівського університету, на якому було поставлено питання про відкриття у Львові українського університету. Українці вважали, що полякам досить Краківського університету імені короля Ягайла. Відповідна вимога, прийнята на цьому вічі, була скерована до цесаря. Наступного дня всі львівські газети повідомили про це віче. „Діло” в № 216 поінформувало читачів, що на мітингу були українські професори Дністрянський, Студинський та Грушевський. Не було О. Колесси та П. Стебельського, професора австрійського права.

Спарений номер „Діла” № 218-219 від 29 вересня/12 жовтня 1901 року чимало місця присвятив справі українського університету та хамському ставленню поляків, котрі були на керівному становищі, до українців-студентів, які становили основну частину тих, хто навчався в університеті, та українців-викладачів, яких було всього чотири. Зокрема, декан теологічного факультету Ян Фіялек викидав за поріг залікові книжки, заповнені „якоюсь хамською мовою”, тобто українською. Декан філософського факультету заборонив використовувати українську мову на засіданнях деканату.

Домагання українських студентів стосовно українського університету у Львові спровоковують виступ поляків, які домагаються відкриття у Львові другої кафедри польської літератури. Ці вимоги, у свою чергу, змушують українських послів у Державній Раді, тобто у Віденському парламенті, поставити на порядок денний питання про відкриття українського університету.

В суботу 3/16 листопада „Діло” у № 248 друкує велику відозву „Жадаємо руського університету”. Усіх українських студентів у Львові — 600, а всього в Австрії — 800.

Пресу облітає повідомлення про те, як студенти Львівського університету прийшли до декана Фіялека після його проповіді про християнську любов до принижених та убогих і висловили йому протест проти його знущання над українською мовою та українськими студентами. Ксьондз кліпав очима і пояснював, що не розуміє цієї мови, бо вона скоріше худоб'яча, ніж людська.

Ця заява високопоставленого діяча польського костюлу та університетського професора і призвела до того віча українських студентів у третій салі університету, про яке повідомив № 250 „Діла” від 6/19 листопада.

На адресу українських установ у Львові зі всього світу надходять телеграми на підтримку справи українського університету.

19 листопада 1901 року припинено заняття у Львівському університеті. В ті дні особливо гучними стають україножерські виступи професора класичної філології Казимира Твардовського та історика Людвика Фінкеля, автора „Історії Львівського університету”.

По всій Галичині відбуваються віча на підтримку вимог українського студентства.

Цього ж 19 листопада, як повідомляє № 252 „Діла”, Ю. Романчук вносить інтерпеляцію в справі українського університету у Львові.

Геноцидна політика австрійського уряду та польської шляхти, як ніколи, знайшла своє яскраве вираження в подіях навколо Львівського університету. Як ніколи, виявилась подвійна мораль польської шляхти, проти якої й була скерована стаття Івана Франка „Поет зради”. Саме ця шляхта, волаючи до світової спільноти про допомогу в боротьбі з російським урядом, який „топче” її національні права і примушує студентів Варшавського університету вчити російську мову, веде проти українців у Галичині ще ганебнішу геноцидну політику — відмовляючи українському народу права на його рідну мову. Проти домагань українського студентства різко виступили міністр освіти та віросповідань д-р Гартль і тодішній ректор Львівського університету Людвік Рідигер, професор хірургії на лікарському факультеті. Відповідь цих діячів опублікувало „Діло” у № 259 від 17/30 листопада, а № 260-261 цього ж часопису оголошує звернення української молоді до цілого світу із закликом підтримати її в боротьбі за національні права. Цього ж дня студенти-українці Львівського університету оголошують сесією, тобто вихід, чи добровільне виключення себе зі списків студентів Львівського університету. Покинуло університет 440 студентів. Самовиключені студенти виступають під лозунгами „сини ждуть слова від батьків”. Михайло Грушевський через газету „Діло” (№ 262) благословить студентів у їх боротьбі.

На шпальтах різних газет намагається пояснити свою відсутність на студентському вічі професор О. Колесса. Основна причина — йому не прислали запрошення, то він і не прийшов. Студенти бойкотують „свого” професора і пишуть йому листи дуже короткого і зрозумілого змісту: „Колесса — хрунь!”

3 грудня у розпалі боротьби за український університет на 73 році життя помирає професор Ізидор Шараневич, який свого часу причинився до особистої трагедії Івана Франка. І все ж Франко присвятить його пам'яті статтю „Шість листів пок. Ісидора Шараневича з рр. 1862-1864”, яка буде надрукована в третій книзі (т. XLVII) Записок НТШ за 1902 рік.

Розпочато збір пожертв для студентів, які покидають Львів, щоб учитися за кордоном. Починаючи з № 262 „Діло” з номера в номер друкує списки жертводавців. Ця ж газета в тому ж часі друкує статтю Івана Франка „Перше повне видання творів Федьковича”.

На 31 грудня на рахунку студентів налічувалось 26 786 корон, а на 3 січня 1902 року — 28 624 корони.

31 грудня за старим стилем 1901 року, чи 13 січня 1902 року за новим стилем на залізничному дворці Львів прощався зі студентами. Прийшло багато людей. Були промови, потиски рук, і вперше весь двірець проспівав Франкове „Не пора!”. Цей факт зафіксував № 291 „Діла”.

У польській пресі цю подію було подано як непорядки на дворці.

Справа українського університету не могла не зачепити Івана Франка. У № 376 віденського часопису „Die Zeit” з'являється його стаття „Das Polenthum nach zwei Fronten” („Поляки на два фронти”), яка складається з двох частин. У першій ідеться про переслідування поляків на Познанщині і резонанс, який викликали ці події, а в другій — про події у Львівському університеті і гноблення та топтання прав українців поляками.

Цього ж дня стаття про справи у Львівському університеті та стан освіти в Галичині під назвою „Polono-Ruthenica aus Galizien” („Польсько-українське з Галичини”) з'явилась у № 362 „Allgemeine Zeitung”, яка славилась у Європі багатством і докладністю своїх відомостей.

Обидві статті ніколи не включалися до жодного видання творів Івана Франка.

Про них оповіло „Діло” у № 286 від 3 січня за новим стилем у замітці „Статті д-ра Івана Франка”. „З нагоди університетських справ, — писало „Діло”, — помістив д-р Франко дві статті, одну в віденському тижневику „Die Zeit”, а другу в 362 числі монахійського часопису „Allgemeine Zeitung”.

Стаття в „Die Zeit”, затитулована „Das Polenthum nach zwei Fronten”, ділиться на дві частини, з яких перша обговорює польсько-пруський відносини в Познанщині, головню з великим співчуттям для поляків, говорить про вжеснівські події, а друга часть зображує польсько-руські відносини в Галичині, в першій ряді перебіг університетської справи.

Таке протиставлення, при дуже спокійнім об'єктивнім тоні статті, робить дуже добре, а для нас пожадане враження. Німці інтересуються тепер вжеснівською справою, як і загалом польсько-руськими відносинами; ціла німецька нація розпалася на два табори: правительственно-пруський (антипольський) і протиправительственный, прихильний полякам. Отже, треба піднести се, що д-р Франко, ідучи з університетською справою перед німецький форум, звернувся саме до другого табору, осуджуючи пруські бруталності в Познаньщині, бо таке становище зайняла „Die Zeit”.

Тим більше вколола ся стаття львівські університетські власті, і ректор Ридигер поспішив на рятунок zagrożеної ситуації та хопившись кількох дрібних неточностей другорядної ваги з статті д-ра Франка — простує їх в слідуючім числі „Die Zeit”. „Спростування” се не ослаблює і не змінює в нічім основи речі.

Друга стаття, поміщена в монахійській „Allgemeine Zeitung”, під заголовком „Polono-Ruthenica aus Galizien” обговорює не тільки справу університету, але і загалом справу нашого шкільництва в Галичині, — нав'язуючи до звісного листу регіментаря Яворівського до регіментаря Радзівіла.

Д-р Франко зазначає згори, що, порівнюючи положення галицьких русинів з положенням познанських поляків, муситься брати на увагу цілком відмінне правно-державне становище поляків в Прусах а русинів в Австрії. „Познанські поляки живуть в державі пруській, отже німецькій, але ніяк не можна сказати, що русини живуть у польській державі. Противно! Австрія прилучила 1772-го року Галичину яко руську ревіндиковану територію та й обов'язуючий тепер в Австрії основний закон забезпечує всім національностям, отже русинам, як і полякам, повну рівноправність. Як же ж de facto виглядає та рівноправність?” — питає д-р Франко і розказує далі коротко історію наших шкільних відносин.

Перед основанням крайової Шкільної Ради (1876 р.) мали русини 1293 руських шкіл, а поляки — 1055. По оснуванні ради шкільної впало число руських шкіл за один рік на 572 (!); прочі замкнено або сполонізовано. Тепер русини не мають ні одної чисто-руської школи, бо всі quasi (нібито — лат, авт.) руські школи є в дійсності русько-польські і то з перевагою польщини, хоч мазурські діти не вчать ся рущини, та й закон виразно каже, що ніхто не зобов'язаний учитися іншої мови, як тільки матерної.

Щодо університету, подає д-р Франко кілька цікавих для німців дат з історії рущини на Львівськім університеті. Повторимо їх тут в

скороченні. Ще цар Йосиф II заложив у Львові руський університет, і він існував до 1808 року. Коли повернено наново університет у Львові, то провізорично заведено німецькі виклади, але в принципі вважався він руським, як се і зазначив ректор університету 1848 року в своїй промові до намісника. 1849 р. креовано кафедру руської літератури і мови. Рівно ж на богословенським виділі креовано деякі кафедри. 1862 р. основано дві руські правничі кафедри, а 1871 р. віднімечено університет і місце німецької мови зайняв язиковий утравізм. Відтепер починається нагла полонізація, а 1881 р. вийшла від польського правничого факультету пропозиція знести руські кафедри — однак се не сталося.

Як бачимо д-р Франко досить докладно інформує німецький світ про наші шкільні справи.

Від давніх років, ще від часів, як в 1870-х роках пок. Драгоманов інформував Європу про русинів, не писалося в заграничній пресі про нас стільки, що сего року. Річею нашою є піддержати се заінтересування чужої opinii і можемо д-ру Франку, рівно як і п. Роману Сембратовичеві з Відня, бути тільки вдячними, що вони до того причиняються”.

Закінчувався перший рік нового століття. Для Франка він нічим не відрізнявся від попередніх. На порозі стояв 1902 рік...

Розділ III

RES CURRENTES*

Формально 1902 рік приніс українській літературі дві нові збірки оповідань Івана Франка: „Добрий заробок і інші оповідання” та „Панталаха і інші оповідання”, які вийшли накладом управителя Ставропігійської друкарні у Львові Антона Хойнацького.

До першої збірки увійшли вже добре відомі читачам ранні оповідання Івана Франка „Добрий заробок”, „Муляр”, „Сам собі винен”, „Слимак”, „Історія моєї січкарні”, присвячене Карлові Бандрівському, „Домашній промисел”, „Довбанюк”, присвячене Степанові Коваліву, бориславському вчителю і письменникові.

Під кожним оповіданням Іван Франко поставив час його написання. Перше з них — „Добрий заробок” — датоване лютим 1881 року, а найпізніше — „Домашній промисел (Оповідання ложкаря)” — січнем 1887 року.

Згадані збірки були видрукувані 1902 року, але вийшли у світ у другій половині 1903 року. Про їх вихід було повідомлено у пресі.

Видання цінне тим, що Іван Франко дав до нього передмову, написану в Криворівні 15 серпня 1902 року, детально оповівши історію написання кожного оповідання збірки, які назвав „спогадами” молодих літ. „Сказано: письменник, що починає писати свої спомини, — зауважував, — починає сам собі копати могилу. Що ж, хоч би й так. Могила се таке добро, що ніхто з нас його не мине. А в таким разі...

Двадцять шість літ по написанні першого оповіданнячка з серії „Галицьких образків” приступаючи до збірного їх видання, я почувую охоту сказати декілька слів про те, як, коли і з яким планом писались вони”.

Передмова була, по суті, спогадом про початки літературної діяльності Івана Франка, його тодішні погляди на завдання літератури, суперечку з В. Барвінським, яка стала поштовхом до написання „Галицьких образків”.

* Справи поточні — лат.

„Ся розмова з ним, — писав Іван Франко, — довела до повної свідомості план збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, перивах, ілюзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження, — все те перетворювалося звільна, протягом літ у більші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки не вжиюся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ся праця йшла у мене дуже помалу; деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на папір, та, чуючи, що „не вдає тон”, відкидав написане і переходив до іншої роботи, щоб по якимсь часі знов вернути до закинутої проби”.

І. Франко хотів, щоб ті оповідання „пішли не лише до рук нашої інтелігенції, але також під селянські стріхи і всюди будили те саме почуття, що було імпульсом до їх писання на протязі цілої чверті століття, — почуття класової і національної свідомості. Історія тої чверті століття доказала, що тим своїм почуттям автор тоді станув на добрій дорозі і що поле, на якому він своїми ескізами клав іноді перші скиби, — не пустий грегит, але розлога і плодюча нива, на якій можемо надіятися ще багато свіжих і величних плодів”...

Збірка „Добрий заробок і інші оповідання” мала бути першою книгою із задуманого Іваном Франком багатотомного видання його прозових творів. До неї не увійшли бориславські оповідання, які Франко планував видати окремою книгою (зкладом Українсько-руської видавничої спілки), яка так і не вийшла, а також більші повісті та драми. Кожен том мав містити 8-10 аркушів друку і бути більш-менш однорідним за змістом.

Ця умова була порушена вже в „Доброму заробку”. Останнє оповідання — „У кузні (Із моїх споминів)” — ні за змістом, ні за часом написання не вписувалося у цю схему. Воно було написане у Криворівні 1902 року і тематично відрізнялося від решти творів. Складалося враження, що Іван Франко чомусь дуже хотів, щоб воно якнайшвидше з’явилося друком, а тому не давав його до публікації в жоден із часописів. Зрештою, тих часописів, які б його друкували, не було так багато, хіба що „Літературно-науковий вісник”.

„У кузні” — неймовірно болючий спогад про дитинство, в якому були батько, мати, кузня і захисток від жорстокого світу. Спогад, безумовно, належить до прозових шедеврів Івана Франка. Кожна згадка у

тому спогаді — дотик до живої рани: „На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Се огонь у кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині, — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема, — кидає його в спаленище на жменьку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним покvapним способом обзивається до слуги:

— Ти-ти-ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той сам, що приніс з хати мене на коркошах і посадив на вуглянній скрині близько огнища, тепер хапає за жердку від міха і починає дути. У міха зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці: він розфукує вугля, а вогню не скріплює”.

Такий початок споминів, а таке закінчення:

„Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковалі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського верстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема, мабуть, нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно, в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та не затертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє, мов розтоплене вугля, і яриться в його глибині щось іще більше, променясте, відки раз по разу сарахкотять гількасті зиндри. Се огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі”.

Сорок років тому востаннє гепав у кузні батьківський молот. 80 років тому батько, Яків Франко, приїхав у Нагуєвичі. 100 років тому народився Яків Франко, син Івана Франка та Катерини Кімакович.

Цим датам і було присвячене оповідання „У кузні” — спогад про ту кузню, вогонь якої зогрівав Франкову душу ціле життя.

Спогади Івана Франка про минуле на цьому не закінчувались. У дев'ятій книзі дев'ятнадцятого тому (за вересень) „Літературно-наукового вісника” він публікує спогади „У столярні” — про навчання у школі Василян у Дрогобичі та квартирування у тітки Кошицької. І знову ота болюча преамбула, яка передає настрої цього твору:

„В житті, мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн, ідуть по довгих літах тою дорогою і шукають-питають давно загубленого.

Мабуть, і сліду вже нема з тої столярні на бориславським тракті в Дрогобичі, де мені довелось пробути перші три роки мого міського життя. То був старий домок у подвір'ї, відділений від вулиці трохи показнішим, але дуже нехарним жидівським домом та ще одною величезною жидівською халабудою, де містився шинок, а від потоку смердючої гарбарнею. Від заходу й полудня до нього припирав невеличкий огорог, засаджений капустою, буряками та іншою невибагливою яриною. На подвір'ї перед домом стояли купи тертиць, верещали купи жиденят; від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудування були дерев'яні, внизу гнілі, бо місце було вогке. Отсе було те оточення, в якому пройшли перші три роки мого міського життя”.

Цей світ з гарбарнею, де різали телят, і дивацтвами подружжя Кошицьких тепер видавався прекрасним...

Другим томом мала бути збірка оповідань із часу першого соціалістичного процесу, жертвою якого став і Франко. Головним твором збірки було оповідання „Панталаха”, написане в січні 1881 року, тому Франко і дав їй назву „Панталаха і інші оповідання”. Крім „Панталахи” сюди увійшли оповідання „Хлопська комісія”, написане в лютому 1881 року (перша редакція — 1877 року), і „В тюремнім шпиталі”, датоване вереснем 1902 року. Збірка мала передмову, в якій йшлося про долю кожного з оповідань та мету, яку поставив перед собою Франко, пишучи їх.

„Лише одне з оповідань („Хлопська комісія” — авт.), поміщених у цьому томику, — писав у передмові Іван Франко, — було надруковано по-руськи в книжці „В поті чола”, та й те було первісно написане польськи для петербурзького „Краї”-у, а потім переведене по-нашому в „Зорі” 1884 р. По-польськи був написаний первісно й „Панталаха” і надрукований у фейлетонах „Kurjera Lwowskiego”, а відси 1897 р. передрукований у книжечці „Obrazki galicyjskie”. Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених

редактором „Kurjera Lwowskiego”, з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, сього я не міг зрозуміти. Сей пропуск лишав не виясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту, зробленого ще в 1880 році, — може, в іншій тоні й іншим освітленні, ніж би я був зробив се тоді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно, в значній мірі належать уже до історії; се останні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури, такі як Панталаха, дід Герасим та герої „Хлопської комісії”, також витвори старого панцизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значення. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокості тепер уже *tempore passati*, сумна та страшна казка, а не дійсність? Сього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках і те, що про його причини дійшло до прилюдної відомості, свідчить, що давнє лихо не зовсім ще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду, і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над сею реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює по-давньому, топчучи людські душі та гасячи останні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільності й людяності було б піддержати їх та роздути в ясне полум'я”.

1902 року більше не вийшло жодної збірки Франкових творів. План щодо багатотомного видання реалізувати не вдалося.

Проте цього ж року накладом Антона Хойнацького окремими виданнями вийшли дві одноактні драми Франка: „Будка ч. 27” та „Майстер Чирняк”. Перша п'єса була написана між 1893-1894 рр., а друга — десь у 1894 році (на уривку рукопису стоїть дата дозволу намісництва на постановку — 11 липня 1894 року). П'єса „Майстер Чирняк” уперше була поставлена в Калуші театром „Руська бесіда” в грудні 1896 року. П'єсу „Будка ч. 27” вперше показала трупа цього ж театру на гастролях в Коломиї 1902 року.

Особливого успіху ці п'єси не мали і тому дуже швидко зійшли зі сцени.

Особистий відчай поета і його співчуття народу, який зазнає утисків у всіх сферах свого життя, — а це заборона вживання рідної мови, позбавлення права мати свій університет, що призвело до сецесії українських студентів із Львівського університету, жадливе економічне

становище села, викликане господарюванням польської шляхти, корупція у всіх сферах, нищення природних багатств землі, масова еміграція українських селян за океан і, зокрема, торги української інтелігенції стосовно боротьби за українську державність — викликають появу у творчості Франка циклу поезій — давніх переспівів творів, взятих чи то з Біблії, чи старих рукописів, чи давніх легенд, у яких порушуються вічні теми. Опісля ці поезії стануть розділом збірки „Semper tiro” під назвою „На старі теми”.

Нічого в цьому світі не змінилося. Проблем не зменшилося ні на йоту. Фраза із „Слова о полку Ігоревім” „Не ліпо лі не бяшеть, братіє” переливається Франком у вірш „Чи не добре б нам, браття, зачати...”, в якому поет закликає почати серйозну розмову про становище народу. Вже крайня пора, бо:

Чи ще мало в путах ми стогнали?

Мало ще самі себе не жерли?

Чи ще мало нас у лихах гнали?

Чи ще мало одинцем ми мерли?

Другою поезією згаданого циклу є „Блаженний муж, що йде на суд неправих...” — мотив із Давидового псалма, який, втім, доводить протилежне: блаженний той, що не йде на суд неправих. Ця поезія стає своєрідним прологом до вірша „Зоні Юзичинській”, написаного незадовго до смерті поета, в якому головним рефреном є теза „Не мовчи, коли гордо пишаючись, велегласно брехня гомонить!”

У поезії „Блаженний муж...” Іван Франко оправдовував сам себе:

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,

Коли заглухне й найчуткіша совість,

Хоч диким криком збуджує громаду,

І правду й щирість відкрива, як повість.

З цим віршем в'яжеться наступна поезія циклу, побудована на фразі „Глас вопіючого во пустині”, де знову чується натяк на гірке становище автора:

На вітер будеш мій глагол метати,

Проповідувати будеш ти глухим;

Де станеш ти, ніхто не схоче стати,

Що похвалиш, всім видасться лихим.

Остаточний цикл сформувався у 1906 році, перед виходом збірки „Semper tūo”, з віршів, написаних у різний період. Їх 12. Із них 1902 року були надруковані в XVII-XX томах „Літературно-наукового вісника” „Чи не добре було б нам...”, „На ріці вавілонській — і я там сидів...”, „Ти знов літаєш надо мною, галко...”, „Крик серед півночі...”, „Де не лилися ви в нашої бувальщині...”, „Було се три дні перед моїм шлюбом...”, „Вийшла в поле руська сила...”, „Діалект чи самостійна мова? (Антошкові П.)”.

У розділ „Нові співомовки” увійшла поезія „То був чудовий місяць май...” (Трагедія артистки, яка постійно співала одну й ту ж пісню). Решта поезій, які увійшли у згаданий цикл, були написані в пізніші роки.

Цикл „На старі теми” торував дорогу майбутній поемі „Мойсей”. Її задум уже зріє в уяві Івана Франка, а особливо активно починає реалізуватися після смерті Марка Мурави — Сильвестра Лепкого, якому ще 1895 року в Жукові Франко, сперечаючись про картину К. Устияновича „Мойсей” та його ж однойменну поему, обіцяв написати „свого Мойсея”.

Фактично тими творами, опублікованими в „Літературно-науковому віснику”, й вичерпується оригінальна творчість Івана Франка 1902 року.

Мало... Поет розуміє це.

В 11 книзі XX тому „Літературно-наукового вісника” за 1902 рік з'являється вірш Франка „Опівніч. Глухо. Зимно” (під ним стоїть дата: 20.XI.1901 року):

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза,
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворухиться. Завмерло все,
Немов гнилий ставок в гущавині,
Якого темну воду не ворухить
Вітровий подих.

Але цить! Се що?

Чи втопленики з болотного дна
Встають і з хвиль вонючих простягають
Опухлі, зеленуваті руки?

І голос чути, зойк, ридання, стогін —
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тїнь голосу, зітхання,
Чутне лиш серцю, та яке ж болюче,
Яке болюче!..

„Тату! Тату! Тату!

Се ми, твої невроджені діти!
Се ми, твої невиспівані співи,
Передчасом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гниєм!”

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут, до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б'є моя лихая доля!

І ще раз чути: „Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелемось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!”

Де ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка...

20 листопада 1901 року датується й вірш „Як голова болить!..”, що був опублікований у тому ж номері ЛНВ, що й „Опівніч. Глухо. Зимно”. Ліричний герой прочитав на сторінках старого рукопису легенду про святого Матвія, який прийшов у місто людоджерів:

„...А хто чужий траплявся
У город їх, то тут його хапали
І, вивертівши очі, напували
Отруйним зіллям, і в тюрму саджали,
І клали їсти їм траву-отаву”.

Ліричний герой мимоволі асоціює себе з героєм легенди:

І вже щеза з-перед очей рукопис,
І ту страшну історію читаю
У власнім серці: як я заблукався
У город — будь ім'я його прокляте! —
І поєно мене отруйним зіллям,
Як очі вибрано мені, щоб я
Не бачив, хто мене і пощо в'яже,
І як замісто хліба довго-довго
Я годувався ілюзії диким зіллям.

І ось я темний у тюрмі ридаю,
І не за тим ридаю, що пропало:
Не за свободою, яка ніколи
Свобідна не була; не за тим щастям,
Що лиш у снах являлось та дражнило.
Лиш те болить мене, що, зведений
До стану травоїдної худоби,
Я тямки чоловіцтва ще не стратив.

Обидва вірші увійшли у цикл „Із книги Кааф” збірки „Semper tiro”. У першій публікації вони мали назву „Із дневника”.

Не вельми багатою 1902 року була і перекладницька творчість Івана Франка. Літературно-науковий вісник у 4 книзі XVIII тому (травень) друкує три Франкові переклади поезій Віктора Гюго під назвою „Із поезій Віктора Гюго”: „До народу” („Всюди зойк”), „Згадка з ночі дня 4 грудня 1852” („Дві кулі хлопчика поцілили”) — тоді Луї Бонапарт жорстоко розправився з повстанцями, які виступили на захист республіки, — та „Домашня війна” („Юрба була страшна”). Перекладені вірші В. Гюго дивовижно переграють з настроєм тодішніх Франкових поезій. Це особливо помітно у пролозі до поеми „Мойсей” „Народ мій”, чи у Франковому „Наймиті”, проте твору Франка притаманна віра в пробудження його народу, що чути і в „Пролозі”, і в „Наймиті”, у Гюго ж — інший заклик:

Велетню сонний, почуй, як бурлять
 Ріки, закрашені кров'ю червоною,
 Як понад краєм туманом стоять
 Зойки вдовиць, немовлят!
 Як з кожним вітром галери героїв уносять,
 Як матері їх рвуть сиве волосся,
 Мов ті покоси край шляху лежать,
 Ждучи, аж вестимуть їх з каземат.
 Сльози, що крапля по краплі з очей їх спливають,
 Серця ненавистю нам наливають.
 Тіштеся, юди! Неситую злобу
 Чей перетерпимо ми...
 Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
 Встань, воскресни!

У „Пролозі” до „Мойсея” народ „замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорозжж” — це також „Лазар”, що чекає воскресіння.

Цього ж року Іван Франко почав перекладати останню повість Еміля Золя. Уривки з неї під назвою „Правда. Віймки з останньої повісті Еміля Золя” були опубліковані в 11 та 12 книзі XX тому „Літературно-наукового вісника” (у 50-томне видання творів Івана Франка не включені).

Не увійшов у це видання і переклад двох історичних нарисів „Закладниця” та „Теобан” французького письменника Шарля Фолей з його книжки „L'Otage”, яка вийшла в Парижі 1899 року і містила нариси з історії боротьби республіканців із повстанцями у Вандей. „Хоч автор, — писалося у редакційній примітці, — стоїть очевидно по стороні Вандейців і против революційного правительства, то проте його нариси мають у собі багато чисто людського і артистичного інтересу”.

У 9 книзі XIX тому „Літературно-наукового вісника” у перекладі Івана Франка були опубліковані поезії з книги „Любовна літанія” бельгійського поета-символіста Жоржа Розенбаха. Поет звертається до тої, яку назвав своєю Мадонною:

І я вгорну тебе в порфіри і скарлати,
 Щоб в пам'яті будучини жила ти,
 Щоб бачачи красу твою в вінку зеленім
 В містичнім вівтарі з моїх пісень різьбленім,

Нащадок мій колись, пречиста ти моя,
Хоч не зазнав тебе, любив тебе, як я.

Далекий відгомін „Зів'ялого листа” ...

У Шекспір цього року в перекладах Івана Франка був представлений піснею Мар'яни з комедії „Міра за міру” („Геть, о геть уста ті скорі”), поміщеною у книзі „Шекспір В. Міра за міру. Переклад П. А. Куліша. Видав і пояснив І. Франко. Львів, 1902 р.”.

Не вельми оптимістичними, бо пов'язаними з темою смерті, були й Франкові переклади віршів із німецької мови швейцарського поета і новеліста Конрада-Фердінанда Мейєра (1825-1898) „Теспезії. Мотив із Плутарха”, „Шіллерів похорон” та „Нідерландський маляр”. Переклади були опубліковані в 12 книзі XX тому „Літературно-наукового вісника” за 1902 рік. До перекладів, здійснених 1901 року, слід віднести й переклад на німецьку мову новели В. Стефаніка „Скін”, опублікований у „Die Zeit” від 1 листопада 1902 року.

Цього ж 1902 року Іван Франко напрочуд багато зробив як видавець і упорядник творів інших авторів. У той час твори давнішої української літератури вже не були легко доступними. „Ані в школах учити, ані самому собі виробити ширше поняття про розвій нашого письменства, навіть хотя би у XIX віці, чоловікові на провінції зовсім неможливо”, — писав Іван Франко у передньому слові до видання „Марусі” Льва Боровиковського, яка вийшла в його „упорядкуванню та поясненні” в „Літературно-науковій бібліотеці” під номером 40. Видавав цю бібліотеку і відповідав за редакцію В. Гнатюк. Від цього номера розпочався випуск текстів з поясненнями „вибраних творів українських письменників і інших літератур”. „Маруся” Л. Боровиковського стала першою такою книжкою.

„... твори давніші, XVI-XVIII в., — писав Іван Франко у цьому ж передньому слові, — ... у нас звісні хіба з титулів і звичайно були друковані десь по періодичних виданнях або в збірках старих документів; не то широка публіка, але навіть учителі літератури звичайно не читають їх і не знайомлять із ними молодіжці, і наші молоді покоління виростають майже в повнім незнанні нашої мовної та літературної традиції, іноді в таким погляді, що вся нова українська література, то якийсь новотвір, щось на борзі, ad hoc зроблене, якась фантазія немногих ідеологів або навіть витвір посторонньої інтриги. Хоч і як дивним та парадоксальним могло б видатися се твердження, то проте воно правдиве: молодіж з такими поглядами справді й доси ще виходить із галицьких, навіть із руських гімназій; що більше, навіть учителі з такими поглядами одер-

жують місію вчити в гімназіях руської мови й літератури. Як низько стоїть знання того предмету у деяких руських учителів, на се мали ми в кількох остатніх роках декілька клясичних друком оголошених доказів — не називаємо їх, бо *nomina sunt odiosa*”.

Дбаючи про розповсюдження української літератури серед широких мас, Іван Франко цього ж року коштом і накладом Товариства „Просвіта” видає „Вибір декламацій для руських селян і міщан” з дуже цікавою передмовою, яка складається з двох частин: „Що таке поезія?” та „Що таке декламація і як треба декламувати?” В передмові Іван Франко в простій і доступній формі пояснював, що таке поезія, яким є її основне покликання, подавав історію її появи та виразу серед українців починаючи від молитов, гімнів, псалмів до пісень та колядок. Як приклад Франко наводить текст щедрівки про господаря, до якого на красне подвірньоко прийшли гості. „Може, дехто, — пояснює Іван Франко, — прочитавши сю колядку, скаже: „Ну і що ж тут у ній такого? Описано селянське господарство, а в хаті гостина”. Так-так, а проте я бачив людей, старих господарів, що коли зимового вечора в різдвяні свята почули під вікном таку колядку, то радувалися і рівночасно втирали сльози з очей. Чому? А тому, бо колядка переносила їх думку в якийсь світ, близький і рідний їм, а притім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня виповідає простими словами їх найглибші, сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолаха хоч на хвилю бачить себе можливим господарем, у якого подвір’я чисто заметене, хата гарна, світла, в хаті все прибрано по-празничному, недостатку нема, а натомість за столом сидять гості славні та величні на весь світ, і він рад, що може чесно і відповідно прийняти їх. Пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає набік, впливає сльозами, не гіркими, але такими, що облегшують душу. Отсе й єсть сила і суть поезії”.

Новий час приносив народові нові проблеми і нові джерела народної творчості. „Багато людей, — пояснює І. Франко, — відривалося від ріллі і господарського життя: одні йшли в далекі сторони, інші осідали в містах серед тісних мурів. Туга за рідним краєм, за вольним полем, зеленим лісом та природою — се були нові джерела поезії. Далі в міру державного життя закони та приписи стіснявали кожного чоловіка в його діланні і в його рухах, і явилось нове джерело поезії — туга за свободою, бажання бодай словами, в пісні гуляти по широких степах, робити славні діла, виявити свою силу і незламну вдачу. А всюди в тих піснях була одна основа: те, що порушувало людську душу, підносило її

понад буденний стан. Чоловік переконався, що навіть спомини власних прикростей, виявлення власних хиб, скарга на свою безсильність, плач над своїми гріхами може влегшати його душу, значить, може бути джерелом поезії. Поезія сталася джерелом людського життя — не тільки того зверхнього, що бачимо очима, але головню того незримого, що відбувається в нашій душі”.

А трохи далі Франко відповідає на запитання: „Що ж робить доброго поезія людині?": „Вона, як те дзеркало, показує нам людську душу в її найкращих поривах і найстрашніших заблудах, вона старається передати нам на хвилю почуття, погляди, болі й радощі найрізніших людей, відділених від нас сотками миль і сотками літ часу. Ми, читаючи поезії Шевченка або інших великих майстрів слова, на хвилю немов перестаємо бути самими собою; поетичне слово пориває нас за собою, ми жиємо життям самого Шевченка, дивимося на світ його очима, плачемо його сльозами, і се є для нас найвища школа, бо ми вчимося бути часткою великого чоловіка, присвоюємо собі частку його душі. І тут, у своїй конечній цілі, поезія сходиться з молитвою, підносить нашу душу над буденну дійсність, робить нас іншим чоловіком, ліпшим, ніж звичайно, приучує нас бути ліпшими і в інших, буденних випадках, побільшує в нашій серці запас доброго чуття, щирості, любові і замилювання до правди, — значить, учить нас найбільшої штуки — бути щасливими на землі”.

У збірці подано поезії Ю. Федьковича, Т. Шевченка, С. Руданського, К. Устияновича, І. Франка, В. Александровича, Б. Грінченка, А. Метлинського, М. Старицького, В. Лиманського, А. Могильницького, В. Кулика, С. Петрушевича.

Того ж року в „Українсько-руській бібліотеці” філологічної секції НТШ виходить перший том творів Юрія Федьковича, упорядкований Іваном Франком із першодруків та автографів письменника, і друга частина третього тому видання творів Ю. Федьковича, що містила драматичні твори і також була підготована Франком.

Тоді ж накладом Українсько-руської видавничої спілки Іван Франко видав комедії Шекспіра „Міра за міру” та драми „Король Лір” у перекладі Куліша.

Накладом цієї ж Спілки з передмовою Івана Франка та його поясненнями виходить „Подорож на Гарц” Г. Гейне в перекладі О. Черняхівського.

У „Літературно-науковій бібліотеці” під № 37 Іван Франко публікує із своєю передмовою працю Остапа Терлецького „Москвофіли й народівці в 70-их рр.”, а у шостій книзі п'ятдесятого тому Записок Наукового

товариства ім. Шевченка -- спогади і праці Остапа Терлецького, які вийшли також окремою відбиткою.

Історії українського духовного розвитку Іван Франко присвячує п'ятий том збірника історико-філософської секції НТШ, що вийшов під назвою „Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVII і XIX віку” (їх зібрали М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кобилицький, І. О. Левицький та І. Франко). Мету збірника чітко пояснено у передмові: „Історія духового і національного відродження Галицької Русі доти буде неповна, ціла психологія того відродження, його повільність, хиткість, кількаразові занепади та патологічні збочення — все те доти буде загадкою, поки не будуть докладно вияснені його першопричини та вихідні точки, далі — умови, серед яких Галицька Русь прийшла під Австрію, обставини, що тут сприяли її розвоєві й перепиняли його, загальні духові течії, політичні плани та суспільні відносини, що сяк або так впливали на хід розвою галицько-руського народу. Поки не будемо мати для сих питань доступних матеріалів і детальних праць, поти кожда ширша конструкція чи то нашої національної, чи літературної історії XVIII і XIX в. буде в значній частині будовою з вітрових цегол, буде оперувати не фактами, а здогадами або знаками запитання, в найліпшій разі анекдотами, нахапаними випадково і мало придатними для будування на них певних історичних висновків”.

До історичних праць належить і розпочата публікація „Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди” (Записки НТШ, т. XLVI, кн. 2), яка друкуватиметься аж до 1906 року і завершиться окремою монографією, а також розвідка „Баптисти й Мальованці київської губернії”, друквана в 9 книзі XIX тому „Літературно-наукового вісника”.

Іван Франко також пише низку рецензій на праці інших учених з області історії чи літератури. Відзначаючи в них позитивні моменти досліджень, він звертає увагу авторів на помилки чи хибні трактування того чи іншого явища. В цих рецензіях він виявляє дивовижну ерудицію, котра справді гідна подиву. Це насамперед стосується рецензії на першу частину середньовічних апокрифів відомого вченого-славіста Олександра Брюкнера, видану в Кракові 1900 року (рецензія з'явилася у першій книзі XLV тому Записок НТШ). О. Брюкнер завідував кафедрою славістики Берлінського університету; Омелян Огоновський уважав його своїм учнем. О. Брюкнер не визнавав самостійності української мови. З цього приводу між ним та Іваном Франком виникла суперечка.

Будучи спеціалістом з апокрифів, Іван Франко не міг не відгукнутись і на публікації відомого російського вченого В. Н. Перетца

„Материалы к истории апокрифа и легенды. I. К истории Громника. Введение, славянские и еврейские тексты. (Записки Историко-филологического факультета Имп. С.-Петербургского университета. Часть LIV (1899), выпуск I) та „Материалы к истории апокрифа и легенды. I. К истории Лунника (Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук, 1901, кн. 3 и 4)“.

„Праця д. Перетца, — зазначав Іван Франко, — якої титул написано вище, хоч друкована в двох різних виданнях, творить одну цілість і належить без сумніву до кращих праць сього заслуженого дослідника. Як усі його праці, так і ся визначається незвичайним багатством нового матеріалу, видобутого з рукописів, та старанним визисканем давнішої літератури предмету. Правда, щодо старшої літератури він обмежується на російську; лише при дослідах над Громником сягає до гебраїської та потрохи до середньовікової західноєвропейської, дякуючи вказівкам проф. Ягіча та петербурзького гебраїста Вінера. Щодо Лунника, то хоча д. Перетц признає, що одна пізніша його редакція прийшла на Русь із заходу через Польщу, та проте він не пробував сягнути до пребагатої скарбівні польських ворожильних статей, різних „Rognostyków“, яких у масі польських рукописів XVI-XVIII в. попадається дуже багато. Правда, ся вартість старого письменства польськими дослідниками ще майже не тикана, але дуже можливо, що ближчий їх огляд вияснить не одно й для історії староруського Лунника“.

У СХL томі „Памятников древней письменности и искусства“ за 1901 рік був надрукований відгук І. Франка на дослідження Н. Тупикова „Страсти Христовы в Западно-русском списке XV века“. Дослідження стосувалася одного з варіантів „Страстей“, який знаходиться у трьох рукописах з XV, XVI та XVII століття і, як гадав Іван Франко, „був перекладений з польського на „західно-руське“, тобто на ту актову мову, що виробилася в литовських канцеляріях і потім, ступнево підмішувана церковщиною, українщиною та польщиною, сталася літературною мовою наших письменників XVI-XVII в. Звичай відчитувати в великім тижні просторове оповідання про Христові муки чи то по домах, чи в церквах прийшов до нас із заходу, і разом із тим прийшов також тип такого оповідання, так званої Пасії або Страстей. І коли в Україні цей звичай тепер затратився, то зберігся у російських розкольників, а також на угорській Русі і в її керестурській колонії“.

У згаданій праці розглядалася білоруська Пасія. „Білоруська Пасія, — писав у рецензії Франко (ЗНТШ, т. XLV, кн. 1, 1902 р.), — звернула вже була на себе увагу вчених — проф. Брюкнера і Карського, які надармо старалися віднайти її оригінал. Недавно померший Н. М. Ту-

півков прилагодив її до друку, кладучи в основу найстаршу копію і виписуючи варіанти з другої (XVI в.), а лишивши без уваги найпізнішу. Се ще не значить, що текст, прилагоджений таким робом для друку, був тим, що Німці називають *lesbar*. Маса місць лишилося темних; упорядник не задав собі праці бодай заглянути до тих джерел, на які виразно вказує текст, напр. до Никодимового евангелія, і подати в нотах відти хоч дещо таке, що причинилось би до ліпшого розуміння нашого тексту. Так само й язикові його відомості були не дуже блискучі, коли він маркує як незрозуміле для нього таке нпр. слово, як овшеки (*owszem*). Словника і показчика ніякого. Невеличку передмову для рукописи отсею тексту та про розрізнення двох типів „Страстей” подав проф. Соболевський. Від такого вченого також можна було надіятися дечого більше, хоч би нпр. показання сконстатованих уже іншими вченими джерел отсеї Пасії, а також детальнішого зазначення відмін між сею і церковно-руською Пасією. Ну, та спасибі й за те. Публікація Тупікова дає можливість освітити сю інтересну парість нашого письменства і простудіювати докладніше, ніж се було можливо доси, оба типи Страстей та їх угроруські парістки, яких публікація супроти отсеї являється дуже пожаданою”.

На сторінках „*Zeitschrift für die neutesamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentum*” („Журнал науки Нового Завіту і вістей старого християнства” — нім., авт.) Франко присвячує апокрифам з Нового Завіту студію „*Beiträge aus dem Kirchlavischen zu den Arokryphen des neuen Testamentes*” („Внесок церковнослов'янщини до Апокрифів Нового Завіту” — нім.).

Мав що сказати Іван Франко і в рецензії на працю А. Скурського „*Euzebiusz Czerkawski, jego życie i działalność pedagogiczna. Przyczynek do rozwoju szkolnictwa*” („Евзебій Черкавський, його життя і педагогічна діяльність. Причинок до розвитку шкільництва” — польськ.). Рецензія була надрукована в 4 книзі XLVIII тому Записок НТШ за 1902 рік. Евзебія Черкавського тричі обирали ректором Львівського університету — двічі у цей час, коли в університеті навчався Іван Франко. Був сином греко-католицького священника із Тучап під Перемишлем, типовим перекинчиком та українофобом, що й відбилося на розвитку шкільництва в Галичині, на котре як ректор, посол до сейму та інспектор гімназій Галичини мав великий вплив.

Не міг Франко обійти мовчанням і книжку Броніслава Лозинського „*Agenor grabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich*”. Книжка вийшла 1901 року, коли Львів пам'ятником увіковічував пам'ять цього україножера, який причинився не тільки до трагедії галицьких українців:

посяні ним зерна ненависті на довгий час порізнили поляків та українців у Галичині. Рецензія Івана Франка була опублікована у тій же 4 книзі XLVIII тому ЗНТШ за 1902 рік.

Критично поставився Іван Франко до наукової розвідки колишнього керівника його докторської дисертації Ватрослава Ягича про походження церковнослов'янської мови („Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache”), опублікованої 1902 року у XLVII томі журналу „Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische classe” („Записки Цісарської Академії Наук. Філософсько-історична секція” — нім.). „Праця проф. Ягича, — писав у рецензії Іван Франко, — подає на вступі ХХ віку систематичний огляд усього того, що зроблено досі для вияснення одного з найважливіших питань слов'янської філології, а власне питання про походження тзв. церковнослов'янської мови, її вітчину й перші ступні її розвою. Сі питання творять неначе угольний камінь славістики, то й не диво, що досліди та оживлені дебати над ними починаються в самих досвітках науки про Слов'ян і тягнуться неперервним рядом через увесь ХІХ вік. Учені Чехи, Словінці, Словаки, Великоруси, Українці, Хорвати й Серби, Німці й Французи забирають у тій справі голос; протягом часу виходять на денне світло чимраз нові пам'ятки та документи для освітлення справи, і майже кожде нове відкриття розбуджує завзяті контрверсії; детальний дослід тих контрверсій кидає чимраз нове світло на саму основу справи й, побільшуючи суму того, що можемо прийняти за звісне напевно, виявляє своєю дорогою все нові темні точки. Систематичний огляд усього того, що можемо вважати здобутком дотеперішньої наукової праці, а разом зазначення всіх важніших контрверсій і різних їх рішень, — отсе велика заслуга сеї нової праці проф. Ягича”.

Відзначивши позитивне у дослідженні В. Ягича, Іван Франко вказує і на його хиби. Зокрема він не погоджується з трактуванням автора ролі святих Кирила і Мефодія, первинності кирилиці чи глаголиці та іншими питаннями, які опісля спонукатимуть його до самостійних пошуків та наукових досліджень. Рецензію на цю працю В. Ягича Іван Франко опублікував у 5 книзі XLIX тому Записок НТШ за 1902 рік.

Зцією ж рецензією в'яжеться відгук на дослідження д-ра Францішка Пастрнка „Dejiny slovanskych apoštolů Cyrila a Methoda”, виданого у Празі 1902 року, в якому йшлося про життя та діяльність святих. Рецензія Івана Франка на цю працю була подана разом із рецензією на статтю В. Ягича.

На вихід трьох томів антології української літератури під назвою „Вік”, що обіймала 1798-1898 рр., Іван Франко відгукнувся рецензією

в розділі „Новини нашої літератури” „Літературно-наукового вісника” (т. XIX, кн. 8). Вихід цієї антології, на думку Івана Франка, є уроком „для обрусителів, об'єдинителів та нівеляторів”, які „так уперто та завзято говорять про малу вартість, неоригінальність, штучність української літератури!” — вона, мовляв, слаба і невдатна копія російської або польської, „фабрикується на замовлення” якихось фантастів чи „злоумишленників”, відірвана від життя, від „начал” та „духа” „русского народа”, наскрізь антинаціональна та нездорова!..

„Диво! — вигукує Іван Франко. — Яка ж сила пхає ту українську книжку в руки читачів — і то вже не сліпих або обдурених селян, але й інтелігентних „Українороссів”? Невже за кожним екземпляром отсього „Віка” буде бігти один інтригант та „злоумишленник” і втискати його в руки сьому або тому покупцеві? Чи може всі ті покупці та читачі сеї антології і подібних їй книг будуть також самі лише спільники „української” інтриги, самі зневажники „истинно русских национальных начал”? Але в таких разі, коли укр. селянин тих начал не знає й не розуміє, а укр. інтелігент їх зневажає або конспірує проти них, то де ж нарешті коріняться вони? Чи лише не в головах отих панів Флоринських, Піхнів со братією (тобто україножерів — авт.)?”

Антологія мала ще й інше значення. „Перший раз отсе в українським виданню в Росії, — зауважував Іван Франко, — обік українських поетів і письменників найшлись рядом, не як курйози, а як товариші, також галицькі й буковинські. І коли в першій томі, присвяченім поезії, ті галицькі та буковинські поети (з угроруських нема нікого) вносили з погляду язика й форми деяку дисгармонію і навіть таких знавців, як проф. Сумцов у Харкові, доводили до погляду, що тих поетів слід би було або зовсім лишити на боці, або виділити при кінці в окрему групу, — то в двох дальших томах, присвячених укр. повісті і новелі, виявляється по моїй думці далеко більша гармонія: видно, що галицькі та буковинські повісті можуть сміло і без сорому стояти обік українських, мають свій оригінальний колорит, своє питоме обличчя, збагачують щироукраїнський основний тип новими варіантами. В тих двох томах заступлено загалом 35 укр. письменників 84-ма творами; на се галицьких та буковинських письменників 11 (Федькович, Франко, Ковалів, Кобринська, Маковей, Бордуляк, Мартович, Чайківський, Лепкий, Семанюк і Стефанік) з 25 творами”.

Завдяки Іванові Франку в 10, 11 та 12 книгах XX тому „Літературно-наукового вісника” побачила світ раніше не друкована праця М. Драгоманова „Українське письменство 1866-1872 років”, до якої І. Франко написав коментарі.

Цього ж року в п'ятій книзі XLIX тому Записок НТШ з'явиться дослідження Івана Франка „Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX віку”, задум якого народився ще у Вікні, коли Іван Франко опрацьовував архів Івана Федоровича. Про Лук'яна Кобилицю, посла до віденського парламенту, який очолив боротьбу буковинських селян за свої права, згадує І. Франко і в рецензії на публікацію І. Лужицького „Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии”, яка появилася у „Киевской Старине” 1901 року. Рецензія вийшла у четвертій книзі XLVIII тому ЗНТШ за 1902 рік.

Вихід у світ дослідження Станіслава Здарського „Bohdan Zaleski, studium biograficzno-literackie” — першої детальної біографії поета, якого Франко назвав „без сумніву по своїм інтенціям та почуванням найбільшим українським поетом у польській літературі, хоча в його поезії найменше реальної України”, — не могли оминати увагу Івана Франка — на сторінках Записок НТШ (кн. 3, т. XLVII, 1902 рік) він відгукнувся на це дослідження рецензією, зазначивши, зокрема, що „для історика українсько-польської суспільності ся праця дає мало інтересного, авторський критичний суд про життя та значення Залеського є не глибоким”.

Подібною є рецензія Івана Франка в Записках НТШ (кн. 3, т. XLVII, 1902 рік) на книжку д-ра Т. Грабовського про його батька Михайла Грабовського, одного з найвидатніших представників українсько-польської школи, першого критика у польській літературі, який звернув увагу на українську поезію, зокрема на козацькі пісні, і мав великий вплив на розвиток — як писав Іван Франко — „корифея нашої літератури” П. Куліша. На думку Франка, автор книги не дивився на проблему широким поглядом, і тому книжка не стала цікавим матеріалом у питанні українсько-польських стосунків.

Вихід книжок П. Хмельовського „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi” 1898 року у Варшаві та Т. Бобровського „Pamiętniki” у двох томах у Львові спричинився до появи великої рецензії під назвою „Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в.”, яка була надрукована у першій книзі XLV тому Записок НТШ за 1902 рік. Цю ж проблему Іван Франко порушував у дослідженні „Шевченко героєм польської революційної легенди”, що вийшла окремим виданням 1901 року у серії „Літературно-наукова бібліотека” під № 19.

„До самого 1860 р., — писав у рецензії Іван Франко, — „Польща сягала ще до Дніпра”, тобто, що ціла правобережна Україна на зверх мала польський вигляд. Правда, по містах урядники були московські, але по селах двори, шляхта, державці були Поляки, навіть сільське право-

славне духовенство говорило коли не все, то залюбки по-польськи (див. А. Свидницький, Люборацькі, Київ, 1901, с. 17, 19); туди ж тягнуло й дрібне міщанство, українське з роду. До 1830 р. вищі школи в краю були польські; в важніших центрах, як Кременець, Умань, Бердичів, Київ були польські друкарні, виходили польські книжки й періодичні видання, гостювали польські театри. В польській літературі й науці правобережна Україна грала дуже видну ролю, доставчала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський, Залеський та Гощинський, і другорядних: Грабовського, Крашевського, Єжа, Корженьовського, Грозу, Чайковського, Олізаровського, Гославського, промовчуючи вже цілу плеяду поменьших. Треба було аж двох фактів великого історичного значення — знесення кріпацтва 1861 і повстання 1863 р., щоб зломати на правобережній Україні сю перевагу польщини.

Для історика українського національного відродження сей факт панування польщини до 1860 р. має велике значінє. Він пояснить йому, чому перші пробіски нової української національної самосвідомості повстали не на Поділю ані в Київщині, тільки за Дніпром, у Полтаві та Харкові; пояснить гарячу, елементарну, бо серцем перечуту опозицію до польщини Шевченка і кокетованє з нею лівобережних Українців таких, як Куліша й Кониського; пояснить політичну безбарвність Українців-Подолян та ще й поповичів Руданського або Свидницького; пояснить таку появу, як Тимко Падуря або пізніші Осовський, Осташевський та перекладник „Пана Тадія” Кузьма Волинець, появу польських патріотів, що пишуть по-українськи або в польських писаннях силкуються дати синтезу польськості й українофільства (Висоцький), або виходячи від абстрактної любові до України вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху (Єж, Рокіта-Гавронський). Усі ті появи мусить мати на увазі історик нашого національного відродження і для того історія „польської суспільності” на Україні в першій половині ХІХ в. має для нього першорядну вагу. На се вказав мабуть перший з відповідним натиском проф. Дашкевич у своїм розборі книги Петрова; цінні причини в тім напрямі дав проф. Колесса в своїх працях про Шевченка й Залеського. Що все зроблене досі не то що не вичерпує теми, але ледве тільки зазначило поле досліду, сего не потрібно й підносити спеціально. Маса матеріалу, що міг би причинитися до вияснення малюнка, лежить досі розкидана по старих, мало кому доступних друках, альманахах, часописах, або спочиває в рукописах, у сімейних архівах, споминах, кореспонденціях та урядових записках. Не швидко все те буде визисканє і поданє до ширшого вжитку, та проте майже кожний рік приносить нові

причини, докидає по промінцеві світла, відкриває жерела, цінні не лиш для історика доживаючої свого віку української Польщі, але не менше й для історика відроджуючої ся України”.

Обом книжкам, що доповнювали одна одну, Іван Франко дав високу оцінку, а у кінці рецензії навів цитату з книжки Т. Бобровського. „Я готов вірити, — пише Т. Бобровський, — що належимо до найздібніших, найщедріше природою обдарованих народів у Європі, та зате найскупше обдарованих силою волі й характеру. Через те ми змарнувалися як організм політичний і марнуємося як організм суспільний”.

Не оминув увагою Іван Франко і дослідження проф. Р. Кайндля „Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849”, надрукованого в XXV томі „Osterreichisch Ungarische Revue”, зазначаючи, що „отся интересна праця подає декілька важних причинків до історії Буковини, опертих по части на архівних студіях, по части на визисканню сучасних часописей, брошур, памфлетів та живої традиції. Повної монографії тих бурливих часів автор не міг дати, бо головна часть буковинського краевого архіву з тих літ була йому неприступна. Для нас деякі розділи праці проф. Кайндля мають особливий интерес, подаючи интересні епізоди з нашого народного руху в тих часах”.

Праця Р. Кайндля цікавила його й тим, що вона стосувалася й Лук'яна Кобилиці і вносила багато нового в трактування його особи.

Загалом Іван Франко не обминає жодної книжки чи журнальної статті, яка стосувалася історії України, особливо польських авторів, і у своїх рецензіях вказує на свідоме її перекручування чи необ'єктивний підхід. Гостро поставився критик до трактування питання Берестейської унії польським єзуїтом Ст. Заленським у книзі „Jeziuci w Polsce, tom 1, cz. 1-2. Walka z różnowierstwem 1555-1608”, яка вийшла у Львові 1900 р. „Ані нових відомостей, — писав Іван Франко, — ані нових поглядів автор не дає, джерелового, власного студіювання ані сліду. Русь у нього темна — тай тільки всього; що та „темна” Русь мала якісь свої окремі традиції, окреме духове життя, окремі національні аспірації, про се ані згадки. Князь Острозький для нього „stary lis”, гордий та самовільний магнат, нещирий, самолюбний, тай годі; про якісь глибші інтереси та ширші погляди, що не дали йому приложити руку до унії — ані згадки. Єпископ Терлецький для нього „najświeńiejszy z ruskiego episkopatu”; про всі розбої та безправства сього владики, стверджені документами — ані слова. Про якесь глибше зрозумінє ролі міщанських братств, монастирів, грецького патріархату та руської шляхти в справі унії ані згадки. Одним словом, коли б ціла праця кс. Заленського стояла на тій самій висоті, що уступи про Берестейську унію, то їй щонайбільше

можна би признати вартість гарно написаної, але річево дуже слабенької та поверхової компіляції”.

Рецензія на книжку С. Заленського була опублікована в третій книзі XLVII тому Записок НТШ за 1902 рік.

Контрастом до відгуку на студію С. Заленського є рецензія на аналогічну працю молодого слухача теологічного відділення Львівського університету, а в майбутньому голосного москвофіла й директора Народного дому у Львові Олександра Сушка „Єзуїти в заведеню Унії на Русі в доберестейській добі” („Альманах русько-українських богословів”, Львів, 1902). „Отся праця молодого слухача теологічного віділу на Львівськїм університеті, — писав Іван Франко (Записки НТШ, т. XLVII, кн. 3), — гарне свідоцтво не лише здібності автора, але також тої серйозності, з якою він займався працею над історією руської церкви й початків унії. Досить було порівняти з нею відповідні уступи в книзі о. Заленського, а спеціально дуже невеличку та вбогу фактами монографійку про Гербеста, щоб переконатися, наскільки ширше захопив справу наш автор і детальніше освітив її. Для сього він не лише покористувався новішими російськими працями, які здебільшого зовсім ігнорує Заленський, але сягнув також до рукописних колекцій бібл. Оссолінських.

Дві фігури єзуїтів, ініціаторів унії, рисує нам д. Сушко: Петра Скаргу — коротше, уривково, і Бенедикта Гербеста. Оповідання про праці й заслуги сього останнього, а з ним разом про роль ярославської, а далі львівської єзуїтських колегій — отсе головна часть змісту його праці. Справді, д. Сушко зробив багато для освітлення місіонерської праці Гербеста на Русі і вирисував сю фігуру напівзабутого полеміста та місіонера досить живо й пластично. Чи переконав нас про його заслуги? Можливо, що для єзуїтського братства ті заслуги були великі, але ані для Русі, ані навіть для унії з представлення д. Сушка ми не можемо добачити їх. Чи взагалі Гербест працював для унії? Мені се видається дуже сумнівним. Далеко натуральніше буде припустити, що працював просто над перетяганням руської православної або протестантської шляхти на латинський обряд”.

На той час в історичній науці з'являються статті про знесення панщини, що також було об'єктом зацікавлень Івана Франка, виявлених, зокрема, в його монографії „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”, яка вийшла окремим виданням 1898 року. 1902 року побачила світ праця Людвіга фон Мізеса „Die Entwicklung des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772-1848)” („Розвиток поміщицько-селянських стосунків в Галичині” — нім.), надрукована

y Wiener Staatswissenschaftliche Studien herausgegeben von Edmund Bernatzik und Eugen von Philippovich in Wien. Vierter Band, zweites Heft (Державні наукові студії, видавані Едмундом Бернатчиком і Євгеном Пилиповичем у Відні — нім.).

„Коли праця проф. Лужицького, — писав Іван Франко в рецензії на неї у шостій книзі L тому Записок НТШ, — про панщину й її знесення на руських частинах Австрії спинилася на Буковині, а праця пок. О. Терлецького про панщину й її знесення в Галичині довела події лише до 1846 року, являється отся праця д. Мізеса першою пробою повної історії галицьких панщинних відносин у нашій краю, майже аж до автономічної ери, обіймаючи весь той обсяг предмету, який популярним способом я пробував виложити в своїй просвітній книжечці про панщину. Коли порівнювати сю нову працю, що повстала, мабуть, із семінарійних занять у соціально-економічній семінарії віденського університету, під безпосереднім впливом і доглядом проф. Грінберга, з нашими давнішими працями, то се може бути найбільшим мірилом того, що в ній мається нового супроти наших праць. Завважимо відразу, що д. Мізес, хоч знає й цитує всі важніші польські та німецькі праці, в яких маються причини для його теми, наших, руських праць не знає й не цитує. Тим цікавіше, що головні висновки його праці вповні згідні з тими результатами й поглядами, які висловлені в працях Терлецького й моїх”.

Подібні ігнорування і зверхне ставлення до праць українських учених були на той час дуже розповсюдженими. І все ж навіть у таких випадках Іван Франко залишається коректним і об'єктивно оцінює подібні факти та праці. „Треба тут зазначити, — писав він, — що праця д. Мізеса, як і слід було ждати від семінарійної праці, має обсяг вужчий від наших; коли нам на тлі панщинних відносин приходилося просліджувати культурний стан і духове відродження нашого народу, д. Мізес обмежується на самих соціально-економічних фактах та юридичних нормах. Зате тут він дає образ подекуди повніший, головно завдяки новим, архівним матеріалам, якими користується особливо при малюванні йосифінських часів досить щедро, в пізніших добах далеко скупіше. Таким способом часи Йосифа, його задумані, по часті переведені, а переважно бюрократією знівечені реформи селянських відносин у Галичині, змальовані в праці д. Мізеса уперве вповні пластично й ясно. Автор далекий від одностороннього обоювання Йосифа II, але ще дальший і від тої сліпої ненависти супроти нього, якої ще й досі не можуть позбутися польські публіцисти та історики в роді панів Лозинських”.

Підтвердженням останнього була рецензія Івана Франка на дослідження д-ра Лозинського „Z teki Maurycego Kraińskiego”, надруковане

в „Przewodniku naukowym i literackim” 1901 року. Попередньою книжкою Б. Лозинського була книжка про А. Голуховського.

„Як там героєм був Голуховський, — писав у рецензії Іван Франко, — і весь історичний матеріал був підібраний і прикроєний лише, так сказати, до міри його зросту, для показання його фігури в незрівнянним блиску, без допущення якої-будь плямки, помилки, навіть критики його проступків, так і тут Країнський, один із повірників і невтомних співробітників Голуховського, хоча не в намісництві, а в ніби автономічній інституції — становім відділі львівським — являється бездоганим паладином у боротьбі з бюрократією і в обороні тяжко кривдженої шляхти, автором цілого ряду „znakomitych” і майже надлюдською мудрістю націхованих матеріалів та студій суспільно-економічних про галицькі відносини, при тім тихим, скромним та повним абнегації борцем, що не раз міг був заблиснути в краю, але волів обмежитися на скромній ролі референта, секретаря віділу станового, а пізніше майже досмертного члена віділу крайового. Правда, д-р Лозинський не дає нам його портрету навіть у тім обмеженім розумінню, як се зробив з Голуховським; Країнського-чоловіка, члена суспільності, репрезентанта певної верстви, певної школи ми не бачимо зовсім. Завзятий ворог бюрократії, д-р Лозинський приносить до своєї історіографії чисто бюрократичну методу. Країнський интересує його лиш о стільки, о скільки йому імпонують його меморіали, переховувані в звісній „теці Країнського” в бібліотеці Оссолінських (рукоп. 2945, використаний по части пок. Терлецьким у його роботі про панщину). Д-р Лозинський ані на хвилю не пробує стати понад становищем тих меморіалів, глянути на них критично або хоч піднести той суспільний класовий нерв їх, так різко зазначений пок. Терлецьким. Польський історик має лише слова подиву для мудрості, далекоглядності та ґрунтовності свого героя, і слова нетаєної ненависті для тих бюрократів, що на кожному кроці, не раз із найбрудніших мотивів, силкувалися перебаранчати єдино чистим і ідеальним намірам шляхетського паладина”.

І загальна оцінка: „Така історіографія показує найліпше, що справа панщини й зв’язаних з нею відносин між селянством і шляхтою для польського історіографа досі ще не перестала бути дразливою, не перестала ворухити його пристрасті. А в таким разі чи не ліпше б і не торкатись її?”

В цьому ж „Przewodniku naukowym i literackim” була опублікована інша стаття д-ра Б. Лозинського — „Głos niemiecki z roku i o roku 1846”, на яку також І. Франко відреагував рецензією, надрукованою у 6 книзі L тому Записок НТШ за 1902 рік. Він зазначав: „Ся праця

д-ра Лозинського — цінний причинок до історії кривавих розрухів 1846 р., цінний головно тим, що д-р Лозинський сам від себе говорить тут мало, а дає слово свідкові-очевидцеві фактів, Німцеві Фердинандові Гошові, що в р. 1846 був властителем дібр Грибова і Войнарової і разом поштмейстером у Грибові. Гош у 1846 р. був змушений утікати з сім'єю на Угорщину, хоч його двір у Грибові не був зруйнований, а його грибівські піддані (Русини) не лише не прилучилися до мазурської рабаші, але ще ходили до Войнарови і помагали заспокоювати тамтешнє селянство. Гош із Угорщини поїхав до Відня і там написав зразу один меморіал до міністра гр. Коловрата, потім мав довгу, 3-годинну аудієнцію у архикнязя Людвіка і на його візвання написав другий меморіал про способи заспокоєння Галичини, а нарешті з осені 1846 написав третій меморіал немов задля мотивування другого. Копії всіх трьох меморіалів з власноручними поправками й додатками Гоша зложені між рукописами бібл. Оссолінських у Львові (ч. 1483), і д-р Лозинський подає у своїй статті перший меморіал у дослівнім перекладі, а два дальші в просторих витягах. У тім, що д-р Л. додає від себе, видно його звичайну безкритичність”.

У творчому доробку Івана Франка 1902 року є також декілька робіт, пов'язаних із дослідженнями української пісні, які опісля виляються у могутні „Студії над українськими народними піснями”, перший том яких вийде 1913 року. В 3 книзі XLII тому Записок НТШ вийшло його дослідження „Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі”.

Про серйозність наміру Франка вивчати пісні історичного характеру говорить його рецензія на дослідження В. Перетца „Заметки и материалы для истории песни в России”, що появилася в VI томі „Известий Отделения русского языка Императорской Академии Наук”. Черговий раз зробивши критичний аналіз використаної автором літератури, Іван Франко вкотре вказав російським ученим на їх свідоме нехтування українськими джерелами та дослідженнями українських учених.

Сам Іван Франко подає приклад того, як треба шанувати здобутки інших дослідників, у невеличкій рецензії на книгу Гинека Грубого „České postilly. Studie literárně a kulturně historická. Napsal Hynek Hrubý (Číslo XII spisův počtěných jubilejní cenou kral. České společnosti náuk v Praze)”, видану в Празі 1901 року. Книга була присвячена чеським поетам (по-нашому б сказати — „учительським євангеліям”) і традиціям проповідництва, які опісля поширилися на всі слов'янські краї.

„Задача отсих рядків, — скаже Іван Франко в рецензії, опублікованій у першій книзі XLV тому Записок НТШ за 1902 рік, — звернути увагу

на працю д. Грубого; вона може послужити добре всякому, хто хотів би зайнятися історією нашого проповідництва XVII в., так важного, але так мало обробленого". Далі критик зауважить: „Правда, повного образу розвою чеського проповідництва на тлі культурного життя чеського народу і його взаємини з іншими ся праця не дає; вона може трохи занадто бібліографічна та обмежена на чеську територію. Та проте в тих границях — розбору чеських проповідницьких книг — вона дуже старанна”.

Іван Франко продовжує виносити найважливіші події життя Галичини на сторінки найбільш популярного часопису „Die Zeit”, зокрема друкує статті про події у Львівському університеті та принципи польської політики у ставленні до українців у Галичині („Polenpolitik”, т. XXX, № 379 від 4 січня 1902 року, „Die Lemberger Unruhen”, т. XXXI, № 401 від 7 червня 1902 року), знайомить читачів із представниками слов'янських літератур та їхньою творчістю. № 406 цієї газети від 12 липня 1902 року публікує його статтю „Gleb Uspenski”, а № 421 від 25 жовтня — відому статтю про Марію Конопницьку.

Представляючи німецькомовному читачеві українські проблеми та здобутки української літератури, Франко знайомив і українського читача зі здобутками чужих літератур і з окремими письменниками. Тут слід згадати його статті, опубліковані в „Літературно-науковому віснику” (т. XX, кн. 11): „Микола Ленау” — про одного з чільних австро-німецьких поетів-ліриків доби перед 1848 роком (до статті були додані переклади поезій Миколи Ленау Павла Грабовського), „Соті роковини від дня народження Віктора Гюго” (т. XVIII, кн. 4), некролог Марії Дюран, французькій письменниці, „ім'я якої, — як писав Іван Франко, — для нас варто пам'яті за статтю про Шевченка, яку вона під своїм власним іменем (на основі інформації Тургенева) помістила в паризькій „Revue les Mondes” 1876 р. Ся стаття, нав'яна щирою симпатією до нашого Кобзаря та України, була трохи чи найліпшим у ті часи та й досі ще джерелом інформації французів про нашого національного поета”, та некролог французькому соціологу Шарлю Жан-Марі Летурно.

Цього ж року з'явились чи не найзначніші праці Івана Франка щодо проблем української літератури. У п'ятій та шостій книгах XIX тому та в сьомій книзі XX тому „Літературно-наукового вісника” він публікує велике дослідження „Михайло П. Старицький”. Приводом для написання статті була широка шовіністична кампанія проти української літератури і зокрема одного з її чільних представників М. Старицького. Суть цієї кампанії Франко розкрив уже на початку статті: „У грудні минулого року в залі київського суду відігрався останній акт не дуже

цікавої, та проте для російсько-українських відносин дуже характеристичної драми. Судили д. Александровського, російського журналіста, обвинуваченого за порушення честі д. М. П. Старицького, українського письменника, в статті „Драматурги-хищники”, яку Александровський 1897 р. помістив у російському часопису „Мировые отголоски” в маю 1897 р., ч. 130. Не входячи в деталі процесу, зазначимо лише, що суд признав Александровського винуватим, засудив його на 7 день в'язниці (нижче законного мінімуму наслідком заяви з боку оборони д. Старицького, що їй не ходить о вимір кари, лиш о признання вини) і оплату коштів процесу. Сам вирок суду дає д. Старицькому повну сатисфакцію, признаючи закиди Александровського, піднесені в названій статті, „заведомо лживими”, продиктованими наміром „знизить и опозорить Старицького как писателя в глазах читающей публики и дискредитировать его как человека”. Суд сконстатував, що вся стаття Александровського „носит характер сполошного глумления с оттенками личного раздражения, ибо только состоянием раздражения можно себе объяснить подбор сильных слов, не соответствующих понятиям того преступного деяния, которое приписано им Старицкому”.

Та, крім питань, що торкались д. Старицького як драматурга і директора українського театру, якому Александровський закидав плагіати та присвоювання чужих праць, на розправі було порушено, особливо експертом оскарженої сторони, проф. Флоринським, ширше питання про значення літературної діяльності д. Старицького, про його становище в українській літературі, про степінь його оригінальності загалом. Знаючи прихильність сього професора і славіста до української літератури, можна було наперед сподіватися, що він і на діяльність д. Старицького погляне досить скептично, і його вислів, що „я больше занимаюсь сухими вещами, филологией, но все-таки могу сказать, что его (тобто д. Старицького) литературное имя невысоко стоит”, у своїй суті ні для кого не був несподіванкою. Все українське письменство для проф. Флоринського загалом „невысоко стоит”, а навіть зовсім зайве на світі — чи ж диво, що й д. Старицький „невысоко стоит”? Коли що було несподіванкою в цьому признанні проф. Флоринського, так се хіба те, що він, познайомившись, як сам заявляв перед судом, з усім друкованим матеріалом, належним до справи, і виробивши собі вже й перед тим ясний суд про д. Старицького, не зумів на суді сказати нічого більше, крім сеї банальної фрази. Хоч і яка суха річ філологія (властиво, сухість її лежить не так у самій речі, як більше в особах деяких філологів), то все-таки вона наука історична, яка показує нам певні явища в їх природному розвої і вчить розуміти пізніші з давні-

ших, зложені з поєдинчих. Власне філологічний метод повинен би був вказати проф. Флоринському самотню стежку для розуміння й оцінки літературної діяльності д. Старицького. Коли б він був добрим філологом, дійсним ученим, перейнятим любов'ю до розвою живого слова, здібним заглядати в глибину того розвою, в його пружини й переходи, то я певний, що він був би не міг скомпрометувати свого характеру як ученого, а ще й славіста, таким банальним реченням про д. Старицького, як і взагалі многими подібними, ще більше нещасливими реченнями, які в останніх роках „вирвалися із-за огорожі його зубів”.

Справа про значення мало що не 40-літньої діяльності д. Старицького в українському письменстві, легкомисно і злобно порушена д. Александровським і зовсім ненауково схарактеризована проф. Флоринським, так і лишилася не виясненою. Певне, зала київського суду не була відповідним форумом для її вияснення; се задача преси й критики, особливо української...”

За вияснення цієї справи і взявся Іван Франко. Згадана публікація досі залишається найфундаментальнішою з критичних статей про М. Старицького.

У сімнадцятому томі (книги 1 та 2) „Літературно-наукового вісника” за 1902 рік Іван Франко публікує важливу для українського літературознавства статтю „Наша поезія в 1901 році”.

„Ми перебули перший рік нового ХХ століття, — писав Іван Франко в огляді. — Се століття розпочалося у нас досить значним піднесенням духу, зростом ентузіазму, зростом праці на різних полях, виясненням мети, консолідацією сил, небувалим досі загальним оживленням. І, що цікавіше, ті прояви йдуть менше на політичній полі, як то було давніше, коли політика абсорбувала наші найліпші сили; тепер увага нашої нації далеко більше звернена на культурне поле, на школи, театр, письменство та науку. Се загальне зацікавлення вищими культурними справами найшло найкращий вираз при кінці 1901 р., в тім, можна сказати, всенароднім русі, який розбудила справа боротьби нашої львівської молоді за окремий український університет. Не диво, що й літературна та артистична творчість оживилася, появляються нові таланти, відгукуються нові оклики, та й само життя, по думці декого, недавно ще таке „пусте”, виявляє нараз так багато тем і імпульсів для артистів, немов або само воно перемінилося, або у артистів і поетів наїшли нові очі.

Тим більше цікаво, що, неважаючи на нарікання неприхильників поезії на поетичну гіперпродукцію наших авторів, на ділі наша поетична продукція дуже скупа. Коли порівняти, скільки поезій друкується

окремими книжками у чехів, де сам Врхліцький річно випускає 3-4 томи оригінальних поезій, не числячи перекладів, або у поляків, то у нас поетичну продукцію щодо кількості можна назвати зовсім незначущою. В давніших часах минали не раз 3-4 роки, і у нас не появлялись ані одна збірка поезій; тепер, коли протягом року вийдуть 2-3 худенькі томики, то вже й багато. А проте не можна сказати, щоб наша поезія щодо якості так дуже уступала поезії східних народів, щоб у нас не було талантів і майстрів мови, ані навіть того, щоб серед нашої публіки загалом панувала та нехоть до поетичних творів, яка панує серед одної часті інтелігенції”.

Далі Франко детально аналізує дві збірки, які з'явилися 1901 року: „Розсипані перли” Василя Пачовського і „Пальмове гілля” Агатангела Кримського. Обидві книжки для авторів були дебютними. Отже, слово Івана Франка було для них дуже важливим.

„Добродій Пачовський, — писав Іван Франко, — справдішній талант. Поезія пливе у нього натурально, не силувана, як найпростіший вислів його чуття. Нехай і так, що те чуття ще не глибоке, що круг вражень нашого поета поки що не широкий, що мелодії його монотонні; тим більше признання належиться його талантові, що він і найпростіші, найтривіальніші речі вміє висловити поетично, не шаблоново, вміє змалювати свіжими, рідко де позиченими красками”.

Це були чи не єдині приємні слова у статті. Далі йшов безкомпромісний розбір поезії. Василь Пачовський, окрилений Франковим словом, невдовзі увійде в „Молоду музу”, яку Франко нещадно троцтитиме.

А. Кримський був давнім другом Івана Франка...

„А. Кримський, — представляв його Франко у статті, — високо оригінальна поява в нашій літературі. Чи пише він чисто філологічні статті, чи літературні критики, чи прозові оповідання, чи поезії, всюди він вносить своє власне я в такій мірі, як мало котрий наш письменник. І се не з якогось принципіального суб'єктивізму, навпаки. Він силкується бути якомога об'єктивним, правдивим, не втеряти ані крихточки тої правди, що стоїть у нього перед душею, і переливає її на папір з усіма її іноді зовсім випадковими акцесоріями, до яких, розуміється, в першій лінії належать особисті настрої та почуття. І хоча ті акцесорії не затемнюють самої об'єктивної правди, але надають їй певне суб'єктивне забарвлення, обдають її гарячим подихом індивідуальності автора, індивідуальності будь-що-будь незвичайної, вразливої, нервової, здібної до гарячих поривів чуття, та поперед усього щирої і ясної до глибини душі. Ті пориви авторської щирості роблять іноді враження педантизму, навіть наївності, та проте не перестають бути симпатичними, бо

відслонюють нам душу письменника, віддану гаряче шуканню правди, далеку від усякої тіні кокетства, від усякого маскуваннн, чутливу, та при тім сором'язливу, мов у дівчини”.

Так представив автора Іван Франко, а так писав про його збірку: „Автор назвав її „екзотичними поезіями”. І справді, віє якийсь незвичайний, екзотичний подих від тих поезій, щось таке, мов запах туберози, що упоює і дразнить одночасно; є в них щось не вирівняне, незгармонізоване: орієнтальні тони та пейзажі і рідні нам, близькі та незнайомі відгуки новочасного, європейського, ще й українського серця. Сірійські та кавказькі краєвиди та сцени не лише мальовані українським словом, але бачені українським оком, тим степовим оком, привиклим до широких, ясних контурів та різко зазначених обрисів. Поет ніде не губиться в орієнтальній млі, ніде не маскується в орієнтального чоловіка, як се, прим., любив чинити Міцкевич у своїх „Кримських сонетах”; сучасний європеєць з його поглядами, турботами та натомленими нервами видніється тут скрізь як елемент дисгармонії в тім зачарованім світі. А дисгармонію вносить він тому, бо дисгармонія в його душі: з одного боку, його поетичні пориви, його чутливість, а з другого боку — світові огляди, моралістичні шаблони, проти яких він хоч і протестує, та яким підлягає несвідомо, мимоволі, підлягає не поверхово, але геть до глибини душі”.

А далі блискучий аналіз збірки...

Франка називали „ворогом поляків”, хоча він це категорично заперечує у „Дещо про себе самого...”. Він умів оцінити працю людини на користь українців. У розділі „Над свіжими могилами” 2 книги XVII тому за 1902 рік Іван Франко помістив коротенький некролог „Пам'яті Тадея Рильського”, батька Максима Рильського, з яким познайомився 1885 року у Києві.

„Тоді я не чув нічого, — писав у некролозі Іван Франко, — про його економічні студії; навпаки, читаючи його статті в варшавськім „Głósie” та „Кіевской Старині”, я все думав, що у нього був чималий белетристичний талант і з нього був би коли не повістьяр, то добрий мемуарист. От тим то великою несподіванкою для мене була його праця по теорії сусп. економії, з якою він виступив у „Записках” нашого товариства, праця написана дуже важкою мовою, та ще й виконана методом старої, „класичної” англійської економії Сміта-Рікардо-Міля, що трактувала економічні явища абстрактно, без зв'язку з історичним розвоєм часу й краю, без огляду на статистику й соціальну морфологію даної місцевості. Не диво, що ся праця покійника, яка певно стоїла йому немалого труду, не була скінчена і не знайшла ніде симпатичного відгуку. Не як учений

економіст, а як один з небагатьох Поляків, що цілим своїм життям доказали серйозність своєї любові до рідної України й її народу, лишитьсья Т. Рильський живим у нашій пам'яті".

До праць цього періоду слід віднести й численні реферати, які Франко зачитував на засіданнях філологічної секції НТШ. Серед них „Галицько-руські народні легенди, зібрані В. Гнатюком” (Хроніка НТШ, № 10, вип. 2, с. 22), „Острозька трагедія П. Житецького” (Хроніка НТШ, № 12, вип. 4, с. 15), „Пісенні новотвори В. Гнатюка” (Хроніка НТШ, № 12, вип. 4, с. 15-16).

Цього ж року Франко разом з В. Гнатюком звертається до громадянства із закликом збирати етнографічні матеріали (приповідки, вірування, загадки, нашіптування, оповідання про страхів, чортів, упирів, чарівниць, відьом, вовкулаків, історичних осіб та історичні місцевості, колядки, щедрівки, віншування, голосіння при покійниках, пісні про опришків, вояцькі пісні, забави дітей тощо). Заклик „Збирайте етнографічну спадщину” було надруковано в „Літературно-науковому віснику” (т. XVII, с. 77).

1902 року Джанапарідзе переклав грузинською мовою оповідання Івана Франка „Сам собі винен”. Воно було опубліковане в № 5 щотижневого журналу „Квалі” („Слід”) під назвою „Хто винен”.

Дев'ята (вереснева) книга (т. XIX) „Літературно-наукового вісника” за 1902 рік повідомила, що в Станіславові у видавництві „Станіславівського Бояна” вийшла пісня „на змішаний хор з фортепіано і мужеський хор (а сарелла)” „Не пора!” (слова Івана Франка, гармонізація Дениса Січинського), а також ноти „на мужеський хор” до вірша Івана Франка „Даремно, пісне!” (музика Дениса Січинського).

Це були перші повідомлення про пісні на слова Івана Франка на сторінках „Літературно-наукового вісника”. В цьому ж номері журналу був поміщений некролог на смерть Остапа Терлецького, який помер 22 липня 1902 року на 51 році життя. Товариш юності й першого арешту Франка... Некролог написав В. Гнатюк.

Одинадцята книга XX тому „Літературно-наукового вісника” за 1902 рік знову повідомляє про вихід пісень на слова Івана Франка. Під № 5 „Станіславівський Боян” видав для мішаного хору а сарелла пісню з музикою Дениса Січинського „Пісне моя!” (з циклу „Зів'яле листя”).

У кінці 1902 року в друкарні М. Джулинського у Перемишлі вийшов другий наклад пісні „Не пора!” для мішаного хору з фортепіано та чоловічого хору а сарелла. Тоді ж „Станіславівський Боян”, як повідомляє 12 книга XX тому „Літературно-наукового вісника”, під № 7 видав

для тенора в супроводі фортепіано пісню „Як почувеш вночі...” з циклу „Зів'яле листя” (музика Дениса Січинського).

Цим виданням закінчувався черговий рік у творчості Івана Франка. Один із сорока трьох років його літературної діяльності. Рік, що був найменш плідним...

Розділ IV

КЛОПОТИ 1902 РОКУ

1902 рік заповідався бути важким і неспокійним не тільки для Івана Франка.

Термосило цілою Галичиною. До виступів студентів за український університет у Львові та їх виходу з цього ворожого для українців навчального закладу долучилися виступи селян.

Початок цьому рухові поклали обновлена русько-радикальна партія та її друкований орган „Громадський голос”, головним редактором якого на той час був Іван Макух. У 8-9 номері цієї газети було опубліковано статтю „Мужицький Великдень”, яка закликала селян до страйку та бойкоту. „Настає весна, — писалося в ній, — починають зеленіти потом та кров'ю зрошені мужицькі поля, та на дні мужицької душі не розтліває ні одна іскорка надії на кращу, на ліпшу будучність.

З душних мужицьких нор виходять мов тіні чорні люди, раді б поглянути на залятий теплим, сонячним світлом світ і не бачать нічого. Се голод полишив свої сліди на їх очах...

Тяжка мужицька доля. Надходять свята, а ту від так давна, від так давна вже минулося те, чим мужики інших країв годують щонайбільше товар, а чим у нас виключно живляться мужики. Минулися бураки, капуста та бульба.

Чого ридають дзвони по селах? Се вони віддають послідню прислугу недобиткам — плачуть по тих, що їх забрав в ліпшу країну нерозлучний від голоду п'ятнистий тиф.

Великдень! По містах справляють його ситі мешканці інакше, весело. Вибаглива їда, пишні вина, цукри, забава. Бо туди до міст пішла зовсім незамітно мужицька праця в виді податків, проданої за пів дармо на переднівку худоби, туди виключно поплинула мужицька кєрвавиця, а в заміну за те, що мужик віддає остатне, хоч сам з голоду мре, за те його зневажають; а коли б смів протестувати, то опікуни постаралися о добрі закратовані сховки, щоб мужицький протест той не псув їх доброго гумору. „Нам тільки плакати, плакати...”, каже Шевченко.

Та наш народ наплакався немало — „сліз не ріки, море розлилось, огненне море” (Шевченко — „Кавказ”).

Поволі не стало і сліз, стали висихати пекучі... В р. 1891 бразилійські ліси відвічні вже їх не бачили, не пив їх і широкий Атлантичний Океан; оба ті велети бачили лиш безмежну мужицьку розпуку.

Від того часу еміграція не устає; то більше то менше мужиків втікає в світ за очі, але втікає щороку. А сего вже не поодинокі родини шукають долі під чужим сонцем, а тисячі. Еміграція шириться в застрашаючий спосіб. В самім місяці лютім виїхало з Галичини около 20 000 людей. Мужики не перестають емігрувати, а пани бавитись, програвати на касинах здертих з мужиків мільйонів (граф Потоцький), та кпити зі суддів і справедливості.

А чи так мусить бути? Ні! Лиш скиньмо раз ярмо непокликаних опікунів, розширім до найдальших осель нашого поневоленого народу гасла хлопської радикальної партії, зорганізувавшись, освідомлюймо себе, най кожний мужик, що стоїть під прапором тої партії, бачить ясно мету, до якої нам прямувати, най кожний щиро внесе до спільної роботи і свою лепту, та як добрий жовнір най не втікає під ніяким услів'єм з поля борби. Оружя у нас по достатком — викували його великі ковали поступу правди та волі, а випробували грубі руки робітників.

Тим оружем є стрейк та бойкот, а ужили його та віднесли завдяки йому вже побіду навіть в деяких повітах наші мужики.

Лиш беріться до роботи сильно зорганізувавшись! А коли загріті святою ідеєю, підбадьорені свідомом сили, яка віє з кожної організації, підіймете борбу за належні вам права, тоді настане наш мужицький Великдень: великий день волі, гаразду...”

У наступному, десятому, номері ця ж газета помістила передову статтю „Ювілей рабів”, присвячену черговій річниці знесення панщини в Галичині, у якій ще більше підсилила цей заклик і настрої.

„Як кожного року, — писав „Громадський голос”, — так певно і сего будуть наші мужики святкувати пам'ятку знесення панщини врочистим богослужінням за то, що на думку мужиків даровано їм панщину. „Гром. Голос” поясняв вже не раз той „дар” з перед більше 50 літ, але пояснить його ще й сего року, бо, як бачили ми з досвіду, нашим незрячим гречкосіям треба пояснити всьо цілих десять разів, заки удасться докресатись у них зрозумінкя та відваги. А правду сказати, що і встидно нам за наших мужиків перед світом, бо й як не має бути встидно? Адже представте собі, що десь там поселилась банда розбишак, що непокоїла та нищила розбоєм цілу околицю. Та згодом людям навкимилось панування розбишацької банди, вони узброїлись, напали на яскиню...

Розбишаки бачили перед собою неминучу смерть, тай піддалися, аби тільки врятувати життя. Згодилися покинути розбишацьке ремесло, випустили невільників, побідники ошоломлені побідою, урадовані, що так спокійно всьо скінчилося, поставили великий могорич тай ще й зложили велику суму грошей, щось вроді ласкавщини для непривичних до роботи лиш для розбою... Отся великодушність трохи смішна, правда? Ба, але вже не смішним, але просто безглуздим було, як побідники ні з сего, ні з того стали цілувати розбишак по руках, дякувати за те, що вони дальше не розбивають.

Так робиться у нас, а Європа сміється з наших блазенських шуток, а тим з нас, хто не замотиличений, лупається зі стиду лице.

Але приступаєм до річи. То доти, кажуть, дзбанок воду носить, доки ся ухо не урве. Так було і зі знесенням панщини в 1848 р.

Довгі роки в Європі не було інших людей крім панів менших та більших і підданих-невільників. Такий неприродний стан тривав аж до кінця 18 віку. Рабам у Франції не стало вкінці терпцю і вибухла революція; полилася потоками кров, раби вирізали відвічних своїх гнобителів панів, покотилась і королівська свячена голова, народ оголосив рівні права для всіх і повітря потрохи прочистилось.

Правда, що небавом удалось лисам, що втекли з-під шибениці, взяти народ знов під ноги, але дорога до волі була раз вже вказана і народи Європейські знали її добре. Поволі приготовлялись вони до нової революції, обчисляли свої сили, ждали доброго часу, поки знов не зачервоніла луна революції над тою самою Францією. Але тепер присвічувала вона цілій Європі. Викликали рух в Німеччині, а відтак в Австрії, що, здавалось, була досить сильна, аби опертись подувові волі, котрий ніс зі собою змагання найнижчої верстви підданих до відібрання привілеїв шляхти, зрівняння всіх людей та врешті до осягнення конституції. Почалося в Відні в марті 1848 р. і то так нагло для цісаря і для міністерства, що уряд віденський стратив голову і лиш дуже слабо став боронитись. Студенти віденського університету, робітники і міщани вдерлися озброєні аж до цісарської палати і змусили до уступлення зненавидженого міністра Меттерніха. Потім захопили цілу власть в свої руки та зав'язали комітет, що сам управляв Віднем. Цісарський уряд не важився відтоді спротивлятись ніякому жаданню революціонерів, бо як здобувсь був раз на відвагу і хотів розв'язати комітет, то народ зайняв таку грізну поставу, що цісар мусив втіти з родиною з Відня. Правління народу самого тривало аж до 22 липня 1848 р., а за той час правительство перевело перші вибори до Ради державної, що мала ухвалити конституцію. Послів вибрано загальним голосуванням,

і тому то в тих навіть часах, лиш завдяки загальному праву голосування, ввійшло до Ради держ. 92 послів-мужиків. Раджено цілий місяць і вкінці тота рада одногосно ухвалила знесення панщини, чиншів і панського судівництва і усунула всяку різницю між землями шляхтичів і не шляхтичів.

Так, значить, виглядає той славний дар. Здобула нам його відвага та пожертвування революціонерів, студентів та робітників віденських”.

Газета „Свобода”, що виходила у Львові під редакцією Будзиновського, надрукувала його статтю під назвою „Страйкуйте”, яка відразу була конфіскована ц.-к. прокуратурою, внаслідок чого 22 червня 1902 року українські послы на чолі з А. Косом внесли інтерпеляцію до міністра судівництва, і ця інтерпеляція разом зі статтею „Страйкуйте” була опублікована у радикальних виданнях Галичини.

Причиною появи статті був лист-звернення селян із Бучацького повіту до В. Будзиновського за порадою, що мають робити. „В Ліщанцях пан платить хлопам, — писали селяни, — по 25 кр., а дівкам по 15 крейцерів. За ті гроші треба робити від ночі до ночі.

Що з того, що були великодні свята, коли у нас хлопи не мали одного фунта м’яса, не лиш білого, але чорного хліба не було.

За четвертий шульок дає пан роботу коло кукурудзи. За сей четвертий шульок треба кукурудзу садити, як зійде на чверть метра треба обсапати раз і другий раз, як достигне треба вимолотити, потеревити і лише чисту кукурудзу панові позносити на стрих. В додатку треба коло сеї кукурудзи ночувати зо три місяці, аби її не з’їли дикі свині.

За все те давали нам досі лише четвертий шульок. Тепер, то вже і того не хочуть дати, але хочуть нас присилувати до роботи за п’ятий шульок.

За пасовисько платимо від штуки по 5 зр., але пасовисько дають нам в лісі, де нема трави, лише сухе листя. Як хлоп їде лісом, а зловлять його панські слуги, то зідруть з нього сорочку і так його б’ють, що хоч бери, та в лісі на місці його закопай. Жиди дають панові по 10 зр. за пасовисько, але їм дають зруб, що має два роки. Як пійме хлопа на один метр від гостинця, то дре з него 20 зр. від штуки і т. д. і т. д.”

Рада В. Будзиновського була проста: „Страйкуйте!”

„На се, — відповідала газета, — скажемо вам ось що: ніхто не може присилувати пана, аби вам платив більше, ніхто не може присилувати його, аби він сам і його служба поступали з вами по-людськи; тільки ви самі можете підвищити собі платню, ви можете за свою роботу коло кукурудзи дістати не лиш третій, але і другий шальок, а в додатку і пасовисько.

Прецінь ніхто не може вас присилувати до роботи за четвертий або п'ятий шульок. Прецінь пан, хоч би йому помагала жінка і діти, не зробить тої роботи. Пані не піде сапати кукурудзи!

Як ви не хочете робити за четвертий шульок, то пан мусить дати третій шульок. Як ви не хочете робити і за третій, то пан мусить дати другий шульок.

Треба тільки добре змовитися і триматися купи. Нехай всі ті в селі, що заробляють на панськїм лані, зійдуться до купи і нехай присягнуть собі, що підуть на роботу до пана доперва тоді, коли пан дасть третій шульок і пасовисько на одну штуку для кожного робітника.

Коли вradите таке, виберіть з-поміж себе двох або трьох і нехай вони підуть до пана тай скажуть йому таке: „Пане, будемо робити у тебе доперва тоді, коли даш нам третій шульок і пасовисько на одну штуку худоби!”

Як пан на се не згодиться, то ви зробіть страйк; нехай ніхто не їде до нього на роботу так довго, як довго пан не дасть вам того, що ви домагаєтеся. Аби вам не псували сторонські робітники, вишліть до сусідніх сіл своїх посланців. Нехай ті посланці розкажуть сусідам, що ви робите страйк, та просіть їх, аби ніхто не йшов до вашого села на роботу. Поясніть їм, що хлоп повинен тримати з хлопом. Як хлоп виграють справу в однім селі, як один пан буде більше платити за роботу, то і інші пани в сусідніх селах також будуть мусили підвищити платню...

На всякий случай страйком не лише виторгуете від пана більшу платню; страйком мож виторгувати від нього пасовисько, патики з ліса і всякі інші полегші, з котрих будуть користати всі хлоп — бідні і багаті. Тож всі хлоп — бідні і багаті, і з сего села і сусідніх! Страйкуйте і тримайтеся купи. Як одні роблять страйк, то всі інші нехай помагають страйкуючим, бо, як не тепер, то пізніше з виграного страйку всі будете мали користь”.

Позицію газети „Свобода” підтримала перемишльська газета „Господар”, стаття якої „Страйкуйте” була скерована проти того, щоб українські селяни покидали рідну землю і емігрували в Канаду чи Бразилію, куди їм радили їхати, щоб розв'язати складне селянське становище.

„Зарібки в Америці, — писала газета, — по нинішній день гарні. Не один зарібник американський ускладав через рік і 500 корон, не потребуючи голодувати, щоби ускладати таку суму. Ми знаємо села, звідки много людей їде з року в рік до Америки на заробок; однак ніхто з них і найбідніший не хоче там забиратися з цілою родиною на ґрунт, на віки, бо змірив сам, що життя хлібороба і в Америці не таке, як бають згінники.

За те треба хліборобам нашим тямити, що і у нас суть ґрунти, і буде їх щораз більше до купна. Пани банкрутують; фільварки панські тріщать вже від обложенця; і недалекий вже час, де землі буде в краю до продажі стільки, що забракне купця. І днесь вже в не одних селах продавано панську землю, та купували її заїди Мазури, бо Русини купці лихі. Чому Мазур не їде до Америки по даремний ґрунт, а волить його купувати між руським народом? Нам повинно бути стид і жаль, що землю забирають нам з-під носа чужинці, і що наш народ нівечить власну вітчину, покидаючи прадідну землю, щоби за новою жебрати за морем.

За море мож їхати, і радимо їхати, коли хто хоче їхати задля заробку. А заробивши запас гроша, вертати на вітчину, і викупити бодай шмат панської чи хлопської землі, заставленої в банках.

А ті, що мусять остати, нехай і тут шукають способу до життя. Жити є у нас з чого; треба лише уміти найти до життя спосіб. І зарібник може у нас мати інакше чим дотепер життя і пошанування; але на те треба, щоби сам щось умів, а коли не много вміє, щоби вчився: і з книжок, і з живого життя. А найголовніше, чого наш сільський робітник мусить навчитися, єсть: шанувати себе самого, — та триматися разом. А тоді буде і сільський робочий Русин перед напасниками та безсовісними п'явками сильний, і вони мусять тоді йому покоритися, дбати о нього інакше. А коли таки не схотять, то і на те є рада: не втіча за море, а законний страйк і бойкот, котрим мусить робучий руський народ перед п'явками боронити свого бити".

Галичина, зокрема Львівський повіт, вступила у смугу селянських страйків. Страйк вибухнув у Чижикові, де власницями двору були три пані: Рольфова, Билінська та Якубович, котрі платили робітникам взимку по 10-12 крейцерів за день і стільки ж збиралися платити влітку.

Про перебіг страйку повідомив „Громадський голос” у № 13 за липень 1902 року: „Селяни загрозили остаточно страйком. Тоді дідички піднесли денну плату до 20 кр., а дівці до 14 кр.! Вище піднести не хотіли ні крейцера, викручуючися „тяжкими часами”, хоч самі живуть вигідно, гучно, бучно — понад стан.

Отже в неділю (22 червня) чижиківські люди зійшлися у одного господаря і ухвалили не йти на роботу до дворів, доки не підвищать їм платні на 40 кр. за день роботи. 102 господарів на письмі заявило, що додержать ухвали.

На інтервенцію посла Брайтера одна з дідичок зм'якла і підвищила плату для хлопів на 35 кр. а для дівок на 25 кр. Другі дідички закаменіли і не хочуть підвищати, тож і страйк триває дальше".

Страйк у Чижикові підтримали в Острові та Глуховичах. Як повідомляв „Громадський голос”, він перебігав наступним чином: „Державець острівського обшару двірського п. Бардецький спровадив собі кілька десятків робітників з борецького повіту, котрі не почувалися на стільки до хлопської солідарності, аби не шкодити своїм товаришам-хлопам з Острова в їх борбі з визискуючим людську працю дідичем. За приміром Бардецького пішов і його сусід, глуховецький державець-жид. Природна річ, що серед громади з обох місцевостей настало велике обурення і гурт з яких 20 селян з обох сіл пішов на поле зганяти зайдів, що прийшли їм хліб відбирати. Тоді Бардецький пішов з жалобою до староства у Львові. Староство — розуміється — з найбільшим поспіхом і услужністю наказало винницькому постові жандармерії арештувати „винovníків” за „насилля”. Постенфірер і другий ще жандарм удалися тоді до Глухович і арештували 8 тамошніх хлопів [...]

На інтервенцію п. Брайтера державець-жид підвищив плату: косареві на 60 кр., іншим хлопам на 40 кр., а дівкам на 32 кр. Селяни вернули до роботи”.

20 липня 1902 року вибухнув страйк селян у селі Куровичах під Перемишлянами у маєтностях графа Романа Потоцького. „Причиною його, — пояснювало „Діло” від 21 липня 1902 року, — незвичайно низькі платні денних робітників. Платня звичайного робітника виносить на день 40 с., косаря 66 сотиків. Косарі домагаються піднесення денної платні до 80 сотиків. Сусідні громади попирають сей рух та не висилають робітників на панські лани куровицькі.

Страйк охоплює і другі села. Тепер розширився він вже на Полюхів, Альфредівку і Підгайчики. — 24-го с. м. жандармерія з Курович арештувала трьох полюхівських парубків і відставила їх до судового арешту в Глинянах”.

„Громадський голос” у № 13 додав до опису тих подій: „Дуже гарним явищем є се, що заможніші господарі спішають з поміччю убогим зарібникам”, а у № 17 тріумфував: „Колишуться від подуву вітру буйні лани панські, досягають поволі та ждуть багатих жнив. Дідичі задалегідь обчислюють зиски, сплачують в уяві залеглі рати „банкові” і в не однім з них прокидається надія рятунку з матеріальної руїни. А тимчасом над ланами тими повисло, немов градова туча або чорна хмара сарани, грізне марево хлопського страйку і кладе чорний штрих в поперек панським рахункам! Працьовите „bydełko”, що сотки літ управляло покірною панські лани — нараз сего року зноровилось і ані руш не хоче йти на панський лан пріти і мозолити руки за 12 кр.! І потреба було допровадити визиск аж до крайності...”.

Повідомлення про страйки стали у львівській пресі центральними. „Громадський голос” (№ 14 за кінець липня) тепер уже подавав їх на основі публікацій „Діла”: „Перемишлянщина. В куровецькім скарбі покінчено страйк на условинах поставлених селянами. При згоді інтерв'ював староста Винярьський і вийти страйкуючих громад (Куровичі, Альфредівка, Полюхів і Підгайчики). Треба з похвалою признати, що полюхівський вїйт, т. Михайло Пастернак, гаряче боронив своїх громадян.

Львівський повіт. Страйк в громадах львівського повіту майже по всіх селах скінчився побідою селян. Досі страйкували Глуховичі, де платили жінкам 20, а мужикам 40 кр. — тепер же платять 30 і 40 кр., — Дмитровичі, перше 15-20 і 35-40, тепер же 30 і 60-70 кр., а в Чишках, Підбірцях і Давидові підвищено платню без страйку. Лише чижиківські селяни, де був найбільший визиск, страйкують дальше, бо дідички, що навикли через довгі літа, аби хлоп робив за пів дармо, не хотять ані чути о підвищенню платні, а мужики знов не дуже ся тим журять, бо, маючи роботу добре платну в сусідніх чишківських фільварках, не дбають за заробок у чижиківських дерунів. Досі трава на чижиківських ланах не рушана, буряки і картопля заросли хоптою і бур'янами. З сусідніх сіл також не хочуть йти до Чижикова і тільки в Глуховичах знайшлося кількох хрунів, що хотіли косити „долини” на спілку. Однак по дорозі трафилося їм нещастя, бо хтось златав їм плечі буками і вони більше до Чижикова не заглядають. Зараз на другий день по тім приїхав сам староста до села з комісаром і жандармами... робили слідство. Однак з Чижиківців „ніхто нічого не чув і не видів... і ніхто нічого не знає”...

Тернопільщина. В Тернопільщині страйкувало 15 сіл. По всіх страйкуючих селах стояли жандармські патрулі, а в Довжанці через три дні 83 драгунів. Страйк закінчився всюди — з вїмкою трьох сіл (Глубічка, Воробіївка і Цеброва), де страйк триває дальше, побідою страйкуючих селян. Всюди зискали селяни підвищення плати і всюди заключено умови між дворами і страйковими комітетами. Загалом підскочила дневна плата о 15 кр., і так: де плачено за роботу 15-20-25 кр., там платять тепер 30-35-40 кр. Так сталося в Довжанці, Курівцях, Пронятині, Чистиліві, Янівці. В Білій під самим Тернополем, де плачено досі 25-50 кр. (як до віку і роботи), тепер платять від 40 до 80 кр. Крім того ще в Чистиліві і Пронятині зискали селяни се, що відтепер косять сіно за другу і третю копицю, коли перед тим косили за третю і четверту. Глубічок Великий, Воробіївка і Цебрів добивають ще торгу, а тим часом тримаються страйку. Староста тернопільський видав відо-

зву до хлопів і попів, де між іншим взиває до спокою і до повороту до роботи і грозить навіть, що заробок для страйкуючих може зовсім урватися через спровадження чужих робітників або рільничих машин. Відозва ся мала стільки лише наслідку, що хлопи з Івачева з горішнього і долішнього зломали солідарність та ходять на роботу до Глубічка і псують тим способом тамошнім селянам. Староста найбільше боїться купчинецьких селян, найбільше свідомих в цілій Тернопільщині, і тому задалегідь помістив там 4 жандармів, хочай до тепер там на разі страйку нема. Зате в Купчинцях від трьох місяців триває бойкот трьох жидів орендарів корчем. Купчинецькі селяни заложили були собі акційний sklep з вишинком і се не подобалось корчмарям. Вони набрехали перед старостою, що люди так п'ють, що аж діти п'яні по вулицях валяються. Розуміється, пан староста услужний жидам відібрав концесію селянам, а ті за те збойкотували жидів. Жида дають вже 400 зл. громаді, щоб перестала бойкотувати, але надармо! Купчинецькі товариші повинні бути приміром для цілого повіту тернопільського і тому за жадну ціну не повинні ломити бойкоту.

Збаражчина. Наслідком величезного віча в Добромірці, про яке пише в сім числі т. А. Ш., зачали відразу страйкувати сі села: Шельпаки, Сухівці, Волошинці, Кошляки, Мединь, Лозівка, Стриївка, Чернихівці, Терпилівці, Ободівці, Гуцанки, Луб'янки вижні і нижні, Синява, Грицівка, Критівці, Доброводи і Іванчани. В других громадах теж бушує страйкова мара і леда день можна сподіватись вибуху страйку. В Гнилицях тиждень ще перед вічем в Добромірці вибухнув страйк і триває донині. Гниличани торгуються з державцями-жидами, котрі вже годяться на всі жадання селян крім одного, а іменно не хочуть дати дев'ятого снопа (хоч жита рішили вже дати). В селі стоїть компанія піхоти, щоб помагати посесорам в спровадженню робітника з чужих сіл. Однак сусідні села за ніяку ціну не хотять іти на роботу, щоб не псувати справи Гниличанам. Військо має заховуватися визиваючо зглядом селян — а треба знати, що се самі хлопські сини бережанського і підгаєцького повіту.

Бобреччина. Початок до страйку дало село Романів, де не хотіли йти до сінокосів, але жадали підвищення плати. З романівського двора їздили 3 фіри з 2 жандармами, двірським писарем, горальником та кількома посіпаками до Під'яркова по робітника та привезли аж 2 дівці. Решта людей сказала, що не піде танше від 80 кр. і за приміром Романова собі застрайкувала. В Романові знайшлося всього 5 хрунів, що не тримаються разом з громадою. Годиться піднести, що вїт з Під'яркова т. Семен Карпа стоїть на стороні інтересів своєї громади. Крім того був страйк у Городиславичах. Але коли посесор підвищив

плату згідно з жаданнями страйкуючих, піднято знову роботу. Рівно ж готується страйк у Селиських, в Звенигороді, Миколаєві і Підгородищу. В Підгородищу обіцяв посесор підвищити плату на 30-40 кр.

Городеччина. В Суховолі, посілости Граєра, платили дівкам по 25 кр., а хлопам по 35 кр. Дня 22 червня застрайкували і виграла страйк. По двох днях страйку дівки дістали по 40 кр., а хлопипо 55 кр.

Рудеччина. Перший страйк вибухнув у селі Кліцко, ще перед 4 тижнями. Завідатель гр. Ляницькоронського, до котрого належить Кліцко, підвищив плату (на час сінокосів) на 30 кр. (яка ж то мусила бути мізерна плата перед страйком) і селяни вернули до роботи. По сінокосах двір знизив знов плату на 25 кр. і тоді вибухнув страйк наново і тривав три дні, доки двір не уступив.

Золочівщина. Наразі страйк вибухнув лише в Озерні, де косарі не хотіли косити сіна за 8 копицю. Завідатель давав вже 6 копицю, але селяни не хотіли і около 100 косарів вернуло з сіножаті до хати. Завідатель спровадив тоді косарів з Осташовець і Даниловець. Але ті, побачивши о що річ йде, вернули до домів. Дідич послав по машини до кошення, але мабуть і машина сама косити не буде...

Гусятинщина. 15 с. м. зачався страйк у двох селах гусятинського повіту: Говилові великім і малім, де гр. Семіняський платить робітникові всього 15-30 кр."

Під час страйків проводилися віча, на яких, як писав „Громадський голос” у № 14, „тисячі грудей співали гімн народний” „Не пора” Івана Франка.

У серпні 1902 року українсько-руська радикальна партія звернулася до всього українського народу „Відозвою” з проханням допомогти селянам.

„Два рази в посліднім часі, — писалось у „Відозві”, надрукованій у № 15 „Громадського голосу”, — дав народ наш докази такої сили, такого почуття власної гідності — що ми тепер сміло в будуччину глядіти можемо. Раз — се сецесія руської молодежи з львівського університету, що не могла знести обиди Поляками їй нанесеної. Як за часів Хмельницького, за часів славних батьків наших Гайдамаків заворушився цілий народ і станув по стороні своєї молодежи! А коли молоді наші гайдамаки роз їхались по чужих університетах, посипались зі всіх сторін руської землі грошові дачки на удержання синів наших на чужині.

Нині вони вернули — а щоби бодай в часті віддячитись свому народові порозходяться по селах, по курних хатах, ставати враз з хлопами до бою; а гроші, які ще є, рішили звернути народові на підмогу страйків.

А грошей тих треба багато-багато!

Тому тепер так зв. інтелігенція руська повинна пам'ятати, що хлопці самі не мали що їсти, а послідній гріш „на академіків” послали! Тепер отже най зі всіх сторін поплинуть добровільні датки на підмогу руських хлопів, що в голод попадуть, зруйновані боротьбою против ворогів цілого руського народа. При кожній нагоді, при кожних сходах — пам'ятати о страйкуючих мужиках! Місцеві і повітові страйкові комітети мусять невинно дбати про побільшення своїх фондів. Тисячі-тисячі треба буде на яке-таке винагородження тих, що тепер стратять заробок. Редакція нашої газети вітвірає у себе місце на добровільні датки на страйкуючих хлопів!”

Цей же № 15 „Громадського голосу” подав повну картину селянських страйків, які охопили Галичину: „Страйк обхопив 14 повітів, головно Поділля. Найбільше обхопив страйк в повітах Тернопільським, Збаразьким, Гусятинським, Бучацьким, Перемишлянським, Чортківським, а відтак йдуть повіти — Львівський, Заліщицький, Скалатський, Борщівський, Тербовельський, Бобрецький, Камінецький, Городецький, Підгаєцький, Золочівський, Бережанський, Жидачівський, Рудецький і Коломийський. Сіа страйкуючих в тих повітах буде понад 200 а робочих людей на панських ланах, що тепер страйкують, буде понад 100 000! Страйкуючі зав'язують всюди страйкові комітети і поводяться спокійно. Дідичі в страху накликають крайове правительство, себто у Пінінського, щоби здусив страйк військом і жандармами. Що за шляхотська бута змушувати силою бідних людей робити на панів! Позабули, що панщина вже давно минулася! Але у нашій відданій шляхті на поталу Галичині все можливе. І ми бачимо розквартироване по страйкуючих селах військо і жандармів яко сліпе оруддя на услугах панів. Старости і комісари увиваються по селах, страшать військом і арештами. Багато людей вже сидить по арештах зовсім невинно, бо відтак суди їх випускають. Жандарми заховуються, як зі всіх сторін доносять, визиваючо і зухвало, жадні людської крові. В декотрих селах вже навіть стріляли в людей. В деяких повітах пані рішили зломити страйк за всяку ціну. Хочуть спровадити в страйкуючі села жандармів, військо і привезти із західної Галичини Мазурів. За панами встають, кромі старостів, війська і жандарми, наші підлі запроданці москвофіли... Хто сему не вірить, то нехай перечитає статтю в їх „Гавканині” з 29 липня під заголовком „Спасаймо селянь-хлеборобовь!”, котру радше назвати можна „Спасаймо пановь!”. У тій статті борониться панів, що після думки кацапської зволочи, „загаль ихъ (панів) не лучше стоитъ, як и те сельскіе робочіи, которіи у нихъ работають. И о нашихъ сельскихъ потентатахъ якъ и о работникахъ, можно смело сказати: „Жебракъ на жебраку едетъ и жебракомъ поганяеть”. А далі

каже про страйк, що се „боротьба за хлєбъ — голого с голим”, „що то братъ на брата кидається з ножемъ”. Мабуть, шляхта добре підплатила кацапів, коли вони її лутше панських газет боронять! — Дописів про страйки зі всіх сторін є стільки, що було би і 3 числа заповнити і ми з браку місця подаємо короткий перегляд.

Тернопільщина. Крім поданих в попереднім числі сіл застрайкували ще: Купчинці і Настасів — найбільші громади в повіті, Ладичин, Маріянка, Людвиківка, Лапаївка і Юзефівка. По причині страйків виготовила тернопільська прокураторія 7 актів обжалування, в котрих обжаловує звиш 50 селян.

В Купчинцях від 17 с. м. застрайкували люди посесора Льотрінгера а від 19 с. м. дідича Завістовського, посесора Литвина і Жидів. Вибраний комітет порозсилав людей і листи по околичних селах з завідомленням о страйку. Всі прирекли не йти до Купчинець на роботу і застрайкувати своїх дідичів. В селі надзвичайна солідарність, все відбувається тихо і мирно, і всіх оживляє сильна віра, що побідити мусять. Дідичі не хочуть на разі навіть знати про якісь переговори. Страхають людей, що поспроваджують жниварки, та Мазурів або Гуцулів, але страхи на дітей. Тов. П. Думка і Ст. Гарматій, що морально і матеріально помагали страйкуючим, вже дістали завізвання до Суду. — В Микулинцях і Лапаївці до угоди не прийшло, хоч інтервенював комісар. Народ держиться, бо пани не хочуть згодитися на 8 сніп. Аби зломити упір страйкуючих, обшарники купили одну машину і возять її від села до села і пужають нею людей. Але люди кажуть, що машина сама не жне. — В Настасові застрайкували від 20 с. м. і зараз 21 в понеділок всі здержалися від роботи, а три дівчині, що йшли до двора ліпити, самі жінки завернули. Настасівці вже тому три роки підняли були страйк, але тоді програли, бо в сусідніх селах люди несвідомі справи підігналися і обробили лани. Тепер Настасівці мають всі дані до виграння страйку, бо робітника не так легко тепер дістати. Пан, правда, підступом спровадив 20 родин з Немеринець, кажучи, що у нього так зародило, що місцеві не годні жати. Коли однак ті люди довідались, що в селі страйк, хотіли вернути. Посесор не дав їм фір, і пішки не годні йти, бо при них малі діти. Держать їх там, як у в'язниці, і до настасівських не пускають, аби не порозумітися. Вони під багнетом роблять, під багнетом їдять і сплять. Навіть на сторону не вільно нікому без жандарма відійти. 5 уже утікло, решта ще робить і проклинає свою долю. Був тут комісар Дністрянський, Русин, але по-руськи вже забув говорити. Люди не зрозуміли його „уржендового крику” і доперва коли Л. Жмурко звернув його увагу, що не розуміє по-польськи, зачав грозити вже по-руськи, що як люди

не підуть до роботи, то він сей час вишле військо. На се т. Жмурко відповів, що Настасівці вже виділи військо. — Комісар поїхав далі.

Заліщицьке. 20 липня. В середу вибухли страйки в сих селах: Тлусте, Рожалівка, Анелівка, Цапівці, Кошилівці, Попівці і Головчиці. Спокій цілковитий. Селяни хочуть „від хлопа” 1 зр. (2 корони) денно, „від жінки” 80 кр., для дівки — 50 кр. (1 кор.). В сих селах панами самі жиди посесори; в одних Кошилівцях дідичем є Мецьо Пінінський, брат намісника. Чути дає ся в сих сторонах брак інтелігентного, поважнішого провідника. Всім завідують самі селяни.

21 липня. Застрайкувало Устечко і всі сусідні села. Страйк охоплює мабуть цілий заліщицький повіт.

22 липня. О скільки досі відомо, страйкує тепер у наших околицях поверх 35 сіл: Нирків, Червоне, Устячко, Напагоріни, Торське, Вурвулинці, Королівочка, Гилківці, Угринківці, Хартолинці, Милинці, Лисичники, Теклівка, Свидів, Антонівка, Мухавка, Рожанівка, Анилівка, Слобідка, Бураківка, Базар, Павшівка, Полівці, Криволука, Помірці (се вже в околиці Бучача), дальше Товсте (місто і село), Садки, Шутроминці, Головчинці, Лосівці, Новосілка, Язлівці і Цапівці, Кошилівці та Попівці.

29 липня вечером по вечірні зійшлася ціла громада „Попівці” в уряді громадським і вибрала ту комітет в 8 осіб. Крім сего постановлено (в присутності цілої громади — з вїтом на чолі) заложити восени громадський шпихлір і склеп; дальше постановлено зірвати всякі зносини з Жидами, не винаймати у Жиди землі (на спілку), не продавати нічо Жидам, не їхати Жидові в ліс, взагалі відлучатися цілком від Жидів. Мушу додати, що ту в Попівцях Жиди досить розпаношились. На 1400 селян є щось 8 склепів жидівських, дві чи три корчми, до 30 родин жидівських, секретарем громадським є Жид — великий любимець староства і панів та підпанків. Читальні в селі нема.

В селі одушевлення, спокій, завзяття, солідарність. Багатші обіцяли помагати біднішим. Для усмирення „бунту” впроваджено до сіл військо. Заліщицький повіт знаходиться наче в стані облоги. В Торськім жнуть Гуцули під охороною багнетів стрільців мадярських і шабель уланів. Вони відчули негостинність своїх господарів на власній шкїрі. Нарід дуже роз’ярений на них.

З Нирківців стягають високі кари грошеві за худобу, коли случайно з неуваги дітей скочить до лісу або в лан. Перед кількома днями заскаржив нирківський лісничий около 70 людей за се, що принесли собі по галузі маю на Зелені свята. Та не стало вже терпцю і людям та відплачуються як можуть, заганяють також його худобу і дріб, як лиш

зайде на пасовисько громадське. В останніх днях уряджують ліси з побережниками формальні облави на людей та не зловили нікого, бо нарід стережеться.

В Солонім є не лише страйк, але також бойкот. Бойкотують іменно Жида-корчмаря і наложили на себе 3 зр. добровільної кари, коли б хто переступив поріг корчми. По селах масові арештовання. З Торського сидить один чоловік в арешті ще від неділі, дальше арештовано в тім селі кількох селян і три жінки буцім за те, що кидали камінням в пана. В четвер (24 липня) арештовано в Устячку Митра Жабюка, найповажнішого і найчеснішого господаря, і одного парубка. З причини арештовання повстало збіговисько і до 30 людей пішло з жандармом і арештованими аж до Тлустого.

Дідичі нашого повіту спровадили робітників з Товмаччини і Печеніжина. Коли ті робітники дня 25 с. м. явилися до Рожанівки, виїшла їм назустріч кількатисячна товпа хлопів, жінок і дітей з Рожанівки і сусідніх сіл. Народу мало бути 7 до 8 тисячів. Супротив такої маси військо і жандарми ані не гадали робити ужитку зі свого оружжя. Чужі робітники забралися до одного.

В Ворволинцях було інакше. Коли пішла чутка, що везуть чужих робітників, зібралася величезна маса народу. Надїхало кілька фір „гуцулів” з жандармами на чолі. Нарід зачав просити, аби Гуцули уступили і не псували страйку. Надбігає більше жандармів і військо. Військо захоуєсь спокійно. Жандарми з наїженими багнетами і кольбами ідуть на нарід і січуть на всі сторони. Ранено тяжко 4 селян. За хвилю чуємо команду „Feuer!”, заgrimіли чотири карабіни. На щастя, від сальви не впав ніхто. Двох ранних взяли до арешту в Тлустім, а двох других лишили поки що в селі.

25 липня. Комітет страйкуючих у Кошилівцях був вчора у дідича М. Пінінського. Хлопи жадали від нього нижчої платні, чим від жидів, а іменно по 80 кр. в літі або 8 сніп, а по 50 кр. в зимі. Брат намісника і посол з хлопської курії почав спочатку жалуватися, що він стільки доброго їм зробив, що він не має стільки платити, а коли се не помогло, заявив, що платні не підвищить, хоч би йому мало все збіжжя зігнати і загрозив військом. Хлопи відійшли з нічим. Зараз вечером приїхав Пінінський до Тлустого, а нині рано з'явилося 14 уланів. Жандармерія скріплена трьома силами. У Пінінського в дворі гостить старостинський комісар. Жандарми розганяють людей, не дозволяють навіть ставитися на публічних площах, накликуючи дослівно: Марш додому — не робіть мі ту жадного згромадзенья! — Двох комітетових в Цапівцях вступило до корчми на келішок горівки. Не мали коло себе грошей, тож, як сусіди

орендаря, випросили собі хвилевий борг на 18 кр. Як сільські хлопці опустили корчму, сей час побіг жид по жандармів, жалуючись на хлопів, що ті його обрабували, бо набрали горівки і не хотіли платити. Двох жандармів з'явилося як стій. Сейчас хопили одного співзадовженого на 10 кр. комітетового, повели його під гвєрами до хати другого його товариша, потім вступили з ними до інших комітетових (а єсть їх ту вісьмох), завели всіх до громадського уряду і там списали з ними протокол. Нарід, що видів своїх вибранців, ведених жандармами по цілім селі немов яких злочинців, так був роз'ярений, що якби не зимна кров кількох одиниць, було би прийшло до нещастя.

Збаражчина. В Тарасівці страйк скінчився побідою селян. Замість 10-тої копи дістають 9-ту копу збіжжя, замість 10-го кірця бараболь 9-ий корець. За день праці дістає робітник мужчина 60 кр. — Огульникам витик має бути при озимині тоді, коли і властителеві, а при ярині вперед огульникам а потім собі.

Дня 22 с. м. застрайкували села Скорики і сусідня Старомійщина (се послідне в пов. скалатським).

У Медиці господарі забрали на жнива всіх бідних. Кожний господар взяв по двох або 3-х жнивварів, а о. А. Качала згодився взяти коло 30 жниваків (досі робить у нього коло 20). Село згодилось витривати в такім стані цілий рік а навіть довше, так як би скарбу не було. В дворі є ще 8 робітників. Між ними є давніший мединський війт Ваврик Льокай зі своїм сином.

Посесор спровадив під ескортою військовою около 40 робітників мазурів.

По декотрих селах пани піднесла ціну зарибків і без страйків, а навіть спомагають страйкуючих з сусідніх сіл (Федорович і Черняковський).

Вітика арештовано в Лазівці під час довірочних зборів. Жандарм, що арештував, зробив донесення, що арештування наступило за обиду релігії (!). Суддя слідчий з Нового Села з'їхав зараз на місце і при переведенню слідства показалося, що донос був цілком неправдивий.

Пана Вітика випущено сей час на волю і він вносить жалобу на жандарма за безправне арештування. — В Гнилицях сидить від 11 с. м. молоденький конципієнт староства граф Русоцький. Хлопці сидять тихо, тож молодий граф не має що робити. Та якось не чути, аби наклонював посесорів до згоди. — Їїнка Петра Яхова з Сухова, побита посесорівичем Срульком Альтштедтером, тяжко хвора, висповідалася на смерть. Лікар киває головою. Альтштедтер ще не арештований.

І до села Сорока, звісної кацапської фортеці, дістався страйк. Люди жадають 6-го і 7-го снопа. Сусідні села вже від тижня страйкують. Двір

графа Семенського, що любить не виплачувати хлопам нужденного зарібку (20 кр.) по кілька місяців, вертиться, як муха в мазі.

В Збаражчині страйк загальний. По селах військо і жандарми. Народи і віча відбуваються по дорогах. В околицях Синяви між посесорами крик розпуки, бо парох Синяви добровільно дав жінцям 8 сніп. По двох днях опору жиди мусили уступити, бо жито було би злягло. В Розношинцях війт не дав війську квартири. Коні вояків стоять у двірських стайнях, а самі вояки ходять по селі. Посесор Явец (жид) каже до людей: „Я не попущу вам нічого. Я маю три пари штанів; як сего року візьмете мені дві пари, то мені все ще одна пара лишиться”.

Бережанщина. Страйк розширяється. Крім Плотичи застрайкували позавчора Вербів і Дрищів, а вчора Лісники. Дрищів належить до польського ксьондза з Бережан. У Лісниках пан Кравчик давав 10 сніп дуже лихого жита, майже самої хопти, сего року навіть без ординарії, а пшениці 12 сніп. Пан загрозив спровадженням чужих робітників і поїхав сейчас до староства. Арештованого академіка Кончевича мимо переслухання в суді не випущено на волю завдяки прокураторові, звісному приятелеві „*politykującej młodzieży*”. Присутність посла Яворського дуже здала би ся. Нарід жадає його.

З Плотич доносять: „Прибуло ту 100 драгунів. Арештовано 10 поважних господарів і 2 жінки. Військо патрулює по селі. Двір дає вже 10-ий сніп. Селяни жадають 8-го”. Послідня вість: „В Плотичі прийшло до масакри. Два ескадрони драгунів і компанія піхоти атакували селян. Школу мали брати штурмом (??). Один селянин убитий, багато ранених. Все те самі слухи, докладних вісток нема”.

Борщівщина. До Борщівщини перехопився страйк з заліщицького і чортківського і обіймив Капустинці, Олексинці і Шершенівці, Озеряни і Пилипче.

В Капустинцях посесор казав іти форналям до роботи в поле, але небавом серпи покидали, бо сказали, що вони „до форнальки годжені, а не до жнива” — і полягали під цвинтарем. То мусив пан Коссер сам коням носити їсти, а пані „посесорова” через день пасла корови.

Потім спровадив Коссер якихось батярів з Бучача разом з жінками і дітьми, але що давав їм зле їсти і годував гіркою мукою, то зараз на третій день зробили „бунт”, облягли Коссера з фамілією в офіцінах і почали кричати: „Давай його сюди!”

Доперва жандарми увільнили Коссера від облоги. „*Sprowadzeni robotnicy*” числом коло 30 штук вивтікали „до лаби”, але при тім не забували забрати з собою Коссерові серпи і коси, котрі таки зараз продали в Улашківцях і собі тамки урядили „маленький шмавс”.

З Бучацького. В Бучацькім повіті майже всі села страйкують. Ліщанці, Помірці, Ріпениці, Трибухівці, Сороки, Коропець... В Ліщанцях прилучилася дня 26 с. м. вся двірська служба до страйку: 34 форналі і польові. Народ жадає 6-го снопа і 2 корони денно. До Коропця і Ліщанець вислано драгунів. Дня 26 с. м. переїхало через Бучач 300 драгунів на усмирення страйків в Трибухівцях, Комірцях і Ріпеницях.

Чортківщина. В Швайківцях арештовано комітет страйкуючий з 5 людей, а крім того з-поза комітету. По переслуханню в старостві, а відтак в суді випущено 8 додому, а одного задержано. Спроваджено піхоту і уставлено насамперед у одного з арештованих, а в кілька годин переведено до другого арештованого того, котрого полишено в арешті, і то всіх коло 50 людей до одного господаря! Арештованих господарів через цілу дорогу один з ескортуючих жандармів невпинно трактував епітетами: „Psia krew, skóry drzeć, chłop bydle chce połowę”. Суддя, котрий арештованих переслухав, також не щадив грубостей.

Від 15 липня с. р. застрайкувало тут поступенно 12 громад — і то всі в добрах Кароля гр. Ляницькоронського. Громади ті суть: Антонівка, Свидова, Мухавка, Улашківці, Заболотівка, Шульганівка, Нагірянка, Ягольниця, Хомяківка, Салівка, Сусулівка і Росохач.

До Улашковець і до Заболотівки, котрі страйкують від неділі 20 липня, але заховують найбільший спокій, спровадив повномочник гр. Ляницькоронського Кроковський ескадрон уланів. У Заболотні улани, примарширувавши в село в часі, коли всі родичі були на роботі в полі, поперепуджували діти, одну дитину майже розтратували і викликали в селі збіговисько тих людей, що спокійно працювали в полі. Родичі, що прибігли з поля і були збентежені криком дівчорі, вперлися заквартируванню уланів так, що ті мусили аж розбивати брами і заквартируватися на силу.

Золочівщина. В Скнилові і Ольшанці, власність Оскара Шнеля, вибух страйк 23 с. м. Жандарми опівночі витягали сплячих селян з хат, кували і відставляли до Золочева. Так відставили Йосифа Азияна, Олексу Чепіля, Івана Папроцького (Азиян великий бідак, має лиш хатину, жінку і 4 дітей). Застрайкувала також служба двірська, бо від двох кварталів не діставала ані плати, ані ординарії. Люди звернулися о поміч до посла Брайтера.

24 липня. Вчора застрайкували Вільшанка мала і Скнилів.

21-го с. м. зачався страйк у Краснім против посесора жида. Застрайкували і двірські форналі. Коли того дня надїхала фіра з робітниками з Бортковець, краснянські люди, скликані війтом до гро-

мадської канцелярії для згоди, вийшли проти них, просячи не псувати страйку. Бортківські робітники вернули тоді спокійно назад. Вівторок (22-го с. м.) з'явився в селі комісар староства Гамолінський і стягав протоколи. Між іншим питав комісар, чи люди будуть спиняти чужих робітників, чи ні, — якби їх посесор спровадив. На таке запитання одні відповідали „ні”, а деякі „так”. Тоді комісар видав сей час завізвання до староства для 5-ох людей: Ів. Притиса, Ів. Кравчука, Павла Роздольського, Степ. Протисевича і Ант. Марка на 23-го с. м. Коли вони явилися на терміні, їх замкли. — Вчора прийшло до Красного 61 уланів з Золочева.

Перемишлянщина. 28-го липня с. р. У Лагодові селяни, здається, виграють страйк, бо поважно і спокійно взялися до річи, добре і мудро зорганізувалися. Вибрали комітет з 13 людей. Плата дотепер дуже лиха. Хлоп 30 до 35 кр., а жінщина 12 до 25 кр. Збіжжя на снопи: пшеницю на 13 сніп, а жито і ярину на 12.

Страйкуючі жадають: пшеницю 8, а жито і ярину 7 сніп. Грішми хлоп 1 зр., а жінщина 80 кр.

27 липня. Вчора застрайкували в Сповиті, Яхторові, Лонях — значить страйк обняв полосу від Глинян по Перемишляни.

Відділ гусарів перемарширував вчора вечером з Задвір'я до Лоней — де страйк приймає гостріший тон. Рівно ж обхопив страйк усі села здовж лінії залізниці тернопільської від Задвір'я по Золочів. — Значний сей обшар землі переповнений гусарами та уланами. В Балучині закінчився страйк світлою побідою. Угода така: від копи корона. — Денна платня від сінокосів до часу збирання бульби — хлопа 1 к. 60 с., баби 1 к. 20 с. При вибиранню бульби 1 к. В зимовій порі: хлоп 80 сот., баба 60 сот.

26 липня. Селяни виграли страйк. Вчора по 7-годинних нарадах закінчився страйк в Перегноєві і Замостю, добрах гр. Потулицького, на слідуючих точках: від копи 45 кр. (давніше 28 кр.), за день 70 кр. (давніше 40-45 кр.), гара бульби 70 кр. за дрібну, а 50 кр. за велику, стиртникові 70 кр., воження своїм тяглом снопів або гною 5 корон денно. — Вчора прийшло військо до Глинян. — Переговори з Богданом, властителем Задвір'я, розбилися. Двір спровадив два ескадрони гусарів. Війт, сторонник двора, хотів розквартирувати гусарів по газдах, ті однак спротивилися кажучи, що нехай сей удержує військо, хто спровадив. Військо стоїть отже на фільварку. Арештовано двох господарів з Задвір'я за опір і відставлено до Глинян. Страйк розширяється дуже скоро, а з деяких сіл пани повтікали і нема з ким робити угоди.

Брідщина. 22 липня. В Гаях за Рудою і в Гаях соцьких ад Залізці, в добрах графині Дідушицької і Ценського вибух страйк. Комітет,

вибраний з господарів і зарібників, веде справу дуже тактовно. Від становища довколишніх сіл буде залежати результат страйку.

Каменеччина. (Sl p.) Страйк вибухнув в Ліську і Милятині. Спровадили жандармів і військо. За приміром Ліська, Ляшок і Милятина старого застрайкували в каменецьким повіті дальші села: Убині, Хренів, Дідилів, Ріпнів, Кізлів, Купче, Желехів великий і малий, Неслухів. До кожного села спроваджено уланів з Каменки струмил., а коли їх не стало, то з Жовкви. В Неслухові улани одного хлопа тяжко ранили, двох побили. Громадяни не хотіли прийняти жовнірів на квартири. Жовніри винеслися до двора.

Скалатщина. Застрайкували: Супранівка, Староміщина, Дорофіївка, Заднишівка, Богданівка, Кам'янка, Мислів, Качанівка, Оріховець, Коршилівка, Новосілки, Чернилівці, Старий Скалат і новий і Сорока.

Всюди є страйкові комітети, котрі переговорюють з панами і посесорами. В Супранівці, Заднишівці, Підволочиськах і Дорофіївці жадають осьмий сніп; від Петра до Покрови 80 кр., від Покрови знов до Петра по короні, дівкам і хлопцям по 40 кр. Страйк триває два дні, всюди спокій.

Товмаччина. В Даляві арештовано чесного віита і двох господарів. Заковано їх. Другого дня прийшло пів ескадрону драгунів. Жид посесор платив досі в жнива 30-40 кр. або 12-ий сніп жита, 13-ий пшениці. Селяни жадають 2 кор. для хлопів, 1 кор. 60 сот. для жінок і дівок та 6-ий сніп. В зимі платив посесор 15-18 кр.!

Коломийщина. В Коршові і Лісках вибух страйк. Зачався в Коршові, де посесор давав досі 13-14-15-ий сніп! Жадають 10-го снопа. Посесор-жид поїхав сей час до староства жа літись, що віит збунтував село, зганяє женців з поля і т. д. Староста вислав сей час жандармів з Коломиї, хоч в Коршові є постерунок жандармерії. Жандарми, прибувши до Коршова, стали випитувати віита про брошури і „бунт”. Але чесний віит Василь Дудчак сказав, що брошури читав і вони добре радять, а бунту ніхто не робить і чужих робітників ніхто не зганяв, бо їх нема. Жандарми дали йому спокій. Арештовано господаря Федора Костишина за се, що повідомив Жукотинців про страйк. Суддя випустив його на волю. Жукотинські і черемоські хруні влізли на коршівські лани і псували тамошнім людям страйк.

Гусятинщина. 22 липня. В тім повіті застрайкували вже всі громади. Документно знаємо, що страйк вибухнув і триває в Увислі, Котівці, Крогульці, Городниці, Говилові великим і малім, Ростолівці, Романовім куті.

24 липня. В Гадинківцях застрайковано Целеському, що недавно так завзято виступав у сеймі против „Просвіти” і взагалі против Русинів.

Коли всюди в повіті жадають 8-ий сніп, від пана Целеського жадають 4-ий сніп і говорять йому се в очі, що його як русиноїда мусять навчити розуму. В Надигківцях арештовано академіка Бабина.

В добрах гр. Семенського, що обіймає громади Хоростків, Говилів великий і малий, Постолівку гусятинського повіту і Сороку скалатського повіту, страйк триває даліше. Досі люди робили за 12-ий сніп, тепер жадають 8-ий, а скарб має 10-ий. Хоч скарб ніби-то годиться з людьми, то тим часом спроваджує „гуцулів” з Снятинського повіту. Польський ксьондз Словінський агітує против страйку. В Постолівці писар і економ пасуть і напувають худобу, бо форналі повтікали. Також спроваджені гуцули заявили, що покинуть роботу. Всюди повно жандармів.

Дня 24 с. м. відставлено до суду в Копичинцях 4 страйкуючих з Мишкович „за здержання спроваджених робітників та опір війську”. Дня 25 с. м. комісар староства Горіця, урядуючий в Товстенім, казав відставити під ескортом жандарма і кількох жовнірів до суду в Гусятині 6 селян „за злочин участі в страйку”, підмовлювання людей до страйку і скликання в тій цілі бурливих і заборонених зборів. Злочин одного з арештованих такий. Він сказав: „Найясніший пан видав право, що страйкувати вільно і вільно кожному домагатися такої плати, яку хоче”.

Найгрізніший страйк є в Зеленім куті, де була облога двора і де знищено часть засівів. До сеї місцевості вислано військо.

Телеграма з 31 липня. Петрицького арештовано. Народ сильно обурений. Порішено здержати всяку угоду до увільнення Петрицького.

Теребовельщина. В неділю 20 с. м. відбулися довірочні збори в Кобиловолоках в stodолі Ілька Шкріб'яка. Жадали підвищення плати і означення часу праці, радили вибрати комітет і завідомити сусідні села, аби не псували їм страйку. До комітету вибрано 9 господарів і зарібників, що мають ся умовити з двором.

В Янові вибух 21 с. м. страйк. До Кобиловолок спроваджують жандарми робітників із Знесіння коло Янова. Всюди спокій. Панські посіпаки і жидки розсівають всілякі ложні вісті, чим непотрібно во-рушать нарід. Теребовельський староста заляв, що до Кобиловолок вишле військо. Се має бути месть за вибори. Треба конче віча з цілого повіту.

25 липня. В Кобиловолоках зм'як посесор і запросив місцевий комітет на переговори. Однак переговори розбилися тому, що посесор жадав, щоби комітет заручив йому, що в кожному часі дістане потрібну кількість робітників і то лиш з свого села. Страйк отже триває даліше. В селі спокій, жандармів щораз більше. Посесор спровадив з Будзанова 30 робітників, однак зараз з дороги вернуло 18, решту замкнено в дво-

рі і мимо їх просьб не випущено. В другім дні вже ані один робітник не приїхав. Тут впадає в очі те, що навіть такі здеморалізовані, такі хрунівські містечка так солідарно поступають в часі страйку і то без огляду чи грецького, чи латинського обряду. Дня 24 с. м. застрайкувало мазурське село Підгайчики і отсе наводжу слова одного Мазура: „Ma grabina psy karmić, piech karmi ludzi”; вони відносяться до гр. Козебродської, котра має дуже велику псарню, тримає псяра і платить йому дуже грубо. А що латинники, т. є. русини латинського обряду, всюди беруть участь у страйку, то нема найменшого сумніву; доказом нехай будуть латинники з Кобиловолоок, з Янова (де їх більша часть).

Всюди прилучається до страйку двірська служба.

Сими днями застрайкували отсі села: Волиця, Дубина, Підгайчики, Романівка, Вербовець, Ласківці, Іванівка Довга, Деренівка і Залав'є. Всюди спокій — а мимо того всюди повно жандармів, а вчора вечером приїхали драгуни (Чехи) до Кобиловолоок. Староста Теревовельський заборонив відбувати довірочні збори. Жандарми намовляють людей, щоби відступили від страйку.

Дня 25 липня (в п'ятницю) прибув до Кобиловолоок секретар староства Стан. Виспянський, велів скликати до уряду громадського страйкуючих форналів і дав наказ ескортувати їх двом жандармам до двора. Тут вийшов до них посесор Премінгер і став питати, чому вони страйкують. Форналі поздіймавши капелюхи заявили, що не мають що їсти. Двох тільки не здіймили капелюха а то Павло Свобода і Йосиф Вишньовський. Один з ескортуючих жандармів обом цілою силою дав в лице (!!). Пан Виспянський заночував в уряді громадським і так поучав поліцая громадського, котрого для безпеченьства держав цілу ніч коло себе: „А комітетових палицею, палицею!” — „Ба, а як би Ви потім судили мене”, — замітив поліцай. — „Но то так робити, щоби не було свідків!”

Городеччина. Страйк зачався в Михальчи против дідича жида Гірша і в Городниці над Дністром.

Страйк в Вовчухах закінчився 24 в четвер згодою. Хлопи дістають 50 кр., дівки 40 кр. Перед страйком плачено 20 кр. Довше не могли страйкувати через хрунів з Борятинина, котрі приїздили сотками на жнива до Вовчух. Сусідні села Родатичі і Волиняни трималися добре, не перешкождали. Якби не Борятинці, де читають Русское Слово, можна було виторгувати значно більше. Сусідні двори годяться на ту саму умову, що в Вовчухах.

Бобреччина. Страйк кромі сіл згаданих у попереднім числі вибух в Шершенівцях і Олексинцях бобрецького повіту. Дідич-жид спровадив

робітників з Буковини, але їх прогнано. На місце прибув староста з 5 жандармами. Селянам з Мушкаровець, котрі хотіли йти на роботу до Олексинець, мали грозити олексинські люди: „Чи взяли ви з собою в поле дзбанята на свою кров?”

Львів. (Ст. р.) Страйк вибухнув в Журавниках. За розрухи в Глуховичах прокуратура виготовила акт обжалування. Кільканадцять селян вже одержало акт”.

Селянські страйки викликали бурхливу реакцію преси. Польські видання спочатку поставилися до страйків дуже прихильно. „Зразу всі, — писав „Громадський голос” у № 16-17 за вересень 1902 року, — навіть ворожі нам польські часописи писали, що причиною страйку є дуже нужденна платня робітників і величезний визиск хлопів. Всі признавали, що хлопи дуже поважно поводяться і що найбільше вишколені по містах не вміють ліпшого ладу удержати, як хлопи страйкарі. Коли страйк обхопив цілу майже східну Галичину і пани почули, що їм горить земля під ногами, вдарили на страйкуючих всі польські газети крім польської преси соціалістичної мов на розбійників, гайдамаків, рабівників. І не дивота. Вся польська преса є в руках шляхти, що дає на ню гроші, мусить писати, що шляхта хоче. Крім того поляки зрозуміли, що вони не правно господарюють в східній Галичині і що страйком руський хлоп може скинути їх панування. І тому зараз станули всі по стороні шляхти і жидів а против хлопів. Виписували несотворенні речі на хлопів, що се бунт, що ріжуть та палять, аби тим способом представити перед властями хлопів яко розбійників і щоби шляхта дістала якнайбільше війська против хлопів, стан виїмковий і польові суди. Руські газети вічно простували, що то все брехня, але польські ще більші брехні виписували.

Різні способи подавали панам, як зломити страйкарів. Все сходило на се, що треба сколонізувати мазурами Русь, аби відібрати руським хлопам землю і заморити їх з браку зарібку голодом. Лише деякі пани лютилися на саму гадку про мазурів, котрих бояться як вогню, аби їх не різали, як в 1846 р., за такий визиск, як руських хлопів”.

Знайшов селянський страйк відгомін і в німецькій пресі. „І так, — повідомляв „Громадський голос” у № 16-17, — „Arbeiter Zeitung”, орган німецьких соціалістів, дуже докладно писала про страйк і відносини в Галичині і не щадила слів, щоби нап'ятнувати польське панування. „Die Zeit” цілком предмегово і безсторонньо подав причини нашого страйку і виказав, що Поляки руйнують наш край, маючи тут власть в своїх руках. „Neue freie Presse”, найбільша газета в цілій Німеччині, подала, як у нас досі платили сільським робітникам і виказала, як їх пани визискують, і не дивувалася, що тепер вибух страйк, котрий повинен

вже був давно вибухнути. Дуже докладні і безсторонні справоздання зі страйку подавали також „Das Vaterland” і „Deutscher Volksblattt” і виказували, які то кривди діються нашим хлопам від панів. Одна з тих газет помістила також допись зі Самбора під заголовком „Ordnungen in Ostkandalicien” (Порядки в східній Галилеї). Німець дописуватель, що перебував довший час в Галичині і пізнав „галицький рай”, змалювавши ту неправду, яка діється на кожному кроці в Галичині, каже, що причиною нужди є жид-п'явка і пан дзедзіц; з нуждою матеріальною йде в парі моральна нужда, народ темний, дурний, а доказом незвичайної темноти є тисячі дівчат проституток, що то їх польська господарка звела з чесної дороги. Берлінський тижневик „Nation” (Народ) з 9 серпня 1902 помістив про галицькі страйки слідуєче:

„Несупокої в Галичині вказують, о скільки польській пануючій кліщі удалося зробитись паном руського хлопа. Ми не маємо жадної симпатії для гайдамацького насильства Польщі; воно є варварське і zarazом противне своїй цілі. Зате ми є переконані, що кожне польське володіння, де воно лиш є, спроваджується лише до того, щоби економічно пригнітати і визискувати нижчі верстви і власної народності, а тим більше ще чужої. Без сумніву найліпшої методи, яки визискувати, викорінювати і нищити чужу народність, можна буде добре навчитися в Росії, в Румунії а ще ліпше в Галичині”.

На думку газети „Діло”, „одним страйком набрали Русини в очах Європи більше значення, як не знати кількома маніфестаціями”.

Ганебно вели себе в час страйку галицькі москвофіли. З того приводу „Громадський голос” заявив: „І москвофіли з Г а л и ч а н и н о м і Русским Словом добре робили службу панам. Вони вже давно перейшли на службу панам. Але годі казати чоловікові „злодію”, коли ся його не зовило на гарячій учинку. Так і з ними: служать панам, а удають руських патріотів. Аж при страйках показали, хто вони. Коли цілий нарід застрайкував, вони пішли панам на руку і станули против страйків. Впрочем, знають пани, кого брати на службу. Москвофіли стільки літ зраджували нарід і вже добре научилися свого ремесла. Ніби прихильні народові запродають його ворогам. І так зробили в часі страйку, лиш зробили се явно і виразно. Москвофіли на провінції агітували против страйків, відводили від борби своїх прихильників-хлопів і тим способом дуже ослабили результат страйків. Зовсім інакше був би випав страйк, якби не робота москвофілів против страйків. На їх роботу дуже числили пани і в части не завелися”.

Далі газета давала більш точне пояснення: „Коли так провінційні москвофіли рили практично, то їх генерали в Галичині, в Русским

Слові і Русській Раді коломийській вели борбу против страйків через цілий рік. Перша Русская Рада написала ще в зимі по причині організації комітетів страйкових на Покутю статтю против страйку, а за нею повторили Русское Слово і Галичанин. Тоді виходило се в додатку на підду денунціяцію роботи тамошніх радикалів перед панями. Коли розгорілася борба страйкова і по стороні страйкуючих станули всі чесні часописи цілої Європи та Америки, москвофіли, перекуплені польською шляхтою, почали поборювати страйк всякими підлими способами. Видали офіціальну відозву против страйку ніби для добра хлопів, аби не боролися, бо за се треба буде в криміналі сидіти, за що дістали похвалу від всіх панських газет. Звалили цілу справу на радикалів і всяких соціалістів, що то їх лише справка, що хлопів збаламутили (хіба сто тисяч народа годі збаламутити!) і сим дали панам сильне оружје в руки. Бо зараз пани зачали кричати, що хлопи не боряться з найпідлішим визиском на світі, але се бунт; а на бунт виїмковий стан і шибениця. А все покликувалися, що так пише Г а л и ч а н и н . „Тільки злодії або з ума шедші можуть пропагувати страйки на селі, та злочинна агітація очевидна”, — так пише Г а л и ч а н и н в ч. 162. Розбійники і злодії викликали страйк; їх на гак і всему кінець буде, отсе рада Г а л и ч а н и н а польським панам. І пани послушали. А перед народом удавали добродіїв, що, мовляв, не страйкуйте, бо замкнуть до криміналу. А самі перші показали шляхті дорогу, що тюрмою можна зломити страйк. Ба що ще. Впровадити між солідарну масу безхарактерність (самі вони в тім майстри найліпші!) се друге їх средство в службі панам. Бо ось то пишуть вони на се, як хлопи не пускали робити спроваджених гуцулів або бойків:

„Не допускаючи їх до роботи, ви звертаєте силу страйку против них, бо не даєте їм заробити на той сам хліб насущний, котрого ви добиваетесь. Подумайте тільки, що наші брати з гір гуцули, робітники з сіл, де нема страйку, або навіть люди з ваших сіл, не з розкоші, тільки з біди ідуть на роботу на чужі ниви. Представте собі, що і у них є родина, є старенькі родичі і діти, котрих в зимі жде голод, если їх сини і вітці, браття і сестри не зароблять літом. Не забувайте, що борба против них, то борба против рідних братів”.

Так пишуть москвофіли! Зрадники хотять схрунити народ! Таж ніхто з розкоші не страйкував. А впрочім на цілім світі ніхто би не виграв жадного страйку, якби послухав ради москвофілів і хрунів. Коли хто за гроші чи за ковбасу продасть голос, то москвофіли оправдають його поступок лайдацький, бо ж він був голоден і діти його були голодні! Відай дуже мало замотелечених москвофільством хлопів послуhalo

ради Г а л и ч а н и н а . Правда, москвофіли-мужики так робили і ламали страйк, але їх небагато було”.

На той час застрелився барон Бруніцький, і це також було занесено на карб селянських страйків, мовляв, проти кого ви страйкуєте — пани так само бідні, і Бруніцький застрелився, бо не мав чим полатити боргів. „Бруніцький, — пояснював ситуацію той же „Громадський голос”, — мав у Заліщиках і околиці 5 000 моргів найліпшої землі і величезний млин паровий у Львові. Се має бути у москвофілів бідний чоловік, такий бідний, як мужик, що му з голоду умирають діти. Чи гр. Потоцький, що за одну ніч програв у карти 3 мільйони корон, також бідний! А Потоцький, маршалок крайовий, що має 1 мільйон 200 тисяч зр. річного доходу, також бідний чоловік! А Сапєги, Сангушки і прочі також так бідні як хлопи! Се хіба може сказати підлий льокай панський — москвофіл! От так прислужилися наші зрадники москвофіли панам в страйковій борбі. Не скажемо ту ані слова до замотеличених хлопів москвофілів. Нехай они тримаються зрадників. Лише їх діти може прийдуть до розуму і не дадуть себе дурити”.

У вересні виступи селян пішли на сгад. „Громадський голос” у № 16-17 підбивав підсумки: „Східна Галичина пережила сего літа тяжку борбу. Руський хлоп, економічно визискуваний від непам’ятних літ, обдертий в 1848 р. з землі, позбавлений всяких горожанських прав, темний і загулюканий, заражений на кримінал за ляда упімнення ся о свої права, копаний чужими і своїми, не сподіючийся нізвідки помочі, хлоп, що стратив віру у справедливість, сей хлоп піднявся мов велет до борби з тими, що давили його стільки соток літ. В першій хвилі ніхто не сподівався такої великої сили у хлопів, ні пани, ні руська інтелігенція. Правда, руські радикали, а головню В. Будзиновський, вже від 7 літ приготовляли хлопів до страйкової борби, але лиш теоретично. Ніхто не працював між народом над з’організуванням страйку, крім коломийщини і снятинщини, де вправді не було страйку сего року, але де радикали цілу зиму і весну працювали над з’організуванням комітетів страйкових і взагалі страйкової тактики. І не диво, що ніхто не довіряв у першій хвилі, що борба розгориться в більше як 400 громадах, що більше як 100 000 людей підійметься до борби. Аж коли се сталося, тоді і вороги затрубили на трьзогу і руська суспільність повірила в силу народу і взялася до роботи. Що було причиною, що страйк руських хлопів захопив таку велику просторінь і таку масу хлопів? Визиск і десять разів визиск робітників великими панамі. Хлоп робив майже за дармо на панськїм лані. Що він заробив, то не вистарчало на його прожиток, не ставала шкіра на виправу. Скільки він ще мусив витерпіти від панських

посіпак лайок, скільки разів дістав поза вуха чи на лані, чи вечером при виплаті, та сей додаток ховав до кишені. Скільки наклонявся всяким скотам, аби дістати так нужденно платну роботу. Скільки разів мусив він знявши капелюх перейти через велике подвір'я і годинами вичікувати на дворі за нужденною заплаатою. Скільки разів ошукували його, не заплативши йому за тяжку його працю, або заплатили квітками, за котрі корчмар давав йому скільки хотів і що хотів. Се признали зразу навіть ворожі нам часописи польські.

Є у нас закон про лихву, але не на панів і посесорів-жидів. Вони кривдили немилосердно довгі літа безкарно мужика і він не міг ніде знайти на се помочі ні рятунку. Аж сам собі поміг.

Наш хлоп не має ні лісу, ні пасовиська. А що ж він значить без сих двох підстав? Видерли йому ліси, пасовиська і землю і пустили голого ніби на волю. Але голий не може жити. Він мусить солоно платити за ріще і за траву. Але й сего не дістане, коли прогнівить якою дурницею пана. Нехай він замерзне в зимі без кусника патика, нехай худоба його вигине, то нічого. Він на се й уродився, аби таки зараз гинув. А скільки то тисяч річно мусять заплатити шкоди панам. Пан його обмотав довкола своїм ґрунтом, так що й рушитися годі. Рушишся, то попадеш на лан, а за се заплати в десятеро стільки, що зробила твоя худоба шкоди.

Пан се потентат в повіті. На його услугах і староство, і суд, уряди всякого роду, жандарми, військо, возні, учителі, всяка погонь і заволоки. Все лише на мужика та мужика. Ніде не знайдеш справедливості. В громаді хрунівська рада і вїйт, що ссе мужицьку кров гірш вампіра, в раді повітовій вороги хлопські, в сеймі пани і попи, в парламенті пани — отсе все заступники хлопа. Він не видить вже рятунку для себе. Утікає за море мов звір гонений з місця на місце. Але і там переслідує його галицька темнота. Нема рятунку.

А ту його прарідну землю забирають мазури і жиди... В сеймі нові гарапи плетуть. Конаючого мужика можна буде добити, і кінєць з ним.

Але конаючий віджив. Мов той велет стрепенувся і задрижали стовпи польсько-шляхетського ладу в Галичині”...

Страйк досяг своєї мети. На жаль, страйкуючі висували тільки економічні вимоги...

Іван Франко не міг не цисати про страйк. У газеті „Die Zeit” з'явилася його велика стаття „Bauerstrikes in Ostgalizien” („Селянські страйки в Східній Галичині”), яка так і залишилася в німецькій мові — її обминули увагою всі можливі видання творів Івана Франка, в тому числі й 50-томне. Перша та друга частини цієї праці були опубліковані в № 27

„Die Zeit” від 23 жовтня 1902 року, а третя частина — в щотижневому додатку до газети (т. XXXIII, № 422 від 1 листопада цього ж року). Стаття була написана вже після закінчення селянських страйків. У ній Іван Франко зосередив увагу на причинах їх виникнення, перебігу, результаті, якого вони досягли, а також показав, що напередодні чергових виборів страйковим рухом вирішили скористатися різні політичні сили, зокрема соціал-демократи, які твердили, що страйки є виключно соціальним явищем, стихійним вибухом експлуатованих; пануюча шляхта, котра намагалася пояснити вибух тих страйків підбурюванням селян соціалістами та українськими націоналістами; українські національні сили (націонал-демократи та радикали), які розглядали страйк як підготовлену ними цілеспрямовану боротьбу проти польської шляхти. Проаналізувавши зібрані факти, Іван Франко показав, що погляд кожної з політичних сил є хибним, а самі страйки є складним явищем, породженим різними об’єктивними причинами.

Іван Франко заперечив вагомість ролі соціал-демократів у страйковому русі. Він визнавав, що робота соціал-демократів у містах щодо організації страйків мала певний вплив на сільське населення, але аж ніяк не могла допровадити до такого руху. Страйк був результатом планомірної акції радикальної партії та її лідерів: Юліана Бачинського, Льва Турбацького, В’ячеслава Будзиновського та інших.

„Східно-галицька земельна власність, — писав Іван Франко, — не була зненацька заскочена цьогорічними страйками. Ознак було багато. Панівний клас, який відчував би за собою не тільки права, але і обов’язки, постарався би попередити загрожуюче лихо. Але в Галичині нічого не зроблено для поліпшення становища трудового селянства”.

Далі Іван Франко подавав причини страйку. Найголовнішою з них було те, що половина, а то й три чверті селян терпіли невимовні злидні. В Гусятинському повіті страйк охопив усі громади. Найперше спалахнуло незадоволення в маєтностях Потоцького. Масовість виступу селян була вражаюча. Польській пресі не залишалось нічого іншого, як заявити, що страйки є результатом звичайної української націоналістичної агітації.

Селянські страйки Франко ставив в один ряд із проектами уряду щодо землі, які селяни сприйняли як наступ на залишки їх свобод, чим і скористалася радикальна партія, розгорнувши широку роботу на селі. Безумовно, що поштовхом до страйків були і сецесія українських студентів, і заворушення львівського пролетаріату та страйк тернопільських будівельників. Іскрою, що розпалила страйкове полум’я, стала конфіскація статті В. Будзиновського, від якої в газеті залишився тільки

заголовок „Страйк”. Через два тижні в результаті інтерпеляції ця стаття появилася у Відні. По Галичині зі швидкістю блискавки пронеслась вістка, що столиця імперії дозволила страйк, а галицька шляхта, яка нещадно давить селян, скрила цей факт. Вістку, що Відень дозволив страйкувати, активно ширили радикали, селяни відразу в неї повірили, і страйки майже одночасно почались на Львівщині і Бережанщині, а потім у Бібрці, Збаражі, Гусятині, Тернопільщині та Бучачі. Страйкуючі не знали, чого добиватися. Вони знали одне: що вони бідні...

Поміщики не збиралися йти на уступки селянам, а тому пригасити вогнище їм не вдалося. Тим часом вийшла брошура В. Будзиновського та С. Вітика „Як організувати страйки”, а український національний комітет опублікував відозву, в якій назвав страйк однією з форм боротьби українського народу за свої економічні та національні права...

Іван Франко прагнув показати у статті характер страйку, бо саме це визначало рівень свідомості села. На питання, чи страйк носив виключно економічний характер, він відповів, що і так, і ні. Так, бо був спрямований проти поміщиків. Ні, бо все-таки це не була боротьба селянських пролетарів проти багатіїв. Навпаки, багаті селяни підтримували бідних.

Не мав страйк і чітко вираженого національного характеру. Серед страйкуючих було 20 % бідних польських господарів. Однак страйк проводився значно успішніше там, де селянство дійшло національної свідомості.

Страйк застав Івана Франка в Криворівні, куди він разом із сім'єю виїхав на короткий відпочинок. Зупинилися у Проця Мітчука-Ціменюка (так називає його у своїх спогадах про перебування Івана Франка в Криворівні тамтешній парох Олекса Волянський, хоча насправді Мітчук-Ціменюк називався Микола). Вперше Ольга Франко з дітьми гостювала в нього 1900 року, але довго не затрималася, бо їй стала докучати грижа і вона повернулася у Львів, щоб зробити операцію. Наприкінці вересня 1900 року Іван Франко відвіз дружину до знайомого лікаря Володимира Кобринського у Коломию, який і зробив операцію. Чому її не було зроблено у Львові — невідомо, як і невідомо, якого характеру була грижа. Відомо лише, що до одної біди додалась інша. „У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа, — писав Франко А. Кримському в жовтні 1900 року. — У неї була руптура (грижа), яку оперовано щасливо, а тепер появилось божевілля на тлі зразу еротичнім, а потім релігійнім. Правда, їй тепер уже ліпше (вона живе в Коломії в домі одного знайомого лікаря), але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже утлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде

тільки хвилеве. Сей останній припадок у зв'язку з тисячними іншими прикростями страшенно прибив мене, і я іноді й сам почуваю страх, що збожеволю”.

Гроші, вилучені за наклад збірки „Із днів журби”, пішли на лікування дружини. У цьому ж листі Франко виправдовувався перед А. Кримським: „Вибачайте, що не вислав Вам екземпляра своїх нових віршів, але їй-богу, у мене самого нема ані однісінького. Злидні змусили мене продати весь наклад за 120 гульд., які прийшлося видати на те, щоб жінка мала вигоду в шпиталю, і за операцію”.

Про Франкове нещастя йшлося і у листі В. Гнатюка М. Коцюбинському від 6 жовтня 1900 року, який був відповіддю на лист від 30 вересня 1900 року, в котрому М. Коцюбинський запитував, чого мовчить Іван Франко, який обіцяв його дружині Вірі Устимівні написати передне слово до збірки оповідань.

„Доктор Франко, — писав В. Гнатюк, — тепер страшенно прибитий, його жінка була хвора на руптуру ціле літо і лежала в шпиталі. Там зробили їй операцію, і вона видужала, а вернувшись додому, почала попадати в божевілля. Доктор Франко відвіз її до Коломиї до одного лікаря, де вона лічиться, але чи вийде з того, не знати. Внаслідок того так зжурений, що трудно братися за що нове наразі. Обіцяв одначе, з кінцем сього місяця написати статтю для Вашої пані, і як вона буде готова, я пришлю її”.

До Віри Коцюбинської Іван Франко напише листа 17 січня 1901 року. У ньому він пояснить, що обставини склалися так, що він не може написати передмову, і доповнить, що високо поважає і цінить талант її чоловіка.

З тих листів можна зрозуміти, в яких умовах розпочиналось будівництво власної оселі.

Франко вирішує повезти дружину на відпочинок. Подалі від людей, на природу, яку вона так любила.

Вибрав глуху-преглуху закутину на Гуцульщині — село Криворівню, куди можна було дістатись або доїхавши залізницею до Ворохти, а відтак фірою через верхи гірською тропою, проїжджаючи Жаб'є, або ж через Косів, а відтак через Город, Соколівку, Яворів і Ясенів. Зазвичай вибирали першу дорогу.

Найповажнішою ссобою в Криворівні був отець Олекса Волянський 1862 року народження. Він закінчив теологію у Львівському університеті і 1886 року висвятився. Відразу ж був скерований на душпастирство в село Тлусте Заліщицького деканату, де священникував до 1889 року, а відтак служив у Сереті на Буковині, звідки 1893 року

був скерований у Криворівню парохом церкви Різдва Богородиці, збудованої 1818 року.

Олекса Волянський залишив цікаві спогади про перебування Івана Франка в Криворівні. Ці спогади вперше були опубліковані у збірнику „Спомини про Івана Франка”, що вийшли в бібліотеці „Нового часу” у Львові. У радянські видання спогадів про Івана Франка вони включались зі значними купюрами.

„Село Криворівня повіту Косівського, — писав О. Волянський, — вже з давен-давна мало якусь притягаючу силу зразу для всякого роду туристів та прогульковців (як в липні 1887 року велика прогулька наших академіків на Чорну гору, яка через велику повінь не досягнула була своєї цілі та застрягла в Криворівні, в домі о. О. Бурачинського, числом 45 осіб, а по тридневнім вичікуванні ліпшої погоди таки розв'язалася в Криворівні, і кожний з учасників спішив домів якою міг стежкою, бо яку-таку комунікацію аж у два тижні привернули дотичні громади), а від 1900 року — як оселя для літників, або, як загально тутейші гуцули та інтелігенція називали їх „холерниками”, як оселя холерників”.

Відкрили Криворівню для відпочинку дружина Володимира Гнатюка та дружина Івана Франка ще 1899 року, коли обидві здибались у Косові. Через свою матір Олена Гнатюк, дружина Володимира Гнатюка, була пов'язана з родиною Бурачинських, про яку о. Волянський в спогадах писав так: „Для ліпшої орієнтації моїх споминів мушу ще додати, що парохія Криворівня була гніздом роду Бурачинських, який держав цю парохію поверх 100 літ у своїм посіданні. Патріархом цього роду був Андрій Бурачинський, який мав п'ятьох синів і сім доньок. З доньок одна була за Яковим Головацьким. По смерті Андрія обіймив парохію його наймолодший син Йосиф Бурачинський, одружений з Зиновією Навроцькою, рідною сестрою звісного нашого економіста Володимира Навроцького, і перебував у цій парохії від 1863 р. до 1893; в цім році в місяці квітні перенісся на пароха до Княздвора коло Коломиї, де був парохом до своєї смерті, що наступила 13 грудня 1905 р. Покійний Йосиф Бурачинський мав шестеро дітей — двох доньок і чотирьох синів; старша донька, подружена з о. Ол. Волянським, бувшим парохом у Криворівні від 23 жовтня 1893 до 10 лютого 1923 р., а тепер у Соколівці, того ж повіту; молодша Цизя (Кикелія) була подругою д-ра Ів. Курівця, довголітнього лікаря в Калуші, а тепер у Львові від 1917 року; вона померла 28 квітня 1924 р. у Львові. Синів мав: Андрія — штабового лікаря, Ераста — інженера лісництва, обидва тепер у Румунії, Йосифа — радника судового в Хойніцах, і Тита — лікаря-оператора, тепер у Львові”.

Словом, Олена Гнатюк, яка була двоюрідною сестрою дружини О. Волянського, вирішила якоїсь неділі відвідати рідню в Криворівні і взяла до товариства дружину Івана Франка. З Косова до Криворівні всього 28 км. „Таке віддалення в горах, — пояснював О. Волянський, — рівняється 7 км на Поділлі, бо чар околиці і краса гір, а притім розлогість сіл уздовж дороги, де село з селом, а хата з хатою сусідують з собою, не мучать так, як віддалення подільських сіл, а просто підбадьорюють чоловіка до дальшої їзди чи ходу, щоби ще більше налюбуватися красою наших прегарних Карпат, особливо Косівського їх ділу.

Обидві пані (хоча д. Гнатюкова вже знала Криворівню, буваючи у свого вуйка о. Йосифа в гостях), захоплені красою нашої гірської природи, як не менше гарним положенням самого села, що розложилося в долині Черемошу, а навкруг оточене верхами гір, немов вінком, покритими ще тоді доста щільно чатинними лісами, між якими не бракувало і білорогої берези, темно-зеленого бука, крилястого явора та інших листових дерев і корчів, заявили нам, що в найближчій будучності виберуться на вілегіатуру до Криворівні.

І дійсно, в липні 1900 року В. і О. Гнатюки та д-ва О. Франкова з дітьми з'їхали до Криворівні і замешкали на Заріччі, по правім боці Черемошу (волоський бік), перші в хаті дяка Михайла Мойсейчука, а Франкова — в хаті Проця Мітчука, *ulgo* Цімінюка, місцевого господаря.

В тім році не приїздив чомусь д-р І. Франко, і хоч пізнали ми д-ву Франкову, то самого Франка ми ще не знали”.

З Іваном Франком О. Волянський познайомився під час святкування 25-літнього ювілею його письменницької праці. „Пригадую собі добре, — писав О. Волянський, -- яке враження зробила моя поява у залі (Frohsinn-у), а навіть комісар поліції, який сидів у першій ряді крісел, звернув свою бачну увагу на мене, обернувшись лицем до того ряду крісел, де я зайняв був своє місце.

Це зовсім мене не збентежило, навпаки — вправило мене в ще ліпший настрій, а коли ще побачив другого по чину товариша і то не абиякого галицького священика, але — о чудо — з під'яремної Закарпатської України, як мені про це пояснив був д. Гнатюк, о. Балабана, то тоді повстала була у мені гадка, що приходить час, коли проломляються льоди, які ділили старшу українську суспільність від Франка, та колись прийдуть іще до нього з поклоном, але чи не запізно? На жаль, мушу сказати, що запізно.

Тоді-то я перший раз побачив Франка та і познайомився з ним, але перелетно, як то звичайно буває при таких нагодах і таким великим здвигу людей”.

Перший раз Франко приїхав у Криворівню 1901 року і замешкав у Проця Мітчука. Прибули Франки десь між 10 та 20 липня, про що свідчать два листи Лесі Українки: перший до М. Павлика від 3 липня 1901 року, в якому повідомляла, до „думала 10 липня їхати до Львова, аби ще там захопити Франка для деяких своїх справ, та потім виявилось, що ті справи можуть пождати” (Леся Українка. Твори в 12-ти томах, Київ, 1975-1979, т. XI, с. 245); другий — адресований уже Іванові Франку в Криворівню 20 липня 1901 року (у ньому просила нікуди не відлучатись зі села, бо між неділею 21 липня і серединою 24 липня вона по дорозі у Буркут буде проїжджати Криворівню і дуже б хотіла побачитися з ним).

20 квітня Леся Українка з Климентом Квіткою виїхали до Львова, були там 21-24 квітня, а відтак виїхали до Ольги Кобилянської в Чернівці і Кімполунг. 13 липня вони вибралися в Буркут через Вижницю, де затримались у місцевої мешканки А. Москви, а 21 липня через Яворів, де зупинилися в Окуневських, відтак Криворівню виїхали у Буркут.

22 липня пополудні Леся Українка зустрілася з Іваном Франком, а вранці 23 липня вирушила далі в дорогу. Цього ж 23 липня поетеса повідомляла О. Кобилянську: „В Яворові були півдня; слідуючий ранок, а в Криворівні були стільки ж само”. В Криворівні зупинилися в отця О. Волянського.

При зустрічі в Криворівні Леся Українка домовилася з Іваном Франком, що він опублікує у „Літературно-науковому віснику” її поезії, а також напише передмову до збірки українських новел у перекладі О. Кобилянської на німецьку мову.

Одержані від Л. Українки вірші у циклі „Ритми” „Де поділися ви, голосні слова”, „Чи тільки — блискавицями літати...”, „Якби оті проміння золоті”, „Хотіла б я уплисти за водою...”, „Ні! Я покорити її не здолаю” та „Якби вся кров моя уплинула отак” (остання була написана в Кімполунзі 6 червня 1900 року під час відвідин О. Кобилянської) Франко опублікував у XV томі „Літературно-наукового вісника” за липень.

Після цього циклу Іван Франко помістив свій цикл „Буркутські станси” (стор. 237-238), куди увійшли чотири поезії: „Кичера в мглі”, „Дівчино, моя ти рибачко”, „Найгарніша для нас загранична квітка” та „О, розстроєна скрипка, розстроєна...”

Дещо раніше в XIII томі було опубліковано оповідання Лесі Українки „Над морем”. Наступного, 1902, року Іван Франко у 1 книзі XVII тому друкує цикл „Хвилини”, що складався з чотирьох поезій: „Ein Lied ohne Klang” („Якби мої думи німі”), „Свята ніч”, „Ви щасливі, пречистії зорі...”, „Талого снігу платочки...”.

Іван Франко погодився написати й передмову до перекладів Ольги Кобилянської творів українських письменників на німецьку мову, але чи написав її, невідомо, бо збірка не вийшла через смерть її видавця Людвіка Якубовського.

Тоді ж Леся Українка запросила Івана Франка відвідати її в Буркуті. Поет обіцяв приїхати і слова дотримав. „Мені перебили листа вечерею, — повідомляла Леся Українка Ольгу Кобилянську 1 серпня 1901 року з Буркута, — а потім я пішла вже до своєї хати, аби дописати листа, коли здибую по дорозі Франка, в товаристві двох мужчин. Всі три наче з небес упали на Буркут. Отже прийшлося вистарати їм вечерю і взагалі за гостей прийняти, бо якось так виходило, що Франко головню до мене приїхав” (Леся Українка. Твори в 12-ти томах, Київ, 1978, т. XI, с. 264). Було це 1 серпня 1901 року.

Буркут, що в 40 км від Жаб'яго (зараз смт. Верховина), називали забутим Богом і людьми. Це була глуха місцина з мінеральною залізною водою.

В листі до батька від 14 липня 1901 року Леся Українка писала про Буркут: „Це колонія для анемічних, високо в горах; не город і не село, просто доми серед лісу. Є там „заклад купелевий” (ванни) залізної води, під наглядом лікаря. Це щось як санаторій, тільки без дорогого шику” (Там само, т. XI, с. 253). 25 липня вона додала: „Добре тут те, що нема тут куряви зовсім, бо нема вулиць, а тільки стежки і всього одна проїзна дорога, та й по тій мало хто їздить, бо тут людей мало. Тут всього чотири домики в лісі... всі близько один від одного. Тут є натуральна залізна шипуча вода, досить добра на смак” (Там само, с. 257-258). Цей лікувальний заклад, який діяв тільки в літній сезон, вела Теофіля Лакуста, а лікарський нагляд забезпечував лікар Володимир Йосафатович Кобринський.

У радянський час цей курорт був закритою зоною в прикордонній смузі, зараз доведений до повної руїни.

В Буркуті Іван Франко пробув до 5 серпня 1901 року — про це свідчить поштова листівка з фотографією тогочасного Буркута і написом від руки: „Спомин з Буркута 5. VIII. 1901” та автографами Івана Франка і Лесі Українки („Народна творчість та етнографія”, № 1, с. 74, 1971 р.).

Про перебування Франка в Буркуті згадує і чоловік Лесі Українки — у статті „Іван Франко як виконавець народних пісень”, уперше опублікованій у збірнику статей „Творчість Івана Франка” (Київ, в-во АН УРСР, 1956 р.), „Франко, — писав він, — розмовляв там вечорами з Лесею Українкою про літературу, а дізнавшись від неї, що я збираю

народні мелодії, він став наспівувати для запису пісні, вивчені ним у рідному селі Нагуєвичях, і в інших місцевостях Прикарпаття. Я записав з голосу Франка 32 мелодії. Франко не знав музичної грамоти, і запам'ятовував мелодії без нот. Слова пісень записував. Але в Буркуті, звичайно, з ним не було записів. Цим пояснюються незначні розходження між словами, що я їх підписав під нотами і текстами, які пізніше опублікував він сам, і тими, які за його рукописом видав Ф. Колесса... Спів Франка справив на мене таке сильне і тривале враження, що досі мелодії, відтинки виразу, тембр його голосу лунає в мене в ухах".

Невдовзі, між 6 і 14 серпня 1901 року, після повороту Франка в Криворівню Леся Українка написала йому листа, в якому передала „ширий привіт" від О. Кобилянської, додавши, що К. Квітка „часто згадує про Вас, між іншим і про те, що Ви один з трьох знаменитих туристів зволили попроситись з ним при від'їзді. Нам тут дуже бракує Вас, cher Maitre (без компліментів), і Вас (се найбільше), і Ваших пісень, і — Ваших пстругів!" (Леся Українка, твори в 12 томах, т. XI, с. 265, Київ, 1978 р.).

Написаний у Буркуті або ж після його відвідин цикл під назвою „Буркутські станси" чи не найкраще пояснює тодішній стан Франка: брак поетичного натхнення, пригнічення, депресія:

Стільки рук нетямущих, брудних
Доторкалося струн чарівних...
(„Розстроєна скрипка...")

Щось темнее душу гнітить,
Якихсь дум обігнаться не мож.

Щось таке, мов докір,
Над душею гука...
(„Кожда кичера в млі...")

„Буркутські станси" були включені до збірки „Semper turo", виданої 1906 року. Третій вірш збірки („Найгарніша для нас...") вийшов із посвятою „Таємничій Ользі С." У першій публікації цієї посвяти не було.

Про „таємну" особу йдеться у листі Лесі Українки до Ольги Кобилянської від 6 вересня 1901 року: „В Кутах я мушу зложити візиту п. Стефановичевій, ми з нею пізнались в Буркуті, і мені та симпатична жінка дуже сподобалась..." (Там само, т. XI, с. 271). Ольга

Стефанович була дружиною священика з Кут Володимира Стефановича і дочкою священика Жаб'яго (Верховини) Коржинського. В Буркуті зазізнався з Ольгою Стефановичевою й Іван Франко та присвятив їй цю поезію.

В. Стефанович був добрим знайомим Франка ще з Львівського університету, де навчався на теологічному факультеті з 1878 по 1884 рік. Народився 1858 року, 1884 року прийняв священичий сан, одружившись перед тим з Ольгою Коржинською, дочкою пароха села Жаб'є Теодора Коржинського. Молоде подружжя замешкало у Вашківцях на Буковині, де о. В. Стефанович був священиком до 1894 року. Відтак подружжя перебралося у Корчин коло Коломиї, звідти — в Стопчатів, що неподалік пам'ятного для Франка Яблунова. З 1898 року В. Стефанович став священиком міста Кути, і саме його та його дружину Ольгу хотіла відвідати Леся Українка 1901 року.

1905 року Франко пише „Буркутську романсу”, яка за життя поета ніде не публікувалася. Перша публікація з'явилася тільки 1926 року в № 8 (серпень) журналу „Життя і революція”. Цей вірш віднайшов у архіві Івана Франка, переданому НТШ, М. Возняк. У поезії описується краса околиці Буркута — двох гірських верхів Лукавиці та Ладескула, котрі розділяє бурхливий Чорний Черемош. Отже, можна здогадуватися, що в Буркуті Іван Франко був і 1905 року та в інші роки. Про це пишуть у своїх спогадах діти письменника: син Петро та дочка Анна, хоч їхні запевнення не мають жодного документального підтвердження.

Можливо, в 1902 році Іван Франко ходив до Буркута в товаристві Волянського, як про це згадує сам Олекса Волянський, подаючи, що вони робили „прогулянки далеко в гори (до границь трьох царів, себто до тієї точки в Карпатах, де сходяться кордони трьох держав: австрійської, угорської і румунської)”. Цією точкою в Карпатах якраз і були околиці Буркута.

Спогади Петра та Анни Франків про відпочинок родини у Буркуті, напевно, відносяться до 1905 року, коли їх мати деякий час відпочивала разом із ними в Буркуті, про що згадує Франко в листі до В. Гнатюка від 26 липня 1905 року: „Жінка з дітьми в Буркуті, та плачеться відтам, що дуже дорого і мабуть незабаром вернеться до Львова”.

На основі почутих у Криворівні від старих гуцулів переказів і оповідань Іван Франко у січні 1902 року написав оповідання з життя гуцулів під назвою „Терен у носі”. До цієї теми письменник повертався ще в 1907-1913 роках, пишучи поему під такою ж назвою. Оповідання „Терен у носі” вперше надруковано німецькою мовою у тижневику „Die Zeit”

(№ 527-532 від 16-21 березня 1904 року), а українською мовою — в автоперекладі — в 9, 10 книгах „Літературно-наукового вісника” за 1906 рік (т. XXXV та т. XXXVI). Поему під такою ж назвою вперше опублікував М. Возняк у збірнику „За сто літ” (1927 рік, кн 1).

В оповіданні та поемі „Терен у нозі” Іван Франко розповів про долю криворівнянського гуцула Миколи Кучеранюка, який „молодим парубком був п'яницею, забіякою і марнотратником. Зневажити, поганьбити, або й побити безневинного чоловіка, знасилувати дівчину — се для нього було так легко, як випити чарку горілки... Не одному допік до живих печінок...” Але люди йому простили, бо пізніше зробився він таки добрим і порядним чоловіком.

Поема „Терен у нозі” належить до кращих філософських творів Івана Франка про боже провидіння, але саме через порушену в ній тему постійно залишалась в тіні інших його поем.

Поему „Терен у нозі” Іван Франко присвятив пам'яті Зиновії Бурачинської (1848-1909), дружини пароха Криворівні Йосифа Бурачинського (1838-12.12.1903), який парохував у цьому селі з 1871 до 1893 року. Після смерті чоловіка (з 1893 року він став парохом Княздвору, що під Коломиєю) вона згадувала, що „зустрічалась того року з Франком двічі (раз в Буркуті, другий тут — в Довгопіллі)” (Там само, с. 273). Отже, Франки, повертаючись із Криворівні до Львова, поїхали через Довгопілля, а потім на Кути і Вижницю. В Довгопіллі родина Франків зустрічалася з Лесею Українкою.

Леся Українка про ще одну зустріч з Іваном Франком 1901 року (в Криворівні 22 липня) чомусь не згадує.

На час зустрічі в Довгопіллі може вказати лист Лесі Українки до Василя Стефаника від 27 серпня 1901 року, в якому вона писала, що виїздить „з Буркута на Довгополе 30 серпня 1901 року”, а десь 7-10 вересня буде у Вижниці (Там само, с. 271). Леся Українка справді пробула в Довгопіллі до 10 вересня. Про це свідчить її лист до О. Кобилянської від 11 вересня 1901 року, в якому Леся Українка писала з Вижниці: „Вчора цілий день їхала страшно невідгідною дорогою. В Кутах не була, бо перевтомлена дорогою”. Далі вона повідомляла, що виїде з Вижниці 13 вересня 1901 року і буде в Чернівцях того ж дня увечері (Там само, с. 274).

Отже, зустріч Лесі Українки з Іваном Франком у Довгопіллі відбулась між 30 серпня і 1 вересня, бо діти Франка повинні були з 2 вересня (1 вересня була неділя) піти в школу.

Напевно, саме цю зустріч Івана Франка з Лесею Українкою мав на увазі син поета Петро, коли писав, що „тоді в Довгопіллі жила на

одних вакаціях в домі священика Попеля Леся Українка". Він сплутав перебування в Довгопіллі в 1901 році з перебуванням родини Франків у тому ж селі в серпні 1898 року, коли Іван Труш робив портрет Франка, однак Лесі Українки тоді ще там не було.

Про перебування Івана Франка в Криворівні цього року О. Волянський залишив такі спогади: „Тепер ми познайомилися ближче, а сходячись щоденно чи то при купелі, чи на проходах, чи таки в моїм домі, пізнав я ту велич духу та серця при просто дівочій його скромності та ніжності.

Його лице завсігди мало вираз задумливості, а з очей його можна було вчитати, що під високим його чолом нуртує безупинна гадка про почин нового або про покінчення зачатого ним діла.

В товаристві чи то високо, чи низько вчених, чи з більшою, чи меншою просвітою заховав завсігди свою рівновагу й ніколи не дав по собі цього пізнати, щоби його це мучило. Насупротив, для людей гордих та зарозумілих, особливо для таких, що ніби чимось на літературнім полі відзначилися, себто що їх друкували, був без пощади.

Пригадую собі, що на якусь п'єсу покійного Л. Лопатинського, коли перебував сам Франко таки в моїй хаті на вілегіатурі, написав був таку гостру критику, що ми всі, себто я, моя жінка, теща та Курівцева, звернули були йому увагу на те, та він відповів нам, що з такими творами нема жартів, що треба це хабуззя нищити, щоби не занечищувало літературного поля.

Чи потім та критика появилася в „ЛНВ", цього вже не пригадую собі”.

Про яку п'єсу Лопатинського йшла мова — невідомо, як і невідомо ма рецензія Франка на неї.

1902 року поет знову в Криворівні, і знову на Заріччі у Мігчука. Приїхали у першій половині липня, на що вказує лист Івана Франка до В. Гнатюка з Криворівні від 18 липня, в якому письменник просить знайти у словнику класичної латини значення слова „blandus”. З листа до М. Сперанського, професора російської словесності в Ніжинському історико-філологічному інституті ім. князя Безбородька (11 серпня 1902 року він звернувся до І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1620, арк. 287-290) з проханням надати для виставки в Ніжинський інститут надруковані в Галичині українською мовою твори М. Гоголя) можна зрозуміти, доки були Франки у Криворівні цього року. М. Сперанський жив тоді на віллі В. Ягича в Аббазії, курортній місцевості Італії. Туди й був адресований лист Івана Франка, який вибачався, що не встиг вислати книги, але коли тільки повернеться до Львова („а это должно случиться к 1-му н. ст.

сентября”, — писав 20 серпня 1902 року), то не тільки вишле книги, але й зробить „полный библиографический список, где, что и когда было печатано из Гоголя в Галиции на малорусском языке”.

22 червня 1902 року, як стверджує Володимир Бонч-Бруєвич, відомий діяч більшовицької партії, у статті „Мое листування з Іваном Франком” — вона вперше була опублікована в книзі „Єднання братніх літератур” („Радянське літературознавство”, № 17, вид. АН УРСР, Київ, 1954 р.), а відтак не обминала жодних радянських „Спогадів сучасників про Івана Франка” — редактор „Жизни” як офіційного органу „легальних марксистів” В. О. Поссе звернувся до Івана Франка з проханням про співпрацю з цим „журналом”.

„На прохання редакції „Жизнь” від 22 червня 1902 р., — писав В. Бонч-Бруєвич, — Іван Франко через місяць повідомляв, що замовлену статтю напише. І справді ми в серпні 1902 р. одержали від Івана Франка політичну кореспонденцію — огляд під назвою „З Галичини”. У статті яскравими фарбами малювалось нужденне життя галичан-українців, сповнене безправності, експлуатації, залежності від католицьких та уніатських попів і постійних утисків з боку австрійських властей... Через великий розмір цієї статті її друк відкладали з номера в номер..., а врешті „Жизнь” перестала виходити... Ліквідуючи редакцію, я всі кореспонденції, придатні для „Искры”, відіслав В. І. Леніну, в тому числі і Франкову кореспонденцію... В. І. Ленін досить схвально поставився до цієї кореспонденції і хотів її надрукувати, але через переповнення „Искры” передз’явськими матеріалами Франкова кореспонденція так і лишилась ненадрукованою в портфелі редакції”.

Згодом редакція „Искры” перейшла в руки меншовиків, і Л. Мартов відмовився друкувати Франкову статтю.

Статтю „Из Галиции”, чи „З Галичини” Іван Франко мусив би написати в Криворівні. Про неї письменник ніде не пише, її так ніхто і не відшукав, а тому не згадує про неї і М. Мороз, автор бібліографії творів Івана Франка (1874-1960). Він же ж відніс статтю „Из западноевропейской общественной жизни”, що була опублікована в № 26 від 25 жовтня 1902 року в ленінській „Искре”, до статей, що приписуються Франкові, а І. Басс у статті „До питання про участь Івана Франка в „Искре”, друкованій 11 квітня 1958 року в „Літературній газеті”, таки називає Франка її автором.

Тоді ж у Криворівні був написаний і спогад про батька Якова „У кузні”, а також поезія „В альбом О. М..”, датована „Криворівня, 24 серпня 1902 р.”. За криптонімом О. М. крилась Ольга Макаревич, знайома Івана Франка, яка, можливо, в той час теж відпочивала в

Криворівні. Тут же поет написав другий варіант поезії „В альбом О. М.“, що починається словами „У безсонну ніченьку...“, датований „20 серпня 1902 р.“, і третій її варіант „Еге, небоже“ з датою 20 серпня 1902.

Перший із цих віршів був записаний в альбом Ользі Макаревич, а відтак опублікований 23 червня/8 липня 1908 року в „Ділі“. Назва вірша умовна. Ольга Макаревич була дружиною теолога Йосифа Макаревича, який народився 1877 року, після закінчення теології і висвячення 1904 року дістав скерування в Сасів Одеського деканату, де священникував до 1909 року, після чого став парохом села Покрівець Жидачівського повіту. У 1919 році перебрався на парафію в Ясінь Долішній Перегінського деканату, де його й застала Друга світова війна.

З часу перебування в Криворівні походить і передмова до збірки оповідань „Добрий заробок“. Під передмовою дата: 15 серпня 1902 року.

Підготовляючи до другого видання повість „Захар Беркут“, Франко доповнив передмову, написану до першого видання (1882), короткою заміткою з датою „Криворівня, 1 серпня 1902 р.“.

На основі зібраних у Криворівні 1901-1902 рр. переказів і оповідань старих гуцулів письменник написав у січні 1903 року повість „Як Юра Шикманюк брів Черемош“, у якій описав трагічну долю гуцула Шикманюка, котрий став жертвою підступності та шахрайства шинкаря. Повість уперше побачила світ у 1, 2, 3 книгах „Літературно-наукового вісника“ за 1906 рік. Іван Франко зазначив дату її написання — „9 цвітня 1903 р.“.

„У 1902 році побільшилася оселя „холерників“ у Криворівні ще на одну більше, — писав у спогадах О. Волянський, — бо того року загостили і п. Грушевські до Криворівні та замешкали в досить просторім домі місцевого гуцула Пилипа Зеленчука, першого багатиря криворівнянського та старшого брата церковного.

Пізніше той дім купила була читальня „Просвіти“ в Криворівні на свою власність, але воєнна хуртовина змела його з лиця землі, бо в липні 1917 р., коли відступали вже розревольтовані (збунтовані — авт.) москалі, наприклад славного Брусилова, про що згадує д. Д. Дорошенко в своїх споминах, підпалюючи всі придорожні хати та доми, спалили і той дім, та й дуже гарну віллу панства Грушевських, яку вони були собі купили в Криворівні з 3-морговим городом у дуже гарному місці та ще з гарнішим видом на долину Жаб'я і на ціле посереднє пасмо Чорногори.

Вакаційні ферії цього року проминули нам, немов один день, повна гармонія межі всіма трьома домами літників з осередком нашого

дому, загальна симпатія та ввічливість межі нами всіма, бо мушу ще тут додати, що Курівцева з своїми обома синами рік-річно аж до самої війни перебували у нас під час вакацій, щонайменше чотири тижні, не згадуючи ще про іншу рідню мою або моєї жінки та інших принагідних гостей, які гостили в нашій домі, гуртували нас усіх немов одну родину, та не було одного дня, щоби бодай ми, мужчини, не зійшлися та не перебули разом пару хвиль на милій розмові.

Добродій Гнатюк, ще тоді бадьорий тілом, уживав різних спортів, а що якраз того року забрала була повінь бер (кладку) на Черемоші, то треба було перевозитися дарабчиною з волоського боку на наш лядський бік. То ж д. Гнатюк хотів ужити веслярського спорту, а в намірі відвідати мене став на дарабчину, взяв суло в руки та ну ж переправлятися на другий бік, але вода в Черемоші не та, що на Поділлі, схопила дарабчину в свої обійми і понесла її руслом ріки; таким чином, д. Гнатюк замість переправитися на другий бік, опинився на яких 400 м нижче, а там уже недалеко був і гоць (штучний поріг до піднесення русла води для наводнення малинівки). То ж, рятуючи себе перед гоцом, скаче в воду, мокріський по пояс приходить до нас, ну, і перебирається в мої речі, нароком сказавши, на 20 см довші від його. Ця подія немало причинилася до загального розвеселення цілого нашого товариства, всі ми, особливо ж пані, натягали д. Гнатюка, однак не пригадую собі, щоби коли Франко докинув пару слів до загальної скарбонки жартів на цю тему.

Додати мушу, що й автору цих споминів трапилася така сама пригода з дарабчиною при переправі через Черемош, рівно ж з тими самими наслідками, що д. Гнатюкові”.

У Криворівні 1902 року Іван Франко познайомився з Лукою Гарматієм (30.X.1866—31.X.1924), сином Василя Гарматія, який помер у 1901 році й котрий був одним із останніх послів до Відня 1848 року. Він був педагогом, учителював спочатку на Поділлі, потім на Гуцульщині: у Тюлеві, Криворівні (1895—1900), Кобаках, Розтоках і Головах. Найдовше вчителював у Головах — з 1900 по 1912 рік. Проживаючи багато років серед гуцулів, Гарматій зібрав велику колекцію фольклорного та етнографічного матеріалу, яку передав у Етнографічний музей у Львові, а також музеям Ленінграда і Праги. З Франком познайомився листовно 1897 року в травні після того, як опублікував у квітневому номері часопису „Жите і слово” (т. VI, кн. 4) два листи Григорія Шашкевича до Василя Гарматія. Зауваживши неточності в поданій Франком біографії Василя Гарматія, Лука Гарматій написав Франкові листа (напевно, у травні, прочитавши квітневу книж-

ку), в якому уточнив деякі дані біографії свого батька, а також вислав знайдений між паперами батька лист дядя Пірожека з 1848 року. Цей лист та поправки до біографії Василя Гарматія Іван Франко опублікував у наступній книжці часопису „Жите і слово” за той же рік, перепрошуючи Луку Гарматія за допущену неточність.

„У бесіді про свою нову посаду в Головах згадав він (Лука Гарматій — авт.), — писав О. Волянський, — що попри саму його школу пливе потік, а в нім пстругів — що не міра. Коли ми це почули, заявили йому, що поїдемо до нього на пструги, одні як аматори пстругів на полумиску, а другі, особливо Франко, як аматори ловлі риб, а ще до того таких смаковитих, як пструги.

Одного гарного дня вибралися ми всі три — я, Франко і Гнатюк та моя й Гнатюків найстарші доньки і поїхали до Голов.

Село Голови лежить у такій закутині наших Карпат, що мало хто з наших туристів відвідав його коли, та, відав, і ми не конче були би його відвідали, якби не пструги, а ще більше симпатичні та вельми гостинні панство Гарматії.

Коли приїхали ми до Голов та привіталися з господарями, по обов'язковій перекусці, яка була нам конечно потрібна, бо такої дороги, хоча я вже зазнав неабияких, відвідуючи досить часто свої прилучені села Бистрець та Ріку Зелене, не зазнав іще був у своїм житті, пішли ми всі чотири на пструги.

Франко з саком, Гнатюк з гупалом, а я з Гарматієм — як дуже цією ловлею заінтересовані глядачі.

По двогодиннім безуспішнім бродженні наших обох рибаків, а нашим пригляданні цій їхній ловлі, вернули ми до хати, обіцяючи собі, що коли заночуємо, то завтра рано будуть пструги чемніші та дозволять наловити себе не то саком, але і жменею.

Однак і ранішня ловля не принесла там нічого, хіба що обидва наші рибалки змерзли були від бродження в зимній воді, а ноги їх були червоніші, як варені раки.

Розпрощалися ми з нашими гостинними господарями і поїхали назад додому, лише що ціле товариство вибралося пішки стежкою до Красноїлля, звідки вже починалася ліпша дорога, а я, як фірман, мусив іще раз відбуту ту принадну дорогу, переїздячи щонайменше 28 разів той потічок, багатий на пструги.

Мабуть, цих вакацій д. Франко вже більше не робив жадної виправи на пструги, а в вільних хвилях від праці задоволювався збиранням грибів, у чім був незрівняним спеціалістом, як також знавцем у відрізняванні здалих до їди грибів від ядовитих.

Дуже часто, як ішов Франко на такий грибозбір, поступав до нас та забирав нашу наймолодшу доньку Цюпу, і обоє йшли поверх нашої хати в Стоянівку або Осік та там збирали різні-прерізні роди грибів, причім Франко приучував її як пізнати правдиві та ядовиті гриби.

Одного разу принесли вони обоє таку силу грибів, нам досі не знаних як добрі до їди, що я просто заявив моїй жінці, щоби їх не варила.

На це Іван Франко сказав: „Ви, добродійко, зваріть, а я прийду та буду їсти”.

Жінка послухала Франка, зварила гриби, а коли Франкові по їх спожитті нічого не пошкодило, той ми всі на другий раз не боялися їх їсти, бо мушу згадати, що досі понад правдиві гриби та печериці як смажені, а рижки як мариновані і яких є в горах без міри, решту їстівних грибів ми не споживали, і аж завдяки Франкові навчилися користуватися й іншими родами їстівних грибів, особливо восени, коли вже правдивих грибів нема, а рижки лише десь-кудись ще прокидаються.

В милім настрої проминули нам вакаційні ферії 1902 року, а прощаючи наших любих „холерників” при їх від’їзді до Львова, бажали ми собі взаємно і за рік побачитися в добрім здоров’ї та гарнім настрої. Тут мушу зазначити, що вже в маї кожного дальшого року приносила нам пошта листи, в яких запитували і давні, і нові „холерники” про винайм хат на літній побут у Криворівні, про умовини життя і інші поєднані з цим справи”.

1903 року ні Франко, ні його дружина до Криворівні не приїхали. Невідомо також, чи виїздила кудись на відпочинок того року і його родина. Не згадується про це ні в листах, ні в спогадах. Мабуть, того літа Франко не мав змоги покинути Львів, бо був завантажений роботою. Про це згадує його син Тарас: „Часто складалось так, що батько мало користався відпочинком, завжди хтось з родини мусив залишитися дома в ролі сторожа, а по-друге, в липні і серпні всі працівники редакції хотіли їхати на села, а номери журналів і газет треба було випускати, і майже всю роботу спихали на мого батька”.

У 1904—1906 роках Іван Франко до Криворівні не навідувався.

Нагуєвичі, рідні Нагуєвичі вже були не для нього. Там третій рік точилася вперта боротьба між Франковими братами та вітчимом Гринем Гавриликом. Усе почалося із смерті 19 травня 1900 року мачухи Івана Франка Марії Терлецької, яка виходила письменника, коли його, хворого на кір, під гвєрами пригнали з Коломиї до Нагуєвич. Гринь Гаврилик невдовзі заслужив старостів до сорокап’ятирічної вдови по Петрові Франку — племіннику Якова Франка, синові Стефана Франка — Параскеви Франко, яка була дочкою Теодора Кахнія та

Катерини Комар. Параска Кахній була на вісім років молодша від Григорія Гаврилика, і нове заміжжя стало третім у її житті. В його житті також. Як мала вісімнадцять років, то віддали її за Василя Буцяка, сина Стефана Буцяка та Анни Хохlach. З ним Параскева мала трьох дітей, які на цьому світі довго не затримались, повмиравши малими. Помер і Василь, із яким прожила п'ять років. Довго Параска не вдовувала. Її знайшов Григорій Гаврилик і засватав за свого племінника Петра Франка, сина Стефана Франка. Петро по смерті батька розраховувати на добру партію не міг, бо був бідним, землі не мав зовсім, тому й потурбувався про нього Гаврилик, щоб хлопець не слугував на обійстю Якова Франка, а заводив своє господарство. Петрові Франку було 27 років. Параска була молодницею нівроку, дістала добре придане і мала поле за чоловіком. Окрім того мала такий характер, що не давала нікому собі наплювати в горнець, нікому не дарувала образи або поганого слова на свою адресу. Була вродливою, багато чоловіків любило її, і вона не пропускала нагоди скочити в гречку, за це її в селі одні жінки називали публікою, а інші більш просто і зрозуміло — курвою. За Петром Параска присмирніла. Мала з ним чотирьох дітей. Останній син помер дитиною, а решта щасливо поженились та повіддавались. Петро Франко помер 18 лютого 1887 року, а через п'ять місяців по його смерті народилась дочка Марія, про яку в селі говорили, що може бути його, а може й не бути. Хай там що, а священник заніс Марію в книги як законнонароджену, і вона носила прізвище Франко. Після смерті Петра Параска вже не сподівалась при своїй репутації вийти заміж, а тому пустилась берега. Через деякий час по Марії вона народила сина, якого священник уже записав незаконнонародженим, тобто, як казали в селі, байстрюком чи копильчам, і назвав Порфірієм, аби так вирізнити цю дитину від інших. Ім'я Порфірій було дивиною для села, а тому люди його перехрестили, назвавши Порхилою.

По смерті Марії Терлецької Григорій Гаврилик таки заслав старостів до цієї знеславленої жінки. Одні казали, що Григорій злакомився на поле, яке мала вдова, хоч того поля, правду кажучи, після розділу між дітьми її залишалось небагато, а в Гаврилика не вистарчало рук і для обробітку свого. Інші — що він зробив це через захланність, бо не хотів, щоб родинне поле перейшло в чужі руки, якщо Параска ще раз вийде заміж. Ще казали люди, що Григорій швидко приведе Параску до порядку, але що там присмирятися — казали інші — коли Парасці вже доходила п'ятдесятка.

Запис у метричній книзі одружень села Нагуєвичі свідчить: весілля Григорія Гаврилика та Параски Франко відбулося 20 листопада

1900 року. З того одруження все й почалося. Принаймні так уважали, бо зі собою Параска привела дочку Марію, яка мала виходити заміж і мусила бути вивінувана, тобто Гаврилик тепер, як її опікун, мав дати їй поле у придане. Пізніші біографи Івана Франка чомусь прийшли до думки, що Григорій Гаврилик мав дати поле, яке колись належало Якову Франку, а сини Гаврилика були категорично проти, з чого і почалися непорозуміння, сварки, бійки.

Гаврилик вивінував полем синів, але залишив частку і собі, вважаючи, що ця частка йому належить, з чим не хотіли погодитися Франкові брати і вимагали від вітчима вступитись із ґрунту, який колись належав їхньому батькові.

Гринь Гаврилик писав до Івана Франка відчайдушні листи, які вперше були опубліковані 2000 року Р. Гораком у № 1 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”. „Була весна, — скаржився Григорій Гаврилик, — Онофер орав скільки йому ся подобало, менше з тим. Прийшла косовиця і косив стільки, як хотів, лишив мені, що му з носа спало. Прийшли жнива, посіяв-ем жито на поросі, вийшли оба, хотіли відбити. Скопив загін вівса під Базариском, скопив друге Підбуське. Скопив пів загону конюшини. Щодень новий рабунок. Най так буде. Прийшлося тепер орати, зорав не зачатий загін ячменю, другий Підбуський загін вівса, і менше з тим. Мав 9 загонів у Вільшині, котрі купив-ем у Мартина, суть загопи, які ще Василь Риб'як тримав і орав від Солоного, бо приорав був, сіножатки суть єще й тепер. Споклав ми Василь Микитич (сусід — авт.) тих 9 загонів на жито, набив-ем палі, аби не було більше і хотів-ем зробити межу. Я пішов до канцера (контора — авт.), бо був геометр. Той (Онуфрій — авт.) зайшов, зорав цілу прилугу і загін ще й укроїв. Не знаю, що тепер робити, що такі робить збитки наді мною. Та є мапа, що покаже, за що мій ґрунт оре, та я не купив з вашого, але за свої гроші, котрім заробив кирваво. Приходжу на полудне додому, вони (Онуфрій з дружиною — авт.) сидять і хоть і двері були отверті, Онофер каже до своєї жінки: я его косов заріжу, а вона каже, як го зробиш, що я тогди буду робити. Вони мене не виділи. Я тогди на двері і кажу: йди наклепи косу добре, аби я ся довго не мучив. На то була з Ясениці ковальова донька, що чула. Я также можу присягнути. Як переорав тоту прилугу, то-м кричав на всю гору (присілок — авт.), а вони оба були в кузні, казали коби прийшов, то відти не піде. Носив ніж за холевов. Каже, що мі прибі'є. То виділа ціла челядь 22-го у вівторок. Казав до Михайла Риб'яка і Василя Хохлача, що мене порубає сокиров. Та коби борзо. Мені все одно та будут люди знати за що. Він хоче, аби я заходив з ним до бійки. Я лягаю

спати та заціпаю двері наніч, бо небезпечно у своїй хаті. Такого нема дня, аби мене не рабував. На загаті було трохи отави, свою скосив, а на мою прип'яв коні і випас. Мою жінку називає (...) і суков. Певне, що була ему. За мнов ходять та свищуть у пальці, як на якого злодія. Такі раберці, котрі вибили до 20 сарнів та й другої звірини. Були би давно сиділи уже, якби хто хтів, бо кожний дивиться крізь пальці. Не знаю, що мені робити. Коби-сь мені порадив, може би-м де пішов хоть місто замітати. Така платня за мої літа та за виховане вас і його дітей. Я коби мав тоті гроші, що його діти коштують, то би-м си щось порадив. Каже, що його хати, його шпихіри. Каже, що я його жінки гроші минув. Скажу й то, що в саджане не було грошей, я мав 100 рн. Від брата. Він каже: маєте гроші та позичте на весілля, а я возьму від мами та вам віддам. Я так зробив. Гроші пішли, бо-м видав на всьо: і заплатив-ем у церкві, 10 р., що завів кухаркам. Хорувала вона, коштувало 57 р. доктор і медицина, ходив-ем по два рази і три на тиждень до Дрогобича. Забив коня за 70 р., — а тепер мені процес. Най би-сьте робили, що хотіли. Коби ми дали-сте який час пережити, а як ні, то ся розв'яжем" (ІЛ, ф. 3, № 1636, арк. 367-370).

Спроби Івана Франка навести лад у Нагуєвичах нічого не дали.

„Онофер, — знову нарікав Григорій Гаврилик (Там само, арк. 371-374), — не дає жити рівно мені зі своєв панев, бо то велика пані. Напишу вам, який має замір на всьо. Тому пару років закладали на корову мотуз з рогів на шию, аби сі задушила зразу до тижня. Носив на мене ніж за холевов, але Буцзячка увиділа, запитала нащо носить ніж, а він казав, що буде різати пацюка. Тепер казав у кузні (є на то 4 свідки): куплю леворвер, заб'ю 'го, як пса. Пару неділь викриказав на оборі: порубаю 'го сокиров на кавалки. Чули то може зо шестеро свідків. Прошу сі на милість Бога у нього, даю 'му долішню хату, най си відотне, відступаю 'му стару. Кузня коштує мене 50. Спровадив си коваля, бо я мушу собі дещо зробити. Тамтого року повипасав 'мі овес на збитки над ставом. То ходив Яць і Гринь Михайлів щось дві ночі, то-м скочив з плачем, бо не було стебел, лишень самі лайна. На зрубу то саме, там мав 'ем кавалок конюшини. То само в хаті так робить. Як моя жінка пішла хліб печи, замела в п'єцу, пішла по тісто, то набрали одходу, що малий зробив, та положили на дно, там, де сі має хліб. Ходили на сторону в мою капусту. Витирали сраку і то пару разів. Як я сідаю їсти, то лізе на під та гримає, аби падало вапно мені в миску, то робить сам і Яцуньо. Кликав я два рази Василя Микитича і його сина на тото. Пішла моя дівка прати зе своїов досков у ріки. Вийшла пані Онофрова, друрила дівку до ріки. Дошку, праник, шмате поплило, що вже потому понаходили. Теж про-

живає [мене], як сама хоче: малюху горбатий, дурний, поцілуй мене у гузицю, насеру ти на голову, злодію. Так само мою жінку: курво, злодійко, що ти ту маєш, прийшлає ту з голов піздов. Челядь так само [прозиває]. Жінка уже хотіла сі забирати від мене пару разів. Мушу замикати її шмате, так що не до описане, що він і вона виробеют зо мнов. І нема де вік дожити. Чи чекати якої смерти, бо завжди грозит міні. Не хочу ся судити по суді і гадаю, чень, що перейде, а ту, нішта, гірше. Тепер кузню замок, до старої хати мої заганяє гуси. Шпихлір продали Ясінському за 60 флоринів, тепер не маю нічого по жінці, а по вашій мамі, та й відбирає і того, що-м поставив. Каже, що і то його. Я ще маю довгу до 200 флоринів до хати. Плачу секурацію, податок коминяреви 2 фл., докладаю до хати 14 фл. річно і я не маю де хліба спечи. Прошу го на милість Бога: відріж си долішню хату, возьми си стару, маєш кузню. Дай ми спокій. Нема ради. Кликав-ем два рази сусідів до загоди і так не помогло.

Прошу вас: або приїдьте, або напишіть, най раз буде конець. Просив би-м у неділю, то єсть 13, а ні, то продам вам, а сам піду, де світ при життю. Не знаю, що сі таке робить? Що до того є поводом? Був раз майор Дідинський, оповідав то само. Казав му сі поголити. Нікого не слухає”.

Гірко було таке читати...

Брати наполягали на суді — хотіли забрати батьківську землю і продати. Багато людей емігрує — можна купити якийсь добрий шмат...

Розділ V

ВЕЛИКІ РОКОВИНИ І ВЕЛИКІ ВТРАТИ

Уже віддавна початок нового року ні для українців, ні для Івана Франка не приносив нічого доброго. Нічого доброго не приніс вихід студентів із Львівського університету, який підняв на ноги всю українську спільноту — вся справа звелася до вимоги, щоб для студентів богословського факультету, котрі продовжували навчатися в університеті, записи у журналі та індекси (залікові книжки) велися українською мовою. Ця вимога була висміяна на засіданні університетського Сенату, а обуреним студентам, як повідомило „Діло” у № 6 від 9/22 січня, була дана відповідь, що подібна справа не є предметом розгляду Сенату, а внутрішньою справою кожного деканату. Наступний номер „Діла” від 10/23 січня повідомив, що українська молодь вимушена була погодитися з таким рішенням Сенату.

Цей рік, як ніколи, розпочинався втратами. У Тобольську в кінці 1902 року помер Павло Грабовський. „Холодно йому й по смерті, як було за життя, — писав Б. Грінченко у некролозі, вміщеному на сторінках „Літературно-наукового вісника” (т. XXI, ч. 2, с. 128-129, 1903 р.). — Не долине туди теплий вітер з України — тільки жалі тих, кому дорога ся чиста благородна душа поетова, можуть перелинути широкі простори і лягти сумним вінком на могилу”.

„І ми від себе, — додав до тих слів Іван Франко, — кидаємо ґрудку землі на далеку могилу покійного поета. У нас, в Галичині, він уперве знайшов притулок для своїх творів, тут він від половини 80-х років поміщував свої оригінальні й перекладні поезії в „Зорі”, „Народі”, „Життю і Слові” та „Літературно-науковім віснику”, який у другім своїм річнику (т. VI, стор. 22-37) подав першу й одну досі студію про життя й праці покійного поета-мученика, пера д-ра Осипа Маковея. Уважаючи, що найкращим пошануванням пам'яті поета з боку суспільності, яка за життя не могла захистити його від знущання долі, буде повне присвоєння і належне оцінення його духової спадщини, редакція Л. Н. Вісника відкриває радо свої сторінки для всіляких публікацій,

що можуть причинитися до сеї мети, тай від себе подасть з часом усі ті матеріали, які ще лишилися в її теці по покійному”.

Місячник надрукував ще один некролог, написаний Іваном Франком, що стосувався Костя Горбала, померлого у перших днях нового 1903 року: „Ім'я його в остатніх часах крім тісного кружка його знайомих та учеників було майже незвісне, бо покійний мабуть від 1877 р. не виступав на письменській ниві. Остантя праця друкована з його підписом була, скільки тямлю, критична розвідка про брошуру Драгоманова „Турки внутренніе и внешніе”, друкована 1877 р. в „Правді”. Покійник належав до нечисленної вже горстки ветеранів галицько-руського українофільства. Він виступив на письменське поле ще 1861 р., видавши в Чернівцях разом з А. Кобилянським дві брошурки: „Slovo na slovo do Redaktora „Slova” і „Holos na holos dla Halycynu”. В обох тих брошурах, а особливо в тих причинках, що вийшли з-під пера Горбала, почувся уперве в Галичині (після пліснявої дрімоти 50-х років) свобідний, народолюбний і як на ті часи радикальний голос. Чути було стук нового духа часу до зачинених наглухо воріт галицько-руського шкаралупництва. Все тут було нове, починаючи від нечуваної, чеської правописі, приложеної до руської мови, а кінчачи віршами Федьковича, що були першим смертним подзвоном мертвому, схоластичному, галицько-руському віршоробству”.

Пом'янув Іван Франко добрим словом і Олексу Бобикевича. „При кінці минулого року, — писав він у другій книзі ХХІ тому ЛНВ за 1903 рік, — вмер у Стрию молодий іще священик Олекса Бобикевич, звісний у цілім повіті невтомний робітник на полі освіти та організації особливо серед стрийського міщанства, при тім талановитий письменник і поет, якого вірші й повістки містила давніше „Зоря”. Останніми роками, віддавши свої сили практичній праці серед народу, пок. Бобикевич залишив перо, хоч і не зовсім. Крім популярних відчитів на теми з новішої історії та економії він від часу до часу писав і белетристичні твори, але не друкував нічого. Ми чули між іншим про полишену ним у рукописі зовсім готову комедію та про значне число поезій. Було б дуже пожадано, якби сім'я покійника оголосила друком бодай вибір найліпшого з тих його писань. Покійник полишив по собі щирий жаль усіх, що його знали, як людина щира, чесна і безмежно віддана справі піднесення рідного народу”.

8 лютого 1903 року в Болехові помер о. Іван Озаркевич, місцевий парох і декан, колишній посол до Державної Ради, батько письменниці Наталії Кобринської. Належав до старшої генерації галицько-руських письменників, що виростили під впливом Д. Зубрицького та Б. Дідицького.

„Він, — писалось про нього в некролозі (ЛНВ, XXI т., ч. 2, с. 225, 1903 р.), — виступив уперве на літературне поле, здається, ще в „Зорі Галицькій яко альбумі” 1860 р. і написав немало віршованих творів із нашої історії та на різні теми. Але поетом він не був, його твори — мертві, без іскри таланту. Цінніші можуть бути його спомини з його пословання в Відні, хоч і тут покійник, служачи щиро справі свого народу, не здужав виробити собі ані більшого впливу, ані широкого погляду на політику. Як чоловік був о. Озаркевич людиною наскрізь чесною і далекою від усякої тісноти та партійної пристрасті, властивої людям його покоління. В політичнім життю Русинів останнього часу не брав ніякої участі, хоча до останніх хвиль життя не переставав пильно слідити за подіями того життя. Останні роки виповняла йому праця коло піддвиження руської парафії в Болехові і коло будови гарної мурованої церкви в тім містечку, при чім йому доводилось поборювати різні перешкоди та шикани з боку всякої „нечистої сили”, що заздрим оком дивиться на те, як Русини по містечках підносять голову”.

№ 24 газети „Діло” від 24 січня/5 лютого 1903 року нагадав, що 1895 року о. Іван Озаркевич очолив делегацію русинів, яка, рятуючись від деспотизму намісника Бадені, шукала справедливості у цїсаря.

До цих сумних вісток додалася ще одна: на посту галицького намісника залишається граф Пінінський, ярий і заклятий ворог українців. Преса повідомила, що намісник залишився на посту через те, що йому не могли знайти заміни...

У вівторок 24 лютого нового стилю, як повідомив додаток до „Діла” № 31 та № 32 від 10/23 лютого, мала відбутися прем'єра одноактної п'єси Івана Франка, яку поставив театр „Руської бесіди”. Прем'єра відбулася. Жодної рецензії, жодного відгуку... В цьому ж номері газети було повідомлено і про те, що львівський ювілейний комітет, створений для організації святкування 25-ліття літературної діяльності Марії Конопницької, зібрав ювілярці 18 295 корон і на ці гроші думає купити їй хату. Окремі дари зробили ювілейні комітети з Варшави та Кракова.

„Під сучасну хвилю, — писав І. Франко в статті „Марія Конопницька” (газета „Die Zeit”, № 421 від 25 жовтня 1902 року), — після смерті Асника, Конопницька є, безумовно, найбільшою польською поетесою і, поряд з Елізою Ожешко, найталановитішою жінкою не тільки в польській, але й у загальнослов'янській літературі.

Та не сама тільки велич поетичного таланту, не саме багатство творчої уяви чи гідна подиву вразливість її вдачі, як і не тільки блиск поетичної форми і високий розмах її могутнього слова, зробили Марію

Конопніцьку великою, незвичайно важливою появою в розвитку польського народу. Найважливіше і історично найхарактерніше у неї — це ідейний зміст її творів, а разом багатство справжнього жіночого чуття, яке вона поклала на службу своїм ідеалам. Конопніцька — це передусім поетеса польського народу чи, краще, польського селянства. Селянин і земля, що його годує, польська земля є сталим осередком її світогляду — осередком, до якого зводяться всі її почуття і поетичні образи і від котрого вони набирають свого особливого освітлення й особливого життєвого подиху”.

„Вона, — додавав Іван Франко у кінці цієї статті, — відкинула від себе усе зайве цілком свідомо, щоб її поезія могла служити єдиній високій цілі, яку вона сама так гарно і ясно виразила словами: „Викривати всю несправедливість на землі, все горе і тугу людської душі”.

Великі поети — це сумління народу. Ціасливий той народ, що його „сумління” завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засліпити ні фальшивими доктринами, ні зведеними на манівці пристрастями. В поезії Конопніцької ми не помітили досі ні жодного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого ставлення до інших народів, що так яскраво проступає в історичних романах Сенкевича. Цими днями у Львові Конопніцьку величатимуть також ті верстви польської громадськості і польської преси, які проповідують як польський національний обов'язок сліпу ненависть до українців і які стараються мобілізувати всі національні сили Польщі до ніби оборонного бою, на ділі ж до нікчемної боротьби сильних проти слабких. Цікаво, чи „сумління” польської нації обійде цей факт мовчання чи, може, й вона уважатиме цей стан слушним?”

№ 56 „Діла” від 10/23 березня повідомив, що „в салі „Академічної громади” завтра, у вівторок, буде відчит д-ра Івана Франка „Данте Аліґ'єрі і його „Божественна комедія”. Вступ 10 сотиків”...

Рівно через тиждень ця ж газета повідомляла, що в суботу 15/28 березня 1903 року „Руський театр” під управою М. Губчака у салі Colosseum, що в пасажі Германів при Збіжовій площі, ставив „Украдене щастя” Івана Франка в режисурі Й. Стадника. Дохід від вистави призначався у дарунок авторові, який був присутній на виставі. Артисти грали прекрасно. Публіки було дуже мало, так що управі театру довелось доплачувати за винайнятий зал.

Ще кілька болючих для Івана Франка повідомлень про смерть дорогих йому людей. № 72 „Діла” від 29 березня/11 квітня 1903 року повідомив про смерть крайового адвоката і посадника Тернополя Володимира Лучаківського, котрий урятував Івана Франка від тюрми

під час виборів у тамтешнім виборчій окрузі, коли того звинувачували в побитті одного селянина.

№ 87 від 21 квітня/4 травня 1903 року повідомив про смерть Мелітона Бучинського...

Несподівано для самого Івана Франка, який був готовий до будь-яких випадів дописувачів „Діла”, в № 107 від 14/27 травня Володимир Левицький, його товариш з університету та колега по роботі у „Друзі”, розпочинає атаку на „Літературно-науковий вісник” за його реформування української мови, нехтування галицькою мовою та правописом, і за те, що редактори дозволяють собі писати його прізвище не „Левицький”, як має бути, а „Левицький”. З відповіддю та спростуванням звинувачень виступив не Франко, проти якого були скеровані всі стріли за „незнане рускої мови”, а В. Гнатюк, котрого в січні 1903 року Російська академія наук в Петербурзі на засіданні відділу мови та літератури обрала своїм членом-кореспондентом. У відповіді В. Гнатюк розкрив справжню причину гніву В. Левицького. Виявилось, що І. Франко забракував переклад В. Левицького праці Ді-Боа-Раймонда і повернув на доопрацювання. Розгніваний перекладач заніс переклад у газету „Руслан”, яка надрукувала його, і В. Левицький мав усі підстави на звинувачення. Суперечка з притягненням свідків закінчилась аж у № 124 від 18 червня 1903 року.

Ця суперечка була корисна й тим, що вона зачепила інших читачів, і редакція ЛНВ вимушена була дати пояснення, на яких принципах редагування вона стоїть. „Не треба бути навіть тонким філологом, — писала редакція у відповіді читачам „В справі нашої нар. мови”, надрукованій у т. XXII ЛНВ за 1903 рік, — аби прочитати в нашій журналі одну сторінку і сказати: се писав Галичанин, а се російський українець. Значить, різниця між письменниками з обох сторін Збруча в мові не затирається і редакція ніякому авторові не переробляє мови на своє копито; се неможливе не тільки з принципіальних, але й чисто фізичних причин. З другого боку редакція стоїть таки на тім становищі, що літературна мова всіх наших письменників, без огляду на їх політичні границі, повинна бути одна; через те по можності усуває вона різні мовні екстраваганції, які часом трапляються у деяких письменників, але лише в докладно означених границях, поза які не переходять” (с. 233-235).

На твердження, що місцеві говірки не шкодять порозумінню українців з русинами, редакція відповіла: „Певно, що ні. Але як пояснити таку появу, що кожний пересічно інтелігентний Галичанин, особливо всякі урядники, не хочуть купувати чисто українських видань, мотивуючи се

тим, що вони писані „по-українськи”, а тим менше хочуть її читати... Недавно знов повідомили нас російські Українці, що вони хочуть видати д. Стефаника, але з тим, що мусять позмінювати в них поодинокі слова, незрозумілі для більшості українських читачів”.

„Чому ж це так?” — запитує редакція у автора листа і сама пояснює: „Вкінці ми знаємо, що є галицькі письменники, яких твори читаються без перешкоди в Україні, і є українські, яких твори не стрічають опору в Галичан. Що ж се за знак? Власне такий, що вказує можливість одної літературної мови в нас, вільних від діалектичних приміток та непотрібних новотворів. За такою мовою встоює також редакція і до такої повинні стриміти всі наші письменники, що не хочуть попасти в якнайскоріше забуте, а що в нас можна обсервувати на всяких Гушалевичах, Дідицьких і т. і.” (Можливо, саме Іван Франко є автором цього пояснення).

Очевидно, Іванові Франкові належить і відповідь Володимиру Левицькому, яка була надрукована відразу після згаданої статті. Стаття називалася „Ще в справах редакційних поправок”. „Др. Володимир Левицький, — писалося в ній, — якому ми отсим складаємо щиру подяку за те, що подає в нашім Віснику перекладом цінні й інтересні розвідки німецьких учених про найновіші здобутки фізики, вважав потрібним два рази прилюдно (раз листом відчитаним на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка, а тепер у Ділі) виступити з докорами на адрес редакції Л. Н. Вісника поперед усього за язикові поправки, роблені в його працях, а далі й за інші річи. Лишаючи на боці ті інші річи, прим. осуд вартости поодиноких творів друкованих у Л. Н. Віснику, ми скажемо лише кілька слів про поправки, які ми робили в перекладах д-ра В. Левицького. Справді так, ми робили поправки”.

Далі йшов розгляд тих поправок: „... зам. „динамомашини сей послідний замінює в електричність, яка з своєї сторони може стати знаменитим средством до огріваня” ми дали: „д. замінює рух на ел. яка своєю чергою може стати прегарним способом огрівання”; зам. „знова повертає в рух” ми дали: „знов переходить в рух”; зам. „неподвижним бігуном в явищ минаню” ми дали: „непохитним бігуном у зміні явищ”; зам. „тепло, яке є в силі кілограм води... огріти” ми дали: „тепло здібне огріти к. в.”; зам. „прояви дадуться взаємно перемінати” ми дали: „прояви можна перемінати одні на другі”; зам. „після сего, чи ту іде о світло” ми дали: „відповідно до того, чи ту ходить о світло”; зам. „в сей спосіб” ми дали: „таким способом”; зам. „не журичись однак гллубше про істоту матерії” ми дали: „не запускаючись однак гллубше в питане про істоту матерії” і т. д. Др. В. Левицький вибачить нам, коли ми не будемо вдаватися в мотивоване тих поправок. Заразом просимо

його прийняти наше щире запевнене, що ми зовсім не вважаємо себе одиноко компетентними судити про чистоту нашої мови, але як видно з вище наведених проб його перекладу маємо деякі підстави вважати його далеко компетентнішим на полі фізики й математики, ніж на полі лінгвістики

Не стало Івана Гушалевича. На його кончину відгукнулося некрологами чимало галицьких газет. Відгукнувся й Володимир Гнатюк у ЛНВ (т. XXIII, ч. 2, с. 71-72 за 1903 рік). Відгукнувся й Іван Франко великою статтею про життя і творчість цього письменника, про якого московфільська преса писала як про великого поета і видатного діяча народного відродження. Стаття І. Франка „Іван Гушалевич” друкувалась у XXIII (ч. II, с. 111-128, 163-187) та XXIV (ч. II, с. 92-120) томах ЛНВ за 1903 рік. Перед читачем поставав не образ героя відродження, а приклад зради народної справи. „Чоловік добрий, — писав у цій статті Франко, — чуттям неглибокий і розумом не широкий, натура мов сотворена на те, щоб на подобу легкого човника перепливати понад найнебезпечніші підводні скелі, а отже й він, викинувши зі свого човна той перший, фундаментальний баласт — рідну мову, помалу позбувається й чисто формальних прикмет душі й сумління, приходить при живому тілі до повної моральної гнилизни. Наші молоді „москалики-соколики”, що так і рвуться повторити сей експеримент, повинні би пильно вчитуватися в твори Гушалевича старшої і пізнішої його доби. Можливо, що вони відкрили б їм очі на небезпеку для їх моральної істоти — розуміється, о скільки воно у них єсть і оскільки вони на подобу ріжних Вергунів не починають свій шлях тим, чим закінчив Гушалевич — моральними трупами”...

Доля хотіла, щоб пісню І. Гушалевича „Мир вам, браття”, яка була національним гімном русинів від 1848 року, замінила Франкова „Не пора!”, яка стала національним гімном українців. Ця ж доля хотіла, щоб похоронну пісню В. Матюка на слова Івана Гушалевича „Сумно вітер повіває” зведений хор львівських „Боянів” співав на похороні Івана Франка. І в наші дні на панахидах по Іванові Франку львівські хори виконують цю пісню Гушалевича, щоправда, в редакції Ігоря Калинця.

У статті Іван Франко навів вірш „Въ торжественный день именинъ о. И. Гушалевичу” М. Павлика, тоді ще учня 8 класу академічної гімназії, написаний на честь Івана Гушалевича і надрукований окремим виданням. Вірш не був дуже відомим, але свідчив про вплив І. Гушалевича на молодь. Іван Франко зазначив, що вірш написаний поганою етимологією, очевидно, в догоду о. Гушалевичу, вчителю М. Павлика в академічній гімназії, який ревно оберігав етимологічний правопис.

Це зачепило М. Павлика, і він скерував до редакції „Літературно-наукового вісника” гнівного листа. „В дійсності, — писав М. Павлик, — ніякої угоди тут не було, бо-ж і я і мої товариші-Русини — ученики 8 кл. академічної гімназії з 1874 р., були переконані етимологи, і вірша моя надрукована докладно тою правописю, якою я її, з переконання, написав. Аби я того часу робив що-небудь проти власного переконання, сего не можуть чей же сказати з одного боку, тодішні мої учителі, живі ще й досі, а з другого й сам др. Франко, з яким я зійшовся через кілька місяців після написання тої моєї вірші в редакції москвофільського „Друга”, де й переконані фонетики Українці вживали не лиш етимології чи, кажучи словами д-ра Франка „поганої псевдоетимології”, але й досить поганого язичія. Я став переконаним фонетиком аж у 1876 р. під впливом Драгоманова. З поважанем М. Павлик”.

Франко мусив вибачитися. Зробив це на сторінках ЛНВ (т. XXIV, ч. II, с. 61, 1903 року), опублікувавши одночасно й листа М. Павлика. „До сего листа, — писав І. Франко, — додам лише те, що говорячи про „погану псевдоетимологію” в вірші д. Павлика, я мав на увазі не саму правопись взагалі, але такі форми, як: пѳлсонно, пѳлтемно, заспіваль, гомоніль, вчуль, дѳждалъ, пѳслаль і т. д., де народна форма слова очевидно аж кричить против правописного скалічення. Що д. Павлик мав тоді „етимологічні переконання”, я знав, але припускав, що ті переконання держалися в межах одобреної для шкіл граматики Осадци 3-го видання, де допущено форми пѳвъ, ходивъ і т. і. Оттим то ті тверді форми я вважав концесією для Гушалевича. Коли я в сьому помилився, то щиро перепрашаю д. Павлика. Нарушити його переконання та його характер я певне не мав наміру. *Іван Франко*”.

Дискусія В. Гнатюка та І. Франка з В. Левицьким і оті непорозуміння з М. Павликом зайвий раз показують, у яких важких умовах вироблялась українська літературна мова, а також свідчать про те, що „азбучні війни”, котрі почалися ще в часи Маркіяна Шашкевича, не вщухали і з часом перейшли в хронічний стан.

У той же час у Коломиї з друкарні Вільгельма Браунера виходить невеличка, всього на 25 сторінок, книжечка форматом 16° під назвою „Без маски. Історія новішої літератури” з підзаголовком „Причини-проблеми-дезидерати”, „том I, накладом автора”. Тим автором був О. Люнатик. Як виявилось згодом, під цим псевдонімом крився Остап Луцький, про якого в певних колах говорили як про одну з надій української поезії. Про вихід цієї книжки згадувалося у галицькій пресі. Відгукнувся й ЛНВ коротенькою рецензією Володимира Гнатюка у XXII томі (ч. II, с. 228-229) за 1903 рік. „Отся брошурка, — писав

В. Гнатюк, — се почасти ніби віршовані парафрази творів деяких наших письменників, почасти ніби сатири на них. Декуди автор пробує бути дотепним, але се не дуже вдається йому. Чому в наголовку поставив він тут слова „Історія нов. літератури”, се хіба йому відоме, бо пересічний читач певно того не відгадає. І при тім усім він виступає ще проти неясних висловів у інших!”

Мабуть, не знайдеться в історії української літератури зловіщої люті, вихлюпнутої на українських письменників, як у цій маленькій книжці. В ній свідомо принизливо перекинуто прізвище кожного письменника і назву пародійованого твору. Відкривалась вона „Вступним словом”, яке, як зазначає О. Люнатик, було „виїмком з набожної містерії В. Щурата”. 7 рядків набору слів, повних жовчі, але які з двох боків вимальовували вислів „Христос воскрес”. На 6 сторінці був вірш „Іван Хранко (Зі збірки 13 днів журби)”. В основу пародії О. Люнатик взяв вірш із збірки „Із днів журби” „Вниз котиться мій вірш...”:

Вниз котиться мій віз. Пройшли момента
Коли для всіх був всім. Скінчилась мука!..

Немов стріла з розломаного лука, —

Щез капітал, розвіялись процента.

Квилить поезія німа, безрука:

„Не геній ти, а взір лиш продуцента!”

Глум і безсиле — труду мого рента!

Всьо рве ся, гасне. Ох, важка розпука!

Де сонце гріло — хмари сунуть сірі

І зорі гаснуть, меркнуть світла барви...

Лечу у низ, де гниль, погані лярви,

Зневіра й глум. Лишаю труд і діри...

А доля каже: „Падаючи з трону, —

Не маєш навіть доброго розгону”.

Третім віршем був „П. Лярванський (Із циклу: На жаль часом)”, відтак „В. Терницький (Кохання)”, „З поезій Горпинського”, „З поезій Вінкострічевої”, „Остап Влуцький”, „З поезій Євг. Вандичевського (з сліпого, кривого і гупо народженого)”, „Василь Плащовський (стих, який через помилку не увійшов у „Розсипані перли)”, „Наші рецензенти: Він — Черемшина. Карби. Вісник, 1902; Вона — Б. Лепкий. Осінь. Вісник, 1902; Дехто — Хамчикевич (Леся Українка. Відгуки, Вісник, 1902); Сергій Єрфемов (Кієвская Старина)”.

Неважко було здогадатись, що „П. Лярванський” — це П. Карманський, „В. Терницький” — В. Темницький, „Горпинський” — Гординський, „Катерина Вінкострічева” — Катерина Гриневичева, „Остап Влудзький” — Остап Луцький, „Василь Плащовський” — Василь Пачовський. Решту прізвищ також легко впізнати.

Журнал „Комар” у номері від 1 червня 1903 року висловив припущення, що під псевдонімом „О. Люнатик” скривається Богдан Лепкий. Це викликало обурення Богдана Лепкого, який зробив на сторінках „Літературно-наукового вісника” заяву наступного змісту: „В „Комарі” з 1 червня 1903 року появилася вірш п. з. „Без маски”, з якого виходить, немов то автором сатиричної збірки, виданої недавно в Коломиї, а затитулованої так само „Без маски” єсьм — я.

Занадто високо ставлю поезію, щоби її уживати до гумористичної полеміки з незвісними авторами, тому заявляю коротко, що я „Без маски” ані не писав, ані не видавав, то ж і всякі глузування на тему Франко-Лепкий не мають ніякої основи.

Сподіюсь, що наша читаюча суспільність поробить собі дальші висновки в тій справі і оцінить гідно вчинок пана П. Т. що безпідставно чіпається людей, як сліпий плота. Коли він тим способом думав викликати ворожнечу між Др. Франком і мною, то дуже перечислився. Треба бути дівчаком, щоби звертати увагу на злобні цькування з-поза редакторського плота. Коли ж хотів тим чином знеохотити мене до дальшої літературної праці, то помилився так само. Знаю свій талант і розумію завдання, яке він на мене вкладає, тому без огляду на всякі епіграфи, парафрази і більш або менш неприхильні критики піду своїм шляхом, а чи зроблю я чотири кроки вперед, чи більше, та чи вийду на гору, чи ні — се покаже будучність”.

У липневій книзі „Літературно-наукового вісника” (т. XXIII, ч. I, с. 5-6) за 1903 рік з’являється відповідь І. Франка „О. Люнатикові”:

*Квилить поезія німа, безрука:
„Не геній ти, а взір лиш продуцента!”
Глум і безсиле — труду мого рента —
Всьо рве ся, гасне. Ох, тяжка розпука!*

„Без маски”, стор. 6.

*Я не геній, синку милий,
Тим ніколи й не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь;*

Фарисейству й лицемірству
Я концесій не робив;
Людській кривді, злості й звірству
Я ні раз не підхлібив;
В долі добрій чи злиденній
Чесно, просто йшов весь вік,
І йду досі. Я не геній,
Я звичайний чоловік.

Я для геніїв грядущих
Поле дикее орав,
Шлях серед хащів найпущих
Просікав і протирав;
Для голодних пік сквапливо
Разовий, не панський хліб,
І ставав на всяке жниво
І в'язав свій скромний сніп.
В сніговійниці студеній
Рук не закладав назад.
Я не плачу, що не геній,
Та чом ти так сьому рад?

А що часом стогну з болю
І в зневірі сльози люю,
Се тому, що скрізь по полю
Так багато кукілю,
Що царює баба Бляга,
Так що й краю їй не знаць,
І не має ліски мага,
Щоб потвору сю прогнать;
Що характери й сумління
Підгриза якийсь черв'як;
Що молодші покоління
Схнуть і в'януть вчасно так.

Правда, синку, я не геній...
Ех, якби я геній був!
З тих істерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б мов вихор вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет,

І до жертви і до бою
Вів би ваш я смілий лет!
Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б мужів з вас повиводив —
Навіть з мавп таких, як ти!

Вірш, як вказував Іван Франко, належав до циклу „Злоби дня”. Цей цикл із трохи ширшою назвою „Із злоби дня. Із тридцятиліття 1878-1907” уперше з’явиться у збірці „Давне і нове”, яка вийде у Львові 1911 року і буде другим, „побільшеним”, виданням збірки „Мій Ізмарагд”.

Прочитавши відповідь Івана Франка, О. Люнатик пише на ім’я редакції „Літературно-наукового вісника” обурливого листа, розкриваючи свій псевдонім — виявляється, що під ним криється Остап Луцький — але редакція відмовляється друкувати цей лист. У вересневій книзі ХХІІІ тому вона подасть таке пояснення: „Д. Остапові Луцькому (О. Люнатикові). Ваша заява, се документ характеристичний для Вас, та ми не аматори таких документів ані таких характерів і для того не надрукуємо її. Ваша погроза — пошукати місця для своєї перлини в якимсь письмі, що має менше спільного з літературою і наукою, як Л. Н. Вісник, нас не зворушує: туди Вам і дорога! Хоча на нашу думку в інтересі Вашої власної репутації було би ліпше не викликати вовка з ліса”.

Іван Франко двічі писав рецензії на нові збірки поезій О. Луцького. Зокрема на збірку „З моїх днів”, що вийшла 1905 року, та на збірку „В такі хвилі”, яка появилася 1906 року і охоплювала поезії автора за 1902-1906 роки. На першу збірку Іван Франко відгукнувся рецензією у ХХХІІІ томі ЛНВ за 1906 рік (с. 379-383), а на другу, де надруковано „Без маски”, — рецензією в ХХХV томі (с. 180) ЛНВ за 1906 рік: „В такі хвилі... Ну, певно! В такі хвилі розумний чоловік робить дурницю, талановитий поет напише нісенітницю, д. Луцький буде „сірим словом” говорити про „неповинний карб”, „незгінний біль”, „змерзалих хвиль стурбовані гребені”, „кроваві, зимні сльози”, „сумні пеани”, про „оборожі” в значенні церемоній чи російського жеманства, про те, як „сонечко злотисте в’ється понад стріхи” і про інші подібні, світу невідомі речі. Але розважний чоловік напише тай кине, зробить дурницю тай направить, а д. Луцький узяв і надрукував. Це й патрет свій додав, на яким не видно ані сліду тих „вічних ран”, „отруйного суму, що морозить спомини” і інших песимістичних та розпучних причандалів,

якими начинені його поезії. Колорит у книжечці сірий, починаючи від передмови, в якій автор називає свої вірші сірими записками; а в тих „записках” пішло все саме сіре: сірі строфи, сіре слово, сіра туга, сіра віддаль, сірі скиби і сірий лан. Багато дзвоніння в віршах; і „сум важкий невпинно дзвоном дзвонить”, і „вітри дзвонять на вічну пам'ять”, і смуток „вниз головку хилить і — дзвонить” і навіть „меланхолійна осінь іде над сірий, тихий лан і дзвонить, дзвонить, дзвонить”. Думка, себто обдуманна відчута життєва тема, стрічається хіба в перекладах та наслідуваннях з Таборського, Розенфельда, невідомого французького поета (гарний, хоч трохи манірний віршований лист смертельно раненого рекрута до жінки) та Махара („Наполеон”); сам поет у власних творах сеї інградієнції вживає менше, — для нього головна річ тони, кольори і настрої. Найцінніше в книжечці те, що не нове, групка гарних віршів „На верхах”, передрукована автором нащось із виданої минулого року збірки „Із моїх днів”. Се також, мабуть, так собі, „в такі хвили”. „В такі хвили”, тобто багatelізуючи собі естетичний смак і свою власну репутацію, автор передрукував другим виданням і вмістив на останній сторінці в реєстрі своїх „творів” також відому збілочку памфлетів та римованих спліток „Без маски”. Як кажу, „в такі хвили” можна не раз зробити дурницю, але у кого „такі хвили” повторяються хронічно, тому легко здобути собі репутацію несерйозного чоловіка”.

У фондах бібліотеки НТШ (зараз відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України) збереглися книжки О. Люнатика „Без маски” під шифром РЛ 26 725 із дарчим написом автора Володимиру Левицькому наступного змісту: „Вп. Др. Волод. Левицькому в довід глибокого поважання по причині його протесту проти рутенської заскоружлості (в послідних числах „Діла”) з оглядом непростимих гріхів знаного кружка людей — від автора. Краків 29. V. 1905”.

У той же час було опубліковано заяву управителя Ставропігійської друкарні про те, що невдовзі накладом Українсько-руської видавничої спілки вийде дванадцять томів прозових творів Івана Франка. Десять томів будуть містити художні твори, а два — критичні та наукові роботи. Шість томів планувалося видати в 1904 році. А. Хойнацький подав план кожної книжки і зазначив зірочкою, які твори чи роботи будуть у ній публікуватися вперше:

Т. I. „Добрий заробок і інші оповідання”: Передмова — „Добрий заробок” — „Слимак” — „Муляр” — „Історія моєї січкарні” — „Сам собі винен” — „Домашній промисел” — „У кузні”.

Т. II. „Панталаха і інші оповідання”: Передмова — „Панталаха” — „Хлопська комісія” — „В тюремнім шпиталі”.

Т. III. „Малий Мирон і інші оповідання”: Передмова — „Малий Мирон” — „Грицева шкільна наука” — „Оловець” — „Schön-Schreiben” — „Отець гуморист” — „Гірчичне зерно” — „Борис Граб”.

Повідомлялось, що вже друкуються:

„Т. IV. „З бурхливих літ”: Передмова — „Гриць і панич” — „Різуни” — „Герой поневоли”.

Т. V. „Над Черемошом”: Передмова — „Як Юра Шикманюк брів Черемош” — „Терен у носі” — „Чудо в Головах”.

Т. VI. „Із секретів поетичної творчості”.

Повідомлення про вихід першого багатотомного видання творів Івана Франка подав і „Літературно-науковий вісник” (т. XXII, ч. II, с. 230-231): „А. Хойнацький, накладчик цілого ряду книжок наших авторів, оголосив сими днями проспект на збірне видане оповідань І. Франка, до якого не ввійдуть лиш ті оповідання, що вийшли або мають вийти накладом „Видавничої Спілки”. Видане обійме на разі 10 томів белетристики і два томи праць наукових в обсягу історії літератури та критики... Се нове видане буде містити обік передруків давніших оповідань також цілий ряд нових або досі недрукованих, і то так, що кожний том обік давніших буде містити також нові твори. До кінця мая с. р. вийдуть у світ три перші томи...”

Передплата на всі 12 томів на пліхшім папері виносить з пересилкою 16 кор., на ліпшім папері, оправлено по 3 томи разом у кращу оправу, з пересилкою 24 кор. Видане не має спільного титулу, кожний том творить для себе окрему цілість і продає ся також окремо, на пліхшім папері в оправі по 2 кор., на ліпшім папері в оправі по 3 кор. Перші три томи видання будуть вислані лише тим, що зложать бодай половину передплатної ціни”.

Угоду з Антоном Хойнацьким Іван Франко підписав 24 квітня 1903 року. Вона передбачала такі умови:

„1. Збірка обійме 10 томів новел а 2 томи інших праць (з історії літератури), кожний том коло 10 аркушів друку. Продовження видання на більше томів залежить від обопільної угоди.

2. Редакцією і коректурою збірки займаюся сам.

3. Гонорар після умови припадає мені від аркуша 15 гульденів (30 корон). За редакцію і коректуру окремого гонорару не беру. При обчисленні аркушів титулові картки не числяться, а сторони, на яких є більше як 15 рядків, числяться за повні, а на яких менше як 15 рядків, ті зчислюються до купи.

4. До кінця цього (1903) року я зобов'язуюся випустити щонайменше 6 томів видання, а решту в 1904 році.

5. Надто вимовляю собі по 20 примірників кожного тому в звичайній оправі, з тим, одначе, що тих примірників не пушту в продажу.

6. Щодо виплати гонорару, то признаю, що досі ви уплатили мені 371 корон 30 сотиків. Дальший рахунок будете вирівнювати в міру появи поодиноких томів і відповідно до нашої умови. З кінцем року ви повинні предложити мені виказ рахунку побраного мною гонорару, як також обрахунок того, що мені належить за видані досі томи.

Львів, д. 29 квітня 1903.

Д-р Іван Франко”.

Був ще невеликий додаток: „P.S. Zobov'язуюся не приступати до нового видання поміщених у своєму виданні творів доти, доки це видання не буде розпродане”. Цей додаток і зіграв вирішальну роль у тому, що видання не вдалося довести навіть до половини задуманого.

11 липня 1903 року, як повідомило „Діло” у № 43 від 28 червня/11 липня, на 48 році життя помер учитель німецької гімназії у Львові Іларіон Грабович, творчість якого не раз гостро критикував Франко.

Невдовзі „Літературно-науковий вісник” у XXIV томі (ч. II, Хроніка і бібліографія, с. 63) за 1903 рік повідомив про вихід книжки „Добрий заробок і інші оповідання” (136 сторінок, ціна в оправі 2 корони) — першого тому 12-томного зібрання творів, а також книжки „Малий Мирон і інші оповідання” (188 сторінок, ціна в оправі 2 корони), що, згідно з оголошеним проспектом, мала бути третім томом. Зазначалося, що обидві випущені 1903 роком, хоч на першій був указаний 1902 рік. Обидва томи не тільки не відповідали оголошеному об'єму (10 друкарських аркушів), але й мали інший зміст, зокрема перша книжка.

Третьою із задуманої серії виїшла книжка „Панталаха і інші оповідання”. Вона згідно із задумом мала бути другим томом. На обкладинці зазначалося, що її видруковано 1903 року. 160 сторінок тексту, шість сторінок передмови, ціна 2 корони. Зміст відповідав оголошеному проспекту. Про вихід книжки повідомив XXIV т. (Хроніка і бібліографія, с. 141) „Літературно-наукового вісника”.

У Науковому товаристві ім. Шевченка на деякий час ущушли сварки, і воно поповнилося новими дійсними членами, списки яких було оприлюднено в пресі.

В історично-філософську секцію обрано д-ра Мирона Кордубу, гімназійного професора у Чернівцях.

У філологічну секцію — Павла Житецького, вислуженого гімназійного професора з Києва; Агатангела Кримського, професора Лазаревського інституту східних мов у Москві; д-ра Осипа Маковея, професора учительської семінарії в Чернівцях.

У математично-природничо-лікарську секцію обрано Івана Раковського, професора гімназії у Коломиї.

Окрім цього вперше обрано дійсними членами учених, які не були українцями. Першими такими дійсними членами стали ювіляри, яких обрано за згодою всіх секцій членами філологічної секції. Це були д-р Ватрослав Ягич, професор Віденського університету, і Олександр Пипін, академік і колишній професор Петербурзького університету. Обидва вчені недавно обходили ювілеї своєї наукової діяльності: Ягич — восени 1902 року, а Пипін — на початку 1903 року. Задля поваги до ювілярів — повідомляла управа НТШ — ухвалено поки що нікого з чужинців не вибирати дійсними членами.

Січневий номер „Літературно-наукового вісника” 1903 року (т. XXI, с. 71) повідомив про те, що в 71-ім півтомі петербурзького „Энциклопедического словаря” Ф. Брокгауза і І. Єфрона (т. XXXVI, пол. 71, с. 473-476) поміщена „гарна стаття” А. Кримського про Івана Франка, якого автор представив так: „Франко (Иван Яковлевич) — главный из современных представителей малорусской литературы, беллетрист, поэт, ученый, публицист и руководитель демократической партии малороссов Австрии”. У статті вперше було достойно розкрито не тільки політичні погляди і громадську діяльність Івана Франка, але і його літературну творчість у контексті розвитку і проблем літератур Європи. А. Кримський уперше вказав і найважливіші статті про Івана Франка: передмову М. Драгоманова до збірки „В поті чола” (Львів, 1890), статтю Омеляна Огоновського в „Історії малоруської літератури”, статтю О. Маковея в „Літературно-науковім віснику” (1898, кн. XI), огляд проф. А. Кримського „Іван Франко” (Львів, 1898), статтю С. Дегена в „Новом Слові” (1897, кн. III), передмову М. Славинського до російського перекладу „В поте лица” (СПб, 1901), статтю І. Сумцова про етнографічні праці Івана Франка в II томі „Современной малоросійської етнографії”.

Стаття А. Кримського була чи не єдиним світлим променем для Івана Франка в час його постійного цькування.

У квітні погіршало здоров'я письменника — сильне запалення очей як характерна ознака його хвороби, котра невдовзі приведе до катастрофи. Про свою недугу Іван Франко повідомляє М. Павлика в листі від 17 квітня 1903 року і того ж дня — О. Пипіна (1833-1904), видатного російського літературознавця, фольклориста, академіка Петербурзької академії наук, автора багатьох досліджень з історії української етнографії та літератури, поздоровляючи його з ювілеєм: „Хворуючи від кількох неділь на очі і не читаючи газет, я тільки тепер

дізнався про дороге для кожного слов'янина свято, про 50-літній ювілей Вашої славної і многоплідної наукової праці, і спішу долучити й свій, хоч запізнений, голос...”

У тім листі ще зазначав: „Та спеціально для нас, малорусів чи українців, ім'я Ваше подвійно дороге, бо, крім наукової праці над проясненням також нашого, старого й нового письменства, Ви ніколи, в найтяжчі для українства часи, не залишали зі свого високого становища подавати свій голос проти темної сили, що в доктринерським засліпленні, кермована іноді ігнорацією, а іноді й просто злою волею, силкувалася душити наш національний розвій, підрізувати його в найжизненіших, найелементарніших його функціях на шкоду не лише нам, але й усій Росії. Ми в такі хвилі прислухалися до Вашого голосу як до голосу сумління найкращої частини Росії, і раділи тим, що той голос не втихав і ніколи не брав фальшивої ноти.

Як частина української нації, маємо й ми, галичани, не за одне подякувати Вам. Ви слідили пильно кожний живіший рух наукової праці у нас, знайомили з ним широку російську громаду, а в своїй історії слов'янських літератур (мова йде про працю О. Пипіна та В. Спасовича „История славянских литератур”, т. I-II, 1879-1881 — авт.) дали гарний нарис історії нашого письменства, де на дні непринадних та дрібних явищ пробували дошукуватися глибших духовних течій”.

Через хворобу Франко не зміг вчасно вислати С. Єфремову оповідання „Як Юра Шикманюк брів Черемош”, яке мало бути опубліковане у збірнику „На вічну пам'ять Котляревському”, що вийшов у Києві 1903 року. „Посилаю Вам покінчення моєї повістки, — писав йому 27 квітня. — Вибачайте за невиразне письмо — сліпаючи одним оком, годі було краще”. Замість того оповідання в збірнику було опубліковано поезію „Каменярі” та поему „Іван Вишенський”.

У той час на плечі Франка лягла основна робота в НТШ з випуску „Літературно-наукового вісника” та видань НТШ. В. Гнатюк перебував на лікуванні, М. Грушевський — у Парижі, де мав лекції з української історії у Вільному російському університеті. Останній, як повідомлялося у № 100 „Діла” від 6/19 травня 1903 року, повернувся тільки 5/18 травня. А 27 квітня 1903 року Франко писав у Париж М. Грушевському: „З моїм оком ліпше, хоча все ще болить і я ходжу до лікаря. У нас була, як уже певно знаєте, нічна інспекція, у мене не забрали нічого, у Вас щось небагато і неважного. Наслідком цього зрушилась трохи поліція, та на її пильнування нема що багато покладатися”. Того разу злодії нічого не забрали. Наступного обберуть так, що Франка не буде в чому хоронити.

Випуск 12-томного видання творів Івана Франка припав на час хвороби очей письменника. Хвороба затягувалась. 30 квітня Франко повідомляв М. Грушевського: „Високоповажний пане професор! Я думаю 10 мая виїхати до Берліна, побуду там до 14, а 15 майну до Липська. Не знаю, чи Ви думаете бути також у Берліні? Може би, добре було піти до декого з тамошніх видавців? В таких разі напишіть мені. До Вас нема ніяких пильних листів, то й не висилаю нічого поки що; те, що поприходило, привезу Вам”.

Однак уже 3 травня поет скаржиться Ю. Романчукові, який запрошує його до співпраці з часописом „Ruthenische Revue”: „Я готов запомагати „Ruthenische Revue” своїми працями, за які не жадаю ніякого гонорару, але лише в таким разі, коли перші номери покажуть, що видавництво справді поставлено поважно. З того, що досі писав мені д. Сембратович, я не міг набрати такого переконання. Надто я тепер хворий на очі і мушу обмежувати свою писанину якомога. Ну, та я думаю, що редакція, коли признала випустити 1 число невідклично 14 мая, а поклик до співробітників вислала 29 квітня, має в теці готові праці, якими буде могла добре заповнити перші номери”.

5 травня Франко знову скаржиться М. Грушевському: „З моїм оком трохи клопіт. Здавалося, що зовсім ліпше, пропавзував два дні від інгаляцій, і знов погіршилося. Доктор каже, що треба буде зробити невеличку операцію, яка все-таки з на два тижні ще протягне мое лічення. Дуже мені се прикро, бо в таким разі моя поїздка за границю опізнюється, а властиво, задля неможності інтенсивної праці в бібліотеках вона тратить для мене всяку ціль [...]. У нас отсе від кількох день гарно, тепло, але я мушу переважно сидіти в хаті, бо сонце разить очі. Для Вас із Петербурга нема нічого”.

Видання збірника „На вічну пам'ять Котляревському” було частиною широких святкувань пам'яті письменника, які, розпочавшись у Львові 1898 року з нагоди 100-ліття виходу „Енеїди”, нарешті переросли у святкування в Україні. У № 148 „Діла” з п'ятниці 4/17 липня 1903 р. йдеться про підготовку до відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. У ньому також друкується програма дводенних святкувань. „Літературно-науковий вісник” (т. XXIII, Хроніка і бібліографія, с. 230) подає повідомлення В. Гнатюка: „Пам'ятник І. Котляревського буде вкінці відкритий на днях 30 і 31 серпня (12 і 13 вересня н. ст. 1903). Привітні письма і телеграми належить висилати на адресу: Росія, Полтава, ЕВ. Полтавському Городському Голові. Надіємось, що галицькі Русини поспішать численно з привітаннями, щоб пошанувати через те належно пам'ять поета, що став творцем нової нашої літератури”.

Дещо раніше „Літературно-науковий вісник” (т. XXIII, с. 76) помістив таку репліку: „Дня 30 серпня ст. ст. буде нарешті відкритий в Полтаві пам’ятник Котляревського. Наш кореспондент висловлює наївну надію, що чей же й галицькі Поляки захочуть забути на хвилю партійні свари з Русинами і вишлють свою депутацію до Полтави на се свято. А ми раді се бачити”.

Встановлення пам’ятника Котляревському було результатом довгої і впертої боротьби українців із російським самодержавством. Хоч царська цензура і боролася з українськими книжками, вони все-таки почали з’являтися. 1902 року вийшло 3-томне видання „Вик (1798-1898)”, про який „Літературно-науковий вісник” (т. XXI, с. 69, 1903 р.) писав як про „явище епохальне на Україні — він уперше дав суцільний образ рідної літератури в її пам’ятках, багатьох письменників уперве з його пізнає Україна”. У Києві, в друкарні Петра Барського, виходить ряд альманахів: „Літературний збірник”, зложений на спомин Олександра Кониського (1836-1900), збірник поезій М. Чернявського „Зорі”, альманах „Дубове листя” на честь П. Куліша, багатотомне видання творів Панаса Мирного. Українська книжка почала з’являтися на Харківщині, Катериноградщині, Одещині.

Зворушливим було й повідомлення про надання літературним фондом російських письменників пенсій удовам українських письменників, яке опублікував „Літературно-науковий вісник” (т. XXIII, с. 145) за 1903 рік: „Удові небіжчика Павла Грабовського літературний фонд російських письменників має призначити щорічну пенсію по 300 рубл. Се не перший випадок прояву високогуманного відношення літературного фонду до заслуг безкорисних працівників на українській літературній ниві. Так, відомо, що фонд видає щомісяця по 50 р. удові небіжчика П. О. Куліша — відомій також українській письменниці Ганні Барвінок; видає, коли не помиляємося, пенсію і українському драматургові М. П. Старицькому, і тепер нарешті має видавати й удові Грабовського, яка лишилася з малолітнім сином”.

Тема відкриття пам’ятника І. Котляревському в Полтаві ставала для української преси в Галичині чи не основною.

„Пам’ятник І. П. Котляревському, — інформував читачів Володимир Дорошенко у „Літературно-науковому віснику” (т. XXIII, Хроніка і бібліографія, с. 144-145), — в Полтаві вже викінчений. Комісія по збудованню пам’ятника постановила:

1) на лицевій стороні пам’ятника помістити:

а) в горі піраміди, в полірованому медальйоні, роки століття „Енеїди” (1798-1898),

- б) нижче бюста в горішній частині піраміди — „Котляревський”, роки народження і смерті його (1769-1838) і 4 стихи з „Наталки Полтавки”: „Де згода... сторона”;
- 2) На противному боці:
 - а) в горішній частині піраміди напис з „Кобзаря”: „На вічну пам'ять Котляревському”, а під ним ім'я автора,
 - б) в нижній частині піраміди діловий надпис: хто робив і ким поставлений;
- 3) з правого боку, оберненого на південний схід, буде горельєф із „Енеїди” — похід Троянців.

Фонди на будівництво пам'ятника в квітні цього року виносили 13 868 р. 97 к., видатки — 14 268 р. 68 к.; окрім того ще треба буде виплатити за деякі роботи 400 рубл., на огорожу, вінок і інші дрібні річі. Комісія постановила просити міського голову внести в раду, щоби урядження бульвару і ґрат було на кошти міста, за браком грошей, а також і з огляду на те, що міська рада, окрім призначення місця, досі ніякими грошовими датками на будову пам'ятника Котляревському не спричинилася. Що ж до побільшення фондів — порішено замовити фотографічні знімки з горельєфів пам'ятника і поштові картки для продажу на користь будівничого фонду; знімки продаватимуться по 1 руб., картки — 4-5 коп.

Нарешті комісія постановила: просити д. Хмелевського (місцевого фотографа) виготовити фотографії з горельєфів, з кожного по 100 штук, ціною по 50 коп. за примірник, а як буде попит — побільшити до 1000, при тім просити дд. Л. Падалку і Н. Дмитрієва укласти для фотографії належні пояснюючі надписи. Розіслати потрібну кількість примірників почесним особам.

Талановитий наш композитор М. В. Лисенко поклав на музику для хору і оркестри кантату в честь поета; кантата ся друкується і вскорі побачить світ. Розуміється, пожадано, щоб сей новий увір композитора був виконаний публічно вперше в Полтаві, при відслоненню пам'ятника. Місцева (полтавська) часопись „Полтавській вістник” справедливо зауважує комісії, щоб вона якнайскоріше порозумілася як з композитором, так і з місцевими вокально-музикальними репрезентантами, а між іншим і з д. Хоткевичем. В противному разі — святкування одслонення пам'ятника народному поетсві — за браком народної музики і співів на рідній мові — може вийти чимсь незвичайним, і ледве чи зможуть тоді комісія і міська управа рахувати на вдячність сучасників і нащадків.

Оскільки нам відомо з приватних джерел, святкування, коли не буде ніяких перешкод, має бути досить величне: першого дня панахи-

да на могилі і відчити про Котляревського: популярний і академічний; другого — саме свято відслонення, вистави в театрі, концерт і т. і. У всякім разі незабаром нарешті вже ми матимемо пам'ятник першому українському художникові-письменникові”.

7/20 липня 1903 року на 93-ому році життя помер папа Лев XIII, і Галичина на визначений термін поринула в жалобу, яка підсилилася ще й тим, що через два дні по смерті папи українська культура понесла ще одну поважну втрату: в Довгів біля Дрогобича на 64-ому році життя помер Корнило Устиянович, син Миколи Устияновича. Він так і не дочекався визнання ні в літературі, ні в мистецтві, що і підкреслював некролог Івана Труша, надрукований у „Літературно-науковому віснику”. Саме в цей час у салоні Лятура у Львові, що на вулиці Третього мая, демонструвалась виставка творів І. Труша. Газети повідомляли, що успіх митця був таким великим, що з цієї виставки вкрадено дві картини, які художник подарував „Академічній громаді”: „Дім, в якому родився Шевченко” і „Могила Шевченка”.

Напередодні відкриття пам'ятника І. Котляревському вийшов четвертий том „Історії України-Руси”, який охоплював події XIV-XVI століть.

№ 195 газети „Діло” від 30 серпня/12 вересня 1903 року був присвячений відкриттю пам'ятника в Полтаві. Передова стаття з портретом І. Котляревського носила назву „В День всеукраїнського свята”.

На торжества у Полтаву виїхала ціла група представників різних товариств та організацій. Товариство „Просвіта” представляв його голова Юліан Романчук, Наукове товариство ім. Шевченка — професор Кирило Студинський, Товариство ім. І. Котляревського — Кость Паньківський, який виїхав у Полтаву разом із дружиною; „Академічну Громаду” представляв Ярослав Грушкевич, „Діло” — редактор Євген Левицький, газету „Руслан” — редактор Лев Лопатинський, Товариство „Сокіл” — Олександр Кульчицький із Коломиї. Не зміг поїхати як представник депутатів Євген Олесницький — у нього якраз була сесія. Буковину представляли Мирон Кордуба від народних товариств та Василь Сімович, який репрезентував товариство „Січ”.

Іван Франко поїхати не міг. Боліли очі, та і в'їзд на територію Російської імперії йому був заборонений від 5 березня 1892 року розпорядженням Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі. Окрім цього загострилась хвороба дружини, продовжувалася колотнеча в Нагуевичах.

2 серпня 1903 року Іван Франко отримав листа від вітчима Гриня Гаврилика наступного змісту (ІЛ, ф. 3, № 1667, арк. 1-2): „Подали-сьте

до ц.-к. суду, що я не хотів ся погодити. Мені ніхто не казав аж раз, як в Дрогобичи я був. Пан Олесницький наказав до Онофра спродавизну дому, а ви подали у спродаж. Що я маю тепер робити, хіба на жеври за 38 літ. Прошу тя щиро, будь так добрий: я пристаю на розділ, а справу затримай. Може би-сь мені свою часть подарував якусь під забудовані. Занім вмру, буду за тебе Бога просити і за твої діти. Великого не жадаю від вас, аби-м мав куди зайти до хати.

Був пан геометр, я 'му розповів, казав щоби приїхав до розділу за післяплатою. Знаєш добре, що я тоє не заслужив. Будинки хоче купити пан Заремський. З плачем прошу тя на милість Бога не кривдіть мене, бо я того не заслужив. Най свого віку докоротаю там, де мій вік пішов та й де моя праця. Таже патріоти так не роб'ють, повинні помагати. Та я так знищений, що нема що робити. Довгу по вуха. Та я видав до хати секурації, податок домовий, коминярьський, ведлуг поліції і книг податкових, 306 к. 87 кр. Онофер не дав ані гуски. Посилав-єм тобі. Вижив на весіле 100 флоринів, а тепер каже, що дав ото на хату. Най вам Бог помагає, а мі не кривді, Богом вас прошу. Напишу пані тиж пару слів на милість.

Цілую тя сердечно”.

Децо пізніше надійде ще один лист (ІЛ, ф. 3, №1636, арк. 375-378): „Дорогий Іване і ви, пані Ольго! Прошу вас на милість Бога пожаліть мене, най не стаю жевбраком на посміховисько людей, бо і так вже говорять кілька сіл о мені. Та я того не заслужив у вас. Старав-ємся як міг о вас, а по-друге, знаєш сам: програв-єм обі інстанції. Протокол, котрий Онофер подав, був несправедливий, бо він не дав мені 500 к. на хату. Правда, що ми видав тих 100 к., які запозичив на весіля. 50 р. жінка єго полічила і я ще свої додав на курацію, бо курація коштувала більше, як 100 р., бо якби не я сі старав о тоє, то була би тогди померла, бо доктор зізнав, що як той боляк пукне до середини, то виходу не буде. Пригадай собі, який я тобі був щирий, не буду всьо описувати, бо сам знаєш і твоя пані знає, бо була кілька разів на вакаціях, а ви нині робите зо мнов так, як вам сі подобає. Я вашой вітчизни не одібрав, ані не випроцесував. Єст ерцетизна з року 1855, що світлої пам'яті отець записав мамі 8 моргів і хату, тестаментом то само, а ваші мама записала 4 морги, а чотири на обопільні діти. На то єст декрет.

Прошу вас, пане доктор, і ви, пані, помилуйте мене, позоставте мені хату і мою стодолу і парцелю під будову та ще під городом на власність мою і моєї доньки, решту продавайте кавалками, бо буде більша сума. Най не йду під плоти, най хоть у своїй хаті умру, де-м вам робив 38 літ. Най жиди не ходіт по вашім і по моім, що-м так працював, а старі бу-

динки продайте. Поставив-єм кузню, коштувала 100 к. Онофер вибив стару хату также, шпихлір дав-єм Михайлови. Продав його Ясінському за 120 к. Правда, що Онофер помагав коло хати, а шпихлір, стайню і возовню я сам поставив уже по поділу, як ми ся поділили. Ставив-єм, чень, у трудних часах. Суть на то свідки: Іван Гром майстер. Я тепер застаю цалим дідом, довгу маю до 600 к., процес-єм програв, а до того мав-єм двох лошат і того єдно загинуло. Коштувало 90 к., так що не маю куди уже виходу, хіба що продати кусник поля, що ще позостало.

Дорогий Іване і пані Ольга, прошу вас сердечно на милість Бога, напишіть до Онофра та приїдь до Дрогобича та зробімо згоду в суді. Не подавайте до ліцитації, бо не знати хто отримає, а для вас буде ліпше продати поєдинчим, бо усюди будуть на вас нарікати, як якийсь жид купить. Та й мене не вигонете з моєї хати, на котру робив-єм цалий свій вік і своє майно ту уложив.

Дорога пані, просіть свого Івана най так зробити. Не дивуюся Онофрови, але вам і так, що Люлька (Юлія Багрій — сестра Івана Франка — авт.) наговорила Вам, то всьо неправда. Прошу, одпишіть мені, як гадаєте зробити.

Цілую вас сердечно.

Гринь Гаврилик.

[P. S.] Поїхав би-м до вас, але не маю уже і на дорогу, такий-єм знищений. Приїде сі робити смерть, бо нема де дожити”.

Франко змушений був поїхати в Нагуєвичі. Було очевидним, що після всього, що там сталося, найкращим виходом буде продати батьківську землю і купити ґрунт десь в іншому місці.

Про торжества в Полтаві Френко знав лише з газет („Діло” № 199, „Руслан” № 201 і наступні номери). Святкування тривало два дні: 12 і 13 вересня за новим стилем. Відповідно до програми свято почалося перед другою годиною панахидою на могилі Котляревського, яку відправив полтавський єпископ Іларіон у супроводі великої кількості духовенства та процесії. На панахиді були присутні делегати з України (коло 150), Галичини (9), Буковини (2), Чехії (1), дворяни під проводом своїх повітових і губернських голів (предводителів), радні губернського земства і міської ради з головами та маса народу. По панахиді потік людей рушив до пам’ятника, площу довкола якого замкнено кордоном. Усередину кордону впушено лише репрезентантів влади і делегатів та відоміших полтавців, решта стояла поза кордоном. Коло пів до третьої розпочався молебень, після якого єпископ проголосив „Многая літа!” тим, чім заходом постав пам’ятник, згодом відспівана ще й вічна пам’ять поетові. По цьому заступник губернатора Фонвізін стягнув з

пам'ятника заслону, і очам присутніх показалися чудовий бюст поета і колона з горельєфами роботи академіка Позена, які представляють сцени з творів Котляревського. Гучні оплески та оклики „Слава” і „Ура!”, що рознеслися довкола, тривали довшу хвилю, поки єпископ Іларіон не приступив до освячення пам'ятника. Тим часом делегати складали вінки, яких було понад 40 (від Галичини — 12); сім вінків було срібних, між ними один — від Наукового товариства ім. Шевченка. На вінках були стрічки з написами, які на вимогу публіки читали вголос. Кожний прочитаний напис викликав у публіки голосні оплески і радісні оклики. Коло 4 години церемонія скінчилася і гості розійшлися.

Відтак було урочисте засідання городської думи на чолі з міським головою Трегубовим, який у вступному слові відзначив велику вагу свята, подав історію побудови пам'ятника, а в кінці привітав делегатів і гостей, що прибули на свято.

Далі радний Маркевич поіменно назвав тих, що найбільше спричинилися до спорудження пам'ятника (Позен, Ширшов, Певний, Волков та ін.), зазначивши, що він є першим справді народним пам'ятником, поставленим народному поету, бо 54 % усіх зібраних грошей на нього зложили прості селяни і козаки. Закінчив проголошенням слави поетові, що першим дав право українському народові на визнання його учасником культурного поступу людства.

Після д. Маркевича виголосив доповідь про значення Котляревського в українській літературі І. Стешенко. За ним виступали вже поза програмою О. Косачева, яка говорила про стан української літератури після Котляревського, та письменниця-росіянка Єфименкова, яка вказала, в чому полягає головна заслуга Котляревського як поета для українського народу.

Відтак свято перейшло до останнього пункту програми — оголошення адрес і привітів. „При сій точці, — писав ЛНВ (т. XXIII, с. 53), — прийшло до демонстрації і то чисто української, першої в своїм роді, якої не було в цілім ХІХ ст., хоч у ньому придавлено найсильніше українське слово різними заборонами, між якими до нині фігурує на першій місці указ із 1786 р., неможливий в ніякій державі, що має претензію зачислити себе до цивілізованих. Ціла демонстрація скоїлася ось як:

На кілька день перед відслоненням пам'ятника звернувся городський голова до міністерства з запитом, чи може допустити урядово українську мову в промовах і адресах. Міністр Плеве заборонив се, як кажуть, одначе заступник губернатора на власну руку дозволив промовляти по-українськи галицьким делегатам, але більше нікому. Розуміється, що такий поступок уряду обурих присутніх до живого:

свято чисто українське, відслонюється пам'ятник українському поетові, якого твори написані також по-українськи і призначені для Українців, тимчасом вони не можуть у своїй мові віддати йому пошани! Щось подібне неможливе хіба в цілому світі. Той факт повинен уже раз отворити всім Українцям очі та довести до того, щоб вони постаралися про рівноправність української мови в Росії з мовами польською, литовською, шведською, фінською, вірменською і т. д., на яких можна все друкувати і прилюдно говорити. Таж Українців по Москалях найбільше в Росії, чому ж їх мова має бути чимось нелегальним, що терпиться, але не може мати ніяких прав?

Перші при відчитуванні адрес прийшли до слова заграничні гості, отже Галичани. Гучні оплески засипали кожного делегата і деякі з них не могли довго прийти до слова. По Галичанах почали відчитувати адреси делегати російських наукових і культурних інституцій, делегати городів, губернських і повітових земств. Всі вони, розуміється, читали по-російськи. По них одначе прийшла черга на адреси від різних товариств, написані по-українськи. Перший виступив із адресою від чернігівського музично-драматичного кружка відомий письменник М. Коцюбинський. Він відчитав свою українську адресу без перешкоди, але коли по нім почала читати делегатка чернігівського драматичного товариства, голова перервав її, говорячи, що не може дозволити читати по-українськи. Між публікою піднеслися крики, щоб читано далі по-українськи; голова одначе, покликаючись на розпоряджене міністра, обстає при своїм. Тоді делегатка складає адресу, а сама виходить із салі. На катедрі з'являється харківський адвокат Міхновський. Він заявляє, що має адресу від харківських земляків написану також по-українськи; супроти сказаного недавно не відчитає її одначе, просить натомість втягнути інцидент у протокол і видати йому копію, щоб на її підставі міг внести до сенату жалобу на незаконну заборону міністра. Просьбу д. Міхновського піддержав також чернігівський адвокат І. Шраг. Після сього почали підходити до голови всі ті, що мали українські адреси, з заявами, що вони також не будуть відчитувати їх і намись адрес почали складати самі оправи і виходити з салі. Так зробили делегати харківських і чернігівських Українців, київських українських письменників, київського „Общества грамотности", київського літературно-артистичного товариства, редакції „Київської Старини" і „Кіевской Газети" і ін. Потім виступив делегат „Орловского Вістника" і заявив, що супроти заборони української мови він, хоч і має адресу написану по-московськи, не хоче її відчитувати. За ним пішли делегати одеського літературно-артистичного товариства і інші (разом коло 10) і зложили такі самі заяви, по чім вийшли з салі. Публіка, що

по заяві Міхновського почала вже виходити з салі, тепер опорожнила її цілком; лишилася лише городська рада. Супроти сього голова чув себе приневоленим закрити засіданє, що і наступило коло 12-ої в ночі.

Так скінчилася перша демонстрація в користь рівноправності української мови з російською: спокійно, розважно виконана — дала пізнати, що Українці розуміють вповні її вагу та що раз розпочате діло поведуть далі, доки не уступить указ, що поставив кайдани на живе слово многомільонового народу”.

Другий день урочистостей розпочався концертом. Програму концерту подала вся галицька преса. Відкрив його Микола Садовський твором Т. Шевченка „На вічну пам'ять Котляревському”. По декламації М. Садовського співав соліст Внуковський „Гомоніла Україна”, мішаний хор — „Пливе човен”, солістка Наталія Калиновська-Доктор — „Чого мені тяжко” і „Ой стрічечка до стрічечки” та хор — „Не дивуйте”. Другу частину програми розпочав чоловічий хор піснею „Ой, що ж бо то тай за ворон” та „Ой сів пугач”. Опісля мішаний хор виконав „Ой у полі озерецько”, „Посію я конопельки” та „Як писаря не любить”; М. Старицький читав уривки з „Енеїди” та своєї поезії „Нива”. Наприкінці відспівав ще Внуковський „Удосвіта встав я”, а хор — нову кантату Лисенка „На вічну пам'ять Котляревському”. Хори під батуттом Лисенка доводили слухачів до нечуваного запалу. У хорах брало участь коло 200 співаків, усі одягнені в українські строї. Концерт закінчився коло 4 години, після чого відбувся бенкет, влаштований городською думою на честь гостей.

„В бенкеті взяло участь коло 200 осіб, — звітував „Літературно-науковий вісник”, — а з Галичан дд. Романчук і Студинський. Промовляло дуже багато осіб, як Цертелєв, Лизогуб, Багалій, Сумцов і ін. Іменем галицьких делегатів промовив д. Романчук і зложив заяву, що Галичани як австрійські горожани не могли брати участі в демонстрації проти заборони українського слова в Росії, вони годяться одначе з нею вповні, як і згодиться весь український народ в Австрії, де українська мова здобула собі право горожанства і стоїть на рівні із іншими культурними мовами. Промова д. Романчука зробила дуже сильне вражінє на присутніх і здається, що наслідком її і демонстрації була однодушна постанова городської ради в Полтаві з дня 23 н. ст. вересня зголосити протест до сенату проти міністерського розпорядження в справі відчитування привітів по-українськи. Рівночасно постановила городська рада непрочитані адреси, письма і телеграми, надіслані на свято Котляревського, відложити до поалагодження справи сенатом і евентуально потім відчитати їх”.

О 7 годині відбулася вистава „Наталка Полтавка”, де роль Наталки виконувала Л. Линицька, Терпелихи — С. Тобілевичева, Макогоненка — М. Кропивницький, Тетерваковського — І. Карпенко-Карий, Петра — А. Жулинський, Миколи — М. Садовський. Усі газети, що писали про це свято, виразно зазначили, що вистава — як і попередні хори — випала знаменито та що акторів та співаків публіка оплескувала без кінця.

№ 203 „Руслана” не погоджувався з тою думкою, твердячи, що в Галичині грають краще. „Літературно-науковий вісник” у цьому ж XXIII томі навів тексти телеграм, надісланих на свято І. Котляревського:

„Від НТШ: „Українсько-руське Наукове Товариство імени Шевченка засилає свій щирий привіт на свято створення пам'ятника Івана Котляревського — се знаменне свято української літератури і українського слова, що своєю силою злучило розсіпані й напів винародовлені часті українського народу і вливши в них почуте своєї єдності, відтворило історичну традицію та подвигнуло до праці коло національного відродження. Ми, згуртовані коло національної наукової й літературно-культурної роботи в Товаристві імени Шевченка, витаємо земляків, зібраних на се свято в ім'я національно-української ідеї, й кличемо: „Успіху й поступу невинного в другім столітті відродженої української літератури!”

Від ЛНВ: „Редакція Літературно-наукового вісника у Львові засилає свій щирий привіт землякам, зібраним на велике свято відкриття пам'ятника батькови нової української літератури. Признаючи в Івані Котляревським першого талановитого поета, що промовив рідним українським словом і на українським ґрунті сполучив європейські поступові ідеї з національними українськими традиціями, бачимо в тім власне запоруку його великої популярності, його історичне значінє. Простуючи шляхом, який зазначив Котляревський, а який протерли його наступники, ми в тім почуттю солідарності з кращими синами України і з чільними сіячами людського поступу знаходимо непохитну віру, що діло, розпочате Котляревським, не вмере, не загине і кличемо з повної груди: *Ще не вмерла Україна!*” (Цензура в Полтаві згодилася на прочитання цього привіту з тою зміною, що замість „*Ще не вмерла Україна!*” вставила „*Ще не вмерла українська Русь*”).

Від „Просвіти”: „Браття Полтавці! Сердечна подяка вам, що поставленем пам'ятника віддали належну честь мужеві, котрий визволив нашу літературу з 800-літніх пут церковнослов'янщини а відтак ще й польщини та дав почин новій українсько-руській літературі народній. Література для нас щось далеко більше як для інших народів, се нині майже єдиний об'яв всего нашого культурного життя...”

Галицькі Русини беруть живу участь в нинішнім світлім празнику народнім. Твори Котляревського мають для нас і спеціальне значіне: вони перед сімдесятьма роками причинилися до розбудження нового літературного руху серед нас, до нашого духового розвою і народної просвіти, і коли ми нині плекаємо спільну нам з Вами народну мову, коли через ню бистріше шириться просвіта межи нашим народом, коли рідна наша мова змогла розвинутися так, що знайшла приступ до шкіл, навіть до найвищих, до урядів, судів і тіл репрезентаційних, то в великій часті завдячуємо се Вашому, але не менше і нашому Іванови Котляревському.

Товариство Просвіта, що має своєю метою „просвіту і піднесенє добробуту руського народу” в Галичині, зі своїми 28 філіями і 1300 читальнями вітає також щирим привітом усіх зібраних на святі відслонення пам'ятника Іванови Котляревському і кличе: „Незабутня вічна пам'ять родоначальникові нової українсько-руської літератури і народної просвіти!”

Був опублікований і адрес киян, який на святі не дозволили прочитати. Це був вірш, підписаний „Ів. Федорченко”:

КОТЛЯРЕВСЬКОМУ І ПОЛТАВІ

(30 серпня 1903 року)

Засіяло із туману ясне сонце слави
І поснулі освітило майдани Полтави, —
Освітило в світ рожевий золоте промінне,
Де зійшлося славить батька нове покоління.

Тобі слава, Котляревський, що народне слово
Задзвонило в твоїй пісні так майстерно-ново,
Що вказав нам стежку праці для свого народа,
Ідеали добра й правди, де живе свобода.

Тобі слава, Котляревський, і тобі, Полтаво,
Що зростити вміла сина щиро, нелукаво,
Напувала його словом рідним, повним чарів,
Слави пам'ять зберегла нам, пронесла крізь хмари.

Обом слава, — вкупі й разом, старій неньці й сину!
Нехай сяє світлом правди на цілу Україну;
Нехай слава лине гучно, лине не вгаває,
Поки сонце в небі світе, соловей співає.

Привіт від київської політехніки був наступного змісту: „Изъ матери городовъ русскихъ, съ береговъ дедушки Днепра, прославленныхъ громкими подвигами малорусскаго народа, кievскій Политехнической институтъ шлетъ приветь и искреннія пожеланія г. Полтаве, родине чествуемаго ныне народнаго писателя. Пусть его славное имя передается изъ столетія въ столетіе, пусть его примеръ вдохновляетъ новыхъ деятелей на служеніе своей прекрасной, богато одаренной родине. Вечная память автору „Москаля Чаривныка“, „Наталки Полтавки“, которые и до сихъ поръ служатъ образцами малороссійскаго творчества”.

Вислав привіт, складений славістом Флоринським, і Київський університет: „Историко-филологическій факультетъ императорскаго университета св. Владиміра съ живейшимъ сочувствіемъ принимаетъ участіе въ чествованіи и увековеченіи достойной памяти славнаго украинскаго писателя Ивана Петровича Котляревскаго, возродившаго южнорусскую литературу, какъ младшую сестру общерусской, въ духе любовнаго единенія обоихъ великихъ племень русскаго народа на почве взаимнаго уваженія южанъ и северянъ и дружнаго служенія общенароднымъ идеаламъ устроенія жизни на началахъ высшей правды. Ректоръ Бобрецькій. Декан ист. филологическаго факультета Флоринскій”. Це був офіційний привіт...

На відкриття пам'ятника І. Котляревському прислали телеграму й гімназисти з Кутаїсі: „Гімназисти Грузини прохають Полтавську міську раду передати товаришам гімназістам Полтавцям своє щире вітання з відслоненем пам'ятника першому українському поетови І. Котляревському”.

№ 201 газети „Діло” від 6/19 вересня опублікував звернення під назвою „Руський народ” про потребу відкриття, чи, радше, побудови у Львові українського театру.

У зверненні підкреслювалося, що воно зроблене в час відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському, а побудова театру у Львові буде гідним пошануванням його в Галичині.

Відразу ж поплили пожертви. Про них регулярно повідомляла газета „Діло”. Першим пожертвував 100 корон на український театр доктор Іван Кулик, адвокат із Кут, гімназіальний товариш Івана Франка („Діло”, № 213 від 22 вересня/5 жовтня).

Заява української громади про будову українського театру викликала звирячий оскал польського шовінізму. На сторінках польської преси почали з'являтися образливі для українського народу статті. Перед у цьому вело „Słowo polskie”, яке писало про низьку культуру українського народу, вищість польської нації, висміювало українців, не шкодуючи

дошкульних епітетів. Проти українців розпочато цілу низку заходів, які не могли не зачіпати національних почуттів.

26 вересня в Городку під Львовом був відкритий для утвердження польськості „перший на польських землях”, як твердив „Kurjer Lwowski”, пам'ятник королю Ягайлу, герою Грюнвальдської битви, котрий помер у цьому місті. Пам'ятник виготовив скульптор Бельтовський. Його відкриття мало явний антиукраїнський зміст.

По відкритті пам'ятника в Городку в українських колах все частіше ведуться розмови про чергову українську акцію — відкриття Вищого музичного інституту, який мав би бути консерваторією для українців, оскільки 1902 року в приміщенні театру Скарбка була відкрита польська філармонія.

27 вересня в „Ділі” з'являється оголошення про запис слухачів до Вищого музичного інституту, який триватиме до 8 жовтня. Записуватись можна у кімнатах львівського хорового товариства „Боян” (площа Ринок, ч. 10). Українці цією акцією готувалися відзначити 35-ту річницю творчої діяльності Миколи Лисенка. З нагоди ювілею „Літературно-науковий вісник” друкує замітку Сергія Єфремова.

„На сей рік, — писалось у ній, — припадає 35-літній ювілей артистичної діяльності славного нашого композитора Миколи Лисенка: перша його праця „Збірник українських пісень” вийшла 1868 р. в Лепську. З того часу він невтомно працював над збиранням, обробленням та виданням українських народних мотивів, уділяючи також досить часу й сил і на самостійну творчість. Заслуги його для української штуки загально відомі, ім'я його занадто популярне й поважане, щоб про їх тут говорити. Згадаємо тільки, що ювілей святкуватиметься в Києві восени сього року. Є певна чутка, що прихильники славної діяльності нашого Бояна мають замір зробити йому національний дарунок, жертви на який приймає редакція місячника „Кіевская Старина” (у Києві). Отже треба сподіватися, що свідомі Українці і по той і по сей бік кордону широко пристануть до такого заміру і зуміють достойно вшанувати заслуги невтомного працівника на користь рідного краю”.

Вереснева книжка „Літературно-наукового вісника” (т. XXIV, с. 68) за 1903 рік із приводу цієї замітки опублікувала інформацію В. Дорошенка під назвою „До ювілею М. В. Лисенка”: „Якийсь штабс-капітан Точинський з Варшавської губ., бажаючи всею душею і серцем прилучитися до тих, що хочуть святкувати ювілей високоталановитого композитора, „бояна української музики” М. В. Лисенка, радить землякам-Полтавцям і Киянам, в якій формі висловити ювілятові свою вдячність. Рада ся — купити на зібрані гроші шматок ґрунту з

помешканням — хутір де-небудь над Дніпром, і в день ювілею замість звичайних хвалебних промов і тостів піднести йому такий подарунок, як се зробило польське суспільство в день ювілею Генріка Сенкевича та недавно для Конопницької. Розуміється, рада дуже гарна — аби лише українське суспільство дало доказ, що може її виконати”.

Тим часом основна арена запеклої боротьби знову перемістилася у Львівський університет. Приводом для цього послужило обрання Сенатом на пост ректора університету ксьондза Фіялка, запеклого україножера, акції проти якого проводилися ще в ті роки, коли він був деканом. Обрання ксьондза Фіялка викликало протест із боку українських студентів, у результаті чого приміщення університету було захоплене польськими студентами, озброєними пістолетами та ножами. Вони заблокували вхід до університету, оголосивши, що право навчатися в університеті мають тільки поляки. Сенат університету на екстреному засіданні прийняв рішення припинити навчання, поки студенти не вгамуються.

Українські студенти ставлять перед урядом вимогу усунути з університету запеклих україножерів — професорів К. Твардовського, С. Глембінського та К. Шаховського. Реакція з боку польських боївкарів не забарилася. Вони влаштовують при повній бездіяльності поліції погроми інших українських інституцій, товариств, крамниць і навіть кав'ярень, де є українські газети. За почуту на вулицях українську мову вибивають зуби.

Польська преса тільки доливає оливи до вогню.

Віче, яке відбувається у Львові 31 жовтня, висловлює свою підтримку українським студентам.

Того ж 18/31 жовтня № 236 „Діла” друкує в рубриці „Пишуть нам зі Львова” цікаву замітку під назвою „Знак часу”, яка демонструє ставлення польського шовінізму до Івана Франка. „Зайшовши принагідно до Оссолінської бібліотеки, велів я, — писав невідомий кореспондент, — між іншими подати собі звісну руській публіці книжку п. з. „Привіт д-рови Іванові Франкові”, видану з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності сего письменника. Книжка, мабуть, дармо не лежала в тій бібліотеці, бо ось яку напись положила чиясь рука на заголовній картці: „Portret wydarłem, gdyż takiego łotra podobizna nie powinna się znajdować w świecie” („Портрет я вирвав, бо зображення такого лотра не повинно знаходитись на світі” — польськ., авт.). Напис вказує найліпше, що то за „вчений” користувався згаданою книжкою, як не менш класифікує дуже вірно тоту „вищу” польську культуру, під котрої знаком проживає нині руська суспільність в Галичині”.

Суспільне напруження сягає того рівня, що пора з'явитися на сцені „таткові” Францу-Йосифові, і газети дуже активно починають писати про присутність цесаря на військових маневрах коло Комарна, що не так і далеко від Львова.

Проблема університету відходить на другий план, але, як усі прекрасно розуміють, не надовго.

Тим часом повна написів „Сконфісовано” газета „Діло” оповідає про підготовку до ювілею М. Лисенка. Спарений № 237-238 газети від 21 жовтня/3 листопада оголошує, що „на дар для Миколи Лисенка на день празника його 25-літнього ювілею зложили українці на руки редакції „Киевской Старини” 3 925 рублів 23 коп.”, а „Товариство для розвою руської штуки” (Львів, Ринок, ч. 34) замірило піднести Лисенкові в дарі олійний його портрет „кисти артиста п. Куриласа в рамках зображаючих алегорію музики”.

Наступного дня № 239 „Діла” приносить убивчу новину. Сейм майже нічого не виділив із бюджету для розвитку українського народу в Галичині. Так, із виділених на освіту 9 091 446 корон українцям припало тільки 400 000, тобто 8 %. Решта 92 % — полякам. На реставрацію церков українцям не виділено ні цента, а для відновлення костьолів призначено 36 600 корон. Для Академії наук у Кракові виділено 79 000 корон, а для НТШ — курям на сміх — 5 000!

Політичні партії знову піднімають питання про поділ Галичини на східну (русинську) автономну область та західну (польську, мазурську).

Попри все „Діло” не забуває нагадати про те, що вже невдовзі ювілей Лисенка, а він пов'язаний і зі Львовом, бо 35 літ тому, в падолисті 1868 року, Микола Лисенко зложив за прохання львів'ян музику до „Заповіту”, який був виконаний на 8-і роковини смерті Тараса Шевченка, а тому львівський „Боян” запрошує пань на пробу хору на 11 годину 22 листопада, бо хор має, зрозуміла річ, звучати взірцево.

Польська преса розпочинає акцію щодо побудови у Львові пам'ятника Міцкевичу. Його планують поставити в центрі міста на Марійській площі, де стояла криниця з фігурою Матері Божої. Цю фігуру свого часу львів'яни поставили замість пам'ятника Фердинанду Благому, який був встановлений на тому місці, звідки Фердинанд громив Львів артилерією — аби не було неприємної згадки. Тепер доведеться по-сунутися і Матері Божій. „Діло” навіть придумує для цієї акції назву: „Набік, Матір Божа, бо Міцкевич їде!”.

Портрет Лисенка в рамках у формі ліри готовий, і № 265 „Діла” оголошує, що він буде виставлений у п'ятницю та суботу на оглядини в склепі порцеляни Левицького при Марійській площі.

Додаток до „Діла” № 254-255 від 11/24 листопада повідомив, що на днях із друкарні Вільгельма Браунера в Коломиї на 159 сторінках 16° вартістю в 1 корону вийшла книжка Івана Франка „Що таке поступ?” Вона не випадково з’явилася на зламі століть — у час, коли наверх, як ніколи, спливали конфлікти найрізноманітнішого характеру.

Розглядаючи у книзі поступ людської думки від початків зародження цивілізації аж до теперішніх теорій, Франко детально зупинився на аналізі майбутнього суспільного устрою, в якому має бути тільки праця без визиску і спільне споживання плодів цієї праці без нічиєї кривди, тобто на аналізі думок послідовників і товаришів Маркса, Лассаля і Енгельса. „Особливо сей останній, — писав Іван Франко, — розвинув погляд про те, що освідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочі загально-го голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на пануванні одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на народну державу, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідності, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Лассаля почали німецькі робітники організовуватися в велику партію, що мала метою здобути якнайшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціал-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів, ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього панування. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли, прим., анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всім горожанам якнайповнішу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціал-демократів, держава — розуміється, будуча народна держава — мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, за певнює йому заробіток і удержання, відповідне до його праці й заслуги. Вона, знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, скільки й чого треба робити в фабриках, скільки вся суспільність потребує хліба й живності, скільки кожний чоловік має працювати, а скільки спочивати, а кінець кінців може дійти до того, скільки в ній людей має родитися, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей, і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будучім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці кожний чоловік у будучім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування;

потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості ласкавий хліб”.

„Нема що й казати, — продовжує Іван Франко, — є дещо привабного в такому погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих мільйонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знущання від злих, темних, п'яних або хворих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, а була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибираних — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавсігди! І як легко при такому порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу і розвою і, довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична „народна держава”, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу”. Так тепер дивився Іван Франко на теорію Маркса, Енгельса та їх соратників...

Далі Іван Франко аналізує думки американця Джорджа, висловлені у книжці „Поступ і бідність”. Автор доказував, що не приватна власність на фабрики і заводи, а приватна власність на землю є головною причиною

суспільного лиха. Суспільність, свідома свого інтересу, повинна сама мати в руках свою землю, давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати її в руках багатів та неробів. „Яким способом се зробити, — писав Іван Франко, — чи викупуваючи землю з рук її дотеперішніх властителів, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власності на землю, чи нарешті переймаючи землю на власність загалу зараз по смерті кожного дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписуватися, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложилися обставини”.

Зрештою, це не так і важливо. Важливо те, що думки Генрі Джорджа, як писав Франко, „сподобалися многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворилися спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої людності і також серед грошовитих багатів, надіючись позискати їх для справи націоналізації землі, тобто набуття землі для цілого народу. Поки що ті товариства зробили для своєї мети не багато, але думки Джорджа мали значний вплив з іншого боку. Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс ще в 1848 р. виступили з окликом: „Пролетарі всіх країв, єднайтеся!”. Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить, і інтереси їх однакові. Пролетарі-робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від багатів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони самі назвали, — буржуазії (від французького слова *bourge* — замок, місто, значить міщанство, розуміється, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднує народи або роз'єднувало давніше, отже, церковні та релігійні справи, політика, національність, усе те діло пануючих верств. Верстви робучі, поневолені, покривджені ніколи не мали ані церковних, ані політичних, ані національних інтересів, але все мали й досі мають один-однісінький і по всім світі однаковий інтерес — скинути з себе віковичне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релігійні, політичні чи національні ідеали і велючи в ім'я тих ідеалів поборювати людей іншої віри, іншої держави, іншої національності. Та й ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво ціла історія людського розвою — се історія боротьби поодиноких верств між собою, а ще точніше, боротьби кривджених, визискуваних та неволенних робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані

робітники дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі. Значить, німецький соціал-демократизм був і є межинародний або, говорячи латинським словом, — інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокі нації як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І вся Джорджева думка пустила широке коріння. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народу, але з додатком: англійська земля для англійського народу! Америка для американців. В Америці голосно підніс такий оклик сенатор Монро, а теперішній президент Рузвельт також признається до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Русі, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може, кривдить та визискує польського хлопа, в Східній Галичині дає йому всякі полегші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й Східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнити польський елемент національно”.

В останній, дванадцятій, главі цієї праці Франко висловлював свою думку про те, чим є поступ і якими є його основні підвалини.

„Отсе ми перейшли всі важніші питання, — завершував І. Франко, — які насуваються при обміркованні того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми бачили, що се поліпшення його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані. Ми бачили, що дорога того постулу була не проста ані одностайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали, що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю мільйонів робочих людей і багатством невеликої жменьки легкоробів або й цілковитих неробів. Нарешті ми перебрали найважніші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як досі. Їх не задовольняє сам поступ багатства; вони питають: а в чіих

руках се багатство, хто й на що користується ним? Їх не задовольняє сам поступ науки й штуки; вони хочуть, аби наука й штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки зросло також почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Люди починають переконуватися, що само багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, уточнення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу — отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертво тіло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заколоченого ніякими прикростями, чоловік не osiąгне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикрості, добитися щастя. Мільйони знаходять одинокє щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші мільйони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового життя, а нам треба доложити всіх сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке-такє щастя тут, на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокєю кривдою, та дбаймо заразом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче".

Майже одночасно з виходом книжки „Що таке поступ?" з друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка накладом Антона Хойнацького вийшла четверта книжка задуманого 12-томного видання „З бурхливих літ". Згідно з планом вона мала бути четвертим томом, але містила тільки нове оповідання „Різуни", написане на основі розповіді покійного Якова Франка про переполох, який зчинився на відпусті в Кальварії Пацлавській після приходу туди великої громади мазурських селян, котрі 1846 року вирізали своїх панів. У збірку також увійшло оповідання „Гриць і панич" про той самий бурхливий період, яке вперше було опубліковане в 6 книзі ЛНВ за 1898 рік. Обіцяне оповідання „Герой поневолі" як частина ще повністю не надрукованої повісті „Лель і Полель" через великий обсяг повинно було появитися друком у другому томі цієї книжки, але цього не сталося. Іван Франко написав для згаданої книжки передмову, де висловив цікавий погляд на історичну повість.

„Певна річ, — писав Іван Франко, — історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути белетристом, „трувером”, тобто винахідником, по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло, — мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має потроху аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами — великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист, навпаки, ловить на льоту самі явища, у вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов чергову нитку з різнобарвної тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохіть, немов рикошетом, показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціль тут, як і всюди інде, — малювання людської душі в її поривах, пристрастях, змаганнях, тріумфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і тривкіший буде його твір”.

1903 року вийшла і книжка „Малий Мирон і інші оповідання”, де, окрім відомих оповідань „Малий Мирон”, „Грицева шкільна наука”, „Оловець”, „Schönschreiben”, уперше побачили світ дуже важливі оповідання автобіографічного циклу „Отець гуморист”, „Гірчичне зерно”, які стосувалися навчання Франка в Дрогобичі. Ніби передбачаючи, які клопоти принесуть йому ці оповідання, письменник і для цієї збірки пише передмову: „Оповідання, зібрані в отьшому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 40-30 роками, починаючи від перших проблесків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях „Отець гуморист” та „Гірчичне зерно” переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в інших оповіданнях сього томика автобіографічний елемент виступає досить живо, то все-таки не можна, як се чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень, як частини моєї автобіографії, бо в усіх, крім автобіографічного елемента, маютья також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу.

Найменше автобіографічного мається в оповіданні „Борис Граб”, хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсності. Та тільки діяльність цього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Ані я не був Борисом Грабом, ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі, ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жоднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом, герої цього оповідання підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину. Се було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої „Борис Граб” являється маленьким виривком; та сеї більшої цілості, повісті „Не спитавши броду” мені так і не довелося скінчити; деякі дальші виривки з неї я подам іще в дальших томиках отсього видання. Додам тут, що первісний текст нарису „Борис Граб”, друкований у „Зорі” 1890 р., число 9, тут являється значно розширений, власне, з огляду на повноту характеристики Міхонського”.

Отож 1903 рік був для Франка найщедрішим на збірки художніх творів. Цього року їх було шість. Другим виданням була книжка „Коли ще звірі говорили”, яка вийшла у видавництві Руського педагогічного товариства.

Значно скупішим був цей рік на нові твори. Їх усього вісім, серед них уже згадане оповідання „Гірчичне зерно” і поезія „З Буркутських пісень”, уперше опублікована в альманасі „З над хмар і долин”, який вийшов в Одесі 1903 року в упорядкуванні Миколи Вороного. У цьому ж альманасі було опубліковане й відоме „послання” М. Вороному „Миколо, мій дружеко давній”, котре призначалося для незакінченої поеми „Лісова ідилія”, частину з якої опублікував „Літературно-науковий вісник” (т. XXI, ч. I) за 1903 рік з означенням, що посвята написана в падолисті 1900 року. Відтак поема була включена в збірку „Semper tiro”, що вийшла 1906 року. „Лісова ідилія” частково пов’язана з ненаписаною поемою юності „Нове життя”. Як твердили радянські літературознавці, в „Посвяті” Іван Франко піддав гострій критиці модерністську декларацію „чистого мистецтва” М. Вороного.

Відповіді довго чекати не довелося — у тому ж альманасі М. Вороний надрукував поезію „Іванози Франкови”, де були й такі слова:

І ще скажу, мій славний друже,
Я не беру життя байдуже.
Високих дум святі скрижалі,
Всі наші радощі і жалі,

Всі ті боління і надії,
І чарівливі, гарні мрії,
Все, що від тебе в серце впало, —
Не загубилось, не пропало.
Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком.

Відповідь М. Вороного опублікував й Іван Франко у XXI томі ЛНВ (ч. I, с. 177-178). Під нею стояла дата: „3 червня 1901 року. Зелені Свята. Харків”.

До здобутків 1903 року слід віднести поезії „О. Люнатикові”, „Новітні гайдамаки. Народна пісня під нинішню гарячу днину”, „Чи чули ви, люди добрі” (остання була надрукована в № 42 часопису „Поступ” від 17/30 жовтня), а також оповідання „Отець гуморист”, „Різуни” та казку „Як звірі правували з людьми”.

Не був щедрим 1903 рік і на переклади з чужих літератур. У другій книзі XXI тому „Літературно-наукового вісника” була опублікована добірка Франкових перекладів із поезій Некрасова („Ніч. Розкошів всіх ми скоштували”, „Зелений шум”, „З роботи”, „Невідомому другови” та „Забудь”). У першій книзі XXII тому Франко публікує переклади двох нарисів Анатолія Франса „Новорічна казка” та „Кренкебиль”. Сьома книга XXIII тому містила переклади легенди Зельми Лягерлеф і французької новели Семена Земляка „Савка Дудар” (оповідання стосувалось українського життя). 1902 року Семен Земляк випустив у Женевському виданні „Bibliothèque universelle et Revue” повість „Під кнутом”, де спробував показати французькому читачеві українське село. У статті „Французькі повісті Семена Земляка”, розміщеній у XXIII томі (ч. II, с. 20-38) ЛНВ, Іван Франко зазначає, що твори С. Земляка для французів є екзотичними, та висловлює надію, що, може, колись усе зміниться і С. Земляк представить українське село не як екзотику.

Дивовижно плідним був цей рік для Івана Франка на наукові статті, рецензії та передмови до різних видань, які друкувалися в „Літературно-науковому віснику”, Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка та в інших виданнях, про що свідчить бібліографія його творів, складена М. Морозом („Наукова думка”, Київ, 1966, с. 323-329, позиції 3758-3828). У всіх цих статтях Іван Франко залишається принциповим критиком, розглядаючи під гострим кутом трактування чужинцями української історії, біжучих справ і проблем української літератури. Письменник сміливо вв’язується в дискусію про питання національного

життя, зокрема його літературного й культурного розвою. Показовою щодо цього є його стаття „Принципи і безпринципність”, викликана появою розвідки С. Єфремова „В поисках красоты”, друкованої в „Киевской Старине” 1902 року. Серед порушених автором питань є й так зване питання дозрілості літератури. На думку С. Єфремова, література в „своім дозрілім стані” повинна показувати суспільні рани, подавати їх пояснення, пропонувати способи їх усунення. „Чи справді так? — запитує Франко. — Цікаво знати, які то суспільні рани виявляє прим. гетівський „Фауст”, які способи ліків подає його „Іфігенія” або Пушкіна „Онегін” або Гоголеві „Мертві душі”? А коли деякі твори й чинять се, прим. „Вина і кара” або „Брати Карамазови” Достоевського, „Воскресение” Толстого і т. ін., то чи думає д. Єфремов, що в тій, так сказати, публіцистичній тенденції тих творів лежить їх головна вага? Чи „ліки”, пропоновані Достоевським або Толстим, хоч на один момент візьме на серію якийсь соціолог або практичний політик?”

Франкове трактування проблеми таке: „Добродій Єфремов порушив тут кількома словами важне питання т.зв. утилітарності в літературі, та й збув його коротко, немов і не підозріваючи, що тут криється якесь питання, що се, власне, й є сук, із-за якого йде розладдя між старою й новою літературою. В такій чи іншій відповіді на се питання, а не в жартливих або навмисно цинічних реченнях французьких декадентів треба шукати головної пружини реакції, яка в 80-х роках повстала проти реалізму й натуралізму. Д. Єфремов, живучи, очевидно, в крузі ідей, вироблених у Росії ще Добролюбовим та Писаревим, шукає в літературі поперед усього публіцистики, тенденції, студії певних хиб та подавання певних рецепт на їх лічення, тобто речей, які, по думці письменників молодшої генерації, — і не самих лише декадентів — властиво не належать до літератури, а творять домену публіцистики, соціології, статистики та практичної політики. Певна річ, вільно й белетристові по-своєму забрати голос у тих справах, так само, як усякому шевцеві, кравцеві і т. ін., але він усе повинен знати, що його голос у тих справах буде голосом профана, щонайбільше дилетанта, що соціальні негоди й болі ніхто ще не лічив по рецепту белетристів, хоч і як вони не раз позували на мудреців і пророків, і що їх головна задача лежить зовсім деінде, а власне в тім, щоб, як сказав колись Шекспір, бути дзеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному зв'язку і в тайниках його душі, давати сучасності й потомності те, що Золя називав „людськими документами” в найширшій значенні сього слова”.

Стаття дає відповідь і на питання, чому Іван Франко так і не закінчив повісті „Борислав сміється”...

Про рівень видавничої діяльності Франка того страшного в його особистому житті періоду може свідчити укладена ним „Антологія української лірики від смерті Шевченка” „Акорди”.

„За час більше ніж одного століття нашої нової літератури, — писав із цього приводу на сторінках ЛНВ Володимир Гнатюк (т. XXIII, Хроніка і бібліографія, с. 238-239) за 1903 рік, — видано в нас дві антології наших поетів, а отсе що лише вийшла третя. Перша антологія вийшла в Галичині, накладом тодішнього студентського товариства „Академічне Братство”; друга вийшла в Києві під назвою „Викъ” — як ювілейне видання столітнього існування нової нашої літератури, і була повторена вже другим накладом; третю видала тепер укр.-руська Видавнича Спілка. Тому що прикмети таких видань виступають найліпше при порівнянні, то ж і ми позволимо собі перевести коротеньке порівняння всіх трьох сих видань. Перше і друге видання подібні до себе тим, що містили вибір поетів від Котляревського до найновіших часів у всіх родах поезії; третє видання містить вибір поетів лише від смерті Шевченка і лише ліриків, а все иньше полишене на боці. В першій виданню твори поодиноких авторів були перемішані, розкинені по цілій книжці; в другім і третім виданню всі твори одного автора зібрані побіч себе. Перше видання було зроблене без усяких прикрас; воно мало формат малої вісімки і лише рамки на кожній стороні; друге видання мало формат великої вісімки, а при кожнім поеті була подана його фотографія й коротенька біографія; третє видання має формат ще більшої, так званої лексиконової 8-ки і окрім кількох малюнків має орнаментацийні прикраси скомпоновані на народних мотивах. Щодо числа поетів, то між усіма сими виданнями бачимо значну різницю. Перше видання містило твори 39 поетів; із того припадало на Українців 22. Галичан і Буковинців 17. Тут були поети не повторені в дальших виданнях, як Бульвінський, Скоморівський, Гушалевиц, Згарський, Данкевич, Вешняк, Хрущ, Верхратський, Падура, Вагилевич. У другім виданні поміщено твори 50 авторів, в тім числі 40 Українців і 10 Галичан та Буковинців; перших майже в два рази більше, як у першій виданню, других майже вдвоє менше. Третє видання, хоч обіймає короткий період від обох попередніх і лише ліриків, містить разом 88 авторів, в тім числі 61 Українців і 27 Галичан і Буковинців. Правда, є між тими авторами й менше звісні або не звісні широкій публіці, прим. І. Древнянець, А. Бобенко, В. Мальований, П. Панченко, К. Шамраєв, П. Залозний, В. Маслов-Стокіз, О. Дубенський, О. Галка, В. Боровик, П. Таїсич, І. Петрушевич і кілька інших, але відкинувши навіть їх усіх, то й тоді останеться коло 60 авторів, отже в кожнім разі більше, як у попередніх

виданнях. Се вказує знов на одну дуже відрадну прояву, що число поетів збільшується в нас і квантитативно і квалітативно, без чого неможливий був би такий вибір, як роблений власне в сім виданню. Щодо вибору поезій з поодиноких авторів, то редакція старалася всюди подавати, що знайшла найкраще в якого поета, причім звертала все увагу, аби вибір із нього стояв у відповідній пропорції до цілої його поетичної продукції. Через те з Куліша подано більше, як із Кониського і т. д. Понадто редакція узгляднила навіть наймолодших авторів так, що з того боку певно не наразиться на ніякий закид. Щодо технічного боку видання, то належить признати, що подібного не було ще у нас: се справді перше наше люксусове видання, яке повинно знайтися в кожній хаті. Від того, як воно буде розходитися, буде залежати й те, чи Видавнича Спілка візьметься за иньші ілюстровані видання, які має в плані, чи скінчить на антології, чого натурально не належало б бажати в інтересі кращого поставлення наших видавництв взагалі”.

Власну поезію в „Акордах” Франко представив творами „Каменярі”, „Маєва елегія” („Весно, ти мучиш мене!”), „Зелений явір”, „Як почувеш вночі” (в антології перший рядок був іншим, ніж у „Зів’ялому листі” — „Як почувеш часом край свого вікна”), „Отсе тая стежечка”, „Коли часом в важкій задумі”, „Над великою рікою”, „Поклін тобі, моя зів’яла квітко”, „Я не жалуюсь на тебе, доле”, „В осени”, „Де не лилися ви в нашій бувальщині” (Жены роусьскія въсплакаша ся”), „На ріці вавілонській”, „Ходить вітер по житі”, „Важке ярмо твоє, мій рідний краю”, „Гей розіллялось ти, руське горе” та „Вічний революціонер”.

Вихід „Акордів” співпав із великою особистою втратою Івана Франка: 18 жовтня 1903 року помер Осип Олеськів, товариш юності, котрому був дружною на весіллі. 1879 року, коли Ольга Рошкевич виходила заміж за Володимира Озаркевича, Франко втік до нього у Скваряву Нову, аби заховатися від світу. Там, у Скваряві Новій, почав писати „Борислав сміється”. У некролозі (ЛНВ, т. XXIV, с. 147-149) Франко писав: „Він виступив сильно против еміграції наших селян до Бразилії і доложив усяких старань, щоб звернути колонізаційну еміграцію до Канади. В тій цілі він власним коштом відбув подорож до Америки, переїхав цілу Канаду від Атлантійського до Тихого океану, особливо детально оглянув провінції Альберту, Брітш-Колумбію та острів Ванкувер, і популяризував свої спостереження в відчитих та популярних брошурах. Кілька літ через його руки йшла майже вся руська еміграція до Канади; його засипувано сотками листів, його помешкання облягали сотки людей. Бажаючи поставити діло на вповні легальну дорогу, він вніс до намісництва подання о концесію на еміграційне бюро,

але концесії йому не дали. Щоб усунути його від еміграційної справи, йому надано посаду директора учительської семінарії в Сокалі, хоч для такої посади він навіть не мав відповідної кваліфікації, не маючи екзамену з руської мови. Покійник був на око чоловік холодний, скептик і іронік, але проте у нього була гаряча душа, віддана рідному народови і його розвоєві”.

Дружина Осипа Олеськіва Осипа була вірною товаришкою дружини Івана Франка до самої своєї смерті...

У Нагуєвичах продовжувалися баталії.

Було очевидним, що нащадки Якова Франка незабаром покинуть село... Ніхто із друзів Івана Франка про його особисті негаразди не знав...

Розділ VI

ЮБІЛЕЇ

1903 рік — рік ювілею Миколи Лисенка, до якого Галичина готувалася віддавна. Головним ініціатором святкувань стала недавно заснована організація „Союз співацьких і музичних товариств”. Статут організації Намісництво затвердило 2 травня 1903 року, і керівники спішили „ввести” її „в життя”, мотивуючи такий поспіх близьким ювілеем М. Лисенка. 2/15 червня 1903 року „Діло” опублікувало „Відозву”, підписану Я. Вігошинським, О. Бережницьким, В. Шухевичем, С. Федаком, Р. Ганінчаком та С. Людкевичем, у якій говорилося: „З огляду на наші культурні потреби, які були предметом нарад повищого з їзду, оказуєсь якнайскоріше введення в життя „Союзу”, особливо під теперішню хвилю, в рік ювілею Миколи Лисенка, справою пекучою, бо з нею в’яжеться обов’язок звеличати ім’я його не тільки спільним великим концертом на спомин, але і по всіх закутках нашого краю, аби тим піднести вагу сего обходу до значіння всенародного свята. Щоби дійняти того, треба нам зібратись чим скорше так для уконституування, як і для того, аби порадитись над способом проведення ювілею”.

На перших загальних зборах „Союзу” 28 червня 1903 року В. Шухевич реферував справу ювілею М. Лисенка. Як свідчить протокол, доповідач (ЦДІА України, м. Львів, ф. 867, оп. 1, спр. 24) „подає іменно, що порозумівся в тій справі з Києвлянами і Лисенком, однак дотепер відповіді не отримав. Ставить внесенє, щоби устроїти у Львові великий концерт при співучасті всіх „Боянів”, запросити до приїзду ювілята, видати антологію його творів, дати зробити портрет ювілята і іменувати єго почетом членом Товариства. Вносить також щоби видати життєпись Лисенка і упросити виділ „Просвіти” до видання популярної брошурки цро значінне руської пісні і заслуги М. Лисенка для неї. Всі тоті внесення одноголосно ухвалено”.

Ухвалу зборів було опубліковано наступного дня, 29 червня, у № 133 „Діла”. Повідомлялося, що В. Шухевич „предложив зборам проект ювілейного обходу 35-літньої діяльності Миколи Лисенка. По

довшій дискусії прийняли зібрані той проект із слідуючими точками: 1) устроєння величавого концерту у Львові при співучасті всіх „Боянів” і співаків краю; 2) видання життєпису М. Лисенка, причім піднести значінне народної пісні (для загалу); 3) видання життєпису і творчої діяльності Лисенка; 4) ювілейне видання Антології Лисенкових композицій; 5) ювілейне видання трьох найновіших композицій Лисенка; 6) іменування Лисенка першим почесним членом „Союзу”; 7) участь Галичан в ювілейнім обході в Києві”.

Про ювілей говорилося і на наступному засіданні „Союзу”, яке відбулося 6 липня 1903 року. Рішення цього засідання були такі (Там само): „а) Видати розвідку про народні пісні і значінне Лисенка для неї і упросити до написання такої розвідки Ф. Колессу, а о наклад Т-во „Просвіту”; б) Щодо пісень Лисенка, які мали би бути видані в Антології, повідомив пан Голова (А. Вахнянин — авт.), що упросив проф. Шухевича до нав’язання переписки з Лисенком і що про її результати здасть в своїм часі справу...; в) Щодо видання „Антології” повідомив п. Голова виділ, Тов. ім. Шевченка такого видання не може піднятися, бо не має до того відповідних фондів. Наслідком того ухвалено видати „Антологію” в дорозі субскрипції оскільки вона може дати корисні висліди”.

На цьому ж засіданні було вирішено (Там само, арк. 5-6): „1. Упросити професора Філарета Колессу до написання ювілейної розprawки про значінне пісень народних і про заслуги Лисенка на полі умного плекання народної пісні. Виділ намірив: звернутися відтак до Виділу Товариства „Просвіта” у Львові з просьбою, щоби се товариство зволило видати сю розprawку яко місячну книжку для своїх членів. На початку розprawки буде уміщений портрет Лисенка і єго життєпись. В сей спосіб, сподіється Виділ „Союзу”, спопуляризується найскорше ім’я ювілята в найширших кружках, а нарід зрозуміє стійність своєї пісні. 2. Видати „Антологію” в пам’ять ювілею Лисенкового. В цій антології буде, крім портрету ювілята і єго автобіографії, уміщена низка вибраних музичних творів Лисенкових”.

У серпні-вересні 1903 року організація ювілею творчої діяльності М. Лисенка відійшла на другий план. „Союз” займався відкриттям Вищого музичного інституту у Львові, який почав свій перший навчальний рік 10 жовтня. На засіданні виділу „Союзу” 9 жовтня (Там само, арк. 6) „на внесення д-ра Кормоша ухвалено рівно ж віднести офіційно до Лисенка, щоби прибув на концерт ювілейний, і відложено уложення програми концерту аж до часу, коли прийде відповідь від Лисенка. Уложення програми наступить в порозумінню з комітетом ювілейним”.

Кроком до реалізації рішень останнього засідання — організації ювілейного комітету і ухвалення програми — став опублікований у № 219 „Діла” „Поклик”, підписаний Анатолем Вахнянином (головою „Союзу”) і Михайлом Волошином (секретарем). У ньому говорилося: „Союз співацьких і музичних товариств у Львові осмілився дати почин для опроводу Лисенкового ювілею, пересвідчений, що всі наші Інституції, Корпорації і Товариства, як львівські, так і позальвівські, візьмуть в тім всенароднім святі живу і громадну участь. Щоби достойно довершити діло, осміляєся виділ „Союзу” просити Виділи всіх львівських українсько-руських інституцій і Товариств у Львові, щоби зволили вислати по одному відпоручнику до „Ювілейного комітету” Лисенкового в цілі уложення ювілейної програми”.

Збір мав відбутися 29 жовтня в кімнатах „Львівського Бояна”, який містився у тодішньому приміщенні Вищого музичного інституту по вулиці Трибунальській, 6 (зараз вулиця Шевська).

На зібрання ювілейного комітету, як інформувало „Діло” у № 226 від 31 жовтня 1903 року, 29 жовтня прибуло 28 відпоручників із різних українських товариств, і з них вибрано керівний виділ комітету. Очолив його Анатоль Вахнянин, заступником став Ілля Кокорудз, секретарем — Мирон Масляник, а скарбником — І. Яремкевич. Відтак визначено було дати святкувань: 7 та 8 грудня. Комітет вирішив запросити на торжества до Львова М. Лисенка, а також попросити всі бажаючі товариства підготувати ювілейні адреси. Святковий концерт мав відбутися 7 грудня, а за його організацію відповідав „Союз співацьких і музичних товариств”. Диригентом було призначено О. Нижанківського. „Ювілейний комітет” поділився на три секції: секцію, що займається „устроєнням академії в полудне 7 грудня, секцію квартирункову для розміщення членів поодиноких „Боянів”, що візьмуть участь у концерті, і секцію пирову, що займеться бенкетом, який відбудеться по концерті... Рішено вкінці просити Товариство педагогічне до зааганжовання представлення „Кози Дерези” ученицями Інститута. Представлення се відбуло би ся 8 грудня...”

Протягом листопада львівські газети подають вісті про нові ініціативи щодо ювілею Лисенка та подарунки, які готують йому різні установи. Повідомлення „Діла” (№ 237-238 від 3 листопада), що в Києві зібрано для М. Лисенка 3 925 рублів 27 копійок, спричинилося до того, що вже в наступному номері газети говорилось: „Галицька і Буковинська Русь повинна би також причинитися значнішою сумою до сего дару. В тій цілі порішив „Ювілейний комітет” львівських русинів упросити львівське кредитове товариство „Дністер” на зібрання датків

від галицьких і буковинських Русинів. Найдрібнішу складку приймає згадане товариство на щадничу книжечку число 2682 під адресою Товариство кредитове „Дністер” у Львові, Ринок, ч. 10”. Після ювілею А. Вахнянин опублікує перелік тих, хто дав кошти на пропоновану щадничу книжечку. Було зібрано 300 корон. Ці кошти А. Вахнянин передав К. Студинському у книгарню НТШ. „На засіданні Виділу НТШ 26 листопада 1903 року, — повідомляла „Хроніка НТШ” (вип. IV, ч. 16), — постановлено дати д. Лисенку від Товариства лавровий вінець, а суму, зложену членами на почесний дар (247 кор.), доповнити до 500 кор. і переслати „Киевской Старине”, що збирає складки на сю ціль”. Ці гроші додали до зібраних на щадничу книжку і, як повідомило „Діло” у № 278, вислали до Києва у редакцію журналу „Киевская Старина” для передачі Ювілярові.

У № 242 „Руслана” від 24 жовтня/6 листопада 1903 року повідомлялося, що 4 листопада комітет, який займався влаштуванням академії, відбув перше засідання, на якому було вирішено, що святковий відчит про М. Лисенка на академії виголосить Філарет Колесса, а Богдан Лепкий привітає Ювіляра власним „привітним стихом”.

20 листопада за новим стилем № 253 газети „Діло” опублікував орієнтовну програму майбутніх торжеств. Квитки продавалися з 28 листопада у приміщенні Вищого музичного інституту (вул. Трибунальська, 6) і мали чималий попит, але багато бажаючих так і не змогли потрапити на концерт. Тому „Союз” вирішив влаштувати 8 грудня у тому ж філармонічному залі ще один концерт із повторенням програми ювілейного концерту 7 грудня.

Ювілейний концерт складався із двох відділів. Перший відділ становили кантата „На вічну пам’ять Котляревському” з оркестровим супроводом (солістка Ганна Крушельницька, сестра Соломії — сопрано, Олена Ясеницька — альт, Михайло Волошин — тенор, В. Лозинський — баритон), обробки народних пісень для чоловічого хору в супроводі фортепіано „Ой, бре, море, бре”, „Ой летіла горлиця”, „Ой що ж бо то за ворон”, дует із опери „Різдвяна ніч” у виконанні Філомени Лопатинської та Михайла Волошина, „Шумка-козак” у виконанні оркестру 15-ого піхотного полку під диригентурою Конопаска. Завершував перший відділ „Заповіт” на слова Т. Шевченка, який виконали М. Волошин (тенор) і чоловічий хор під супровід оркестру. Оркестровку „Заповіту” здійснив Анатоль Вахнянин. Другий відділ починався народними піснями в обробці для мішаного хору в супроводі фортепіано: „Ой у полі три криниченьки”, „Козаченьку, куди йдеш”, „На городі калинонька”. Після двох солоспівів на слова Г. Гейне

„Дівчинонько-рибалонько” та „Чи лиш тільки рожам цвісти” у виконанні Філомени Лопатинської, „сольо фортеп’янове виконає Ювілят”. Завершувала програму концерт кантата „Радуйся, ниво неподитая”, в якій солістами мали бути Ф. Лопатинська, О. Морохович, В. Йойко та З. Владичин. Вечором 8 грудня у залі Народного дому мала відбутися вистава опери „Коза Дереза”.

З наближенням грудня українська преса активніше почала писати про підготовку до святкування ювілею М. Лисенка. Теми, які колись займали основну газетну площу, відходили на другий план, через це й невідомо, як врегулювалося питання з українськими студентами, перед якими зачинили двері до освіти польські боївкарі-студенти. Відомо тільки, що 16, 17 та 18 грудня 1903 року мало відбутися урочисте вручення українським студентам іматрикуляцій, заповнених польською мовою. Студенти розцінювали дії університетських властей як звичайну провокацію в час свята М. Лисенка.

Віруючі цілком спокійно погодились із зіпхненням скульптури Матері Божої на периферію, щоб на її місці вибудувати пам’ятник Міцкевичу, який мав стати символом „польськості” тутешніх земель.

Українські школи все впертіше обсаджувались польським шовіністами-вчителями. Українським учителям пропонували роботу на Мазурщині та в корінних польських землях.

Кожна українська акція моментально викликала відповідну польську акцію, яка носила антиукраїнський характер.

І все ж...

Увечері 5 грудня поїздом із Підволочиськ через Тернопіль у супроводі Сергія Єфремова та Євгена Чикаленка до Львова на станцію Підзамче прибув Микола Лисенко. Як тільки композитор вийшов із вагона, понад три тисячі студентів заспівали многоліття, „а голова ювілейного комітету, — інформувало „Діло” у № 265 від 24 листопада/7 грудня 1903 року, — радник Вахнянин виголосив привітну промову. Представителька українсько-руського жіноцтва подала ювілятові гарну китицю. Відтак поїхали українські гості в гостину до дому проф. Шухевича, де зібралось також поверх 20 членів ювілейного комітету”.

Пізніше Євген Чикаленко напише у спогадах (Є. Чикаленко. Зібрання творів і актів в семи томах, т. I, Київ, Рада, 2003, с. 260): „Ввечері запросили нас на вечірку до В. Шухевича, у якого ми познайомилися з силою людей, про яких тільки чули, але тут не було ні Грушевського, ні Франка, що з Шухевичем були тоді в поганих відносинах і нарікали на нього, що він „полонив” Лисенка і показує тільки там, де сам вважає потрібним”.

О 9-й годині ранку 6 грудня М. Лисенко побував на службі Божій у Преображенській церкві, де „хор співав псалми М. Вербицького і справив на геніальнім мистцю тонів якнайкраще вражінє” („Діло” № 265). При виході Лисенка з церкви гімназисти влаштували ювіляріві тривалу овацію. Після відправи М. Лисенко побував на репетиції опери „Коза Дереза” та репетиції „Бояна”. „Остап Нижанківський з енергією і витривалістю, — писав № 267 „Руслана”, — робить і заокруглює одну точку програми за другою, а присутній Ювілят підпомагає його не одною радою і вказівкою, яка зараз і виконується. Гурток наших музиків окружив Лисенка і з увагою прислухається його висказам. Інтересно було глядіти, як Ювілят, котрий в паузах мав для кожного привітне слово і тему до розмови — коли роздався перший звук проби, з найбільшою серйозністю і молодечим переняттем, яке малювалося на його лиці, слівив найтонші нюанси виконання”.

Як писав у своїх спогадах О. Барвінський (Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга часть. Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів від 1871-1888 р. З додатком споминів про М. Лисенка — Львів: Накладом Галицької накладні Я. Оренштайна в Коломиї, з печатні В. А. Шийковського, 1913), того дня М. Лисенко наніс йому візит як давньому знайомому і слухав гру сина Василя, опісля відомого українського композитора.

Біля восьмої години вечора М. Лисенка вітали в приміщенні „Руської Бесіди” (Ринок, 10). З вітальною промовою виступив В. Шухевич і вручив М. Лисенкові вітальну грамоту, іменуючи його почесним членом товариства.

7 грудня відбулася святкова академія. Концертну сцену філармонії прикрашав портрет М. Лисенка роботи О. Куриласа. Під оплески залу ювіляр вийшов на сцену в супроводі Г. Шухевич, Е. Крушельницької, С. Федака, І. Кокорудза, В. Загайкевича. Першим промовив до ювіляра Анатоль Вахнянин як голова ювілейного комітету, голова „Союзу” і директор інституту. Від імені „Союзу” і Вищого музичного інституту А. Вахнянин вручив М. Лисенкові ювілейні адреси, а С. Федак — срібний вінок. Відтак вітальні промови виголосили В. Шухевич від „Руської Бесіди”, Ю. Романчук від „Просвіти”, К. Студинський від НТШ, С. Смаль-Стоцький від буковинців, Є. Барвінська від „Клубу Русинок”, Є. Олесницький від стриян, І. Яремкевич від „Сокола”, В. Нагірний від „Народної Торгівлі” та товариства „Зоря” та ще цілий ряд представників інституцій та товариств. Про це інформувало „Діло” у № 268. Після промов зачитували вітальні телеграми та вручали подарунки. Серед численних подарунків і привітань було привітання Соломії

Крушельницької з Італії, яка „прислала в дарі для Ювілята бюсти Бетховена і Беліні-ого пречудної мистецької різьби з карарийського мармору”. Іван Пулюй прислав з Праги срібний вінок з дарчим листом. На зачитані вітальні адреси ювіляр відповів коротко, але промовисто: „Обнятий і вражений глибоко тим високим проявом пошани Шановного Суспільства до себе, я тільки можу в коротких словах висловити свою глибоку подяку за те. Скажу ось що: І без тих заяв, я моєї діяльності не полишу до кінця мого життя, а запевняю, що тепер, по тім вражінню я еще з більшим запалом візьмусь до дальшої праці”.

Після академії відбувся святковий концерт. На концерті, як засвідчує преса, „в льожі партеровій по правім боці, третій з ряду, засів сам Ювілят в товаристві проф. Вовка, пп. Єфремова і Чикаленка з України, д-ра Франка і п. Гермینی Шухевичевої, щоб прислухатися виконанню „Боянів” пісні, що вийшла в таких чудових формах а все в народнім одязі з Єго артистичної душі”. М. Домет у № 266 „Діла” не шкодує суперлативів для опису співу „Боянів” і того колосального враження, яке він зробив на слухачів.

Кульмінацією концерту був виступ самого Ювіляра. На жаль, у жодному з періодичних видань, які детально описували торжества, немає точного переліку творів, які М. Лисенко виконав на святковому концерті. Не помагає у з’ясуванні цього питання і мемуаристика. В спогаді В. Левицького зазначено: „Кульмінаційною точкою програми був виступ ювіляра, що відіграв на фортепіано одну з своїх рапсодій, а на домагання публіки додав баркаролу „Пливе човен” та декілька менших композицій”. „Руслан” (ч. 268 від 9 грудня 1903 року) подав, що Лисенко виконував „довгу фантазію на тлі українських пісень”. Зате дуже поетично описувала реакцію залу на виступ ювіляра газета „Діло” в № 266: „А коли вся та зелень залягла всю естраду і упала послідня китиця, нараз на чийсь не умовлений знак, як би під вражінєм і сугестією хвилі повстала вся публіка з місць і з тисячі грудей залунала через усю салю пісня нашої надії і побіди: „Ще не вмерла Україна”.

8 грудня М. Лисенко відвідав Наукове товариство ім. Шевченка. У № 269 газети „Руслан” повідомлялося: „Вчера о 12 год. в полудни Ювілят загостив у пороги Наукового Товариства ім. Шевченка, де достойного Гостя ожидали члени виділу. Ювілята повитав проф. Грушевський, голова Товариства, яке своєю науковою працею кладе найсильніші палі під будову України. На спомин сеї милої хвилі проф. Грушевський вручив Ювілятові чотири томи своєї „Історії України”, Видавнича Спілка зложила в дарунку том „Акордів”, а др. Франко збірку своїх оповідань. Ювілят перебув у Науковім Товаристві майже годину, по

чим поїхав фотографуватися з Бояністами, а опісля віддавав візити тим личностям, що єго відвідали. Між іншими зложила візиту ювілятови княгиня Сапіжина”.

Світлина, про яку згадує ця замітка, є одним із найвідоміших пам'ятних документів цього ювілею. Вона була опублікована спеціальною вкладкою між 72 та 73 сторінками у „Музикальному календарі на 1906 р.” і підписана „Лисенко ювілят в оточенні „Львівського Бояна”.

Залишилася невідомою назва збірки оповідань, яку подарував І. Франко М. Лисенкові під час відвідин НТШ. Ані у фондах Львівського музею Івана Франка, ні у фондах Київського музично-меморіального музею Миколи Лисенка, ні в архіві письменника, що зберігається у фондах Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, немає примірника з бодай якимсь дарчим написом на згадку про цю подію.

І. Франко зустрівся з М. Лисенком у стінах НТШ. У статті „Лисенкове свято в Австрії” письменник згадував: „Потім пішло вітання і знайомлення з присутніми, які досі ще не були знайомі з ним, а потім д. Лисенко оглянув з великим зацікавленням канцелярію, книгарню, друкарню, бібліотеку товариства і пробув з півгодини в приятельській гутірці серед зібраних, поки прихід д. В. Шухевича не дав йому знати, що він усе ще „коронована особа” і його чекають дальші візити, а поперед усього — бачення з княгинею Сапіжиною, яка навмисне прибула до Львова, щоб стиснути його руку, і дожидається його в домі д. В. Шухевича”.

Після обіду відбувся другий концерт. На ньому М. Лисенко сидів у ложі разом із Франком. Про це свідчать спогади Ф. Колесси, який не зміг приїхати на концерт 7 грудня, бо є нього народився син, названий на честь ювілею М. Лисенка Миколою. Очевидно, на цьому концерті композитор не повторював тих творів, які виконав на першому. Їх переліку преса також не подає, але у № 269 „Руслана” зафіксовано, що „найбільше може вражінє зробив заграний на останку марш, який немов зілюстрував цілий козацький похід”.

8 грудня в приміщенні Народного дому відбувся дитячий вечір, на якому Ювіляр теж був присутній. Перед виставою М. Лисенка вітало троє дівчаток, одна з яких продекламувала спеціально написаний для тієї нагоди вірш С. Чернецького „Був час важкий — над народа судьбою...”, а друга вручила китицю квітів, за що Ювіляр „поцілував маленьку „делегатку” в голову” („Діло”, № 267). Відтак у виконанні дитячого хору під керівництвом М. Волошина прозвучала молитва „Боже великий, єдиний...”. Потім відбулася вистава дитячої опери М. Лисенка „Коза Дереза”, в якій діти показали високий артистичний рівень, а Ювіляр

був приємно зворушений побаченням. Завершило вечір виконання присутніми гимну „Ще не вмерла Україна”.

9 грудня об 11 годині ранку М. Лисенко виїхав зі Львова до Станіславава.

Від їзд М. Лисенка співпав із черговими розбійницькими акціями польського шовінізму, про які написала газета „Діло”, що вийшла в понеділок 1/14 грудня 1903 року, і була конфіскована. Цей № 270-271 газети став „ювілейним” — у цьому році газета конфіскувалась 60-ий раз!

Писала в ті дні преса і про успішні виступи в Сан-Карло Соломії Крушельницької, яка не могла взяти участі в торжествах М. Лисенка у Львові.

У ті дні виходить „Покажчик змісту „Літературно-наукового вісника”, томів I-XX (1898-1902). Зладив В. Доманицький, Львів, 1903” з передмовою Івана Франка, в якій автор не тільки наголосив на значенні цього журналу, але й подав цілу низку цінних документів стосовно його створення та розвою. „Коли восени 1897 року, — писав І. Франко, — по кільканадцятилітнім виданні „Зорі” Наукове товариство ім. Шевченка за ініціативою проф. Грушевського зважилося звинувити се видавництво і розпочати інше, закrojене на значно ширший розмір, по типу європейських revue — як привіт століттю українського національного відродження, що зближалося саме, — здавалося відразу, що тому підприємству не дуже буде всміхатися доля. Одинокий досі літературно-науковий орган „Зоря” від часу його заборони в Росії давав товариству рік-річно коло 4000 корон дефіциту; з іншим літературно-науковим органом „Житє і Слово”, заложеним на приватні фонди, його редактор зробив ще сумніші досвіди. Невтомним заходом проф. Грушевського і його непохитній вірі в живучість нашого слова треба завдячувати, що скептицизм многих людей удалося хоч трохи перебороти. Наукове тов. ім. Шевченка заявило готовність ризикувати на нове видання стільки ж — не більше — як і на „Зорю”. До редакції, по гадці проф. Грушевського, рішено зібрати людей, що займалися редакцією літературних часописей: д. Осипа Маковея, що як помічник редактора „Зорі”, а потім редактор „Буковини” в роках 1895-97 дав себе пізнати стараним редагуванням літературної часті сеї часописі та розумними й талановитими фейлетонами, поміщуваними зразу в „Зорі”, а потім у тій же „Буковині”; далі запрошено до редакційного комітету останнього редактора „Зорі”, директора Ол. Борковського, та підписаного як редактора „Житя і Слово”. В склад редакційного комітету ввійшов також голова Наук. Тов. ім. Шевченка проф. М. Грушевський,

і особливо в перших роках видання, поки не стало воно сильно на ноги, багато працював у нім, несучи на собі вповні безінтересовно не тільки літературну, а й більше механічну, чисто редакційну роботу. Потім місце д. Маковея заступив д. Гнатюк, а часовими заступниками редакторів були ще дд. І. Петрушевич, А. Крушельницькій і М. Яцків”.

Документ цінний не тільки тим, що він вкотре підкреслює, як у той час склалися стосунки між І. Франком та М. Грушевським, але й вияснює матеріальне становище Франка. Як свідчить протокол засідання виділу НТШ від 2 листопада 1897 року, він за роботу в ЛНВ місячно разом з О. Маковеем отримував 100 золотих, від 24 січня 1898 року — 80 золотих, з 22 березня 1899 року — 100 золотих. З передмови можна зрозуміти, як велося на перших порах і ЛНВ, і Франку. „Ще не вийшла перша книжка „Л.-н. вісника”, — писав він, — а вже піднялися й залунали прилюдно голоси проти нього. Особливо участь підписаного в редакційнім комітеті дражнила декого з галичан, і ось у осені 1897 року на однім деканальнім соборчику зібрані духовні признали потрібним запротестувати проти видання, якого ще не було на світі, і проти моєї роботи, якої ще не бачили і не знали, і опублікувати сей протест у клерикальній газетці „Душпастир”. Розуміється, що по виході перших книжок „Л.-н. вісника” ті голоси ще збільшилися: наперед настроєні проти нового видання критики бачили злочини та підкопи против різних святощів там, де би були не бачили їх у іншій виданні; добачали мою руку там, де була рука приміром д. Маковея, або когось іншого рівно невинного в ніяких підкопах. До хору тих упереджених, які ще довго потім підносили протести і виволікали справу навіть перед загальні збори Наук. Тов. ім. Шевчєчка (зрештою з дуже слабим мотивуванням і з відповідним йому слабим успіхом) прилучилися голоси і інших незадоволених у „Буковині” та „Руслані”, причинилося й те, що один із редакторів, дир. Ол. Борковський, знеохочений, виступив із редакції. Та редакційний комітет, зложений тепер із трьох людей, був перейнятий міцною постановою — йти наперед, користати з кожної, навіть пристрасної та несправедливої критики, щоб робити видання чимраз ліпшим, живішим. На напади та закиди відповідали ми не полемікою, а позитивною працею над поліпшенням видання і розбудженням інтересу до літератури й культурних питань у ширших верствах громади”.

Редакція „Літературно-наукового вісника” дбала, щоб журнал доходив до читачів. „Перші номери, — писав із цього приводу Франко, — вислані в різні сторони Росії, подоходили до рук адресатів, цензура пропускала їх і в Одесі, і в Києві, і в Варшаві, і в Москві — з виймком Петербурга. Редакція робила все можливе для неї, щоб не дражнити російської цен-

зури, бачачи в доходженні „Л.-н. вісника” до рук закордонних українців факт дуже великої ваги для нашого національного освідомлення, факт, задля якого варто посвятити не одне сміліше, свобідніше слово. Редакція мала перед собою важний прецедент, досить сильне розповсюдження в російській Україні „Зорі” в роках 1890-1896. Та сей прецедент мав також свою грізну сторону. „Зоря” під редакцією В. Лукича була формально більш українською, ніж галицькою часописсю, мала в російській Україні більше пренумерантів, ніж у Галичині, тож заборона її вступу до Росії мусила відразу фінансово підрізати, зруйнувати її. От тим-то, знаючи непевність російських „віянь”, знаючи те, що в Росії нема властиво ніякого пресового закону, що гарантував би права преси, а натомість не скасований і досі ославлений проскрипційний указ із 1876 р., яким виключаються з границь Росії всі українські видання, опубліковані за границею, дбала всіми силами про те, щоб „Л.-н. вісник” був по змозі однаково цікавий і для галицьких, і для російських українців і щоб сподівана заборона в Росії не була для нього такою тяжкою кризою, як була для „Зорі”. Се було можливо досягнути тільки притягаючи до участі в „Л.-н. віснику”, обік закордонних українських письменників, також наших галицьких та буковинських, а особливо молодші сили”.

Вихід покажчика був своєрідним подарунком до свята М. Лисенка в Галичині як свята духовної єдності розтерзаної імперіями України.

У понеділковому випуску „Діла” (№ 276 від 8/21 грудня 1903 року) було опубліковано подяку М. Лисенка, яку він вислав на руки В. Шухевича. В цьому ж номері повідомлялося, що 2-3 січня свято продовжиться в Києві, а також наводився список жертводавців на дар М. Лисенку на щадничу книжку „Дністра” № 2682, яку ювілярові 18 грудня 1903 року передав Ілько Яремкевич. № 285 „Діла” від 19 грудня 1903/1 січня 1904 року повідомив, що на торжества у Київ виїхав редактор газети Євген Левицький, а № 289 цієї ж газети подав опис урочистостей у Києві. На свято прибув 21 делегат з Австрії. З Галичини було 11 (Є. Олесницький, В. Шухевич із донькою Дарією, п. Бобикевичева, радник Н. Вахнянин, Є. Левицький, О. Нижанківський, К. Студинський, І. Копач, С. Бриттан, адвокат Л. Ганкевич). 10 делегатів дала Буковина: професор Смаль-Стоцький із донькою Іриною, пані Лойванюківна, посол Пігутяк, інспектор Попович, інспектор Стратчук, професор Федорович, Модест Левицький, Лисинецький і селянин Дмитро Трещук.

Урочистості відбулися в „Купеческом Доме”, де зібралось 3000 осіб. Делегації з Австрії сиділи в першому ряді. Ювіляра від імені „Союзу співацьких товариств „Боян” вітав Н. Вахнянин, від

„Просвіти” — Є. Олесницький, від НТШ — К. Студинський, від „Руської Бесіди” — В. Шухевич, від газети „Діло” — Є. Левицький, від буковинців — посол Пігуляк. „Наші промови, виголошені розуміється рідною мовою, — писало „Діло” в № 290 від 29 грудня 1903/11 січня 1904 року, — витано френетичними, довго невмовкаючими оплесками і окликами. Очі всіх зверталися до нас, як на репрезентантів закордонних братів; витано нас демонстративно, даючи тим привітом свідоцтво духовної єдності народу по обох боках Збруча. Се була величава хвиля народного збратання при нагоді великого свята української музики і його митця”. Газета описала концерт на честь ювіляра, постановку опери „Різдвяна ніч”, а також комерс, де героями, крім ювіляра, були галичани.

В цьому ж номері газети повідомлялося про вихід українською мовою „Старого Завіту” в перекладі П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та д-ра І. Пулюя. Видало книжку Британське біблійне товариство у Лондоні.

Першим безпосереднім відгуком на ювілей після завершення святкування у Львові стала стаття Олександра Барвінського „Спомини і гадки з нагоди Лисенкового ювілею”, опублікована в „Руслані” № 276-279 від 9/22 грудня 1903 року. Автор стверджував, що святкування довели, „що Русь є, що вона кріпшає і поступає”, і пропонував нову ідею: „А іменно подаю думку, щоби Союз наших співацьких і музичних товариств, приєднавши ще солові сили наприклад панни Крушельницької і пана Менцінського, устроїв великий концерт у Відні ще протягом сеї зими. Сю гадку обговорив я перед виїздом з Відня з тамошнім „Кружком Земляків” і з деякими приватними людьми, а минулого четверга подав се до відомості ювілейного комітету, і там і тут прийнято сю гадку прихильно”. Ініціатива О. Барвінського лишилася нереалізованою.

У січневій книзі „Літературно-наукового вісника” (кн. XXV, ч. II) за 1904 рік вийшла друком стаття Івана Франка „Лисенкове свято в Австрії”, яка стала певним дисонансом серед схвальних відгуків ювілейної преси і черговий раз дала привід багатьом ворогам Івана Франка підняти голос проти нього.

„Справді, Галичина й Буковина привітали Лисенка величаво, як не вітали досі нікого, — писав Іван Франко. — Від самих Підволочиськ, від самого вступлення на галицько-руську землю аж до від’їзду з Новоселиці за російську границу був наш дорогий гість предметом ненастанних шумних та щирих овацій, промов, угощень та всякого роду вшанувань. А спеціально львівські ювілейні празники дня 7 і 8 грудня і загалом гостина Лисенка у Львові — се було таке велике і чисто руське свято, якого ще не бачила стара столиця Льва. Маршалок граф Ст. Бадені, що

одинокий із польської нації пильно слідив за ходом того свята, бачачи в театрі залу філармонії, щільно обсажену руською публікою, і чуючи, що ще друге стільки лишилося без білетів і жде концерту до другого дня, мав сказати до одного з аранжерів празника: „Хоч я й знав, що вас, русинів, досить багато розсипаних по краю, але я не думав ніколи, що вас так багато”.

Та й ще ба! Се не були ті руські маси, які досі не раз уже засипували Львів тисячами сердаків, кожухів та реверенд, се не були ті русини, яких поляки здавна привикли характеризувати згiрдними словами рорі і сhлорі. Селян сим разом не було; на академії ледве десь вискiпався один хлопчина в сiльській кожушанці — недоліток-делегат якоїсь малолітньої сiльської читальні. Маса публіки сим разом мала зовсім іншу фізіономію: дещо священиків, зате багато пань, багато молодежі, багато світської інтелігенції. Русини-адвокати, лікарі, судовики, вчителі, підприємці, властители реальностей, купці. Лисенкові празники були дійсно святом галицько-руської інтелігенції. Підкреслюємо се: се факт замітний, повторення в більшому розмірі і з більшим одушевленням того, що перший раз у нас було 1898 р. в часі святкування столітнього ювілею появи „Енеїди” Котляревського. Сим разом з їзд був без порівняння більший, ентузіазм до ювілята горячіший, наслідки — ну, та про наслідки говорити ще завчасно”.

І не визнати тут рації Іванові Франку неможливо! Він знав М. Лисенка від свого першого приїзду в Київ і мав із ним широкі творчі стосунки. Митці добре розуміли один одного. Наступні слова статті тільки підтверджували це: „Центром того свята, тих овацій, промов, похвал та вшанувань була, розуміється, особа ювілята. Йому довелося, сказати б так, з головою пронерти на всі ті дні в туман кадила та ентузіазму, якого він не зазнавав ніколи досі. Наш славний музика, чоловік незвичайно простий і скромний, займає в Києві скромне місце приватного вчителя музики і коли де почуває себе паном та володарем широких просторів, то хіба в сфері тонів, у музиці. Він привик зустрічати в тій сфері, що звичайно окружає його, ту саму простоту, невимушену щирість і дружню симпатію; він артист усією душею, він не привик звертати уваги на формальності та етикет і почуває себе супроти них безрадним і безпомічним, як дитина, як же то було йому, коли в Галичині від першого вступу попав у гурт людей у фраках та білих краватках і рукавичках, людей, готових кожної хвилі сипати шумні промови, здатних відгадувати кожний його намір і наперед заспокоювати його! Коли тут відразу комітетові, так сказати, сконфіскували його, обмежили та обциркнували весь його час, усі виходи, розмови, візити! „Держать

мене, як короновану особу, — мовив він, жартуючи. — Тепер до мене кому-будь і доступу нема! От який я тепер!”

Із цього погляду, з погляду товариських форм укладності, чемності та манер, галичани (а буковинці ще більше, мабуть) заїмпонували Лисенкові. Особливо дивувала його дотепність мало що не кожного галичанина говорити промови.

— Та тут у вас кожний як стане тобі різати промову, то я слухаю, слухаю та й язика в роті забуваю. Куди нам зрівнятися з вами! — так говорив він зі своїм звичайним щирим здивуванням”.

Пишучи про торжества, Франко не міг обійтися без спогадів: „Колись із уст самого Лисенка чув я оповідання про те, як він у 1873 році, ще нікому невідомий у Галичині, їхав зі Львова недавно тоді побудованою залізницею Альбрехта, званою задля її кепської будови та невідгідних вагонів Halsbrech-Bahn, зі Львова до Стрия, а відси жидівською балагулою перебирався через Синевідське, Сколе, Козову, Плав'є та Климець на Угорщину, прямуючи через Будапешт до Відня. В Галичині панувала тоді холера, і нашого музику в переїзді через підгірські та гірські села супроводили голосіння по померлих і пісні — зовсім подібні до голосіння.

— Так воно раз у раз і літало надо мною, оте ваше голосіння, — оповідав Микола Віталійович, — і я ніколи не знав, чи се у вас такими тонами виявляють свою радість, тугу, чи плач по покійниках.

І коли я пробував заспівати йому деяких наших жалібних пісень, він пізнавав у них ті давні тони, що літали над ним, мов ворони, в холерний рік у часі його подорожі. Він дуже зацікавився нашими народними піснями, записав від мене деякі мелодії і врадувався немало, почувши від мене, що дехто з наших музиків збирає ті наші мелодії і бажає за його прикладом обробити й видавати їх”.

Від того часу минуло 18 літ. Чи могла Галичина чимось похвалитися перед ювіляром у цій галузі? Не було особливо чим...

„Уявляю собі, — писав Іван Франко, — як цікаво було б многозаслуженому майстрові збирання та оброблювання українських народних пісень у день свого ювілею переконатися, що його праця викликала і в Галичині не лише повне зрозуміння, але й наслідування та емуляцію. Тим часом ті, що укладали програми ювілейних концертів, впали на не зовсім щасливу думку — угостити ювілята виключно його власними композиціями, а властиво задемонструвати йому *ad oculos*, як мало в Галичині розуміють дух і характер його музики, як слабо розвинений тут музикальний слух, як недостатньо вивчені та зіспівані хори виступають у нас на концертну естраду”.

А далі — приклади і рядки, які викликали хвилю обурення: „Почати з того, що Лисенкова музика — наскрізь світська, виросла на двох основах: на українській народній пісні і на новочасній європейській світській музиці; натомість у нас, в Галичині, панує ще майже неподільно дух церковної музики, коли не старий „київський напів”, то бодай Бортнянський. Без волі й відома наших співаків сей дух переноситься й на виконання Лисенкових творів, бо ж різниці наші музики не відчують, як не відчув її ніхто з ораторів, що більше шумно та велично, ніж основно і зі зрозумінням речі підносили заслуги ювілята. Треба було бачити Лисенка, коли він чув свої композиції, виконувані галицькими співаками. Від часу до часу він корчився, морщився, зривався з місця або похилився, мов під холодним дощем, і з його уст виривалися жалібні, безпомічні окрики:

— Крилос! Се чистий крилос!

Здавалося часом, що він так і вихилиться з ложі і закричить диригентові:

— Темпо! Темпо!”

„А друга річ. Певно, *laudanta voluntas* (гідне похвали бажання — лат., авт.) галицьких співаків, — продовжував Іван Франко, — пошанувати київського гостя монстр-концертом, зложеним із хорів вісьмох галицьких „Боянів”. Але треба ж при тім мати милосердя над чоловіком, у якого слух розвинений незвичайно тонко, естетичний смак — не менше, а довголітня диригентська практика виробила дуже докладне розуміння співацької техніки. Подавати такому чоловікові концерт із вісьмох незіспіваних хорів, вивчених різними людьми, які при тім, на його погляд, співають усі фальшиво, тільки на різні лади, — се ж попросту не гуманність, щоб не сказати ще сильнішого слова. Додаймо до того поганій звичай наших співаків співати, не вимовляючи слів, брак добрих солістів, крім одного д. Волошина, який співає справді гарно, — то будемо мати суму тих приємних вражень, якими утрактовано ювілята на його питомім музикальнім полі.

Певна річ, про якусь вину галичан не можна тут говорити: тут виявилася різниця двох культурних кругів, двох ступенів розвою, що досі йшли різними дорогами і лише віднедавна почали входити в ближчий контакт. Галичани чують інстинктом, що в Лисенковій музиці віє якийсь інший, новий і свіжий для них дух; відси й їх щирий ентузіазм для Лисенка і його музики. Та вони не зовсім ясно свідомі того, що в Лисенковій музиці віє той сам дух світського і свобідного від усяких конвенціональних формулок реалізму, який ще так недавно збуджував їх рівно щирю ненависть, коли його речником являвся у нас Драгоманов”.

Правда, з тих пір багато чого змінилося. Інакше сприймаються сим-волізм і неоромантизм, але музика виявилася більш консервативною, ніж література. „Невважаючи на досить багату продукцію, — пояснював Іван Франко, — вона не вийшла з убоганих стежок; на сьому полі не появилася у нас жоден визначний талант з реформаторськими ідеями, та й сама загальна освіта музична стоїть у нас дуже низько. Наші композитори в значній мірі самоуки та дилетанти; деякі не переварили як слід теорії, а історія музики взагалі, а особливо у нас для більшої часті їх — цілковита terra incognita. Не диво, що хоча новий напрям у музиці не стрічає у нас теоретичного опору, навіть такого, який стрічав у літературі, то до практичної творчості в новім напрямі або навіть до його відповідного зрозуміння ще дуже далеко. Тут може мати вплив тільки систематична школа, якої підвалини покладено тільки в минулому році, — характерно, власне, в році 35-літнього ювілею Лисенкової праці”.

Далі Франко напише про низку сердечних зустрічей М. Лисенка з львів'янами, обминаючи деталі цього свята, і докінчить статтю словами: „Всюди наш любий гість своєю появою викликав щиру радість, усюди довкола нього збиралася вся руська інтелігенція. Те саме було і в Чернівцях, відки по дводневнім побуті Лисенко вернув на Україну. Зазначимо, нарешті, що орган львівських москвофілів повітав ювілей Лисенка прихильно, хоч холодно написаною статтею, але в обході ані москвофіли, ані поляки не брали ніякої участі. І се було найліпше”.

Очевидно, В. Шухевич відправив статтю Івана Франка М. Лисенкові до Києва з певними коментарями, що зобов'язало ювіляра дати відповідь, яку опублікував № 61 „Діла” від 16/29 березня 1904 року. Дивуючись, що Франко виносить на загальні висловлювання і деталі, які сіють чвари і можуть розхитати найкращі людські стосунки, М. Лисенко писав: „Я міг яко дуже нервовий чоловік не згоджуватись з способом виконання, з невірні зрозумілими темпами, у такому тяжкому, трудному ансамблю сотень співаків і співачок, на виріб якого треба б може було кільканадцять репетицій для гуртів не одного, але кількох віддалених міст (се ж я все добре розумію, що то коштує і з артистичного боку і з матеріального), але щоб на вспрямки судити, зневажати усю ту справу я зовсім не мав на думці. Адже ж, коли мене що дуже вражало, то я й сам підходив на репетиції до шановного добродія о. Ніжанковського і прохав, що треба виправити і полагодити. Я не зрікаюся, що д. Франкови, як і о. Ніжанковському й інчим казав і критикував незрозумілі сторони в виконанні деяких уступів, тож саме я зробив в Петербурзі, де все ж більше ознайомлені проводирі моєї музики з моїми авторськими вимогами, але все те не шкодить і

не заважає в цілості віднести з повним узнанем і вдячністю до усіх заходів і праці, які вкінці дали задовольючі результати”.

Деталі Франкової статті обурили й В. Шухевича, але він не бажав з'ясовувати стосунки на сторінках преси. В архіві Івана Франка зберігся недатований лист В. Шухевича (І. Л. ф. 3, № 1635), в якому Шухевич докоряв критикові: „В. п. Добродію! В посліднім „Віснику” подали Ви цілком невірною, немов би я забрав д. Лисенка з товариства до Княжної Сапїжини. Се просто злобна неправда, яка хіба вимірена в те, аби понизити мене в очах читаючих „Вісник”, а котра якраз свідчить о прикрих відносинах посеред членів товариства, а має хіба на цілі замість лагодити лише ятрити. Аби власне від себе усунути такий закид, не хочу прилюдно розкривати сего і пятнувати Вашу звістку яко цілком неправдиву, а тільки зазначаю тут, що ані Княжна не чекала у мене на д. Лисенка, ані я по него не приходив, аби його забрати до княжної, а тільки явивсь я в товаристві на зазив голови „Льв. Бояна”, котрий враз з другими членами того товариства зайшов до товариства Шевченка, аби д. Лисенка забрати до фотографа, у якого ожидало на него звиш 60 людей. Мені дано там місце сходи, а се для того, бо було мені по дорозі, а згодивсь я на те місце, бо здавалось мені, що і я маю право зайти до товариства, а не лише кількоро людей других. У Княжної був я з д. Лисенком доперва о год. 1/2 до 8-ої вечора а завів я його туди кермуючись загально в цивілізованім світі прийнятим звичаєм — ревізити. Добре поняття буде мав д. Лисенко о наших відносинах скоро прочитає Вашу статтю, а в ній таку крайню злобну неправду! З поважанем Шухевич”.

Відгомони незадоволення Франковою статтею мали місце і 1911 року, коли у Львові широко відзначалося століття від дня народження Маркіяна Шашкевича. О. Нижанківський на шпальтах „Діла” опублікував розгорнений відгук про концерти, які відбувалися 6 і 7 листопада 1911 року з цієї нагоди. Описуючи блискучий виступ „Бояна”, О. Нижанківський згадав і висловлену І. Франком думку про „концерт із вісьмох незіспіваних хорів”, які „співають усі фальшиво”. „Підчас Лисенкового свята у Львові, — писав О. Нижанківський, — злучила кантата ся много провінціальных „Боянів” під команду львівського. Хоч тяжка то була річ вивести суцільно річ з такими зі собою незіспіваними групами за дві проби всього, все ж таки треба сю хвилю признати світлішим моментом „Бояна”. Правда, дісталось тодішньому диригентові від д-ра Франка в Л. Н. Віснику, що се дяківський спів, бо кликнув: „Крило — крило!”. Хотів, значить, присутній тоді М. Лисенко мати в часті у *Andante Vivace* темпо два рази скоріше, — не питав, чи взагалі на се і нині сама

будова фуґи дозволить? Отсей „Кринос” був тоді самотнім словом, яке мало заступити вічеву та безсторонню критику тяжкої в тих часах організаційної та артистичної діяльності „Бояна”. Але перебули ми панщину, перебудемо і критику! І нині кантата зробила своє”.

У № 254 „Діла” за 1911 рік Іван Франко опублікував статтю „Кринос-кринос!”, де відповів на закиди О. Нижанківського.

Після проведення Лисенкових торжеств відбулося засідання „Союзу”, і в протоколі від 27 травня 1904 року (ЦДІА України, м. Львів, ф. 807, оп. 1, спр. 24, арк. 7) зафіксовано з уст А. Вахнянина дохід із двох ювілейних концертів, котрий „виносив brutto 5383 корон 70 сотиків, розхід 2569 к. 09 с., отже чистий дохід 2814 к. 61 с.; з того вислано Лисенкові 1000 к., лишилося отже 1814 к. 61 с. Квоту сю признає комітет ювілейний нашому товариству (тобто „Союзу” — авт.)”.

Деяко інакше виглядає фінансовий звіт зі святкування Лисенкового ювілею, поданий у „Ділі” (№ 278 від 11/24 грудня 1903 р.): „Підписана контрольна комісія, вибрана Лисенковим ювілейним комітетом, перевірила рахунки з устроєної академії і двох концертів і сконстатувала, що всього доходу було 5383,70 к., а розходу 2396,57 к., отже, чистий зиск з академії і двох концертів виносить 2987,37 к. Комісія перевірила всі юксти і квіти, перечеислила непродані білети і сконстатувала, що крім обов’язкових не дано нікому ніякого гратисового білету”.

Цікаву деталь фіксує також звіт за перший рік діяльності Вищого музичного інституту („Руслан”, № 184 за 1904 рік), де говориться про те, „що ювілейний Лисенковий комітет значну частину чистого доходу з ювілейних концертів (до 2000 корон) призначив для нашої інституції”.

Таким чином, святкування 35-літнього ювілею творчої діяльності М. Лисенка у Львові стало етапною подією не лише в історії української музики, але й в історії української культури взагалі. Саме львів’яни дали почин до відзначення Лисенкового творчого ювілею, яке відтак продовжилося в Станіславі, Коломиї, Чернівцях і тріумфально завершилося в Києві. Львівські святкування стали кульмінацією контактів М. Лисенка з галичанами, початки яких сягають ще кінця 60-х років ХІХ століття. Ця кульмінація співпала у Львові з остаточним і повним визнанням творчості М. Лисенка. Після цього ювілею постать і творчість М. Лисенка стали культовими в Галичині, композиторів віддавали найвищі музичні та мистецькі почесті: одним із їх виявів стало перейменування в 1907 році „Союзу співацьких і музичних товариств” на „Музичне товариство ім. М. Лисенка”. У Галичині появляється ціла генерація композиторів, які інтенсивно контактують із М. Лисенком, продовжу-

ючи його принципи у творчості (О. Нижанківський, Д. Січинський, Ф. Колесса), і навіть у науковій діяльності (Ф. Колесса). Та найголовніше значення львівських святкувань ювілею в тому, що М. Лисенко став у Галичині еталонним зразком професійного музиканта. Тому вельми символічно з історичного погляду, що саме в рік Лисенкового ювілею, за два місяці до урочистостей, у Львові почав функціонувати Вищий музичний інститут.

Дохід, виручений із ювілейних концертів, був переданий на розвиток цієї установи, якій із часом буде надане ім'я Миколи Лисенка...

Іван Франко, критикуючи галицьких співаків, напрочуд тонко вловив різницю між вокальною школою, яка панувала тоді в Галичині, й тою, яка була потрібна для доброї інтерпретації творів М. Лисенка.

О. Барвінський у згадуваних спогадах про М. Лисенка розповідав, що він, перебуваючи у Києві, мав нагоду послухати солоспіву М. Лисенка „Мені однаково” у виконанні О. Русова та „Думу” (з „Невольника”) у виконанні Гамалія. Обом акомпанував сам автор. „Обидві ці композиції, — писав О. Барвінський, — були мені добре відомі з наших галицьких концертів („Мені однаково” не раз співав Мишуга, а думи покійний Вахнянин), чував я також інших співців, які виконували ці пісні і піаністів, які супроводили їх співами. Однак, такої інтерпретації і супроводу, і самого голосу не чував я в Галичині, а ціле виконане сих творів в душі самого творця зробило на мене таке до глибини трогаюче вражіння, що я його ніколи не забуду. Хоч я не заводовий музик і музикою не займався, але тоді відчув я ціле єство Лисенкової творчості, його музики і інтерпретації української пісні і думи. Тим-то я добре розумів, для чого Лисенко не міг одушеелятися музичними продукціями, виконуваними у нас в Галичині і на Буковині (як ось підчас його ювілею в 1903 р.), для чого не припадало йому до вподоби співане між іншим „Ще не вмерла Україна” на наш лад, котрий він назвав „дяківським”.

Є. Чикаленко також нотує у своїх спогадах, що „хоровий спів галичан нам не подобався, що й висловив Лисенко Франкові, коли той запитав його про вражіння, не гадаючи, що Франко надрукує його вираз, що „галичани співають, наче панахиду правлять”. Цитованого Є. Чикаленком Лисенкового виразу Іван Франко не опублікував, та все ж це підтверджує слушність Франкової думки про різний підхід до вокалу в Галичині і на Великій Україні...

30 грудня 1903 року на десятому засіданні філологічної секції НТШ М. Павлик вніс пропозицію такого змісту: „Філологічна секція заявляється за заведенням систематичних наукових курсів історії української літератури під фірмою Товариства, з тим, аби вони були поручені по

змосі д-ру Іванови Франкови, і просить Виділ зайнятися сею справою". Пропозиція була прийнята.

6 січня 1904 року за новим стилем М. Павлик, не очікуючи рішення Виділу НТШ, на сторінках газети „Діло” (№ 289) опублікував статтю „Голос в переважній справі”, в якій детально оповів, що треба зробити для відкриття систематичних наукових курсів історії української літератури. М. Павлик пропонував закупити необхідні книжки та взятися до написання „повної, відповідно теперішнім науковим і нашим національним вимогам історії української літератури”. Цю історію, на думку М. Павлика, мав написати Іван Франко. Для функціонування курсів М. Павлик пропонував зібрати серед народу датки, а таксу за навчання встановити в розмірі 5 корон. Це мали бути курси для всіх бажаючих; на жаль, видача дипломів по їх закінченні не передбачалась.

Стаття М. Павлика обурила Івана Франка своєю безвідповідальністю, і він пише до редакції „Діла” лист, який був опублікований у № 291 від 30 грудня 1903/12 січня 1904 року. Франко не погоджувався з багатьма пропозиціями М. Павлика. Найперше не погодився з тим, що цей курс має бути повним і відповідати всім науковим вимогам, бо такий курс розрахований на університетську аудиторію, а не на загал. Заперечив Франко і те, що саме він має вести такі курси, бо до цього часу „не дав свідоцтва” про свої педагогічні здібності. У рядах НТШ, писав Франко, є два університетські професори — О. Колесса і К. Студинський, для яких подібна праця є професійною, і вони мають на це час і досвід. Не погоджувався Іван Франко і на те, щоб ці курси діяли „на пожертви”, бо вважав, що „в нас пожертви нагадують жебракування”. „Моя дотеперішня літературна і наукова праця в Науковім Товаристві ім. Шевченка, — заявив Франко у кінці статті, — дає мені там мінімум екзистенції, що я не думаю покидати її і здаватися на публічну філантропію, тим більше, що при наших убожестві сил навіть ту скромну чорну роботу, яку доводиться робити мені, зовсім не так легко заступити ким іншим”.

Така різка реакція Івана Франка на допис М. Павлика, на перший погляд, здається дивною. Нічого поганого М. Павлик не пропонував. Навпаки, він привселюдно від імені НТШ запрошував Франка написати історію української літератури, про яку той мріяв ще з 80-х років, але не мав змоги реалізувати цю мрію. Вже написав свою історію О. Огоновський, збирався писати М. Грушевський, а він обмежувався лише оглядами чи, в кращому випадку, нарисами.

У Франка не було можливості розпочати цю серйозну працю. Особливо зараз. 1903 року він не міг виїхати в Криворівню навіть на

декілька днів. Обставини в НТШ, „Літературно-науковому віснику” склалися так, що в редакції, крім Франка, не було кому робити коректуру чи іншу чорнову роботу... Це гнітило Івана Франка. Він був вимушений витратити силу й енергію на речі, які могли робити інші, принаймні ті, хто так багато говорив про працю задля народу, але далі говоріння не йшов. Його не могла не розізлити пропозиція М. Павлика, який намагався диктувати Франкові, що той повинен зробити...

Організувати систематичні курси під покровом НТШ не вдалося. НТШ у той час виробляло свій статут, його члени постійно конфліктували між собою, тому було вирішено передати курси під дах якоїсь іншої організації, щоб не мати справи з опозиціонерами в НТШ. На початку 1904 року виникло „Товариство прихильників української науки, літератури і штуки”, яке діяло до початку Першої світової війни. Воно об'єднувало науковців, письменників і митців усіх українських земель і, за статутом, мало популяризувати їхню творчість. Під крилом цього Товариства і було вирішено організувати систематичні вакаційні наукові курси, де серед інших могла б реалізуватись і ця ідея курсів історії української літератури. З нагоди організації цих курсів та залучення до них кращих наукових сил Іван Франко писав 18 квітня 1904 року А. Кримському: „Діло таке, що при нагоді зборів Товариства Шевченка дехто з українців (з молодіжі) підніс думку, що добре б було, якби Товариство в червні або липні цього року, коли в Росії почнуться ферії, устроїло курс українських викладів з університетським характером вроді російського вільного університету в Парижі, на який могли би крім галичан приїхати деякі слухачі із Росії (младенець, що виступив з тим проектом, обіцяв нам таких слухачів зо 100!). Для такого курсу проф. Грушевський взявся прочитати свій курс історії України в 12 лекціях, я курс історії укр. літератури, також у 12 лекціях; думаємо запросити з Парижа Ф. Вовка на курс етнології, молодий філолог Брик прочитає курсик укр. мови і т. і. Отже, мені поручено запитати й Вас, чи не мали б Ви змоги й охоти прибути до Львова і прочитати курсик який-будь українською мовою. Нам було б дуже любо бачити Вас у Львові, та й не сумніваємося, що Ваше ім'я в числі лекторів також привабило би не мало молодіжі. Яке значення для укр. молодіжі могли б мати такі курси, коли б так удалося провадити їх рік за роком (а се в значній мірі залежить від успіху першого року), про се не треба Вам багато говорити. Майте на увазі, що кошти подорожі і побуту у Львові Вам і кожному лектору будуть звернені, та не виключена й думка деякого скромного гонорару за лекції. Я й не сумніваюся, що, коли тільки дозволить Вам здоров'я, Ви не завагаєтеся причинитися до сього діла”.

Олексі Коваленку (1880-1927), на той час студенту, а опісля відомому українському письменникові, який зацікавився цими курсами, Іван Франко повідомляв: „Курсик, про який Ви запитуєте, буде в нас розпочатий дня 19 н. ст. червня (іюня) і потягнеться до 20 н. ст. іюля. Читати будуть: проф. Грушевський — огляд історії України, Хв. Вовк — огляд етнографії України і ще щось, М. Ганкевич — огляд соціальних теорій і революційних рухів у ХІХ в., я — огляд історії укр. письменства, С. Томашівський — розбір українських державно-правних трактатів з Польщею і Московщиною в ХVІІ в., Ів. Раковський — отогенія і філогенія чоловіка і Кримський — (ще не знаємо що), надто Іван Брик буде викладати дещо з укр. язика; проф. Студинський з літератури. Щодо екскурсій проєктовано поки що одну до Борислава і Східниці. Вступ на курси буде платний, але кілька буде виносити плата, я ще не знаю, в усякім разі не більше 20 корон (8 руб.). За помешкання для приїжджих у нас подбають, та треба, щоб ми заздалегідь знали, скільки осіб приїде, аби зарядити, що треба...”

У четверговому випуску газети „Діло” № 123 від 3/16 червня 1904 року з’явилось оголошення про курси і запис на них: „Заходом Товариства прихильників української літератури, науки і штуки відбудуться в днях 23 червня до 22 липня систематичні курси наукові у Львові в великій салі готелю Belle vue. Перша се проба у нас таких систематичних курсів на ширшу скалю приватної вищої школи. Супроти того, що організація університетських курсів займала нашу суспільність в останніх роках дуже живо, повинні сі курси збудити живе зацікавлення у нас, оскільки розуміється, серйозне і щире було те зацікавлення вищою національною освітою. З сього погляду успіх сих курсів може бути фактом дуже знаменним для нашого культурного життя, як доказ дозрілості справи національної вищої школи, не кажучи вже, що успіх сеї першої проби буде певно тільки початком організації дальших і ширших курсів того роду. В кожному разі Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, винаймивши для сих курсів одну з ліпших саль у Львові, постаравшись о різнорідну й інтересну програму курсів і стягнувши до них кілька найліпших наших наукових сил, зробило все, що залежало в данім разі від нього. Програма: проф. Грушевський буде викладати огляд історії України-Руси, д-р Іван Франко огляд історії української літератури від найдавніших часів до кінця ХІХ в., д-р Ф. Вовк українську етнографію, проф. Студинський прочитає серію викладів про культурний рух у Галичині від виступу Шашкевича до 1860 р., Мих. Ганкевич серію викладів з новішої історії Західної Європи, проф. Томашівський про Угорську Русь, проф. Раковський про онто- і філогенезис чоловіка.

Інші курси будуть оголошені пізніше. Виклади будуть читатися від 8 до 11 або 12 години рано щодня, з виїмком неділь. Зголошуватися по них можна до члена комітету, що займається урядженням сих викладів, д. Волод. Гнатюка, в канцелярії Наук. Товариства ім. Шевченка в днях 20, 21 і 22 с. м. від 9 до 11, пізніше також до інших комітетових (комітет: М. Грушевський, М. Грушевська, І. Франко, В. Гнатюк). Адрес Товариства прихильників української літератури, науки і штуки — Понінського, б. Старшина: М. Грушевський голова, І. Франко містоголова, В. Гнатюк секретар, М. Грушевська скарбник”.

Стислу інформацію про вакаційні курси подав і „Літературно-науковий вісник” (т. XVI, с. 195): „Заходом Товариства прихильників української літератури, науки і штуки відбудуться у Львові в днях 19 червня до 20 липня н. ст. українські виклади. Вступ за запросинами. Запросини видаватимуться в днях 20, 21 і 22 червня в канцелярії Наук. Товариства ім. Шевченка. Виклади відбуватимуться щоденно в годинах 8 до 12 рано. В програму входять виклади: проф. М. Грушевського, проф. С. Томашівського і д. М. Ганкевича з української і всесвітньої історії, д-ра Ів. Франка і проф. К. Студинського з української літератури, д-ра Хв. Вовка і проф. А. Кримського з етнографії і фольклору, д. Ів. Раковського з фізичної антропології й т. д. Детальну програму дістануть учасники разом із запросинами. *З Виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки*”.

Додаток до „Діла” № 127 і 128 від 9/22 червня подав розклад занять на 24-30. 06. 1904 року. Іван Франко мав ранкові лекції в п’ятницю 24.06., суботу 25.06., вівторок 28.06., четвер 30.06.

Робота вакаційних курсів розпочалась у дні святкування 40-літнього ювілею праці Івана Верхратського, який був учителем Івана Франка, давав йому читати Шевченкового „Кобзаря” і чимало причинився до його першого арешту та особистої драми.

На третій день роботи курсів у № 131 „Діла” з’явилась анонімна стаття: „Наукові курси, уладжені т-вом прихильників української літератури, науки і штуки відбуваються вже третій день в салі готелю Бель-ві у Львові після оповіщеної програми. Саме заініціювання сего діла, як не менш добір викладачів заслуговують на повне признання і побажання лише б, щоби руський загаль відніс з того якнайбільше користи. Та минуло кілька днів і показується, що не все так сталося як повинно бути. Передовсім щодо прелегентів. Ми з цілою пошаною відносимося до прелегентів, обнятих програмою курсів, тим більше, що бачимо між ними такі наукові поваги, як проф. Грушевського і д-ра Франка, але дивно нам, що не бачимо також от хоч би проф. Ко-

лессу або Дністрянського та декого іншого? Невже має се бути першим доказом, що „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки” кермується справді інтересами звісної котерії, є справді товариством взаємної адорації, як то дехто пояснює причину його повстання, указуючи між іншим на незвичайний його статут з правом іменування членів? Друга також дивовижна річ, се ті запросини і високі ціни вступу, якими товариство немов свідомо обмежило число слухачів своїх курсів. Сумніваємося, чи в інтересі піднятої акції, яка по словам проф. Грушевського має довести до основи українського університету, є усувати від тих курсів загал нашої університетської молодіжи, що звісна із свого убожества. Ну, а вже ніяк не можна згодитися на передполудневу пору викладів. Проф. Грушевський пояснив сю постанову у своїй інавгураційній промові тим, що вечором було б неможливо держати правильні, кількогадинні курси, а впрочім численніша участь широкої публіки мусила би обнизити рівень викладів. Про доктринерство сего пояснення пересвідчився мабуть проф. Грушевський вже за тих кілька днів. На курси ходять ледве пару десятків слухачів, а між ними не всі дають запоруку, що науковий рівень викладів є забезпечений на своїх вершинах. Прямо моторошно стає на душі, коли один або другий з тих кільканадцятьох українських гостей, що прибули нароком з-за кордону слухати сих наукових викладів, дивується, що ми так мало користуємося з ... конституції. Так, не користуємо, бо рано працюємо передовсім на хліб насущний. Пополудні або вечором ми дуже раді користати, але що ж, науковий рівень викладів мусив би обнизитися! Отже, тішмося, бодай, що й тих пару десятків осіб не шкодять якомось науковості курсів, по рецепті проф. Грушевського українська наука повинна би властиво аж тоді осягнути свою ціль, коли би зовсім не було слухачів; а те, що там в салі Бель-ві мало би виголоситися, ліпше надрукувати в „науковій” книжці. Противники всяких відчитів навіть радять так цілком серйозно”.

№ 139 „Діла” від 22 червня/5 липня 1904 року подав розклад занять від 1 до 11 липня. Франко був зайнятий 2, 5, 6, 8 липня. Якщо досі зайнятими були в основному І. Франко та М. Грушевський, то тепер почали читати лекції І. Брик, І. Раковський, К. Студинський, М. Ганкевич. Програми курсів були викладені у брошурці „Українсько-руські наукові курси вакаційні 1904 р.”.

Курс лекцій Івана Франка виносив 18 годин і називався „Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.”. Публікуючи в книзі „З життя і творчості Івана Франка” (Видавництво АН УРСР, Київ, 1955) програмні записки Франка для цих курсів,

М. Возняк супроводив їх такою преамбулою: „В 1894 р. помер професор Львівського університету, викладач української мови й літератури Омелян Огоновський. Франко склав якнайкраще всі экзамени на отримання доцентури з української літератури й фольклору у Львівському університеті. Однак „об'єднаній коаліції урядових сфер із інкамерованими українцями удалося врятувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, були б стались мої лекції”, — писав пізніше Франко в статті „Дещо про себе самого”, пояснюючи, чому його не допустили до приватної доцентури у Львівському університеті. А що собою являли б його лекції, видно з циклу лекцій, прочитаних Франком на українських наукових курсах вакаційних у 1904 р., влаштованих у Львові Товариством прихильників української літератури, науки і мистецтва”.

Франкові записки, які стосуються літератури новітньої доби, є документом надзвичайної ваги, який розкриває його методологію викладу історії української літератури. На жаль, крім згаданого видання, ці записки ніде більше не публікувались. А виглядали вони так:

„І. Великі літературні діячі — сума всього попереднього розвою, власна індивідуальність. От так і з Котляревським: його писання — синтез усього того духовного стану, тих течій, що були в Лівобережній Україні при кінці XVIII віку.

II. Характеристика того часу: а) упадок Польщі, б) зруйнування Січі, в) скасування гетьманщини, г) закріпачення селянства, д) змосковщення дворянства, е) впливи європейських чільних ідей чи то посередньо через Московщину (російські вільнодумці, як Новиков, Радищев, мартіністи та вольтеріанці, франко-масони), чи то безпосередньо (Сковорода, кружок Леванди).

III. Котляревського Енеїда, почата без серйозного наміру, з часом, у тракті роботи, поглиблювалася. Писана без тенденції; поет потребував тільки висловити свою власну вдачу, свої спостереження та спомини — Енеїда не апофеоз козацтва.

IV. Чужі елементи в Енеїді — основа Скаррон, Осіпов, Блюмавер; форма вірша і строфи Осіпова — будова строфи.

V. Українські елементи в Енеїді — гумор — у Осіпова є також гумор, але незугарний, грубий. Нарис українського гумору — від давніх слів та закінчень у рукописах, літописні оповідання — промова Мелешка, Вишенський, думи, інтермедії та вірші, супліка, вірша про попа Негребецького, пекельний Марко. Прикмети цього гумору: 1) іронія і пафос (сміх крізь сльози), 2) віднаходження несподіваних подібностей в речах далеких і різнорідних, 3) добір слів, якими характеризується одно й те саме явище з різних сторін. Українське життя — це

життя осілого, заможного козацтва і не зовсім винародовленого панства. Українська традиція — відгомони дуже слабкі: гетьманщини, гетьмани, гайдамачина, запорізькі пісні — народні звичаї, вірування, костюми, страви і т. і.

VI. Власні симпатії Котляревського.

VII. Пізніші писання Котляревського — так само синтез чужих взірців і тем з українським елементом. Наталка Полтавка — сентиментальна оперета з гумористичними примішками. Москаль чарівник — тема чужа, форма і дух давніх інтермедій — пародія — в тім самім дусі, ще грубше, Василя Гоголя Простак, Ода до князя Куракіна — продовження традиції давніх віршів. Значення Котляревського: натура гармонійна, високе артистичне почуття — не тільки батько нової української літератури, але перший український новочасний поет, багатство обсервації життєвої, щира симпатія до всього того, що не перестає бути святим і дорогим для пізніх поколінь — плодючі елементи в його творах. Не вичерпав, одначе, ані змісту свого часу, ані багатства української народної вдачі та традиції. Критика”.

Програмні записки Франка про літературне життя за період від Котляревського до Шевченка не збереглися, а, можливо, досі не відшукані. Далеко скупіші програмні записки про „40-ві роки: 1) Т. Шевченко, поява Кобзаря, що нового вносить він в українську літературу; а) пафос — безпосередній вислів чуття — не сентименталізм, не позування; б) брак гумору, простота форми; в) суцільність світогляду — минувшина і теперішність України зливається для нього в один живий образ — це не здобуток шкільної ерудиції, а немов жива теперішність; ліберальні і радикальні ідеї — це у нього не декорація, а вплив положення українського народу; г) багатство фантазії та влучність вислову, ота вроджена грація, якій найтрудніше дається немов само собою, без труду; д) його реалізм — фантазія все близька дійсності, черпає з українського оточення, природи, відносин; е) любов до української природи — пейзаж нерозривно зв'язаний з його малюванням України; ж) вірш Шевченка мелодійний, простий, безпосередній вислів його думок, натуральний і граціозний, не вишуканий. Важніші твори цієї першої доби: Перебендя, малюнки з козацької доби: Іван Підкова, Тарасова ніч, Гамалія; Гайдамаки; балади: Причинна, Тополя; малюнки з сучасного: Катерина. Враження Кобзаря, подорож на Україну — думка ширша, критична; переселення, Кирило-Мefeldiivське братство, Шевченкове посланіє Шафарикові і його слов'янофільство, Посланіє живим і мертвим — Сон. Кавказ. 2) Куліш,

його перші виступи, Україна. Повесть об украинском народе, збирання етнографічних матеріалів, зносини з поляками, план історичної повісті. 3) Костомарів, його українські поезії, трагедії, історичні праці, його слов'янофільство й українофільство. 4) Гребінка, змосковщений, слабкий талант — українські приказки. 5) Метлинський, його вірші, Южный русский сборник. 6) Макаровський, Наталя і Гарасько. 7) Александровський, Вовкулака. 8) Афанасьєв-Чужбинський, вірші. 9) Петренко. Погром кирило-мефодіанських братчиків — російські критики — цензура — антракт”.

Далі Франко розглядав такі питання: „Русини під Австрією. I. Угорщина. Угорські русини в XVI в., опіка молдавських воєвод, будували школи, видавали церковні книги. Буквар 1639. Зносини з Червоною Руссю — Карпаторуське письменство. Богословіє 1598. Гуклівське учительне евангеліє, Данилівське учительне евангеліє. Унгарський рукопис XVII в. Скотарський літопис з 1662 р. В році 1646 частина угорських русинів прийняла унію, — їх підчинено ягерським єпископам латинським, які притіснили русинів. 1690 учений грек, єпископ де Камеліс, поставлений завідувачем мукачівської єпархії, почав дбати про русинів. 1692 року його Казуїстика. 1698 Катехізис з латинського, доконаний галичанином, священником Криницьким. Від 1744 року починається живіший духовний рух на Угорщині. 1743 року єпископом мукачівським поставлений Емануїл Ольшевський, доктор філософії, засновує в Мукачеві богословську школу і приготує школу (препаранду) для вчителів. Змагання — добитися відділення мукачівської єпархії від ягерських єпископів. В богословській школі, крім руської мови, заведено латинську. Монастирі й собі ж — протоігумен василіян Макарій Шугейда засновує філософську школу в Краснім Броді, висилає здібних її учеників до шляхетського конвікту в Кошицях коштом монастиря. Священики дають дітей до гімназій, латинська мова робиться і для русинів мовою науки і навіть конверсаційною. В році 1772 Марія Тереза відділює мукачівську єпархію від ягерської і засновує духовну семінарію, надто генеральну семінарію в Відні. 1772-1809 єпископ Андрій Бачинський збирає довкола себе вчених мужів, організує школи, інспектор Попович Дмитро об'їхав і описав 300 шкіл. Іоаннікій Базилович — Brevis notitia foundationis 1779. Іван Кутка, автор Катехізиса 1803. Іван Пастелій, чоловік вільнодумний (сатира на попа), Орлай, Маркович, перший пряшівський єпископ. Бібліотека з 6000 т. Слов'яно-сербська школа в Новім Саді 1738-1748. Мих. Козачинський та інші; драма Цар Урош. Бачванські русини; поема про Марію на основі Мінеї Димитрія”.

Далі у записках знову пропуск, а збережена частина починається так:

I. 1848 рік у Галичині. Скасування панщини. Розбудження мас. Перші газети (Зоря галицька, Руський дневник). Зародження театру. Руська мова в школах, кафедра в університеті. Конференція у князя Пузини. З'їзд слов'янський у Празі. Вибори і сейм уставодавчий, руські послы. — Редакція. Рік 1849. Москалі в Галичині. Галичо-руський вісник. Повісті Устияновича. Епос Могильницького. Справа [в селі Клекотині] Моха. Язикові спори — церковщення і московщення. Побіда реакції — занепад Галицької Русі — азбучна війна.

II. Кримська війна. Упадок Миколи, доба реформ. Поворот кирило-мефодіанців. Куліш: Записки, Чорна рада, Хата, друкарня. Костомаров: Богдан Хмельницький — монографії — лист до редакції „Колокола”. Марко Вовчок: Народні оповідання. Поворот Шевченка — його писання в неволі, релігійний і політичний радикалізм — Відьма, Неофіти, Марія, Царі. Тип жінки матері — покритки — апостоли. Тип Максима — Петруся. Петрусь — Москалева криниця. Шевченкова лірика.

Часи Основи. Програма націоналістична, вужча від кирило-мефодіанської, дуалізм — московсько-український, історіографія і історичне мотивування — виходить до манії у Куліша. Критика з того самого погляду — ненаукова і одностороння. Брак соціальної свідомості — етнографізм. Белетристика: М. Вовчок, Шевченко, Стороженко, Куліш: Досвідки. На Україні скасування кріпацтва — європеїзм, справи освіти — недільні школи — українофільство — хлопоманство, елементарні книжки, доноси, арешти і змилки — упадок і антракт. Антонович, Рильський, Драгоманов, Пірогов, Стронін.

60-ті роки в Галичині. Зоря галицька jako альбум. Засмічення руських викладів на університеті. Обрядовщина, латинщення. „Budiatynse”. Польське повстання — Левицького „Uciekiniery”. Вплив поезій Шевченка. Слово — його дволична гра. Слово на Слово до редактора Слова. Кобилянський, Горбаль, Федькович: вірші, повісті. Громади в семінарії, по гімназіях. Вечерниці, Нива, Мета, Русалка. Куліш у Галичині. Письменники: Климкович, В. Шашкевич, Т. Заревич, Н. Вахнянин. Збирання народних пісень. Просвіта 1868. Правда 1868. Письмо до громади.

70-ті роки. Київ стається центром. Європеїзація українського національного руху, правобережці й лівобережці — київська громада. Чубинський, Антонович, Драгоманов. Досліди над українською народністю, над історією, язиком. Формула гуманістична в протиставленні до історичної. Українська

мова в освіті „для домашнього обихода”. Література для інтелігенції. Нечуй-Левицький, Свидницький, Мирний, Старицький, Руданський, Кониський. Зізд 1874 р. Триумф праці українців. Книги і статті Ральстона, Рамбо й інших. Соціалістична пропаганда, хождение в народ — українське гайдамацтво, пісні Свидницького та Антоновича. Перші соціалістичні брошури. Указ 1876 року. Драгоманов за границею: його публіцистика, його формула: Україна під одним дахом з Московщиною на ґрунті ліберальних ідей. Драгоманів виносить українське питання перед форум Європи.

70-ті роки в Галичині. Правда безпрограмова — розрив з Кулішем із-за гайдамаччини — розрив з українцями. Заснування Товариства ім. Шевченка. Навроцький, Верхратський, Желехівський, Огоновський Омелян. Три листи Драгоманова до редакції Друга. Дністрянка. Соціалістичні процеси. Видання Павлика. Батьківщина 1879 року.

80-ті роки. Громада. Світ. Вольное Слово. Процес Ольги Грабар. Спроба Куліша: Крашанка, Хуторна поезія. Володимир Барвінський і Діло. Омелян Партицький і Зоря. Бібліотека найзнаменитіших повістей. Віча. Наумович. На Україні. Луна Кониського. Рада Старицького. Киевская Старина. Книги Петрова і Шашкевича про нову українську літературу”. На цьому рукопис обривається... Сьогодні він зберігається у фонді Івана Франка Інституту літератури НАН України (ф. 3, № 576).

Фактично ніде більше, крім цих курсів, Франко не мав змоги реалізувати свої плани викладання історії української літератури, хоч про підготовку до цього свідчать чимало документів, які залишились у Франковому архіві. Це насамперед план викладів, розрахований на 8 семестрів (уперше опублікований у журналі „Радянське літературознавство”, 1958, № 3, с. 112-132, а відтак у ХLI томі (с. 24-74) п'ятдесятитомного зібрання творів Івана Франка). Цей план Іван Франко склав у 1894-1895 роках, тобто тоді, коли сподівався на роботу в університеті.

Торжества, пов'язані з ювілеєм Миколи Лисенка, сприяли черговій спробі розпочати у Львові будівництво українського театру. На початок 1904 року була зібрана досить велика сума пожертв, і галицький сейм приймає рішення про виділення грошей на побудову того театру, створюється комітет на чолі з К. Левицьким та його заступниками Є. Олесницьким і В. Шухевичем, який оголошує конкурс на проект театру. Умови конкурсу були надруковані у № 129 „Діла” від 10/23 червня 1904 року.

За цим усім було забуто, що 30 літ тому Іван Франко в „Друзі” під псевдонімом Джеджалик опублікував свій перший твір — вірш „Моя пісня”, від котрої і ведеться відлік часу Франкової творчості. 1903 року ніхто не зауважив, що минуло 30 років його літературної діяльності.

У шостій книзі ЛНВ за 1904 рік (т. XXVI) з’явилось повідомлення про те, що у Києві 1903 року вийшло з друкарні Петра Барського в серії „Українська бібліотека” двотомне видання оповідань Івана Франка під загальною назвою „В поті чола”. Перший том мав 256, а другий — 240 сторінок. Це був подарунок із Великої України — перше серйозне видання творів Івана Франка і перше широке знайомство наддніпрянських українців із його творчістю. Як виявилось, це видання було й подарунком Франкові до 30-ліття його літературної діяльності. В „Українській бібліотеці” ці книжки мали № 11 та № 12. Під номером 10 у цій серії вийшли „Оповідання з галицького життя” Тимофія Бордуляка (у 20-х роках видань цього автора в Україні буде більше, ніж творів Івана Франка — див. статтю Дмитра Рудика в журналі „Західна Україна” № 5 за 1930 рік, с. 53-55).

Київське видання „В поті чола” було повторенням львівського видання 1890 року за винятком вступної статті, яку зняли. Член ради Головного управління у справах друку А. Катенін у висновку Петербурзького цензурного комітету у справах друку (ЦДІА РФ у Петербурзі, ф. 176, оп. 21, № 6, арк. 161; опубліковано в „Іван Франко. Документи і матеріали”. „Наукова думка”, Київ, 1966) писав: „С. Петербургский цензурный комитет полагает и со своей стороны возможным разрешить к печатанию рукопись „В поті чола”, так как большинство входящих в её состав произведений не заключают в себе какой-либо вредной тенденции с русской точки зрения и касаются исключительно Галиции и существующих в ней порядков. Исключению, по мнению комитета, подлежит лишь предисловие и автобиография Франко, как произведения тенденциозные и даже с внешней стороны не вполне удовлетворяющие требованиям относительно малороссийской литературы, изложенным в высочайшем повелении от 18/30 мая 1876 г.”.

У № 26 журналу „Южные записки” від 19 червня 1904 року з’явилася стаття Софії Русової про вихід цього видання та про 30-літній ювілей творчості Івана Франка, яка належить до однієї з небагатьох статей, що гідно пошанували творчий доробок Каменяра в рідній літературі. Авторка статті розглядала творчість Франка як найбільшого тогочасного письменника на рівні творчості Тараса Шевченка.

Статтю С. Русової передрукував № 136 „Діла” від 18 червня/1 липня 1904 року під назвою „Русова про Івана Франка”. Про

30-річний ювілей письменника газета нагадала коротенькою преамбулою до публікації, з котрої можна було дізнатися, що 30 років тому в № 4 студентського журналу „Друг” з’явився перший друкований твір Івана Франка — вірш „Моя пісня”, підписаний псевдонімом Джеджалик. Газета теж зауважила, що хоч великих урочистостей з цієї нагоди і не було, але вийшло чотири із запланованих дванадцяти томів оповідань Івана Франка, здійснених накладом А. Хойнацького, а також Руське педагогічне товариство випустило друге побільшене видання дитячих казок „Коли ще звірі говорили” із передмовою, датованою 25 падолиста 1903 року, в котрій автор оповів не тільки про мету видання, але й подав джерела, з котрих взято ту чи іншу казку, котрих було 19 (одна з них — „Як звірі правувалися з людьми” — була новою). Це були казки німецького, великоросійського, грецького, індійського та перського походження. Передмова мала типове Франківське закінчення: „В кінці не можу промовчати того дивовижного факту, що отсю книжечку, чисто педагогічну, далеку від політики (хіба з виїмком кількох рядків у останній казці), подавали наші київські земляки до російської цензури, бажаючи передрукувати її також для російських українців. І що ж ви скажете — цензура заборонила її всю, від початку до кінця! От які-то небезпечні ті звірячі історії для цілості російської держави!”

П’ятим томом накладу А. Хойнацького була збірка „Маніпулянтка і інші оповідання”, яка містила „Маніпулянтку”, „Лесишину челядь”, „Між добрими людьми” та драму „Чи вдуріла?”, оскільки тема долі розпусної жінки мучила Івана Франка ще від 80-х років, про що свідчить збережений уривок поеми „Сяся”.

Бажаючи ширше ознайомити російського читача із здобутками і проблемами нової української літератури, Софія Русова у грудневому номері московського журналу „Русская мысль”, присвяченого проблемам науки, літератури та політики, опублікувала статтю „Новое и старое в современной украинской литературе”, зосередивши свою увагу на творчості Панаса Мирного та виданих у чотирьох томах драмах і комедіях Карпенка-Карого (Тобілевича) (ці письменники були представниками „старого” в сучасній українській літературі) та на творчості М. Коцюбинського і В. Стефаника („нова” течія в цій же літературі).

На появу згаданої статті (як скаже Іван Франко — „взагалі гарної”) письменник у 2 книзі ЛНВ (т. XXV) за 1904 рік відповів статтею під такою ж назвою, у вступі різко заперечивши застаріле розуміння народницького напрямку нашої літератури. „Здається, — писав він, — пора б покинути такі загальники, невірні в своїй категорич-

ності. Такою виключно народницькою українська література не була ніколи. Вже в „Енеїді” Котляревський змалював переважно побут не простого селянства, а середнього українського панства та багатого козацтва кінця XVIII в. З тої самої сфери брав немало малюнків і Квітка („Шельменко-денщик”, „Пан Халявський”), А Шевченкові „Сон”, „Кавказ”, „Петрусь”, „Княжна”, „Сотник”, не говорячи вже про „Неофітів”, „Марію”, „Царів” та більшість ліричних поезій, маюють побут і душу не селянина, а українського інтелігента середини XIX в. У Нечуя-Левицького на самім вступі його творчості стоїть не „Бурлачка”, а „Причепи” й „Хмари”; ще вчасніше від сих повістей написані „Люборацькі” Свидницького, в початках 70-их років „Лихі люди” Мирного, „Пан Комарчук” Коховського, „Семен Жук” Кониського, не говорячи вже про лірику Старицького, що висловляла чуття чільних тогочасних українських інтелігентів. Лишаю тут зовсім на боці історичну повість Куліша „Чорна рада” та написані ним по-російськи повісті „Майор” та „Спомини Миколи М.”

Окрім того, Франко різко заперечив твердження С. Русової про „нічим не спинений розвій української мови та літератури”. „Гай, гай! — відповідав звичним у таких випадках тоном. — Вашими б устами та мед пити, високоповажана пані Русова! Не очі у вас, а якісь мікроскопи, бачать те, чого звичайні очі не можуть добачити. Де в бога побачили ви той „нічим не спинений розвій української мови та літератури”? Де вам уявлялося те багатство нових, міцних, оригінальних талантів, що буцімто виростають щороку, мов гриби по дощі? Невже в російській Україні вже скасовано заборону 1876 року? Невже сучасна літературна продукція, навіть та, що перейшла звичайну цензуру, без перешкоди йде в руки селянина, до сільських читалень та чайних? Невже українські видання розходяться мільйонами? Невже правильність літературної продукції та продажі укр. книжки обезпечена чим-будь хоч крихітку, хоч на один рік і не висить раз у раз на ласці першого-ліпшого держиморди?

Таких питань можна би накопичити ще багато, та се не довело би нас ні до чого. Досить буде сконстатувати, що в. п. авторка дала себе унести коневі ліризму і підмалювала занадто рсжево теперішній стан укр. літератури, який при ближчій огляді, власне, виявляє явища, що можуть навіяти зовсім супротивні думки. Бо ж подумаймо: найвартніша літературна повість, яка 1903 р. побачила світ у російській Україні, повість Мирного „Пропаша сила”, була написана рівно 30 літ тому назад! Значить, для теперішнього часу вона майже археологія. Зі старших письменників один лише Карпенко-Карий в „Саві Чалім” і „Хазяїні” дав у останніх роках капітальні твори, в яких виявив зріст і розвій

свого таланту. А з наймолодших, якими так тішиться пані С. Русова, ані Григоренко, ані Кримський не дали нічого, так само як у нас уперто мовчав весь рік Стефаник, мовчали Бордуляк і Семанюк.

Та й Коцюбинський, якого твори здобули собі відразу симпатію в Росії, не такий-то вже новик у літературі, і значна часть того, що тепер дивує і радує д. Русову, була вже від 15 літ друкована в Галичині. Ми високо цінимо талант д. Коцюбинського і його нарис „На камені” вважаємо одною з найкоштовніших перлин нашої літератури, та проте мусимо сказати, що сей автор якось не поступає наперед, не зважається на ширший твір, який дав би змогу розвинутися його талантові, але станувши від першого разу високо в ряді наших новелістів, так і держиться на сьому становищі...”

Стаття І. Франка цінна тим, що у ній дано характеристику і „старій” письменницькій школі, до котрої автор зараховував і себе, і новій.

„Стара школа, — писав він про першу, — дала нам у Мирнім, Свидницькім, Нечуй-Левицькім, Карпенку-Карім великих епіків (драматична форма деяких творів — річ публічна), себто людей з ясним, широким поглядом, що малювали широкі картини українського життя так, як їх бачили оком пильного, любов’ю надиханого обсерватора або іноді мораліста та судді. Ми подивляли виразність і вірність тих картин, багатство вирисуваних на них характерних фігур та цікаво слідили за ходом подій їх життя, але ми чули завсігди поза тими картинами руку, голос автора, який часто й сам виявляв себе чи то довгими описами від свого лиця, чи рефлексіями та іншими способами”.

Говорячи про „молодих”, Іван Франко зазначав, що справа не в нових темах, які вони порушують у своїх творах, а в способі трактування тих тем: „Натомість „молоді”, а особливо Стефаник, вносять у літературу зовсім інший спосіб трактування речі. У них інша вихідна точка, інша мета, інша техніка. Коли старші письменники завсігди клали собі метою описати, змалювати такі чи інші громадські чи економічні порядки, ілюструючи їх такими чи іншими типами, або змалювати такий а такий характер, як він розвивається серед такого чи іншого окруження, нові письменники кладуть собі іншу задачу. Для них головна річ людина, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження, залежно від того, чи вона весела, чи сумна. Коли старші письменники виходять від малювання зверхнього світу — природи, економічних та громадських обставин — і тільки при помочі їх силкуються зробити зрозумілими даних людей, їх діла, слова й думки, то новіші йдуть зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магичною лампою,

освічують усе оточення. Властиво, те оточення само собою їм мало цікаве і вони звертають на нього увагу лише тоді й остільки, коли й оскільки на нього падають чуттєві рефлекси тої душі, яку вони беруться малювати. Відси брак довгих описів та трактатів у їх творах і та переможна хвиля ліризму, що розлита в них. Відси їх несвідомий нахил до ритмічності й музикальності як елементарних об'явів зворушень душі. В порівнянні до давніших епіків їх можна би назвати ліриками, хоч їх лірика зовсім не суб'єктивна; навпаки, вони далеко об'єктивніші від давніх оповідачів, бо за своїми героями вони щезають зовсім, а властиво, переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима. Се найвищий тріумф поетичної техніки, а властиво, ні, се вже не техніка, се спеціальна душевна організація тих авторів, виплід високої культури людської душі".

Так оцінював творчість М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Леся Мартовича і, особливо, В. Стефаніка. „Я не бачу у Стефаніка, — писав всупереч загальноприйнятій думці про нього, — ані сліду песимізму. Навпаки, у многих з його оповідань віє сильний дух енергії, ініціативи, а у всіх бачимо велику любов до життя і до природи — речі, зовсім суперечні песимізові. Певно, коли когось болить, то він кричить, стогне, але хіба ж се песимізм? Певна річ, життєва обсервація доводить автора до конечності малювати частіше гіркі, важкі психічні стани, ніж ясні, але й у малюванні ясних станів („Мамин син", „Підпис" і т. і.) він виявляє те саме майстерство, що й у малюванні важких. Що він не любить у малюванні драстичних деталей і звірячих збочень людської душі, але, власне, з незрівнянним тактом чутливої душі вміє обминати їх, на се маємо в його оповіданнях численні докази, найкращі — се початок „Басарабів" і ціле оповідання „Злодій". Прошу порівняти се чудове оповідання з моєю „Хлопською комісією" — оповіданням, у якому, зрештою, моєї власної артистичної творчості нема майже зовсім, бо воно майже живцем записане з уст одної з жертв того самого конфлікту, який змальовано у Стефаніка. Порівняння тих двох оповідань може, по моїй думці, дати найкраще зрозуміння нової манери, нового способу бачення світу крізь призму чуття й серця не власного авторського, а мальованих автором героїв. Повторяю, тут уже не сама техніка, хоч вона у Стефаніка майже всюди гідна подиву, тут окрема організація душі — річ, якої при найліпшій волі не потрапиш наслідувати".

Аналіз „старого" і „нового" в тогочасній українській літературі знову приводить І. Франка до питання призначення літератури, і тут він категорично заперечує, що завданням літератури є аналіз життя, характерів, душ чи навіть скромних економічних відносин, що будітмо має

бути метою, навіть найвищою метою поетів-белетристів. „Пора б, нарешті, — заявляє він, — дати собі спокій з тим надуживанням наукового терміна там, де йому зовсім не місце. Аналізує — то значить розкладає явище на простіші елементи хімік, психолог, статистик, економіст, але не поет. Навпаки, поетова задача зовсім противна аналізу: з розрізнених явищ, які підпадають під наші змисли, сотворити цілість, проїняту одним духом, оживлену новою ідеєю, сотворити новий, безсмертний животвір. Се синтез в найвищій розумінню сього слова. І коли давніші письменники доходили до того синтезу і вели нас до нього з певним трудом, уводили нас, так сказати, в лабораторію свого духу, показували нам розрізнені частки, з яких потім складали свою цілість, то письменники нової генерації (розуміється не всі і не все з однаковим майстерством) зовсім не втаємничують нас у свій творчий процес, виводять свої постаті перед наші очі вже готові, силою свого вітхнення овівають нас чародійною атмосферою своїх настроїв або сугестіюють нашій душі відразу, без видимого зусилля зі свого боку, такі думки, чуття та настрої, яких їм хочеться, і держать нас у тім гіпнотичнім стані, доки хочуть”.

І далі: „Старими формулками про економічну нужду та аналіз тут ні до чого, крім натягань та кульгавих осудів, не дійдемо. Се поети душі, психологи й лірики, і від тонкого психологічного аналізу мусить вийти — не творчість, а критика.

Нема сумніву, що, критикуючи твори тих письменників, нам прийдеться так само позбутися старих та зужитих формулок наївного утилітаризму. Для давнішої критики — назву її для простоти добролюбівською, хоча Добролюбов і не був її першим творцем, а йшов лише дорогою, визначеною Джочом Стюартом Міллем — літературні твори тим були великі й цінні, що звертали нашу увагу на певні хиби суспільного устрою, публічного виховання, певних звичаїв, поглядів та характерів, що популяризували, так сказати, добутки психології, іноді навіть географії, історії та суспільних наук. Розуміється, що мірена таким ліктем нова література де в чийх очах у великій більшості підпаде під погорджену колись категорію „чисто естетичної насолоди”, хоча й завзяті утилітаристи при ближчім роздивленні не будуть могли відмовити їй певного суспільного значення. Але в чім лежить те значення, се не так легко сказати, а в усякім разі до вірної відповіді на се питання треба йти не з погляду простої суспільної утилітарності, а з погляду вищої культури душі, розширення й уточнення нашого чуття і нашої вразливості”.

4 квітня 1904 року, тобто з нагоди 30-х роковин творчої діяльності Івана Франка, члена-кореспондента видання „Národopisná Společnost

Československá" в Празі, заступника директора філологічної секції, члена редакції „Етнографічного збірника" і „Літературно-наукового вісника", члена археографічної, етнографічної і наукової комісії, дійсного члена НТШ з 1 червня 1899 року, за визначну роботу для наукового розвою НТШ разом із Миколою Лисенком і Сидором Громницьким, професором гімназії у Львові, обрали почесним членом НТШ, з чим 1 серпня 1904 року його письмово поздоровила Президія НТШ за підписом М. Грушевського (голови) та В. Гнатюка (секретаря) (ІЛ, ф. 3, № 2352, арк. 1). До цього почесними членами НТШ були Володимир Антонович, Михайло Грушевський та Іван Нечуй-Левицький.

Про ширше відзначення 30-літнього ювілею літературної творчості Івана Франка в тодішній пресі з'явився тільки один допис — у № 14-15 „Громадського голосу" від 8 вересня 1904 року, — автором якого був Денис Лук'янович. У ньому говорилося: „Старанням п. Іларія Карбулицького, учителя з Мамаївців, устроїла чернівецька філія „Руської школи" ювілей 30-літньої літературної діяльності Івана Франка. Відбувся іменно концерт і комерс в Чернівцях. На сім останнім говорилося більше про вибори, які якраз тоді мали відбутися, бесідники відкликалися тільки до того, що, приступаючи до виборів з думкою перевести їх в хосен народу, якраз сповнять і ідею Франка, котрий упоминався словом за емансипацією мас і старався за неї своїми ділами. Зате перед концертом виступив д. Карбулицький і в довшій промові змалював не тільки літературну, але й суспільну діяльність Франка і виказав, яке велике значення Франка в історії нашого відродження".

Цього ж року виповнювалося 30 років творчої та громадської діяльності Михайла Павлика. 17 листопада на ХІХ засіданні виділу НТШ було офіційно проголошено святкування цього ювілею і вирішено від імені Товариства вислати ювілярові вітальний адрес та дати ювілейний дар у розмірі 200 корон. 15 грудня 1904 року на ХХІ засіданні було прийнято відставку ювіляра з посади бібліотекаря Товариства і, як пише „Хроніка НТШ" (№ 20, с. 3), „признано йому виїмково з огляду на повну нездібність до праці одноразову відправу у висоті річної платні (3000 корон), одначе без прецеденту для інших функціонерів Товариства".

Ювілейні торжества відбулися 20 листопада 1904 року.

Наступного року Ювілейний комітет зі святкування 30-ліття діяльності Михайла Павлика збере привітання, листи та телеграми, що надійшли на адресу ювіляра, і вони разом із описом торжеств і дарунків та автобіографічними матеріалами складуть брошуру „Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874-1904)".

Ювілей і брошура покладе край у стосунках колишніх друзів, а Франкове привітання ювілярові буде одним з останніх його листів до Михайла Павлика.

У недільному додатку до газети „Die Zeit” № 686 від 19 червня 1914 року Іван Франко опублікував оповідання „Thomas mit Herzen und Thomas ohne Herz” — „Хома з серцем і Хома без серця”. Українською мовою оповідання, яке пояснювало відмінність і подібність прообразів Івана Франка та Михайла Павлика, було опубліковане в ЛНВ (т. XXVII, кн. 8) за 1904 рік...

Розділ VII

МАНДРИ 1904 РОКУ

Новий 1904 рік для Івана Франка розпочався весіллям. Як повідомляло „Діло” у № 10 від 14/27 січня 1904 року, „Василь Стефаник, звісний наш новеліст, подружився вчора з панною Ольгою Гамораківною, донькою о. Гаморака зі Стечеви, бувшого сеймового посла. Вінчане відбулося вчора вечором в церкві св. Юра, а повінчав о. крилошанин Чапельський. Опісля відбулася вечеря в кружку найближчих приятелів. Знаменитому нашому письменникові з нагоди так важної в його життю події пересилаємо якнайкращі бажання”.

Весілля відсвяткували в ресторані „Ванда”, власником якого був німець Нафтула, через що його ресторан львів'яни називали „У Нафтулі”. Спогади про це імпровізоване весілля залишила Ольга Роздольська, дружина відомого етнографа, збирача фольклору Осипа Роздольського, яка разом із чоловіком співала для Стефаника весільних пісень. „Тоді Франко, — писала вона, — проголосив прекрасний тост, в якому, між іншим, закликав, щоб Стефаник присвятив себе літературі, бо він, як ніхто, знає селянську душу, побут села і потреби селян. Він говорив дуже зворушливо і щиро. Брат Стефаника розплакався. Виступали з промовама й інші присутні. Потім співали пісні, спочатку весільні, а потім різні. Франко дуже любив співати. Його любимою була пісня: „Там за горою, там за крем'яною не по правді жие чоловік з жоною”. Потім Франко пішов, а ми лишилися майже до ранку. Коли розходились, Лесь Мартович, великий любитель пожартувати, понапихав, кому зміг, в кишені торти. Дехто спочатку і не помітив, витягав під загальний сміх, а Мартович промовляв:

— Я ж попереджав, що красти не можна...”.

Франко був старостою на цьому весіллі — це зафіксовано у метриці одружень (ЦДІА України у м. Львові, ф. 201, оп. „а”, спр. 6829, арк. 67).

А. Хойнацький черговий раз оголошує через українські газети план 12-томного видання прозових творів Івана Франка.

У середині січня починаються передвиборчі перегони. На місце десятих послів до крайового сейму, які в знак протесту проти політики уряду та ставлення до українців у Галичині зреклися своїх мандатів, знайшлися нові кандидати. Народний комітет на чолі з Ю. Романчуком вважає, що сецесія послів була помилкою, бо розв'язала руки польським шовіністам, тому на місце попередніх послів треба поставити нових, більш стійких і загартованих.

№ 12 „Діла” від 16/29 січня 1904 року оголошує список кандидатів від Народного комітету на десять спорожнених округів:

1. На Богородчанський округ пропонувався Олексій Барабаш, господар,
2. На Бродівський округ — Олександр Барвінський, шкільний радник у Львові і посол до Віденського парламенту,
3. На Волинський округ — о. Теодор Богачевський, священник у Хирівці,
4. На Жовківський округ — Михайло Король, адвокат у Жовкві,
5. На Збаразький округ — Дмитро Остапчук, господар у Тарасівці,
6. На Лиський округ — Антон Старух, господар у Березниці Вижній,
7. На Рава-Руський округ — о. Віктор Маркевич, парох у Диниськах,
8. На Станіславський округ — Йосиф Гурик, господар в Угринові долішнім,
9. На Рогатинський округ — Андронік Могильницький, адвокат в Рогатині,
10. На Стрийський округ — Євген Олесницький, адвокат у Стрию.

Вибори призначалися на середину червня. Разом із повідомленнями про чергові вибори та скандали, пов'язані з ними, преса активно подає інформацію і про інші події, зокрема про становище на фронтах японсько-російської війни. Газети також повідомляють про ріст українського руху в Росії. Так, наприклад, у Харкові — столиці Слобідської України — відбулися великі урочистості з нагоди ювілею М. Лисенка, на котрих був присутній і сам ювіляр.

№ 20 газети „Діла” від 26 січня/8 лютого 1904 року приніс Івану Франку сумну звістку: на 53 році життя помер Йосиф Данилюк, управитель друкарні Ставропігійського інституту, товариш і соратник поета. В найтяжчі хвилини свого життя Іван Франко жив у нього, як писав, „на картоплі і капусті”. Йосиф Данилюк, колишній завзятий полонюфіль, під

кінець життя зробився москвофілом. „Блаженної пам'яті Данилюк, — нагадувало „Діло”, — один з перших організаторів робітничого руху у Львові і редагував перший робітничий орган в Галичині — „Ргаса”. Покійник усунувся опісля від публічного життя і займався виключно друкарнею”.

Іван Франко провів свого товариша в останню дорогу. Йосифа Данилюка поховали в родинному гробівці на 20-му полі Личаківського цвинтаря. Гробівець у часі війни був пограбований, а відтак і знищений.

„Киевская Старина” повідомила, що на кінець січня у дар М. Лисенку зібрано 6 559 рублів 78 коп. З них 1 000 призначено на видання творів композитора, а решту — на купівлю дому біля Києва, де б він міг відпочивати влітку. Дехто склав цільовий даток у сумі 207 рублів 49 коп. — на відкриття Музичної школи ім. М. Лисенка в Києві.

Дещо у Львові робиться і для українців. Щораз більше грошей вливається у фонд для будови руського театру у Львові. Активізація українського руху приводить до того, що магістрат ласкаво дозволяє будувати театр на парцелі, дарованій паном І. Міончковським — при умові, що фронтом він виходитиме до костьолу Марії Магдалени. Також повинна бути впорядкована за кошт фонду вулиця, яка сполучає вулицю Льва Сапєги із Сикстутською. Якщо вона буде впорядкована, магістрат дозволить назвати її іменем одного з українських діячів — на вибір української громади.

З Києва приємне повідомлення для Івана Франка приносить № 27 „Діла” у четвер, 5/18 лютого 1904 року. „Український театр, — пише газета, — під управою Саксаганського і Садовського дає представлення від грудня минулого року в Києві. Театр сей, дуже добрим добором сил і поважним трактованєм української штуки драматичної, виставив з новин історичну драму Карпенка-Карого „Гандзя” і другу того ж автора „Суєта”, а 5 ст. ст. (23 н. ст.) лютого виставляє по раз перший на Україні „Украдене щастя” Івана Франка”. „Се, — пише „Киевская Старина”, — перша проба познайомити українську публіку з драматичною творчістю галицьких авторів. Ім'я Франка, артистична вистава нашої трупі — все те є запорукою успіху сего першого важного кроку”.

Тепер треба чекати відповіді польського шовінізму. І вона не забарилася. 14 березня розпочинається процес проти 13-ти найбільш активних українських студентів — борців за український університет. Їх судять по § 312 (образу державного урядника під час роботи) та § 314 (чинення перешкод у роботі державного урядника) карного кодексу Австро-Угорської імперії. Тим державним урядником виявився ректор університету ксьондз Я. Фіалек. 16 жовтня 1903 року до нього

прийшла делегація і почала „щось вимагати” незрозумілою мовою. Суд покликав 91 свідка, і було встановлено, що тою незрозумілою мовою була українська, а вимагали від ксьондза слідувати Христовим заповідям любові до ближнього, в тому числі й до українців та українських студентів, яких ректор привселюдно зневажає і ображає різними нецензурними словами. Боронили студентів крадії адвокатські сили: Кость Левицький, Микола Шухевич, д-р Загайкевич. Суд тривав до 14 березня. Всіх студентів було виключено з університету, оштрафовано й заарештовано на 5 діб арешту. Номер газети „Діло”, який подавав інформацію про хід цього процесу, було конфісковано.

На березень 1904 року М. Лисенкові зібрано 6 717 рублів 18 копійок. У Харкові створено фонд ім. М. Лисенка. „Діло” детально звітує про святкування ювілею композитора на Слобожанщині.

На березневі урочистості, пов'язані з Т. Шевченком, після довгої перерви знову запрошують Івана Франка. 15 березня на вечорі, приуроченім 43-ій річниці смерті Т. Шевченка, він читає доповідь на дуже актуальну тему — „Шевченко — Ляхам”, яку редакція „Діла” друкує впродовж кількох номерів (від № 53 за 6/19 березня до № 55 за 9/22 березня). В основу відчиту було покладено аналіз невеликого вірша „Ляхам”, який поет написав 14 березня в Москві, повертаючись із заслання. Вірш присвячений Броніславу Залеському, і є там такі слова:

Отак-то, Ляше, друже-брате!

Неситі ксьондзи, магнати

Нас порізли, розвели,

А ми б і досі так жили.

І далі:

Подай же руку козакові

І серце чистее подай,

І знову іменем Христовим

Возобновім наш тихий рай!

Показу можливостей „возобновлення” того „тихого раю” на фоні тогочасних подій і був присвячений відчит Івана Франка. „Сорок третій раз отсе з приводу смерті великого Кобзаря України лунає з сього місця слово, — говорив доповідач, — яке має доказати, що пам'ять його серед вас не загинула, що його пісня не перестала бути тим огняним стовпом, який невпинно, безхибно веде нас через велику пустиню занепаду до далекої обітованої землі, до вільної, самостійної України.

Скільки перемін та духових течій пережили ми за тих 43 роки, скільки різних поглядів висловлювано в тім часі про Шевченка, про вартість його творів для потомства! Від ентузіастичних славословій, від признання Шевченка нашим пророком і месією аж до пристрасно сердитого вислову Куліша про його п'яну Музу та антикультурне гайдамацтво і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова, що з ідейного погляду для нас, себто для чільної верстви українського народу, Шевченко — ein überwundener Standpunkt. А проте можемо сказати сміло, що Шевченкове слово не стратило досі своєї чародійської сили, що його думки не уронили нічого зі свого панування над нашими серцями, а його геній, не притемнений пізнішим розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства, і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближче придивляємося йому, чим чуткіше вслухуємося в кожне його слово, тим більше краси і сили і глибини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральності.

Має се до себе кожний правдивий геній так, як і щире золото, що час не покриває його ржею, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовності.

Сорок три роки по смерті, та й ще до того роки, повні таких соціальних, національних та культурних змін, як ті, що ділять початок р. 1861 від початку р. 1904, се вповні досить часу, щоб утворити для письменника те, що називаємо історичною перспективою. Скільки-то письменників, навіть голосних за життя, за такий протяг часу западають у другу, страшнішу могилу — забуття! Та для Шевченка, можна сказати, подекуди ще не зовсім настала історична перспектива. Питання і справи, порушені ним, закляті в форми віщого слова, ще не перестали ворушити пристрастей та збуджувати ілюзій. Отим то противники й прихильники однаково з жахом оминають такі вислови нашого Кобзаря: одні, щоб не ворушити болючого місця і не договорюватися до лютої; другі, щоб не знайти в них чогось такого, де б довелось справді признати рацію противникові з ущербом для честі, а може, лише для непомильності дорогого національного поета”.

Далі Іван Франко роздумує про болючу проблему братання українського та польського народів: „Поклик до збратання доти лишається безпредметовим, доки в споді під ним криються докори про grzeszne wstręty, а в споді під тими докорами не вирівняні соціальні та національні суперечності. Ситий голодному не брат, — каже справедливо народна приповідка, і для того романтичні поклики до братання в нинішню пору безпредметові, коли українці й ляхи бідні, темні, безрадні

в житті та позбавлені навіть смислу самодіяльності. Романтики — а до них в отьшому питанні мусимо зачислити й нашого Тараса, бодай яко автора поезій, писаних під впливом розмов з польськими засланнями в Оренбурзі, — бачили перед собою далеко на обрії осяяні сонцем шпилі гір, що чарували їх своєю красою, і вони кликали своїх сучасних летіти туди простою воздушною лінією. Але лет не вдався. Ті Ікари, що зривалися до такого лету, попадали й порозбивалися; пізніше покоління вибрало дальшу дорогу — по землі, круту, тернисту й кам'янисту. Великі ідеали, вказані геніями слова й чуття, не перестають і нам світити, але крім тих ідеалів, що вказують нам дорогу, нам для далекої подорожі потрібний великий багаж матеріальних засобів, життєвого досвіду й енергії, духової сили та широкого знання. Поки сього не маємо, поти всяке балакання про згоду, про збратання і високі ідеали не заслуга, а деморалізація. Збратання двох народів, злучених і роз'єднаних тисячолітньою історією, — се як будова моста між двома берегами. Коли наш міст має бути тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде. І коли люди нетерпеливі або нетямущі або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам „Брат! Брат!“ — не забуваймо завсігди відповісти їм нашою приповідкою: „Брат братом, а бринза за гроші“.

Польський шовінізм набирає щораз сильніших обертів. 13/26 березня 1904 року митрополит А. Шептицький та архієпископ Більчевський, який прославився промовою на відкритті пам'ятника Ягайлові в Городку, в присутності міністра залізниць Віттека освятили новий залізничний двірця у Львові. Кожний прибулий до Львова залізницею, виходячи з двірця, насамперед звертає увагу на собор Юра, і складалось враження, що місто українське. Щоб закрити панораму із собором Юра, на привокзальній площі почали споруджувати в псевдоготичному стилі костьол Ельжбети — на честь зарізанної дружини імператора Франца-Йосифа. Одночасно було категорично заборонено споруджувати церкви...

17/30 березня № 62 „Діла“ друкує звернення „До руської інтелігенції“ із закликом відстояти право українців на свій національний університет. У зверненні наведено список викладачів-українців, які можуть працювати у цьому університеті. Прізвища Івана Франка у цьому списку немає. Невдовзі на ім'я цісаря було відправлено меморіал у справі руського університету.

Додаток до № 69 „Діла“ за 1904 рік надрукував зображення майбутнього Національного українського театру у Львові, який повинна була будувати німецько-віденська фірма „Гельмер і Спілка“.

Газети, що вийшли в четвер 20 квітня, повідомили про смерть Софії з Фредрів Шептицької, матері митрополита. Її хоронять у Прилбичах — родовому маєтку Шептицьких.

№ 83 „Діла” від 15/28 квітня 1904 року приносить вістку про смерть Михайла Старицького. Він народився 2 грудня 1840 року, був одружений із сестрою М. Лисенка Софією. Іван Франко присвятив йому прекрасну критичну статтю „Михайло П. Старицький” (ЛНВ, 5, 6, 7 книги за 1902 рік).

Наближаються вибори. Загострюється проблема українського університету у Львові. Вона стає головною темою не тільки для „Діла”, але й для німецькомовного часопису „Ruthenische Revue”, який трансформує цю проблему для німців.

„Діло” з номера в номер друкує оповідання А. Чехова „Палата № 6”...

У той час Франко мандрував Італією. Мандри почались 5 квітня, тривали до 17 квітня і залишили по собі лише одну листівку, відправлену Ользі Франко із Сант-Мікеля 8 квітня 1904 року: „Поздоровляю із станції Сант-Мікель. Завтра в полудне будемо в Римі”. 18 квітня І. Франко писав до А. Кримського: „Я отсе несподівано для себе самого по зборах Наук. тов. ім. Шевч. відбуд з проф. Грушевським тринедільну подорож до Італії (бачили Венецію, Рим і Флоренцію, були пару день і в Відні). Клопіт, що через се трохи запізниться моя праця для д. Венгерова”.

Франко написав статтю „Римські враження” для віденської газети „Die Zeit”, але її не надрукували — вперше стаття побачила світ у збірці „Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine” (Akademie Verlag Berlin, 1963, s. 64-68).

Мандрівка мала суто приватний характер, і кожен із мандрівників їхав за свій рахунок. Опис вражень від Риму Іван Франко починає не без гумору: „Одного разу — так розповідає авторитетна особа „Летючих листків” — прийшли до Риму два готи. Вони прийшли прямо із своїх пралісів, зодягнені в грубі бичачі шкури, голови у них були прикрашені справжніми волячими рогами, із величезними дерев'яними дрючками в руках, і хотіли оглянути оком варвара чуда вічного міста. Великим дітям природи не зовсім пощастило. Вони зайшли до шинку і в сутеренах, де так приємно сидіти в прохолоді, попивали зі смаком дешеве вино — фраскаті чи цінцано (я вже не знаю, якому сорту вони надають перевагу); після того як вдосталь випили і, на свій лад, повеселішали та розпочали справжню бійку, потовкли все, що билосся, і коли, нарешті, з'ясувалося, що вони зовсім не знайомі з такою інституцією, як плата

і навіть для цього не мали потрібних дрібних грошей, то їх привели перед суддю, закрили у ще прохолоднішому, але менш затишному карцері, відібрали у них їхні шкури та дрючки й вигнали з Рима... Ті два готи — перші готи, які хотіли здобути Рим і при цьому жалюгідно потерпіли крах — приходять мені на думку, коли я із любим моїм другом проф. Грушевським бродив по Риму. Висловлюючись фігурально, ми також прийшли із галицького пралісу прямо в Рим, радше щоб втекти із нашого любого пралісу і його приемностей та серед старих каменів і бронзових скульптур трохи заспокоїти розладнані нерви, ніж справді вивчати Рим. Ми бродили то по церквах і музеях, то без жодного плану по вулицях і площах, оглядаючи залишки минулого і спостерігаючи нове, сучасне життя італійської столиці, не піддаючись надто враженням, але і не закриваючи очей на кожне велике видовище, на кожну красу”.

Іван Франко аж ніяк не був тим, хто сліпо захоплювався побаченим. Його око фіксувало те, на що не звертали увагу інші: „Нам, сучасним варварам, в сучасному Римі повелось набагато ліпше, ніж тим легендарним готам, бо ми, навчені їхнім прикладом і нашим вірним Екартом — я хочу сказати Бедекером, не наважувались вилізати із нашої буди без хоча б мізерної кількості грошей. Власне кажучи, слово „дрібні гроші” в значенні італійської одно- і двосольдової мідяної монети — вислів неправильний; це все ж таки чимала монета, яка в разі потреби могла б добре прислужитись як захисна або наступальна зброя.

Італійці з бідніших верств переважно добрі патріоти, які шанують вітчизняну мідну монету; серед них багато саме таких, так що це мало нас не здивувало, якби ми собі не постановили по змозі ні з чого не дивуватися. Я підкреслюю „по змозі”: один раз це було зовсім неможливо — йдеться про наші враження від цінцано, про що розповім, можливо, іншим разом.

Та коли говорити про цих любителів вітчизняних мідяків, то з ними пов'язана — хто б подумав! — адміністрація ватиканських музеїв. Вхід коштує, як офіційно вважається, одну ліру, і в цьому нема нічого дивного. Само собою зрозумілим є й те, що кожен раз повинен дати в руку тим, які стоять в музеї на дверях і по кутках без очевидної мети. Та що особливо імпонувало нашому варварському розумінню, це був той факт, що музей функціонував у різні дні лише частково. Так що хто сьогодні оглядає колекцію каргін і античні скульптури, той не може бачити одночасно єгипетський, етрусський відділи музею і лоджії. Ми підраховали: щоб оглянути весь Ватиканський музей, треба мати 5 лір (без необхідної додаткової мідної монети). Є в цьому, мабуть, і певний педагогічний смисл, щоб люди могли спокійніше і довше оглядати відповідні екс-

понати і відділи музею, а не пробігали галопом по залах. На жаль, цей похвальний намір має той недолік, що в музеї нема добрих і докладних каталогів, описів і навіть номерів на більшості експонатів. Крім того, надто часто робляться перестановки експонатів, а тому відвідувача-новичка одолює „приємне” відчуття, ніби він знаходиться в густому пралісі. За півроку пильного відвідування, коли ознайомишся з усіма найважливішими експонатами, то це почуття, можливо, зникне”.

Франко і Грушевський, як зізнається автор статті „Римські спостереження”, пристрасно шукали у Римі слідів наших предків. „Ех, — писав Франко, — вже на самому початку багато з них упали нам у вічі в не зовсім приємному світлі. Це були численні діри у велетенських римських тесаних квадрах Колізею, Енгельсбургу та інших спорудах. Римляни створили колись розраховані на вічність споруди, частково із цегли, частково із великих квадратних кам'яних плит, з'єднані між собою замість цементу залізними або бронзовими цапфами і скобами. Згодом прийшла велика світова катастрофа, в Римі господарювали варвари, всі запаси заліза було пограбовано, величезні багатства сплюндровано, спалено, знищено; лише найтвердіше, наймогутніше чинило опір. Наступили ще важчі часи; насувалися все нові варвари, чинились нові звірства, старі культурні центри і виробництва зникли в згарищах, зброя була більш необхідною, ніж хліб, — і твердий метал ставав дикістю, був дорогим, як ніколи. Так починається в старих центрах культури шалена гонитва за металом. Розкопують і плюндрують найстаріші могили, і, звичайно, із небезпекою для життя продірявлюють велетенські мури, повалюють античні колони і опорні балки, щоб з їхнього нутра видобути трохи заліза. Так, це мусили бути важкі, жахливі часи, коли було вчинене це величезне продірявлення старих будов. Проте колоси цезарів все ж витримали це лихоліття і частково ще й сьогодні стоять без своїх залізних стрижнів”.

Слідів „наших любих варварів” вони шукали і в античних творах, зокрема в скульптурі. І тут Іван Франко побачив скульптуру галла, який вбиває себе над трупом своєї дружини. „Це дійсно, — пише Іван Франко, — могутній твір, пройнятий справжнім, великим людським трагізмом. Молодий чоловік обіймає лівою рукою труп своєї красивої дружини, яка різко заговорила до нього під час завязаного бою проти римських воїнів. Битва програна, наближався ворог, і галл твердою рукою завдав смертельного удару спочатку їй, щоб не потрапила в руки ворога, а потім проколює собі мечем горло і через ліве ребро — легені і серце, повернувши обличчя в бік ворога уперто і безстрашно. Хто позував художнику в цій вражаючій скульптурі? Які жахливі сцени

він мусив бачити, щоб їх рефлекси могли виявитися в його уяві в такій формі? І які мотиви керували його рукою, коли вона творила модель і вдихнула в холодний мрамор саме цей момент життя? Була це марно-славна гра фантазії, ще насолоджувалася жахливими сценами? Чи, може, скульптура створювалася в честь якогось римського воїна, консула або полководця і повинна була прославити пам'ять перемоги над варварами? О ні! Згідно з римськими уявленнями це навряд чи було прославлення воїна, коли переможений зображений красивим, упертим, незламної сили і волі, коли йому глибоко співчують. У крайньому разі це допускалось, коли йшлося про власних героїв, переможених богами, наприклад, про Лаокоона, Ніобідів. Але переможені варвари! Галли, германи й слов'яни! Вони могли, повинні бути зображені не лише переможеними, а й бридкими, боягузливими, тупими. А тут в поставі переможеного і відчайдушного варвара раптом така божественна упертість, грубість і ніжність одночасно — цей найвищий героїзм! Який художник і з яким наміром створив цю скульптуру, ми не знаємо. Можливо, був це натяк на те, що Рим може втриматись на своїй висоті лише шляхом саморозтерзання цих варварів, а їхнє самосвідомлення стане одночасно кінцем світового панування Риму? Це було б у даному випадку одне з найбільших пророцтв мистецтва. Але як невимовно легко конструювати пророцтва *aposteriori*. Лише одне певне: своєю скульптурою художник поставив вічний пам'ятник собі, своєму мистецтву і своєму шляхетному мисленню, яке і за ворогом визнає гуманне, величне і душевно благородне”.

Вмираючий галл вразив Франка., і йому спали на думку кінцеві слова однієї староруської поеми. „Тут, — напише він, — прославляє римський скульптор героїзм переможеного ворога, а там безіменний руський поет XII ст. оспівує силу любові до батьківщини непереможеного, небезпечного ворога, який повсякчас загрожує своєму власному краю! „Старий половецький хан впав у битві з русичами. Його орду вигнано через Дон на Схід. З його синів залишились зовсім малими лише два. Один втік в землю кологів у Кавказьких горах, там зріс, одружився і зажив у достатку. Другий залишився на Дону і жив, заробляючи собі на життя рибальством.

І коли пройшло багато років, а хоробрий руський князь, переможець над половцями, помер, молодший хан послав свого бояна Ора до старшого на Кавказ із звісткою: „Наш давній ворог помер; повертайся, брате, назад!”

І він наказав боянові: „Іди і заграй йому половецьких пісень! Коли ж він не захоче їх слухати, дай йому понюхати степового євшан-зілля”.

І боян подався в гори до старшого хана і заспівав йому половецьких пісень, але той не захотів їх слухати.

Тоді він вийняв степового євшан-зілля і дав йому понюхати. Ханові полились сльози з очей і він вигукнув: „Ліпше зогнити в рідному краї, ніж жити на чужині в добробуті”.

І він покинув дім і рідних, і пішов у степ, і став батьком сина-героя, половецького хана Кончака”.

Між іншим, цей хан Кончак був у XII в. найзавзятішим і найнебезпечнішим ворогом Русі; проте це не перешкодило безіменному руському поетові прославити пам'ять його батька такими простими і такими прекрасними словами.

В обох випадках ми бачимо, як мистецтво розв'язує актуальні проблеми про пристрасті і ворожнечу та прокладає золоті мости у царство вічно людського”.

„Золоті мости” єднання він досі бачив у поезії і сказав про це у вступі до своїх „Поем” 1899 року. Тепер побачив і тут...

Жодним словом не згадав Франко у „Римських спостереженнях”, чи був він на гробниці Юлія і чи бачив відому скульптуру Мікеланджело „Мойсей”. Це здається дивним, бо про скульптуру, яка надихнула Івана Франка на поему „Мойсей”, згадує дочка поета Анна Франко: „Одного дня тато, повернувшись від Грушевського, — заявив мамі, що Грушевський запропонував йому поїхати разом з ним до Італії. Ми всі зраділи, бо це була добра нагода для тата оглянути старовинні пам'ятки Італії, що побачити їх тато не раз виявляв бажання [...]”.

І справді скоро потім вони від'їхали. З дороги тато прислав нам картки з краєвидами, з захопленням описуючи красу Італії і все, що мав нагоду бачити. Головною ціллю їхньої подорожі був Рим, Неаполь, Міляно, Венеція. Тато мав нагоду оглядати знамениті твори колишньої могутньої римської імперії, твори найбільших мистців світа: Михайла Ангела, Леонардо да Вінче, Рафаеля і ін., маєстатичні з білого карарійського мармуру тесані статуї, плоскорізьби, величаві будови, церкви, театри і ін. Надзвичайне враження зробила на тата статуя Мойсея, твір незрівнянного майстра — Михайла Ангела. Тато довго вдивлявся в цю горду могутню постать, в розумне суворе лице, високе натхненне чоло під кучерями волосся, що немов два роги стреміли вгору. Це був провідник поневоленого єгипетськими жорстокими володарями народу. Його покликав Бог — промовивши до него з горіючого корча — до сповнення великого завдання: вивести свій народ з єгипетської неволі, 40 літ блукав Мойсей з своїм народом по пустині, 40 літ учив, картав, піднімав знесилених, додавав їм відваги, заставляв їх іти вперед, все

вперед і довів їх до границі обітованої землі. А що він сам попав в сумнів, що Боже призначення не сповниться: що він не доведе свого народу до цілі, бо народ привиклий до неволі не має сили, не здібний до героїчних поривів, занадто бо в його душу вкоренився невольничий дух, — за його сумнів, за його вагання Мойсей понесе тяжку кару — йому не буде суджено ввійти до обітованої Святої Землі. Ця історія великого мужа, що стояв перед ним, мов живий, витесаний з благородного каменя незрівняним майстром, — інспірувала тата до написання не менш величного твору — поеми „Мойсей”.

З поїздки привіз тато альбоми з репродукцій визначних малярів, прекрасні ненецькі мозаїки і великий образ статуї Мойсея. Цей образ зараз же примістив у себе в спальні на стіні”.

Цей образ не зберігся. Про нього відомо тільки зі слів Анни Франко. Не могла Анна Франко не зауважити і таке: „Але радість у цій поїздки затьмарювала поведінка Михайла Грушевського, і тато навіть висловлював жаль, що взагалі з ним поїхав. Грушевський виявив свою скупку і дрібничкову вдачу аж надто. Тато мав дуже скромні кошти і мусив обмежитися на найскромнішу подорож: вагон 3-ої класи, скромний готель, скромна їжа. Грушевський не відмовив собі всіх вигод в подорожі: їхав спальним вагоном 2-ої класи, замешкав в дорогім готелю — на кожному кроці підкреслював цю маєткову різницю, що дуже прикро вразило тата, і він приїхав здегустований, а правдива радість з цієї подорожі пропала”.

Запевнення Анни Франко, що саме скульптура Мікеланджело надихнула Івана Франка до написання поеми „Мойсей”, було сприйняте в літературознавстві майже як незаперечний факт. Однак Іван Франко про це ніколи не згадував. Залишається нез’ясованим, чи він взагалі бачив цю скульптуру, яка знаходиться у церкві Сан П’єтро ін Вінколи.

Тему впливу скульптури Мікеланджело на Івана Франка чи не вперше устabilізував Михайло Мочульський у своїх „студіях та спогадах” „Іван Франко”, що вийшли у видавництві „Ізмарagd” 1938 року. „Мабуть, у серпні 1904 р., — писав М. Мочульський, — відбув Франко подорож до Італії. Яке вражіння залишила Італія в його душі, ми не знаємо. Після подорожі Іван Труш, який видавав тоді „Артистичний Вісник”, просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про „Мойсея” Мікель Анджеля, який був дуже захопив його. Але поет не написав обіцяної статті, зате написав величну поему „Мойсей”.

Думка написати „Мойсея” або взагалі поему про народного провідиря і змалювати в тій поемі душу юрби супроти високих змагань на-

родного героя мусила віддавна непокоїти поетову уяву. Що з-поміж світових народних провідників найбільше підходив до його планів Мойсей, на це показують уже слова з „Похорону”: „Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий, що вів жидів з неволі фараона”, і нічого надзвичайного в тім, коли зважиться, що історія жидівського народу і змагань Мойсея визволити його з єгипетської неволі дуже подібна ставала йому до історії українського народу та його політичного ідеалу. Написати поему про Мойсея тим більше хотілося Франкові, бо міг він у тій поемі змалювати і своє відношення до українського народу і свої настрої, які переживав він під час „весняної доби” у 1905 р., коли то у Росії й на Україні „тріскала крига абсолютизму та деспотизму” і „народні сили серед страшних катастроф шукали собі нових доріг і нових форм діяльності”; коли побіч великого народного зриву чулися і слова зневіри, що „обіцяний край — це казка”; коли поетові так забажалось „серед трубного гromу” ввійти у вільну країну, одночасно він і переживав тяжкі хвилини у своєму житті, коли то здавалося йому, що вже „близька година” його, „та остання, незнана”. Рішучим товчком, що примусив поета взятися за перо, скристалізувати думки та почування, що ворушили душу, і написати „Мойсея”, це без сумніву був „Мойсей” Мікель Анджеля, який захопив його, який раз-у-раз стояв перед його очима і домагався покликати його до нового життя могутнім словом українського генія.

Десь у березні 1905 р., вертаючися з Франком з засідання Наук. Тов. ім. Шевченка, я захоплювався його поезіями „Із книги Кааф”, саме друкованими в „Літ.-Наук. Віснику”, та й радив йому написати цілу книгу тих поезій, у яких закріпив би свою філософію життя. Поет усміхнувся і сказав: „а тим часом я пишу поему, в якій матимете філософію політики”... Поет у той час писав „Мойсея”, і в нього на думці було дати своїм землякам філософію політики — політичний заповіт.

Який же то Франків політичний заповіт? Поет дуже добре знав, що неволя деморалізує людину: дає їй душу „похилу, повзку, мов бур'ян”; учить її „на лапки ставати” і „лизати ту руку, що її б'є”, та каже брехати і всміхатися до тих, що „катують його рід”, тому й не інший політичний ідеал був у нього, як той, щоб український нарід „засяв у народів вольнім колі” і глянув „як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі”. Але яким способом дійти до того ідеалу? Поет у своїх міркуваннях прийшов до думки, що історію творять не герої, тільки маса, а що маса, це „многодушна істота”, себто складається з одиниць, а в кожній одиниці є своя „керма і власть”, є „сила”, що „назначує” їй „місце”, отже й кожна одиниця, кожна душа в „рух мас” вносить „частку свого льоту”.

Маса як стихійна колективна сила завжди „в страшному зусиллі спішить до незримой цілі” і в своєму бігу „топче рідне і знайоме”, маючи на оці „неосяжне”, „фантастичне”. Тим-то треба й справити ту велику стихійну силу на шлях, що веде до мети реальної, не фантастичної. Треба складати плани відповідні до сил, а ціль означити відповідну „до актив”. А що на масу складаються одиниці, отже й треба комусь перш усього й „льотові” одиниць дати відповідний напрям чи інакше треба виховати їх, треба дати їм ідеал, „високі змагання”, віру в перемогу та осягнення ідеалу; треба дати їм „Істри”, щоб „душі їх розжеврить, запалить, щоб вугіль їх в алмаз перетопився”. Виховувати і давати напрям льотові одиниць, тим самим і масі, „многодушній істоті”, може знову ніхто інший, як такі самі одиниці, тільки, що ті одиниці мають бути визначні, розумні, вибрані, — такі, що самі „стелитися муть вниз”, щоб лиш маси „буяли до неба”, самі „гинуть на шляху”, щоб лиш маси „росли все краще”. Коли ж народні маси виростуть „ціпкі і тверді до великої зміни”, тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до „обітованого краю”. Але нехай добре пам’ятають українці, що здобуття вільного кутка землі для себе, це ще не все, це лише „задаток” до обітованого краю; не „скарби землі” мають бути оконченою метою українського народу, тільки — „скарби духа”; обітованим краєм має їм бути — безмежна, осяйна країна духа...

Франко слідив за вражіннями, які робив „Мойсей”, переглядав часописи, перечитував рецензії на „Мойсея” і був дуже незадоволений з них, — так і ніхто з рецензентів не міг попасти на провідну думку поета. Поза фразами і похвалами поет не бачив зрозуміння його твору і тому, прочитавши рецензію, гірко усміхався, кажучи: „пuste”! Особливо сердила його стаття М. Євшана: „Але ж сей чоловік попросту прочитав енциклопедію, виписав з неї твори, в яких героєм був „Мойсей”, і хоче мого „Мойсея” мати залежним від тих творів. Але ж нічого подібного! Єдиним джерелом мого „Мойсея” — це біблія”. Хоча не зовсім погоджувався поет і з розвідкою Якіма Яреми про „Мойсея”, все ж, коли хворому поетові у 1912 р. управитель книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка Август Дермаль показав розвідку Яреми, він сказав: „Я читав її... Нічого собі, нічого”!..”

І все ж... І все ж — що могло вразити Івана Франка в цій скульптурі? Відповідь у всіх, хто порушував цю проблему, одна і несхибна: це був справжній, ідеальний образ духовного вождя народу, могутня натура, в якій немає й тіні сумніву та хитань. Це не Давид, створений скульптором раніше, який з пращею вийшов проти могутнього гіганта-ворога. Внутрішній пафос образу, такий натуральний і органічний в „Давиді”, в

„Мойсеї”, створеному в роки, коли виявились непримиренні протиріччя між ідеалами і дійсністю, має вже інше образне і пластичне рішення. В „Мойсеї” Мікеланджело вже нема того гармонійного начала, яке є в „Давиді”. Перебільшена могутність будови тіла, грізний, гіперболізований гнів пророка, його лякаючий погляд доводиться скульптором до межі виражувальності — ще крок, і життєва повнота образу уступить місце риторичному гіперболізму. Безумовно, що міра художнього впливу „Мойсея” колосальна. Сила і глибина цього образу не тільки в яскравім і незвичнім загальному задумі, — але й у вмінні скульптора цю загальну тему виразити в кожному фрагменті скульптури. Достатньо подивитись хоча б на плече і руку, що тримає скрижалі старого завіту. У цій деталі скульптор уміло поєднує грандіозну фізичну силу з високою духовністю, волею пророка та його всепроймаючою мудрістю.

І все ж „Мойсей” — це скоріше Зевс, що замість скрижалей тримає громовиці-блискавки і в будь-яку хвилю готовий кинути їх на голови непокірних...

Франкові мав би бути ближчим „Давид”, який, як і його, Франків, народ, повинен був зіткнутися з ворогом і поконати його... Могли захопити Івана Франка і скульптури рабів, які стояли поруч „Мойсея”, а на початку минулого століття опинились у Луврі. „Скований раб” Мікеланджело мав би більше відповідати тодішньому настрою Івана Франка. Скільки в його постаті фізичного зусилля розірвати пута, скільки гордої сили Духа в отій закинутій вверх голові, скільки пориву, перед яким не мають права втриматись будь-які кайдани — і скільки разом з тим трагічного безсилля і нестерпної муки... Тобто того всього, що опісля ляже в основу прологу до поеми „Мойсей” „Народе мій, замучений, розбитий”.

У скульптурі Мікеланджело „Мойсей” Іван Франко добачив ще одну рису — могутність вождя, яка трансформувалась у його пролозі такими рядками:

Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим сльозом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Яка разюча різниця між ідеалом і реальністю! „Мойсей” Мікеланджело скоріше викликав у Франка почуття неможливої реалізації лідера такого типу серед українського народу. Поема „Мойсей” була поемою сумніву, і лише в окремих моментах вона підіймалась до рівня одержимості мармурового Мойсея...

18 квітня Іван Франко вже був у Львові і приступив до своїх рутинних обов'язків. Найперше сів писати статтю „Южнорусская литература”, замовлену С. А. Венгеровим, російським літературознавцем, критиком та одним із редакторів словника Брокгауза і Єфрона, для цього словника. Цього ж 18 квітня Франко проінформує А. Кримського: „Я вже вислав йому огляд усєї старої нашої літератури до Котляревського, і він, як бачу з його листа, досить задоволений моїм писанням, навіть з погляду на мову (я пробував писати по-московськи). Та отсе, на три тижні закинувши всяку роботу і всякое житейськое попеченіє, я опинився перед масою пильних праць (треба випускати „Вісник”, а з нього ще не надруковано ані одного аркуша!) і надто кваплюся, щоб докінчити працю для Венгерова (вже дійшов до 40-их років XIX в.). Та й отсей лист до Вас повинен я був написати три неділі назад”.

23 квітня 1904 року С. Венгеров писав (ІЛ, ф. 3, № 1620, с. 675-678): „Меня удивило Ваше сообщение, что все присланное писано Вами прямо по-русски и не является переводом с малорусского, удивило потому, что в препроводительном письме Вашем много полонизмов, германизмов и вообще не русских оборотов, а стиль статьи в общем удовлетворительный и только кое-где потребуются небольшие поправки”.

Статтю Франко буде надсилати частинами (4 травня письменник повідомить С. Венгерова, що робота закінчена). На початку жовтня 1904 року стаття буде опублікована в XLI-му томі словника (с. 300-326). 15 жовтня Франко повідомить С. Венгерова: „Вашу денежную посылку (803 кроны) получил и большое Вам за неї спасибо”. Потім Франко признається, що це був його найбільший гонорар.

При кінці літа 1904 року Франкові судилося відбутися ще одну експедицію — на цей раз на Бойківщину. Її організували за дорученням Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Товариства австрійської етнографії у Відні для антропологічно-етнографічного дослідження. До складу експедиції входили крім Івана Франка, який міг відбутися лише частину подорожі, професор Федір Вовк із Парижа, Зенон Кузеля — слухач університету у Відні, а також інженер Павло Рябков із Росії, який брав участь у завершальному етапі подорожі. У зв'язку з обмеженим часом вирішено було охопити лише частину бойківської території — пройти гірськими стежками від Лютовиськ до Лавочного і від Лавочного до Синевідська вздовж річок Опір та Стрий паралельно до залізниці.

Загалом експедиція тривала трохи більше місяця (від 18 серпня до 24 вересня), причому два її учасники — професор Вовк і З. Кузеля — працювали безперервно, Іван Франко 5 вересня повернувся до Львова,

а Рябков приєднався до експедиції 15 вересня. Завданням експедиції було збирати антропометричні матеріали, знімки типажів і одягу, а також предмети матеріальної культури чи їх зарисовки для музеїв Наукового товариства ім. Шевченка і Товариства австрійської етнографії. Фольклором і описовою етнографією експедиція займалася лише принагідно, бо час для докладного збирання матеріалу був невідповідний (бойки працювали на полі) та й сили експедиції були замалі. Експедиція була забезпечена повним набором антропометричних інструментів системи Марувр'є та двома фотографічними апаратами (у Львові було обладнане невеличке фотоательє, де П. Рябков проявляв вислані йому фотонегативи) — таким чином були створені можливості для виготовлення значної збірки фотознімків — близько 500 штук.

„Вся запланована територія, — писав Іван Франко у статті „Етнографічна експедиція на Бойківщину“, — обстежена експедицією нерівномірно. Пристосовуючись до умов і місцевих можливостей, ми на одних зупинках проводили більше часу, в інших — менше, а на мальовничих ділянках — лише проїздом, фотографували то тут, то там цікаві споруди (церкви, хати) або типи одягу. Маршрут був визначений так: вихідним пунктом стала для нас мала залізнична станція Устрики на Перемишлянсько-Лупковицькій залізниці, звідки ми поїхали до віддаленого на 20 км села Мшанець (по-народному Пшенець), де зустріли сердечний прийом, ерудовану активну допомогу та сприяння з боку українського священника Михайла Зубрицького — видатного українського історика і етнографа, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка і доброго знавця західної гірської Бойківщини (сам за походженням бойко). Тут ми пробули 10 днів. Виявилося, що вибір Мшанця як першої робочої зупинки нашої експедиції був дуже щасливий, бо це село розташоване надзвичайно вигідно — як завдяки збереженню стародавніх рис у культурі та способі життя, так і, з другого боку, завдяки його дуже жвавим торговельним зв'язкам з гуцулами на сході і лемками на заході (особливо завдяки незвичній торгівлі живими вівцями); воно утворює місток між тими двома етнографічними групами українського народу, що теж залишило свої сліди на місцевій культурі. Тут також зібрано основний фонд колекції бойківських предметів, які тепер є власністю музею австрійської етнографії та які будуть нижче докладніше описані. З Мшанця зробили ми екскурсію в сусіднє містечко Лютовиська, саме в дні великого ярмарку худоби (26 серпня), що внаслідок тривалої посухи і загрозливої нестачі кормів та значного зниження цін на живу худобу проходив досить сумно. Тут ми закупили кілька запропонованих нам предметів, виготовлених у місцевому стилі,

а також чимало своєрідних зразків намиста, виготовлених селянками; жінки продавали нам їх просто з шиї”.

О. Михайло Зубрицький про експедицію був повідомлений завчасно. „Високоповажаний отче! — писав йому Іван Франко 13 серпня 1904 року. — В середу рано вибираємося з д. Вовком і д. Кузелею до Мшанця. Коли би Вам се було можливо, то вишліть фіру до Устрік і зладьте для нас десь якийсь куток, щоб ми могли пару день пробути”.

Судячи з того, з якою симпатією Іван Франко згадує у листах та статтях про Мшанець, можна припустити, що це село було чимось дорогим і йому.

Село Мшанець, у яке після закінчення навчання у Львівському університеті та духовній семінарії дістав скерування отець Михайло Зубрицький, можна було сміливо назвати забутим людьми і Богом. 22 кілометри на південний захід по такій дорозі, що коли їхати на возі, то аж іскри в очах скачуть, до повітового суду, а отже — до уряду — в Старому Самборі, де хоч якісь ознаки цивілізації, а 12 кілометрів ще гіршої гірської дороги, роз'їждженої і розбитої, на північний схід до „уряду поштового”, чи простіше — пошти в Лютовиськах. До суду їздиться не так уже й часто, бо в горах люди судяться своїм правом і судом і на державний суд дивляться, як на Божу кару, а пошта — для людей, котрі вміють писати й читати. Мешканці Мшанця замість підпису ставили у метричних книгах та податкових повідомленнях традиційні хрестики. До сусідніх сіл треба дертися через гори не гори, але порядні горби. Та все ж про село не можна сказати, що воно повністю здалося на милість Божу і чекало, коли з неба посиплеться манна. Мшанецькі люди вели жваву торгівлю вівцями, коровами і всяким товаром, навіть корою з дерев, з котрої виходили добрі личаки. Коли й того товару не було, то брались за торгівлю ялівцем і несли його аж у Дрогобич. Торгівець із Мшанця вмів усіх на базарі переконати, що кращого ліку за ялівець нема, а якщо ним на Різдво обкурити хату, то ніяка зла сила до неї не підступиться протягом двох тижнів, тому, „газдоньку солоденький, беріт ялівцю побирше і не скупіться на крейцарики, бо ширше втратите, як поскупитесь”.

На північний схід від Мшанця лежить порізане дрібними потічками мальовниче село Галівка, далі Пласке, яке насправді є дуже горбатим, на схід — Вищів, на південний схід — Грозьова, на південний захід — Махновці (це вже в Турківському повіті) і Бистре. На південному заході — Бандрів, який адміністративно належав до Лиського повіту.

З географічних довідників можна також дізнатись, що гори, на яких розмістився Мшанець, називають Середніми Бескидами.

Хто кому дав назву Мшанець: чи село потоку, що пливе через село, чи потік селу, на берегах якого лежить, невідомо, бо й потік, і село віддавна називаються Мшанець. Починається потік біля бистрого Махновця, що в Турківському повіті, в результаті злиття менших потічків — Міхновецького, Липового та Бистрого. З'єднавшись, багаті на воду потоки плывуть гарною гірською долиною, над якою з південного сходу височить гора Магура, а з північного заходу — Явірник. Відтак потік вливається в обшар села Мшанець. Тут він збагачується водами потоку, що народжується біля Галівки, а відтак починає петляти між горами. Спочатку звертає на схід, потім на південний схід, обвиваючи гору Магуру, перетинає границю Плоского і Вицвіва, пливе між землями села Головецько, де й закінчує свої мандри, бо впадає в Дністер як ліва його притока. Довжина Мшанця — трохи більше 14 км. Колись у тому потоці водилась усяка риба: бабка, бадерка, ковбель, морина, плотиця, слиж. Пстругів, тобто форелі, не було, хоч вода в потоці чиста, як сльоза.

У долині Мшанця, якраз посередині, лежить і саме село, східна частина якого зветься Ланами, а південна — Завадкою. Навколо села гори, які оточують його вінком, сягаючи 800-900 метрів. Восени, коли починає жовтіти листя, від гір годі відвести очі. Краса неземна.

Власником більшості земель і, відповідно, села, було Віденське товариство лісових дарів. Товариство мало 7 моргів орного поля, 2 морги лугів і городів і 68 моргів лісу. Село ж мало орного поля 2438 моргів, лугів і городів — 228, пастівників — 720, а лісу аж 168 моргів, тобто в два з половиною рази більше, ніж Віденське товариство. Але товариство володіло лісом з деревами, а селу належала тільки згадка про ліс, де замість дерев були лише ожьна і малина. На час приїзду отця М. Зубрицького всі ці морги землі, пастівників та лісу належали 995 мешканцям села. Товариство в селі — виключно українське, бо хто би то хотів пертись у таку глибіню. На пагорбі, що мав понад половину кілометра над рівнем моря, є стара церква під покровом Різдва Пресвятої Диви Марії, збудована 1762-1772 року. 1785 року церкву згідно з державним розпорядженням асекурували за рахунок громади від вогню, а 1839 року з канонічною візитацією прибув до неї легендарний перемишльський єпископ Іван Снігурський. З того часу ніхто із владик сюди вже не навідувався. Мшанецьке приходство належало до Жукотинського деканату Перемишльської дієзеції. В церкві від часу приходу австрійської адміністрації заведено записи народження, одруження та смерті прихожан. Усі книги збереглися і сьогодні спочивають у 201 фондї ЦДІА України у Львові та Старосамбірському відділі РАЦС.

У Мшані поляків не було. Євреї були, бо провадили корчму, давали селу гроші в борг, дерли добрі проценти, а пізніше ліцитували землю. На початку було в селі шість єврейських родин.

На перший погляд, священикові мало бути тут непогано: 56 моргів землі — багато, якщо врахувати, що батько отця Зубрицького мав чимало дітей і всього десять моргів поля. До попівства у Мшанці належали також 10 моргів лук і 10 моргів пасовиськ. „Плекай, попе, худобину, розводи ярчета, буде тобі добре жити, як у літні сьвета”, — співалося в одній із співанок у Мшанці. Аби „попу” було тепло, громада давала 40 кубів дров. З них половина твердої породи, а друга половина — м'якої. Чистий дохід приходства, як підрахував податковий інспектор, виносив у середньому 116 корон. Мало. З облігацій капало в рік ще 33 корони, а відсотки з оцадних книжок давали 4 корони. На Великдень громада давала отцю 17 кіп, тобто 1020 курячих яєць, яких за раз спожити не можна, 170 великодніх хлібин, тобто стільки, скільки було дворів у селі. З каси отцю доплачували конгруї в розмірі 1062 корони. Крім того, сім'я священика плекала худобину і вирощувала безрогих. Платив отець державі від своїх гараздів 42 корони податку.

З книг, що велися колись у церковній канцелярії, можна дізнатися, що першим священиком, який почав вести метричні записи, був Іван Дем'яновський.

Плебанія у Мшані мала конскрипційний номер 181 і нічим, хіба тільки розмірами, не відрізнялася від сільських хат. У ній і судилось ціле життя прожити отцю Михайлу Зубрицькому і його сім'ї. Вже наступного року після прибуття у Мшанець, а саме 27 жовтня 1884 року, народилася дочка Зеновія. Її охрестив та миром помазав дідусь Антон Назаревич, а хресними батьками були Гнат Борисевич, випускник Львівської академічної гімназії, та пані Текля Лещинська, мешканка Мшанця. Відтак ще народились дочка Анастасія, син Володимир, син Роман, який, проте, помер 15 жовтня 1893 року.

На відміну від дружини, яка походила із давнього священичого роду, Михайло Зубрицький походив із селян, чи, радше, з того прошарку, який уважав себе дещо вищим від селянина — їх називали ходачковою шляхтою, а вони, оця шляхта, іменували себе шляхтою загородовою. На відміну від звичайних селян, яких метричні книги іменували чесними або працьовитими, таку шляхту записували не інакше, як благородно народженими.

Село Кіндратів, у якому народився Михайло Зубрицький, не було ні окремою парафіяльною, ні адміністративною одиницею через свою близькість до більшого села Ясінки Масьової Турківського по-

віту. Завдяки М. Зубрицькому збереглися усі основні документи, які стосуються заснування цього села, його привілеїв та повинностей. Це, зокрема грамота на пергаменті з 1569 року, видана королем Зигмунтом Августом на заснування села, а також грамота з 1678 року, підписана королем Яном Собеським, яка підтверджує привілеї вїттів на це солтство. З таких вїттів вийшов і Михайло Зубрицький. Предки його походять із села Зубриці, що є третім селом від Кіндратова і яке, як і Кіндратів, належало до Ясинки Масьової. Попередники Михайла з Зубриці перекочували до Кіндратова в пошуках нового вїттівства, тобто вїттівський син Зубрицький узяв собі в жони вїттівську дочку з Кіндратова, і так Зубрицькі з'явилися у Кіндратові. „З Зубриці, третього сільця від Кіндратова, зайшов мій прадід Олександр Зубрицький, де той рід також посідав вїттівство”, — писав М. Зубрицький у розвідці про село Кіндратів, опублікованій у журналі „Житє і слово” за 1894 рік. Дещо більше можна дізнатися про рід Зубрицького з його біографії, опублікованої у СХХІІІ томі Записок НТШ відомим дослідником Григорієм Дем'яном.

Батько Михайла Зубрицького мав дев'ять моргів поля. Хата, як і у всіх, з рубленого дерева під стріхою. Коли стріху вчасно не перешити, то заведеться мох, а відтак виростає і всяка рослинність. Окрім того, хата курна. Начальник бецирку, якийсь пан Білінський, розпорядився, щоб на кожній хаті в Кіндратові був комин. Люди зробили, як хотів пан Білінський, але хата залишалась курною, бо комин виставлявся тільки для паради. Коли пан Білінський пішов з посади, то люди полегшено зітхнули і покидали декоративні комини зі стріх.

Рід Зубрицьких, прийшовши в Кіндратів, поріднився з родом Ільницьких, які походили з села Довгого над Стриєм. Павло Ільницький із того роду став священиком у Кіндратові. Його прозвали Джигайлом, бо дуже людей „джигав” за їх проступки та гріхи.

Михайло Зубрицький народився 22 жовтня 1856 року, тобто був ровесником Івана Франка. Його батько Іван де Пом'ян Зубрицький, хоч і шляхтич загородовий, був неписьменним. Не вмів ні читати, ні писати. Дев'яти моргів поля, які мав, було явно замало, щоб вивінувати кожну дитину (а він їх мав дев'ять), тому вирішив наймолодшого сина послати на науку. Спочатку найняв йому хлопця Степана Ільницького з Ільник, щоб той навчив Михайла грамоти, відтак послав його до школи. Своєї школи не було, а найближча була в Турці, де мешкала родичка на прізвище Яворська. В неї на квартирі й замешкав Михайло Зубрицький, але сталося нещастя: хата цюці Яворської згоріла, і хлопець був вимушений повернутися додому. Здавалося, на науці можна було поставити

крупку, але доля розпорядилася інакше. Якось мати пішла на празник у Кальварію і зустріла там свого родича отця Якова Нероновича. Мати оповіла про те, що хлопець не має змоги вчитись, хоч хоче. Через деякий час отець Неронович передав у Кіндратів, щоб привели Михайла до нього на науку. Так Михайло Зубрицький розпочав науку під пильним наглядом учителя з Яворова Івана Якиміва.

Навчання тривало недовго, і по його закінченні отець Неронович порадив віддати хлопця в Дрогобич у нормальну школу, яку провадили отці Василяни. Підготовка хлопця виявилася такою доброю, що його прийняли відразу в третій клас. Свого часу у цю ж школу прийняли Івана Франка, але тільки в другий клас. Михайлові Зубрицькому вдалося уникнути штуби та вчителів, яких обезсмертив Іван Франко в „Отці гумористі” та „Уроці каліграфії”.

Відтак навчання у Дрогобицькій гімназії, де молодого М. Зубрицького, як і Франка, зачарував учитель Іван Верхратський, який збудив у хлопці інтерес до вивчення рідного краю. Великий вплив на формування М. Зубрицького справив Роберт Рішка, про якого він писав: „Він заохотив мене до науки історії і показав мені своїм викладом її стійність, тобто наукову вартість”. Роберт Рішка був родом із Бережан, а в Дрогобицьку гімназію прийшов у 1871 році. Вчили у гімназії Ксенофонт Охримович, о. Олексій Сторонський, автор підручників із релігії, Микола Віньйовський, Антон Квятковський, Северин Арт, родом із Турки, який викладав також географію, історію, латинську мову. Теплі спогади залишив про себе викладач математики та фізики Н. Сивуляк: „Се був дуже статочний чоловік, в класі всі його поважали”.

13 липня 1879 року екзаменаційна комісія під головуванням інспектора Шкільної ради І. Солтикевича визнає М. Зубрицького дозрілим і видає свідоцтво, яке дає право здобувати вищу освіту. Він мріє про філософський факультет Львівського університету. Але бракує грошей. Правда, під час навчання в останніх класах гімназії його звільняють від оплати, але в стипендії відмовляють.

Знову настає вимушена перерва у навчанні. Франко, його однорічник, уже встиг і тюрму відсидіти, і „навчитись” у тому „храмі”, а в М. Зубрицького нема грошей, щоб виїхати до Львова. Знову виручає отець Володислав Ільницький. Він бере Зубрицького репетитором (як указано в документах, з 16 липня до 1 жовтня 1879 року) до своїх дітей і намовляє йти вчитися у духовну семінарію. 1880 року Михайло Зубрицький стає вихованцем Львівської духовної семінарії і, водночас, студентом теологічного факультету Львівського університету. Семінарія позбавляє Михайла Зубрицького необхідності думати про

хліб насущний. Юнак жадібно береться до книжок, записується на ряд дисциплін та семінарів, які не передбачені програмою теологічного навчання. Він вивчає історію української культури у професора Ісидора Шараневича, отримує відмінну оцінку за цикл лекцій з української літератури в Омеляна Огоновського. Цей курс лекцій він прослухав у літньому семестрі 1881 року, а наступного року слухав курс лекцій зі староукраїнської мови, усної народної творчості та граматичного пояснення „Остромирового євангелія”. Зрештою, не стільки давали самі виклади, скільки самоосвіта. Чимало читав Михайло Зубрицький і такої літератури, якої не можна було дістати в університетській чи семінарській бібліотеках. Авторитет Михайла Зубрицького серед товаришів виявляється уже в тому, що його протягом довшого часу вибирають в управу семінарської бібліотеки.

На останньому, четвертому році навчання Михайла Зубрицького як стипендіата Перемишльської єпархії переводять зі Львова в Перемишль. Там 11 червня 1883 року він отримав титул стола, тобто грамоту про закінчення богословських студій, а водночас право на священницьку душпастирську роботу. Залишилось тільки отримати освячення, чи рукопокладення, яке 15 листопада цього ж року здійснює єпископ перемишльський Іван Ступницький. Перед тим, 27 вересня 1883 року, Михайло Зубрицький одружився з Ольгою Борисевич, сестрою свого товариша з семінарії Володимира Борисевича.

Далі був Мшанець, далекий від велелюдних доріг, із прекрасною природою і гіркою бідною, яка гризла наших бойків, і в якому ніхто з молодшої генерації священників не хотів затримуватися на довгий час. Причини: далеко від культурного товариства, відсутнє жваве спілкування між собою, хіба що в храмові свята, хати, як краплі води, подібні одна до одної... Колись подібне село Микола Устиянович назвав „вовчою ямою”. В такій ямі він просидів майже ціле своє життя, ставши при цьому великим українським письменником. Микола Устиянович не міг змиритися зі своєю долею — атакував консисторію, домагався іншої парафії, але нічого не допомагало. Тільки на старі роки вирвався з тої ями, виїхав у світ ширший, але прожив у ньому недовго. Помер на чужині. Від отця Михайла Зубрицького ніхто не чув жодної скарги на долю. Він походив із тих країв, виріс у бідній сім'ї, словом, до бід і тісноти йому не потрібно було звикати. Його захопила й зачарувала культура, яку створив його народ. Ця любов буде гріти його ціле життя. Він старатиметься оповісти світові про бойків, про своє село: що воно їсть, чим торгує, якими є його історія, побут... Це виявиться дуже цікавим. У пресі почнуть одна за одною з'являтися його публікації. Повз його

око ніщо не проходить. Його цікавить усе. Він записує приповідки, казки, оповідання, приказки. Він відразу виявляє себе як досвідчений етнограф. Почув якусь приповідку — запише, від кого, вкаже короткі дані про оповідача, зазначить, при якій нагоді та приповідка говориться. Він пише цілі розвідки — а на це не вистарчає паперу. До міста дуже далеко... Безцінні записи він робить на випадкових клаптях паперу, на зворотному боці використаних документів, квитанцій чи конвертів. Саме на зворотному боці конвертів він написав свою ще й досі повністю не опубліковану біографію. Один сільський священник — Михайло Зубрицький — замінив цілі наукові експедиції. Важко переоцінити його джерелознавчі праці. Часом він робив навіть те, що не міг би зробити досвідчений у тій справі спеціаліст. Скільки викидалось із сільських хат, зі старих плебаній, церковних канцелярій різних паперів, які здавались непотрібними, але які містили багато цінної інформації! Завдяки отцю М. Зубрицькому і подібним до нього багато таких матеріалів збереглося. На жаль, таких ентузіастів було в нас дуже і дуже мало.

Першою друкованою працею М. Зубрицького була стаття „Образи „Царство” і „Пекло”, яка побачила світ у двох номерах газети „Діло” від 17 і 19 липня 1884 року. Це був опис ікони, що зберігалася в церкві Архистратига Михаїла в рідному селі Зубриці, яке лежало в дев'яти кілометрах від села Головецька. Колись у селі стояла церква цього ж святого, яка, як кажуть, була збудована десь близько 1830 року, однак у 1871 році на її місці збудували нову. Частина ікон зі старої церкви перейшла до нової. Серед них ікони „Пекло” та „Небо”. Як виявилось, намалював ці образи „якийсь маляр” за оципок та жентицю, бо був великий голод...

Дебют на ниві етнографії М. Зубрицького був просто блискучий. Достатньо сказати, що опис тих ікон повністю відповідає вимогам, які сьогодні ставляться до музейних описових інвентаризаційних карток — інтуїція підказала М. Зубрицькому, яким повинен бути подібний опис. „Дебютна публікація М. Зубрицького, — писав Г. Дем'ян у розвідці „Маловідомі сторінки життя і наукові праці Михайла Зубрицького” (Записки НТШ, т. ССХХІІІ), — підготовлена дуже ретельно. Якби не автобіографічне свідчення, то важко було б повірити, що це наукова розвідка початківця”. Більше того, ця праця має ту характерну особливість, яку дуже рідко можна спостерегти і в професійного дослідника: захопленість автора предметом опису, його небайдуже ставлення до об'єкта опису.

Майже відразу після прибуття у Мшанець Михайло Зубрицький починає записувати коляди. Надходило свято св. Миколая, люди починали

прясти, молодь збиралася на вечорниці і вже дозволялось колядувати. Коляди здебільшого були не церковні, а ще прадідівські. 1885 року він вислав зібрані коляди Франкові. Всіх їх було дев'ятнадцять. Франко акуратно переписав коляди у свою записну книжечку, давши їм такий заголовок: „Коляди. Записав у Мшанці повіту Староміського від господаря Михайла Оліщака Терлецького о. М. Зубрицький 1885 р.". Одна з цих колядок — про будівництво храму св. Софії в Києві — дуже зацікавила Франка. Він вислав її М. Драгоманову, який визнав її так званий „богомисьльський” характер та вказав, що вона має дуже тісний зв'язок із грецькими, румунськими та болгарськими духовними стихами, з чим Іван Франко не погодився. Він вислав цю коляду до „Киевской Старини”, і вона була опублікована 1889 року в січневій книжці цього журналу. Публікація привернула увагу відомого російського вченого Веселовського, який висловив деякі міркування стосовно джерел, на основі яких могла виникнути ця колядка. Свої міркування вчений виклав також на сторінках „Киевской Старини”. Між Франком та Веселовським почалася жвава дискусія, яка принесла нашому письменству та культурі багато цікавого матеріалу. Іван Франко таки зумів довести, що згадана коляда є синтезом двох колядок, у яких оповідається про дивне будівництво храму: що збудують майстри вдень, то все вночі йде під землю, а також про захист храму від ворогів та оборону його Матір'ю Божою. Франко аргументував інтернаціональність колядок. Матеріали дискусії з приводу коляди, записаної у Мшанці о. М. Зубрицьким, Іван Франко включив у свою студію „Колядка про св. Софію в Києві”, опубліковану в Записках НТШ за 1907 рік, яка вийшла окремою книгою 1912 року.

В 1907 році, в річницю смерті О. Веселовського, проблемам колядки про св. Софію і дослідженню джерел її виникнення І. Франко присвятив статтю „Як творилась слов'янська міфологія”, котру опублікував німецький журнал „Архів слов'янської філології” у XXIX томі. „Зубрицький, — писав у тій статті Іван Франко, — мій шкільний товариш і заслужений дослідник селянського життя”.

Здавалося, що дискусія, яка виникла з приводу колядки, записаної у Мшанці Михайлом Зубрицьким, має чисто науковий характер, однак... Та дискусія виявила і стан освіченості нашого села в минулому, і поширення книги, і ступінь ознайомлення з тим, що діється в інших частинах України.

Від 1885 року між І. Франком та М. Зубрицьким встановлюються тісні зв'язки. Усе, що Зубрицький знаходив серед глухих бойківських сіл, відразу ж привертало увагу вченого світу. Врешті знахідки

М. Зубрицького стають предметом дослідження не тільки Франка, а й усіх тодішніх етнографів. Сенсацію серед дослідників викликав віднайдений Зубрицьким так званий дрогобицький збірник апокрифів. Записи з нього Франко використав у низці статей, у тому числі й у праці „Причинки до історії руської літератури XVIII ст.". Перше повідомлення про віднайдений збірник апокрифів М. Зубрицький зробив у № 9 журналу „Зоря” за 1886 рік, згодом доповнив його статтею „Замітки про дрогобицький збірник апокрифів”, яку також опублікувала „Зоря” в 11-ій книзі за той же рік.

10/22 жовтня 1886 року Михайло Зубрицький написав Іванові Франкові свого першого листа. Загалом збереглося 15 листів М. Зубрицького до І. Франка, які охоплюють час від 1886 до 1905 року. Вони зберігаються у фонді Івана Франка (ф. 3) Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Вперше вони були опубліковані Р. Горакком у 4-му випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2004 р., с. 286-307). Листів Івана Франка до Михайла Зубрицького відомо шість. Вони охоплюють час між 1902 та 1906 роками і опубліковані в останньому томі 50-томного видання творів Івана Франка.

29 липня 1904 року, тобто напередодні поїздки Франка з експедицією по Бойківщині, на засіданні історичної секції НТШ М. Зубрицького було обрано дійсним членом НТШ. Першим про це його повідомив листом Іван Франко.

Тоді ж, під час бойківської експедиції, Віденське етнографічне товариство замовило для свого музею цілий ряд копій моделей різних народних інструментів. З листа М. Зубрицького до І. Франка від 18 листопада 1902 року відомо, що моделі зробив народний майстер з Мшанця Роман Петрикович.

1906 року в „Літературно-науковому віснику” (т. XXXIII, кн. 2) Іван Франко надрукував статтю „*Bel parlar dentile*” — „Вишукане красномовство”, де, ведучи мову про необхідність уміння говорити із простим народом — селянами — відповідною мовою, зазначає, що „з новіших наших етнографів найближче підійшов до сеї теми о. М. Зубрицький. Як сільський священик у однім із етнографічного і культурно-історичного погляду дуже цікавим закутку нашого краю, історик і етнограф, а при тім сам син селянської сім'ї, він почуває потребу вникнути якнайглибше в душу народу і передати нам, відбитим культурною течією далеко набік від того народу, його духове й моральне в можливо повній і автентичній формі. Він перший у нас звернув увагу на ті зерна культурної історії та народної психології, що котяться день у день у

тих сірих безконечних селянських розмовах, і пробував виловлювати з них причинки до своїх наукових тем...

О. Зубрицький чоловік настільки широко освічений, що не боявся позірних дегресій від теми, але коли йому вдалося чути тьмуцього оповідача, записував і такі оповідання про особисті пригоди чи то самого оповідача, чи його знайомих. Сказавши по правді, для наукової робітні такі записи поки що непотрібні: се ані етнографія, ані історичні документи. Та досить приглянутися до них ближче, щоб зрозуміти їх властиву цюху: се народна белетристика, народні новели та романи".

Продовжуючи цю тему, Іван Франко в статті „Літературна мова і діалекти“, надрукованій у „Літературно-науковому віснику“ 1907 року (т. XXXVII, кн. 2), зазначив велику заслугу М. Зубрицького не тільки в дослідженні бойківського діалекту, але і в його впровадженні в літературу. Як відомо (з визначення самого Івана Франка), піонером у цій ділянці була товаришка його молодості Михайлина Рошкевич.

Отим бойківським стилем і колоритом позначені і листи Михайла Зубрицького до Івана Франка.

Залишились також листи М. Зубрицького до В. Гнатюка. Матеріалами, зібраними М. Зубрицьким, користувались Михайло Грушевський, Францішек Ржегож та інші історики й етнографи. М. Зубрицький залишив понад 300 статей, розкиданих по різних часописах. Деякі не підписані, а під деякими стоїть псевдонім „Самбірський“. Іван Франко мав намір видати праці М. Зубрицького окремою книжкою, але на заваді стали і брак коштів, і, врешті, хвороба Франка.

У Мшанці Михайло Зубрицький пропрацював від 17 листопада 1883 до середини квітня 1914 року. Розпорядження про його переведення до села Береги Долішні Устрицького деканату Ліського повіту було підписане в Перемишлі 8 квітня 1914 року. Село Мшанець втратило свого доброго пастиря і захисника.

Недруги, користуючись початком війни, сплугавили отця Зубрицького, звинувативши його в симпатії до російських військ, а тому 7 вересня 1914 року його було заарештовано і відправлено у концентраційний табір Талергоф. Тільки випадок урятував його від цього табору, і 14 вересня його відсилають до Крайни.

Словенія, в яку не зі своєї волі потрапив М. Зубрицький, стала об'єктом його зацікавлень щодо побуту, етнографії, літератури. Привертала увагу і творчість словенських діячів науки й культури. Про перебування в Словенії та про події, які передували цьому, Зубрицький оповів у своєму „Щоденнику“, який був надрукований „Науковою думкою“ 1989 року в збірнику „Питання текстології. Дожовтнева та радянська література“.

Дослідник Г. Дем'ян, опираючись на слова сина М. Зубрицького, стверджує, що М. Зубрицький повернувся додому восени 1916 року. Записи ж у метричній книзі свідчать, що він був у Берегах Долішніх уже 28 грудня 1914 року.

У Берегах Долішніх Михайла Зубрицького застали події, пов'язані з Листопадовим зривом та утворенням ЗУНР. 25 листопада, коли на Львів посунула армія Галлера, щоб знищити українську державність, Михайла Зубрицького заарештували. Проте 30 листопада він був звільнений і через п'ять днів дістався додому. Події, що розвинулися опісля і згодом привели до втрати української державності, дуже пригнітили його, і на початку 1919 року М. Зубрицького не стало. Проте у книзі померлих села Береги Долішні немає запису про його смерть.

Не було ніяких некрологів і у пресі. Тільки 1 листопада 1919 року, тобто через півроку, про його кончину повідомила газета Української Народної Армії „Стрілець” (ч. 89). „Основні праці покійного, — писалося у некролозі, — яким мало подібних є в інших літературах, можуть послужити для нашого духовенства й учительства зразком і прикладом, як працювати на селі для розвитку української науки. Обов'язком українського духу є видати докладну життєпись і повну збірку творів покійного, яка під науковим поглядом вповні на це заслуговує”.

Тільки нещодавно вдалося віднайти могилу о. Михайла Зубрицького (Р. Горак. „Феномен сільського вчителя”, „Дзвін”, № 9, 2001 р.)...

Другою великою зупинкою після села Мшанець для подорожуючих було село Дидьова, що віддалене від Мшанця на 30 км і на 20 км — від Лютовиськ. Там парохом був товариш Івана Франка з Дрогобицької гімназії о. Іван Кузів. Із цим селом пов'язаний третій арешт Франка та родини Дегенів. На жаль, погана погода перешкодила збиранню там колекції і не дозволила провести такі докладні дослідження, як у Мшанці. Незважаючи на це тут теж проведено вимірювання та зроблено фотографічні знімки, оглянено селянські хати і закуплено в сусідньому селі Лікоть декілька предметів.

З Дидьови пішли через Лікоть, Тернаву, Турочки до містечка Борині, де членів експедиції дуже гостинно прийняв місцевий парох Г. Мороз, у якого вони провели чотири дні. Тут також проведено вимірювання та зроблено знімки.

Бориня належала до Турківського повіту, а парохія з церквою Зішестя Святого Духа — до Височанського деканату. Церква особливо цікавила Франка, бо там знайшлися старі книги із записами. Тут з 1893 року був парохом Григорій Мороз, 1861 року народження, син Михайла Мороза з Дрогобича, в якого „визволявся” на коваля-майстра, щоб не бути

„партачем”, Яків Франко. Григорій Мороз навчався на теологічному факультеті Львівського університету, який закінчив 1885 року, цього ж року висвятився і працював на парафіях у Добромилі (1885-1887), в Мостах Великих (1887-1888), Замочку (1888), Мокротині (1888-1889), в Рибнику на Бойківщині (1889-1893) і нарешті в Борині, де і помер 19 квітня 1929 року. Чи листувався Іван Франко з Григорієм Морозом — невідомо: не виявлено досі жодного листа, який би про це свідчив.

„Потім експедиція вирушила, — звітував Іван Франко у статті „Етнографічна експедиція на Бойківщину”, — через Висоцьке-Вижне до Сможа, там переночувала, а наступного дня подалася до Лавочного. Тут об'їжджено лише долину Опору від станції до станції: Лавочне, Тухля, Славсько, Гребенів, Сколе і Синевідсько, причому експедиція користувалася гостинністю і щирою допомогою українських священиків — Качмарського, Давидяка, Мінька і Строцького. Незважаючи на погану погоду, зроблено екскурсію до Крушельниці, і на цьому експедиція закінчилась”.

У церкві святого Архистратига Михаїла, що в Лавочному, у цей час парохував Василь Коптах, у Тухлі в церкві Миколая — Василь Давидяк (від 1881 до 1906 року) — той самий Давидяк, до котрого стільки щирих листів написав дрогобицький гімназист Іван Франко. Свого часу Василь Давидяк отримав від „Друга”, в якому співпрацював і куди надсилав свої поезії Франко, завдання листуватися з ним; тепер же Іван Франко жодним словом не згадав про їхню зустріч. Василь Давидяк став запеклим москвофілом і був ним до самої смерті.

У Славську був парохом Євстахій Качмарський (з 1897 до самої смерті в 1932 році); в Гребеніві в церкві Різдва Христового (з 1893 по 1907 рік) — Петро Мінько; в Сколе в церкві Преображення Господнього — о. Володимир Мартинків. Він цього року помер, і його заступив о. Богдан Охримович з Охримовичів, що були товаришами Івана Франка в юності; в Синевідську Вижньому в церкві Івана Хрестителя був парохом Теодозій Строцький. Помер 1915 року. В Крушельниці в церкві Миколая був парохом Олександр Здерковський. Товариш з університету. Помер 1920 року. З цієї Крушельниці походив учитель Івана Франка у нормальній школі отців Василіян монах Йосафат Крушельницький. Він був господарем другого класу, в який Іван Франко прийшов після сільської школи. На той час він був, як згадував письменник, „ще цілком молоденьким” — мав 21 рік. Крушельницький пропрацював тільки рік, а наступного 1866 року його відправили на науку до Львова в духовну семінарію, яку він успішно закінчив через

чотири роки і був висвячений на священника. Потім його скерували у Лаврівський монастир, де він прийняв чернечі обіти, але 28 серпня 1871 року відійшов у вічність. Мав 28 літ. Був винятково лагідної вдачі. Іван Франко згадував його з пієтетом...

Згадана експедиція була першою науковою експедицією в тутешнім краї. „Це була, — писав Іван Франко, — ніби тільки спроба, зроблена більше для того, щоб зафіксувати найбільш цікаве й те, що пізніше треба було глибше й ширше дослідити, щоб встановити головні риси терену, а не щоб вичерпати предмет дослідження. Тому наведені нижче зауваження про бойків слід розглядати як побіжні спостереження туриста, якщо навіть він раніше неодноразово уже знайомився з краєм і населенням, скоріш як пояснення до зібраних предметів, ніж як результат детального етнографічного вивчення. Водночас треба відразу зауважити, що експедиція — як за кількістю, так і за якістю проведених вимірювань на живих людях (загалом близько 300), а також за кількістю зроблених фотографій (близько 500) і числом зібраних предметів (з дерева, рогу, соломи, з різних металів, частин одягу, прикрас, моделей) — не лише перевершила все, що досі було зроблено в цій галузі (етнографи і музейні колекціонери досі майже не цікавилися бойками), але загалом започаткувала систематичне дослідження матеріальної культури і типів етнічної групи”.

Дослідження Бойківщини започаткував соратник Маркіяна Шашкевича Іван Вагилевич, який у 1839 році написав про свої дослідження Бойківщини в „Časopis českého Musea”. „Вагилевич, — писав про вартісність його досліджень Іван Франко, — був мовознавцем, а не етнографом, і тому його зауваження не позбавлені історичної та мовознавчої фантазії, і для етнографів майже не являють вартості, оскільки вони не дають нічого з історії будівництва, одягу, звичаїв і обрядів, а при характеристиці типів обмежуються загальними, часто моралізаторськими фразами. Цікавими в нього є лише дані про бойківську територію, характеристика діалекту та дуже скромний фольклорний матеріал, записаний з уст народу”.

Першим дослідником Бойківщини з сучасною науковою підготовкою був професор Краківського університету Ізидор Коперницький. „Я мушу, — зазначав Іван Франко, — про його експедицію дещо сказати, бо брав в ній участь, хоч і незначну. А саме — ще в 1886 році листувався з шановним і дуже симпатичним видавцем „Zbióru wiadomości do antropologii krajowej” і переслав йому збірку бойківських весільних пісень та звичаїв з Лолина, що вийшла в XIII томі „Zbióru”. Вже тоді я розвинув у листі до доктора Коперницького план етнографічної екс-

педиції на бойківську територію під патронатом Краківської Академії і — на випадок, якщо б він побажав очолити справу, — я запропонував не тільки особисті послуги, але й брався також зацікавити групу молодих студентів та знайомих мені сільських священників і, таким чином, організувати цілий штаб помічників для записування народних пісень, казок, звичаїв, проведення вимірювань і т. д. Коперніцькому сподобався мій план, він визнав важливість дослідження цієї території, проте із невідомих мені причин до організації такої експедиції не дійшло, і доктор Коперніцький обмежився тим, що сам зробив подорож і просив мене назвати йому підходящі пункти обстеження та дати рекомендації до знайомих мені місцевих парохів. Він справді відвідав частину дослідженої тепер нами території (Лютовиська, Дидьова, Тухля), зробив антропологічні вимірювання, зібрав діалектографічний та фольклорний матеріал (особливо народні загадки), а також здійснив інші спостереження. Але, на жаль, через деякі причини наслідки його екскурсії були слабкі [...]. Результати його вимірювань і спостережень опубліковані в його „Zbiórze”, зовсім не відповідають сучасним науковим вимогам і містять переважно неправильні і передчасні висновки”.

З метою познайомити „ширшу публіку” з Бойківщиною, мало-відомим закутком краю, де трудилися герої його „Бориславських оповідань” та повісті „Борислав сміється”, Іван Франко пише статтю „Етнографічна експедиція на Бойківщину” німецькою мовою і друкує її в журналі „Zeitschrift für österreichische Volkskunde” (т. XI, № 1-2, 1905 р.) — українською мовою ця стаття побачила світ тільки 1972 року в журналі „Жовтень”.

...У Мшанці Іван Франко зустрів сільського вчителя Юліана Грушкевича, сина священика з Колодруб над Дністром Віктора Грушкевича.

Наприкінці 1904 року в журналі „Киевская Старина” вперше було опубліковано оповідання „Батьківщина”, в якому автор розповідав про селянського сина Опанаса Маримуху, що мав „манорію” своєрідно перекручувати слова, знав говори мешканців довколишніх із Дрогобичем сіл, а також мав тонке почуття гумору. Він був із Колодруб, до болю любив своє село і свою „батьківщину”, яку легко пустив із вітром після смерті батьків через свою любов до панночки сумнівної поведінки, ні імені, ні прізвища якої не знав, а знав тільки, що її кликали „Киценька”. На початку 1905 року це оповідання з’явилося на сторінках „Літературно-наукового вісника” із зазначенням місця і часу написання: „Дидьова, 30 серпня 1904 року”. 1911 року це оповідання дало назву новій збірці оповідань Івана Франка — „Батьківщина і інші оповідання”. Тоді ж з’явилася посвята — „Присвячую високоповажаному Федору Вовку

на спомин нашої спільної мандрівки 1904 року” і коротенька примітка: „Отсе оповідання, написане літніми місяцями р. 1904 в часі вакаційного побуту в гірських селах Мшанці Старосамбірського і Дидьові Турецького повіту при нагоді етнографічної екскурсії в Бойківщину, в якій супроводив д. Федора Вовка, було восени того самого року друковане в „Киевской Старине” російсько-українським правописом так званою романівкою і з численними помилками в тексті. Задля обмеженого числа читачів того журналу в Російській Україні, а тим більше в Галичині, моє оповідання друковане також у „Літературно-науковому віснику” в початку 1905 р., відоме тут і там дуже мало, і се спонукає мене подати його ширшій публіці в новім поправленім виданні”.

Опанас Маримуха з „Батьківщини” був дуже подібний до вчителя Юліана Грушкевича з Мшанця...

Мандрівка Бойківщиною в деякій мірі заступила Франкові відпочинок у Криворівні, в якій востаннє був ще 1902 року. 1904 року не зміг туди поїхати через вакаційні курси, які тривали від 23 червня до 23 липня, а з 18 серпня почалася мандрівка Бойківщиною.

Знову назбиралося багато роботи для ЛНВ, якої, крім нього, не було кому зробити. Треба було навести лад і у Нагуевичах. Після судового рішення про розподіл землі між Франками та Гринем Гавриликом згода та мир не наступили. Ображений на Івана Франка, Григорій Гаврилик зірвав із пасербом дружні стосунки і заборонив називати себе татом. Почали сваритись між собою Онофрій і Захар, і втягнули до суперечки своїх жінок.

Документи розподілу, судові рішення не збереглись, а тому не відомо, скільки чого залишилось у братів. Вони писали до Івана, щоб він виступив в ролі арбітра. Листи братів, родини та Григорія Гаврилика збереглись у фондї Івана Франка і вперше опубліковані Р. Гораком 2000 року в „Науковому віснику музею Івана Франка у Львові” (випуск 1, с. 121-209).

При розподілі ґрунту Захару дісталось найменше. Коли дійшло до продажу землі, виникла суперечка. На початку 1904 року Захар писав Івану Франку: „Я від купна ґрунту не відступаю. Якби я міг добре з Онофром погодитися, коли не мож через то. Скажіть сами і подумайте, як би то могло бути. Онофер тримає 31 пальку ґрунту і Ви 31 маєте, а я маю 7 пальків всього ґрунту. Тепер Онофер хоче продати всіх 62 пальки сам, а ми маємо 7 пальків. Також каже нам продавати самим. Я би казав так: спродати всю отчизну нашу, все: і Ваше і Онофрове і моїх тих 7 пальків разом усе спільно, а купити там спільно, але так, аби один продав усіх 62 пальки сам, а другий тих 7 сам, то зле, бо би

єден був дідом, а другий паном. Коли ж нема спільности, бо братову кольки прут за всім, то що робити, та що буде разом за той ґрунт, то там записати разом, а що буде мати братова своїх грошей, то що ми будем мати своїх грошей троха.

Ми на купні ґрунту не сваримось, але ту на своїм, що єден хоче продати усе і заплатити там свою часть і ще му сі лишит грошей, а я продам тих сім пальків, аби-м мав аж 500 ринських то більше ні, — і що робити потому, залізти в довги чи що мені прийдєсь робити? Чи я не Ваш брат, чи міні ся не належит ніц, лиш тих 7 пальків, чи я такий уже нещасливий на світі, що я гейби який чужий? Чи то, що ся робит, то більше ніц, як тільки братової формація там у Вас на мене, що ви оба з Онофром не маєте серця на мене, бо братова рада би сама зажерти все? Що робити, коли так, — то чей не підємо по жебрах. А ми не можемо купувати ґрунта за 7 пальків, як би-смо продали, як такий Ваш розсудок, аби єден продав усе, а другий тих 7 пальків, то ми беремся до рівної части всего ґрунту тутка”.

У березні-травні брати ніби домовилися. Захар погодився продати своє поле і купити ґрунт на стороні. Судячи з листа, приведеного нижче, саме він і знайшов новий ґрунт у Підгірках коло Калуша: „Дорогий брате! Запала межі нами загода. Онофер з своїми купцями мене застрашили і я цілком по-дурному загодився. Дав мені столоду і кавалок усідка по кузню що гірше, а що ліпше старий забрав Гаврилик: на вам 2 кавалки і на короткім полю гниличку, а за пастівник маю му заплатити 250 р. і ще один кавалок за 50, буде разом 300 р.

Мушу я свою хату продавати, а єму заплатити, а собі поставлю не знаю за що. Дав ми столоду, та половину порубав на збитки, аби я нічо не мав. Що я тепер зроб'ю? З чого постав'ю собі яку кучку? Уступіт мені пів старої хати. Вже не дуже запоможетєся тов старов хатов, а мені буде велика запомога, бо си поставлю хату хоч з одним вікном і до такого мене довело мое м'яке серце. Я помняк, як-єм ся женив і не взяв рівної частки, а тепер зімнєли мене цілком. На жебрака мене обернули. Що робити, коли так їден другому рад. От за Підгірки. Сам-єм винайшов, заплатив я 2 десятки 20 ринск. і вот що: старав-єм ся, аби нам було добре обом, а він потрафив мене відбити зовсім від того, бо єго 40 моргів заохотило, що то буде паном, а замість я їхати до Підгірок, вни видумали іншу куплю на меңе. Кажут продавай свої жінки ґрунт, бо ти не маєш тільки того, як ми. Видите самі. Забрав тепер усе, що нашого вітця все до дрібки, мені не лишив за макове зерно. Що маю робити, коли він єст голоден і, видит сі, не буде ситий ніколи. Я не раз бідував дуже з голоду з дітьми, а він не дав мені хоч і чвертку бульби. А я мушу

позичити не раз від чужого на якийсь час. Роздумайте то самі, бо я не маю понятіє в своїй голові. Я сам не раз надумувався про якийсь ґрунт і акурат винайшлося, а не міні, а ненажерливому брату, с котрим бідував дуже всі роки, а ще мене хотів обійти в суді з мертвов кістков аби мене затуманило зовсім. Що на мене вигадали! Все є байка, але тільки з Вас мені дивно, що Ви єго слухаете. Коли він не є досвідчений нічим, тільки про себе дбає, аби він все зажер, а ти роби, що хоч”.

Захар вирішив залишитися у Нагуєвичях, Онуфрій та Іван Франко збиралися продати свій ґрунт і купити землю в Підгірках. 7 вересня 1903 року Онуфрій був у справі купівлі ґрунту в Підгірках і звідти писав Іванові Франку: „Я уже есмь в Підгорках. Прошу Вас приїдьте скорше, як час позволит, я ту зістану кілька тижнів. Також прошу візьміть з собою валочки, підемо на рибу. Напишіть, коли маємо ся Вас сподівати, де би-смо післали фіру. Послідна стація єсть Хотінь. Сле би що важного перешкодило, то прошу написати”.

„Що до нашої справи, — інформував Івана Франка Онуфрій у листі від 6 січня 1904 року, — що до продажі нашої реальності, справа стоїть так: трафляє сі купець аж з Білини, котрий оферує взагалі за всьо, то значить за весь ґрунт wraz з будинками за 5000 корон. Здавало би ся, що то би не був так злий інтерес, бо би можна взяти разом гроші і не робив би багато церемонії, як продавати по кусневи, але то неправда. Добржанський купує в мене несповна третину, згодив і вже завдатковав мені 100 корон за 4 800 к. Другий згодив за 300 корон, дав завдатку 60 к. Гайгель згодив за 1000 к., завдатку не дав. Отже разом 5950 к. Лишає сі ще коло двох третин, за що би мож було ще 2 рази тільки уторгувати. Але тут знов свіжа біла. Тут мені трафляли сі купці на всьо, але ще перед загодов з Гавриликом, то мені не давали дорогов перейти. Кожний хотів купувати, аж коли угода зістала переведена і побачили, що я вже буду мусив забиратися, то всі змовились і хочуть мене змусити спродати половину таньше. Що ж тепер робити? Чи не мож би спродати тих три кавалки, що суть погоджені і законтракувати? Та чи не мож би зі продажею других куснів підождати ще з пару місяців? А купці, коли будуть виділи, що мені не дуже спішно з продажев, то сі обернуть і заплатять все добре, того сі певно надію! Розходить ся о то, де взяти гроший, що би тим часом заплатити. Чи не мож би де взяти то значить позичити гроший, що би тим часом заплатити в Підгірках? На то вже прошу тебе, будь ласкав дати раду. А коли би-м мусив ждати на спродаж всіх куснів, то буду мусив спродати всю худобу через брак паші. Дай раду. Запитай там пані в Підгірках, кілька вона потребує готівки зараз і чи решту буде чекати, докіль все не буде спродане?”

У квітні 1904 року Онуфрій писав Іванові Франку: „Доношу я тобі відомість о своїм поводженю. Я ся перебрав до Підгірок, в тиждень перед польськими святами (10 квітня — авт.).

Я як поїхав до Підгірок, а брат Михайло не був, як я виїжджав. Не прийшов до мене до хати, а потому я поїхав вже до колії, а він пішов до Дідинського і десь бив Дідинську (теща — авт.) за якусь бочку, що я дав до Дідинського, щоби перетримав, бо я в літі приїду і возьму, бо міні самому треба, бо всьо своє продає пані, ми всьо своє мусимо привезти, а шкода. Кілько у мене було. Мав-єм якісь дошки — закрали, і навіть кожух з мене вкрали, аж я мушу дати щось до сусідів, бо би всьо закрали, що я би ніц не застав ані раз. Просимо вас, щобисте приїхали до нас на свята.

Поздоровляю вас, Стрию, стриянцю і браті Андруся, Тараса, Петруся і сестру Ганю. Бувайте здорові, жичу щасливих свят Воскресення! Відпишіть чимякнайскорше.

Адрес: село Підгорки, місто Калуш”.

Наступний лист із Підгірок датується 24 квітня 1904 року: „На самий перед, милий Брате, вітаю тя тими словами: Христос воскрес! Дорогий Брате, уже пишу до вас тепер другий раз, а ви мені не одписали: ци ви, може, на мене ся угнівали? Чи що такого, ото ж я пишу до Вас. З ласки Бога ми здорові, ціла родина. Бо я уже з цілою родиною 4 неділі у Підгорках. Ото ж я би ся рад довідати о вашім здоровлю і поводженю. Чи ваші діти здорові і Пані ваша? Ото ми ся звідти вибрали і звідти узяли-смо 1000 ринських завдатку, а решта грошей там. Ото ж я вас прошу, милий Брате, будьте такі добрі і одпишіть мені, або будьте такі добрі і приїдьте до Підгірок. Подивитися на свою вітчину, бо то уже тепер твое місце так би родинне”.

Подібні запрошення Онуфрій буде висилати ще не раз, але Іван Франко, судячи з листування, так і ніколи не приїде подивитися „на свою вітчину”.

Спокою між Онуфрієм та Захаром, якого ще звали Михайлом, далі не було. Лист від 10 червня 1904 року дає повну уяву про маєтну справу братів. „По отриманню листа скорше одписую, — пише Онуфрій, — бо дуже мя дивує, же брат Михайло писав і упоминає ся, щоби му стару хату дарувати. Не знаю, як он ся може о тое упоминати, є осли взяв більшу част маєтку, які ми оба маєм, а для чого він не хотів своє майно спродати і до спілки третої части іти, але зістав там і ми дали ему більше, як 1000 з.р., а єще купив від нас кавалок поля, за котрий давали нам 400 зл., а він взяв за 250. Термін минув і нич ми не заплатив і другі не виплачуют, хотя й пишу до них та ані ся одзезають. Не знаю, що маю з ними робити. Буду мусив поїхати до Нагуєвич, бо наперают

і на мене, щоби вже який кінець зробити, я би вже й сам хотів. За два тижні обіцявся судія приїхати, щоби контракт зробити, то мушу ся о гроші старати. І вас, дорогий Брате, будем на означений час просити. Надіємося також і просимо, щоби Братова з родинов до нас приїхали на купелі, садовина зродила, молоко є своє і дуже нас буде тішити. Поздоровляєм й цулуем вас всіх.

Прошу одписати. Онуфер Франко.

А еще раз прошу щодо брата Михайла: нічо му не дати, ані обіщувати, бо он уже і так замного перебрав й ест з наших кривда. За поле дотепер взялисьмо 2 200 зр.”.

30 червня 1904 року Онуфрій писав: „Дорогий Брате, ми продали свою вітчину за 5500, то вже 2000-чі взяли, а решта такої у давніх сусідів, а більше як 100 рн. на перевіз пішла.

Жаль мені, Брате, що ніколи не приїдете подивитися на свою реальність. Прошу Вас сердечно, щоб ви приїхали до нас на свіжий люфт. У нас тепер є молоко і овочі породили, вода є добра купатися і риби суть добрі”.

В Онуфрія виникла ідея прикупити ще ґрунт судді Віктора Крупи, який помер (у нього вони купували ґрунт перед тим). „Довідаюся о вашім милішій здоровлю і поведженю, — писав Онуфрій 2 жовтня 1904 року. — Я їздив до Нагуєвич і гроші не дали, лиш брат Михайло дав мені 280 рн., та треба оплатити за них контракт, а пані не хоче контракт підписати, але хоче 500 рн., аби було заплачених 4000 рн. Той город, що через нього ходили до саду, пані продає, нам би добре купити, бо ми би мали дорогу до дороги і городу, бо старий Віктор Крупа помер, а вона хоче продати і їхати гет, і хоче 400 рн., а я дав за корову 90 рн., а тепер дають 30 рн. Хотів-єм коні продати і ніхто мені нічого не дає. Відпишіть нам чимякнайскорше”.

Іван Франко позичив братові 400 ринських. З гонорару за статтю до енциклопедії Брокгауза і Єфрона.

Опісля Захар Франко у своїх спогадах про історію купівлі землі в Підгірках скаже так: „Тоді з Якубової Волі Мельник (Атанасій Мельник, батько Андрія Мельника, організатора ОУН, — авт.) порадив нам купити майно коло Калуша в селі Підгірках в одного судді. Онуфрій з Іваном продали свій ґрунт в Нагуєвичах за 6 тисяч срібних ринських (гульденів), а купили за 8 тисяч, хоч той суддя хотів 8 200. Ґрунту було сорок моргів. Іван свої гроші дав Онуфрові, кажучи: „Будеш мені віддавати, як будеш мати”. І так перенісся туди Онуфрій з жінкою і дітьми. Іванові віддав він 400 срібних ринських (гульденів) і більше не віддав”.

Не було з чого. „Не забув я, — писав Онуфрій 1 березня 1906 року, — дорогий Брате, за вас та й за ваш довг, але що маю робити, я за два роки податок не платив і вже другий рік нічого доброго не вродилося на ґрунті, як самі ваші діти і жінка знають. І знов другий квартал проценту Файльови не плачено та ще адвокатові мушу дати 200 к. за процес з Михайлихов. Ну, відповісьте мені тепер, Дорогий Брате, відки я отих грошей наберу, хіба би ґрунт продав і віддав довг. Та я лиш Михайлови подарував на 1000 рн. ґрунту, а він все пише до вас, що я взяв 6 тисяч чи 5, а то не порахує всі мої видатки. Я гроші вам не відпираю, але так, як ви кажете, то не можу, бо дуже прикро тепер за гроші”.

Гроші були потрібні на судовий процес із дружиною Захара, на адвокатів, а ще Онуфрій час від часу посилав Франкові пакуночки з їжею. „Дорогий Брате! — писав 10 грудня 1906 року. — Довідуємося о вашім здоров'ю і поведженню. Нам поводитьься як звикло. Дорогий Брате, послаємо вам малий пакуночок муки і пшона. Чи відобрали-сте ті гроші, що ми післали ті 100 рн. Ми би просили, щоби ви приїхали до нас на свята Різдва Христового.

Дорогий Стрийку, я би-м просив, щоби ви мені прислали календар „Просвіти” і посылайте мені книжки на рік 1907, бо я не знаю, як там написати. Отже я прошу вас, щоби ви тим ся заорудували. А гроші за то буду до вас посилати, відпишете кілька і коли, і я прошу Дорогий Стрию, приїдьте до нас на Різдва Господа Нашого Ісуса Христа”.

Через півроку — ще один лист: „Ми продали одну третину ґрунту опруч огорода коло дому і одну треть з худоби і паші. Я мусив продати, бо я ся довгу бояв. Подохла нам одна корова, молода, уродила перше теля неживе і сама подохла. То та, що була в лісі на паші. А продали з ґрунтом 3 штук худоби рогової і одного коня мустера. А тепер маємо 6 штук худоби і 2 коні: Мірза і Мацько. Просимо вас сердечно приїхати до нас на Великодні свята Христового Воскресення”.

У Підгірки переїхала й родина з Ясениці Сільної. Суддя продавав весь свій ґрунт. Його разом з Онуфрієм купили родини Михайла Пфайфера, який був одружений з Марією Костів, та Анни Борисківської (це була близька родина Франків по матері Марії Кульчицькій).

Купив Онуфрій ґрунт із хатою. Це була типова „панська хата” під стріхою, з ганком, на два вікна з кожного боку від нього. Ґрунт був значно кращий і родючіший, ніж у Нагуєвичах.

Підгірки дуже подібні до Нагуєвич. На видноколі — отой самий гірський кряж, який і тут, як і в Нагуєвичах, називався Доллом.

Сім'я Онуфрія Франка назавжди покинула рідні Нагуєвичі навесні 1904 року, ще до засіву ярини та городини. Земля Якова Франка стала

непотрібною його нащадкам. У селі залишився лише Захар Франко зі своєю сім'єю.

Хата, в якій 1856 року народився Іван Франко, згоріла. Це сталося 1886 року. На її місці вітчим при допомозі Івана Франка збудував нову хату, куди часто приїздив письменник. У ній народився його син Петро. Ще за життя Григорія Гаврилика Марія Франко вийшла заміж за Михайла Кушніра з сусіднього села Унятич і мала з ним троє синів: Григорія (нар. 1912 р.), Миколу (нар. 1913 р.) та Василя (нар. 1916 р.).

Григорій Гаврилик помер децю раніше Івана Франка, відтак померла Параска, його третя дружина, в 1931 році померла і Марія, дружина Михайла Кушніра, котрий після цього одружився вдруге.

Із синів Михайла Кушніра на обійсті залишився Микола Кушнір, який був одружений із Марією Білоголовкою.

1912 року в Дрогобичі створили товариство „Бібліотеки імені Івана Франка”, метою якого було зібрати книжки і створити бібліотеку, яка б пригодилася робітникам у їх боротьбі за національні та соціальні інтереси. Установа розмістилася у Народному домі. Товариство взяло активну участь у перепохованні Івана Франка. Члени товариства на велосипедах привезли до Львова з рідних Франкові країв кубок із землею. У 1923 році товариство задумало збудувати у Дрогобичі „Дім імені Івана Франка” і навіть дістало дозвіл на створення Фонду для будівництва та збирання пожертв серед населення. Хотіло товариство створити і гімназію імені Івана Франка, але польський уряд розв'язав товариство, і фонд будови „Дому імені Івана Франка” був ліквідований.

1926 року в Дрогобичі замість „Бібліотеки імені Івана Франка” засновується товариство „Робітнича громада”, яке перебирає на себе майно ліквідованого товариства, а своє народження ознаменовує голосною акцією перейменування колишньої Лішнянської вулиці на околиці Дрогобича на вулицю Івана Франка. Це справді дивний факт, адже жодної вулиці в жодному українському місті за окупації Польщі не вдалося назвати іменем якогось українського письменника чи культурного діяча, навіть церковного. Крім того, українцям заборонялося ставити в таких містах, як Львів, нові церкви, але у кожному селі, де була хоча б одна-дві польські родини, будувалися костьоли. І тут Науковому товариству ім. Т. Шевченка вдається заснувати музей Івана Франка. Правда, заснувати музей при дозволеній урядом українській інституції не було складною справою, і порівнювати її з перейменуванням вулиці не можна.

Свої успіхи „Робітнича громада” пов'язувала з іменем дрогобицько-бориславського адвоката Рудольфа Скибінського. Саме він висунув ідею про те, що про майбутнє народу потрібно дбати зараз і виховувати

підростаюче покоління в душі Франкових ідей. Р. Скибінський вважав, що ці ідеї є соціалістичними, а тому й виховання молоді потрібно проводити в тому ж душі. Тому він пропонує план будівництва на обійсті, де народився Іван Франко, дитячої оселі його імені, в якій і повинен був реалізуватися задуманий план.

Щоб розпочати справу з дитячою оселею, потрібно було викупити площу, на якій стояли хати брата Івана Франка Захара та нащадків третьої дружини Франкового вітчима, котрі так і не дійшли згоди та самі хотіли розійтись, щоб не сидіти вкупі.

2 червня 1935 року було скликано нараду, в якій брали участь делегати крайових „Робітничих громад” та профспілки. На цій нараді було вирішене питання викупу землі від Франків для будівництва на тому місці дитячої оселі. Ці ж питання для остаточного вирішення були винесені на повітову конференцію гуртків „Робітничої громади”, яка відбулася у Бориславі. На ній було обговорено план реалізації задуманої акції та схвалено організацію збору коштів на викуп земельної ділянки. Обрали спеціальний комітет, який отримав офіційну назву „Комітет будови Української Робітничої Дітчої Оселі ім. Ів. Франка в Дрогобичі”. До комітету увійшли представники Дрогобича, Борислава, Стебника та інших міст. Остаточний список членів комітету було затверджено в липні 1935 року.

До складу Комітету увійшло 39 членів, більшість із яких були членами УСДП, а водночас входили в управу „Робітничих громад” різних міст регіону. Головою Комітету було обрано Рудольфа Скибінського. Його заступником став Нестор Шкода з Дрогобича, секретарем — Євген Вельгуш, а касиром обрали Івана Катрича. Більшість членів Комітету були людьми відомими і авторитетними не тільки в Дрогобицькому регіоні, але і в Галичині.

У лютому 1936 року Комітет випустив відозву до Головної управи „Робітничої громади”, яка розповсюджувалася у вигляді листівок. До наших днів ця відозва дійшла в одному екземплярі, який зберігається у фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

„Двадцять літ минає з того року, як помер у Львові др. Іван Франко, — писалося у зверненні. — Ім'я Його голосне не тільки серед українського робітництва і селянства, але теж і серед пролетаріату інших національностей, бо всі свої молодечі сили, палкі пориви гарячого серця віддавав він на службу соціалістичного руху. Загально відома Його праця в польських соціалістичних організаціях, жидівська тематика Його творів, статті в німецьких часописах тощо. Він склав першу програму

Робітників Галичини. Працюючи в часах, коли соціалістичний рух в Галичині ставив перші кроки, наражений був на часті переслідування, кількаразову тюрму, судові присуди тощо. Діяльність Івана Франка різнобічна. Виступає як політик, вічевий і виборний агітатор, журналіст, учений, критик, письменник, поет. Його поезії насичені соціальним змістом. З прози замітні його повісті і оповідання, де виспівав життя робітників в Бориславі на початку творення первісного, незорганізованого нафтового промислу (копання воскових ям, спускання до них робітників, зникання робітників в тих долах).

Українське робітництво, зваживши його великі заслуги, рік-річно по його смерті в різній формі віддавало почесність його праці.

На краєвім з'їзді „Робітничих Громад”, культурно-освітніх Товариств українських робітників, в яким взяли участь Професійні Союзи, в грудні 1934 р., ухвалено здвинути першу українську робітничу діточу оселю.

В цілі здійснення цієї постанови в липні 1935 р. постав спеціальний Комітет, що до нього увійшов Виділ „Робітничої Громади” в Дрогобичі та представники Кружків Львова, Борислава, Східниці, Стебника, Добрівлян, Калуша, Стрия. Комітет цей перевів збірку на ту ціль, та закупив від родини Франків площу в Нагуевичах під оселю, на тому місці, де стояла хата, в якій вродився Іван Франко.

Контракт dokonано 2 листопада 1935 року, дальша праця Комітету стрічається з великими труднощами, бо залишився на підставі контракту довг, а крім цього створення оселі вимагає більших фондів.

Тому то Комітет Будови оселі і захисту для діточої робітничої дітвори звертається до Хвальної Управи з закликом допомогти йому матеріальними пожертвами для здійснення задуманого діла.

Оселя матиме велике значіння для робітництва, бо вирве бодай на кілька місяців дітвору з жахливих умов життя, а крім того в захисті і в оселі виховуватимуться діти українських робітників в ідеях Івана Франка на вірних синів робітничої класи, на борців за краще завтра.

Хай в 20-літні роковини смерті Великого Борця за права і Волю працюючих мас стануть підвалини під живий пам'ятник великого „Каменяря”, що один з перших розбивав скалу темноти і неволі на галицькій землі.

Віriamo, що ідея піднесена через з'їзд „Робітничих Громад” і делегатів Професійних Союзів в дні 16 грудня 1934 р. здійсниться при добрій волі і допоміжності всіх зорганізованих робітників.

Тому звертаємося до Вас з проханням за поміччю:

Будуйте разом з нами першу, українську, робітничу, діточу оселю і захист ім. Івана Франка в Нагуєвичях.

Хоч би найменший даток — то цегла до тої будови.

Полишення нашого прохання без полагодження — це зірвання одної цеголки з тої будови.

Чекаємо на Вашу поміч!"

Жертви просили слати на адресу: „Комітет Будови Української Робітничої Діточої оселі ім. Ів. Франка в Дрогобичі”, або „залученням чеку П. К. О. через Міську Комунальну Касу Ощадності в Дрогобичі”.

Окрім того була випущена листівка з фотографією обійстя Франків, закупленого Комітетом. Гроші від продажу листівок також йшли на будову оселі.

12 жовтня цього року питання про побудову оселі в Нагуєвичях розглянула Управа „Робітничої громади” у Львові, і вона ж розробила основні заходи стосовно її реалізації. Управа отримала від властей дозвіл на проведення збору пожертв серед людей і провела його.

На жаль, досі не виявлено актів купівлі реальності Франків ні у нащадків Захара Франка, ні у відповідних земельних книгах, які до цього зберігалися в Самборі. Невідомо також, за яку суму Комітет придбав землю і з ким безпосередньо розраховувався. Невідомо, чи Комітет взагалі розраховувався за викуплену землю. Але як би там не було, уже восени Захар Франко розібрав свою хату і переніс її під Війтову Гору. Перенісся і Микола Кушнір із родиною. Він збудував хату в саду, за пасікою.

Активісти „Робітничої громади” з Дрогобича очистили територію і вирішили зробити її презентацію під патронатом УСДП 31 травня 1936 року, в дні пам'яті Івана Франка.

Відзначення двадцятиріччя смерті Івана Франка перетворилося у побойще. І хоч про це побойще писали різні часописи, кожен із них висвітлював події зі своїх позицій. Найдетальніший опис подій подав часопис „Діло” від 4 червня 1936 року: „З приводу 20-ліття смерті І. Франка управа дрогобицької УСДП уладила в дні 31 травня ц. р. Франкове свято в Нагуєвичях. Про те свято було повідомлене й запрошене на нього все українське громадянство. На площі під голим небом естрада. На її фронтівій стіні видніє портрет Івана Франка. По обох сторонах портрету прикріплені червоні прапори. Над портретом сплетений з чатиння тризуб, якого шпилі завітчані жовто-блакитними китицями.

На естраду входить делегація ППС (Польська Партія Соціалістична — авт.) зі своїм червоним прапором, її провідник розвиває прапор і закриває ним тризуб. Видніються ще тільки жовто-блакитні квіти на тризубових шпiлях. Падуть оклики: „Скинути жовто-блакитні краски!” На тризуб кидається кілька людей, що зривають жовто-блакитні китиці і ломлять та кидають на землю тризуб. На естраді не залишається ніде ні один український знак, ні одна українська краска. Все це ще перед офіційним відкриттям академії.

Перед саму естраду чвірками заходить невеликий відділ молодих хлопців і дівчат з жовто-блакитним прапором попереду, співаючи „Не пора”. Чути оплески, але й крики „Преч з фашизмом! Преч з ОУН!” (?!), і в тім моменті починається на площі правдива битва. На відділ молодих хлопців і дівчат кидається під проводом жидівських молодців група різнонаціональних гостей. Літають в воздуху крісла, лискають ножі. Професор Сабат кричить: „Поліція!”, але поліція до „внутрішніх справ” не мішалась. Прибувші хлопці і дівчата збираються всі довкола жовто-блакитного прапора і під напором вп'ятеро численнішої юрби відступають з площі.

Починається „академія”. Отвiрає її д-р Рудольф Скибінський та витає президію. З черги виголошує гарний і пристойний, поважний реферат д-р Вол. Старосольський, проводячи паралель між творчістю Шевченка та Франка.

Ідуть усні та письмові привіти від соціалістичних організацій та деяких українських установ. Представник ППС говорить про великий зріст сили своєї партії в останньому часі, що влада в Польщі належить селянам і робітникам і що спираючись на ідеологію Франка українські і польські робітники об'єднуються в „людовім фронті”, який єдине може вивести Польщу на праву путь. Після цього промовляє представник польського національного університету, вказуючи на те, що польський соціалізм приносить українському народові рівність і братерство (оклик з аудиторії: „А де воля?”).

Один старший робітник українець, як давній знайомий Івана Франка, говорив свої спомини про Франка. В імені львівської робітничої кооперації складав привіт д-р Сабат, доказуючи, що тільки на Совітській Україні здійснились поетові гасла, що боротьба проти більшовицького режиму на Україні є ділом „ундо-фашистських ворогів працюючого люду”, щоб його таким чином обманути і тим легше „над ним панувати”.

Представник перемишльської робітничої громади вказував на те, що „ундо-фашистсько-клерикальна кліка переслідує далі Івана

Франка і по його смерті, бо ще нині з читалень „Просвіти” викидаються Франкові твори та головню товариство „Просвіта” не допускає до їх популяризації” (?!)

Один промовець підкреслював значіння майбутньої оселі ім. Івана Франка, що має бути заснована дрогобицькою робітничою громадою в Нагуєвичах і її значіння буде в тому, що в ній виховуватись будуть діти народу під знаком червоного прапору.

Промовляли також представники української соц.-радикальної партії і радикальних „Каменярів”, але їх промови, хоч ішли перед польськими, потонули у покликах польських промовців, що закликали до організації „людового фронту”, як єдиного чинника, який забезпечить польській державі силу і могутність”.

Усі промови та привітання були переплетені співами хору з Даляви і Добрівлян, а також хору „Робітничої громади” з Дрогобича. Виконувались робітничі пісні та соціалістичні гімни. Пісні та гімни аудиторія вітала криками та гучними оплесками, а після оплесків по команді всі підносили вгору кулаки.

„Не було на тім святі, — звітувала газета „Діло”, — жодної української установи дрогобицького повіту з виїмком одної читальні з повіту, яка несла червоний транспарант. Здержались від свята майже всі місцеві селяни з Нагуєвич, а місцева молодь відмовилась від участі в т. зв. партійній міліції, яка мала удержувати порядок.

Свято покінчилось відспівуванням соціалістичних інтернаціональних гімнів. Українських національних пісень, ані українського гімну не співано.

Після п'ятої години покінчилось те свято. По дорозі з Нагуєвич до Дрогобича повстав тепер боєвий фронт між вертаючими зі свята діячами та гуртками молодих людей, які не хотіли пропустити вертаючих домів. У висліді згаданої кривавої розправи, яка відбулась перед початком свята і після нього, приміщено кільканадцять тяжко ранених осіб у дрогобицькому шпиталі...

Так спрофановано пам'ять того Великого Громадянина й Українського патріота, для якого любов до трудящого люду й усього світа праці була нероздільна від любові рідного краю”.

Інші газети підкреслювали активну участь у святі „земляків із Ясениці Сільної”, організації ТУР із Сколе, смакували бійку. Всі видання наголошували, що перемогу здобули комуністи.

Жодна газета не подала конкретної кількості людей, які потрапили до дрогобицького шпиталю. Жодного натяку на події у поліційних зведеннях. Поліція лише спостерігала, як б'ються люди, ріжуться ножами,

але у „внутрішні справи” не вмішувалась. Ця подія стала предметом спогадів, які друкувалися у радянській пресі. Учасники тих подій щедро описували, як була здобута така важлива для робітників перемога. Члени КПЗУ, смакуючи, оповідали, як впіймали молодого хлопця з жовто-блакитною відзнакою на лацкані піджака, взяли за руки і за ноги і, розгойдуючи, били об стовбур дуба, який називали Франковим, бо нібито Іван Франко, сидячи під ним, написав оповідання „Оловець”...

Про будівництво дитячої оселі на обійсті Франків після приходу радянської влади мови не було. Більшість членів Комітету, діставши свої „строки”, відбували їх у тюрмах та висилках у Сибіру. Закуплена площа стояла пустирем, де пасли худобу, аж поки після війни неподалік дороги не була змонтована велична арка в дусі сталінських часів, а викарбуваний у камені напис сповіщав, що на цьому місці стояла хата, в якій 1856 року народився письменник-демократ Іван Якович Франко.

До 125-ліття від дня народження Каменяра було вирішено відновити Франкову садибу. Але виявилось, що меморіальних речей з обійстя Франків майже не залишилось. Микола Кушнір продав хату, що була збудована на місці згорілої хати батьків Франка, „десь на Баню в Бориславі”. Це була Баня Котівська, що є одним із передмість Борислава.

Комітет, який мріяв збудувати оселю та створити музей, добре очистив обійстя Франків „від сторонніх речей”.

Тільки завдяки подвижництву працівників Львівського літературно-меморіального музею садиба-музей в Нагуєвичах була відновлена.

Побоїще в Нагуєвичах 1936 року було другим в історії шанування пам'яті Івана Франка. Перше сталося у Львові 1933 року при відкритті надмогильного пам'ятника на Личаківському цвинтарі.

... Осінь 1904 року принесла небагато добрих новин. Вибори, які відбулися у десяти виборчих округах Галичини, закінчилися тим, що українські інтереси замість десяткох послів, що вийшли з сейму, стали представляти дев'ять. Не пройшов О. Барвінський.

20 вересня помер батько Василя Полянського, університетського товариша Івана Франка, який доставляв листи від нього Ользі Рошкевич. Василь Полянський був студентом медичного відділу Львівського, а згодом Віденського університету, після закінчення якого став військовим лікарем у Сербії. Його батько Михайло Полянський був професором академічної гімназії у Львові.

Університет після чергового виступу українських студентів закрили. На цей раз нібито для ремонту. Закрито й костюл Миколая при університеті. Також ремонт. Не працювала університетська наукова

бібліотека: треба було перенести книжки зі старого університетського приміщення до новозбудованого на вулиці Мохнацького.

Львів готувався до відкриття пам'ятника А. Міцкевичу. Статую Матері Божої уже перенесли.

У неділю 17/30 жовтня відкрито пам'ятник А. Міцкевичу. На відкритті був присутній син А. Міцкевича Володислав, який прибув із Парижа.

18 листопада на засіданні філологічної секції НТШ було затверджене привітання М. Павликові у зв'язку з 30-літнім ювілеєм письменницької діяльності. Саме святкування відбулося 20 листопада. Привітання було опубліковане у брошурі „Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874-1904)”, випущеній у Львові 1905 року. У ньому говорилося: „Високоповажаний пане товаришу! Філологічна секція Наукового товариства імені Шевченка прилучається до ювілейного обходу Вашої 30-літньої літературної діяльності і, шануючи в Вас одного з перших піонерів поступового та народолюбного напрямку в Галичині, неустрашенного і незламного борця за народні права, пильного робітника коло освідомлення народної маси та разом із тим свого товариша на полі наукової роботи в Науковім товаристві імені Шевченка, бажає Вам здоров'я і сил до дальшої праці на хосен дорогої всім нам науки і на пожиток та славу нашого народу.

За філологічну секцію Наук. тов. ім. Шевченка Іван Франко, директор”.

У XXVIII томі ЛНВ наведено опис торжеств із нагоди цього ювілею. „Біографія М. Павлика, — писав В. Гнатюк, автор статті про цей ювілей, — звісна доволі нашим читачам, тому не будемо її тут наводити; постараємося одначе подати характеристику його діяльності, наскільки се в короткій замітці зробити можна. М. Павлик розпочав свою діяльність як белетрист, надрукувавши кілька поезій у „Друзі” 1874-5 та три оповідання, в яких старався проводити певні тенденції, що на тодішні часи вважалися попросту революційними („Юрко Куликів” — звернений проти мілітаризму; „Пропавший чоловік” — проти здиравства духовенства; „Ребенщуківа Тетяна” — проти шлюбного примусу). Не диво отже, що всі вони були поконфісковані разом із виданнями, в яких друкувалися, а за останнє оповідання львівський суд присяглих засудив його 1878 р. аж на шість місяців в'язниці, які він відсидів пізніше. Щоб не йти зараз до тюрми, він виїхав за границю, де ще пробував вернутися до белетристики, помістивши в „Громаді” початок повісті „Вихора”, та не докінчив її. Нині, здається, можна б почислити на пальцях тих людей, що знають белетристичний доробок

М. Павлика, так він попав у забуте, може, й не зовсім справедливо. До белетристики вертав М. П-к опісля як перекладник — і то аж у новіших часах, присвоюючи нашій мові такі твори, як „Ткачі” Гауптмана, „Буря” Островського, „Два старці” Толстого і ін. Перекладав він також Дрепера „Історію боротьби між вірою і наукою” (що вийшла вже другим виданням), два томи фольклорних праць Драгоманова (яких буде ще більше), виданих Наук. Тов. ім. Шевченка і ін. Деякі з його перекладів полишилися в рукописах і не були ніде дотепер друковані. Виступав також із науковими та науково-публіцистичними працями, до яких треба зачислити: „Про русько-українські читальні”, „Про віча” (написане до спілки з Драгомановим і сконфісковане), „Moskalofilstwo wśród Rusinów galicyjskich”, друковане в „Kurjerze Lwowskim”, „Про американських Русинів” (у „Товариші”, цінний звід відомостей про перші кроки руської колонізації в Сполучених Державах), „Переписка М. Драгоманова”, „Спис творів Ів. Франка” (бібліографія писань І. Франка за 25 літ його літературної діяльності) та „Якуб Гаватович, автор перших руських інтермедій з 1619 р.”. Найбільше сил присвятив він одначе публіцистичній і редакторській праці, видаючи „Громадський Друг”, „Дзвін”, „Молот” (в 70-х роках), „Ргаса” і „Батьківщину” (останню коротко — в 80-их) та „Народ” і „Громадський Голос” (в 90-их роках). Там надрукував він також багато статей, переважно полемічного характеру, яких значіне майже все не довговічне, але які своє зробили. Найбільша заслуга М. Павлика одначе в тім, що він, познайомившись із М. Драгомановим, підпав цілковито під його вплив, став рішучим поступовцем і як такий ширив невпинно поступові ідеї між темною галицько-руською суспільністю, чим не мало прислужився до загального теперішнього поступу галицьких Русинів. М. Павлик видав також ряд брошур, переважно популярних, різних авторів, а сам зложив „Katalog biblioteki J. I. Kraszewskiego” (велика книга), та „Мих. Драгоманів, його ювілей, смерть і похорони”.

В ювілейних промовах і привітах підношено між заслугами ювілянта непохитність його характеру та ті терпіння, які йому доводилося перенести. Сам він у своїм profession de foi, виголошенім на кінці вечорниць, признав як провідні звізди свого життя отсі принципи: 1) любов до простого люду і почуття обов'язку служити його інтересам; 2) рівноправність жінок із мужчинами; 3) почуття обов'язку — говорити правду і не кривити душею. Справді почуття високі і у М. Павлика вони певно все були щирі; чи одначе в життю, де крім чуття треба кермуватися й розумом, діла все відповідали інтенціям, се інше питання”.

24 листопада 1904 року випадав 30-літній ювілей творчості письменника Юрія Калмана Жатковича, перекладача творів українських письменників угорською мовою. Він зокрема переклав і оповідання Івана Франка „Історія моєї січкари”, „Домашній промисел”, „Хлопська комісія”. З нагоди ювілею Іван Франко вислав Ю. Жатковичу вітання, датоване 20 листопада: „Прилучаючися духом до празника — ювілею Вашої 30-літньої письменницької діяльності, позволяю собі й від своєї особи висловити Вам подяку за ту часть Вашої праці, яку Ви поклали на знайомлення мадярської, а тим самим і угро-руської публіки з творами загірного українсько-руського письменства, в тім числі й моїми. Вважаючи таку працю дуже важною для витворення між сусідніми а так глибоко одна від одної розрізаними націями чистої атмосфери духовного розуміння і зближення, бажаю Вам, високоповажаний отче, здоров'я і сили до дальшої праці і якнайкращих її успіхів”.

Ю. Жаткович був парохом у Строїні на Мадярщині.

„У нас, — писав Володимир Гнатюк у XXVIII томі ЛНВ, — мало відоме його ім'я раз тому, що переважну частину своїх творів писав він по-мадярськи, а по-друге, що й угро-руські видання, в яких ювілят помістив багато цікавих праць, мало відомі в Галичині. Він заслугує одначе вповні, щоб його вирізнити з-поміж ряду угро-руських „письменників”, які так звуться лише тому, що справді писали і навіть друкували, хоч їх писань не можна властиво зачислити до жадної літератури. По біографічні дати і подрібніші відомості про ювілята і його праці відсилаю читачів до моєї ширшої статті (Діло, 1896, ч. 263), а тут подаю лише коротко загальну його характеристику. Ю. Жаткович головню історик. Правда, коли б до його праць приложити остру мірку нової критики, то можна б їх сильно покалічити. Коли одначе візьмемо на увагу, що ювілят, як бідний сільський парох, не мав змоги бувати по центрах науки і познайомитися докладно і безпосередньо з усіма її вимогами, що всьо зроблене доконав на селі, в глибоких горах, не розпоряджаючи бібліотекою ані більшими матеріальними засобами на купно книжок, а при тім тяжко хоруючи, то мусимо признати, що серед таких важких відносин, як автодидакт, він зробив багато і певна річ, що історик Угорської Русі не обійдеться ніяк без його праць”.

У середу 10/23 листопада газета „Діло” опублікувала статтю „Радикальна партія gediviva”, в якій ішлося про з'їзд радикальної партії, котрий відбувся 20-21 листопада. У ній зокрема було сказано, що „д-р Іван Франко заявив, що він на національно-демократичній партії завівся”, бо хоч програма її поступова, але діяльність стала тепер „угодова і звела операцію нінащо”, а також, що треба відновити стару радикальну

партію. Обурений коментарями, Іван Франко написав статтю, яка була опублікована в „Ділі” за 29 листопада і є цінним джерелом для розуміння того, чому письменник порвав як із радикальною партією, так і з національно-демократичною, а також причин пасивного спостереження Франка партійної боротьби.

№ 265 газети „Діло” від 26 листопада/9 грудня 1904 року, а також остання книжка — XXVIII том — ЛНВ опублікували звернення „До збирачів етнографічних матеріалів”, підписане І. Франком та В. Гнатюком. Звернення було своєрідною інструкцією для початківців-етнографів що і як збирати. Цей же заклик повторили й інші видання, зокрема „Хроніка НТШ” та газета „Руслан” (№ 269).

„Österreichische Rundschau” від 1 грудня 1904 року опублікував початок оглядової статті Івана Франка „Die ruthenische Literatur im Jahre 1904”. Про публікацію цієї статті повідомило і „Діло” в № 265 від 5 грудня 1904 року за н. ст.

Спорудження пам’ятника Адаму Міцкевичу у Львові викликало в української громади бажання звести на Білій Горі у Підлиссі величний пам’ятник у вигляді хреста (його висота мала сягати 15 метрів) Маркіяну Шашкевичу. Із відповідним закликом до української спільноти звернулася газета „Діло” від 27 листопада/10 грудня 1904 року.

На засіданні галицького сейму, що відбулося 30 вересня, обговорювалося питання субвенції на будову українського театру у Львові.

У Львові повинен був постати ще один пам’ятник — народному герою Т. Костюшку. Гроші мав виділити галицький сейм. У достатній кількості.

№ 269 „Діла” від 29 листопада/12 грудня 1904 року приніс болючу для Івана Франка вістку: „Александр Пипін, голосний історик літератури і критик, помер у грудні в Петербурзі. Написав більший твір „Історію слов’янської літератури”, а понадто звісний є як автор творів „Умовий рух в Росії в першій половині XIX століття”, „Літературні погляди в двадцятих і п’ятдесятих роках XIX століття” та „Історія російської етнографії”... ”

Іван Франко вважав Александра Пипіна гордістю російської науки і щирим другом українців і писав у некролозі, опублікованім у № 21 „Хроніки НТШ” за 1905 рік: „Взагалі ціла наукова і суспільна діяльність Пипіна концентрувалася коло одної цілі — вяснити еволюцію прогресивних ідей в російській суспільності і разом із тим побороти такі напрями, що ставали на дорозі ідейного прогресу. З того погляду ім’я Пипіна займе одне з передових місць в історії російського культурного життя.

І в історії нашого національного відродження ім'я Пипіна займає почесне місце. В своїй „Истории славянских литератур” він уперве познайомив ширший світ також із першими кроками та головними напрямками того відродження, а в „Истории русской этнографии” присвятив цілий III том етнографічним дослідям над Україною. Як редактор поважного „Вестника Европы” він звертав пильну увагу на важніші прояви нашого духового життя (пригадаємо його статті про Шевченкові російські повісті, про повісті Ієроніма Аноніма) і кілька разів підіймав голос проти урядової заборони українського слова в Росії, хоч ніде правди діти, чинив це дуже обережно та занадто академічно. Правда, раз, із приводу „Исторії руської літератури” Огоновського, він висловив погляд, якого не сподівалися по нім його приятелі, а власне, що літературу в повнім значенні того слова може мати тільки народ, що має своє власне державне життя. Це була, певне, помилка покійника, виплід важких років реакції, що кидає свою тінь навіть на найясніші голови. Оцінюючи його заслуги для українознавства й самого росту української національної ідеї, Наукове тов. ім. Шевченка вибрало його в 1903 р., з нагоди святкування п'ятдесятиліття його наукової діяльності, своїм дійсним членом”.

22 жовтня — ще одна втрата. На 37-ому році життя померла українська письменниця з Буковини Євгенія Ярошинська. На ювілейній фотографії святкування 100-річчя від виходу „Енеїди” та 25-річчя творчої діяльності Івана Франка вона поруч із Наталією Кобринською та Ольгою Кобилянською.

Серпнева книжка ЛНВ за 1904 рік принесла ще одну сумну вістку: „В перших днях липня с. р. помер д-р Теодор Герцль, творець і голова сіонізму. Мужчина доволі високого росту, пристойний, із гострими рисами лиця, якому довга борода додавала виразу особливої енергії — отсе портрет сього великого жидівського діяча, якого звали деякі фанатичні сіоністи найвизначнішим провідником жидівського народу від смерти Мойсея. Таку велику симпатію серед Жидів, а навіть розголос у ширшій світі здобув собі Герцль написанням невеличкої книжечки п. з. „Judenstaat”, у якій начеркнув фантастичну картину жидівської держави. Над берегами Йордану, на землі, приобіцяній Богом Жидам, бажає він воскресити Сіон, збудувати царство слави й сили, про яке мріє кожний правовірний Жид. Не диво ж, що ця книжечка зробила велике вражіння в світі і здобула йому багато прихильників. Але що іншого ідеал, а що іншого холодна дійсність. „Здійснене ідеалу, — як говорить Лев Толстой, — можливе тільки в ідеї, в думці...” Пrawdивість сих слів скоро сповнилася на авторові „жидівської держави”. Султан не

лише не хотів продати Палестини, але навіть заборонив Жидам вступ до неї. Треба було отже оглянутися за іншим куснем землі. Але де? Синайський півострів не надавався до колонізації; Кипр, а ще більше полуднева Америка позбавлені були чару. Герцлєве око зупинилося на східній Африці і він вибрав — Уганду. Сей вибір наробив йому багато лиха. Даремно доказував він, що Уганда буде лише етапом, де зібрані з п'яти частин світу Жиди перетопляться в один суцільний нарід. Незадоволена меншість відірвалася від нього і почала агітувати проти нього, а навіть із проф. Вільковським і др. Розенбаумом на чолі зажадала була від нього, аби зложив провідництво, коли не візьме назад проекту колонізації Уганди... Смерть перервала його плани й не дала діждатися овочів його праці... М. М."

У ті дні Італія обходила 600-ті роковини уродин Франческо Петрарки, а Україна святкувала 35-річчя творчої діяльності Івана Нечуя-Левицького. На його ювілей НТШ відправило до Києва К. Студинського. В адресі, опублікованому у № 20 „Хроніки НТШ” за 1904 рік (с. 19-20), говорилося: „Високоповажаний Добродію Іване Семеновичу! Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, здавна зачисляючи Вас до своїх почесних членів, користується отсею радісною нагодою 35-літнього ювілею Вашої славної та плодovitой літературної праці, щоб зложити Вам і від себе сердечні бажання здоров'я, довгих іще літ і нових успіхів на полі літературної творчості. Шануючи в вас одного з найкращих майстрів нашої мови, Товариство підносить особливо ту обставину, що від самого початку своєї письменницької діяльності Ви були одним із перших українців, що друкували свої праці в Галичині і тим у часах важкого занепаду національної думки й творчості причинилися дуже багато до піддержання віри в її кращу будущину по сей і по той бік Збруча. Товариство бажає Вам і всім тим, що шанують Ваше ім'я і Вашу творчість, дожити якнайшвидше тої щасливої хвилі, коли спадуть вікові пуга, що доси сковують наше слово і нашу громадську думку, і на покладеній Вами працею тривкій основі нові покоління могутимуть у повній свободі будувати величну будову нової відродженої України”.

Привітав ювіляра і „Літературно-науковий вісник”. Автором вітання був Іван Франко: „Високоповажаний Добродію! Любий і шановний наш ювіляте! Ювілей 35-літньої плодучої літературної діяльності українського письменника річ така рідка і незвичайна, а спеціально ювілей Ваш, творця так многих ярких і на віки незабутніх постатей і малюнків, чаром великого творчого таланту вихоплених із українського життя, такий радісний празник для всеї нашої країни, що не диво, коли він відбивається широкою луною від Карпат до Кавказу, від Сяна до Кубані,

і ще далі, доки лунає українське слово і чарує серце українська пісня. І редакція Літературно-Наукового Вісника у Львові, числячи Вас між своїх співробітників і гордячи ся тим Вашим співробітництвом, прилучає свій голос до величного хору учасників нинішнього свята, бажаючи Вам ще многих успіхів на ниві літературної творчості, а нашій літературі ще не одної коштовної перлини з-під Вашого пера. Обіймаючи своїм люблячим серцем усю Україну, вникаючи своїм високохудожнім оком у всі верстви нашого народу, Ви були поперед усього артистом і то виключно українським артистом, були щирим і безповоротним Українцем у пору, коли й найкращі сини України хиталися на роздоріжжі. От тим то ми, молодше покоління, в нинішню радісну хвилю підносимо і свій голос: Най жие Іван Нечуй-Левицький! Най жие і розвивається і все новою красою пишається українське слово!"

Розділ VIII

СКАНДАЛИ

Некролог, опублікований у серпневій книжці „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік і присвячений пам’яті теоретика єврейської держави Теодора Герцля, написав Іван Франко. Він був особисто знайомий із Герцлем, про що свідчать спогади Василя Щурата, які вперше були надруковані у єврейській газеті „Chwila”, що виходила у Львові, 5 серпня 1937 року. Спогади називалися „Wówczas było to jeszcze mrzonką”. Зустріч відбулася у Відні в грудні 1892 року. На ній був і Василь Щурат, із яким Іван Франко жив на одній квартирі. Про цю зустріч Франко повідомив М. Драгоманова в листі від 3 червня 1893 року, а В. Щурат передав розмову, яка відбулася тоді, так:

„— Тішить мене, що маю змогу познайомитись з паном, — сказав Герцль до Франка. — Мій колега (Фрідріх Самуель Краус — авт.) декілька разів згадував мені про пана. Мало сказати: згадував. Наоповідав мені стільки, що познайомитись з паном було моїм найгарячішим бажанням.

— Дуже мені подобається панова ідея відбудови єврейської держави, — відізвся Франко. — Дуже мене зацікавила, оскільки є вона начебто рідною сестрою нашої української ідеї відродження української держави. Але чи одна і друга сьогодні здійсняма?

— Чому би ні, — відповів Герцль. — На цьому світі все може статися, що вміщається в людській голові.

— В розумній голові, — додав Франко.

— Так, в розумній голові, бо тільки про таку можна говорити людям, які хочуть вважатись розумними, — продовжував далі Герцль. — В розумній чи розсудливій голові народжена навіть найблагородніша ідея буде здійсняма, якщо тільки зможе збудити запал в найширших масах народу і висуне з лона захисників таких, що будуть готові на мучеництво... Мойсеї не народжуються кожен день, то правда; вони формуються під зовнішнім гнітом. А цей зовнішній гніт у нас є десять разів більший, ніж у вас. Якщо ви його колись так само відчуєте, як

ми, то і у вас почнуть оглядатися за своїм Мойсеєм і напевно знайдуть його, хоч сьогодні, можливо, ще б його побили камінням. А втім, час може все прискорити.

— Тут признаю панові повну рацію, — погодився по короткій мовчанці Франко і сердечно потиснув руку Герцлеві”.

На вихід книжки Теодора Герцля „Der Judenstaat. Versuch einer modernen Losung der Judenfrage” („Єврейська держава. Спроба сучасного розв'язку єврейського питання” — нім), яка була сприйнята як сенсація, Франко відгукнувся статтею „Жидівська держава”. „Утворення власної єврейської держави, — писав Іван Франко у статті, опублікованій польською мовою в № 10 часопису „Tydzień” від 9 березня 1914 року, — є споконвічною мрією євреїв. Особливо в нашому столітті, в столітті емансипації євреїв, панування капіталізму, росту техніки, що стала на послуги у того ж капіталізму і відсунула межі неможливого далеко за краї людського горизонту, думка про відновлення єврейської держави надто відбивається відгомонам. Дуже голосний, ентузіастичний, відзначений великим талантом вираз тій думці дала знаменита англійська письменниця Джордж Еліот у своїй відомій повісті „Даніель Деронда”. І в нас цю думку десять років тому піднімав і широко мотивував М. А. Носсінг, а відблиском цієї думки є весь сіоністський рух, що має в нашій країні, зокрема серед єврейської молоді, гарячих прихильників. Др. Герцль піднімає цю саму думку з не меншим від своїх попередників ентузіазмом, але водночас намагається цей проект поставити на реальний ґрунт і надати йому видимість такого, що може бути виконаним, і навіть торувати дорогу для його виконання”.

Сам Франко ставився до цієї ідеї досить скептично. Багато моментів у книзі Герцля видалися Франкові не продуманими до кінця, але ідею єврейської держави він підтримав повністю: „Доброчесний до шпиків кісток чоловік, як то кажуть, ідеаліст, як Бог приказав. А до таких, як відомо, світ належить, бо, якщо їм не вдається завоювати того дійсного, що намалювали, то ніщо не заважає їм створювати собі нові проекти і розпоряджатися в них по своїй уподобі. Др. Герцль пройнятий новітніми ідеалами, так що елементи сучасних знань препарує відповідно до своїх цілей. На його переконання, помилковими є, наприклад, дотеперішні погляди економістів, що основою цивілізації є праця. Праця, вважає др. Герцль, є чимось консервативним, застійним. Тільки дух заповзятливості творить чуда, тільки торгівля рухає працю вперед і спричиняється до зростання економічних благ. Торгівля є власне цивілізацією — в тих словах, за д-ром Герцлем, суть історичного поступу. А якщо так, то народ, наділений особливими здібностями до торгівлі, є наймогутнішим

чинником до цивілізації, є власне її піонером і здатний стати на чолі цивілізаційного походу. Таким народом є євреї”.

Історичні умови для євреїв склалися так, що вони, потрапивши до чужих народів, з якими співпрацювали, відчули себе синами тих країн, а в багатьох країнах навіть підпали під асиміляційні течії. „Це однак, — писав Іван Франко, — не врятувало їх від неприязні, не запобігло ростові антисемітизму. Антисемітизм сьогодні — явище повсюдне; в одних країнах він є явним і крикливим, в інших тихим, притаєним в селянських хатах. Прислів'я і народні казки дихають антисемітським духом. Рівноправність євреїв, що існує на папері, в дійсності не реалізується; вищі посади в державному апараті майже скрізь закриті для євреїв. Євреїв переслідують — по-різному в різних країнах, але систематично. Уряди, які хотіли б рішуче взяти євреїв під свою опіку, самі собі викопали б гріб, бо стали б непопулярними. Нужда гнітить єврейські маси, але ця нужда і ці переслідування об'єднують євреїв, пробуджують в них почуття солідарності, почуття національної гідності”.

Про те, як ставився Франко до питання семітизму та антисемітизму в Галичині, дає уявлення його стаття „Семітизм і антисемітизм у Галичині”, писана польською мовою і опублікована в № 3 та № 5 „Przeglądu społecznego” за 1887 рік, а відтак передрукована українською мовою в збірці „В наймах у сусідів”, що вийшла 1914 року. Ця ж стаття була підготовлена і для 46-ого тому п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка, але, як зазначила З. Т. Франко у вступній статті до „Мозаїки”, „була знята з верстки за велінням „верхів” як така, що леводу не на той млин”. „Ця стаття, — писала вона, — була словом українця в дискусії, що її започаткувала газета „Die Zeit”, опублікувавши розвідку єврейського журналіста Носсінга, а потім Ліппе, в яких виставлялись на показ факти гноблення єврейства і робився висновок про їх безправне становище в Австро-Угорській імперії. Розвідка викликала жваве обговорення, в якому було чимало контроверз і тенденційності, національної пихи та обмеженості, з одного боку, і суб'єктивізму та нерозуміння справи, з другого, Франко назвав факти своїми іменами, сказавши про панівні соціальні і безправні національні позиції єврейства в тодішній Галичині, виступив як демократ-правдолюбець. Його правдиве, подекуди викличне висвітлення ситуації в Галичині в її соціальному і національному розшаруванні не всім подобалось, і навіть багато кого шокувало, але зате відповідало дійсності і не суперечило фактам і даним, що в ній приводились”.

„Єврейське питання, на думку д-ра Герцля, — писав Іван Франко у статті „Жидівська держава”, — не є виключно питанням віроспо-

відувальним чи суспільним, це питання національне. Євреї є окремим народом. Єврейське питання до тих пір не буде вирішеним, поки цей народ не здобуде свого власного краю, своєї власної землі, щоб міг сам на себе працювати, плекати свої традиції і почуватися господарем у себе дома. Спроби колонізувати євреїв не увінчувались успіхом і не могли увінчатись, бо були спорадичні, побічні, інколи примусові, не впливали з прагнень самих євреїв, не рахувалися з історичними традиціями.

Євреї самі повинні взяти справу в свої руки і зорганізувати своє переселення в спосіб, що відповідає сучасним умовам. Не забракне їм для цього ні інтелігенції, ні капіталу. Згідно з планом д-ра Герцля, для цього необхідно створити дві організації: єврейське товариство, яке взяло б у свої руки моральну сторону справи, а значить, організацію та підготовку єврейських мас і переговори з державами з метою одержання певної землі для колонізації, і єврейську компанію, для фінансової сторони цієї справи. Ці організації повинні здобути підтримку держав, не причетних до цієї справи і нейтральних у стосунках до майбутньої єврейської держави, і тоді тільки можна буде приступити до здійснення цього плану".

Теодор Герцль подавав до вибору дві країни: Аргентину і Палестину, надаючи перевагу другій з огляду на історичну традицію. Якщо б турецький султан признав Палестині повну незалежність, то євреї змогли б йому в знак вдячності впорядкувати державні фінанси. Колонізація краю відбувалась би поступово, починаючи з найбідніших євреїв, які, без сумніву, масово йшли б до нової батьківщини. За ними пішла б інтелігенція, а вкінці і багатії. Початок тієї колонізації був би водночас кінцем антисемітизму. Євреї вийшли б з Європи спокійно і залишились би в Азії оплотом цивілізації, а якби часом хтось із них захотів завітати до Європи, то був би там прийнятий як давній дорогий гість.

„Як бачимо, — писав Іван Франко, — найповніша ідилія. І автор не обминув змалювати її усіма деталями, особливо щодо внутрішнього влаштування майбутньої єврейської республіки. Не можна, одначе, відмовити йому в тому, що його план надиханий гарячою вірою і гарячою любов'ю до свого народу, зокрема до тих пригноблених і упосліджених його мас. Проте, на жаль, мені здається, автор надто мало знає ті маси, надто сильно вірить в продуктивну силу торгівлі і, власне, об сей риф може розбитись весь його план — зрозуміло, якщо не знайдуться люди, які готові прикласти рук і капіталу до його виконання. План, одначе, має перед собою беззастережне майбутнє, якщо теперішнє покоління виявиться ще не дозрілим для того, то мусить з часом дочекатися молоді, яка захоче й зможе його виконати”.

Ідею Герцля через півстоліття вдалося реалізувати: держава Ізраїль стала фактом міжнародного життя. Ідеї ж Франка довелося довго чекати на реалізацію...

„Що думав собі Герцль, — писав В. Щурат у своїх спогадах, — кажучи, що час може все прискорити, з того я не здавав собі справи; пізніше Франко сказав мені, що прискорити це може зміна політичної ситуації в Європі. Наслідків великої війни він не передбачав, бо і самої війни не сподівався”.

„На жаль, — закінчить свої спогади Василь Щурат, — в моїх нотатках з тих давніх часів я не знайшов більше згадок про відношення Франка до Герцля. Можу додати тільки те, що скільки разів я зустрічався з Герцлем, він завжди запитував, чим займається Франко. Інформуючи його про давніші праці Франка в галузі єврейства, я міг подавати йому тільки поверхові відомості. Тепер, коли в Києві проф. Кудрявцев дав нам спеціальну розвідку на цю тему (Кудрявцев П. „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка”. Збірник праць євр. археограф. комісії, т. II. Київ, 1929 — авт.), це могло б виглядати інакше. Але навіть такому сумлінному дослідникові, яким виявився проф. Кудрявцев, не могло приснитися, що ідея найвизначнішої поеми Франка „Мойсей” зародилася із описаної вище розмови автора з Герцлем. З цим задумом Франко носився довго, дуже довго. Вже в 1893 році в Відні він накреслював ескіз поеми, намагаючись представити жидівського „Мойсея” так, щоб український читач міг пізнати в ньому українського вождя. Коли його перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. Аж з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву трагедію жидівського вождя і дав нам поему, історичну тільки на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу. Сталося це в 1905 році і не відомо, чи, часом, не в зв'язку власне із смертю Герцля...”

Те, що я розповів про генезу поеми Франка, погоджувалося б також з фактом, що роком пізніше Франко почав записувати свої спогади про жидів, з якими він мав приятельські стосунки. На жаль, він довів їх тільки до моменту вступу до Львівського університету, вони залишилися в рукописах, які рік тому на світ Божий видобув М. Возняк. Дуже шкода, що цих цікавих спогадів Франко не довів хоча б до часу знайомства з автором „Judenstaat”. (Мова йде про незакінчену статтю Івана Франка „Мої знайомі жиди”, вперше опубліковану в № 117-119 газети „Діло” за 1936 рік, а відтак у згадуваній „Мозаїці”).

У 1904 році особливу увагу Франка приковують дослідження та наукова критика біблійних книг. Зрештою, подібна тематика постійно привертала його увагу, і він регулярно інформував читачів видань, у яких працював чи співпрацював, про вихід книг на ці теми. Це могли бути короткі повідомлення в розділах „Новинки”, „Нові книги” чи в анотації в розділі „Хроніка та бібліографія” в „Літературно-науковому віснику”. Час від часу з-під пера І. Франка з’являлися короткі огляди, наприклад, огляд „Нові книги по історії релігії”, опублікований у № 5-6 журналу „Народ” за 1892 рік, де були прокоментовані книжки, що вийшли німецькою мовою, зокрема „Das alte Testament, Uebersetzung mit Einleitungen und Anmerkungen. Heft 1” („Старий завіт. Переклад з передмовою і примітками. Зошит 1” — нім.) професора Едварда Рейса. У цій книжці, яку рекомендував Іван Франко, висловлені погляди на найновіші здобутки екзегези і біблійної критики. У ній уміщено багату бібліографію, а вступні студії до окремих книг Старого завіту виявляють в її авторі не тільки великого вченого, тонкого критика, дуже обережного в своїх висновках, але й щирого та високо ідеального чоловіка.

Рекомендував Іван Франко і книгу цього ж автора „Die Geschichte der heiligen Schriften des alten Testaments”, а також книжку д-ра А. Кюнена „Historisch-Kritische Einleitung in die Bücher des Alten Testaments hinsichtlich ihrer Entstehung und Sammlung. Erster Teil, 1887-1890, zweiter Teil, 1892” („Історично-критичний вступ до книжок Старого завіту стосовно їх походження і збірок. Частина перша, 1887-1890, частина друга, 1892”). „Праця Кюнена, — писав Іван Франко, — далеко спеціальніша і тяжча для читання, ніж діла Рейса; Кюнен ще глибший і бистріший аналітик, ніж Рейс, хоч не дорівнює страсбурзькому професорові спокоем і гармонійністю викладу. Для спеціалістів ця книга необхідна, але й не спеціалісти можуть, пропускаючи вельми багаті критичні екскурси і читаючи тільки звіт позитивних здобутків, друкований грубшими буквами, дуже багато скористати. Перший том містить критичний розбір так званого Шестикнижжя, то єсть п’яти книг, приписуваних Мойсеєві, і книги Йозуа, котрі разом становлять одну композицію літературну, і розбір книг історичних (Суддів, Царств, Параліпоменон, Єзри, Негамії, Рут і Естер), а другий том — розбір пророків”.

Аналізував Іван Франко і книжку мюнхенського професора д-ра Ісидора Зільбернадля про буддизм „Der Buddhismus nach seiner Entstehung, Fortbildung und Verbreitung. Munchen, 1891” („Буддизм щодо його походження, розвитку і поширення. Мюнхен, 1891” — нім.).

У 1904 році в журналі „Літературно-науковий вісник” з’явилася цікава рубрика „Наукові листки”, в якій Іван Франко почав публікувати

„для тих, котрі інтересуються розвоєм науки теологічної в Європі”, цілу низку наукових розвідок, видавничі проекти й переклади найвизначніших науковців на ниві досліджень з історії християнства. Іван Франко наголошував при цьому, що всі ці праці мають виключно реферативний характер. Під рубрикою „Наукові листки” в ЛНВ були опубліковані статті „Коли вмер Ісус Христос” (т. XXVI, 1904 р., ч. II, с. 20-23), „Вавилон і Новий завіт” (1905 р., т. XXXII, ч. II, с. 114-118), „Ісус чи Варава” (1906 р., т. XXXIV, ч. II, с. 102-107). Тематично сюди належать і статті „До історії небесного вогню в Єрусалимі” (1908 р., т. XLII, с. 166-169), „Нововіднайдений уривок євангелія” (1908 р., т. XLII, с. 234-239), які вже не друкувалися під цією рубрикою.

До цих праць слід віднести і видавничі проекти й переклади, як „Історія боротьби між релігією і наукою” (Львів, 1898 р.) д-ра Дрепера, „Жите Ісуса Христа. Статті Патера, Дідона і Моріса Верна. З французької переклав д-р Іван Франко” (Львів, 1897 р.), „Основи критики біблійної Моріса Верна, з французької переклав Б. [Іван Белей] і Ф. [Іван Франко]” (Львів, 1891 р.).

Сюди ж належать реферати праць новозавітного письменства та історії перших віків християнства: опублікована в № 3 і № 5 „Przeglądu społecznego” за 1887 рік стаття „Die Bibel und die neuen Entdeckungen in Palastina, in Aegyptin und in Assirien, von F. Vigouroux Prister von Sain Sulpiei” — „Нові досліді над найдавнішою історією жидів” (Записки НТШ, 1901 р., кн. 4, с. 1-19), а також статті „Енциклопедія юдаїстики” (ЛНВ, 1904, т. XXV, ч. II, с. 119), „Сучасні досліді над Святим Письмом” (ЛНВ, 1908, т. XLIV, ч. 2, с. 326-336, 516-532; т. XLII, кн. 4, с. 119-128).

„Ще літом 1904 р.; — писав Олександр Сушко у спогадах, поміщених у вигляді вступної статті до видання „Біблійне оповідання про Сотворене Світа в світлі науки (Вінніпег, 1984 р.)”, — покійний великий муж ані не думав про її написання. В тім часі я мешкав в Його домі й працював разом з Ним в одній і тій самій кімнаті (почавши від 1902 р.). Пізньою осінню я докторизувався й виїхав на дальші студії до Риму, а серед того й попалися в руки покійного Івана Франка найсвіжіші праці німецьких учених про великі відкриття в Вавилоні, Сирії, Палестині й Єгипті. Праці ці зробили на Нього глибоке вражіння: се ж бо і були книги, яких Він так дуже потребував у своїх довголітніх біблійних студіях, й які давали остаточну відповідь на усі ті пекучі питання біблійної критики, що здавались досі неможливими до розв'язання.

І в голові великого мислителя зродився відразу сміливий план: написати популярну студію про початки і джерела біблійного оповідання

про сотворене світа, напечатати її в тисячах примірників й розкинути між народ, аби велику Правду про найбільшу містерію світа пізнали мільйони нашого замученого простолюддя, а пізнавши її, щоб визволились з важкого ярма вікових пересудів, темноти і визиску. Строго наукові студії про се питане Він не думав писати. Яка ж бо користь була б з такої студії для широких мас рідного народу, що для його добра і кращої будучности іменно посвятив був пок. Іван Франко усе своє жите?... Така строго наукова студія була б неприступна для мільйонів нашого народу й вона пропала би на довгі часи в неприступних широкому загалові Записках Товариства ім. Шевченка”.

Цей твір під назвою „Поема про сотворене світа” Іван Франко опублікував у газеті „Новий громадський голос” (Ця газета почала виходити з січня 1905 року як орган радикальної партії. Її видавцем був Іван Макух, а редактором — П. Волосянка). Перша подача була у № 2, що вийшов 5 січня, а остання — у № 18, який появився 27 квітня 1905 року. Всіх подач було 12.

Після закінчення публікації накладом „Нового громадського голосу” „Поема про сотворене світа” вийшла окремим виданням малої 8° на 53 сторінках, про що повідомив на сторінках ЛНВ В. Гнатюк. „Питання, порушене автором, — писав він, — входить у сферу історії релігії, яка у нас вважається нетикальною, хоч у науці інших народів ніхто не кладе тамі дослідам релігій різних часів і народів. Книжечка написана зовсім об’єктивно і подає аналізи найновіших наукових праць у сім напрямі”.

„Всі ті уваги, — писав Іван Франко, — які я тут подав і далі ще подам, зовсім не мої власні. Я не виссзв собі тут нічогосінько з пальця і не жадаю ні від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новішої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків. А ся новіша наука визначається тим, що ні від кого не жадає і ні в кого не терпить віри на слово. У сьому вона йде до вироблення власного переконання при помочі фактів, досвідів, контролі; вона подає лише такі річи, що кожний відповідно приготований чоловік може й сам дійти до них і переконатися, чи доходжено до них вірно. Наука не признає нікому привілеїв, що ті мають доступ до її „святая святих”, а інші не мають; до найглибших тайників науки має вільний доступ кожний чоловік, у кого в серці горить чисте і святе бажання — пізнати правду, і в кого розум настільки вироблений, щоб зрозуміти й оцінити її”.

Праця містила сім розділів, які отримали назви вже у пізніших виданнях, зокрема зініційованих О. Сушком: I розділ — „Боротьба віри з наукою”, II — „Мойсей і так звані Мойсееві Книги”, III — „Перше

біблійне оповідання про сотворення світа”, IV — „Те саме оповідання в світі науки”, V — „Друге біблійне оповідання про сотворення світа”, VI — „Інума Ілім, або старовавилонське оповідання про сотворення світа”, VII — „Євреї перейняли свої казки від вавилонян і інших сусідніх народів”, VIII — „Закінчення”.

„Поема про сотворення світу” з купюрами, які особливо відчутні у сьомій главі, та без восьмої частини („Закінчення”), увійшла у XXV том п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка. До і після цього ця праця видавалася багатьма товариствами, окремими особами різними накладками з метою показати і доказати найперше те, що Іван Франко був атеїстом і „мав атеїстичний світогляд”.

Багато озвучених Іваном Франком істин для звичайних людей були шокуючими. Зокрема й такий факт, що Мойсеєві книги „були списані не Мойсеєм на 1000 літ перед Христом, а жидівськими рабинами та архієреями по повороті жидів з вавилонської неволі”. Франко навів початок Книги Буття, тобто першої книги Мойсея, де змальовано сотворення світу, і показав, як трактує цю оповідь сучасна наука. Відтак Франко розповів вавилонську поему про сотворення світу, вміщену на сімох глиняних табличках, писаних клиновим письмом. Їх знайшли при розкопках руїн палацу асирійського царя Ассурбаніпала. Віднайдену поему назвали „Інума Ілім”. Іван Франко подав переклад деяких із них українською мовою, а деяких — переповів зміст. Виявилось і те, що ці таблички, в свою чергу, списувались зі ще старіших джерел, які невідомо як виглядали насправді.

„Ми усі вірили, — писав у заключному слові Іван Франко, — що від першої книги Биття аж до одкровення св. Івана усе було непомильним словом самого Бога. Та тим часом — як невимовно болючі розчарування принесли нам останні великі відкриття Науки... Нам доказали незбитими аргументами, що ми помилилися щодо авторства і часу написання св. книг, виявили нам, що історичні вісті в многих місцях Біблії дуже а дуже непевні, та що нам належить уступити з многих місць, на яких ми оперли нашу віру й в яких шукали джерела потіхи для наших душ... Порівняльна релігія доказала, що чимало з того, що ми вважали питомим єдино жидівській релігії, в дійсності знаходиться в релігійних віруваннях многих народів на усім світі... Наука і археологія засвідчили безмежну давнину людського роду й споріднення людини з нижчими сотворіннями, й виявили усю нашу ефемеридну марноту в Всесвіті...”

„Інтересне при тім теє, — продовжував Іван Франко, — що такі і подібні їм голоси підносять не якісь там „безбожники” або „недовірки”, але самі попи, і то найсвітліші їхні уми, самі світила, визначні учені й

професори університетів. (Тії, що читають по-англійськи, найдуть по-вищі гадки в слідуючих цінних книгах:

The Bible, its Origin, its Significance and its abiding Worth, by Prof. A. S. Peake.

The Problem of the Old Testament considered with refetence to recent Criticism by James Orr).

І що ж викликало в релігійних поглядах сучасних людей так радикальний переворот?

Відповімо коротко: наука.

Згаданий вище проф. Пік пише про се ось так:

„В першій мірі треба згадати тут зміну, яка наступила в усім нашій розумінню і погляді на вселенну. Ми не жиємо вже в часах Птоломейської теорії, коли то землю уважали осередком світу й представляли собі її як кружок, над яким уноситься небо поверх твердого склепіння, не так дуже й далеко від нас, а під яким міститься підземелля, домівка померших, або — як пізніше думали — домівка грішних душ — пекло. Копернікова теорія змінила цілковито наш погляд на вселенну, компрометуючи при тім основно християнську теологічну систему, яка наперекір усім очевидним вислідам Науки тримаєсь вперто перестарілої теорії про вселенну навіть по нинішній день. Вслід за тим пішов так званий „Lower Criticism, Higher and Historical”, т. є. нижча, вища й історична критика так зв. „святих” книг жидівського й християнських народів. Та вже найбільш підкопала їхню повагу Новітня Наука.

Геологія (наука про землю), а опісля теорія, а радше (в світлі останніх наукових результатів) закон еволюції опрокинули безповоротно біблійну казку про сотворенне світу в шістьох днях, й навчання про подібне творення та про коротенький час, який Біблія визначає існуванню людського роду на нашій землі.

В останніх же часах сей конфлікт (боротьба) між Біблією і фізичними та біологічними науками скріпили ще сильніше чудові просто здобутки археології.

Завдяки їм ми маємо нині в наших руках незбиті докази не лише про величезну давнину людського роду на землі, але також однаково важні й абсолютно певні й безумовно переконуючі сліди й величаві останки незвичайно давньої й високорозвиненої людської цивілізації в часах, які попередили на цілі тисячоліття добу, до якої біблійна хронологія (літочислення) прив'язує сотворення першої пари людей!

Ба, — але поминувши навіть такі спеціальні питання, а радше біблійно-наукові непорозуміння, як приміром казка про сотворенне небесних тіл „четвертого дня”, або казка про Потоп і т. п., — нам кажуть нині

навіть таке, що уся Павлова теологія (а відомо, що властивим творцем християнської релігії був Павло) опирається на припущенню, що третя глава Битія (казка про первородний гріх) містить оповідання про дійсний факт або подію, — а тимчасом нині доказано усю безпідставність такого припущення!

Вкінці, як сказано вже, чимало причинилася до підкопання поваги св. Письма так звана Компаративна або Порівняльна Релігія. Пильне, терпеливе й симпатичне студіювання нехристиянських релігій, якому десятки талановитих учених посвятили усе своє життя, виявило на денне світло безліч чудових подібностей й понять, які досі уважали люди виключно біблійними, а які не лише що не є зовсім біблійного походження, але навпаки в багатьох випадках є хронологічно много вчаснішими, а просто запозиченими Жидами з інших, ще раніших релігійних видумок (Про усе сказане вище гляди цитований уступ в книзі проф. Піка).

Та вже ж поміж усіма науками останньої доби, які так могутньо захитали основами релігійних вірувань теперішньої доби, перше місце займає археологія.

„Nothing in the whole course of last century is more remarkable than the recovery of the knowledge of ancient civilizations through the labours of explorers and the successful decipherment of old inscriptions”, — так твердить учений проф. Орр, і зовсім справедливо (по нашому: „Протягом усього минулого століття ніщо не є так помітним як відзискане знання старинних людських цивілізацій завдяки працям великих експлораторів (відкривачів), й завдяки щасливому відчитанню старинних надписів”). У першій половині 19-го століття віднайшли учені ключ до відчитання прастарих єгипетських надписів (ієрогліфів), а в другій половині того ж століття навчилися учені (після великих зусиль) відчитувати прапрастарі старо-вавилонські (халдейські) й асирійські надписи. Завдяки тому наші відомості про прадавні часи в бувальщині людського роду збагатилися безмежно й вийшли далеко-далеко поза межі біблійної казки про сотворене світу й першої пари людей.

У світлі тих великих археологічних відкриттів останніх десятиліть показалося, що в часах, коли жидівського народу ще не було на світі, в Єгипті, Вавилоні і Ассирії жили народи, які розвинули вже тоді дуже високу й незвичайно інтересну цивілізацію. Протягом довголітніх важких праць, виконуваних серед невимовно тяжких умов в далеких країнах, під пекучим полуденним сонцем й серед непривітних, напівдиких племен, учені різних культурних народів (англійські, французькі, німецькі, російські, американські) добули з землі преінтересні останки людської праці й думки, які кинули багате світло на мову, звичаї і обичаї, штуку і

ремесла, організацію і релігійні вірування прадавніх народів, що жили, працювали і змагалися на много тисяч літ до Христового Різдва, розвіювали у себе високі цивілізації, — й згодом щезли безслідно з лиця землі... Щезли самі, а разом з ними загинула навіть і пам'ять про усі величні здобутки їхнього генія. І коли б не згадані праці тих великих учених, ми б і досі не знали нічого про сі прадавні часи замерклої бувальщини давно загинувших народів, не знали б і сього, що іменно їм завдячували Жиди свої космогонічні (про початок світу) і всякі інші казки, перекази і вірування.

Більш 100 000 глиняних рукописних табличок відкрили досі вчені в руїнах прастарих вавилонсько-ассирійських міст, опріч великого числа усяких інших предметів домашнього й публічного вжитку тих прадавніх народів. Усі ті дорогоцінні пам'ятки дали можливість ученим змалювати нам докладно образ життя, звичаїв і обичаїв, інституцій й релігійних вірувань старинних Вавілонян, Ассирійців, Гіттітів, Єгиптян і пр., й показали понад усі сумніви, що культурне життя тих народів сягає далеко-далеко в замерклу минувшину шість, сім а може і більше тисяч літ перед Христовим Різдром.

Виймовко великі скарби відкрила нам відома вже нам бібліотека царя Ассурбанінала, а опісля й таблички найдені в другій славній старо-вавилонській бібліотеці в Телло, відкопані славним французьким ученим De Sarzec. В останніх часах велике враження викликала в цілім культурнім світі відомість про відкопання третьої прастарої бібліотеки в старо-вавилонському місті Ніппур. Розкопки в тім місті ішли під проводом американських учених (професорів пенсільванського університету), а найбільш сенсаційною стороною наукових здобутків тих розкопок є те, що, як здогадується проф. Лангдон, прастарі книги (т. є. таблички) ніппурської бібліотеки є відписами ще старших старо-вавилонських книг, які переховувалися в однім з найстарших міст усього світу, в прастарім халдейському Ур, або Уру.

Тут в прадавніх часах стояла величава святина бога місяця Сіна або Наннара, а в її мурах й містилася найдавніша на всьому світі бібліотека.

Які книги і записки примістили в ній старинні мешканці тої країни? Як далеко в глибину існування людського роду на землі сягають вони? Чи заховались в них ще старші перекази людського роду про початки світу, — старші від тих, що їх знайдено в нинівській та ніппурській бібліотеках, а які — вже знаємо — стали перовозорами для аналогічних (подібних) казок жидівського народу?

А передовсім — чи заховались вони в руїнах уруської святини по нинішній день, аби засвідчити усьому світові про безмежну давнину

існування людського роду на землі й його прадавню цивілізацію, — на усі ті питання дадуть нам докладну відповідь американські учені вже в короткім часі. Приготування до розкопок руїн ніппурської святині вже почалися. Як будемо жити, познайомимося і з ними”.

Уся Франкова праця присвячена дослідженню процесу пізнання людиною навколишнього світу і уявлення про нього. Вона аж ніяк не зачіпала питання, яке Іван Франко сформулював у VII главі як „питання про те, хто сотворив світ і хто зробив усе те, що довкола нас”. Мова йшла про те, що наука допомогла нам розширити уяву про цей світ, показала як ця уява розвивалась. Довершувалась грандіозна переоцінка старих цінностей, але ця переоцінка навіть здалека не зачіпала і не ставила під сумнів питання існування Творця.

Чи досяг своєї мети Іван Франко, випустивши цю працю? „Поява книжечки, — писав О. Сушко, — викликала серед нашого відсталого суспільства велике порушення. Серед попів закипіло як в гнізді шершенів, а старші наші „інтелігенти” вважали за відповідне заховати про „страшну” книжечку гробову мовчанку — й за всяку ціну не пустити її в руки гімназійної молодіжі. Вкінці ж — попи упали на „спасенну” гадку збутися „ворога” за одним махом — „тихесенько, без гомону” вони викупили усе невеличке число надрукованих примірників — й спалили їх...”

В обороні болючо покривдженого письменника не відважився ніхто підняти голосу... І се Він відчув незвичайно діймаючо”...

„Зараз після того, — продовжував О. Сушко, — й попав Він в глибоку меланхолію, яка згодом і розвинулась в страшну і невилічену недугу. Темна ніч сповила геніальний ум одного з найбільших мислителів останньої доби, й з неї Він не пробудився вже аж до останка свого многострадального життя.

В половині 1905 р. я з моєю дружиною вернули з нашої наукової подорожі по світі й зараз таки стрінулися у Львові з нашим дорогим Другом і Учителем.

Яка ж се болюча була стріча... Кремезна ще ось недавно постать Франка подалася, й Він нарікав гірко на деяких наших передових мужів... Не місце і пора про усе тут докладно згадувати, скажу лише, що у сю ніколи незабутню нами хвилю розповів Він нам і про свою гірку пригоду з пониждою студією, й при нагоді добув з кишені кілька „авторських” примірників надрукованої вже книжечки й подарував один з них моїй дружині, поклавши на нім власною рукою принагідну, нам же безмежно дорогоцінну посвяту:

„В. Пов. Пани Сушковой від автора”.

До певної міри поява цієї праці Івана Франка була пов'язана з виходом у Відні 1903 року накладом „Британського та іноземного біблійного товариства” українського перекладу Біблії „Святе письмо Старого завіту мовою русько-українською. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і д-ра Пулюя”.

„Було б дуже добре, — писав у „Поємі про сотворення світу” Іван Франко, — якби кожний читач мав під рукою переклад тої книги. На жаль, у нас є доси лиш один повний переклад Біблії на нашу народну мову, доконаний небіжчиком Кулішем, а доповнений професором Пулюєм та Ів. Нечуй-Левицьким і виданий торік англійським біблійним товариством. Отсю книгу (вона дуже дешева) повинна мати кожна читальня і кожний поодинокий чоловік, кого лише стане на се, і я просив би кожного, хто дочитає досі мої уваги, покласти сю книгу перед собою і від часу до часу заглядати до неї, де буде на се у мене вказівка.

Та мушу тут з жалем зазначити, що той Кулішів переклад святого письма зовсім не оправдує надій, які покладав на нього сам небіжчик Куліш тай широкий загал Українців.

Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить, бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народу, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значення речення першовзору. В тім і другім разі треба, аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його іншим так, щоби і вони зрозуміли його не інакше, як він. На жаль, небіжчик Куліш не лише що не знав зовсім гебрайської мови, якою писані святі книги жидівські, — він не знав також порядно ані грецької, ані латинської мови, на яких єсть давні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про сі книги. Тому то в многих місцях свого перекладу він іде якось напонамацки; так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того ще Куліш задумав зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити попросту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дяківщину, всякі „рече”, „глаголе”, „воїнство”, „гласи”, „печали” і т. и., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. Оттим то не подивуйте, коли я далі, покликуючися на Кулішів переклад, важніші місця буду подавати в своїм власнім перекладі”.

Реакції на цю заяву не довелося чекати довго. Влітку 1905 року з'явилося третє доповнене видання брошури І. Пулюя „Нові і перемінні зізвізди”. Книжка мала формат 16°, вийшла у Відні накладом автора і містила 122 сторінки. Її друкували в друкарні Адольфа Гольдгаузена. Перше видання цієї брошури (всього 38 сторінок), про яку опісля Іван

Труш скаже, що її міг би написати будь-який гімназист по прочитанню декількох книжок, вийшло в 1901 році під № 11 в серії „Літературно-наукової бібліотеки”, за редакцію якої відповідав В. Гнатюк.

Третє видання було присвячене П. Кулішеві. „Чим хата багата, тим і рада, — писав І. Пулюй у присвяті. — То ж прийміть, Добродію, на спомин мое оповідання про звізди, те саме, котрого Ви слухали зоряної ночі на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою світами, шукаючи для душі відради, а знайшовши її в законі не пропащої сили, мужались на нове діло.

Коли доведеться сьому невеличкому оповіданню побачити світ під українським небом, то може бути воно маленькою відрадою і для тих земляків, що не шукають оцінки в чужих, а знають, що сила і спасення лежить у нас самих: у праці над освітою і добробутом народу”.

Після присвяти йшла відома розвідка про „Нові і перемінні звізди”, доповнена главою про кінець світу, де повідомлялося, що „земля не кружлятиме вічно докола сонця, але і вона не впаде нараз на сонце”, а буде сей процес кінця світу довгим. Відтак з 49-ої сторінки друкувалися спогади про Кулішів, які починалися згадкою про 28 липня 1880 року, коли І. Пулюй поїхав у гості на Мотронівський хутір, і де 7 червня 1880 року П. Куліш на згадку про зоряну ніч присвятив йому „Молитву”, яку д-р І. Пулюй включив у свої спогади:

Всесильний! Я Тобі молюся,
Молекул космоса Твого...
Де Ти, хто Ти, — даремне б'юся,
Ні, не збагну в вік сього!

Во вік науці не обняти
Всього, що Ти создав еси...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небеси;

Знемігшися, на ту пилинку
Спускається, що ми звемо
Вселенною, — що на хвилинку
Її в імперії рвемо.

І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця...
Однаково горі і долу
Сіяє світ Твого лиця...

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до звірят;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай вівіки буде свят!

Та ще: „Не озирайтесь ні на Харків, ані на столешні наші всеучилища. Там середина Вашої наукової займанщини, там! Ви наш український та й руський маркграф. Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями — німецьким і слов'янським, і дасть Бог, що матимете величну ролю на слов'яно-німецькому дивозорі...”. Так писав П. Куліш до І. Пулюя у листі від 18 червня 1881 року.

По згадках про Мотронівський хутір пішли згадки про дружину Куліша Г. Барвінок, про мотронівські могили (В. Белозерського, редактора „Основи”, брата Г. Барвінок, та П. Куліша), а відтак сторінки „В обороні Куліша”, скеровані проти Івана Франка, якому автор пригадував усі його гріхи від часу вступу на літературну ниву, цілком забувши, що тільки завдяки Франкові вийшли у 1901 році з його передмовою та поясненнями переклади П. Куліша „Ромео та Джульєтта”, „Багацько галасу знічев'я”, „Антоній і Клеопатра”, а 1902 року — „Король Лір” та „Міра за міру”.

У ЛНВ за 1905 рік (т. XXIX) у статті Франка „Ювілей Івана Левицького (Нечуя)” І. Пулюй вичитав, що, аналізуючи мову творів І. Нечуя-Левицького, Франко зауважив: „Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, — се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язиковими ефектами, не стає на котурни, а коли й де попадаються в нього чисто язикові ефектовні місця (пор. відомий опис невдалого феєрверка: „Тріснуло, блиснуло і показався синенький димок”), то вони приходять якось так ненароком, самі собою, немов без волі автора, мов граціозні рухи у вродливої, здорової людини”.

З того й почалося. „Хоч і Куліш у дечому помилявся, — писав І. Пулюй, — то мушу при тій нагоді сказати, що помилку у нього далеко-далеко менше, як в тих критиків, що то критикують мову літературної праці, дивлючись перше всього, як її автор зветься. Коли йому на ім'я Марко Вовчок, а той автор ще й жінка, то мова її „поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста”, а як автор зветься Куліш, то і мова „штучна, силувана, академічно неповертлива!” Такий суд видав

про мову Куліша п. др. Франко в „Літературно-Науковому Віснику” 1905 с.42, не знаючи, що, поки Куліш виправляв оповідання московки Марковички-Віленської, то й мова виходила поетичною і квітчастою, а як перестав виправляти, то й навіки кінець тій поетичній мові!

Яка ж нерозсудлива і необережна тая критика п-а д-ра Франка! Куліш, родом Українець, що збирав і записував рідне слово по всій Україні, почавши з 1843 р., і мав нагоду добре пізнати навіть нашу галицьку мову, той Куліш, перекладач св. Письма і Шекспірових творів, що більше як половину століття писав для своєї України і любувався її рідним словом, він після суду самоувіреного критика п-а д-ра Франка не добре знав свою мову. Знала її краще московська жінка, що, повдовівши, вийшла за Українця Марковича і, побувши кілька років у зовсім змосковщених городах, там — о чудо! — за тих кілька років лучче вивчила українську мову, як Куліш між простим народом за цілий свій вік! Нехай же вибачить мені п. др. Франко отверте слово. Його суд се вже здобуток не літературно-наукової тай не академічної, а хіба академічно-перевертливої критики, а суд його вийшов тому такий, бо в руках д-ра Франка невірні терези, на яких важать літературні праці”.

Далі І. Пулюй звинувачує І. Франка в непостійності думки. От у передмові до „Гамлета” Франко назвав П. Куліша „перворядною звіздою в нашому письменстві і великим знавцем нашої народної мови”, зауваживши, що П. Куліш узявся перекладати Шекспіра „не для проби, а певний свого „панування” над рідною мовою”. „І той самий критик п. др. Франко, — каже І. Пулюй, — пише тепер, що Куліш, той „великий знавець народної мови”, і певний свого „панування” над рідною мовою, писав якоюсь „штучною, силуваною і академічно неповертливою мовою”!

Дивна логіка, як і дивне те, що др. Франко дальше написав у тій самій передмові до Гамлета: „Та вже те одно, — каже він, — що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та різномірністю свого ритму, вже те величезна його заслуга. Признаючи вповні сю заслугу я (розумій ще більший знавець народної мови) мушу сказати, що й Кулішів переклад ще далеко не ідеальний, не те, до чого вже тепер була би здібна наша мова”.

Отже переклад Куліша щодо мови „далеко не ідеальний”, а який той бажаний переклад має бути, те виявив зараз др. Франко словами: „Я не сумніваюся, — каже він, — що новий перекладач, мавши стежку протерту Кулішем, масу зворотів укованих ним, масу слів і фігур уведених у наш літературний скарб, „буде міг держатися первотвору ще

докладніше, перекладати вірш за віршем, не розбиваючи одного на два або хоч на півтора (!), як се не раз трапляє ся і Кулішеві". — От і всі докази, чому мова перекладу Куліша далеко ще не ідеальна, і ціла рада для нового перекладача! А моя рада така: розбивай собі одного хоч би на три вірші, аби думка вірно вийшла і мова була гарна.

Будемо ждати „ідеального” перекладу творів великого Британця передовсім від п-а Франка, але раджу йому зробити той переклад чистішою мовою, як понаписувані його „орієнтаційні студійки” до Кулішевих перекладів”.

Далі Іван Пулюй наводить приклади „незнання мови” Іваном Франком.

„Шевченко і Куліш, — писав він, навчаючи Франка, — се після Котляревського дві нові звізди першої величини на українському небі, ті щасливі зорі, що присвічували і присвічуватимуть українському народові на крутій і тернистій його дорозі до добра і щастя, дарма, що хмари газетярського пустомельства і гидкої шарпанини затемнювали і ще затемнюють тут і там сяйво тих провідних звезд. Не застелять вони перед цілим українським світом і небо і ясні зорі”...

Подібним чином були проаналізовані всі вступні слова чи передмови до виданих І. Франком перекладів П. Куліша...

Наскільки І. Пулюй був об’єктивним у своїй критиці, свідчить наступний уривок: „Пан Франко назвав ще й „Крашанку” і „Хуторну Поезію” два видання „ні на що не потрібні”. Колись читав я „Крашанку” і знаю, що наші патріоти дуже сердились і лаяли туя книжку як і „Хуторну Поезію”. Тепер нема в мене під рукою „Крашанки”, але є „Хуторна Поезія”. Я читав її кілька разів, та все — з одушевленням! Згадана німецька брошура Куліша була громовим протестом проти насилля езуїтсько-польського, а „Хуторна Поезія” се такий же протест проти варварського насилля московського, а ті сліпуючі земляки, що у 80-х роках лаяли „Хуторну Поезію” і Куліша, гасили тим народного Духа і свідомість національну. Не допускаючи, щоб піднесений Кулішом протест проти варварського самодержавія лунав по всій Україні, допомагали ті земляки несвідомо російському самодержавію!

Коли п. Франко може й читав „Хуторну Поезію”, то певно читав її поверхово і з упередженням. Те доказує його критика з легкої руки та ще й те, що він, як один з редакторів Літ. Наук. Вісника, пропустив в тому журналі видумку, що Шевченко і Куліш були членами Кирило-Методієвого братства в Києві (Л. Н. В., 1905).

В „Хутірній Поезії” пише Куліш виразно, що він і Шевченко до того братства не належали, та що він навіть в одній російській газеті

протестував проти тої видумки III-го oddілення імператорської канцелярії, та що цензор не дозволив того надрукувати.

Якийсь автор І. Ф. (чи не Іван Франко?) написав в 9 ч. „Громадського Голосу”, згадуючи про Петропавловську кріпость у Петербурзі, що там покутували в 1847-му році „апостоли кращої долі України Шевченко, Костомаров, Куліш і інші товариші Кирило-Мефодієвого братства”.

При нагоді скажу ще, що деякі наші літератори вже від 45 років пишуть біографії „батька” Шевченка, а від 23 років лають „Хуторну Поезію”, та замість її читати, переписують історичну фабулу про Київське братство один від другого, а коли я послав сього року спростування до поважніших руських газет, то вони чогось то бояться того спростування. Один редактор мовчить, а другий вимолюється: „Вибачайте, — каже, — ми не полемізуємо”. Сміх і горе з тою своєю цензурою!

Отже з якого боку не приглянутись до критики п-а Франка, то вона поверхова, покривлена і несумлінна”.

Полеміка з Іваном Франком, почавшись у розділі „Сповідь д-ра Франка перед Поляками”, переходить у цілком непристойні звинувачення. „І хто се плямує пам'ять Куліша і вимахує на всі боки письмацькою нагайкою? — запитує у тому розділі І. Пулюй. — На се питання відповідь нам сам п. Франко. Передо мною книжечка, на якій не подано року, кажуть, що надрукована 1897 року: „Biblioteka Mrówki. Obrazki galicyjskie. Nr. 287-289. Lwów. Nakładem księgarni polskiej”. Недавно-що її прислано мені.

Се літературне добро дешевеньке, коштує тільки 20 сот. Зараз на першій сторінці, в передмові, представляється п. автор „z obowiązku przyzwoitości” (з обов'язку чемності — польськ., авт.) польській публіці і додає: „Niесo o sobie samym” („Дещо про себе самого” — польськ., авт.). Сказавши про деякі свої „patologiczne przyzniooty, zwykle cechy rzemiosła pisarskiego” (патологічні прикмети, звичайні риси письменницького ремесла — польськ., авт.), ставить потім позитивне питання:

Was ist denn an dem gancen Wicht Originell zu nennen?

(Що можна назвати оригінальним у звичайнісінької людини? — нім., авт.)

і каже дальше: „Na to pytanie Göthego odpowiadam: Chyba to, że jestem Rusinem, pochodzoncym prawdopodobnie od zrusinionych kolonistów niemieckich”. („На це питання Гете відповідаю: хіба те, що я русин

i pochodжу, prawdopodobnie, від зукраїнізованих німецьких колоністів" — нім., авт.).

Отже ш. автор не простий Русинисько, а „höhere deutsche Kultur!" (вища німецька культура — нім., авт.). Даліше сповідається перед Поляками наш культуриносець, і признається передовсім до гріха, „który mi — каже — wielu patryotów poczyta za śmiertelny: nie kocham Rusinów. Wobec tej gorącej miłości, jaka dla bratniego plemienia — отже не народу! — bryzga często (?) ze szpalt polskich pism zachowawszych moje wyznanie wydać się może dziwnem. Lecz cóż czynić, kiedy prawdziwe. Nie jestem już w wieku naiwnych i zaślepionych kochanków, i mogę o takiej delikatnej materii, jak miłość, mówić trzeźwo. I dla tego powtarzam: nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkostwa, dwulicowości i puchy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać, nawet pominawszy te tysiące większych i mniejszych szpilek, jakie mi, nieraz w najlepszej intencji, wbijali pod skórę. Rozumie się znam parę wyjątków, parę osobistości czystych i godnych wszelkiego szacunku między Rusinami (mówię o inteligencji nie o chłopach) niestety tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Przyznam się do jeszcze większego grzechu: nawet Rusi naszej (якої нашої, може й польської?) nie kocham, tak i w takiej mierze, jak to czynią, lub udają, że czynią, patentowani patryoci. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czystych frazerów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje (чи не козацькі, пане авторе?) na to zbyt dobrze je znam, zbyt gorąco kocham ideały ogólnoludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego ducha poświęcenia, prawdziwej miłości. Nie, kochać te dzieje bardzo trudno, bo prawie na każdym kroku trzeba by chyba płakać nad niemi. Czy może mam kochać Ruś jako rasę — tę rasę ociałą, niesforną, sentymentalną, pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnym śmieciu, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam kochać świetną przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę podwalin? (Ось якої заспівав!).

Jeżeli mimo to czuje się Rusinem i według możności i sił mych pracuję dla Rusi, to, jak widzisz szanowny czytelniku, wcale nie z powodów sentymentalnej natury. Skłania mnie do tego przedewszystkim poczucie psiego obowiązku. Jako syn chłopca ruskiego, wykarmiony czarnym chłopskim chlebem, pracą twardych rąk chłopskich, poczuwam się do obowiązku, pańszczyzną całego życia odrobić te szelagi, które wydała chłopska ręka na to bym mógł się

wydrapać na wyżynę, gdzie widać światło, gdzie pachnie swoboda, gdzie jaśnieją ideały wszechludzkie. Mój patryotyzm ruski, to nie sentyment, nie дума narodowa, to ciężkie jarmo przez los włożone na moje barki. (Бодай же того прадіда, німецького колоністу, що зробив дурницю і запроторив свій рід у таке ярмо!). Може się zżymać, może po cichu przeklinać los, że mi włożył na barki to jarzmo, ale zrzucić go nie mogę, innej ojczyzny szukać nie mogę, bo bym się stał podłym wobec własnego sumienia. (Ось дісталось і зрушеному німецькому колоністові за те, що покинув свій „Vaterland über Alles”). I jeżeli, co ułatwia mi dźwiganie tego jarzma, to widok tego ludu ruskiego, który, chociaż gnębiony, ociemniany i demoralizowany długie wieki, chociaż i dziś ubogi, niedołączony i nieporadny, przecież romału podnosi się, czuje w coraz szerszych masach żądę światła, prawdy i sprawiedliwości, i szuka dróg do nich. A więc warto pracować dla tego ludu, i żadna uczciwa praca nie pójdzie na marne.

Nazywają mnie nieraz gorliwi patryoci polscy nieprzyjacielem Polaków. Co mam powiedzieć na taki zarzut? Czy powołać się na świadectwo tych Polaków i Polek, których kocham, których wysoko cenię i dla których mam wszelki szacunek?”

Цей уступ Франкової передмови українською мовою звучить так: „...що його багато патріотів уважає смертельним моїм гріхом: не люблю русинів. Проти тієї гарячої любові до „братнього племені”, яка часто бризкає зі шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатися дивною. Але що ж робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз з найкращим наміром, вбивали мені під шкіру. Зрозуміло, знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби запевняти, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоби не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського

духу, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу — цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту? Чи, може, маю любити чудову будучину тієї Русі, коли тої будучини не знаю і для чудовості її не бачу ніяких основ?

Коли, незважаючи на те, почуваю себе русином і по змозі й силі своїй працюю для Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син селянина-русина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працюю твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде намарне.

Називають мене не раз завзяті польські патріоти ворогом поляків. Що маю сказати на такий закид? Чи посилатись на свідоцтво тих поляків і польок, яких люблю, яких високо ціную і до яких маю всіляку пошану?"

„Буде, здається, досить і того, — пише далі І. Пулюй, — що тут дослівно наведено. Отже, знаємо тепер, що вільно п. Франкові і „кохатись” з Поляками, а Кулішеві не вільно навіть шанувати хоч би найкращу польську інтелігенцію і вислухати її пропозиції. Се „непочесна роля”! — Хто хоче більше довідатись про тую сповідь п-а Франка, нехай загляне до його книжечки. Та ще кілька слів. Щоб не подумала польська публіка, що се тільки пусті запевнення, кінчить п. Франко свою сповідь так: *Ruskie przysłowie mówi: Nie rób się słodkim, bo cię zliżą, nie rób się kwaśnym, bo cię oplują. A w takich opowiadaniach o sobie samym nic łatwiejszego, jak wpaść w jedną lub drugą ostateczność. Czuję, że i tak*

już powiedziałem nie jedno, za co mi się z różnych stron dostaną cięgi, ale niech i tak będzie! Tego, com powiedział — nie cofne i zakończy przysłowiem ruskim: „Dobre tak mojej żinici, naj мене bjut”. („Руське прислів'я каже: не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе обплюють. А в таких розповідях про себе самого нема нічого легшого, ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що і так уже сказав я не одне таке, за що потраплю під удари з різних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу руським прислів'ям: якщо так добре моїй жінці, хай мене б'ють” — польськ., авт.).

От так малює Франко Русинів, Русь і — себе самого. Я старався зрозуміти його думки та не знаю, як погодити панщинне-під'яремну любов його до руського хлопа і почуття „песячого обов'язку” з теорією „Rusi jako rasy” („Русі як раси” — польськ., авт)? Хіба ж хлопи руські не раса, та й ще не найбільша частина сякої то і такої руської раси? Як же можна не любити хлопську расу і — „любити хлопів”? Се для мене тайна.

П. Франко не любить руської інтелігенції, вийнявши „parę osobistości czystych i godnych między Rusinami” („декілька особистостей чистих і гідних між русинами” — польськ., авт.). Як долічити до тих „czystych” і ш. Критика, то се такий безмірно малий процент для 30-мільйонного народу, як безмірно велика зарозумілість і несумлінність культураносця!

Та хоч не любить п. Франко руської інтелігенції, але він любить „хлопів”, для яких варто йому працювати. Але ж і ту велика плутанина. Він любить тільки хлопів, а що ж тоді, як декотрі з них видряпаються „na wuznę, gdzie widać światło” („на вершину, де видно світло” — польськ., авт.), та понадягають на себе краццу одежу? Се будуть вже не „хлопи”, а знов руська „інтелігенція”. Чи для неї не стоїть вже працювати? А коли стоїть, то чому тепер шкода д-рові Франкові праці (розуміється, не тільки своєї, але й чужої!) для дітей руських священників, учителів, урядників, адвокатів, лікарів, купців, економів і маломіщанства? Чи нехай пропадає тая „негідна” буржуа — Содома?

Наступна глава називалась „Як працює п. Франко для руських хлопів?” Тут за вихідну точку чергового нападу обрано дослідження „Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старо-християнської легенди”, яке публікувалося у Записках НТШ з XLVI до LXVIII тому протягом 1902-1905 років, а 1906 року вийшло окремим відбитком із передмовою Івана Франка українською і німецькою мовами.

„Може то для хлопів писані ті безконечні його статті, — писав І. Пулюй, — тая балаканина про легенди св. Климента в Корсуні? Я думаю, що се письменське добро для них зовсім не годиться. Не легенд

їм треба. Наслухались вони й так досить байок і всякого знахарства. А може ті легенди писані для руської інтелігенції, і вони їй потрібні? І те ні, і ще раз ні! Їм треба науки, а не легенд, хоч би вони були про найбільших святих. Ми живемо тепер в 20-му столітті, і всі культурні народи завдячують свій добробут і силу, свою кращу долю, не легендам і науковому знахарству, а позитивним наукам, яких є багацько, а кожна з них така величезна, що, хоч би жив чоловік 50 або 100 років, то того життя ще мало, щоб хоч в одній науці добре розглянутися. Легендами і пустим галасуванням про поступ і науку та киданням на всі боки нащипаними науковими фразами нічого на світі не вдіємо. Хто розумний, — хлопчи сурдутовець інтелігент, — буде тратити предорогий час на хоч би як високопарні і „наукові” легенди? Можна собі їх писати, щоб заробити гонорар, коли вже не змога інакше заробляти, але легендами нікого не навчили, як на світі жити і як вибиватись з духової, економічної і соціальної неволі. Хіба мало ще для нас гіркого досвіду, тай чи самі тепер не бачимо, як всі народи на світі вперед ідуть, а 30-мільйонний руський нарід і в Росії, і в Австрії, і в Угорщині, і за морем, далеко-далеко позаду з торбою остався, і так тільки штигулькає. А чому? Бо доброї науки в нього не було, тай тепер ще її дуже-дуже мало. Вороги дусили наш нарід, хлопів і панів, а свої гасили Духа, і годували руську інтелігенцію мертвеччиною: лінгвістерією-тарабарщиною, легендами, віршованими фантазіями і всякою непотребою. Треба ж нам вже раз зрозуміти, що живий живе, не тільки гадати, але й робити мусить”.

Так була оцінена праця Івана Франка, яка сьогодні є зразком нашої науки...

Цього Пулюєві здалося замало. „Ті легенди ще далеко не вся „праця” п-а Франка, — продовжує І. Пулюй. — Він безутомний критик, і критикує все і всіх. Руську критику вважає він, можна б сказати, за свій монополь, відколи належить до редакції Л. Н. Вісника, журналу наук. тов. ім. Шевченка. „Świerzbiczka do pisania i popęd do obserwowania życia ludzkiego” („сверблячка до писання і нахил до спостерігання людського життя” — польськ., авт.) се його, як сам каже, „patologiczne przymioty” („патологічні прикмети” — польськ., авт.). І що ж, може тая критика яка, для хлопів годяща, позитивна правда? Яка ж користь для них з тої шарпаніни з нагоди всіх руських ювілеїв, або з того його зводження рахунків з людьми, колись дружніми і недружніми? Чого стоять для хлопів всякі „студійки” і невірні критики літературних, п-ну Франкові не любих праць? І ті критики не для хлопів, а для кого, не знаю”.

І цього ще замало. Читачеві треба було довести, що „зрущений німець”, „нащадок німецького кслоніста” Іван Франко свідомо нищить

релігійні почуття руського народу: „Є ще більше письменського добра п-а Франка, здобутків його „pisarskiego rzemiosła” („писарського ремесла” — польськ., авт.), що не для хлопів годяться, та не стану їх перелічувати, але зупинюсь тільки ще на такій його „праці”, що виразно призначена для хлопів; вона і для мене, як одного з перекладачів св. Письма, трохи цікава. Се об’ємиста „Поема про сотворене світа”.

Тая „Поема”, видрукувана сього року в 11-х числах „Громадського Голосу”, починається такими словами: „Наші поборники (хотів здається сказати: борці або подвижники) правовірності, а властиво темноти та безмисности серед народу, дуже сердяться на нас, що ми силкуємося не лише освіченим верствам, але й простому народові подавати здобутки новочасної науки”. — Отже ся праця для хлопів, і яке ж се добро?

Про все те, що автор далше подає в „поемі”, скажу від себе, — і я певний, що багатько світських інтелігентних Русинів так думають, — ось що: Іван Франко се не Іван Гус. Він не воює проти надужитків „попів” і „панотчиків”; він бере під ноги благородні почування руського народу, його релігійне почуття, а се вже не те саме. Тай „панотчики” тільки „нарікають” на д-ра Франка, а він робить щось більше навіть давним другом своїм! Релігійне почуття потрібне і чоловікові найбільшої науки, як вода або повітря, або скажімо, як поезія віршована і невіршована, а навіть ще більше. Се може скоріше зрозуміє Франко, він бо й поет! Тай сам він пише, зараз кілька стрічок далше, що і Дарвін „зовсім не був безбожником”, що він „по своїому був глибоко релігійний”. То чи не годило б ся і авторові поеми бути таким, або хоч шанувати релігійне почуття свого народу? Моя покійна мати була дуже релігійна, і я від серця шанував те її релігійне почуття, хоч воно не таке було, як моє. Коли б вона тепер ще жила, то хіба б я поважився подавати їй „науку” п-а Франка? Ніколи! Яке ж мав би я право подавати тую науку і доплати релігійне почуття чужої матері, або батька, або чужих дітей? Може се робити тільки той, хто додумався до теорії „Rusi jako rasy, dla której swietności żadnych” („Русі як раси, для якої немає чудовості” — польськ., авт.) не бачить „podwalin” („основ” — польськ., авт.), той, хто довчився до під’яремної „любові з песячого обов’язку”.

Франко не каже, чи треба і „глибоку релігійність” Дарвіна нищити, бо треба б йому стати на прю з Дарвіном і з науковим світом, а се небезпечний почин; можна легко осмішитись! Тому, здається, і мовчить він. Отже, можемо брати за правду, якій і п. Франко не перечить, бодай не сміє явно перечити, що і найбільшому вченому вільно бути „глибоко релігійним”. Але „по своїому”, скаже він. Добре: „по своїому”. Чому ж не вільно „по своїому” і попові і хлопіві? По моїй думці мають вони

навіть більше на те право, як вчені люде. Бо вчений, коли покидає які „попівські” вірування, то робить се аж тоді, як вже знайшов „свої” наукові вірування, відповідні до свого наукового знання, навіть не до цілої науки. Бо цілої науки він не знає і не може знати! Се його релігія „по своїйому”, і тая релігія науки буде певно зовсім інша в такого вченого, що знає добре фізику та ще трохи математику, хімію або астрономію, і в такого, що вивчив тільки порівнюючу філологію Макса Міллера, та знає ще й трохи латинську і грецьку мову.

А що ж буде з мало вченим „інтелігентом” і з невченим „хлопом”, коли взяти їм релігію? Хіба досить для них кількох номерів „Громадського Голосу”, і кількох книжечок п-а Франка та легенд про святих, щоб їм і собі утворити „по своїйому” релігію? Хіба видумають вони що розумного без основного знання наук: геології, астрономії, математики, фізики, хімії і т. д.? Нічого свого вони не поставлять! *Ex nihilo nihil fit!* казав Нютон...

В своїй „Поємі” вчить п. Франко не тільки хлопів, як розуміти Біблію, він вчить і людей інтелігентних, як треба перекладати св. Письмо на нашу мову. Навіть здається, що се головна ціль тої „Поєми”...

Ще залишилося доказати, що Іван Франко неук, не знає мов, зокрема грецької, гебрайської, української і не має права судити про переклад Біблії, зроблений ним, тобто І. Пулюєм, П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким. І. Пулюй вважав П. Куліша значно кращим знавцем української мови від І. Нечуя-Левицького і був обурений статтею Івана Франка про цього письменника: „З нагоди ювілею д-а Левицького поставив його п. Франко, яко знавця української мови, незрівнянно вище Куліша (Л. Н. В., 1905, 1 кн.), і той знавець, що удостоївся лаврового вінця від п-а Франка, і переложив майже четверту частину Старого Завіту, не знайшов „ніде недокладности й недоладности”, і дякує в імені „усіх” українських патріотів, а щонайменше в імені усіх Київлян!”

Чи Іван Франко знає гебрайську мову, щоб оцінити переклад Біблії?

„З його критики, — пише І. Пулюй, — можна б то справді догадуватись, що він знавець тої мови, але хто з розумних людей повірить йому? Щоб бути знавцем мертвої мови, якою і самі Жиди за часів Христа вже не говорили, на таку науку треба віддати незрівнянно більше часу, як се міг зробити ш. критик при своїх „*patologicznych przymiotach i sechach gzemiosła pisarskiego*”. Колись вчився і я єврейської мови на богословському факультеті у Відні, а, як писали мені д. Нечуй-Левицький і п-і Куліша, то і покійний друг мій вчився тої мови, може і Франко вчився, але від уміння прочитати єврейське слово, щоб ним почванитись

перед хлопамі, ще дуже далеко до того, щоб бути знавцем тої мови. Понюхати трохи якої мови і вже вважати себе її знавцем може тільки зарозумілий неук”.

„Неуком” виявився Іван Франко і в усьому іншому. Мало того, він виявився ще й брехуном. „Коли ж п. Франко удає, — писав І. Пулюй, — начебто він не знає, що один з перекладачів св. Письма укінчений богослов (тобто І. Пулюй — авт.) і знає грецьку мову, та пускає хлопам такого тумана, що св. Письмо невірнo переложене, бо один з двох перекладачів не знав тої мови, то се вже не наукова критика, а свідомо неправда, і погана шарпанина людей, що безкорисно працювали для свого народу, і щось таки доброго для нього зробили”.

Нагадав І. Пулюй і справи давніші, зокрема статтю Івана Франка „Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870-1 р.”, опубліковану у Записках НТШ (т. XXVI, кн. 6, с. 6-16). „Наївними до смішного, — писав у цій статті Франко, — мусять видатися сьогодні Кулішеві слова, що переклад св. Письма найважніша справа, важніша від усього іншого, і що тільки маючи св. Письмо, Українці можуть думати про якісь інші видавництва. Можемо догадуватися, що люди такі наскрізь практичні, як брати Барвінські, силкувалися вяснити Кулішеві, що в Галичині є деякі більше наглі та пекучі потреби і що виданий Кулішем переклад для Галичан не принесе зовсім ніякого пожитку вже хоч би для того, що галицькі дяки та псалтирники далеко легше розуміють церковний текст св. Письма, ніж той його переклад. Від таких аргументів Куліш закривався містично фразою: „а хоч би мого перекладу розійшлося лише десять примірників, то все-таки він своє зробить”.

„Зловився бідолашний наш критик знов на свідомій неправді! — радісно вигукує І. Пулюй. — Хто ж бо повірить йому, що, не то дяк і псалтирник, а навіть вчений „панотчик” або який інтелігент скоріше зрозуміє церковний текст, як наш переклад Нового Завіту? Ось таке „чисте і святе бажання пізнати і говорити правду” у критика д-ра Франка. І такі то „наукові здобутки” друкуються в Записках наукового товариства ім. Шевченка! Videant consules, ne res publica aliquid detrimenti capiat!”

„Шкода мені часу, — продовжує Пулюй, — на дальше порпання у „здобутках” фантазії п-а Франка, бо жаль вже й того часу, що мусив його віддати, щоб хоч трохи показати шиворіт і виворіт його „критики”. Мусив я відложити наукову працю набік, і пожертвувати мій предорогий час, щоб сповнити обов'язок, до котрого почувуюсь вже задля пам'яті покійного друга, котру Франко безустанно шарпає, а потім ще й тому, щоб моя мовчанка не здавалась кому як оправдання всього того, що

автор „Поєми” понаписував. В нього є, як він сам каже, „сверблячка до писання”, лучче сказавши гарячкова критикоманія, що вкупі з зарозумілістю не давала і не дає йому ні часу ні спокою до основної праці на якій-небудь царині позитивних наук. Він вже замолоду, ледве посмакувавши трохи ласальщини та марксівщини, і не здобувши основного знання хоч би в одній якій позитивній науці, хопився гарячково до критики цілого ладу світа. Він, як бачимо, і тепер не дає собі хоч стільки попусту і часу, щоб над тим добре подумати, про що пише. В нього виробилась певна проворність письменського пера, але, як самоучкові і без основного наукового виховання, та ще подразненому суспільними і політичними галицькими відносинами, недостає йому до писання одного, і то найважливішого: безвмінкової пошани і любові до правди. От тому-то й виходить ціла його критика така невірна.

Чоловік правдивої науки любить більше правду, як свої, нічим не доказані, упередження. Він не боїться світла, що його розсвітив другий чоловік науки. Він із щирого серця клониться перед поступом і реформаторською працею на всіх царинах людського знання. Він працює тихо і не галасує. Він не критикує того, чого сам добре не розуміє. Правда для нього *summa lex!*

Не так робить д-р Франко. Він любить не тиху наукову працю, а голосну критику чужої праці. Він критикує всіх в ім'я наук, яких, як ми бачили, сам добре не знає; він гулікає на тих, що коло тихої праці понагинались: не так, каже, таї не так, ви сякі і такі.

Він касує Куліша і пише свідому неправду, що руські дяки скоріше зрозуміють церковний як наш переклад св. Письма. Він касує й свого вчителя Драгоманова, називає його „гібридом”, і не бачить, що відрізує тую гіляку, на якій сам сидить. Він кидається на честь свого давнього друга, недужого Павлика, і справляє йому ювілейну панахиду. Він шарпає і патріотичних людей, як руські Бояни, що, як любі діти до батька, прийшли віддати честь ювілятові Лисенкові, і кричить до них: *Темро, темро!* Який знавець такту і гармонії, не тільки музики, але й — людського серця!

В часі якогось перевороту свого духового тогу-вабогу сповідається п. Франко перед Поляками, що не любить, каже, Русинів і не любить Русі. Він виноситься понад всіх людей і знає на світі тільки „пару” інтелігентних Русинів „*czystych i godnych wszelkiego szacunku*”. Він не любить і „*Rusi jak gasy*”. Для нього, того великого світового „бувальця”, Русь як „географічне поняття” не є достойна його любові! Бідолашний Франко забув, що для Русинів Україна також „*Vaterland über Alles*”, та що про „географічне поняття” України і польські писателі з одушевлен-

ням писали! Він не любить навіть будущини Русі, „której, каже, — nie znam? Dla której przyszłości żadnych nie widze podwalin!”

Той потомок німецького емігранта не любить руської раси, але, каже, любить „хлопів”. Так, він любить їх, але по-своєму: „з песячого обов'язку”, і бере під ноги їх святощі, їх почуття релігійне.

Що за криводушіє і хула — те мудрування д-ра Франка, оттая його любов і „новочасна наука”! Чи так любив свою Україну великомученик Шевченко?

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра!
А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього... Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились...
А хилитесь, як і хилились.

Пишучи ті слова в дружному посланню до „мертвих і живих, і ненарождених земляків, в Україні і не в Україні суцких”, геній наче бачив своїм віщим духом такого поступовця і радикала як д-р Франко, якому не соромно писати, що для нього Русь-Україна навіть як „географічне поняття” nihil!

Той поступовець знає, певно, дуже добре і „Заповіт” Шевченка:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій;
Щоб лани широкополі
І Дніпро і кручі
Були видні, було чути,
Як реве ревучий!
Як понесе з України
У синєє море

Кров ворожу, — от тоді я
І лани і гори —
Все покину і долину
До самого Бога
Молитися; — а до того
Я не знаю Бога.

Отже так гаряче і щиро любив Шевченко свою Україну і заповідав і нам її любити, що і Бога не хотів знати, поки він справедливий не покарає катів, що катують його „милу Україну”. І певно, що Шевченко вірив в тую Божу справедливість і в кращу будущину українського народу, бо в „Сні” каже він до України:

Прощай же ти, моя нене,
Удово — небога!
Годуй діток, жива правда
У Господа Бога!

Франко кривить душею і перед Поляками. Він увіряє їх, що любить правдиву шляхту „*elite narodu polskiego*”, а незабаром потім лає такого велетня духового, як Міцкевич!

Сповідуючись перед Поляками у своїх „гріхах” проти Русі, він ще й рекомендує себе, віщуючи, що дістануться йому за ті гріхи стусани (сієги), але, каже, „*tego som powiedział — nie cofnę*” і кінчить, ще й кепкуючи, руською пословицею: Добре моїй жінці, най мене б’ють.

На те скажу: Не треба бити п-а Франка; за „патологічні прикмети письменського ремесла” не б’ють! „*Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen*” („Вчинки людей не слід ні оскаржувати, ні осміювати, ні їх зрозуміти” — нім., авт.), — сказав Спіноза. І ми хочемо тільки пізнати і зрозуміти „патологічні прикмети” д-ра Франка, щоб знали, як до нього і до його критики стосуватись. Се й головна ціль моєї відповіді на його „критику” і шарпанину.

Щоб зрозуміти ціль книжки І. Пулюя і її назву „Нові і перемінні зізди”, читач мусить дочитати її до останньої сторінки. Новими зірками на українському небі мають сяяти П. Куліш, Г. Барвінок і він — І. Пулюй. Геть з того неба неуків, критиканів і таких „перемінних зірок”, як Іван Франко.

Як сприйняли цю „критику” Івана Франка у Львові? На неї відгукнувся тільки „Літературно-науковий вісник” — статтею Володимира Гнатюка у жовтневій книзі XXXII тому за 1905 рік: „Перечитавши отсю

брошурку, здивувався я сильно: не тому, що Видавничка Спілка видала перед кількома літами „Нові і пер. звізди” за відомістю д. Пулюя і має їх на складі ще коло $\frac{2}{3}$ та може тепер сховати мишам на снідання; не тому, що в брошурці говориться на рівні про звізди, Куліша, Кулішеву і в добрій половині брошури полемізується з д-ром Франком (наведу кілька наголовків: Мотронівський хутір, Ганна Барвінок, Дорогий пам’яті Куліша, В обороні Куліша, Сповідь Франка перед Поляками, Як працює п. Франко для руських хлопів і ін) — може, кому така мішанина видасться природною; але тому, що на тій брошурці стоїть підпис із виробленим науковим іменем, та що такої полеміки не вагався друкувати д. Пулюй, професор політехніки і старший чоловік, що ще й до того живе здалека від дрібних руських антагонізмів і побрехеньок, — та тим більше міг би розважити холодно кожне слово і написати його спокійно. Коли б таку полеміку надрукував „nasz redaktor p. Leon Daniluk” у „Reformatore” (!), або другий „редактор” Осип Шпитко у „Дзвоні”, або ще й третій „редактор” Вітольд Дем’янчук у „Рус. Селянині” — я сказав би словами народної пісні: „Три нас браття, три нас браття, як у лісі бучки” — тай махнув рукою; але що її надрукував якраз д. Пулюй, то дійсно не можна надивуватися. І з-за чого весь „сыръ-боръ загорелся”? За те, що д-р Франко, пишучи раз про Куліша, сказав, що його переклади гарні і є корисним набутком для нашої літератури, а другий раз, що Куліш не знав добре чужих мов і не докладно перекладав. Тут мають бути дві суперечності. Тимчасом д-р Франко говорить перший раз загально, не вдаючись у подробиці, і тоді має повну рацію, бо Куліш дійсно знав добре нашу мову і з того вужчого становища його переклади є для нас добрим набутком; другий раз говорить, порівнюючи переклад із оригіналом, та твердить, що Куліш не перекладав так, аби його переклади могли бути взірцеві, бо, не знаючи добре мови оригіналів, послуговувався перекладами з другої руки (головно російськими), а через те його переклади виходили не раз не лиш не зовсім вірні, але навіть часто довірливі. Невірність перекладу і краса мови не суперечать собі одначе. А що в перекладі Біблії підпустив Куліш багато церковщини — се також правда. Найкращий доказ вірності і краси перекладу Біблії має д. Пулюй у тім, що російський синод друкує новий завіт не в перекладі Куліша, але Морачевського, значить: думку д-ра Франка про переклад Біблії піддержали також рецензенти українських перекладів св. Письма з рамени російської Академії Наук (між якими був, приміром, д. Житецький). За що ж тут так сильно гніватися? Зрештою, у одного автора може бути один твір написаний кращою, другий поганішою мовою, на що можна навести багато доказів і що було також у

Куліша, а критик, говорячи раз про один твір, другий раз про другий, може висловити два протилежні погляди, які одначе будуть оправдані. Та хоч би критик помилявся, то чи належить зараз на нього виливати коновку помий, як се робить д. Пулюй, замість сконстатувати самий факт? Дотепер не можна було у нас писати лише про М. Драгоманова без дозволу або цензури д. М. Павлика, інакше він зараз накидався на кожного, що написане неправда, бо він „ліпше знає”. Видно, що відтепер не можна буде писати і про П. Куліша (крім, розуміється, кадил і пеанів у суперлативах, які все, кожному і на кожного можна писати), бо інакше д. Пулюй крикне з Праги „зась!” та що він „ліпше знає”. А в противнім разі кожний зух буде облитий помями. Д. Пулюй посувається у своїй брошурі аж так далеко, що не вагається, як би якому шкрабові, читати д-ру Франку лекції патріотизму! Отже той чоловік, що більшу і хосеннішу частину свого життя пробув на чужині, працював для чужих (не обиджаючи, розуміється, й себе) і доробився між ними гарного маєточку, а в вільних хвилях написав для своїх аж дві чи три брошурки по 2 аркуші друку, та переклав пару своїх дрібних праць для „Збірника” мат.-прир.-лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка і пару розділів Біблії (стільки цілої праці для своїх!), з гарного ж майна не ужив ні одробини на підпору суспільних чи культурних змагань нашого народу, — той чоловік учить патріотизму того, хто, як кажуть, з’їв свої зуби на службі народній тим більше гіркій, що серед невідрадних відносин і ще до того шарпаний і своїми й чужими з усіх боків, хоч ідучи слідами „патріотів” міг легко добитися чогось іншого, ліпшого й вигіднішого... Справді, гіркіше не міг ніхто поіронізувати з д. Пулюя, як він сам поіронізував із себе! — Я не думаю вдаватися в подробиці тексту, бо на се тут не місце, спростую лиш один факт із розділу: „Куліш у Львові в р. 1881-1882”. В передмові до драми „Міра за міру” говорить д-р Франко, що Куліш мав підмогу на видання перекладу Шекспіра в 1885 р., якого появилася тоді одначе три драми. Д. Пулюй запитав п. Кулішеву, чи се правда, а вона відповіла листом, який д. Пулюй і надрукував. На підставі сього листу закидає він неправду д-ру Франкові. Тим часом п. Кулішева говорить цілий час у своїм листі про те видання Шекспіра, яке опублікувала „Видавничка Спілка”, а не перше, друковане самим Кулішем. Як же можна сим пояснити тамте?”

„Літературно-науковий вісник” давав зрозуміти, що не вважає навіть за потрібне вступати у дискусію з Іваном Пулюєм, а його брошурки вважає брудом і помями, свідомо вилитими на голову Івана Франка...

Іван Франко також не вважав за потрібне вступати в дискусію.

Якщо рецензія В. Гнатюка на роботу І. Пулюя була вельми стриманою щодо автора, то про рецензію на неї Івана Труша, опубліковану в „Артистичному віснику” (VII-VIII зошит за липень-серпень 1905 року), який почав цього року виходити, сказати таке годі.

„Сама розвідочка, — писав І. Труш, — про нові й перемінні звізди, уже знана нашій публіці, на мій погляд, слабонька і не гідна того, щоби появлялося ще й конкурентційне видання такого твору. Таке може написати спритний гімназист по прочитанню двох-трьох відповідних брошур. Але автор робить собі рекламу і підносить вартість твору; ознайомлюючи читачів про свій виклад у мотронівському хуторі, пише автор, що по просьбі Куліша розказував він покійному „про творива небесні, про їх настання, їх безустанну переміну і їх кінець, що є й початком їх новонастання”, а виклад „викликав в душі Куліша велике очарування”. — Ото! Видно, що Куліш перед основним викладом „як перед колегією” д. Пулюя не знав, що ціла вселенна мусить коритися перед віковичними законами, а відомість, що сила в природі не пропадає, була для нього також неожиданою несподіванкою!”

На думку І. Труша, спогади І. Пулюя про П. Куліша не тільки не возвеличують його, як цього бажав би автор праці, а принижують. Достатньо, на думку І. Труша, тільки прочитати спогади про перебування П. Куліша у Львові. Виходячи з того, що про П. Куліша написав І. Пулюй, можна дійти висновку, що „Куліш належав до типових рутенських маніяків, що люблять робити політику, значить нюхати, де б можна зійтися з великими панами, засідати з ними, їсти, пити, виголошувати тости і конферувати в справах будучності нації. З оповідань пані Кулішевої видно ясно, що пані заінтересувалися Кулішем як цікавим екземпляром і dla urozmaicenia i zabawy запросили його на обід. Побачивши, що Куліш наївний політик, почали глузувати з нього, на що виразно вказують рахунки на півтора і на два мільйони”.

Обурювало Івана Труша і те, в якому світлі Пулюй виставляє у спогадах дружину Куліша Ганну Барвінок. „Дуже неприємно мені, — писав, — отсі фрази тут цитувати, як неприємно мені було їх читати в брошурці. А одначе роблю се не з заміром вказати на те, в яким освітленні наведені місця ставлять п. Кулішеву, а з заміром зап'ятувати автора, який просто замало інтелігентний, щоби поза фаховими працями і конечною кореспонденцією міг братися за перо, забирати голос у поважних справах. На нещастя, проф. Пулюй уже другий такий „письменник” (першеньство належить д. Павликові), що пише несмачні нісенітницї та втягає цілком непотрібно в гру і треті особи, з якими випадало би обходитися обережніше. Пора положити тому кінець”.

„Не маю наміру і підстави, — пояснював далі Іван Труш, — підозрівати автора брошури, щоби він хотів понизити в наших очах особу покійного Куліша; навпаки, я переконаний, що він його хоче вивищити і то навіть у своїм власнім інтересі. Проф. Пулюй — маю підставу судити його так от хоч би з брошурки — належить до тих наших типових Streber'ів (кар'єристів — нім., авт.), що бажають можливо якнай-дешевшим способом перейти до вічності як національні велетні. До сеї цілі уживає він у нас загально знаних і загально прийнятих способів, якими є от наприклад листування з „великими людьми“. Папір дешевий, друк тепер не дорогий, канонізація отже сією дорогою не потягає за собою великих коштів. От пише він, приготавляючи другий сюрприз: „Листи Куліша, писані того часу до мене, збереглись майже всі і будуть свого часу видрукувані“. Згадані листи, мабуть, не будуть мати найменшого інтересу для ширшого загалу, як, наприклад, дуже інтесна переписка між пок. Драгомановим і д-ром Окуневським — менше про таку дрібницю, тут ходить про зазначення „тісних связей“, які лучили кореспондента з „великим чоловіком“. Читач таких листів може дрімати або здвигати раменами, але все ж таки зістане йому в пам'яті така оцінка патріота: „Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями — німецьким і слов'янським, і дасть Бог, що матимете величну роль на слов'яно-німецькому дивозорі...“ Ото родійський колос. Так пише Куліш до д. Пулюя. Такі слова щось значать і підносять чоловіка високо в очах земляків. Правда, стрічаються і неприємні місця в листах великих людей, натяки на якісь прикрі обставини, трошки компрометуючі факти — але тоді робиться ужиток зі сили огня і пишеться: тут наша кореспонденція урвалася, або ліпше: листи загубились”.

Мету брошури І. Пулюя Іван Труш пояснює наступним чином: „Отак д. Пулюй, поставивши Куліша на високі паперові котурни, сам причепився до нього і так зачалася вандрівка тією самою дорогою, якою от ще недавно пробував Павлик „перешварцуватися“ контрабандою під полою Драгоманова до вічності, так же до віковичної слави, і от-от в хвилі, коли прийшлося переступати поріг — з'явився і тут Франко, не патріот, а негативний дух, і почав свою деструктивну роботу, почавши від критикування творів Куліша і його спосібностей. Геніальність Куліша зістала тяжко заатакована... Треба Франка усунути з дороги, здискредитувавши його. Професор Пулюй забрався нищити Франка з філологічного боку, і се йому як знаменитому електротехнікові капітально удалося. Але що широкий загал розуміє з філології? Його треба знищити з національного боку і показати народові, який він не патріот! Д. Пулюєві впав на гадку оригінальний план здемаскування Франка,

переведений уже перед кількома роками редакцією „Діла”: розібрати критично зі свого патріотичного становища його передмову до „Obrazków galicyjskich” з р. 1897 на тему Nie Kocham Rusi. Майже цілу передмову передрукував д. Пулюй, додавши до уступів купу недотепних глупих заміток. Він дорікає Франкові за брак любові до української історії, території і української, головню „галицько-руської” інтелігенції. Як чоловік, що їсть суниці зі сметаною, кепкує собі з усіх, що так смачної страви не можуть поликати, не маючи поняття, що є такі організми, які й запаху суниць знести не можуть, а при найменшій зусиллю смакувати в такому смаколикові дістають прищі на лиці; так кепкує собі і добродій Пулюй з Франка, що не може любити святої Русі чи Русинів, не знаючи, що се залежить від його психічного устрою, його образования і морального стану. Добродій електротехнік, мабуть, ніколи про се не думав, що любов не праця, не творчість, отже, й не заслуга, а приємний психічний стан, скажімо просто: приємність собі, задля якої д. Пулюй так високо свою особу ставить, а задля браку її дивиться так згори на Франка і взиває до юрби: *conspruez* Франко!

Професор-капіталіст, може, й не догадується, що його патріотичні почування, яким він віддавався по вечері, „віддихаючи” в садку мотронівського хутора, плили в супокою, браку журби про завтра і правильного травлення його жолудка, а записує їх собі як практичний чоловік під рубрику „патріотизм”. Д. Пулюй не хоче знати про се, що Франко, гаруючи в безперервній тяжкій праці, живучи дуже неупорядкованим життям, ніколи таких високопатріотичних станів переживати не може, або про се, що спокійний „віддих” на Україні у приятеля десь в якомусь мотронівському хуторі для нього може бути лиш мрією, бо російський жандарм зараз у Волочиськах приступить до нього з пропозицією: „Возвращайтесь въ Лембергъ, Вамъ въ Россію нельзя”.

На тверде переконання І. Труша, „брошура д. Пулюя надається до сатиричного журналу”, а, окрім того, може стати в один ряд з такими „шедеврами”, як „історія української літератури” Й. Застирця, „Малоруска народна мельодика” П. Бажанського та книжка про 30-літній ювілей М. Павлика...

Думка І. Труша про „шедеври” літературного доробку того часу співпадає з думками Івана Франка. Зокрема, Франко різко висловлювався про „Підручну історію руської літератури від найдавніших до найновіших часів” Й. Застирця, видану накладом автора у Львові 1902 року.

„Автор, — писав Іван Франко в рецензії, опублікованій у ЛНВ 1902 року (т. XVII, ч. III, с. 33-34), — учитель руської мови і літератури в

гімназії в Бережанах, видав свою книжечку не для того, щоб зарадити бракові короткого огляду нашого письменства, призначеного для молодіжі (такі огляди, далеко ліпші, ніж сей, знаходяться при читанках О. Барвінського), а мабуть, єдино в тій цілі, щоб задокументувати, як мало руської мови і літератури вміють тепер деякі гімназійні вчителі сього предмету. Книжка о. Застирця і з погляду язика, і з погляду знання літератури се правдивий скандал, неможлива галіматація всяких деталей, перекручень, помилок та непорозумінь без будь-якої здорової думки, без сліду критичного суду. Д-р Цурат, присвятивши її розборіві кілька фейлетонів „Діла“, зробив їй забагато честі, хоч і закінчив свій розбір радою авторові книжечку спалити а сісти писати нову. Я поправив би другу часть сеї ради: авторові треба сісти і вчитися, вчитися від елементарних початків, від того, що умів, перечитавши чужу працю, переповісти її своїми словами, не перекрутивши і не сфальшувавши. В деталі не буду вдаватися, бо приходилось би корегувати майже кожную сторінку, не говорячи вже про план цілості, що свідчить про повний брак обдумання”.

Далі Франко спростовує деякі факти своєї біографії, які, проте, продовжують жити. „Запитаю лише отця автора, — писав Іван Франко, — звідки він про мене самого зачерпнув такі біографічні деталі, про які я ніколи не чував, як прим., що я в Ясениці „служив до служби божої“, що я „в 1876 р. при нагоді з їзду членів Общества Качковського на руїнах Галича звеличав сей з їзд гарним стихотвором (О. Застирець покликається тут на „Історію літератури“ О. Огоновського, та, своїм звичаєм, перекручує свій оригінал. З їзд Общества Качковського в Галичі відбувся 1874 р., і я не був на нім, та й вірш мій із 1876 р. п. з. „Схід сонця“ не має з тим з їздом нічого спільного), що я перекладав повісті Шатріана? Чи се все тільки кепські жарти, чи була в тім яка тенденція?”

Рецензію на працю Порфирія Бажанського „Руська народна музикальна гармонія“, що вийшла 1900 року у Львові, Іван Франко опублікував у ЛНВ 1900 року (кн. 11, с. 123-124) за підписом „Нефаховий“. Обминаючи музичну сторону видання, Франко буквально розгромив мову та зміст книжки.

Радикальна позиція „Артистичного вісника“, зокрема його редактора І. Труша, призвела до того, що ряд статей, які мали полемічний характер, Іван Франко виносить саме на сторінки цього органу, обминаючи інші, в тому числі й „Літературно-науковий вісник“. Показовою в цьому сенсі є його стаття „Думка профана на музикальні теми“, опублікована у п'ятому випуску „Артистичного вісника“. Спровокувала її написання

стаття Н. Вахнянина про Д. Бортнянського та Д. Палестріну „Два реформатори церковного співу”.

„Та все-таки найважливішого, чого я ждав від неї, — писав Франко стосовно цієї статті, — я в ній не вичитав. Бортнянський був українець — чим же зв'язана його музика з Україною? Що свого, українського, вніс він у ті західні, італійські форми, перейняті ним від венецьких та римських маєстрів? Д. Вахнянин цитує дві характеристики композицій Бортнянського: одну А. Ф. Львова, яка мені видається досить фразеологічною, не дає ніякого поняття про характер музики Бортнянського і говорить більше про те, що властиво він зробив, а друга Берліоза, від якого годі було й ждати підхоплення національної фізіономії Бортнянського.

Наскільки мені відомі композиції Бортнянського (тут, очевидно, я можу дуже помилятися, бо знаю їх дуже мало), то в його музиці дуже мало національної закраски. Хіба, може, його замилування до мінорних тонацій, ота безмежна меланхолія, що рине особливо з його покутних псалмів, — хіба се відгуки української душі та української народної пісні? І тут він, здається, стоїть у суперечності з італійською церковною музикою, що любується в Майорових (Dur) тонаціях. Зрештою, щодо композиційної техніки Бортнянський наскрізь західник і порвав усякі зв'язки з церковною музикою східної церкви і спеціально з тою її відміною, яка протягом XVI-XVII віків витворилася була по українських містах і селах.

Піду ще далі і скажу, що Бортнянський порвав також і з духом східної церкви взагалі. Його композиції — релігійні, пройняті глибоким релігійним духом і гідно можуть стояти обік найкращих західних композицій на органи та оркестри, але вони зовсім не церковні, не відповідні духові східної церкви”.

Свою думку „профан” Іван Франко підтверджував наступним чином: „Кілька уваг вияснять сю думку. В західній церкві панування латинської мови в богослужінні серед варварських, кельтських та германських народів здавна утвердило прірву між самим актом богослужіння і вірною громадою, присутньою в церкві. Не розуміючи мови молитов і респонзорій, вірна громада не могла слідити за ходом літургійної драми, і для того здавна придумували різні способи, чим би зайняти їх слух. Се була причина заведення органів і інструментальної музики в костюлах. Резигнуючи з піднесення ума громади до слідження за літургією, латинська церков силкується при помочі органів і музики збудувати загальний хоч і не ясний релігійний настрій у своєї громади.

Грецька церков, а далі її слов'янські та орієнтальні парості пішли іншим шляхом. Допускаючи національні язики до богослужіння, скрашу-

ючи його текст виривками та канонами чільних поетів, вона силкується зробити хід богослужіння доступним усій громаді. І всю громаду кличе до участі в богослужінні, заставляє виспівувати респонзорії і ширші пісні („Святий боже”, „Єдинородний сине”, „Іже херувими” і т. ін.). Відповідно до цього характеру нашого богослужіння мусять і ті церковні пісні мати якнайпростіші хоральні мелодії, щоб уся громада, по слуху, з невеличким засобом пам'яті могла повторяти їх. У нашій церкві громада вірних мовчить лише тоді, коли чути голос священника, зрештою повинна все співати. А композиції Бортнянського на сю потребу нашої церкви не звертають ніякої уваги. Се твори наскрізь штучні, концерти, а не хорали, твори, в яких слова аж надто часто в хроматизмі голосів губляться і тонуть для слуху і визначаються хіба в солях. Слухаючи їх, уся громада, не належна до хору співаків, мусить мовчати — зовсім навпаки духові нашої церкви”.

Думка, яку виповість Франко нижче, для тодішнього суспільства видалась цілком крамольною, адже культ Д. Бортнянського в Галичині запровадив сам митрополит Іван Снігурський, який при Перемишльській капітулі спеціально організував хор, у репертуарі якого були твори Д. Бортнянського, і з тим хором робив канонічні візитації по селах, прищеплюючи таким способом смак до Бортнянського в Галичині. Що подобалось у Перемишлі — мало подобатись і навколо Перемишля.

„І тут я дійшов до головного, — писав І. Франко, — що мені лежить на серці. Спеціально у нас в Галичині Бортнянський зробився злим демоном нашої музики. Він заслонив собою нашим композиторам увесь світ, відучив їх чути голос природи, зашпунтував їх вуха на чари нашої народної пісні, накинув усій нашій музиці шаблонний ненаціональний і неприродний характер. Кожного постороннього знавця — будь він Ніщинський чи Лисенко — вражає се від першого разу. Я мав нагоду прислухуватися, як наші наймолодші композитори, навіть такі талановиті, як Остап Нижанківський і Філарет Колесса, надармо силкуються вибитися з-під фатального впливу Бортнянського. І для того я закінчив би свої уваги голосним окриком — бажалось би, щоб в інтересі розвою нашої музики його повторили зі мною якнайширші круги „Боянів” і композиторів: „Los von Bortnianskij!”, тобто „Геть від Бортнянського!”

Полеміка стосовно національного в музиці невдовзі охопила і музикознавців, виконавців та композиторів. Устами Станіслава Людкевича Д. Бортнянський був визнаний глибоко національним композитором. Він визнав хибним і лозунг Франка і замінив його на інший: „Назад до Бортнянського!”...

У сьомому та восьмому випусках „Артистичного вісника” Франко друкує статтю „Наша театральна мізерія”, яка підводила підсумки суперечок навколо будови „Руською бесідою” будинку для українського театру.

Питання про доцільність будови такого театру та темних справ навколо пожертвувань на нього підняв у статті „Що ж далі” М. Грушевський, який радив зібрані гроші обернути на будівництво гімназії (т. XXIX, кн. 1, ЛНВ). Ця стаття спровокувала появу в пресі „Заяви” ентузіастів будови театру. Вона була опублікована в багатьох часописах, в тому числі й „Діла” (№ 7, 1905 рік). У ній пропозиція М. Грушевського була названа „покірливою загальною народній справі”.

В обороні М. Грушевського на сторінках ЛНВ (т. XXII, кн. 2, с. 122-132) зі статтею „Львівський театр і народна честь” виступив Іван Франко. Він висловив думку, що будівництво театру у Львові, де є якнайменше українців, які не в стані будуть підтримувати театр, є справою ризикованою, скоріше ефемерною, а ніякою не справою „народної честі”, як це представляють ті, що підписали цю заяву.

Згадані статті ще більше напружили атмосферу. Проти М. Грушевського та І. Франка піднялася ціла кампанія, внаслідок якої вони були змушені вийти з комітету будови театру, до якого належали. М. Грушевський був вимушений знову виступити на сторінках ЛНВ (кн. 3 за березень). У статті „В справі руських шкіл і руського театру” він відкрито назвав будову театру авантюрною справою, вигідною купці „патріотів”. У цьому ж номері виступив і Франко зі статтею „Замість дискусій — цвітки полеміки”, в якій детально проаналізував полеміку на сторінках галицької преси стосовно цього питання. Зокрема, була згадана стаття К. Левицького „Борба за народний театр”, опублікована на сторінках „Діла” (№ 30, 1905 р.), в якій автор називає статтю І. Франка „Львівський театр і народна честь” „бомбою проти народного театру”. Іван Франко зі звичайною йому прискіпливістю оповідає історію виникнення гадки про руський театр та розвінчує ефемерні надії на його будову й утримання без допомоги держави — лише з народних складок.

Обурення з приводу статей М. Грушевського та І. Франка зайшло так далеко, що О. Борковський навіть поставив питання про сенс існування Наукового товариства імені Шевченка, оскільки воно також тримається на народних датках.

І. Франко на це зреагував так: „Щоб не бракувало ніякого тону в тім концерті, відізався й дир. Борковський у ч. 35 „Діла” і „пустив віща” на цілий фейлетон. Держачися народної приказки: „Забив ти

мою маму, заб'ю я твою свиню" він задає собі питання: чи треба нам наукового товариства? Щоб відповісти як слід на це питання, він бере до помочи Льва Толстого, який у однім своїм трактаті доказує, що люди науки і штуки — дармоїди, які служать „панам, багачам, таким самим як і вони дармоїдам, що живуть з праці робучого народу, а тільки не тому народові". Правда, Л. Толстой те саме говорить і про інженерів, зоологів, техніків, лікарів, музикантів і взагалі вважав культурний поділ праці чортівською видумкою. Правда, він своїми словами висік самого себе за свою 50-літню літературну працю і висік дир. Борковського, що 40 літ плекав науку. Та проте дир. Борковському дуже імпонують ті погляди „славного російського мислителя" і він кінчить виписки з нього ось яким „віщом": „Як не глядіти на ті мудрування, чи згоджуватися з ними цілком, чи лише в часті і з застереженнями, чи цілком ні, — все ж таки признати треба, що вони коли не ліпші, то нітрохи не гірші від виводів, якими д-р Франко хоче виказати, що нам театру не треба, що театр навіть погана, шкідлива річ. Воно б то по правді і сокира — річ погана, бо не один уже сокирою провалив другому голову! Та на такий лад не треба би нам не то театру, а й наукового товариства з його апокрифами і всякими -логіями та -графіяма, ні товариства любителів літератури, науки і штуки, ні вистави образів. А був би за такою гадкою ще й авторитет Толстого; бо хоч д-р Франко вдався у нас чоловік не абиякий розумний і вчений, то й Толстой не дурний собі дідусь".

Біда лише те, що дир. Борковський кепський гуморист, бо його „віщ" на віщ не смішний, а на поважну річ не поважний. Бо раз те, що Франко не говорив против театру взагалі, отже аналогії між його статтею і висновками Толстого нема аніякісінької. А друге те, що й між Науковим Товариством ім. Шевченка і підприємством театральним також аналогій дуже не багато. Наукове товариство виросло і стоїть по часті запомогою з публічних фондів, із яких у далеко більшій мірі черпають інші подібні організації і в яких піддержуванню новою державою бачить одну з рацій свого існування, а в далеко більшій мірі працею своїх членів і функціонерів; воно ніколи не пускалося на всенародну жебранину і не ставило успіху тої жебранини пунктом народної честі. Щодо вартості його праці навіть для простого робучого народу у нас із дир. Борковським не повинно б бути двох думок, коли б дир. Борковський забув на хвилю про своє „віщмахерство", а пригадав собі, що й він 40 літ був учителем і працював у фаху „розвивання духу", що є так само важним чинником у людським розвою, як і тіло. Чи може дир. Борковський не чув ніколи того гарного афоризму, що голод тіла чоловік може стерпіти, а голоду духу не може?

А щодо Наук. Тов. ім. Шевченка, то дир. Борковський не потребував ходити аж до Толстого по науку. Вистарчило б йому пригадати собі той блаженний стан, у яким він і йому подібні патріоти держали се товариство до 1892 року. Тихі зітхання за таким ідилічним станом чуємо вже не від нині і не від першого дир. Борковського. Ми бачили вже й проби здійснення тих бажань і не виключено також, що такі проби повторяться і в недалекій будущині. Можливо, що „реформи” товариства увінчаються нарешті й пожаданим успіхом. Історія оцінить, на скільки ті бажання й заходи патріотичні і розумні”.

Франкова стаття викликала цілий скандал, який і привів до цілковитого розриву автора з багатьма тодішніми діячами...

Дискусія набирала щораз більших обертів. Квітневий номер (т. XXX) ЛНВ дав можливість вповістися з цього питання всім, хто хотів сказати слово про доцільність будови руського театру. Першим узяв слово Іван Франко статтею „Кілька слів про будову чеських театрів”, де привів вражаючу цифру: на „Народне дівало” протягом одного місяця чехи зібрали 2 000 000 корон. Зібрані в Галичині гроші — 300 000 корон — не йдуть у ніяке порівняння.

Ображеним на Івана Франка почувся і його товариш Євген Олесницький, посол до сейму, який заявив, що навіть без народних даток побудує театр, примусивши бюджетну комісію сейму виділити гроші на новобудову. „Ну хіба це моя біда, — писав у статті „Кілька слів фактичного спростування”, друкованій у цьому ж номері ЛНВ, Є. Олесницький, — що сейм відхилив моє клопотання”.

Публікацію цього „спростування” в ЛНВ прокоментував Іван Франко, спростувавши в свою чергу контраргументи Є. Олесницького і В. Шухевича...

Крапку в суперечці поставила стаття Ст. Чарнецького „Дещо про теперішній стан галицько-руського театру”, в якій автор на основі зібраних ним беззаперечних фактів авторитетно заявив, що при теперішньому стані речей „театр засуджено на повзання по низинах гешефтьярської спекуляції”. Стаття Ст. Чарнецького була опублікована в квітневому номері ЛНВ, і ображений директор театру М. Губчак виточив редакторові ЛНВ В. Гнатюку судовий процес, який відбувся 11 липня 1905 року і закінчився повним виправданням В. Гнатюка. Очевидно, не бажаючи й надалі вплутувати ЛНВ у дискусію, Іван Франко свою статтю „Наша театральна мізерія” опублікував у сьомому-восьмому (липень, серпень) випуску „Артистичного вісника”.

„Певно, — писав Іван Франко у статті, — якби виділ „Руської бесіди” хоч трохи серйозно розумів свою задачу опікуна руської сцени

в Галичині, то був би дав п. Губчакові те, що німець називає *gemessene Marschroute* (вимірний маршрут — авт.), був би контрактом обмежив його компетенцію на адміністративні справи. Виділ цього не зробив і поставив п. Губчака необмеженим паном руської сцени і руських артистів, дозволив йому проститувати руську сцену за границями Галичини, в Росії, та заставляти руських артистів до лакейських послуг російським генералам та польським панам, дозволив йому визискувати тих артистів і поводитися з ними, як з худобою, дозволив йому без спеціальних уповноважень шастатися по Росії та Німеччині як репрезентантові руської штуки та виступати як такому на всенародних українських святах і в додатку мав ще сумління, сам дуже добре знаючи дійсний стан речей, предложити загальним зборам „Руської бесіди” до ухвали прилюдне признання для заслуг п. Губчака”.

Правда виявилася на боці Івана Франка. „Аж тепер по процесі, — писав він, — ширша громада мала можливість переконатися доочно, що криється за кулісами того нашого „національного храму”. Справа була тим важніша, що наша преса і манери „Руської бесіди” отсе вже два роки б'ють у великий барабан, зогріваючи Русь до нового національного подвигу, до здвигнення свого власного постійного театру у Львові. Процес п. Губчака, який скінчився одностайним оправданням оскарженого д. Гнатюка, повинен би отворити очі руській суспільності на те, що поза особою п. Губчака тут ходить о далеко важнішу річ. П. Губчак учора був директором руського театру, сьогодні вже не є, але те, що уможливило йому цей експеримент і що уможливорює повторення подібних експериментів, не минулося. Адже ж ті самі руки, що висаджували п. Губчака і йому подібних на те становище, знаходяться тепер коло будівництва нового храму, до якого перенесеться, певно, старе божище — шлендріян та легкодушність. Ось що варто би тямити руській публіці, ось чому варто би запобігти”.

Дискусія відняла й останнього товариша — Євгена Олесницького.

26 квітня 1905 року минав рівно рік, як не стало Ярослава Рошкевича. Був цісарсько-королівським комісаром поліції у Бродях...

Розділ IX

ПЕРЕД „МОЙСЕЄМ”

20 липня 1905 року Іван Франко закінчив писати пролог до „Мойсея” — своєї останньої поеми:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і запряг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоти, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твоєму іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задарма в пісні твоїй лється туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу Духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхенну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, -
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твоїй будущині задаток, слізьми злитий,
Твоєму генію мій скромний дар весільний.

Поєму було закінчено раніше. „Випадковим способом, — напише Михайло Мочульський у спогадах, опублікованих у його книзі „Іван Франко. Студії та спогади”, що вийшла у Львові 1938 року, — постав славний пролог до Франкового „Мойсея”. Я був з поетом у друкарні

саме тоді, коли кінчався друк „Мойсея”. Зажурений управитель друкарні К. Беднарський показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати вступне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: „Добре, добре, я щось напишу і принесу”. І приніс на другий день відомий пролог”.

Вступне слово Франко напише до другого видання поеми, яке вийде в 1913 році...

У липневій книзі „Літературно-наукового вісника” (т. III) за 1905 рік був надрукований один із розділів твору під назвою „Притча про терен”.

... Прийшли дерева до гадки обрати собі короля:

„...Щоб і захист нам з нього, і честь,
І надія, й підмога,
Щоб і пан він наш був, і слуга,
І мета, і дорога”.

(У поемі це п'ята глава...)

Ні кедр, ні пальма, ні божа рожка, ні дуб, ні береза не погодилися на царювання... Ніхто не хотів бути водночас і паном і слугою.

І тоді звернулися до терна...

Мовив терен: „Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Я ні станом високий, як кедр,
Ні, як пальма, вродливий,
І не буду, як дуб, самолюб,
Як береза, тужливий.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж буайте до неба.

Боронитиму вступу до вас
Спижевими шпичками
І скрашатиму всі пустирі
Молочними квітками.

І служитиму зайцю гніздом,
Пристановищем птаху,
Щоб росли на все краще, а я
Буду гинуть на шляху”.

Чомусь саме цю, а не іншу притчу подав до друку першою...

Тільки вереснева книжка „Літературно-наукового вісника” за 1905 рік (т. XXXI) у розділі „Хроніка і бібліографія” на сторінці 210 повідомила про вихід поеми окремим виданням: „Іван Франко. Мойсей. Поема. Львів, 1905. Накладом автора з друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Сторінок 104, 8°. Ціна 1. 60 кор.”. Всього чотири рядочки інформації. Жодних коментарів.

Книжка була надрукована одночасно зі збіркою новел та нарисів Ольги Кобилянської „До світа”, збірками поезій Богдана Лепкого „З глибин душі” та „Над рікою”.

У Києві тоді ж вийшло третє видання „Повістей і оповідань” І. Нечуя-Левицького („Старосвітські батюшки і матушки”, „Бурлачка”). В Одесі появилися „пісні, думи та мрії” Галини Комарової „Починок”; у Києві з типографії Петра Барського вийшли 5 театральних п’єс „на малоросійськом язике”, драма А. Кириченка „Люды”; в Москві з типографії І. Д. Ситіна — збірник „сміховинок, брехеньок, видумок, приказок, поговорок, пісень та дечого иншого з побуту козаків Чорноморського війська”, „Торбына смиху та лишок реготу Олександра Півня”, його ж „Чорноморськи витребеньки” та „Сім кор. брехеньок”.

Над поемою Іван Франко працював протягом січня-липня 1905 року, що й зазначив, публікуючи твір.

У листі до Сергія Єфремова, писаного 26 січня 1905 року, нема навіть натяку на роботу над „Мойсеєм”. „Дорогий товаришу, — писав тоді. — Ваша звістка про друк моїх бориславських оповідань цікавить мене: що Ви дали до того томика? Чи лише те, що було в збірці „Полуйка”, чи й ще що? Не давайте „Воа constrictor”, бо я переробляю його зовсім наново. Коли треба, то дайте „Мільйонера”, що був у „Киевской старине”, а потім у „Зорі”.

Що чувати зі збіркою віршів Самійленка? Ми чули, що там цензура почеркала сильно. У нас є охота видати їх в комплекті. Чи не могли б ми одержати від Вас тих віршів, які не ввійдуть у Ваше видання, а не були ще друковані в Галичині? У мене є також збілочка автографів Самійленка, зладжених ним для друку ще перед виданням його збірки в Києві.

Здоровлю Вас сердечно. Ваш Ів. Франко”.

„Бориславські оповідання” вийдуть улітку 1905 року. До них увійдуть „Ріпник”, „Навернений грішник”, „Яць Зелепуга”, „Полуйка” та „Вівчар”. Переробка повісті „*Voas constrictor*” затягнулася на довше. Це була справді докорінна переробка. Окремою книжкою повість вийшла тільки 1907 року накладом Українсько-руської видавничої спілки.

Франка турбувала доля збірки В. Самійленка, бо знав, що видати її в Києві буде неможливо. Тому власною рукою переписував із різних джерел вірші В. Самійленка, аби видати збірку в Галичині. Ця збірка вийде тільки 1907 року під назвою „Україні” накладом Українсько-руської видавничої спілки. Редактором її був Михайло Мочульський, автором переднього слова — Іван Франко, який хотів цією збіркою вшанувати 25-річчя літературної діяльності письменника. У Києві збірку готував С. Єфремов. Вона зі зрозумілих причин не вийшла.

Газета „Високий Замок” від 2 грудня 1997 року писала: „Після того, як західноукраїнські землі окупувала Польща, Народний дім у Львові, котрий було збудовано за народні гроші, передали москвофілам, а тому всі українські товариства та інституції, які колись містились в ньому, було вигнано, архіви їх захоплено і по-варварськи знищено. Знищенню підлягав і архів Українсько-руської видавничої спілки, створеної наприкінці 1898 року для видавництва української книжки. Зовсім випадково, проходячи в кімнати, де засідало тепер москвофільське „Общество им. М. Качковского”, Микола Чучвара зауважив гору паперів, що їх приготували для спалення. Це був архів видавництва. Зверху лежала розписка Володимира Гнатюка та Івана Франка Михайлові Грушевському в тому, що вони дістали від нього гонорар за опубліковані у Віснику свої твори. Під цією розпискою лежали папери, списані рукою Івана Франка. Схопив декілька і заховав під піджак. Більше не міг, бо виносили нову порцію.

Микола Чучвара був москвофілом, а тому признатися, що став свідком вандалізму, боявся. Москвофіли подібних речей не прощали. Тільки перед смертю признався, що має автографи Івана Франка, які врятував від знищення. Науковці на той час губились у здогадках, де міг пропасти такий величезний архів видавництва...

Врятовані рукописи 1983 року М. Чучвара передав на збереження племінникові, кандидатові геологічних наук, учневі Є. Лазаренка, старшому науковому співробітникові інституту геології та геохімії АН Миколі Ненчуку. В жовтні 1997 року він разом з дружиною Анною Сенік, доцентом кафедри біології Ветеринарної академії у Львові, та сином Тарасом Ненчуком, кандидатом фізичних наук, науковим працівником Львівського університету імені І. Франка, передали ці без-

цінні рукописи на збереження Львівському літературно-меморіальному музеєві Івана Франка”.

Це була найбільша колекція автографів Івана Франка, яка в останні тридцять років потрапила до музею. Вона відразу пролила світло на долю архіву Українсько-руської видавничої спілки, показала суть москвофільства, а опріч того, вияснила історію видання збірки В. Самійленка „Україні”, яка стала етапним явищем у нашій літературі.

Свою передмову до збірки „Україні” Іван Франко назвав „пробою характеристики”. Одночасно це і спогади, які стосуються другого приїзду Франка у Київ 1886 року та знайомства з „Сивеньким” — Володимиром Самійленком. Відтак Франко згадує 1887 рік, коли В. Самійленко прибув до Львова з київською молоддю, зокрема мандрівку в село Вовків до Дошлих, свояків Францішка Ржегоржа. „Він, — писав І. Франко у статті про В. Самійленка, — зовсім не „парнасист”, не шукає штучного супокою, не відокремлюється від суспільності й її течії, а тим менше не ворог тих течій. Він не проповідує праевангеліє, не голосить аскетичних „указів”, не затоплюється в містичних мріях і не запалюється хвилими модними доктринами. Він не декадент і не символіст, не модерніст і не консерватист, не революціонер і не реакціонер. Він поперед усього чоловік з ніжним людським почуттям, з вродженою і життям виробленою симпатією до всього бідного, покривдженого і зневаженого в природі й суспільності. При тим він українець, свідомий українець, усею душею відданий своїй країні і своєму народові — і се в Росії тип поки що свіжий, мало ще розповсюджений, тип, можна сказати, будущини. От тим-то він такий дорогий і любий кожному українському серцю, такий саморідний та національний — не штучний, а немов так готовий уже виріс із рідного ґрунту. Він живо відчуває всі зневаги і всі — на жаль, такі нечисленні — радощі рідного народу. Нема такої народної болячки, яка б не збудила відгуку в його серці, яка б у тим чудотворнім серці не скристалізувалася в ясну, чисту перлину — перлину правдивої поезії”.

Іван Франко захоплювався мовою творів Володимира Самійленка. „Не можу, — щиро зізнавався, — розстатися з Самійленком, не зазначивши ще одної його заслуги — ні, мабуть, вродженої його прикмети — його мови. Дев’ятнадцятий вік дав нам великих майстрів української мови, та майже у всіх їх чути було внутрішню боротьбу, зусилля письменника до виборення якогось спеціального язика. У Шевченка боровся мужик з інтелігентом, переживував шаблони поетичного стилю мужицьких пісень з обломками церковщини та з обломками цивілізованих понять. У Марка Вовчка, навпаки, інтелігент силкувався підладитися під му-

жицький говор, підсолоджуючи, підмальовуючи та афектуючи його. У Куліша жива мова боролася з доктринами про високий стиль і „староруську” мову. У Старицького інтелігент бореться з мужицькою мовою, силкується украсити її штучними клейнодами, нагинає, а іноді й насилує її на свої шаблони. Сліди такої мовної боротьби бачимо і у Кониського, і у Грінченка. У Самійленка їх не бачимо. Від першого свого виступу на літературнім полі він послугується мовою чистою, ясною, наскрізь народною і при тім наскрізь інтелігентною. Він не украшує і не насилує її, вона лється в нього як природне джерело. Він не афектує мужицького говору, не послугується для декорації стилю мужицькими приказками, а говорить попросту як інтелігент до інтелігента, певний, що засіб його рідної мови без ніяких натягань вистарчить йому до висловлення всіх ідей і всіх поривів душі. Мова його поезій — се один великий комплімент для майбутньої національної і літературної мови України, нехитба вказівка, куди мусить іти її розвій. І завважте: ця мова однаково зрозуміла, з однаковим залюбуванням читається над Сяном, Дніпром і Доном; вона вже тепер зв'язує вузлом співчуття та симпатії всі частини нашого народу. Ні про якого іншого сучасного українського письменника не можемо цього сказати”.

Не згадує Франко про „Мойсея” й у наступному листі до Сергія Єфремова. „Я тепер, — писав він 19 лютого, — у Спільці друкую другу збірку „На лоні природи” — речі, які тоді не були друковані окремо, а почасти нові”.

„Літературно-науковий вісник” за квітень 1905 року (т. XXX) інформував про вихід книжки „На лоні природи і інші оповідання”. Тут містились оповідання „На лоні природи”, „Микитичів дуб”, „Яндруси”, „Дриада”, „Щука”, „Odi profanus vulgus”, „Мавка”, „Під оборогом”, „Мій злочин”, „У столярні”, „Поєдинок”, „Поки рушить поїзд” та „Сойчине крило”.

В основу оповідання „Микитичів дуб” покладено реальний факт із дитинства Івана Франка. Твір був надрукований 1881 року в „Слов'янському альманасі”, котрий конфіскувала цензура, і оповідання „Микитичів дуб” не побачило світу. Оповідання „Яндруси” було опубліковане польською мовою. Таким чином у збірці з'явилося декілька нових прозових творів Івана Франка.

Поетичний доробок письменника 1905 року більш ніж скромний, якщо не рахувати поезії „Майстер Свирид”, написаної 26 квітня 1904, а опублікованої у № 1 педагогічного двотижневика „Промінь”, що виходив у Вашківцях, та „Січового маршу” („Гей, Січ іде”) в херсонському альманасі „З потоку життя”, укладеному М. Коцюбинським та

М. Чернявським. В альманасі „За красою”, виданому групою молодомузівців 1905 року на честь Ольги Кобилянської, Франко надрукував прекрасний вірш „Ф. Р.” („Дівчино, каменю дорогоцінний”). В одеському альманасі „Багаття” була опублікована поезія „Якби ти знав, як много важить слово...”, в якій звучать мотиви „Мойсея”:

Якби ти знав, як много важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює — якби ти знав оце!
Ти, певно б, поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сів би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одне сердите, згїрднее слівце,
Як чисті душі кривить, і поганить,
І троїть на весь вік, — якби ти знав оце!
Ти б злість свою, неначе пса гризького,
У найтемніший кут душі загнав,
Потїх не маючи та співчуття палкого,
Ти б хоч докором не ранив нікого, —
Якби ти знав!

Якби ти знав, як много горя криється
У масках радості, байдужості і тьми,
Як много лиць, за дня веселих, мється
До подушки горючими слізьми!
Ти б зір свій наострив любов'ю
І в морі сліз незримих поринав,
Їх гіркість власною змивав би кров'ю
І зрозумів весь жах в людському безголов'ї,
Якби ти знав!

Якби ти знав! Та се знання предавне,
Відчути треба, серцем зрозуміть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...
І іншим би тобі вказався світ.

Ти б серцем ріс. Між бур життя й тривоги
 Була б несхитна, ясна путь твоя.
 Як той, що в бурю йшов по гривах хвиль розлогих,
 Так ти б мовляв до всіх плачучих, скорбних, вбогих:
 Не бійтеся! Се я.

У листі до Сергія Єфремова від 19 лютого, тобто тоді, коли робота над „Мойсеєм” була в розпалі, Іван Франко зазначив ще одну деталь, яка не могла не позначитись на загальному настрої майбутньої поеми. „Щодо Вашої статті, — писав Іван Франко С. Єфремову, — то, на жаль, початок її не може йти до III книжки, бо вона вже заповнена і переповнена; між іншим я даю простору, мало не двоаркушеву статтю про Павлика, що буде, боюся, для многих великою несподіванкою. Та діла такі, що треба раз сказати про нього своє слово”.

Це слово визріло, коли в лютому вийшла книжка „Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874-1904)” зі статтями про нього, його ювілейною промовою, портретами рідні. Ювілей М. Павлика відбувся ще в листопаді минулого року і був, як опісля скаже Іван Франко, „немов оказом симпатії широких кругів нашої суспільності до особи й провідних ідей Павлика, а властиво, можна сказати, далеко більше до особи, ніж ідей”. У книжці було опубліковано до 180 адресів, листів, привітів. У Павликові бачили того, хто прислужився політичному й суспільному освідомленню українського народу, „сміливого і відважного борця за хлопську долю, а тим самим і за зміну теперішнього несправедливого устрою цілої суспільності”. Майже всі адреси і привіти однодушно підносили непохитність та характерність ювіляра, його невтомну працю, його самовідречення, мучеництво та витривалість, його „кристалъну” щирість та ревність, його безстрашність та сердечність. Його називали „емігрантом у своїм ріднім краю”, „в ряді всіх великих людей, в тому ряді, який починається Ісусом”. „Руська Бесіда” у Львові вшанувала в ювілярові „чоловіка і громадянина, котрий, бажаючи для мільйонів світла, правди і хліба, боровсь не тільки з ворогами народу, але і з своїми, завдаючи одним і другим і відбираючи від них тяжкі удари, що полишили по собі близни...”

Обіцяне С. Єфремову слово про ювіляра Іван Франко під назвою „Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки” надрукував у березневому номері „Літературно-наукового вісника” (т. XXIX, с. 160-186).

„Розуміється, — зазначив Іван Франко на початку статті, — від таких принагідних гратуляцій годі ждати ясних і широких ідей і брати їх

на критичну вагу. Найважливіше те, щоб вони були щирі і щоб не ставляли ювілята та його ідей у фальшивім світлі. Нехай і так, що найбільша часть привітів, присланих д. Павликови, подиктована справді щирою прихильністю до його особи й характеру; та що ідейний бік його праці знайшов у привітах так мало дійсного зрозуміння і відповідної оцінки, се також не вина гратулянтів, може й не самого ювілята; се вина загально слабої ідейності нашої суспільності, вина нашої преси, яка не постаралася вяснити відповідно та всесторонньо діяльність ювілята, його заслуги й його хиб, вина головно того комітету, що мав приготувати ювілей і властиво не підготовив нічого, бо не то що не видав, як наміряв ізразу, нового видання його творів, але навіть не зладив і не опублікував хоч би їх бібліографічного покажчика, не видав перед ювілеєм ані одної статті про нього, ані одного газетного фейлетону. А здається, се був його перший обов'язок, раз він знав, що діяльність д. Павлика як публіциста і політика не може бути так загально відома і не піддається такій легкій оцінці, як діяльність белетриста або вченого”.

Іван Франко зазначив також, що при таких ювілеях важливо, аби про ювіляра і його діяльність не творились хибні погляди і легенди, оперті на незнанні фактів та нерозумінні часу, в якому жив ювіляр. Такі легенди бувають тим шкідливіші, чим помітніше становище займав діяч серед громади і чим більший вплив мав на її життя. Вважав становище М. Павлика серед громади, особливо серед її молодших поколінь, настільки високим, що відчув обов'язок з'ясувати підстави того становища. „Може, покажеться, — писав, — що лишаяючи на боці всі пересадні епітети, давані йому авторами адрес та привітів, фігура М. Павлика для свого п'єдесталу зовсім не потребує ніяких легенд”.

„А таких легенд, — вважав, — не мало і в ювілейній книжці. Напушено їх поперед усього в відчиті д. Лозинського (с. 2-13), певно не навмисно, а тому, що багато деталей про діяльність д. Павлика автор сього ювілейного відчиту мусив брати на віру, з оповідань, забарвлених суб'єктивно, з традиції, що перейшла крізь призму партійності, а не мав змоги перевірити їх. Обов'язок мій, одного з сучасників і близьких свідків Павликової діяльності, висловити тут декілька уваг, що починаються, може, до прояснення правди”.

Далі, розбираючи кожний вислів М. Лозинського, автора статті про М. Павлика, промову самого ювіляра, Іван Франко дає чітке й правдиве висвітлення багатьох фактів біографії як М. Павлика, так і своєї. Варто зауважити, що стаття „Михайло Павлик” після публікації в ЛНВ більше ніде й ніколи не публікувалася. Франкові спростування надзвичайно важливі, особливо коли мова йде про перший арешт Івана

Франка та Михайла Павлика. Про цей період М. Лозинський у брошурі писав: „Були се загалом часи, коли ідея визволення народної, робочої маси з пут дотеперішньої економічної, політичної і духовної неволі була щойно занесена в Галичину, часи, коли за кожне слово, сказане в оброні робітницької кляси, за кожний прояв свобідної людської думки грозила тюрма; часи, коли весь загал став на поміч державним органам, аби в народі знищити нову, ненависну ідею свободи і добробуту для всіх дітей землі”.

„Читаючи ті слова, — заперечував Іван Франко, — всякий сторонній чоловік міг би подумати, що се було перед 1848 р. або бодай перед 1860-им роком у часи абсолютизму та патримоніального судівництва. Говорити таке про роки 1874-80 зовсім не до річи, бо ж тоді обов'язували ті самісінькі закони, що й тепер. Певно, обмеженість, ігнорація та тупоумність многих органів була тоді більша, почуття горожанської свободи і горожанських прав було менше розвинене, застій у політичних та соціальних поглядах великий, але до тої картини, яку малює д. Лозинський, було все-таки дуже далеко. Не забуваймо, що перед 1876 роком, тобто перед ерою наших арештовань, відбувся вже у Львові перший організований страйк друкарських складачів, видав Болеслав Лімановський свою книжку „Dwaј komuniści Morus i Campanella”, де містився просторий виклад соціалізму, вийшла польська переробка повісті Чернишевського „Что делать” під заголовком „Ludzie”, dokonana Поляком-українофілом Павлином Свенцицьким (на своїх руських писаннях він підписувався Павло Свій) вийшла і ходила з рук до рук анонімна книжка Idea, що подавала багатий засіб раціоналістичної критики в справах релігійних та суспільних. Ті писання друкувалися й продавалися в Галичині свобідно, а книжка Лімановського була навіть предложена філософічному факультетові львівського університету як докторська дисертація.

Так само нема ніякої підстави твердити, буцімто тоді весь загал, особливо весь український загал „став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову ідею”. На чім опер д. Лозинський таке своє твердження, не знаю, але зі свого боку згадаю тільки, що з яких 80-100 домашніх ревізій, які перевели власті у Русинів по всіх частях Галичини, зачавши від Рюшева, де трусили Вол. Навроцького, а кінчаючи в Сапогові, де трусили бідного вчителя Льва Василевича, ті власті не видобули ані однісінького документу проти нас, ані однісінького злого, денунціаторського чи в загалі неприхильного зізнання про нас. Переглядаючи акти нашого процесу перед розprawою 1878 р., я знаходив у них лиш одно-однісіньке не так денунціаторське, як просто

підле свідоцтво про нас, із власної ініціативи написане до львівського суду Поляком-дідичем із околиці Самбора Антоном Созанським, де сей польський патріот і автор кількох книжок (зрештою напівбожевільний), не знаючи зрештою особисто нікого із нас, пресерйозно радив судові повішати нас всіх для заспокоєння схвильованої опінії краю. Певна річ, руський загал був переляканий ревізіями і процесами, руське духовенство з причин легко зрозумілих не горнулося до нових ідей і деколи, хоч дуже наївно, ремонструвало проти них, але відси ще дуже далеко до того, щоб воно „не цуралося ніяких способів, аби вбити того духа” і т. д.

Так само в загальних рисах я мушу признати неправдивим те, що д. Лозинський говорить далі про долю „проповідників нової ідеї”, буцімто „поліційні переслідування, державна тюрма, патріотичні доноси, товариський бойкот, відбирання усіх джерел зарібку, — все те зіллялося в одну шалену оргію духів, темноти і неволі”. Щодо поліційних переслідувань, то крім можливого тайного надзору (можливого, кажу, бо фактично його на нас не задекретовано, а численні молоді гімназійні ученики, що відвідували нас, не мали за се зовсім ніяких урядових клопотів) та кількох домашніх ревізій, спричинених конфіскацями наших видань, я ні про які спеціальні переслідування не тямлю. Щодо державної тюрми, то про неї варто згадати дещо детальніше. Перший раз арештовано д. Павлика зовсім випадково, з нагоди арештування одного російського емігранта (Ястржембського), який жив у Павликовій квартирі, і суджено його за зносини з емігрантами — не тямлю докладно, під який параграф підведено його провини і яка вона мала бути. Другий раз його арештовано знов таки з нагоди арештування у Львові іншого емігранта, Поляка Котурницького (Борковського), у якого знайдено лист Драгоманова до когось із нас. Про сей процес і його юридичну недоречність говорив я дещо докладніше в своїй статті про О. Терлецького. Ідейним сей процес можна назвати хіба о стільки, що завдяки повному неучтву в суспільно-економічних справах тодішнього функціонера прокуратурії Зборовського (він кілька літ пізніше вмер на розм'якшення мозку) поняття соціалізму підтягнуто під австрійський параграф про тайні товариства на тій основі, що буцімто соціалісти всіх країв поступають згідно і визнають однакові погляди. Правда, д. Павлик потерпів зараз по тім процесі другий раз і то сильно, коли львівський суд присяглих признав його винуватим у пресовім процесі за Тетяну Ребенцуківу”.

Заперечив Іван Франко і той факт, що українці Галичини на них доносили. „Що москвофіли цуралися нас, — писав Франко з приводу „товариського” бойкоту, се натуральне, та й ми не шукали їх компанії.

Що старші народовці, особливо гімназійні вчителі, боялися сходитися з нами, се в тодішніх часах загального переполоху було не диво. Зрештою тут потерпів головню я, бо мене викинено з „Просвіти” і заборонено мені приходити до читальні „Руської Бесіди”; д. Павлик не належав до „Просвіти”, не ходив до „Бесіди”, значить, не відчув того бойкоту і стільки, як я. Зрештою за сей бойкот старших нас вповні і вдсятеро винагороджувала сердечна приязнь молодіжі, що від самої нашої розправи в марті 1878 р. почала горнутися до нас, пильно слідила за нашими працями, брала живу участь у дискусіях, що велися в нашій помешканню, і з нечисленними виїмками не споневірилася й досі світлим споминам тодішніх наших зносин”.

Чи варто, запитує Франко, серйозно сприймати слова про те, що внаслідок процесу було понівечено стільки молодих сил? „Та, — пояснював далі, — коли не числити Остапа Терлецького, що опинився по процесі 1878 р. в справді страшнім положенню, але про якого також не можна сказати, щоб та катастрофа знівечила його — о скільки тямлю, ніхто з тих, що по процесах мали зносини з нами, не потерпів через се; зносини з нами не пошкодили їм ані в урядовій кар’єрі, ані в осягненню становища серед громади. Та ні, потерпіли два люди, хоч і те потерпання годиться згадати радше для курйозу, як для чого іншого; на донос якогось питомця-москвофіла видалено з руської духовної семінарії двох питомців: Костя Паньківського і Кузьмовича з мотивуванням, що вони десь і колись мали сходитися на вулиці, „съ некїимъ индивидуумомъ рекомымъ Франкомъ”. Інтересно, що оба видалені були тоді д. Павликові й мені особисто зовсім незнайомі, так що й з тої пригоди ані тїнь докору не лежить на нашім сумлінню. Зрештою сумніваюся, щоб та пригода полишила у д. К. Паньківського, що не захотів уже більше звертати до семінарії, яке почуття жалю; д. Кузьмовичу вона не перешкодила по році вернути до семінарії, висвятитися і зробитися дуже побожним священиком”.

Процес не позбавив нікого заробітку, бо М. Павлик його й не шукав. Зрештою, того заробку, крім приватних лекцій, не було на той час. Єдиний український часопис „Правда” співробітникам платив мізерію. „Правда” нікого не бойкотувала, бо надрукувала Франків переклад нарису про бурсаків Пом’яловського та оповідання „Оловець”. „Польські республіканці” — книгарі Бартошевич і Бернацький — за гонорар друкували нариси Івана Франка, що опісля склали основу збірки „Рутенці”. М. Павлик, як твердить Франко, і не думав шукати заробітків.

Вніс суттєві корективи Іван Франко і у свідчення про участь М. Павлика у виданнях „Громадський друг”, „Дзвін” та „Молот”, які

були одним і тим самим виданням, тільки під різними назвами. „Усі ті публікації були в недуже великій часті плодом праці д. Павлика, хоча він фігурував як її видавець і редактор”, — скаже Іван Франко про збірку „Молот”. Заперечував Іван Франко й думку про те, що видання „Громадського друга” було неможливим через цензуру.

„Цензурні умови 1878 р., — пояснював Франко, — були більше-менше такі самі, як сьогодні, і для того, говорячи про неможливість якогось видання, треба завсігди ближче пояснити її. Видання виходило, і кожний його номер, не виключаючи й великої збірки „Молот” (стор. 301 і далі по змісту екземпляра, більше 10 аркушів друку), був конфіскований. Що про се казати? Очевидно, треба би запитати, за що конфісковано ті номери? Отже, скажу коротко: що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане. Отже, не був конфіскований переклад Шефле „Суть соціалізму” ані Лонге „Робітницьке питання”, не підпали конфіскаті статті Софрона Крутя, не підпали конфіскаті численні дописи (Вісті з Галичини), де уперве розкривано і фактами ілюстровано економічне і соціальне життя народу, особливо інтересні дописи д-ра Андрія Коса (Н. С.) з Комарна; не були конфісковані літературні критики, дописи з України і т. і. Підпали конфіскаті всі три повісті д. Павлика та численні уступи тих писань його й інших, де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша „Про Наума Безумовича” та сильно антимілітаристична „Пісня про рекрутське життя” селянина Романа Гудзмана, передана мені пок. Львом Василівичем), та моє оповіданнячко „Моя стріча з Олексою” за виклад соціалізму селянам. Коротше кажучи, конфісковано все, що мало більше публіцистичний характер і говорене було занадто необережно і що *mutalis mutandis* конфісковано би й тепер. Значить, видання в головній своїй суті було зовсім можливе і могло б було мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400-500 пренумератів, якби на його чолі стояв обережний і з пресовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видання на власну руку (коли я вийшов із в’язниці, річ була вже постановлена) взявся до нього, скажу сумлінно, зовсім непідготований, своєю легко-мисністю в трактуванні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких речах Остапа Терлецького, і тому вів діло, так сказати, на пропале, ає силкуючись зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні”.

Іван Франко також спростував те, що „Громадський друг” виходив за гроші українців, згадавши про допомогу М. Драгоманова, який разом з В. Антоновичем дістав тоді Уварівську премію за видання істо-

ричних пісень українського народу. „Надто Драгоманов, — свідчив Франко, — прислав д. Павликові з Женеви щомісяця певну квоту на удержання. На видання „Дзвона” дістали ми надто 50 гульд. від польського соціаліста з Варшави Мендельсона, що пробував тоді у Львові, а то з такого титулу, що перехований у його квартирі запас 2 н-ру Гром. Друга, захований від конфіскації, при якійсь ревізії був знайдений і забраний поліцією. Чи і які гроші понадто діставав відки д. Павлик, я не знаю; знаю лише, що аж до його від'їзду до Женеви я жив із ним разом на його квартирі й їжі, за що й присвячував усю свою працю редагуванню та коригуванню нашого спільного видання”.

Вніс ясність Іван Франко і в судовий процес за оповідання „Ребенщукова Тетяна”. „Процес д. Павлика за Тетяну Ребенщукову, — писав він, — свого часу справді зробив був невеличку сенсацію у Львові. Се була незвичайна поява: судді присяглі (бо процес був пресовий і як такий належав до суддів присяглих) признали журналіста винуватим! Се у Львові велика рідкість. А друга рідкість — дістати за пресовий делікт 6 місяців арешту. Як наочний свідок того процесу скажу одверто, що виною тут була не Тетяна Ребенщукова, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайне чудна і незручна його оборона. Чудна і незручна не в тім значінню, буцімто д. Павлик не вмів викручуватися, не хотів ховати своїх поглядів і переконань, але чудна і незручна власне тим, що висловлював погляди крайне наївні, що не мали нічого спільного ані з соціалізмом, ані з емансипаційним рухом новочасного жіноцтва, а тільки давали сумне свідоцтво розумінню їх у д. Павлика.

Діло було таке: один з персонажів повісті, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловлює погляд, що було б ліпше, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а „парувалися як птахи”. За сей уступ книжку сконфісковано і се був один з головних пунктів оскарження. Розуміється само собою, що сей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жадним крутієм ані вибрікуванням, а просто подаючи його як погляд наївного селянина та ще й Гуцула, приведений у повісті для характеристики людей і ситуації. Але яке ж було зачудування всіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім інакше і зсолідаризувався з сим поглядом. Він признав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтрактувати себе обоюдно на три роки. І коли д. Павлик і з огляду на сю розправу говорить у своїй ювілейній промові, що „перед судом не то що не відрікався своїх переконань і вчинків, але й боронив їх доказуючи, що се мені вільно навіть по теперішнім австрійським законам”, то мушу сказати, що спеціально

того погляду на пташачу форму подружжя д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб „на короткий термін” викликав у суді загальний сміх. І повторяю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки отсей його власний нічим не мотивований погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих”.

Не погоджувався Франко і з думкою М. Лозинського про діяльність М. Павлика у той час, коли він, не маючи наміру сидіти в тюрмі, в 1879 році виїхав у Женеву до М. Драгоманова, але згодом повернувся додому і таки відсидів шість місяців за „Ребенщуківу Тетяну”. Так Павлику була замкнена дорога до урядової служби, але він і не пробував ніколи на неї ступити. „Що одначе йому була замкнена дорога „до зарібку між своїми”, се рішуча неправда, — твердив далі Франко. — Остап Терлецький через процес 1878 р. потерпів певно далеко більше, ніж Павлик, бо стратив уже готову посаду, був старший за нас і надто був хворий на епілепсію, а проте знайшов у собі настільки сили волі, що маючи укінчену філософію і бачачи перед собою замкнену урядову кар’єру, переписався на права, тяжко бідуючи скінчив їх і таки знайшов собі постійний заробіток. Не можна сказати й так, щоб тодішні Русини так дуже цуралися Павлика, але все треба тямити, що заробітки, а ще до того літературні заробітки, одинокі, на які міг і хотів числити д. Павлик, були тоді серед Русинів дуже скупі. Я редагував та коригував „Зорю” в 1883 і 1884 роках за плату 20 гульд. на місяць, а по смерті Вол. Барвінського працював у „Ділі”, і можу сказати, працював щиро й інтенсивно, день у день, за 40, потім за 45 гульд. на місяць. О скільки тямлю, я виеднав у пок. Д. Гладилевича, і виеднав не без деякого труду те, що д. Павликові поручено переклади повістей, що друкувалися додатком до „Діла”, по аркушеві на тиждень. Певна річ, се було заняття мізерне, за аркуш перекладу платили 5 гульд., а що на місяць виходили 4 аркуші, то й заробити з того джерела можна було найбільше 20 гульд. місячно. Але перекласти 4 аркуші повісті на місяць, се знов не така велика робота; на се досить було й двох тижнів, а два тижні (в найгіршому разі) лишалися на іншу роботу, якою можна було заробити друге стільки. Тимчасом пок. Гладилевич швидко почав жалуватися на д. Павлика, що не достарчає на час рукопису і переклад його дедалі все більше недбайий, так що приходилося платити майже друге стільки пок. М. Подолинському на поправлювання рукопису. Се й було зазначено в титулі перекладу „Князя Серебряного”. Тоді спілка „Діла” постановила відібрати д. Паликові переклад; се було, скільки тямлю, перед похороном Нарольського, так що представляти

сей похорон і участь в нім д. Павлика причиною його „елімінування” нема ніякої підстави”.

Та це помилки М. Лозинського. „Всі ті фактичні спростування, — говорив Іван Франко, — подаю не в докір д. Лозинському; історія тих часів, про які він узявся говорити, не написана і не швидко буде написана, тай із того, що було написано, не все було йому доступне”. Але як зрозуміти самого М. Павлика і його ювілейну промову? „Свідчуся, — з болем писав Іван Франко, — сумлінням, я не ворог д. Павлика, вже хоч би тому, що ніколи не забуду прожитих із ним літ, спільно перебутих терпінь і світлих хвиль, яких, признаюся, було більше, ніж прикрих. Я не ворог д. Павлика вже хоч би тому, що в таким разі мусив би бути ворогом і своєї власної минувшини многих найкращих хвиль свого життя, що нерозривно в’яжуться зі згадкою про д. Павлика. Я ніколи не забуду його щирості й делікатності в поведженню зі мною в не одній важкій і прикрій для мене хвилі. І свідчуся сумлінням, що пишучи отсе я не кермуюся низькою думкою вменшити як будь і в чім будь заслуги д. Павлика. Коли я помагаю розбивати легенду, яка не без його причини вже почала творитися довкола його особи, то прошу не забувати, що деякий німб із тої легенди міг би впасти й на мою особу. Та я вважаю такі легенди шкідливими і в старій і в новій історії, а тим паче в сучасній. Я присвятив не мало праці на слідження й аналізування тих легенд із давньої минувшини, а ювілей д. Павлика, видана з його приводу книжечка і вся теперішня діяльність д. Павлика дають мені найкращий приклад, як шкідливо, мов якое моральне оп’яніння, впливають такі легенди на живого чоловіка, коли він почує себе їх героєм і повірить у своє геройство.

Погляньте! Змалювавши себе праведником і мучеником, якого „дика” суспільність без ніякої вини, самото на його праведність мучила, елімінувала і кривдила, д. Павлик великодушно прощає тій суспільності, і зараз же виходить на високий п’єдестал проповідника і дає їй спасенні науки, огортається в мантию пророка і віщує їй в разі послуху та додержання його заповідей світлий рай блаженний, а в разі недодержання не то що огонь і жупел, але щось сто раз гірше: „замірання своєї нації на сотні років, коли не навіки”.

„Спасенними науками” М. Павлика були „організація наших хліборобів”, „рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва”, щирість.

Далі Франко, опираючись виключно на факти, пише зокрема про участь М. Павлика в радикальній партії, яка вважалася дітищем М. Павлика та Івана Франка, чий портрет до 1898 року виставлявся на з’їздах цієї партії. „Участь д. Павлика, — писав І. Франко з цього

приводу, — в радикальній агітації і в розвою рад. партії була певно видна й історик того десятиліття 1890-1900 певно оцінить його працю по заслугі. Та я зверну увагу лиш на деякі, не тайні свого часу, але тепер може призабуті факти. Перше те, що думка про заснування рад. партії вийшла не від д. Павлика, а від інших людей — д-ра Даниловича, пок. Іларія Гарасимовича, д-ра Т. Окуневського, д-ра Євгена Левицького. Друге: коли на першій з їзді рад. партії доручено було д. Павликові випрацювати нарис партійної організації і він своїм звичаєм не надумуючись довго взяв на себе сю працю, то що ж показалося? А показалося те, що про ту буцімто провідну зорю свого життя він не мав аніякісінького поняття, і його організаційний план вийшов дуже короткий і простий: не пити, не курити і поводитися людяно з селянами. Пригадаю другий факт: д. Павлик станув був на чолі одної дуже важної організації, до якої ініціативу дав також не він, а д-р Трильовський, і яка при добрім веденню могла зробитися дуже важним двигачем культурного і політичного життя нашого народу. Маю на думці просвітньо-наукове товариство „Поступ”. Д. Павлик рік чи довше стояв на чолі того товариства, мав при собі виділ, мав у касі зовсім не малий фонд (1000 руб.), жертвований пок. Ковалевським. І чого ж доконав д. Павлик? Який слід лишило по собі те, з такими надіями з боку селян-радикалів вітане товариство? О скільки тямлю, діяльність д. Павлика обмежилася на справленню металевої таблички з написом „Поступ”, справленню книги протоколів та касової — тай годі. Товариство заснітилося і фонд, що мав служити основою його діяльності, пок. Ковалевський відібрав назад.

Ще раз кажу: д. Павлик не належав до ініціаторів радикальних організацій і в ту пору, коли вони починалися, не мав аніякісінького поняття, як вони мають виглядати і як їх вести. Але коли д. Павлик справді іноді „навіть дуже критично” дивиться на себе, то чи не мигнула йому коли в голові думка, що він був один із перших і гєловних гробокопатель тих радикальних організацій? Про „Поступ” я вже згадав; він був і лишиться, на мою думку, класичним показом організаційного таланту д. Павлика. Але се не була одинока історія в тім роді. Нагадаю славу Павликову брідську Одиссею. Справді подія о стільки Гомерівська, що викликала гомеричний сміх по всій Галичині. Подумайте: провідник радикальної партії і редактор партійного органу, не уповноважений партією і не кликаний виборцями їде з Коломиї до Бродів, сидить там щось місяць, не скликає ані одних зборів, не може добитися того, щоб промовити хоч на одних зборах, сидить у готелю і дає себе немилосердно дурити та натягати різним селянським хруням та виборчим гієнам, при виборах не дістає ані одного голєсу, стративши на сю авантюру мало не

400 гульденів (не своїх грошей!) і потім із безмежною наївністю описує все те і кінчить запевненням, що незважаючи на все те його авантюра в Бродах зробила для справи радикалізму дуже багато. Розуміється, се була ілюзія д. Павлика, але не ілюзією був тяжкий моральний удар для всієї партії, той сміх, який по словам французької приповідки, вбиває. „Чи се провідник радикальної партії?” — запитували з кпинами Поляки і Русини інших партій, а співпартійники мушили паленіти з сорому”.

Далі — більше.

„Візьмімо ще один і ще характерніший факт, — продовжує Іван Франко. — Д. Павлик із емпазою заявляє, що у нього нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі. Не думаю перечити сьому, але якби так розширити се питання і запитати, чи не почуває д. Павлик за собою деякої кривди, зробленої не хлопським душам? От хоч би самому М. Драгоманову. Не говорю про духовну кривду, зроблену йому тут же, в тій самій ювілейній промові, де він вплив Драгоманова на нього обмежив скромно до розмірів „пояснення” того, що д. Павлик уже буцімто виніс із селянської хати, і „моральної підмоги”, хоча для кожного неупередженого дослідника ясно, що вся публіцистика і вся наука д. Павлика не що інше, як повторювання думок і не раз навіть слів Драгоманова, часто вирваних із зовсім іншого зв'язку і повторюваних із неособливим зрозумінням їх змісту і зовсім не до річи. Говорю про іншу кривду, яку робив д. Павлик Драгоманову власне тим, що довгі літа формально висів на його шиї, жив його коштом і то в пору, коли сам Драгоманов як емігрант був у дуже неблизких матеріальних відносинах, на далекій чужині з жінкою і дітьми, без певних заробітків. Я не знаю, яким титулом приймає д. Павлик за помози Драгоманова; знаю тільки те, що в однім листі Драгоманов гірко жалувався на той паразитизм д. Павлика, що сильно підірвав його вбогі фінанси.

Раз порушивши сю делікатну, але по мойому з характером і становищем усякої людини нерозривно зв'язану справу, я мушу додати ще деякі уваги. З тих 30 літ громадської діяльності д. Павлика щонайменше 15, коли й не 20 він годувався, говорячи теологічним терміном, із вітваря, якому служив. Се не був би докір для іншого чоловіка, бо ж д. Павлик присвячував тому вітвареві (служінню радикальним думкам) свої найліпші сили й увесь час. Але не забуваймо, що радикальні видавництва, при яких працював д. Павлик, не оплачувалися, стояли жертвами людей бідних, що також, працюючи в них, рівночасно заробляли на життя іншим способом і формально відривали собі від рота, щоб піддержувати дороге для них діло. Певна річ, при такім стані й життя д. Павлика було неясне, але все-таки сей стан давав йому можливість стояти твердо й

непохитно на однім місці, ховати свій прапор чистим і не пом'ятим і з висоти своєї характерності критикувати тих товаришів, що, добиваючи шматка хліба, не мали такого чистенького прапора”.

Не минув Франко і справи з виданням „Народу”, і справи Ковалевського: „Доторкнуся тут епізоду, забутого д. Павликом, бо не можу уявити собі, щоб, маючи його в тямці, він міг був піднятися до того високомірного і самозадоволеного тону, яким пройнята його ювілейна промова. Порушу болючий епізод його зносин із пок. Миколою Ковалевським, спеціально ж редагування „Народу” в Коломиї від осені 1893 до осені 1894 р. Хто сьогодні захоче переглянути тих 25 номерів „Народа”, де найцінніше — статті й уваги Драгоманова, а найцікавіше — стаття д. Павлика „Моя бродська Одиссея”, той певно не захоче повірити, що має в руках найдорожче видання, яке коли-будь появилось в руській часті Галичини. Ті 25 номерів (разом 450 сторін) коштували, не вчисляючи пренумерати, круглих 4 500 рублів, тобто сторона друку пересічно 10 рублів. Се видасться декому мітологією, та справа, на жаль, аж надто правдива. Діло було таке. „Народ” і його боротьба з „новою ерою” та праця радикальної партії коло розбудження і зорганізування руського селянства, а особливо участь М. Драгоманова в „Народі” звернули на се видання пильну увагу закордонних Українців. Від 1890 р. „Народ” мав із України невеличку грошову підмогу (по 500-600 рублів). Ся підмога пила зі складок, які збирав по містах і селах України пок. Мик. Ковалевський, щирий приятель Драгоманова, один із найчесніших та найідеальніших людей, яких я стрічав у своїм життю. Живучи сам із дочкою в найскромніших обставинах, удержуючи себе з приватних лекцій, він увесь вільний час і всі сили віддавав на збирання грошей, якими між іншим запомагав Драгоманова на час його життя в Швейцарії. За рекомендацією Драгоманова він давав субвенції й „Народові”, а приїхавши восени 1893 року до Галичини, був так захоплений радикальною агітацією та її успіхами серед селянства, що зобов'язався д. Павликові покрити весь річний бюджет видання, коли д. Павлик зобов'яжеться вести його якнайкраще. Д. Павлик зобов'язався, обчислив бюджет на 2 чи півтретя тисячі рублів, які й одержав від Ковалевського, та протягом року переступив той бюджет ще о 2 тисячі та довів нарешті до того, що часопись утратила майже всякий інтерес для партії, вичерпала кредит у Коломиї і мусила з 20 числа 1894 року перенестися назад до Львова. Прибувши восени 1894 р. до Львова і переглянувши предложені д. Павликом рахунки, пок. Ковалевський був страшенно обурений і збентежений, зробив д. Павликові дуже прикру сцену (я не був її свідком і знаю про неї лише з оповідання

обох її учасників) і, покривши решту Павликового рахунку, на що, як говорив, мусив здовжити свій хутірець (одиноке насліддя його дочки), поїхав із Галичини мов убитий, з серцем, переповненим гіркістю та розчаруванням. Знаючи його вразливу душу і його сибірським засланням підкопане здоров'я, я певний, що сей моральний удар, який завдав йому побут у Львові восени 1894 р., коли не сам, то в значній мірі ввігнав його до гробу (він умер два роки пізніше на серцевий удар). Я не знаю, чи поділився пок. Ковалевський своїми гіркими досвідами, зібраними в Галичині, з Драгомановим, але коли се було так, то можна уявити собі ті гіркі хвилі, які з сього приводу мусив пережити смертельно хворий наш учитель і які мусили затроїти останні дні його життя.

Я не хочу отсим обвинувачувати д. Павлика в якій нечесній маніпуляції з грішми д. Ковалевського; навпаки, я певний, що до нечесної маніпуляції д. Павлик по натурі своїй попросту нездібний. Але я не можу ошадити йому докору за крайне легкодушне господарювання чужими грішми, господарювання, про яке тоді в Коломиї самі найближчі приятелі д. Павлика оповідали мені анекдоти, що були б забавні, якби серед даної ситуації не були в високій мірі трагічні”.

У своїй ювілейній промові 20 листопада 1904 року М. Павлик говорив, що подавав селянам усю правду, „до якої дійшов сам яко просвічений чоловік, дарма що приходилося сіпати глибоко за найдорожче для народу, за його релігійні переконання тай увесь світогляд”.

„Читаю сі слова й дивуюся, — знову каже Іван Франко. — Де ж то, коли ж то, як то д. Павлик „сіпав” релігійні переконання народу? Скільки тямлю, д. Павлик видав лиш одну книжечку, що тикала безпосередньо релігійних вірувань, се була „Нова віра людей на Україні”, але се не була власна праця д. Павлика, а переклад одного розділу статті Ковалевського (не Миколи), друкованої в російських „Отечественных Записках”, а Павликова була там лише передмова, що дуже здалека торкала релігійне питання. Зрештою, ся книжечка була зараз же тоді (1878 р.) сконфіскована і ледве десять-двадцять екземплярів її пішло по руках. Так само й книжку Дрепера, перекладену д. Павликом, він не повинен так зовсім класти на свій рахунок, раз тому, що се переклад, а друге тому, що се книжка далеко не вповні доступна простому народові, а третє тому, що й у ній зачіпаються не релігійні переконання, а тільки освітлюються систематичні наскоки теологів і церкви на чуже для неї поле науки та вільної думки. Що ж до оригінальних праць д. Павлика, то його правдивою ідеєю фіхе протягом усієї його діяльності була не боротьба против релігійних переконань та світогляду, а боротьба против руського духовенства і навіть іще спеціальніше боротьба против надужитя того

духовенства в його поведженню з селянами. Се була боротьба, подиктована не жадним світоглядом, не жадною політичною чи релігійною думкою, а лише гуманним чуттям д. Павлика. На жаль, треба сказати, що ся боротьба також принесла не мало шкоди радикальній партії яко політичній організації і причинилася багато до збільшення розстрою в рядах її прихильників та неясності в її тактиці”.

Не обійшов мовчанкою Іван Франко і роботу М. Павлика в НТШ, і його наукову діяльність, яку назвав на зборах 20 квітня 1904 року „цвіріньканням науковими дисонансами у трьох закутках нашого наукового пізнання”, і систематичне обливання болотом діяльності того Товариства на сторінках „Діла”. Висловлені Іваном Франком думки оперті на фактах, зафіксованих у документах Товариства та в „Хроніці НТШ”. „В р. 1897 д. Павлик, — пояснював Франко, — сам добровільно зголосився до виділу Наук. Тов. ім. Шевченка з тим, що готов безінтересовно обняти завідування бібліотекою товариства. Виділ не мав тоді ще в плані робити бібліотеку публічною, а для потреб наукової праці членів вистарчало урядування бібліотекаря виділового д. К. Паньківського тай сама бібліотека була тай досі є дуже маленька. Одначе по промовах д. Паньківського й моїй і коли ми обидва зобов’язалися евентуально зложити кавцію за д. Павлика, його прийнято, зобов’язавши його працювати лише в двох днях тижнево і призначивши йому за платню 15 гульденів місячно. Незабаром потім д. Павлик зажадав від виділу, щоб йому призначено слугу для стирання порохів у бібліотеці, а далі щоб йому найнято фротера до фротерования помосту. І сьому бажанню нового бібліотекаря по части вволено. Швидко одначе почалися нові історії. Д. Павлик задумав із бібліотеки Наук. Тов. зробити читальню для гімназійної молодіжі, почав комплектувати бібліотеку повістями та книжками для популярної лектури, натомість слідження за новими науковими появами і комплектування відділу Українса ніяк не можна було від нього допроситися. Та що студентська читальня завдавала йому багато праці, то почалася тиха агітація поза сферами товариства, що д. Павликові в товаристві робиться кривда, що товариство визискує його працю і т. д. Виразом тої агітації був внесок д. Ол. Барвінського на загальних зборах товариства, щоб підвищити д. Павликові платню. По статуту загальні збори не могли сього зробити, то виділ сам підвищив сю платню зразу за 22, потім на 30 гульд. Певна річ, і се була платня мала, але ж виділ і не жадав від д. Павлика надто великої роботи, бо обов’язував його до урядування в бібліотеці тільки дві години денно. Та д. Павлик не вдоволився тим і швидко почалися нові жалі, нові нарікання на визиск, появилися на загальних зборах нові внески,

яких наслідком була ухвалена для виділу директива підвищити платню д. Павликові до суми 50 гульд. місячно. Виділ мусив се зробити, надто признав д. Павликові активальний додаток, так що в останніх роках д. Павлик брав за чотиригодинну працю, числячи в те й двомісячні ферії і часті паузи, спричинені нездужанням, 120 кор. місячно. Та ось д. Павлик занедужав і з причини недуги подався на пенсію. Правда, він не означив суми пенсії, якої жадав від товариства, але саме жадання пенсії по семилітній службі поставило виділ у дуже клопітне положення, бо ж практика всіх урядів та публічних інституцій признає уступаючим функціонерам мінімум пенсії аж по десятьох роках служби. Маючи у себе функціонерів, що служать уже по 20 і 30 літ, товариство не вважало себе вправі творити для д. Павлика привілеї, і виділ по довгій дискусії згодився дати йому одноразову відправу в сумі дворічної пенсії (3000 кор.), та д. Павлик сього не прийняв і жадавав вивести сю справу перед загальні збори.

Се був причинок д. Павлика як функціонера до піднесення престижу наукового товариства. Завважимо до того, що наслідком його легкомисного і противного регулямінові урядування, зглядно позичання додому книжок бібліотечних невідомим ученикам, часто за зовсім фантастичними реверсами, бібліотека товариства понесла значну страту, яку при не зовсім докладнім сконтрі референт бібліотеки оцінює на 400 томів. Надто після д. Павлика маса книжок лишається невпорядкованою і нескаталогованою, скаталоговано багато книжок хибно, а многі хибно порозставляювані так, що знайти їх без нового впорядкування бібліотеки трудно.

Щодо наукового становища д. Павлика, то секція філологічна вибрала його дійсним членом на підставі його книжки про читальні та його праці про Гавата. Секція мала надію, що д. Павлик буде вважати сей вибір стимулом для дальшої наукової роботи, якої у нас, як то кажуть, непочатий кут. На жаль, ті надії не справилися. Правда, д. Павлик видав два томи фольклорних праць Драгоманова, але се не була зовсім та наукова праця, якої жадається від дійсного члена, се були лише переклади. І се видання не обійшлося без характерної історії. Минуло вже 4 роки від виходу другого тому; у секції і на спільних засіданнях упрошувано д. Павлика, щоб пускав дальші томи; д. Павлик із різних причин отягався, а рівночасно в листах між іншим і до вдови пок. Драгоманова жалувався, що в товаристві ворогують із пам'яттю Драгоманова і не хочуть друкувати його творів.

Натомість д. Павлик швидко почав у секції роботу зовсім іншого роду, роботу, що показала його повне нерозуміння задач і характеру наукового

товариства. Як із бібліотеки товариства замість наукової робітні він зробив читальню для молодіжі, інституцію хоч і пожиточну, але далеку від головної цілі товариства, так само і з цілого товариства він силкувався зробити щось інше, аби не інституцію, спеціально присвячену плеканню науки. Коли виринула думка про тзв. людові університети, д. Павлик зараз ухопився за неї, виступив на секції з рефератом і силкувався притягти й посторонніх людей, щоб надати своєму починові якнайбільше розголосу. Не здобувши на сьому полі успіху, він підняв думку урядження систематичного курсу української літератури і, порушивши справу на секції та не дожидаючи ані детального її роздивляння з боку секції, ані опінії виділу, поспішився оголосити діло в газетах, ставлячи сим у неприємне положення особливо мене, якого він дозволив собі іменувати професором тої фантастичної катедри укр. літератури. Та головним його подвигом у Наук. Товаристві була акція в справі реформи статутів, розпочата з його ініціативи і по начеркненому ним плану. Зовсім непродуктивний як член секції, яка протягом усього часу від його вибору не бачила від нього ані одної наукової праці, не чула ані одного його реферату про якусь чужу працю, що більше, не чула ані одної річевої критичної уваги про будь-яку наукову працю, обговорювану в секції, так само непродуктивний як член комісії етнографічної та мовної і як заступник голови останньої, в якій як добрий знавець нашої народної мови міг би був положити гарні заслуги, д. Павлик оказався дуже рухливим і повним енергії як реформатор. Великий приятель парламентаризму і формального трактування, д. Павлик, нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жаднім фаху, уявив собі, що й загалом у товаристві не робиться нічого гідного його уваги і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть о один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якимсь „науковим ареопагу” (улюблений термін д. Павлика) і могтимуть судити та критикувати все те, що роблять інші. Отсе була одна з провідних думок тої реформи статуту, за якою майже два роки побивався д. Павлик, задля якої силкувався організувати в товаристві спеціальну партію, наносячи тим велику шкоду цілому товариству. Одним із наслідків його змагань я вважаю значну дезорганізацію філологічної секції, що зразу проявила — не завдяки д. Павликові — оживлену діяльність”.

Одним із активів бунту М. Павлика був його виступ проти „Історії Руси-України” М. Грушевського. Свою ненависть до її автора він показував прилюдно завжди і всюди. І. Франко взяв М. Грушевського і його працю в оборону. „На жаль, — писав він, — д. Павлик досі не дав ніякого доказу, що він прочитав Історію проф. Грушевського; що

він не зрозумів ані її методи, ані того, що в ній нове і важне, ані її основних ідей, се доказує найліпше кожний виступ д. Павлика проти неї, продиктований сліпою, фанатичною ненавистю, а не жадними вічевими причинами, се доказують його голослівні закиди проти неї, головню закид безідейності, який він механічно і безтямно повторяє за Драгомановим, хоч Драгоманов підніс його був давно проти зовсім іншої праці іншого автора. Розуміється, ані я, ані проф. Грушевський не можемо мати нічого проти річевого, хоч би й як острого критикования його Історії і всеї його публічної діяльності. Але критикувати так, як се досі чинив д. Павлик, се зовсім негідне дійсного члена Наукового Тов. ім. Шевченка, що надто по-фарисейськи видає себе прилюдно за зберегателя його наукового престижу”.

Через кілька років Іван Франко відкине свою категоричність, і подивиться на особу М. Грушевського і його основну працю дещо інакше...

Іван Франко відчував, що його „сильветка” М. Павлика вийшла занадто критичною, тому намагався трохи поправити справу, але вийшло навпаки: „Моя сильветка вийшла дещо поширока, хоч признаюся, не вичерпала всього предмету. Бажалося би розібрати белетристичні й наукові праці д. Павлика, схарактеризувати детальніше його публіцистичні писання і його полеміку. В перших ми побачили би бистрого обсерватора деталей народного життя і доброго майстра народної мови, а в наукових працях пильного компілятора звісток без відповідної школи і без виробленої критичної методи. В публіцистичних працях ударила б нас обік того ж бистрого ока на слабій стороні противника перевага чисто полемічного, негативного елемента над позитивними даними і незвичайне замилювання автора до конструювання своїх висновків у будучім часі. Добра половина всіх статей д. Павлика або вся обертається або кінчиться в конструкціях *in tempore futuro*; се бачимо від першої його важнішої статті „Про потребу збирання етнографічних матеріалів” (Друг, 1876), де автор, мимоходом кажучи, виявив повне нерозуміння етнографії й її задач яко науки, і кінчачи його ювілейною промовою. Се дуже дешевий спосіб публіцистики, бо будущина таке поле, де можна безконтрольно буюти в повітрі. Але ані з науковим способом думання, ані з річевістю сей стиль не має нічого спільного”.

Завершив статтю словами: „Кінчу. Коли мій малюнок вийшов не підхлібний для ювілята, то се не моя вина. Моїм пером не руководила ані особиста злість, ані партійна пристрасть, а тільки бажання правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, признає мені кожний безпристрасний читач. Лиш усталення фактичної

правди видалося мені dokonче потрібним із огляду на ті численні легенди, які narosли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього здається, повірив він сам.

Ів. Франко”.

Михайло Павлик не забарився із відповіддю. Надрукував її на сторінках „Діла” (№ 56-57) за 1905 рік, а опісля видав окремою відбиткою на 11 сторінках. Під статтею дата — 21. III. 1905 р.

„З книжки про мій ювілей, — писав на початку статті М. Павлик, — можна бачити, що п. Франко взяв участь у тій ювілею: він написав досить теплий привіт від філологічної секції „Наукового Товариства ім. Шевченка” у Львові, прийшов на ювілей, говорив на комерсі про суспільну совість у моїх писаннях, які й рекомендував молодіжі, і дав 100 корон на ювілейний дар мені. Не була се така щира участь, як моя в його, Франковім, 25-літнім ювілею, 1898 р., але в даних обставинах я був йому і за те дуже вдячний. Та ось, у III-ій книжці „Літературно-наукового Вісника” за сей рік, той самий п. Франко втяв на мене таку статтю, яку встидав би ся написати і найтяжчий ворог мій і радикальної справи. (Заголовок її „М. Павлик. Замість ювілейної сільветки”). П. Франко доказує в тій статті, що не варто було справляти мені такого гучного ювілею та так мене величати, бо я того не вартий. Приписувані мені моїми прихильниками чесноти не мають під собою реального ґрунту, вони — легенди, що склалися довкола моєї особи протягом 30-х років моєї діяльності, і він, п. Ф. нищить ті легенди. Якби у п. Франка була тоді, як заходився коло написання своєї „праці” про мене, бодай крихта суспільної добросовісності, то він завважав би в моїй ювілейній книжці мої виразні слова про те, що похвали мені я вважаю надмірними, що всі мої ювілейні почесті беру не до себе, але до тої справи, якій я старався служити і дальшій пропаганді якої хочу служити й моїм ювілеєм, — що вважаю себе лише невидним поводом до прояви ідейності самої нашої інтелігенції, котру я рад би прихилити зовсім до служби нашому простому народові. П. Франко міг би побачити в моїй ювілейній книжці й багато інших осіб, головно з простого народу, на котрі я старався звернути увагу читачів книжки; міг би і в привітах інтелігенції мені побачити дещо важніше, ніж похвали мені, тай зміряти, на тій підставі, поступ ідейний нашої інтелігенції, за сих 30 років; міг би взагалі поглянути на справу з вищого, ідейного становища, бодай поетичного, коли не реально-суспільного, тай міг би докинути й від себе причинок до дальшого поступу свідомості серед того люду, якому виключно я бажав прислужитися своїм ювілеєм. Але ні! — п. Франка мов засліпило на те все: книжечка про мій ювілей довела його до скаженини виключно з огляду на мою

особу, і він кинувся на неї, оббризкуючи мене найогиднішим болотом від ніг до голови”.

Далі пішло спростування фактів. Найголовніші з них — справа з М. Ковалевським. Іван Франко звинуватив М. Павлика, що той розтратив на видання 25-ти номерів „Народу” 4 500 рублів, зібраних М. Ковалевським в Україні, зробивши це видання найдорожчим в історії преси в Галичині.

Як свідчить касова книга, стверджував М. Павлик, з 23 червня 1893 року до 23 червня 1894 року видатки на „Народ” виносили 2 266 рублів. Від М. Ковалевського дістав „1100 рублів, а 166 — від передплатників. З тих 2 266 рублів (або 3 102 гульдени) пішло: 1277 гульденів на друк „Народу” і його видань („Листи на Наддніпрянську Україну”, „Рай і поступ” та інші), М. Павлик за редагування взяв 640 гульденів (500 рублів), гонорар Івана Франка виносив 267 гульденів 74 крейцери (208 рублів), „Бродська епопея” коштувала 255 гульденів (200 рублів), 204 гульдени пішло на марки, 159 — на доплату за друк „Хлібороба” і т. і. Тобто було витрачено 2 200 рублів. „Накину на себе ще 200 рублів, задля можливої неточності моїх записок, — пояснить М. Павлик, — то буде 2 400 р.”

І ще: „Значить, не за один рік, як каже п. Франко, але за повних два роки я дістав від неб. Ковалевського на „Народ” і його видання разом найбільше 2 500 рублів”.

Далі М. Павлик наводить два докази того, що Іван Франко „вмів видумувати”. Свого часу Ольга Франко написала листа до М. Павлика і сказала, що її чоловік мав би заробити гонорару порядну суму, а тим часом дістав тільки „100 гульденовъ съ чемъ то”. „На доказ протинного, — пояснює М. Павлик, — я й послав із Коломиї п. Ф-ви згадану поштову книжку. П. Ф. книжку вернув, але, розуміється, не перепросив мене за жінчину помову. А помовляти людей любить і сам п. Ф. І то за найгірше — зрештою не зі злого серця, але з забудьливості та белетристичної фантазії”.

Виявилось, що Іван Франко отримав не „100 гульденовъ съ чемъ то”, а 267 гульденів 74 крейцери.

„Ось Вам, — доповнює М. Павлик оповідь, — ... ще один класичний доказ: літом 1891 р. зааярмував п. Ф. увесь Львів, що йому пропало все жіноче візю — щось 3 чи 4 тисячі рублів в „выигрышныхъ” білетах. Описував він мені ту пропажу з найбільшими подробицями: як він їх узяв із рук банкіра д-ра Лілієна, як їх заніс домів, поклав „осьтутечки” межі книжки — словом цілий белетристичний ескіз. П. Ф. дав знати про пропажу поліції, газетам. Поліція зробила ревізію у його

служниці — старенької, незвичайно чесної баби, — кинула підозріння на тих, що у нього того часу ночували (на неб. Іл. Гарасимовича і ще на когось) і, певно, була би пішла у своїх підозріннях і далі, шукаючи злодія. Та ось одного гарного ранку дзвонить хтось у телефон редакції „Kurjera Lwowskiego”, кличучи п. Франка. „Гальо! Kto tam?” — „D-r Lilien — відповідає голос: czyście zważywali?! POCOście ogłosili, że Wam przepadły pieniądze?! Pieniądze są u mnie!”. Показалося, що все розказане п. Ф-ком була чиста фантазія; що грошей він і не брав із рук Лілієна, лише той просив його, аби їх лишити ще на кілька місяців у нього. Щастя велике, що лучився чесний банкір, знакомий д. Ф-ка, співвластитель „K. Lwowskiego”. А якби не те, то пропала би була не одна невинна душа. Чи перепросив д. Ф. служницю, а бодай Гарасимовича — не знаю”.

Щодо доцільності використання грошей М. Ковалевського М. Павлик відповідає так: „Я признаю, що й подані мною цифри за 2 роки мали в собі переступи проти того, що обіцяв був згори неб. Ковалевський. Се були видатки такі, як на мої нещасні брідські вибори, на „Хлібороб”, і за те небіжчик сердився на мене, бо йому дійсно тяжко було стягати стільки грошей від Українців і він мусив доплачувати своїх. Але найбільше сердився він на мене за те, що я проти його волі додав до книжечки про Драгоманова показчик його праць, який він, Ковалевський, уважав непотрібним баластом. А вже просто обурився він був на мене і дійсно „зробив мені сцену” за те, що я позичив д. В. Будзиновському на скінчення медицини 300 гульд. із фонду „Поступу” (який фонд мав не я, як каже п. Ф., але він, п. Ф., котрий згодився на згадану позичку, за яку я, однак, взяв усю вину на себе...) Другу „сцену”, далеко гіршу, зробив мені неб. Ковалевський літом 1896 р., приїхавши до Львова, а то тому, що я просив його доплатити друкарні до покажчика творів Драгоманова, за нові спомини в книжці про Драгоманова та за зброшування її (разом щось 150 г.). Небіжчик сі гроші доплатив, але поступивши собі перше зі мною „сурово”, як сам признав мені, так що я аж захорував і не відповів йому нічого, коли він писав мені, що „расчитываеть” прийти до мене з листом від подруги нашого приятеля. Так ми й розсталися з собою. Натурально, що таке прикре непорозуміння межі мною й неб. Ковалевським (непорозуміння, яким і покривджений, як се буде видно ще ліпше, коли мені доведеться написати свої спомини); мусило прибити неб. Ковалевського (мене воно прибило було ще більше); але чи воно так дуже причинилося до смерті його, як догадується п. Ф., то ще питання. У небіжчика (який до смерті не втратив своєї прихильності до мене, яко особи й репрезентанта найсимпатичнішого йому напряму суспільного, як і я до його особи)

було чимало й інших причин горя особистого й ділового, й одна з дуже болючих була власне стаття д. Франка в „Життю і Слові” І. 1897 р. під заголовком „З новим роком” — стаття, після прочитання якої він ходив мов затроєний і швидко й помер. Про се можуть оповісти п. Франкові ближчі на той час Ковалевському люди, з яких один і розказував мені се. *Nomen adiosum*, але як буде треба, то я його назву. Про се є, зрештою й друкований документ — стаття звісної Н. С. Ж. у „Життю і Слові”, написана в порозумінню з Ковалевським і надрукована в 1897 р. ІІІ. під заголовком „Не так тії вороги, як добрії люди”, де видно глибоке обурення на статтю п. Франка і, між іншим, на ст. 250 признано, що К. давав на гал.- рад. справу в рік „не менше як півтора-дві тисячі... а інший рік, то й більше”. (Але не 4500 р.!!)”.

Обурився М. Павлик і тим, що Іван Франко називає М. Драгоманова своїм учителем, „але забуває додати, скільки то раз він, п. Ф., відрікався того свого вчителя і за життя і особливо після смерті! Ось іще недавно написав він у „Віснику” (бо — де ж би?!) гидку лайку на того свого вчителя, обзиваючи його гибридом національним, одним із авторів теорії української літератури „для домашнього обихода”, проповідником глибоко неморальної та шкідливої для нашої нації теорії національної. Я доказав у „Ділі”, що п. Ф. помиляється, — і він на те змовчав, аби потім, як показується, відплатити мені вдєсятеро”.

Далі був суцільний біль і чергові звинувачення: „Каже про мене д. Ф., що я не такий то безкорисний, як люди думають, — бо жив же я стільки то й стільки років із вітваря, якому служив. Еге-ж! жив, — бо треба ж було чимось жити! — але в чаші до жертви на тім вітварі було, в найліпшій разі, хіба одна третя вина, а дві третини полину, або й трійла. Та я вже ж таки служив при однім вітварю тай одному богові — і се головна різниця межі мною й деким іншим.

Чого ж я дослужився при тім вітварі? — А вже ж, що лише того мого нещасного ювілея. Але й сего не завидував мені п. Франко і напад на мене із-за вугла, піддурканий боягузами, які самі не дурні пускатися на таке. Бо чистий напад із-за вугла є стаття п. Франка на мене вже тому, що він ніколи не підносив закидів супроти мене в заряді радикальної партії, евентуально на з’їзді партії: перед одинокими компетентними суддями щодо мого поступування в партійних справах; не натякнув мені й словечком про своє грубе підозріння за протрату мною 2400 рублів у 1893-4 рр. ні на що, ховав передо мною сю велику тайну повних 10 років, хоть чинився донедавна моїм щирим приятелем, і кинувся на мене прилюдно аж тоді, коли зважив, що воно зробить найбільший моральний ефект і найбільшу матеріальну шкоду мені. Бо

стаття п. Франка написана поперед усього на те, аби загальні збори „Наукового Товариства ім. Шевченка” не ухвалили мені емеритури за бібліотекарство, і на те п. Франко пустився в публічну критику — брехливу — мого бібліотекування, з обійденням одинокого компетентного тіла — Виділу Товариства, від котрого я ніколи не чув докорів за ведення бібліотеки, яким займався сам один, навіть без услуги, тим часом як тепер сю роботу робить аж троє дужих людей — значить, фізично, 6 раз більша сила. Можна було б п. Франкові в агітації проти моєї емеритури вжити способів, гідніших фірми Товариства. Та я можу успокоїти п. Франка: відкликався я від ухвали Виділу, якою признано мені відступного 3000 корон, більше з принципіальних мотивів. Мені йде про те, аби справа емеритури урядників Товариства взагалі була порішена загальними зборами, бодай принципіально. Бо добре ще мені, що признано мені на відправу аж дворічну пенсію, але другим урядникам могли би признати і двомісячну пенсію, або й не признати нічого.

Я особисто буду вдоволений, коли загальні збори не то що не ухвалять мені місячно 125 корон (себто повної моєї пенсії), як запропонували хвальному Виділові дд. Пулюй і Горбачевський із Праги, але й відмовлять мені і 3000 кор., ухвалених Виділом. Бо при тім дізнаються всі урядники Товариства, що їх чекає. Бо, питаюся: відки якраз „Наукове Товариство” та ще й ім. „Батька Шевченка” має поступати з своїми урядниками так само, або ще гірше, як перший-ліпший фабрикант? Треба ж раз подумати про те”.

Михайло Павлик вважав, що Іван Франко написав статтю з метою знищити його морально через те, що він очолює опозицію в НТШ. „Сумнівно, — заявив М. Павлик не без рації, — чи виграє він тим морально. Нападаючи на мене так огидно, він не завважав, що нападає властиво сам на себе, на свою власну давню совість, на той світлий час нашого колишнього змагання, яке робило сильними морально та непохитними нас обох, а з нами й те змагання, в яким чути було дійсно суспільну совість і завзяття в консеквентній ідейній службі народів. Отсе наше спільне п. Франко своєю статтею дійсно вбив, а властиво добив, бо від 1899 р. воно, правду кажучи, лише животіло”.

Зв’язки між колишніми друзями були остаточно розірвані. „Мушу, — заявив М. Павлик, — на превеликий жаль, заявити прилюдно, що вернув я п. Франкові його 100 корон, якими він причинився був до мого ювілейного дару. Нехай вони збільшать суму його гонорару за пашквіль на мене, — тих сребренників, за які продав свого найближчого товариша і приятеля, — та щедроти великих ласк від тих, що, правда, й самі люблять виговорювати та виписувати на противників останню погань, але лише

нишком і чужими руками, а прилюдно стараються поступати коректно, аби потому можна було показати всій Україні свої чисті руки...

Стільки я відповідаю на „працю” п. Франка про мене, — бо гидко барбатися в цілій тій погані. Може він собі написати про мене ще кілька томів такої белетристики, я йому не відповім нічого, тай не піду супроти нього на таку дорогу, на яку він пішов супроти мене. Про се, зрештою, він сам аж надто певний”.

Ні, своєї думки стосовно НТШ чи стосовно „Літературно-наукового вісника” М. Павлик не змінив. „Найсумніше з усього, — писав, — те, що праця п. Франка про мене — який можу собі бути ще чорніший, ніж він мене змалював — поміщена не в яким „Вулично-Поліцейському Віснику”, але в самотнім літературно-науковім органі Руси-України.

Дійсно, незavidна доля „Наукового Товариства ім. Шевченка”, яке доволі часто має в „Віснику” не орган, гідний сеї нашої найвищої культурної інституції, але просту помийницю, — лише з написом про людське око: „література й наука”, — помийницю, з якої зливається нелюбих редакції людей, навіть членів Товариства, найгидшою гидотою, і то виключно — за різку, щоправда, але чесну критику дечийого (М. Грушевського — авт.) поступування в Товаристві та його праці. Ось які у тих людей аргументи в боротьбі з противником!”

„Вулично-Поліцейський Вісник” також не забарився з відповіддю. Правда, ця відповідь була опублікована тільки в травневій книзі т. XXX (с. 184-185). А перед тим у № 60 „Діла” від 15/28 березня з’явилася стаття-відповідь на статтю „Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілею”. За „Літературно-науковий вісник” відповідь дав Володимир Гнатюк: „Д. Павлик вивансував себе від якогось часу на пророка; огортаючися пророцькою мантією, він кидає громи на всі боки без розбору, без застанови, повні „міцних слівець”, із одною тільки метою: допекти кільком особам, яких він щиро не терпить. При тім здається йому, що він усе те робить на добро „України”, демократизму і т. д. З тої фантазії нема його кому вилічити, і се велика шкода, бо критичніша оцінка його власних поступків, виступів і праці довела б його до зрозуміння славних сентенцій: „Лікарю, вилічи себе” та „Чуже бачимо під лісом, а свого не бачимо перед собою”. Щодо змісту брошури, то вона є відповіддю на статтю про д. Павлика у III кн. ЛНВ, та на правду не тільки не простує нічого, але ще стверджує піднесені проти нього закиди, про які він зрештою в більшості мовчить”.

Поки йшла суперечка, 1904 року в Києві у видавництві „Вик” коштом книгарні „Киевской Старины” з друкарні П. Барського вийшла книга Івана Франка „Без праці”.

Умови, в яких створювався „Мойсей”, і причини такого різкого ставлення Франка до Михайла Павлика не будуть зрозумілими, якщо не зважити на ті події, які назрівали в Росії, де український народ страждав у ярмі, позбавлений усього, навіть права на рідну мову.

Ситуацію, яка склалась там, Іван Франко прокоментував у статті „Подув весни в Росії”, надрукованій у книзі за грудень 1904 року (т. XXVIII, ЛНВ). Це була блискуча характеристика історично безмірно високого моменту, котрий переживала Росія напередодні революції 1905 року, поштовхом до якої стала війна з Японією. „Здурілий від повноти свого самовладства, — писав Іван Франко, — оп'янілий почуттям своєї неодвічальності ні перед ким чиновник гупо-брутально, безтямно і зовсім непотрібно, а бодай до краю легкомисно вгонює Росію в сю війну. Його п'яній голові сніться легкі побіди над „азіатськими мавпами” і незмірна здобич у краю хризантем та черешневого цвіту. Він у своїй людожерній фантазії вже роздавляє японця, хрупає його з кістками на снідання. Але війна не іграшка; дужим язиком, довгими пальцями та людожерною фантазією її не виграєш. Але навпаки: на людожерні фантазії одурілого всевладного чиновника тисячі, десятки тисяч неповинних людей, селян, робітників, інтелігентів накладають головами; мільйони і мільярди народного добра ідуть із димом, пропадають на дні моря або розкрадаються тим ненажерним хробаччям, що все і всюди тягнеться в хвості бюрократичної орди, як колись хмари галок супроводили татарську орду в її руїнних загонах. Ідуть удари за ударами, один тяжчий від другого. Вони помалу, але немилосердно відслонюють перед світом усю наготу, всю обридливу гнилизну російського режиму, всю безсумлінність, безтямність та бездарність головачів того режиму. Не помагає нечувано безлична, рафінована система брехень. Удар іде за ударом, а кожний обризканий ріками крові там, на далеких проклятих бойовищах; облитий морем сліз тут, на оголених із робітника та порятівника безмежних, але занедбаних, виссаних та вияловлених полях Росії.

Суспільство зразу віри не хотіло йняти. Довголітній гніт притупив його критичні здібності до тої міри, що воно в величезній більшості твердо вірило всім байкам про невичерпні сили й засоби уряду, про бойову здібність і запал армії, про чудовий устрій флоту і про нікчемність, слабкість та мізерність японських „макаків”. Навіть перші поразення росіян не захитали сеї десятиліттями виплеканої віри. „Захопили нас зрадою на морі — нехай лише на сушу, ми їм покажемо!” А швидко потім: „Ми відступили на суші, щоб завабити японців за ріку, але нехай лише перейдуть, ми їм покажемо!” І так далі, раз за разом, нові поразення

і нові вибріхування. Суспільство все ще не вірило в серйозність діла. Криваві вчинки в Росії — забійство Бобрикова, Плеве, астраханського губернатора — все ще були запізнені епізоди та консеквенції давніших, довоєнних рахунків між суспільством і чиновництвом. Але звільна діло на Далекім Сході виявлялося чимраз більше, система облуплювання, грабунку та визискування суспільності бюрократією випливала чимраз виразніше наверх. „Петропавловск” вилетів у повітря... Японці почали висаджувати армію за армією у Маньчжурії, побили росіян під Кінчу, забрали Дальній, облягли Порт-Артур з суші і з моря, далі забрали Нючван, а за сим пішов ряд нечуваних по своїй жорстокості та своєму завзяттю битв під Вафанку та Анфантеом, під Ляояном, Інкау та над рікою Ша, і всюди, незважаючи на геройську самопожертву російських вояків, офіцерів та генералів (Келлер), росіян гнали, побивали, всюди показувалася російська невідготованість, брак планів у головній коменді, брак єдності між підвладними комендантами, брак ладу, брак познайомлення з тереном, з силами і намірами ворога, — всюди в останній хвилі не ставало то амуніції, то гармат, то санітарної служби, то провіанту, то всього нараз. І все і всюди, незважаючи на величезний апарат для фальшування, замазування і замовчування фактів, виходили наверх наслідки безглуздої, рабівницької господарки самовладного пана Росії — російської бюрократії.

При сих фактах російське суспільство мов отуманіло, задеревіло, було спаралізоване. Ті сангвініки в Західній Європі, що ждали в Росії при вістях про азіатські неповодження якихось вибухів обурення, маніфестацій та протестів, мусили розчаруватися. Ніяких вибухів ані протестів не було. Правда, аранжовачі бюрократією з початку війни шумні та іноді огидливі демонстрації патріотичного запалу швидко замовкли, вспівши виявити вповні свою штучність та безпідставність (бюрократія, виходячи „на вулицю”, ніколи не має щастя, вона сильна лише в своїх канцеляріях, де куються акти, приписи та доноси), а їм на зміну прийшли чимраз частіші, хоч дрібні і несвідомо-елементарні розрухи рекрутів та резервістів, яких відривали від рідних осель та сімей і гнали на край світу на заріз. І прийшла тиха та масова дезерція нещасних жертв за границю. А суспільність, інтелігентна, консервативна, ліберальна, радикальна чи соціалістична суспільність мовчала, мов заніміла. Загальна безрадність і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу. Здавалося, що оклик дня пішов із одного краю Росії до другого: „Підождати! Не робити урядові трудностей! Нехай справляється як знає, нехай події добігають до свого природного кінця”. Се, очевидно, не була програма, бо програма, се значить якась акція, — се була доба якоїсь дивної тиші, якої всього

менше можна було надіятися, та яка тепер, а posteriori, з психологічного погляду являється зовсім природною та ясною.

І ось нараз повіяло весною. Що, властиво, сталося? Що зроблено? Майже нічого. Що обіцяно? Майже нічого. А проте скрізь у Росії чується немов наближення нової доби. Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинку, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворухитися, тут і там у вікнах показуються заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що сталося? Невже справді?..”

ЛНВ за 1905 рік основну увагу приділяє питанню становища українців у Росії. У книзі 4 (т. ХХХ) з'являється стаття М. Грушевського „Українство і питання дня в Росії”, де устами майбутнього президента уряду УНР заявлено, що в цій ситуації „Україна не тільки не вмерла, а й готується до оновлення, до нового життя”. Це оновлення в Україні почалося боротьбою за ліквідацію емських та валуєвських заборон українського слова. „Се впевні зрозуміло, — писав М. Грушевський. — На сій точці українство зв'язане спеціальним, виїмковим указом і знесення його та підведення українського слова під загальні норми, котрі реформуються тепер і змінюються на краще під спільним натиском усіх народностей Росії, мусить бути першим постулатом української суспільності супроти правительства. Самою логікою подій він мусив бути висунений на перше місце, як перший український національний постулат, найширшими кругами української суспільності відчутий, давно дозрілий, на пункті котрого не може бути ніяких вагань і сумнівів. Становище, яке зайняло в сій справі правительство, відповіді на його запитання, уже дані різними інстанціями і нам звісні, або ті, яких зміст можна наперед передвидіти, дають усі вигляди на полагодження сеї болючої справи. Президент комітету міністрів Віте запевнив українську депутацію (що явилася в Петербурзі в середині с. с. лютого), що всі обмеження українського слова упадуть за яких три місяці, разом із ухваленням нового пресового закону. Запитані університети київський і харківський заявили за повним знесенням усяких обмежень українського слова, і в такім дусі без сумніву заявиться й Академія петербурзька, що вже заманіфестувала своє становище своїми заходами в справі дозволу святого письма на українській мові. А вже особливе значення буде мати голос київського генерал-губернатора, що також, як довідуємося, в основнім і вічевім представленню мав заявитися за знесенням указу 1876 р., ідучи слідом одного з своїх попередників, ген. Черткова, що ще в 1880-х рр. виступив із представленням про знесення указу 1876 р.

Коли не знайдеться який несподіваний катаклізм, обмеження 1876 р. можна уважати погребаними.

Минула їх пора; навіть звісний українофоб з київських університетських кіл, що останніми роками пописувався найбільше безцеремонними, найбільше цинічними вибриками проти українства, зміркував ситуацію, й не мав відваги заявитися за обмеженнями українського слова, коли прийшло виразно сказати: „так” чи „ні”.

Однак, хоч заходи в справі знесення обмежень українського слова мусили вийти на перший початок, як перший постулат, ним зовсім не вичерпується програма нинішнього моменту, а з становища загальної еволюції українства і нинішніх обставин сей постулат навіть і не найважливіший. Мушу се піднести тому, бо якраз можна побоюватися, що в очах багатьох з наших заграничних земляків знесення указу 1876 р. може здаватися не тільки початком, але властиво й кінцем українського питання, таким постулатом, в котрім замикаються трохи не „конечні цілі” українських змагань”.

„В свіжій ще пам'яті нашій стоїть становище, — пояснював далі ситуацію М. Грушевський, — зайняте нашими земляками під час дискусії над допущенням української мови для наукових рефератів на археологічних з'їздах (1899). Кажучи відверто, його можна коротко сформулювати словами: се не ми, се Галичани, вони розвивають українську мову для ужитку інтелігенції, для наукового письменства, їм треба дозволити се, бо вони не вміють російської мови й не мають спромоги її присвоїти; Українці ж російські — виходить, властиво того всього не потребують. І не легко буде розібрати, де кінчиться тут викрут, зроблений „страха ради іудейська”, і де починається справді щире переконання, що для Українців російських вистане української мови для „домашнього обихода”, з деякими цензурними полекшами. Українофіли так довго старалися запевнити російське правительство про скромність і нешкідливість своїх замірів, що й справді не раз спускали з ока можливість якихось ширших і дальших постулатів. То ж можна побоюватися, що й тепер можуть знайтися елементи противні розширенню української програми, або такі „хитрі Малороси”, що будуть чекати, аж їм принесуть готову конституцію на тарелі, здобуту чужими заходами, і тим хитруванням іще раз пережитують самих себе.

Що знесення обмежень українського слова не розв'язує собою питання навіть чисто формального націоналізму, се річ ясна. Українським словом, звільненим із дотеперішніх обмежень, будуть користуватися досить тісні кілочки людей, уже тепер о стільки освідомлених і пригтовлених національно, що потребують уже української книжки,

української преси для задоволення своїх культурних потреб. Але поза нею лишаються на українській землі маси інтелігенції і півінтелігенції, вихованої на російській мові, як мові культурній, і призвичаєної до неї; вони будуть тільки що призвичаюватися до українського літературного слова і користуватися ним більше або менше, о скільки сильно проявить себе національний рух”.

Однак не це найголовніше. „Всеросійський конституційний рух, — продовжує М. Грушевський, — може потягнути до себе українську суспільність і привести до занедбання національних потреб, коли українське національне питання не буде перенесене вповні на ґрунт політичний і економічний. Є і тим велика небезпека для української національності супроти інших, у котрих національна ідея вже о стільки вироблена і закорінена, що само собою розуміється, несвідомо підсувається як підстава проблемів політичних, економічних, культурних. Щоб не зістатися в ролі антикварного питання, українство мусить стати міцною ногою на тім ґрунті краєвих економічних, культурних і політичних інтересів. Таку працю Українців над українським питанням, над собою і над українською суспільністю я вважаю питанням дня, справою пильнішою, актуальнішою, ніж ставлення яких-будь національних постулатів супроти правительства.

Українство, зрештою, мусить статися тепер неминуче питанням політичним уже тому, що в нинішнім моменті політичного перестрою Росії всі питання, зв'язані з тим перестроєм, мусять стати питаннями політичними. Покладатися на те, що конституційне питання буде розв'язане без нас і принесе нам усі благодаті готовими, розуміється, ніяк не можна. Слово „конституція”, що тепер носить в повітрі і втілює в собі змагання, надії і мрії різних народностей, клас і груп в Росії, само по собі дуже неозначене, і різні групи та класи вкладають до нього надії й бажання дуже неоднакові.

Останні літа стояв пароль спільної боротьби з бюрократично-поліційним автократизмом, і під окликом сеї боротьби злучилися всі поступові елементи Росії, без різниці народностей і теоретичних конфесій; всі інші питання були відложені набік супроти сеї спільної боротьби”.

М. Грушевський радить українцям не припізнитись із своїми національними планами, бо „фактичними панами ситуації можуть дуже скоро стати буржуазійні класи найбільше сконсолідованих, найбільше скристалізованих національно і приготовлених до політичної діяльності народностей — великоросійської, польської, вірменської й ін., і ті народності, котрі зістануться на боці в нинішнім переходовім, творчім моменті, стрінуть потім труднощі значно збільшені. Ся обставина накликає до

незвичайної чуйності, до уваги й енергійної діяльності всі народності Росії. Галицькі Русини, зіставшись пасивними свідками такого творчого часу в Австрії і взявшись до участі в політичній життю аж геть пізніше, засудили себе на ролю паріїв між народами Австрії на довгі часи. Треба уважати, аби щось подібне не трапилося тепер із нами в Росії!..”

М. Грушевський застерігав, що згідно з проєктами російської конституції право державної репрезентації мають тільки великороси і не мають „инородцы”. Окрім того, „не можуть, — писав він, — тішити нас і плани, симпатично прийняті частиною російських радикалів, видлучення в особні сейми Польщі, Фінляндії й Кавказу з полишенням усіх інших народностей під спільним парламентом, без забезпечення національної автономії; такий устрій дав би перевагу кільком народностям, віддаючи інші згори під їх гегемонію, поділив би народності Росії на привілейовані і непривілейовані, як се сталося в Австрії, й розбивши державу на кілька провінціальних територій з мішаною людністю, засудив би національні меншості на поневолення, з якого їм потім було б тяжко вибитися”.

Які перспективи відкривали для українців у Росії нові часи? Майже ніякі, відповідав М. Грушевський. Якщо говорити про парламент та репрезентацію в ньому українців, то, пояснював він, вийшло б таке, що „Українці в тій репрезентації могли б зовсім чи майже зовсім не мати голосу, бо більші властители і дворяни на лівім боці Дніпра і на Чорномор’ї сильно зросійщені, так що їх тільки довгою й усильною агітацією (і не ідеєю етнографічної народності, як се вже сказано) можна буде привести до зрозуміння українських національних інтересів, а на правім боці Дніпра — се в значній мірі Поляки, яких становище до українського національного питання може бути дуже неприхильне...”

„Все се перспективи й можливості, — роздумує над виходом із ситуації М. Грушевський, — супроти яких Українці ніяк не можуть зістатися пасивними, байдужими глядачами. І задачі, які висуває перед українську інтелігенцію нинішня доба, не можуть бути полагоджені самими революціями чи петиціями до правительства. Вони потребують інтенсивної й добре обдуманної роботи — роботи коло своєї суспільності і роботи спільної з іншими національними і суспільно-політичними групами Росії коло вироблення найбільше раціонального плану устрою й відносин будучої Росії”.

Національні території, на думку М. Грушевського, „мають бути положені в організацію самоуправи й репрезентації, для мішаних територій і народностей безтериторіальних мусить бути дана певна формула гарантії, забезпечена репрезентація меншостей і т. і. Тоді національне питання може поплисти своїм руслом, не спиняючи розвою політичних

і соціально-економічних питань загальнішої природи. Для Українців се питання має особливо живе значення, і тому вони мусять приложити особливі старання до роз'яснення сих питань серед російської суспільності і серед суспільностей інших народностей Росії, до вироблення в порозумінню з іншими суголосними групами найбільше пожаданої формули сих відносин і переведення її в життя”.

І все ж, коментував М. Грушевський, „нинішній перелом у Росії застав Українців сильно неприготованими. По десятиліттях застою, заведеного нашими „культурниками”, тільки останніми часами зачалися якісь прояви розбудження, якогось руху. Приходиться гірко жалувати тих змарнованих часів, тих пропавших для України генерацій. З потроєною енергією прийдеться нинішній генерації працювати, щоб достроїтися до вимог і задач моменту.

Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зістатися паріями серед народностей. Прийшов той час — час життя і смерті. Деякі підстави національного розвитку створені працею останніх літ у Галичині — їх можна присвоїти. Але поза тим зістається багато такого, що мусить бути зроблене самими Українцями, і не буде, не може бути зроблене ніким іншим за них”.

У цьому ж квітневому номері „Літературно-наукового вісника” за 1905 рік відразу після статті М. Грушевського „Українство і питання дня в Росії” виступив Іван Франко з „Одвертим листом до гал[ицької] української молодіжі”. Цей важливий документ став не тільки ключем для розуміння тогочасного настрою, надій і сподівань Франка, але і поясненням його вчинків під час творення ним поеми „Мойсей”. Це видно з перших слів „Листа”. „Те, що я хочу сказати Вам, мої приятелі, — писав Франко, — таке велике й радісне і zarazом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло ввійти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови Вашого власного „я” відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурхливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то на наших очах: бурхлива хвиля історії захопає нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім

режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України”.

Його цікавило, чи розуміють вони, молоді, що значать ті події для української нації, для кожного особисто, бо всесвітня історія — не історія окремих героїв, а історія масових рухів і перемін. Як пророк кликав до дії: „Бо приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!”

Велика доба — на думку Івана Франка — почнеться з упадком у Росії абсолютизму, а „фізіономію його наступнику зробить капітал і інтелігенція”, чи, іншими словами, лібералізм капіталістичного складу, який вже тепер, ще до упадку абсолютизму, виявляє дуже небезпечні прикмети: він дуже теоретичний і доктринерський.

„Ми, українці, — писав Іван Франко, — бачимо досі мільйони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, озброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Сі доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільності, щоб тепер, коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої і основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православ'я стратить своє жало ексклюзивності (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавця й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею — ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'єкзохен державного становища „русского”, т. є. великоруського народу, — і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та облуплювання окраїн для „добра” центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільності дуже багато. Їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно виросле, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним як дрібним і ретроградним або ломити його як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.)”.

У Польщі, Фінляндії та частково в Литві цей доктринерський автократизм зустрів опір, проте „найменше такого опору, — на думку

Івана Франка, — знаходив собі автократичний доктринаризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головно тому, що велика часть світлих українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ucraini natione Russi* (за походженням — українець, за національністю — росіянин — авт.), в душі явно дорожила й дорожить фантомом „великої, неподільної Росії”.

Звідси завдання й перспективи: „Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися”.

Розумів і пояснював „молодим приятелям”, які великі труднощі стоять перед ними для здійснення цього. Писав: „...без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції, навіть для таких немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі кролика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів”.

З цього приводу Франко міг би привести слова В. Антоновича: „Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни, бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури...”, але не привів, натомість сказав інші слова: „От тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача — допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках,

у закладах великої праці — здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед Вами стоїть задача й обов'язок — віддячитися російській Україні за все те духовне й матеріальне добро, яке вона досі давала нам. Чи і наскільки ми почуємося до того обов'язку, чи і наскільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його сповнювання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина яко нації, здібної зайняти місце в хорі інших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий Вам і авторитетніший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що піднімуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався цього. Значна часть тих наших світочів, опанована театральним питанням, не бачить поза ним світа; інші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність — якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон. Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні конвенції. Ми повинні — всі без виїмка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його”.

До тих, хто пізніше буде пишатися своєю галицькою окремішністю та галицьким п'ємонтизмом, Франко звертався такими словами: „Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду крайне ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсила, закнебьована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми — вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра постануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роль скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчутти і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить бойову лінію безмірно ширшу і кожний його етап буде рішатися і у Львові, і в Чернівцях, і в Кам'янці-Подільській, і в Житомирі, і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москвофільством відтепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розшириться безмірно, а її зміст поглибиться відповідного до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародолюючими претензіями „державної” великоруської нації. І наші відносини до жидів мусять улягти значній переміні, коли нашої нації прийдеться „автономно” гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом через ціловікове нагромадження жидів на нашої території при помочі т. зв. „черти осідлості” та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводили від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. (Наша література і преса мусить перейти на вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, незважаючи на цензурний тиск, а може, власне завдяки йому). Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордонними українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший сьтогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими, або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутному народолобству, що проявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим випадком були поставлені „на чоло народу”, стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності — все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергійнішій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої

дорогі приятелі, ми тут, у Галичині та Буковині, замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридженням оминатиме кожний свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги”.

Франко розумів і знав з особистого досвіду, що ця праця буде дуже важкою. „Якби Ви знали, мої дорогі приятелі, — писав з цього приводу, — скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили до-теперішні зносини галичан та буковинців з Україною, скільки сорому та прикрості робили не раз українцям наші „національні”, а властиво місцеві хиби — неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, індиферентність та моральна грубошкірість, байдужність до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадкування європейськими формами при основній мало-освітності та некультурності, якби Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кожного з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою”.

Чим може допомогти Галичина чи Буковина Великій Україні в разі свобідніших відносин у Росії? „На капітали, — відповідав Іван Франко, — ми не багаті, тай не капіталів потребуватимуть від нас українці. Так само дурять себе ті галичани та буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії отворить їм дорогу до дроблення інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої зародкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально Росія багата на таких „ташкентців” (від сатири Салтикова-Щедріна „Господа ташкентцы” — авт.), із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не „ташкентців”, не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас Україна, і коли ми нічого іншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпуємо ми українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика вилімінувана з виховання, де панує так зване Brotstudium, навчання для хліба, для кар’єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західноєвро-

пейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва. Отже, й тут не багато чим можемо стати в пригоді українцям. Щонайбільше хіба яко вчителі язиків — німецького, польського, потроху класичних, бо наука язиків у наших школах трактується справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що останні роки зазначили поворот на гірше, і, прим., знання німецького язика, яке виносять молодші генерації з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання якоїсь хоч трохи вищої вимоги.

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народної і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (прим. природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони щонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології”.

Та все ж дещо галицьке можна передати українцям в Росії. Найперше „той практичний смисл, привичку більше додивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привичку до публічного життя, до організацій і до парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже пригодитися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу, поміж двома огнями — польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на боязливість, байдужність до всяких смілих поривів і заскоружність у своїм тіснім кружку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби”.

„Я бажаю тільки одного, — закінчував статтю Франко, — звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всієї суспільності на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, не-всипущої праці над собою самими! Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні

перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода”.

Падіння абсолютизму в Росії, сподівання на зміну становища українського народу були настільки сильними, що, працюючи над „Мойсеєм”, Франко вже через ті події бачив контури землі обітованої, в яку мав увійти його народ. Розумів прекрасно, що народ після довговікової неволі, розділений різними монархіями, не готовий увійти у цю землю. Рабське тавро лежало на ньому. Його не можна було вивести через море в пустелю, де після сорокарічного блукання мав вмерти останній народжений у рабстві. Франко розумів, що кожен член суспільства мусить проїнятися бажанням увійти в землю обітовану і пройти процес катарсису. Його він починав із себе. Він мусив пройти ще раз свій власний шлях і побачити свої гріхи на ньому та застерегти від них інших. Він мусив закликати інших до очищення. Тим, очевидно, пояснюється його повний розрив із найщирішим другом юності Михайлом Павликом, який, на думку Франка, цього катарсису не хотів.

Іван Франко саме в цей період порвав з усіма без винятку товаришами юності. І причина одна: вони, на думку Івана Франка, не прагнули або не хотіли визнати помилок юності. Не прагнули цього катарсису Іван Белей, Володимир Коцюбовський, Ярослав Рошкевич.

Інакше сприймав Іван Франко вже і спадок, і справу М. Драгоманова, через що наразився на докори з боку його рідних та друзів. Він кардинально змінив думку про галицькі партії та їх діяльність із точки зору корисності тих дій для України. Його цікавлять у той час справи музики, театру, літератури, церкви... Всюди його втручання викликає скандали. Він не обминає увагою жодної книги, де йдеться про українську справу. Україна — понад усе! Тут для нього нема ні авторитетів, ні дороговказів. Він підсвідомо відчуває на собі тягар провідника. Тягар „Мойсея”...

Розділ X

„МОЙСЕЙ”

І затремтів-заблис вогнем весь захід.

І можна було бачити з висоти все навколо, мов на долоні.

Голі, дикі скелі, що лякають своїми шпильями... Пусті поля... Лиш де-не-де між тими полями та скелями вузькі смужки зелених долин, немов сотворених на те, щоб могло спочити на них око від одноманітності навколишнього пейзажу.

І знову високі шпилі, а над ними — розпечене сіре небо. Ці скелі називаються Кармель. На північ від них — гори Сіон. Під їхнім підніжжям кочують євусеї, а неподалік, на відстані людського крику — амореї.

Одна-однісінька річка, що зветься Йорданом, впадає в море, котре називають Мертвим — з висоти воно подібне на калюжу. На однім березі ріки — амоніти, на другім — хананеї.

Нема тут ні порядних доріг для їзди, ні шляхів для кочування, ні проходу до моря, де хоч трохи прохолодніше.

От сказав би: жменька того краю. А всюди укріплені міста та городи, а всюди повно войовничого люду, який не збирається добровільно віддати комусь свою землю. І де тут жити і плодитися народу ізраїльському?

Тут камінь на камені, пісок засипає пісок. Тут ніщо не приходить без труду і бою за кожну п'ядь землі, без кривавого поту. Ця земля ніби створена для того, щоб сповнилися слова Господні, сказані Адамові, коли його проганяли з раю: „В тяжкім труді живитимешся з неї по всі дні життя твого. Терня й будяки буде вона тобі родити, і їстимеш польові рослини. В поті лиця твого їстимеш хліб твій, доки не вернешся в землю, бо з неї тебе взято...”

Це — земля обітована. Той чудовий обіцяний край, де течуть ріки молоком, де діброва й свіжа мурава притягує подорожнього на відпочинок і покріплення сил. А все навколо виблискує смарагдами, сапфірами та іншим коштовним камінням. Джерела там не замулені, а вода в них чиста і змиє піт по праведній праці. Там достатньо со-

лодкої паші для ослів та овець, і нема осоту і будяччя, котрих вони не хочуть їсти.

Повітря тут прозоре і щілюще.

Це та земля, той рай, про який він, Мойсей, говорив своєму народові, коли сорок літ блукав із ним по пустелі. Говорив велично і гарно. Рисував привабливі образи, збуджував уяву. Покоління змінювало покоління, а він усе блукав і говорив велично і гарно про землю обітовану.

І от вона відкрилася йому — голі, дикі скелі зі смужками зелені між ними. А відтак відкрилося майбутнє його народу: війна за війною, різня, ріки крові, плач, сльози, нещастя, храм Єгови у вогні. Його народ, котрому Господь дарував цю землю, хочуть прогнати звідси. Хочуть вирвати з корінням і викинути геть. Розсипати на порох по світу.

І ось уже тому народові нема місця на землі, і вже його женуть звідусіль.

І упав Мойсей на землю і з відчаю крикнув: „Одурив нас Єгова!“

І зареготав Азазель, темний демон пустелі, і вдарив грим, задрижали основи гір, і бичами шмагали землю блискавки... І промовив Єгова до Мойсея, і вивів його на гору Нево, на верх Пізга, що проти Єрихона, і показав йому всю Гілеад-землю до Дана, увесь Нафталі-край і землю Евфраїма та Манасії, всю землю Юди до Західного моря, і Неgev, і околицю, і поділля Єрихона, пальмового міста, аж до Цоара: „Це земля, що про неї клявсь я Авраамові, Ісаакові та Якову словами: „Я дам її твоєму потомству. Я дам тобі побачити її очима, але туди ти не ввійдеш“.

За сумнів, за зневіру покарав Господь Мойсея.

Дивовижна, вражаюча покара.

Весь свій труд, душу, всі старання, усього себе віддавав Мойсей народові, щоб вивести його з ганебної неволі та довести до землі, обіцяної Господом. Але коли кінцева мета була близько, коли кочівники стали на краю тієї обітованої землі, народ втратив довіру до свого провідника. Народу набридло слухати про ріки, що течуть молоком і медом, про зелену мураву, яка чекає на худобу.

Народ пішов до інших божків із новою молитвою.

І він, Мойсей, віддався спокусі Азазеля...

„Тому, що моїй поемі, — писав Франко у передмові до другого видання „Мойсея“ 1912 року, — пощастило настільки, що вона стала предметом лектури учеників та інтерпретації вчителів у деяких руських гімназіях, а також предметом ближчої уваги деяких наших літературних критиків, варто зазначити факт, що, ставлячи не раз питання про джерела сеї поеми, ніхто з тих руських інтелігентів не звернув уваги на

властиві і самим змістом вказані її джерела, але майже кожний, як се покажу далі, шукав їх деінде, звичайно там, звідки я не взяв нічого.

Моя поема основана майже вся на біблійних темах, отже, що ж природніше для кожного критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх з тим, що я зробив із них? Се якраз досі не прийшло на думку ні одному з критиків моєї поеми. Знак, що Біблія лежить далеко поза кругом їх духовних інтересів.

Основною темою поеми я зробив смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом. Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні”.

Мусив все-таки пояснити, якими джерелами користувався. „З біблійних книг Старого завіту, — писав, — про смерть Мойсея оповідає лиш одна книга так званого П'ятикнижжя, що по-грецьки зветься Девтерономіон, а по-церковнослов'янському Второзаконіє. В тій книзі первісне оповідання про смерть Мойсея розірвано на дві часті: перша міститься в розд. XXXII, зачало 48-52, а друга в розд. XXXIV, зачало 1-8. Ось се оповідання в перекладі з критичного французького перекладу Едварда Райса на нашу мову. В гранчастих скобках подаю свої доповнення до тексту.

„Того самого дня вічний промовив до Мойсея отсими словами: „Вийди на гори Гарабім, на гору Нево, що [здіймається] над краєм проти Моава-Єрихона і позирає на край Канаан, який я даю на власність дітям Ізраїлю. Ти вмреш на тій горі, на яку вийдеш, і будеш злучений зі своїми [предками], так як твій брат Агарон умер на горі Гор і злучився зі своїми [предками] за те, що ви були непослушні супроти мене перед синами Ізраїлю над водами Мерібат-Кадеша в пустині Сін, за те, що ви не вшанували мене посеред синів Ізраїлю. Тому ти побачиш перед собою сей край, який я даю синам Ізраїлю”.

Мойсей вийшов із рівнини Моава на гору Нево, на вершок Пізга, що дає вигляд на Єрихон, і вічний показав йому весь край: Гілегад аж до Дана і всю [околицю] Нефталі, територію Ефраїма та Менаше і весь край Іуди аж до західного моря, і південь, і рівну околицю Єрихона [пальмового міста] аж до Согара. І вічний мовив до нього: „От сей край, задля якого я поклявся Авраамові, Ісаакові та Якову, мовлячи: „Даю його вашому племені”. Я показую тобі його, але ти не ввійдеш до нього”.

І Мойсей, слуга вічного, вмреш тут у краю Моава, як се сказав вічний, і його поховали в долині в краю Моава недалеко Бет-Пегора, і ніхто не знає про його гріб аж до сього дня. Мойсей прожив 120 літ до своєї смерті; його очі не слабли, і сила не опустила його тіла. І сини

Ізраїлю оплакували Мойсея на рівнині Моава протягом 30 днів, і таким способом відбули по нім повну жалобу”.

Не скористався для передмови перекладом Біблії П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького. Навів свій переклад з Райса. Не з оригіналу...

„Мойсей умер, — пояснював далі, — у неласці ізраїльського бога, який перед смертю докорив йому тим, що він не вшанував його відповідно перед синами Ізраїлю. В моїй поемі се діло поставлено зовсім інакше: смерть Мойсея на вершині гори в обличчі бога мотивована тим, що його відіпхнув його власний народ, зневірений його 40-літнім проводом і сумним станом обіцяного краю, який треба було тяжкими зусиллями здобувати на численних дрібних канаанських племенах і який надто, як се виказали новіші історичні відкриття, в ту пору, коло 1480 р. перед Христом, був під протекцією єгипетських царів.

Речення біблійного оповідання про похорон Мойсея в оригінальним тексті не зовсім ясне, і пізніші жидівські коментатори доповнюють його так, що бог умертвив його своїми устами, цілуючи його, і що ангели поховали його тіло в невідомім місці або, по іншим переказах, перенесли на небо, де воно держиться ціле й незіпсоване так само, як тіло пророка Ілїї. Я в своїй поемі полишив хвилю смерті Мойсея за поетичною заслугою”.

Пояснив Франко у передмові 1912 року і джерела, з яких користав, пишучи про головних противників Мойсея серед ізраїльтян Датана й Авірона (Абірама). Його розповідь — зізнавав — базується на оповіді книги Чисел, „розділ XVI, у яким одначе пізніша редакція стягнула до купи два оповідання про події різних часів і різного характеру, а власне, про бунт левіта Кораха та його компанії проти Мойсея й Агарона і про повстання Датана й Абірама з племені Рувима проти Мойсея”.

І знову подає текст у своєму перекладі з Е. Райса, виділяючи курсивом ті частини оповідання, що стосуються бунту Кораха, а ті, що оповідають про Датана й Абірама, пишучи звичайними буквами.

„Корах, син Сахара, сина Кегатового, сина Левїїного, узяв із собою Датана й Абірама, синів Еліаба, а також Она, сина Пелітового, сих [останніх] Реубенітів, і вони повстали проти Мойсея з 250 синами Ізраїлю, головами громади, людьми визначними, яких кликано до рад. Вони зібралися проти Мойсея й Агарона і сказали їм: „Досить того! Вся громада свята, і вічний серед неї. Чого ж ви підносите себе вище громади вічного?” Почувши се, Мойсей кинувся лицем на землю і промовив до Кораха та його юрби ось які слова: „Завтра вічний покаже, хто належить до нього і хто посвячений приносити йому жертви,

а кого він вибере, тому велить зблизитися до себе. Зробіть ось що: візьміть кадильниці, ти, Кораху, і все твоє товариство, і завтра повкладайте в них огонь і кадило перед вічним. Кого вибере вічний, той буде посвячений йому. Досить сього, левіти!” А до Кораха сказав Мойсей: „Слухайте, левіти! Чи не досить вам, що бог Ізраїлю визначив вас із решти громади і велів вам зблизатися до нього, приносити жертви в домі вічного та стояти на чолі громади для сеї служби? А ти і твої брати левіти з тобою, яким бог дозволив зблизатися до нього, жадаєте ще бути жерцями? Значить, ти й усе твоє товариство хочете в спілці стати проти вічного? Бо ж Агарон, проти якого ви змовилися, хто він такий?”

І Мойсей вислав покликати Датана й Абірама, синів Еліаба, але вони сказали: „Не підемо! Чи не досить, що ти вивів нас із краю, який опливав молоком і медом, аби морити нас у пустині? Чи хочеш іще зробитися паном над нами? Ти не лише не завів нас до краю, пливучого медом і молоком, не дав нам батьківщини з полями та виноградниками, а ще й хочеш вибрати очі всьому народові? Не підемо [до тебе]!” І Мойсей розсердився дуже і сказав до вічного: „Не приймай їх жертв! Я ж не взяв від них ані одного осла і не зробив нікому з них ніякої шкоди”.

Мойсей сказав до Кораха: „Ти й твоя компанія ставтеся завтра перед вічним, стане також Агарон, і кожний із вас візьме кадильницю, і вложить у неї кадило, і покладете свої кадильниці перед вічним, ти й Агарон, кожний свою, 250 кадильниць. І кожний візьме кадильницю і вложить до неї огонь і кадило, і постаєте при вході до кивота завіту, так само, як Мойсей і Агарон”. І коли Корах зібрав проти них усю громаду при вході кивота, слава вічного явилася перед усею громадою. І вічний промовив до Мойсея і Агарона словами: „Віддаліться від тої компанії, і я знівечу її у млі ока”. І вони кинулись лицями на землю і сказали: „О боже, творче душі в кожному тілі! Коли один чоловік згрішив, чи ж будеш сердитися на цілу громаду?” Тоді вічний промовив до Мойсея отсими словами: „Промов до громади і скажи їй: „Відступіться всі від того місця, де стоїть Корах!” (Пізніший редактор зовсім недоречно згадує тут Датана й Абірама).

І Мойсей пішов до Датана й Абірама в супроводі ватажків Ізраїлю. І він промовив до громади отсі слова: „Віддаліться від наметів сих злих людей і не доторкайтеся ні до чого, що належить до них, а то пропадете враз із ними за їх злочин”. І вони повідступали від домівки Датана й Абірама геть довкола, а Датан і Абірам поставали при вході своїх наметів зі своїми жінками, дітьми та внуками. Тоді сказав Мойсей: „Аби ви

пізнали, що бог послав мене сповнити все те, і що се не робиться моєю власною волею, — отсі всі помруть так, як мруть усі люди, а коли їх доля не буде така, як доля спільна всім смертним, то не бог вислав мене. Та коли вічний зробить незвичайне чудо, і земля отворить свою пащеку і проковтне їх самих і се, що належить до них, і вони живі увійдуть у шеоль (гебрайська назва пекла), ви пізнаєте, що ті люди згордували вічним". І коли він докінчив ті слова, земля розступилася під ними, розкрила свою пащеку і проковтнула їх обох, і їх родини, і всі особи, що належали до них, і все їх майно. І вони живцем пішли в шеоль самі, і все, що належало до них, і земля затворилася за ними, і вони пропали з-посеред громади. І всі ізраїльтяни довкола них розбіглися при їх криках, боячися, аби земля не пожерла їх. *А огонь, кинений вічним, пожер 250 людей, що принесли кадила*".

„Як бачимо, — коментував Іван Франко, — сей розділ містить у собі два оповідання, зліплені до купи методомю перекладання і зшиті, так сказати, білими нитками редакційних дописок. Одне й друге оповідання мають на меті укріпити верховенство провідників, уповноважених богом, але коли в оповіданні про Датана й Абірама мова тільки про одного провідника Мойсея, то в оповіданні про Кораха левіти, себто каста духовних, бунтуються проти первосвященника Агарона, домагаючися зрівняння всіх левітів із станом жерців. Коли перше оповідання має виразно політичний характер і б'є на Мойсея як на провідника народу за те, що не додержав своєї обіцянки і не дав народові земельної власності, то друге оповідання зложено, очевидно, в інтересі храмових жерців і для постраху левітів, аби не домагалися рівного права з жерцями. Коли звернемо увагу на історичні відносини, серед яких могли повстати оба ті оповідання, то нам відразу стане ясним, що оповідання про Датана й Абірама мусило повстати в часі племінної незалежності гебрайського племені, коли те плем'я, бідуючи в своїй новій вітчизні, в боротьбі з канаанітами з жалем могло ще споминати свій побут у Єгипті. Натомість друге оповідання веде нас у часи нового храму по повороті гебреїв із вавілонської неволі, і то в досить пізні часи, коли перевага жерців над загалом левітів не була ще так укріплена, як за часів Христа. Те, що я сказав у поемі про Датана й Авірона, ширше розвиває релігійний і політичний мотиви опозиції загалу ізраїльтян проти Мойсея.

Прочитуючи окремо текст кожного з тих оповідань, можна зауважити, що в оповіданні про Датана й Абірама нема початку, де мусило бути сказано, з якої нагоди і яким способом проявився їх опозиційний рух проти Мойсея. З тексту оповідання довідуємося тільки, що Мойсей

велів покликати їх, невідомо куди, правдоподібно — на загальний збір старшин ізраїльського народу, а коли вони не захотіли прийти, він із старшинами сам пішов до їх наметів і там божою силою dokonав їх чудесного знищення”.

Таке детальне знання предмету, очевидно, пояснюється тим, що Франко на той час щойно закінчив працю „Поєма про сотворення світа”, для написання якої використав чимало біблійнознавчої літератури.

„В своїй поємі, — зазначав Іван Франко, — не вважаючи потрібним допускати чудесну катастрофу, я представив опозиційну акцію Датана й Авірона на зборах ізраїльського народу і полишив діло їх покарання, пророковане їм Мойсеєм, елементарному вибухові народної свідомості по смерті Мойсея”.

Далі Франко пише про демона пустелі Азазеля: „Важну роль в моїй поємі відіграє демон Азазель, про якого в т. зв. Мойсеєвій книзі левітів, розд. XVI, зачало 5-10, міститься законна постанова, видана з того приводу, що два сини Агаронові померли наглою смертю, ввійшовши до кивота завіту. Се було причиною законної постанови, що нікому не вільно було входити до намету, в яким стояв кивот завіту, крім одного первосвященника Агарона, та й то лише в певних означених випадках і в приписанім обрядовім одязі. Раз до року мав Агарон входити до намету в день покутний, „а від громади синів ізраїлевих мав узяти два козли за відпущення гріхів і одного барана на цілоспалення. Від себе ж мав Агарон принести в жертву бика за відпущення гріхів своїх і своєї родини. Що ж до двох козлів, він мав узяти їх і поставити перед вічним при вході до намету. Про них мав кинути жереб для рішення: один із них піде для вічного, а другий для Азазеля. Козла, якого жереб призначить на жертву для вічного, він мав жертвувати, вбиваючи його як жертвний приніс за прощення гріхів, а другого, призначеного жеребом для Азазеля, мав поставити живого перед вічним, доповнити над ним обряду покути, а потім вигнати його в пустиню для Азазеля (Ed. Reuss, op. cit., II, с. 146-7). В перекладі Куліша цей уступ перекладений досить неясно, і нема в нім назви Азазеля (пор. Святе письмо Старого завіту. Мовою русько-українською. У Відні, 1903, с. 114). Із наведеного тексту старозавітної книги видно виразно, що Азазель являється демоном, противником Єгови, правдоподібно — персоніфікацією пустині та її страховищ. Сама назва досить загадкова і давала привід до різних толкувань, яких наслідком було те, що в деяких перекладах Біблії се ім'я зовсім не являється, заступлене більш або менше натягненою інтерпретацією (пор. про се: Dr. Albert Hauk. Realencyklopadie fur protestantische Theologie und Kirche. Leipzig, 1897. t. II, с. 321-2).

В біблійнім оповіданні сам бог показує Мойсеєві Палестину, у своїй поемі я приложив се до ролі Азазеля з наміром зазначити якнайсильніше контраст між пророцькими обіцянками і тим, що дійсно ждало гебреїв у Палестині. Сей контраст я вважав потрібним зміцнити не тільки показом географічного положення та різноплемінності Палестини, але надто ще об'явою про долю, яка чекала гебреїв у тому краю. І се я поклав у роль Азазеля як найсильнішу часть демонської спокуси, що може захитати віру навіть найсильнішого характеру. Але не треба забувати, що ся роль Азазеля в моїй поемі являється тільки поетичним об'єктивуванням власної психологічної реакції, яка мусила відбутися в душі пророка після того, як його відіпхнув його народ. Крайній вислів тої психологічної реакції, що з душі пророка виривається словами: „Одурив нас Єгова!”, не був зовсім триумфом демона-спокусника, який у тій хвилі зо сміхом відступає від Мойсея, але був тільки зазначенням межі людської віри та людської сили, до якої дійшовши, Мойсей почувує слова самого бога, що розкривають йому далеко ширший кругозір від того, який міг розкрити йому Азазель, прояснюють йому високу мудрість провидіння, що кермує долею народів, і дають його душі й тілу остаточне заспокоєння”.

Для поетичного змалювання географії Палестини Франко користувався вступною студією Едварда Райса до його старозавітних писань про історію Ізраїлю, яку подав у перекладі на українську мову: „Край Канаана не має властивих природних границь, окрім заходу, де його береги обливає Середземне море, і сходу, де його перерізує Йордан. Ся ріка, одинокий неперерваний протік води, що має значення для сього краю, перепливає по черзі через два озера і губиться в третім, відомім під назвою Мертвого моря. Від півночі земля Канаана обмежена двома рівнобіжними ланцюгами гір Лівану, з яких один тягнеться подовж її боку, а другий відмежовує її від великої арабської пустині. Долина, обнята сими двома ланцюгами гір, була в посідання ізраїльтян лише в деяких рідких моментах їх історії. Зрештою, їх осідки не переходили поза джерела Йордану. Відси аж до південної границі, се значить, до початку широкої пустині півострова Синайського, можна сказати, до лінії, яку можна потягти від південного кінця Мертвого моря до південно-східного кута Середземного моря, весь край між морським берегом і долиною Йордану творить височину, широку на 10-15 миль, а високу понад морський позем до 2000 стіп, коли тим часом ріка та озера містяться від 600-1300 стіп пониже позему моря. Височина дуже нерівна, але не має ніде значніших гір. На південь вона знижається терасами до пустині. На захід і в північній часті вона доходить аж до моря, але в

південній часті вона обмежена рівниною, що, розширюючися, доходить аж до границі Єгипту і називається перешийком Суецом.

У внутрі цього краю міститься тільки одна долина — трохи просторіша. Вона починається від гори Табора, недалеко того місця, де Йордан випливає з Генезаретського озера, і кінчиться в затоці Акки і в підгір'ю гори Кармеля; вона має довжини 7 миль, а ширини 2-4. Сама височина через те ділиться природно на північну часть (гори племені Нефтелі) і південну, далеко більшу (гори племен Єфраїма та Іуди). Сі дві назви не значать природного розділу, а тільки різницю жильців. Країна взагалі слабо наводнена і дуже висушена від найдавніших часів, а часть її, особливо суміжна з Мертвим морем, не була ніколи нічим, хіба лихим пасовиськом.

По лівім боці Йордану здійсмається подібна височина, називана в різних своїх частях, ідучи від півночі на південь, іменами Балад, Гілегад та Пізга. Ті околиці, що ніколи не стояли під пануванням канаанських племен, були в значній часті завойовані ізраїльськими племенами ще перед тим, поки вони завоювали західну височину, але їх посідання тут завсігди було загрожене чи то кочовими племенами пустині, чи то володарями Сирії. Сама конфігурація землі тут така, що лише фактичне посідання, зрештою, наражене на часті зміни, могло служити для означення границь. Нарешті сама долина Йордану між двома головними озерами широка на 2-4 милі, се одна з найменш управних частин краю. Спека тут страшенна тому, що долина глибоко врізана в землю між двома вапняковими валами, майже зовсім голими, а в найбільшій часті року численні потоки, що збігають із гір у часі дощової пори, висихають так, що навіть не можуть доплисти до Йордану.

В часі здобуття краю ізраїльтяни, здається, творили конфедерацію дванадцяти племен. Се число дванадцять не треба вважати припадковим. Воно повторюється однаково майже у всіх інших зборищах семітських народів або племен, про які згадує книга Битія: у едомлян, у кананейців, у арамейців та кетурейців. У ізраїльтян се число таке основне та твердо вкорінене в народну традицію, що заховалося навіть у таких часах, коли не мало жадної рації існування і не відповідало нічому в національному житті, бо племена почасти помішалися одні з одними, а почасти навіть пощезали зовсім, і навіть давніше ніколи не доходило до правильної та постійної номенклатури; цифра лишалася, але реєстр племен змінювався не тільки щодо порядку імен, але навіть щодо самих імен.

Додаймо, нарешті, що ніколи не було навіть питання про рівність між дванадцятьма племенами. Вже легендарна традиція кладе натиск на різниці в гідності сконфедерованих, із яких одні займають упривілейо-

ване, а інші більш або менше залежне становище. Найсильніше плем'я вибирало з-поміж себе ватажка спільних походів, а се давало привід до ривалізації, а далі до роздорів і до домашніх війн. Се нагадує суперечки старинних греків за гегемонію, історію Спарти та Афін. Особливо два племені ривалізують між собою, плем'я Йосифа з племенем Іуди. Кожне з них стоїть на чолі кількох інших підвладних племен, і вони борються за першенство зі змінним щастям, успіхами та упадками. Вже в самім початку історії перше з тих племен держить керму національних справ, а бодай має претензію до кермування ними і для піддержання тої претензії виступає навіть з оружжям у руках. Пізніше іудеець Давид на якийсь час запевняє першенство своєму племені, та вже по смерті його сина десять племен відриваються від іудеїв, і повстає розрив, що тривав довгі століття, і якого сліди не затерлися вповні ще й до наших днів”.

Дуже оригінально пояснив Іван Франко появу в поемі притчі про терен: „Полишаю на боці притчу про терен, вложену в уста Мойсея в III розділі моєї поеми, бо не можу тепер знайти її оригінального тексту. Вона міститься в одній із старозавітних книг, та я переробив її досить свобідно і додав до неї виклад (розд. IV), на мою думку, гідний Мойсея і відповідний до хвилі, в якій він оповідає дітям Ізраїлю сю притчу”. Тієї притчі в старозавітних книгах й досі ніхто не знайшов.

Признався, що притчу про Оріона (розділ XVI) написав, користуючись грецькою міфологією. Міф про нього, вважав, не був би чужий і єгипетській, і єврейській традиції. Наводить текст цього міфа, взятий з „Apollodor's. Mythologische Bibliothek, übersetzt von Christian Gottlob Moser. Erstes Bändchen. (Stuttgart, 1828, с. 34-35): „Оріона вбила Артеміда на Делосі. Його вважають велетнем, сином землі Геї; Ферикід твердить, що він походить від Посейдона та Евріалії; принаймні Посейдон дав йому дар ходити по морю. Сей Оріон подружився з Сідою, яку, одначе, Гера вкинула до Аїду за те, що вважала себе кращою від богині. Стративши першу жінку, Оріон удався на острів Хіос і попросив о руку Меропи, дочки тамошнього князя Оїнопіона (Винопійця). Оїнопіон підпоїв його, і коли він заснув, осліпив його і вкинув в море. Оріон не втонув у морі, а пішов поверх води і зайшов до острова Лемноса до кузні Гефайста. Тут ухопив він одного челядника, посадив його собі на плечі і велів йому вести його до сходу сонця. Дійшовши до домівки Сонця, він від його проміння відзискав свій зір, а тоді поспішив знов до Хіуса, аби помститися на Оїнопіоні”.

Зміст міф переказав для того, аби „ощадити шановним критикам труду в вишукуванні її джерел та аналогій. Висловлюю тут свою подяку тим критикам, що совісно зайняли розбором та поясненням моєї поеми,

особливо дд. А. Крушельницькому та Я. Яремі. Перший із них у своїй книжці „Літературні характеристики українських письменників. 1. Іван Франко (поезія). Написав Антін Крушельницький. (Загальна бібліотека, ч. 12-14), Коломия”, без означення року, присвятив „Мойсеєві” досить детальний розбір (с. 220-242), не вдаючися в пошукування джерел. Натомість проф. Я. Ярема в своїй розвідці „Мойсей”, поема Івана Франка. Критична студія. В Тернополі 1912 року”, зупинився спеціально на аналогії мого „Мойсея” до поеми Юлія Словацького „Anhelli”, написаної біблійною прозою. Розуміється, поема Словацького була мені відома ще в моїх гімназійних часах у Дрогобичі, і, будучи учеником сьомої чи восьмої гімназійної класи, я написав про неї польською мовою досить простору розвідку для мого шкільного товариша Косинського, який, перенісшись з Дрогобича до Кракова, попросив мене листовно написати для нього розбір поеми Словацького для тамошнього вчителя польської мови та літератури. Не знаю, що сталося з тою моєю розвідкою, та у всякім разі аналогія між моєю поемою і Словацького „Anhelli-м” дуже далека, полишаючи вже на боці основну різницю настроїв, який у поемі Словацького меланхолійно-песимістичний, а у мене totaliter aliter (цілком інакший — лат., авт.)”.

Джерела поеми „Мойсей” Іван Франко назвав сам — правда, зробив це аж 1912 року, — залишивши критикам та дослідникам повну волю вирішувати, що було поштовхом для написання твору.

Багато хто вважав, що на написання цієї поеми Івана Франка наштовхнула поїздка до Риму 1904 року, де він побачив статую Мойсея долота Мікеланджело. Враження було надзвичайно сильне і настільки велике, що поет повісив над своїм ліжком листівку із зображенням цієї скульптури, чим дуже здивував знайомих і домашніх, бо завжди був категорично проти того, щоб над його головою щось висіло. Навіть картина. Ця ж листівка на доволі поганенькому папері в рамцях висіла аж до його кончини, і в цьому багато хто бачив своєрідний символ. Підтвердження цієї версії тим слушніше, що Франко розпочав роботу над нею в січні 1905 року — буквально через кілька місяців після повернення.

Ця версія звучить і у монографії „Іван Франко і його родина” доньки Івана Франка Анни Франко-Клочко.

Богдан Лепкий обстоював іншу думку, котрою дуже серйозно підважив попередню версію, що встигла прижитись у літературознавстві. Він, спочатку в циклі нарисів „Три портрети”, опублікованих 1937 року, а відтак у біографічній повісті „Казка мого життя” (1943 р.), переніс час, коли у Франка виник задум написати поему про Мойсея, на 12-

13 років назад, тобто десь у 1892-1893 роки, коли Франко приїхав у село Жуків, що неподалік Бережан, до батька Богдана Лепкого, пароха тамтешньої церкви о. Сильвестра Лепкого, відомого в літературі як Марко Мурава. Автор згадує, що між гостем і господарем зайшла мова про Корнила Устияновича, який нещодавно надрукував свою поему „Мойсей” у дуже популярному українському часописі „Зоря”. Дещо раніше, 1887 року, у Відні К. Устиянович намалював велику картину, також присвячену Мойсею, яка спочатку виставлялась у Відні, а опісля була перевезена до Львова і виставлена в Народному домі. Картина мала величезний успіх, мала успіх і поема, і про них у той час багато говорили. Після смерті К. Устияновича картина „Мойсей” була перенесена в недавно збудовану і висвячену церкву Преображення Господнього, де її можна побачити й сьогодні на стіні перед входом у захристію. Ще одну композицію „Мойсей приймає заповіді Божі” Устиянович втілює 1894 року в настінному розписі церкви містечка Миколаєва над Дністром, звідки виводився рід Устияновичів. Оpubлікована ж 1891 року поема „Мойсей” Корнила Устияновича підіймала одвічну для українців проблему визволення з багатовікової неволі та проблему народного вождя, за котрим би, як за Мойсеєм, пішов народ. Дехто навіть уважав, що і Корнило Устиянович мав деякий вплив на Франка, коли той творив свою поему.

О. Сильвестр Лепкий гаряче захищав позиції Корнила Устияновича, часто цитував напам'ять окремі рядки, а то й уступи з поеми, аби переконати Франка, що поема гарна і достойна уваги навіть його, Франка, такого вимогливого критика.

„— Невже ж воно не гарне, не поетичне й не сильне? — питався батько.

— Гарне, та не глибоке, — відповів Франко. — Устиянович пише й малює поверху, нічого з глибин душі Мойсея не видобуває, не розуміє його трагізму”.

„І пішла далі, — продовжує Богдан Лепкий, — бесіда про біблійного Мойсея. Не міг я надивуватися, що Франко так добре знав Святе письмо, історію церкви, патристику тощо, що це не поет, можна було гадати, що доктор святої теології, тільки не зовсім покірний канонам. Полеміка скінчилася, як звичайно — противники залишилися на своїх позиціях.

— А все таки, — завершив полеміку Іван Франко, — не вдовільняє мене Устиянович своїм Мойсеєм. Побачите, якого я колись напишу”.

І написав, але Сильвестр Лепкий уже цього не побачив — помер 1903 року.

Спогади Б. Лепкого спровокували ще одну версію, автором якої став Василь Цурат. Вона була опублікована в польсько-українській газеті „*Swiła ropanna*” від 5 липня 1937 року під назвою „Тоді це було ще маревом”. В. Цурат свідчив, що поема „Мойсей” була задумана Франком ще під час його навчання у Відні „десь у грудні 1892 року” під впливом зустрічі з ідеологом сіонізму, тодішнім редактором „*Neue Freie Presse*” Теодором Герцлем. 1897 року Т. Герцль керував роботою Єврейського конгресу і проводив переговори з урядами різних країн, зокрема турецьким, про створення в Палестині єврейської держави. 1896 року він видав брошуру „Єврейська держава” („*Der judenstaat Versuch einen modernen Losung der Judenfrage*”), з якою Франко був дуже добре обізнаний.

У своїх спогадах Василь Цурат доволі детально відтворив розмову Т. Герцля з Іваном Франком.

В. Цурат буквально вкладав ідею „Мойсея” в уста співрозмовників, хоча дехто з дослідників засумнівався в достовірності переданої розмови, висловивши припущення, що на той час Т. Герцль стояв ще далеко не на тих позиціях, які виповів у своїй розмові з Франком.

Як демократ, Франко співчутливо поставився до ідеї створення єврейської держави. Український патріот Іван Франко зрозумів і підтримав єврейського патріота Теодора Герцля, але мав сумнів, чи вдасться усе здійснити так, як це собі уявляв автор ідеї. Історія розсудила Франка і Герцля: рішенням ООН державу Ізраїль було створено тільки через півстоліття — 29 листопада 1947 року.

„Ідея найвизначнішої поеми Івана Франка „Мойсей”, — писав у спогадах В. Цурат, — зародилася із описаної вище розмови автора з Герцлем. З цим задумом Франко носився довго, дуже довго. Вже в 1892 році в Відні він накреслював ескіз поеми, намагаючись представити жидівського Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому українського вождя. Коли йому перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. Аж з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву трагедію жидівського вождя і дав нам поему, історичну тільки на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу. Сталося це в 1905 році і невідомо, чи, часом, не в зв'язку власне із смертю Герцля”.

Те, що Іван Франко почав безпосередньо працювати над поемою в січні 1905 року, відомо від нього самого, проте перша згадка про цю роботу в епістолярній спадщині письменника відноситься до 31 травня 1905 року. „Сими днями, — писав він Сергію Єфремову, — надіюся ви-

кінчити свою поему „Мойсей”. Д. Коцюбинський, будучи тут проїздом і мавши нагоду пізнати першу половину її, піддав мені гадку заслати її в „Киевскую старину”. Я, знаючи, як скептично дивляться українці на галицькі вірші, не дуже похочую, бо то ж треба б переписувати (цілість обійме, числячи по 8 строф на сторону друку, коло трьох аркушів). Ось я й запитую Вашої думки: слати Вам чи не слати „Мойсея”. Невважаючи на стару тему, в поемі порушено багато дуже новочасних думок, та й надіюся, що й з цензурного погляду вона буде невинна”.

Це властиво і є першою згадкою про роботу над поемою „Мойсей” в епістолярній спадщині Івана Франка.

Пролог до поеми на той час ще не був написаний...

„Не можу, — запевняв у спогадах Михайло Коцюбинський, — забути одного образу, який вривався мені у пам'ять. Це було два роки тому назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті й писав поему „Мойсей”. Не знаю, чи попадалась риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою”.

І сіті рибацькі, які тоді плів, і стіл, за котрим сидів босим, і ручка, котрою писав поему „Мойсей”, та й крісло, на котрім сидів, доля пощадила, і вони, на відміну від багатьох інших речей, дійшли до нас. Сьогодні це найдорогоцінніші реліквії літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові.

Зустріч Михайла Коцюбинського з Іваном Франком відбулася у квітні 1905 року. З того часу походить і відома світлина: Іван Франко, Михайло Коцюбинський та Володимир Гнатюк. Зроблена вона після поїздки всіх трьох у село Яйківці Жидачівського повіту.

Точна дата приїзду Михайла Коцюбинського, Івана Франка та Володимира Гнатюка до Яйківців стала відома пізніше, а те, що це сталося між 15 та 25 травня 1905 року, відоме завдяки листу М. Коцюбинського до І. Франка від 28 травня цього року, писаного з Рима. „Я вже збирався подякувати Вам за ті приємні і незабутні для мене дні, — писав Михайло Коцюбинський, — коли ми разом пробули у Львові та на селі. Роблю це сьогодні, оглянувши Мойсея Мікеланджело, який мені нагадав Вашу чудову поему. Коли я стояв перед ним, я чув ті сильні, повні вогню промови, які слухав у Вашій хаті”. Те, що йдеться про поему Івана Франка „Мойсей”, не викликає жодного сумніву.

Лист Коцюбинського з Рима до Франка та згадка про мікеланджелівського „Мойсея” закріпили в літературознавстві думку про те, що саме ця скульптура, яку Іван Франко побачив під час поїздки до Рима 1904 року, послужила причиною для написання поеми. Вона справила на

Франка величезне враження і збудила у ньому бажання створити свого „Мойсея”. Очевидно — розмірковували прибічники цієї версії — про це й говорив Франко з Коцюбинським, і той, перебуваючи під впливом прочитаних уривків із поеми та розповідей Івана Франка, поспішив до Рима і там побачив роботу Мікеланджело.

Повністю поему „Мойсей” Михайло Коцюбинський міг прочитати тільки в жовтні 1905 року, про що свідчить його лист до Володимира Гнатюка від 18 жовтня 1905 року. „Звістіть мене, — писав Коцюбинський, — чи „Мойсея” ви од себе прислали, чи од волі д-ра Франка. Бо я не хотів би бути нечемним і не подякувати йому, коли се примірник од автора”.

Якою була відповідь Володимира Гнатюка — невідомо, бо листи його до Михайла Коцюбинського не збереглися.

До плетіння рибацьких сітей Франко брався лише в хвилини найбільшого натхнення. За такою роботою і застав його Коцюбинський. Кімнату, в якій плів сіті Іван Франко — простоволосий, босий, у полотняних штанах — господарі називали салоном, бо там мали збиратися гості на розмови, або, як тоді говорили, — конверзації. Це була найсвітліша кімната у Франковій хаті, тому поет примістив там робочий стіл, котрий пересували з кутка в куток залежно від пори року та настрою господаря. Там же письменник безконечно плів рибацькі сіті, бо та кімната була найбільша і в ній було найзручніше займатися подібною роботою.

Збирання грибів та риба ловля були найбільшими пристрастями Франка. „Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів та до ловлення риб у річках та поточках, — писав він у „Споминах із моїх гімназійних часів”, — я також із Дрогобича в неділі та свята, коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді, ходив, чи то сам, чи з товаришами, в околиці міста, до лісу, званого Тептюж і зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьменниці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики з різних околиць купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик йшов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували у професорів, аби перпустили його з класи до класи. Оба ті знайомі мали незвичайний талант ловити рибу руками. Зі Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там, у глибоких вирах під корчами, Паславський руками зловив кілька кленів, коли

натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної риби". Опісля Іван Франко змінив решето на сіті для ловлення риби, саки, що підв'язуються до тички, сітки, що натягуються в різні боки, і тому для ловлення ними риби потрібно було щонайменше трьох чоловік — двоє тягнули сітку, а один збовтував воду та заганяв рибу, — а також ятері, які, як правило, розставляв звечора, а вдосвіта виймав із них впійману рибу. І хоч у спогадах Іван Франко скромно зізнається, що він не був таким майстром ловити рибу руками, як його товариші з гімназії Паславський та Савула, проте всі знайомі дивувались Франковому вмінню ловити саме так. Вудку не поважав. Зрештою, риба цікавила його доти, поки була у воді.

Пристрасть до риболовлі супроводжувала Франка все життя. Вільного часу мав обмаль, а тому, коли випадала вільна хвиля, не зволікаючи, брав рибачькі приладдя і їхав рибалити. Не було в радіусі 100 кілометрів навколо Львова жодного потічка, ріки чи озерця, де б не побував Іван Франко. Так принаймні твердять легенди про поета, а також мешканці сіл над тими потічками, річками та озерцями, хоч насправді так далеко він не був, і географія рибальства Івана Франка набагато менша, бо їздив він далеко не до кожної калабані, як комусь здавалося. Якщо у той час, коли випадала вільна хвиля, хтось приїздив до Франка у гості, щоб побачитись і поговорити з ним, він обов'язково тягнув його на риболовлю. І ніхто на світі не міг його від тієї затії відмовити, ані відірвати від ловлення риб.

Відома історія про те, як Василь Стефаник, який навчався після виключення з Коломийської у Дрогобицькій гімназії, дізнавшись від матері Франкового товариша Тігермана, що поет перебуває в Нагуєвичах, одягнув фрак, порядне взуття і пішов у ті Нагуєвичі, що від Дрогобича в дванадцяти кілометрах, познайомитися з Франком. Коли дійшов до села і запитав у дітей, де знайти поета, діти показали на ріку, де Франко бродив по воді і ловив рибу. „Я з берега запрезентував себе, і він попросив мене носити за ним кошіль з рибою. Він вихапав рибу руками без ніяких приладів, а як наловив великий кошіль, то виліз з води, і ми пішли до хати, великої білої хати, в дуже гарнім положенню, з просторими господарськими будинками", — згадував Василь Стефаник в автобіографії.

Людвік Куба, відомий чеський художник, музикознавець та етнограф, готуючи до друку книгу „Слов'янство у своїх піснях" дуже хотів зустрітись з Іваном Франком, а тому звернувся до свого земляка

Франтішка Ржегоржа за допомогою, і той домовився про зустріч у селі Вовкові коло Львова, де швагер Ржегоржа був економом у маєтку і де був гарний ставок. „Відразу ж, — пише у спогадах Людвік Куба, — Ржегорж повів мене до ставка в дворі. Там, на березі, стояли дві постаті. Жінка сяяла в барвистому українському вбранні з вишивками на широких білих рукавах та в довгій оксамитовій безрукавці, голова була пов'язана хусткою. Поруч неї з високої трави витикався чоловік невисокого зросту з широким солом'яним брилем на потилиці. Він був без жилета, і різнобарвна вишивка української сорочки цілком гармоніювала з палючим сонячним промінням. У руці він тримав гнучку лозинку і повертався до нас звільна. Поплавок, що плив на гладі води, в ту мить йому здавався важливішим, ніж ми обидва”. В дворі на ставку ловити рибу ятірцем, саком чи сіткою було заборонено, і Франко мусив задовольнитись вудкою.

У Болехові для ловлі риби дозвіл не був потрібен. „Раз вибрались обоє [Франки] на рибу і просили мене, щоб я вийшла до них, — пише у своїх спогадах Михайлина Рошкевич. — Я вийшла, міркуючи, що вони вже повинні вертатись. В самому центрі міста бачу з моста, що вони недалеко бродять по воді і ловлять рибу руками попід камінням. Я звернула набік і не мала охоти наблизитись до них: я гадала, що вони будуть ловити рибу на вудку. Вони побачили мене і вже спрямували додому. Франко мав підкочені по коліна штани, в одній руці ніс черевики, сурдут, закинений на однім плечі, в другій руці — рибу, посиляну на ключці.

Франкова, також дуже негліжово, несла на вудці на лівім плечі, перевішану свою мокру сорочку, а в правій руці мокрі кальсони, здалека від себе, бо капала не викручена вода. Я собі подумала, що от здалася б була Франкові жінка, котра б вважала на зверхність. Але вона пристосувалася цілком до нього: під той час [вона] дуже гордилась ним”.

Майже кожен із ближчих товаришів Франка міг би оповісти чимало цікавих пригод, які траплялися з поетом під час його виїздів на рибну ловлю. Відомий актор, режисер і перекладач Кость Пяньківський оповідає у своїх спогадах, як до Франка, який на той час працював у „Kurjerze Lwowskim”, зайшов у гості Микола Вороний. Франко намовляв гостя, а також Яна Каспровича, відомого польського поета, який працював у тій же газеті, поїхати з ним на рибу. Микола Вороний погоджується. „Со? — аж підскочив Каспрович. — Pan z nim na rybę? Niech pana Bóg bronі! Та on pana zamorduje! Та tam panu komary і dupę і jaja objedza!” Це однак не настрашило Вороного, і він поїхав. Їх запросив до себе на Стрийщину Франків товариш з гімназії Петро Шанковський. „От

зговорились вони, — пише К. Паньківський, — і піп пообіцяв виїхати по них на станцію кіньми. Виїхали вони втрьох: Франко, Вороний і малий Франків син Петро, а в останній момент пристав до них ще Михайло Новаківський, відомий радикальний агітатор. Приїздять вони на станцію, шукають — нема ні попа, ні брочки. Подождали трохи і рушили пішки. Франко знав добре ці околиці. Пройшли вже добрий шмат дороги, коли дивляться — котить піп брочкою. „Я, — каже, — по Вас їду”. Посідали і поїхали.

Приїхали до хати, піп щез і довго шептався про щось з попадею. Очевидячки, він каювся. Для годиться погодився запросити і тепер злякався такої компанії і шукав способу здихатися як-небудь небезпечних гостей. Нарешті виходить він і з жалем заявляє, що така йому несподівана неприємність трапилася: вмирає його брат, і вони з попадею мусять зараз виїздити.

— Ну, так ви собі їдьте, а ми собі підемо на рибу, — каже Іван Франко.

Хазяї поїхали, а гості пішли на рибу. Був ще з ними на цій ловлі хлоп, радикал Дергало, що по дорозі пристав до компанії. Весельчак і „торба гумору”, як казав Вороний.

Закинули вони неводи. Двоє тягло, а Франко лазив, як водяник, та бовтав воду і виганяв рибу. Тут Вороний згадав Каспровича. Комарі так почали його тяти, що він „запросив пардону”. А Франкові байдуже. Ні комарі, ні кліщі його не беруть. Раптом надлетіла буря — і дощ як з відра. Промочив усіх до нитки і перервав усю рибацьку справу. Витягли вони невода, а з нього добули одного щупака і, як хлющ, мокрі, рушили додому, на попівство. Треба осушитися та підживитися по трудах і по купанні, а хазяїв нема, тільки якась стара баба. Поскидали вони з себе всю одягу сушити, а переодягтися нема в що. Шафи позамикані. Нарешті знайшов Франко одну шафу відчинену і витягнув з неї дві старі реверенди попівські. Одну, сіру, віддав Вороному, а другу, чорну та порвану ззаду, одягнув сам. Походжає Франко у попівській реверенді і чирвою світить.

Картина, гідна ввійти в історію літератури. В цьому ж „духовно-му облаченні” кинувся Франко на розшуки поживи. Десь у півниці знайшов і приніс вчорашні вареники і ще щось, і наші голодні рибалки вмент сторожили все.

Вже під вечір, підсушившись трохи, зібралися в дорогу, коли зирк — в їздить піп на подвір'я. Очевидно, певний був, що нікого вже нема.

— А ви ще тут? — питає єгомосьць.

Наші спортсмени подякували за гостину і рушили до Львова”.

Товариш Івана Франка Григорій Величко, який мав необережність повірити радянській пропаганді про рай на Великій Україні і виїхав туди, за що й поплатився, у своїх спогадах, написаних до десятої річниці смерті Івана Франка, що вийшли у виданні „Книгоспілки”, вже нічого оригінального про Франкове захоплення рибною ловлею додати не міг. „Пам’ятаю, — писав він, — раз намовив мене Франко до спільної подорожі на село до нашого спільного знайомого — панотця Бурячка Северина в Яйківцях Жидачівського повіту, на південь від Дністра. Переночувавши в гостинному домі Бурячка, ми вибралися рано на рибу. В Яйківцях є мала річка, і Франко забрався одразу ловити рибу; він не розбирався дуже, а тільки скинув чоботи й поліз одягнений у воду по рибу, а я був на березі із кошиком і збирав ту, що йому пощастило спіймати. Минув полудень, а Франко і не думав про обід; на селі підвечіркують, а Франкові і не сниться вертати. І так пробули ми до самого вечора, я — голодний і знесилений, а він жвавий та бадьорий, без сліду будь-якої втоми”.

Найбільш авторитетний оповідач про Франка-рибалку, його син Петро, якого батько від малої дитини тягнув зі собою на ловлення риби, згадує: „В охабах батько ловив піскарів та мнюхів. Першого мнюха пригадую собі з Яйковець, де ми мешкали в о. Бурячка, про якого батько висловлювався завжди з якнайбільшою пошаною та симпатією”.

Володимир Гнатюк, Іван Франко та Михайло Коцюбинський їздили саме в Яйківці, і це літературознавцям, зокрема франкознавцям, добре відомо. З Михайлом Коцюбинським Франко познайомився 1890 року, свідченням чого є Франків лист до Михайла Драгоманова від 24 червня 1890 року. „З України, — писав Франко, — були тут два люди: д-р Галин з Києва і один молодий чоловік з Вінниці. З першим я не бачився, з другим говорив, він починаючий белетрист — і нічого більше”.

У XXV-му томі „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік І. Франко опублікував статтю, яка називалась „Старе й нове в сучасній українській літературі” і була відповіддю на статтю С. Русової під такою ж назвою, опубліковану в грудневім номері журналу „Русская мысль” за 1903 рік. У статті шановна авторка стверджувала, що Василь Стефаник та Михайло Коцюбинський не внесли в українську літературу нічого нового, хіба що „актуальність тематики та гарячі факти з потоку життя”. Іван Франко сприйняв це як приниження високої художньої творчості молодих письменників. Для нього Михайло Коцюбинський уже був не „просто белетристом”, як 1890 року, а великим майстром прози, який сягнув далі самого Франка.

З часу знайомства Івана Франка з Михайлом Коцюбинським збереглися тільки три листи поета, які вперше були опубліковані 1926 року в № 5 журналу „Життя і революція”. Листів Михайла Коцюбинського до Івана Франка збереглося 12, і їх уперше опубліковано в „Записках історичного та філологічного факультету Львівського державного університету” (т. I, 1940 р.).

Листування з Володимиром Гнатюком почалося з ініціативи останнього, який у першому листі до М. Коцюбинського, писаного 30 жовтня 1897 року, запросив його взяти участь у виданні альманаху, що готувався до 25-ліття літературної діяльності Івана Франка, і тривало 14 років. Загалом відомо 99 листів В. Гнатюка до М. Коцюбинського. Уривки з їхнього листування були надруковані у сьомому-восьмому томах творів М. Коцюбинського, що вийшли у „Русі” за 1930-1931 роки. Повністю листи опубліковано 1940 року у другому випуску збірника „Музей М. Коцюбинського в Чернігові”. Листи Михайла Коцюбинського опублікував сам В. Гнатюк окремим виданням „Коцюбинський М. Листи до В. Гнатюка” (крім листа від 23 березня/4 квітня 1899 року, який було опубліковано в третьому номері журналу „Радянське літературознавство” за 1960 рік).

Отже, 1905 року вони зустрілись як добрі та сердечні приятелі. Можна навіть припустити, що Франко їх обох запросив на рибу, оскільки при кінці травня добре ловити щук. Ні Михайло Коцюбинський, ні Іван Франко, ні Володимир Гнатюк ніде не згадували про мету поїздки. Зрештою, не було відомо, коли точно відбулася ця поїздка. Дослідники, як правило, шаблонно писали, що Михайло Коцюбинський хотів познайомитися з життям галицького села, от Іван Франко та Володимир Гнатюк і повезли його до Яйківців. Очевидно, що не це було метою поїздки, бо надто коротко вони там перебували, щоб можна було ознайомитися з Галичиною. У листі до Володимира Гнатюка від 13 липня 1905 року Михайло Коцюбинський писав: „Як-то там у Галичині? Я дуже жалкую, що не міг зблизька придивитися до Вашого галицького життя, пізнати людей різних напрямків. Вже повертаючи зі Львова, я розбалакався з одним галицьким попом, що десь попує під Бродами. Здається, доволі інтелігентний і освічений піп, а коли довелося заговорити про Україну (російську) — він мене здивував дуже. „Що нас, галичан, обходить ваша Україна? Чи буде у Вас воля, чи не буде, чи зміняться порядки, чи ні, це нас обходить постільки, оскільки доля й Росії, також далекої і байдужої нам. Ми маємо свої окремі завдання — служити галицькому народові, працювати для нашого галицького мужика. А України ми не знаємо і не цікавимося нею”. От більш-менш зміст того, чим

він здивував мене. Але, пригадавши собі кілька листів Сембратовича, писаних з різних закутків Галичини, в яких читачі „R. R.” гніваються, що Сембратович уділяє так багато місця Україні в своїй часописі, я зміркував, що погляд отця з-під Бродів не дивогадне унікаум, а доволі розповсюджене з'явище, яке мене зацікавило”.

„R. R.” — це часопис „Ruthenische Rundschau”, який виходив у Відні німецькою мовою з 1903 року, а Роман Сембратович (1876-1905) — його головний редактор.

Усе стало на свої місця, коли було опубліковано перший том „Листів до Михайла Коцюбинського”, в тому числі й листів В. Гнатюка. В листі від 23 квітня 1906 року він писав: „У нас сього року було дуже гарно на Великдень і тепло, але я нікуди не рушався зі Львова, тим більше що не було „кумпанії”, а я товариський звір і без товаришів ані дихну. Зате цілий час пригадував собі, як то рік тому ми разом робили прогулку до Яйковець, та жалував, що немає Вас сього року, бо могли ми куди іще зробити собі прогулку”. Великдень 1905 року припадав на 30 квітня за старим стилем (за новим — на 17 травня). Отже, в той день і виїхали всі троє до Яйковець, а ініціатором поїздки був, безумовно, Іван Франко. Скільки гостей було на святах, невідомо, але відомо, що саме тоді й познайомився Михайло Коцюбинський з Володимиром Гнатюком і стали один для одного чи не найкращими товаришами. З того листа можна зробити висновок, що не рибалка була метою подорожі, бо рибалити на Великдень вважалося великим гріхом, і такого рибалку люди б просто набили і вигнали з води, аби не накликав на село біди. Михайло Коцюбинський мав нагоду побувати на галицькому Великодні в типовому галицькому селі. Проте були й інші причини, чого їхали сюди Іван Франко з товаришами.

Дерев'яна церква в Яйківцях, збудована 1867 року, належала до Журавенського деканату Львівського архієпископату і була посвячена Уведенню во Храм Пресвятої Діви Марії. Остання канонічна візитація митрополита до неї зафіксована 1894 року, а до її парохії належало ще село Жиравка. Це була парафія середньої руки — мала біля 450 вірних в Яйківцях та трошки більше в Жиравці. Священик користувався так званим ерекційним полем, яке йому давала громада. Воно складалося з 87 моргів орного поля та 21 морга сіножатей. Окрім того, від громади отець діставав на опалення 14 кубометрів дров, а з церковного фонду — так звану конгрую, яка виносила 241 золотий, тобто прихід не був вельми багатий. До містечка Журавно, де був суд, уряд, пошта та телеграф, — 7 км. Найближча залізнична станція — Кохавино. Вона увійшла в історію завдяки тому, що тут Франко, як згадує Михайло Мочульський

у книзі „З останніх десятиліть Івана Франка (1896-1916)”, написав вірш „Конкістадори”. „Натхнення, — писав М. Мочульський, — з’являлося поетові не раз несподівано. Щось мигнуло, мов блискавка, у його голові, образ виринав з душі за образом, і вірш складався сам собою. Такому натхненню ми завдячуємо коштовну перлину „Конкістадори”. Оцю поезію зложив поет літнім ранком на пероні в Кохавині, залізничній станції за Журавно. Федір Вовк, з яким поет їхав кудись, віддалився був на кілька хвилин, а тим часом Франко зложив „Конкістадорів”.

Сам Іван Франко зазначив, що цей вірш написаний у Кохавині 26 липня 1904 року. Вперше він був надрукований у дев’ятій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік, а відтак увійшов у збірку поезій „Semper tigo”, що вийшла у Львові 1906 року. Той вірш має типове Франкове закінчення:

До відважних світ належить,
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчизну!

А йдеться у вірші про завойовників нових земель...

За митрополичим розпорядженням від 22 березня 1892 року парохом села Яйківці став Северин Борачок. Він був 1859 року народження, 1881 року вступив на перший курс теологічного факультету Львівського університету, одночасно ставши вихованцем Львівської духовної семінарії, яку закінчив 1884 року, і в тому ж році висвятився. В семінарії навчався на одному курсі з Михайлом Єдинаком, що опісля стане парохом рідних Франкові Нагуевич. Як свідчить генеральний каталог студентів теологічного факультету Львівського університету (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 1059, арк. 212), Северин Борачок народився в Корівці на Тернопільщині 1857 року в родині сільського вчителя, якого звали Леон. 1881 року закінчив вісім класів Тернопільської гімназії, де навчався з майбутнім відомим громадським діячем Євгеном Олесницьким, який був родом з села Великий Говилів Тербовлянського повіту, де народився 5 вересня 1860 року.

Ще навчаючись у Львові, Северин Борачок познайомився з Франком — правда, це знайомство, хоч і належало до довготривалих та плідних, не було „переобтяжене” епістолярією: досі не виявлено жодного листа поета до Северина Борачка; листів Северина Борачка до Франка у фонді Івана Франка, що в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України, збереглося чотири — всни охоплюють час від 1905 до 1910 року.

1885 року Северина Борачка, як молодого спеціаліста, скеровують на роботу в Радівці Буковинського деканату, деканом якого був відомий український письменник Микола Устиянович, парох Сучави. В Радівцях греко-католицька громада не має своєї власної церкви, а тому богослужіння відбуваються в костьолі. Северин Борачок займає скромну посаду сотрудника, але довго тут не затримується — незабаром його переводять у село Білківці Зборівського деканату, оскільки там звільнилося місце пароха. Білківці були порівняно невеликою парафією з 600-650 віруючими. Від громади отець діставав 67 моргів орного поля, два морги сіножаті та конгруї 384 золоті. У Білківцях отець Северин душпастирював до 22 березня 1892 року, а відтак був переведений у Яйківці.

Ще раніше, у 1891 році, у Стрий прибув Євген Олесницький і відкрив тут адвокатську контору. Саме він покликав на спорожнілу парафію в Яйківцях о. Северина Борачка. 1892 року Є. Олесницький став головою стрийської „Просвіти”.

Стрийщина того часу була могутньою твердиною москвофільства. Майже кожен священик на сільській парафії був членом „Общества им. М. Качковского” і ярим противником просвіти народу. Як правило, в таких селах не було школи, національна свідомість селян була низькою. Євген Олесницький запросив до села о. Северина Борачка, бо знав його організаційні здібності та відданість справі. З того часу постійним гостем отця стає й Іван Франко. Десь у середині 90-х років він натрапив тут на унікальну книгу, що належала селянину Мяхайлові Семчишину. Цю рукописну пам’ятку давньої літератури Іван Франко описав у статті „Бібліографічна рідкість”.

У період відомих баденівських виборів, які залишили по собі гори трупів, о. Северин Борачок агітував за народних депутатів. За цю діяльність його посадили у тюрму, але невдовзі випустили. Як пояснили опісля, його посадили, щоб не заважав демократичним виборам посла.

Завдяки отцю Северину Борачку село Яйківці стало одним із найвідоміших сіл повіту. 1905 року тут уже діяла читальня „Просвіти”, до якої належали 45 членів із обох сіл, що відносилися до парафії, крамниця при читальні, позичкова каса „Надія”, громадсько-молочарська спілка Торговельного товариства збути худоби „Любов”, філія товариства „Січ” із 41 членом, гурток „Сільський господар”, який охоплював 36 господарів, громадсько-молочарська спілка „Віра”. Ще діяв шпихлір для зберігання зерна на випадок голоду чи неврожаю. Була однокласова школа з українською мовою навчання, в якій пересічно навчалось 85-90 українських дітей. Село було відомим в окрузі, і його ставили у

приклад усім іншим селам. Отже, Михайло Коцюбинський на власні очі міг побачити, що таке „Просвіта” та яку користь вона приносить народові. Очевидно, ця поїздка причинилась і до того, що вже у рідному Чернігові він зайнявся організацією цього товариства, яке відкрилося 27 грудня за старим стилем та головою якого він був обраний.

Щоб перешкодити національному освідомленню села, у Яйківцях дуже швидко був організований костюл та новіціат монастиря отців Пальотинів.

Отже, не випадково 1905 року Іван Франко та Володимир Гнатюк везли Михайла Коцюбинського в село Яйківці. Це було село, якому годі було знайти пару в Галичині, і галичани хотіли показати його гостю з Великої України.

Діяльність о. Северина Борачка була для польських шовіністів сіллю в оці, як і, зрештою, діяльність його товаришів Євгена Олесницького та Остапа Нижанківського. Останнього поляки розстріляли на стрийським мості 22 травня 1919 року. Євген Олесницький, рятуючись від розправи, вимушений був емігрувати до Відня, де і помер при доволі загадкових обставинах 26 жовтня 1917 року. У 1919 році Северина Борачка було кинуто на декілька місяців у катівню „Бригідки” у Львові, звідки він повернувся фізично знищеним.

Помер Северин Борачок на 65-ому році життя 30 серпня 1923 року, як указано у метричній книзі села Яйківців, що зберігається в архіві Жидачівського відділу РАЦС (с. 104). Як свідчать книги цього села, отець Северин жив самотньо, без сім'ї. Першого вересня відбувся величавий похорон отця, на який з'їхалися священники з цілого деканату. Був присутній і декан Василь Пилипчук, який і зробив у книзі усопших запис про кончину та похорон отця Северина Борачка. 12 вересня на смерть отця коротким некрологом відгукнулася газета „Діло” у розділі „Посмертні згадки”. „О. Северин Борачок, парох Яйковець (коло Журавна), — писала вона, — помер після довгої тяжкої недуги. Покійник був одною з найбільш замітних прояв серед нашого духовенства. Колишній активний член тернопільської студентської громади остався вірним молодечим ідеалам до гробової дошки. В нашій національній життю після 1890 року Покійник відіграв визначну роллю. Під час баденівських виборів довелося йому пересидітись у тюрмі. Арештовано його як провідника народовців на Жидачівщині. Від оснування національно-демократичної партії був повітовим організатором до кінця життя. Все рухливий, охочий до праці. Ніколи для народної справи не щадив ні гроша, ні труду. А завдання в повіті було важке. Повіт був москвофільською твердиною.

Покійник був шкільним товаришем покійного д-ра Є. Олесницького. Разом з ним багато праці вложив в економічне піднесення українського народу. Під проводом Є. Олесницького разом з покійним о. Остапом Нижанківським оснував Молочарський союз, відтак багато трудився в Товаристві для збуту худоби. З рамени цих товариств їздив по краю з викладами, рефератами, основував філії і спілки, організовував курси і т. д. Село, в якому був парохом, є зразком для цілого краю. Вічна Йому Пам'ять!”

Опублікував згадку про о. Северина Борачка й „Календар товариства „Просвіта” на пересічний рік 1924” (Львів, 1923, с. 160).

Більш детально оповіла про о. Северина Борачка монографія „Стрийщина”, яка вийшла „з рамени” Наукового товариства ім. Т. Шевченка (New York, 1990, с. 359-360). В ній ішлося про те, що о. Борачок, за свідченням сучасників, приятелював зі всіма визначними українцями. Анонімний автор статті писав: „До Яйковець приїздив на вакації Іван Франко, й тут, як оповідав мені старий дяк, Франко співав разом з ним на крилосі Утреню чи Вечірню. Тут Іван Франко знайшов у крилосі частину Острозької біблїї, про яку пізніше написав у Записках НТШ. У вільних хвилинах поза читанням і писанням Франко любив ловити рибу в річці Любешці, яка плала в кінці городів”.

Село Яйківці ще не раз буде згадуватись у листуванні В. Гнатюка та М. Коцюбинського. На Великодні свята 1908 року Володимир Гнатюк в листі від 25 квітня писав: „Пригадуєте собі ті свята, як ми їздили до Яйковець разом із Франком, як там весело зійшов нам час? Отже, більше таких свят не будемо мати не лише тому, що мені трудно їздити, а ще трудніше ходити, а, як зачуваю, і Ви не дуже mocno тримаєтеся, але що третій тодішній наш товариш, доктор Франко, не буде вже ніколи нам товаришувати... Він лежить тепер у санаторії для нервово хворих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю. Коли би навіть сталося чудо і його дотепер така сильна хлопська натура поборолала хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся на все калікою, нездатним вже до ніякої праці! Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильно застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить якась ропа, і може вив'язатись ще на щось гірше; обі руки спаралізовані, що не може ними рушати, і його годує служба; є ще й інші дрібниці, але найважливіші зміни мозкові, які можуть дуже скоро викликати смерть! От до чого ми дочекалися! Не здивуєтеся, певно, коли Вам скажу, що наслідком цієї події, як і смертю Січинського, я ходжу вже поверх дві неділі страшно зденерво-

ваний; вночі не можу спати, а вдень — робити; щонайбільш прочитую купу газет, що, очевидно, здається мишам на снідання. Тепер трохи успокоююся, але чи надовго, бо евентуальна катастрофа виведе знову мене з рівноваги.

Посилаю в залученню листу для збирання складок і прошу, займіться ними; може, здало би ся зібрати кілька тисяч та бодай родину забезпечити, коли сам Франко мусив усе життя провести в злиднях”.

А застерігаючи Михайла Коцюбинського, щоб шанував себе, писав при кінці того листа: „Як же Ваше здоров'я? Чи виїдете де на спочинок і куди? Треба би, бо й кінь, хоч дужий, а виїздитись. Маєте приклад (сумний, щоправда) на Франка. Робив, як віл, тягнув і думав, що так усе буде, а сталося інакше”.

Першого вересня В. Гнатюк повідомив М. Коцюбинського: „Франко вийшов із санаторії, бо не хотів там сидіти: жалувався все, що його тримають там, як в арешті, а йому нічого не хибує, і т. д. Очевидно, на те нема ради, і його треба було віддати додому. В „Раді” вчитали Ви, певно, що він тепер робить: і працює, як давно, хоч менше, лиш сам не може писати, бо руками не киває; його треба й годувати, і вбирати. Тепер кінчить том „Приповідок”, із чого лише зо два аркуші надрукував перед слабістю, а тепер решту. Одначе як говорити з ним, то не годен витримати довго, щоби не з'їхати на щось фантастичне, видумане, хоч поза тим говорить розумно вповні. З газетних звісток про себе не задоволений і власне нині казав мені, що мусить їм написати про свою хворобу, бо його зробили божевільним, а він уже здоровий поза руками. Загалом я не знаю, що думати про цю хворобу: лікарі запевнювали, що параліч прогресивний і що Франко може пожити ще трохи, але ліку вже йому немає і вмерти мусить; а щодо часу — пророкували йому максимум три роки. Тепер же я як бачу, що хвороба стала на однім місці і не посувається. Супроти того можна припускати, що це медичний виїмок і що евентуально можна би було його удержати при житті, а якби стан не погіршав, він міг би навіть працювати потроху, як тепер. Що це, коли йому ні родині нема що говорити про лікарів, а, зрештою, ніхто не інтересується, чи Франко живий, чи вмер і кожному ця справа байдужа. А я сам — у полі не воїн: що я можу порадити, не маючи ні на кого найменшого впливу? І хоч я не фаталіст, але, бачачи все те, мушу признати, що йому судилася така доля собача і що він від неї не годен ніяк виздоровитися. Вона переслідувала його змалку і буде переслідувати до кінця. Зовсім те саме, що з Шевченком, коли не гірше”.

Ці вістки болюче вразили Михайла Коцюбинського. Ще 20 жовтня 1911 року В. Гнатюк, не впевнений, чи Франко дотягне до 40-річчя

літературної діяльності, розпочав збирання матеріалів до ювілейного збірника на честь Івана Франка. Ювілей випадав на 1913 рік. „Якби Франко, — писав В. Гнатюк М. Коцюбинському 20 жовтня 1911 року, — вмер до тої пори, то й тоді книга осталась би пам'яткою”. Михайло Коцюбинський не дочекався виходу цієї книги. Помер 25 квітня 1913 року. В. Гнатюк прожив найдовше і відійшов 6 жовтня 1926 року...

Ім судилося здибатись тільки раз — на Великдень 1905 року. Більше таких зустрічей не було. Залишилась світлина, зроблена з тієї нагоди, та спогади про поїздку в село Яйківці за Дністром, де й досі живе пам'ять про цю подію.

Місце на річці, де любив ловити рибу Іван Франко, в селі називають „На ставі”. Зараз воно зовсім заросло верболозами, і до води досягнути трудно. Колись було інакше, але кущі були, і в них Іван Франко роздягався. Село пам'ятає і переказує, як одного разу сільські хлопці вкрали Іванові Франку ногавиці, і він мусив дати за них хлопцям викуп.

Плебанії, де мешкав отець Северин Борачок, нема вже років двадцять. На її фундаментах побудована нова плебанія.

Залишилось чимало пам'яток з того часу, як тут бував Іван Франко. Найперше — церква Уведення во Храм Пресвятої Діви Марії, яку громада почала будувати у 1862 році. Замість колишніх гонтів тепер залізна бляха. Всередині — гарний старий іконостас, запрестольний храмовий образ роботи невідомого художника, декілька ікон, декілька старих-престарих книжок на старослов'янській мові, які тримав у руках Іван Франко. Вони вимагають реставрації. Ще два великі павуки посеред храму та старі фелони. Ще за Северина Борачка біля церкви люди примістили кам'яний хрест „на пам'ятку про знесення панщини” та „...даної свободи 3 мая 1848 року”. Напис засвідчує, що цей пам'ятник громада поставила 1904 року.

Северин Борачок похований на цвинтарі у Яйківцях, яке сьогодні називають Антонівкою. Звичайний хрест, заросла травою могила. Забута.

Декілька листів Северина Борачка до Івана Франка зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Франкові листи до С. Борачка не збереглися. Ніхто не здогадався попросити отця написати спогади про І. Франка.

5 червня 2005 року біля плебанії в Яйківцях було відкрито меморіальну стелу (скульптор Роман Романович), присвячену тій далекій зустрічі. На цей раз приїхали в село нащадки тих, хто побував тут сто років тому: Роллан-Олександр Франко, внук Івана Франка, Ігор Юліанович Коцюбинський, правнук Михайла Коцюбинського...

Отже, на час приїзду у Львів Михайла Коцюбинського була написана „десь половина” поеми „Мойсей”. Коли поет закінчив роботу над поемою — невідомо. Принаймні з листа Івана Франка до Сергія Єфремова від 13 грудня 1905 року про цей факт важко судити. „Дякую за інформації щодо „Мойсея”, — писав Іван Франко. — З них бачу, що нема чого й спітатися з ним до Вашого журналу, бо цензура його не впустить. Дав одну главу до ЛНВ, а цілість опублікую хіба у „Спільці”... „Одна глава” — це „Притча про терен”, яка була опублікована у сьомій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1905 рік, а „Спілка” — це „Русько-українська видавничка спілка”, створена з ініціативи Івана Франка напередодні святкування століття виходу „Енеїди” І. Котляревського. „Спілка”, очевидно, вже тоді відмовилася від друку поеми за свій кошт, бо мала великі борги перед Ставропігією та іншими інституціями. Вона вже і так цього року допомогла письменникові за свій рахунок випустити доволі велику збірку прози „На лоні природи”. Не залишалось нічого іншого, як випускати поему за свій рахунок, чи, як тоді говорилось — „своїм накладом” у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка.

Відсутні будь-які документи, які б засвідчили, коли саме Іван Франко здав поему до друку. Можна здогадуватися, що сталося це на початку липня. Відомо, проте, що 19 липня 1905 року Іван Франко зайшов до друкарні довідатися, як іде друк, і саме про цей момент відвідин залишив безцінні спогади Михайло Мочульський у книзі „З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896-1916)”.

Переднього слова, чи передмови, в котрій би, як в інших передмовах, сповістив, як виник чи виникав задум написання поеми, якими джерелами користувався — чим, безумовно, заощадив би праці багатьом дослідникам, які бились і б'ються досі над питанням, з якою метою написано поему, — Іван Франко чомусь не подав. Це зробить у наступному, другому виданні поеми. Незадруковані сторінки заповнив знаменитим прологом.

29 липня цього ж року Франко писав В. Гнатюкові: „Я зайнятий роботами та коректою. Друкую „Мойсея” своїм коштом і надіюся випустити його в серпні”.

По виході поеми збирався виїхати в гори на відпочинок. Чекав лише, щоб повернулася додому дружина з дітьми. „Жінка з дітьми в Буркуті, — та плачеться відтам, що дуже дорого і, мабуть, незабаром верне до Львова”, — натякав на скору зустріч у горах В. Гнатюкові, котрий чекав на Франка в Криворівні.

Завдяки нещодавно віднайденій книзі замовлень друкарні НТШ, яка зберігається у ЦДІА у м. Львові (спр. 609, оп. 1, ф. 309), відомо, що

друкування поеми було закінчено 31 липня (арк. 236). У бухгалтерській книзі це замовлення значилося під № 2367. Тираж книжки становив 1000 примірників. Мала книжка 6,5 аркуша друкованого тексту. Всіх видрукованих аркушів було 3300. Для 130 примірників було виготовлено 130 так званих „модернових обкладинок” з типовим, часто вживаним сецесійним орнаментом. Загальна вартість того модерну становила 15 золотих 10 крейцарів. Вартість усього видання виносила 588 золотих 60 крейцарів, із яких папір — 425 золотих, тобто 72 % усієї вартості видання, коректор — 9 золотих 90 крейцарів, перебір тексту — 46 золотих 20 крейцарів. Останнє — свідчення того, що Іван Франко працював над поемою і під час друку та коректури, і тому треба було пересипати текст. Вартість друкування виносила 148 золотих 50 крейцарів.

24 липня, тобто ще до закінчення друкування поеми, Іван Франко вніс у касу друкарні 300 золотих (Там само, спр. 614, арк. 199); остаточно за друкування поеми Франко розрахувався аж у травні 1906 року.

В кінці поеми зазначено час і місце написання твору: „Львів, січень до липня 1905”. В бухгалтерській книзі розрахунків відзначено, що друкував поему друкар Возняк. Книжка мала 102 сторінки.

27 травня 1926 року Василь Цурат, тодішній голова НТШ, записав у свій нотатник оповідь Андрія Возняка про друкування поеми. Опісля ця книжка перейшла у спадок синові Цурата Степанові, також відомому літературознавцеві, а відтак до дочки Степана Василини, яка згодом стала монахинєю-студиткою, а весь родинний архів, у тому числі й оті записні книжки, передала своєму монастирю.

Як свідчать ці записи, набирати книжку Франка спочатку було доручено Стефанівському, але той, посилаючись на труднощі з відчитуванням Франкового почерку та хворі на той час очі, що у складачів трапляється дуже часто, попросив звільнити його від цієї роботи. У друкарні з рукописом Франка працювали ще два зецери — Кудлик та Вуйцик. Друкувати поему, проте, було доручено А. Возняку. Поема потрясла друкаря. Згодом виявилось, що набраний текст не заповнив друкарський аркуш. Можна було залишити незадрукованими перші або останні сторінки. В останньому випадку сторінки заповнювались рекламою, зокрема повідомленням про те, які книжки є на складі НТШ та в книгарні та скільки вони коштують. У першому випадку авторові найчастіше пропонували написати передне слово. Запропонували це і Франкові, коли він 19 липня 1905 року прийшов черговий раз до друкарні разом із М. Мочульським, аби дізнатися, як посувається справа з друком поеми. Замість вступного слова чи передмови Іван Франко приніс пролог.

„Я якраз заступав на зміну, — оповідав А. Возняк, — як розсильний пана директора приніс мені картки, написані Франком. Я прочитав їх відразу. Сльози заслонили мені очі. Я оперся на варцабу друкарського верстату і не міг стримати сліз і запанувати над своїми нервами. То зауважили мої товариші по роботі і підійшли до мене, аби запитати, що сталось, бо знали, що моя жінка і дитина були дуже хворі. Я їм показав папери Івана Франка. То був знаменитий пролог. Подібного зрушення я не переживав більше ніколи. Скажу лиш те, що коли видрукували поему, то ми всі зефери вирішили взяти собі на вічну пам'ять по пару рядків набору. Свої рядки хороню зараз, і мої домашні знають, що мають покласти мені їх в домовину під голову”.

Десь на початку серпня 1905 року Іван Франко отримав своє замовлення і нарешті виїхав у гори на відпочинок. Був уже кінець серпня, в горах починалася осінь. Мав намір їхати в Довгополе до тамтешнього отця пароха Івана Попеля, якого Леся Українка цілком серйозно звала попом-радикалом. По дорозі Франко вимушений був зупинитися в Кутах у знайомого адвоката доктора Кулика, бо дізнався, що отця Попеля немає вдома. Його нагло викликали до Станіславова у консисторію та поставили перед дисциплінарною комісією прозвітувати про свої погляди та товаришування з Іваном Франком та подібними до нього... Після того отця Івана Попеля було тимчасово відсторонено від виконання душпастирських обов'язків. Тому-то й Франко, не бажаючи своїм приїздом нашкодити отцеві, вирішив цього літа не наносити йому візит, а поїхав до Кут у Берегомет у гості до старшого лісничого інженера Ераста Бурачинського. Нудився там. „Інтересно тут, — писав Ф. Вовкові 4 вересня 1905 року, — але все-таки не те, що в горах: купелі нема, ліс далеко, сиджу в хаті та роблю індекс до німецької „Історії України”.

„Історія України” — праця М. Грушевського. Про те, що індекс до неї робив Іван Франко (також цікава деталь у Франковій біографії), зараз чомусь не згадують.

Невдовзі Іван Франко приїхав до Львова. Потрібно було нарешті зайнятися розпродажем видрукованої поеми.

Почали з'являтися відгуки на твір. Першу студію про поему під назвою „Пісня про Мойсея” М. Євшана, яка була надрукована в „Будучності” 1909 року і в якій автор розмірковував про джерела твору, Франко чомусь випустив із поля зору.

Пошук аналогій та джерел поеми продовжувався й після смерті письменника. А. Музичка у праці „Шляхи поетичної творчості Івана Франка” (Одеса, 1927 р.) намагався довести, що у поемі, крім очевид-

ного впливу Біблії, відчутний вплив Джона Мільтона, зокрема таких добре відомих Іванові Франку творів, як „Утрачений і повернутий” та „Самсон борець”.

Костянтин Чехович у розвідці про постать Мойсея у творчості Івана Франка (Львів, 1936) вказує, що вплинула на поета і поема Гейне „Два гренадери”. Але насамперед, на думку К. Чеховича, варто згадати поему чеського поета Яна Верхліцького „Бах Корба”. Іван Франко знав твори цього поета і 1899 року навіть перекладав окремі глави цієї поеми українською мовою. К. Чехович дуже впевнено заявляв, „що тут маємо до діла з доволі сильним літературним впливом”. Ще, вважає він, безумовний вплив на написання поеми мав Данте Аліґ'єрі та його „Божественна комедія”.

Питання пошуку впливів на написання поеми „Мойсей” було актуальним, оскільки мало хто вірив, що основою твору була виключно Біблія. Гавриїл Костельник по смерті Івана Франка заявив, що поема „Мойсей” мало чим відрізняється від інших Франкових творів, і в ній „Іван Франко такий самий атеїст та матеріаліст, як в інших своїх творах”. Проте ще до Гавриїла Костельника літературознавці постарались переконати читачів, що Іван Франко наділив свого Мойсея власними рисами характеру...

До образу Мойсея Іван Франко звертався в різні періоди своєї творчості, в різних творах і з різних причин. Читаючи ці твори, не можна не зауважити, як визрівав задум майбутньої поеми, як поступово з окремих фрагментів, епізодів, немов із мозаїки, вирисовувалась майбутня поема, вимальовувались її основні лінії.

Все це дає підстави стверджувати, що Іван Франко звертався у своїй творчості до теми Мойсея постійно, і ця тема є найосновнішою в його творчості, а сама поема — її вершиною.

Найперші контури цієї поеми і цього образу вже просвічуються в повісті „Петрії і Довбушуки”, надрукованій у 1875-1876 роках у журналі „Друг”. Уже тоді Франко роздумував над долею свого народу та його важким безпросвітнім життям. У кінці повісті письменник устами Олекси Довбушука говорить: „Нещасний край!.. Неволя, страшна неволя, „робота єгипетська”, гнете той народ. Неволять його закон, котрого злодушні люди уживають проти нього, неволять його нужда і недостаток, неволять його сердечна грижа, неволять його жид-лихвар і корчмар, неволять його навіть того слово, о котрім кажуть, що „слово боже” закон любви і свободи! Все стає против нього, що мало би йому помагати, все гордить ним, що мало би перед ним коритися! Нещасний край, нещасний народ! І плакали ми не раз, глядячи на нього, слухаючи

його бесіди. І оглядалися ми за помочою для нього — та надармо. Його проводирі — то та скала, що тяжить над „Народним Домом”, а ніт Мойсея, котрий би із скали видобув живущу, цілющу воду!”

В другій редакції повісті, виданій у Чернівцях 1913 року, цей монолог Олекси Довбущука відсутній. Однак його поява у першій редакції, буквально на самому початку літературної творчості І. Франка свідчить про те, що доля рідного народу у нього асоціюється з „египетською роботою” єврейського народу в єгипетській неволі, а образ Мойсея він розуміє як образ народного вождя, котрий виведе народ із неволі...

Думка про Мойсея як народного провідника, котрого конче потребує український народ, аж ніяк не оригінальна. Вперше ця думка прозвучала з уст пароха села Нагуєвичі, котрий 28 серпня 1856 року охрестив іменем Іван первонародженого сина нагуєвицьких селян Якова Франка, коваля, та його жони Марії з Кульчицьких Франко, Йосифа Левицького, опального священника перемишльської дієцезії. Протягом декількох років він перед кожним Різдом друкував у „Зорі Галицькій” чергового вірша, в якому просив Господа спослати українському народові Спасителя, того Мойсея, який би вивів його з неволі.

Щодо І. Франка, то проблема Мойсея особливо гостро звучала у його поезіях та дослідженнях, писаних після другого арешту, коли Франка свідомо, щоб познущатись і показати його безсилля проти всесильних цього світу, пішки етапом гнали з Коломиї до Нагуєвич. Тоді рідна земля пекла у сто раз сильніше, ніж африканська пустеля, по якій ішов Мойсей із своїм народом.

„Коли б Ваша воля була знайомити руську публіку з предметом, порушеним перший раз у сій статті, — писав Іван Франко редактору журналу „Зоря” О. Партицькому про статтю „Потоп світа”, — то я готов би був на будуще зладити більше подібних, розібрати систематично бодай п’ятикнижжє Мойсеево, коли не цілий Старий Завіт. Нетерпеливо жду Вашого рішення і Вашої відповіді!”

Потреби в таких статтях не було. Франко не мав де друкуватися, незважаючи на пресловуту свободу слова і друку.

Знову звернувся до образу Мойсея у поемі „Ех nihilo” 1885 року:

І не Мойсей я, щоб з вершка гори
Зирнути міг в обіцяную землю,
В котру веду людей, а сам ніколи
Ввійти не можу.

Ця сама думка з'являється і в поемі „Мойсей”. Пророкові не судилось довести людей до землі обітованої і самому вступити в неї... Доля Мойсея тут подібна до долі будівничих доріг, прокладачів нових шляхів у відомій поезії „Каменярі”.

У різних поезіях чи прозових творах Франка зустрічаються думки, які на повний голос прозвучать у поемі „Мойсей”. У „Заповіті Якова” з „Жидівських мелодій” (1889) згадується про майбутній похід єврейського народу „в край далекий, обіцяний, свій”, а в поезії „По-людськи”, написаній того ж 1889 року — про Мойсея, що

Вивів їх в пустиню дику,
Водив блудом сорок літ
Та навчив їх здобувати,
Будувати новий світ.

У збірці „Паренетікон” 1895 року вміщено вірш „Серцем молився Мойсей”:

Серцем молився Мойсей
І скорботою духу цілого;
І говорив йому Бог:
„Що так до мене кричиш?”
Хоч ти заціпив уста
Так, що й слова вони не говорять,
Але я чую аж тут,
Як твоє серце кричить”.

У XV розділі поеми звучить подібний мотив:

Хоч зціплені міцно уста
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Тих іскорок, які потім розпалять вогнище поеми, в творах Франка можна надібати багато. Навіть у сатиричному „Лисі Микиті”. Ось фрагмент із VII пісні:

Здавна думав я про тее,
Щоб овечим стать Мойсеєм,
Вивести овець з ярма —

Із хліва на вольну волю,
 Много труду, мук і болю
 Я прийняв — та все дарма...

Хіба не перегукуються ці рядки з рядками із поеми „Мойсей”:

Та тепер його голос зомлів
 І погасло вітхіння,
 І не слухає вже його слів
 Молоде покоління.
 Ті слова про обіцяний край
 Для їх слуху — се казка;
 М'ясо стад їх, і масло, і сир —
 Се найвищя ласка?..

Та чи не найбільш рельєфно вирисовується Мойсей як провідник народу в поемі „Похорон”, написаній десь відразу після страшних для Івана Франка подій 1898 року, коли проти нього піднялась уся потороч суспільства, аби знищити, стерти з лиця землі за постійне бичування:

Я з тої раси, що карка не гне,
 Глядить життю і смерті в очі сміло,
 Що любить бій, що просто, грімко йде
 На визначене їй судьбою діло.
 Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий,
 Що вів жидів з неволі фараона...

Тема народу, якого ведуть, і тема Мойсея звучить у „Перехресних стежках” (1900 р.) — у розмові Вагмана з бургомістром:

„— Зараз побачите, — мовив спокійно Вагман. — Отсе, повторяю, ті ваші нові жиди, асимілянти чи асимілятори, по моїй думці, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зшиті були докупі: огонь старих пророків, запал, засліплення — коли хочете, — а все-таки громадський змисл...

А друга половина — то була та, що виховувалась в Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан, мордюючи ханаанітів..., що вела лихварські і грошові інтереси в Нівіні, в Олександрії і в Римі — одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести відповідальності, яку накладає панування.

Та половина, що, знехтувавши наказ письма святого — вчитися в бджоли і мурашки, здавна ходила в науку до павука і давно перевершила його в його хитроцях”.

У поемі ці ж мотиви звучать у лінії Датана і Авірона.

Безпосередньо перед написанням поеми Іван Франко працював над „Книгою Кааф”. У другому вірші цього циклу „Поете, там, на шляху життєвому” знову звучить тема Мойсея:

Пророчий дар у тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

І серце чулее на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скорбі пільгу ніс,
І в горі слово теплее сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Такими ж мойсеївськими мотивами сповнений п'ятий вірш циклу „Із книги Кааф” „Як трапиться тобі в громадським ділі”.

Крім Біблії, Іван Франко вивчав критичну літературу про неї, зокрема дослідження Райса, Гердера, праці Гете про Мойсея тощо, однак попри все він залишився оригінальним і неповторним у поетичному трактуванні відомих біблійних легенд і фактів. У поемі „Мойсей” звертає на себе увагу дивовижний зв'язок зображуваного із сучасними проблемами — не тільки національними, а й загальнолюдськими.

Йому йшов 50-ий рік. Здавалося б: ще молодий і мав би чути в собі силу... Насправді було інакше. Життя добігало свого природного кінця. І Франко відчував це. Оглядатись у минуле було страшно. Одні страждання, приниження, постійна боротьба за хліб насущний, непотрібність для чужих, презирство у своїх, тюрми. Йшов по житті, мов по гарячих пісках моавської пустелі. Від ходи тої відлітали нігті на ногах, відкривались рани. Як тоді, коли без милосердя гнали з Коломиї у рідні Нагуевичі; коли чекав голодної смерті в готелі, замкнувшись у кімнаті, і якби готельний слуга не змилосердився і не приніс ложку супу, то б помер. Від голоду.

Він був утомлений. Був дуже втомлений життям і боротьбою. Не кокетував і не лукавив, коли писав у пролозі:

...Та нам, знесиленим журбою,
 Роздертим сумнівами, битим стидом, —
 Не нам тебе провадити до бою!

А так хотів. Не судилось...
 Але ж ні! Мусив бути промінь надії у тій кромішній тьмі безнадії.
 Мусив...

Весняний вітер перемін повіяв із Росії. Там розпочалася гостра боротьба за громадянські права. Усміхалась (Господи, вже вкотре!) краща доля для України.

І спалахнуло зів'яле листя, щоб спалити зневіру. І видобулась із попелу жива іскра, щоб

Пісню вдать палку, відхненну,
 Що мільйони порива з собою,
 Окрилює, веде на путь спасенну...

Вклав у поему свій біль, свої душевні переживання, свої власні невеселі думки, відкривав свої рани і кожному пропонував вкласти в них пальці. Тому й так вражає картина, коли демон зневіри Азазель показує Мойсеєві майбутнє: голу пустелю, шпичасті гори, невеликі оази зелені, що мали стати землею, обіцяною Єговою, і криваву історію, яка розкидає той вибраний народ по цілім світі — те майбутнє, до якого той прагнув, до якого прямував, лишаючи по собі криваві сліди. Воно виглядало страшним і не вартим тих жахливих терпінь... Не могло не виникнути аналогій. Чи можливо, щоб його, Франків, бідний, віками свідомо винищуваний народ діждався кращої долі серед сусідів, котрі так прагнули його кончини, що заборонили мову і громадянське життя? Вже стільки було спроб визволитись, устати з колін, перестати відчувати себе рабом, стільки було шансів, котрі історія сухо називала спробами відродження, — і нічого... Знову рабство, знову наруга над усім, чим інші народи вже давно володіють. У чому причина?

Іван Франко знову заглиблюється в історію свого народу. Він хоче врешті дошукатись відповіді на поставлене перед собою запитання. У „Мойсеї” поет то кипить гнівом, силою слова трощачи каміння, то мліє в приливі сентиментальної ніжності. Кров від крові, плоть від плоті свого народу. Він то нещадно бичує свій народ, то з ніжністю, на яку тільки здатний, пригортає до свого серця, прощаючи всі його провини. І виправдовує те, що щойно кляв...

О, він міг би сказати про себе словами Фауста: „Дві душі живуть у моїх грудях”... Ті душі також страшні, і їх не можна помирити між собою. Розум рвався у високі простори, де сяяли вселюдські ідеали, а серце тиснулось до зболілих грудей рідного народу. Мимоволі утворювалась прірва між національним поетом-провідником і філософом-космополітом. І в ті сумніви вривається зі своїми радами Азазель. Він вчить Мойсея бачити божественну силу і владу не на небі, а у всіх ествах і речах, які самі собою кермуються. Це пантеїзм. А від нього зовсім легко перейти до скептицизму, бо все, що діється навколо, є тільки конечним наслідком причини, і всі спроби людини вплинути на хід подій, аби змінити їх, є безцільними. Під впливом тих міркувань авторитет Єгови в очах Мойсея падає. Мойсей, спантеличений Азазелем, вже не знає, де добро, а де зло.

І поет, заглибившись у філософські питання, тратить під собою твердий ґрунт, на котрому могла би закріпитися його віра у відродження-спасіння його народу. В душі Мойсея з поеми, як і в душі Франка — автора поеми, крім високого ідеалізму, високих устремлінь довести народ до землі обітованої, приховується зав'язок вселюдської трагедії — скептицизм. Конфлікт між національними почуваннями людини і скептичними міркуваннями людського інтелекту стає провідною думкою поеми, а сама поема є не чим іншим, як наслідком боротьби гарячих почувань з холодною логікою думок. Мойсей вчасно зорієнтувався, до чого веде його Азазель — представник демонічної сили людського інтелекту, який позбавляє життя краси і своїм холодом вбиває будь-які людські пориви: „Я не вірю тобі, — кричить Мойсей. — Ти брехун, хоч ти був безсмертним!”

Остаточна мета Азазеля — вбити в людині всі кращі почуття — відгадана. Франко — поет суспільної тематики, каменярь поступу, вічний революціонер — бореться з Франком-індивідуалістом і виходить із тієї боротьби переможцем. Тепер потрібне очищення від содіяного. Потрібна розплата за сумніви. Платить Мойсей. Йому дозволено тільки наблизитися до межі Палестини — ввійти в землю обітовану йому не судилось.

Це була покара. Велика покара. Найбільша з усіх можливих.

Тільки тепер стає зрозумілим, що Палестина — це не щось матеріальне, не оті обіцяні гори-доли, а символ ідеалу, мети духовних устремлінь людини. Цей ідеал і стає ідеєю Франкової поеми. Саме його він хоче передати своєму народові.

Мойсей надто по земному розумів щастя свого народу. Бачив його в матеріальному добробуті, в задоволенні земних утіх. Усе це

мало здійснитись там — в отій обіцяній Богом землі. Там усе повинно було чекати на прихід вибраного народу... Тільки по розмові з Єговою Мойсей зрозумів, у чому полягає його післанництво між вибраний народ. Той народ мусить принести в жертву добро і щастя на землі заради здобуття духовних скарбів.

З усіх проблем, пов'язаних із переходом у землю обітовану, в поемі на перший план виноситься питання визволення духу народу. Саме завдяки цьому поема стає в один ряд із великими творами світових поетів, котрих тривожать проблеми життя й закони устрою Всесвіту. Тому, певно, так часто літературознавці знаходили спільне між тими творами і поемою Франка і, помиляючись, називали це впливом на нього. З огляду на цю глибоку вселюдську проблему, витонченість психологічного аналізу, щирість поетичного малюнка поему „Мойсей” треба віднести до тих творів літератури, котрі служать вихованню молодого покоління. За своєю суттю це глибоко християнська поема, наскрізь просякнута любов'ю до ближнього, до рідного народу, і тим є великою не тільки в нашій, а й у світовій літературі.

Поема „Мойсей” — твір високого мистецтва. Невловимі порухи душі, нереальні поняття, абстрактні думки тут виступають у поетичнім смисловім одязі. Те, чого не бачить розум, переминюється у живій уяві поета в красу, звук і образ.

1914 року поема „Мойсей” вийшла в перекладі польською мовою. Здійснив його Володимир Кобрин. Франко брав участь у підготовці цього видання: читав і правив переклад, написав передмову.

Переклад, зроблений за другим виданням поєми, мав назву „Iwan Franko. Mojżesz. Poemat. Tłómaczył z ukraińskiego przy współudziale autora Włodzimierz Kobryn. Lwów, 1914, 99 s”.

У передмові до польського видання автор додав новий вступ, у якому роздумує про те, чи можна вважати Мойсея історичною по- статтю. Передмова містить цікаве звернення до читачів: „Даючи в руки польської громадськості мою поему в польському перекладі українця Володимира Кобринна, відчуваю потребу висловити йому подяку за старанне виконання перекладу, як і за не менш старанне врахування тих багатьох поправок, які я при порівнянні перекладу з оригіналом вважав за потрібне зробити, і висловлюю надію, що польська громадськість сприйме цей твір як доказ, що поляки від українців, принаймні на полі літератури й науки, можуть сподіватися не лише на роздори й неприязнь”.

Збереглося сім листів В. Кобринна до І. Франка, що стосуються перекладу „Мойсея”. „Хотячи пошанувати ювілей Вашої громадянської і

літературної 40-літньої діяльності, зладив я переклад Вашого „Мойсея” на польську мову віршем, тому прошу ласкаво високоповажного автора о дозвіл на видрукування перекладу, — пише перекладач у першому листі від 24 жовтня 1913 року (ІЛ, ф. 3, № 1631, арк. 55-56). — Сам переклад є зладжений стихами із задержанням складу вірша оригінального. Єсли би високоповажний пан доктор хотіли попередньо переглянути переклад, то сей час служу манускриптом, але думаю, то опізнило би появу поеми в мові польській, тому прошу прислати мені письменно заяву, яка давала би мені уповноваження до накладу „Мойсея” в польськiм перекладі”.

Франкові переклад не вельми сподобався, він поробив ряд правок. „Дуже ся тішу, — писав у відповідь В. Кобрин Іванові Франку 10 листопада 1913 року, — що завдяки Вашій помочі переклад „Мойсея” дістає в кожному згляді ошліфування, гідного високої ідеї провідної в незрівняному оригіналі... Переконаюся, що я подекуди замало прикладався, або й спішився, а вірш вимагає основнішої праці. Пересилаю переписані початкові розділи, причім я ще в деяких місцях позмінював дещо, тому прошу не гніватися, що ще раз повторюю мою просьбу — щоби високоповажний добродій ласкаво, шануючи, однак, дороге здоров’я, переглянули манускрипти і можливі ще уваги поробили”.

Перекладач повідомив Івана Франка, що звернувся до відомого художника-ілюстратора Лілієна, який ілюстрував єврейське видання Біблії, з проханням зробити „віньєтку і пару образків до тексту „Мойсея”, який, без сумніву, буде в силі побудити його талант артистичний”.

З листа від 12 грудня 1913 року видно (Там само, арк. 51-52), що В. Кобрин перед цим особисто зустрічався з Франком у Львові, а тому й запитує, „як поступає друк „Мойсея:”? Сподіваюся, що сього місяця повинен вийти рішучо”.

З листа від 16 квітня 1914 року (Там само, арк. 65-67) можна зрозуміти, що переклад вийшов з друку і перекладач безкоштовно передає Іванові Франку для розпродажі 1000 примірників книжки.

Листи Івана Франка до В. Кобрини не відомі.

За другим виданням поеми (1913) був зроблений її переклад і російською мовою: „Иван Франко. Моисей. Поэма с предисловием автора. Просмотренный автором перевод со второго украинского издания П. Дятлова. Издание П. Дятлова. Вена, 1917, 85 стр.”. Для цього видання Франко приготував нову передмову, яка є чи не найцікавішою з усіх написаних до поеми. „Вопрос о том, историческое явление Моисей или нет, — писав на початку передмови Франко, — не решен до сих пор за недостатком действительно исторических свидетельств, посторонних древнееврейскому преданию. Это предание, состоящее главным об-

разом из пяти книг, приписываемых самому Моисею, служит с конца XVIII столетия и до сих пор предметом усиленной критической работы, которая не может окончательно решить даже вопроса, существовал ли действительно Моисей или не существовал, хотя и решила окончательно, что Моисей не был автором так называемого „Пятикнижия“.

Несмотря на это, Моисей все-таки является самой грандиозной фигурой древней истории человечества, фигурой, обставленной таким множеством глубоко правдивых и часто удивительных подробностей, что если не для историка, то, по крайней мере, для человеческого воображения и для его поэтического воспроизведения представляет неисчерпаемый источник тем и вдохновений. Моисей, рожденный в рабстве и возвышенный в юности до пребывания в царском дворе; Моисей — убийца и изгнанник; Моисей — пастух, получающий божее откровение; Моисей, вопреки своей воле, народный вождь, увлекающий свой народ из плодородной египетской земли в пустыню и вместе с тем из рабства на свободу; и в конце концов — Моисей — непризнанный пророк, сорок лет кочующий со своим народом в пустыне и не могущий в продолжении этого времени пройти небольшое пространство между Египтом и Палестиной, которое даже тогдашние путешественники проходили в течение нескольких дней, — вот ряд удивительных сюжетов для поэта.

Я воспользовался последней из этих тем и попытался в своей поэме представить Моисея на склоне лет, в глубокой старости, когда он уже близко подошел к обетованной стране, но тщетно старается склонить свой народ к вступлению в эту страну и в конце концов уходит от него, чтобы хотя самому дойти до границы обетованной отчизны.

Этот краткий, но высоко трагический момент я разработал отчасти на основании библейского предания, отчасти же на основании психологического анализа в 20 песнях своей поэмы, представив в них обострение натянутых отношений между пророком и народом до полного разрыва и затем возвышение души пророка рядом искушений и откровений до непосредственного общения и единения с наивысшим существом, Иеговой.

Понятно само собою, что, кроме исторического и психологического интереса, поэма имеет и символическое значение, а как произведение украинца не лишена также и национальной окраски, неизбежной всегда, когда международный сюжет проходит сквозь призму индивидуального темперамента и обогащается при этом живыми впечатлениями и картинами его личного воображения“.

Закінчив передмову наступними словами: „Предлагая русский перевод своего произведения, я должен выразить полную признательность

г. Переводчику за его старание подойти как можно ближе к оригиналу при переводе поэмы на русский язык. Это стоило, конечно, довольно много труда. Надеюсь все же, что он не пожалеет о затраченной им на перевод энергии.

Не могу предвидеть, как примет русская публика мою поэму, так непохожую на то, что предлагают ей обыкновенно почти все современные русские поэты. Но мне кажется, что она будет нелишней и привнесет кое-что новое в течение русской поэзии”.

Про перекладача поеми Петра Дятлова (1883-1933) з будь-якого довідника радянського часу можна дізнатися, що він був діячем революційного руху на Україні, а також одним із перших перекладачів творів В. Леніна українською мовою. Перекладав російською мовою О. Кобилянську; з 1918 року був членом компартії Австрії, з 1921 року — членом КПЗУ, а з 1926 року — членом ВКП(б).

У фонді Івана Франка відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України збереглося 5 листів від П. Дятлова, які охоплюють 1913-1915 роки і стосуються історії перекладу поеми „Мойсей”. Листи Франка до П. Дятлова не відомі.

Листування почалося з того, що П. Дятлів прислав Франкові свій переклад „Мойсея”, щоб той його оцінив і, коли вважатиме, що переклад заслуговує на друк, дозволив опублікувати його. Перекладач також просив написати передмову, яку також був готовий перекласти. „Чи не згоднісє Ви, — писав він у листі десь із серпня-жовтня 1913 року, — тоді написати увод до російського видання?” Франко погодився.

Другий лист П. Дятлова датований 9 жовтня 1913 року. Виходить, що на той час Франко вже познайомився з перекладом, але він його не зовсім задовольнив. Франко висловив думку, що переклад треба виправити, доопрацювати. „Я вельми радий, що Ви признаєте можливим виправити „Мойсея”. Сподіваюся, що, перечитавши його до кінця, Ви не зміните сього свого назору”. Далі Дятлів пише: „Тож пропоную Вам, коли буде Ваша ласка на це згодитися, — перекреслити усі місця, котрі не задовольняють Вас, з поміткою: зміст (смысл) або форма, щоб я знав, на що звернути більшу увагу, справляючи свій переклад. Виправивши, я ще раз надішлю його Вам. Як він знову не задовольнить Вас, полишимо сю справу або назавжди, або до мого майбутнього приїзду до Львова. Праці своєї я не жалію: вона не пропала задарма; я дечому все ж навчився на ній. Без Вашого дозволу не друкуватиму” (Там само, № 1618, арк. 151).

У цьому ж листі П. Дятлів зауважує: „Сюди, до Праги, збирається приїхати в грудні місяці М. Горький. Я хотів би мати до цього часу го-

товий переклад, щоб показати Горькому та запропонувати видрукувати його в „Сборниках „Знания” або в журналі „Просвещение”.

„Просвещение” — щомісячний суспільно-політичний і літературний журнал, легальний теоретичний орган більшовиків, який виходив у Петербурзі з 1911 до 1914 року; художньо-літературним відділом у ньому керував Максим Горький.

„Сборники „Знание” — літературно-художні збірники, започатковані Горьким 1904 року, які об'єднували пробільшовицьких письменників Росії. Крім „Сборников” товариство „Знание” видавало ще й „Дешевую библиотеку”.

16 грудня 1913 року Франко надіслав П. Дятлову змінену передмову до українського видання поеми „Мойсей” разом із початком і кінцем, написаним спеціально для російського перекладу, які Франко продиктував комусь із львівських знайомих П. Дятлова, оскільки сам через параліч писав тоді дуже мало. П. Дятлів у листі (Там само, № 163, арк. 155) говорить: „Спішу заслати Вам передмову. Я в дечім змінив продиктовану Вами частъ її. Тому надсилаю Вам оригінал з проханням повернути мені його, коли не потребуватиме його самі. Виправляючи передмову, я дбав про те, щоб не змінити смислу сказаного Вами. Коли ж проти моєї волі не сталося, справте, прошу Вас, мої хиби. Зверніть увагу на кінець”.

„Дуже радий, — писав у цьому ж листі П. Дятлів, — що Ви найшли мій виправлений переклад вартим надрукування. Жалію, що не можу виправити знову помічених Вами слабих місць, бо Ви надіслали мені чорновий список без поміток. Але сподіваючися, що значних хиб тепер небагато та що Ви їх виправили або виправите самі, прошу Вас надіслати переклад з передмовою М. Горькому на адресу: „М. Gorki, Capri, Italie”. Зашліть разом і оригінал”.

П. Дятлів радив Франкові: „Запропонуйте Горькому надрукувати „Мойсея” в „Просвещении” або в „Сборниках „Знания”, а потім випустити поему окремо, в дешевій серії того ж видавництва”.

Максим Горький не погодився друкувати „Мойсея” „малорусского поэта”, бо був переконаний, що „малорусского языка нет”...

Видати переклад 1914 року не вдалося. П. Дятлів, переїхавши з Праги у Відень, робить спроби опублікувати поему „Мойсей” для російських військовополонених, які перебували в австрійських таборах. 14 серпня 1915 року він знову звертається до Франка з листом (Там само, арк. 161), в якому запитує: „За сей час так багато змінилося, що я вважаю потрібним знов запитати Вас, чи смію видати свій переклад. Коли так, то чи не були би Ви ласкаві написати відповідне передслово до читачів. Читачами тепер будуть майже самі полонені росіяни”.

Останній лист датується 23 жовтня 1915 року. Рукопис переглянуто, і П. Дятлів буде його друкувати. „З Вашого передслова посилаю Вам ще раз кінець, — писав П. Дятлів. — Може, Ви знайдете можливим чи навіть і необхідним змінити що в нім”. Кінець передмови (під нею стоїть дата написання: „14 декабря 1913 г.”), останні два абзаци, що безпосередньо стосуються перекладу, Франко в однім місці змінив. Фразу: „Это стоило, конечно, довольно много труда. Надеюсь все же, что г. Дятлов не пожалеет о затраченной на этот перевод энергии” — замінив іншою, точнішою за своїм змістом (Там само, арк. 169): „Это стоило довольно много труда, и успел ли он совершенно одолеть все трудности — не моё дело судить. Мне кажется, что одолел таки довольно и что перевод стоит печати”.

Та закінчення передмови з цією поправкою Франко чомусь П. Дятлову не вислав. У російському перекладі закінчення передмови подано без уточнення.

Побачити цей переклад надрукованим Франкові вже не судилося. Друге видання поеми „Мойсей” російська цензура дозволила розповсюджувати на території Російської імперії, але... без „Прологу”. „В прологе к поэме (не заключающей в содержании своем чего-либо преступного), — писав київський окремих цензор С. Щеголев у висновку Центральному комітетові іноземної цензури в Петербурзі (оригінал в ЦДІА Російської Федерації в Петербурзі, ф. 779, оп. 7, спр. 323, арк. 902. Надруковано в „Іван Франко. Документи і матеріали (1886-1965)”, Київ, „Наукова Думка”, 1966, с. 296), — автор обращается к малорусскому народу и удивляется, неужели ему „начертано судьбой служить навсегда удобрением для соседей и двигателем их быстроходных поездов; неужели его вечным уделом будет неразумная (буквально „ошибочная”) покорность перед каждым, кто заковал его и заставил дать присягу верности; неужели (народу этому) не суждено свершить дело, которое проявило бы безмерность его силе? (стр. 3). Автор „верит (стр. 4) в день воскресный восстания” этого народа; он верит, что „придет время, и этот народ засияет огненным ликом в кругу свободных народов, встряхнет Кавказом, опояшется Карпатами, прокатит по Черному морю клич свободы и увидит себя в своей избе и на своей ниве домовитым хозяином”.

Усматривая в прологе призыв малороссов в России к бунтовщическим деяниям и к отторжению от России, я полагаю, что сочинение может быть дозволено, но, применительно к статье 100 и пункту 1 статьи 129 уголовного уложения, за исключением станиц 3 и 4.

За отдельного цензора С. Щеголев”.

Резолюція: „Исключить стр. 3-4. Председатель А. Муравьев”.

Цей же цензор заборонив книжку М. Возняка „Життя і значення Івана Франка” (Львів, 1913 р.). Основним мотивом заборони було те, що М. Возняк широко цитує рядки з прологу до поеми „Мойсей”. „Цитаты из пролога к поэме „Мойсей” (стр. 33-35), — писав він (там само, арк. 297), — призывают малороссов от Кавказа до Карпатского Бескида добиваться самостоятельности (см. рапорт мой от 22 апреля с. г. за № 572).

Усма́тривая в приведенных цитатах призыв к ниспровержению существующего общественного строя, а также возбуждение враждебных чувств у малороссов к великороссам и у рабочих к работодателям, я полагаю, что брошюра, применительно к пунктам 2 и 6 статьи 129 уголовного уложения подлежит запрещению”.

Не пропустив С. Щеголев і прологу до „Мойсея”, опублікованого у збірці Івана Франка „Вірші на громадські теми” (Львів, 1913 р.) (Там само, с. 308): „Представляемый сборник стихотворений „на социальные темы” служит двум кумирам: социализму и украинофильскому сепаратизму.

В прологе к „Мойсею” поэт укоряет малорусский народ за его „покорность перед всяким, кем он скован и кому присягнул в верности” (стр. 4). Поэт верит в „воскресный день восстания этого народа” (стр. 5), который „встряхнет Кавказом, опояшется Карпатами (Бескидом) и покатит по Черному морю клич свободы” (ibid).

В стихотворении „Вечный революционер” воспевается революционный дух, которого „не уложили в гроб ни поповские пытки, ни стены царских тюрем, ни войска, ни пушки” (стр. 6).

На стр. 9-10 помещен популярный в среде украинофилов революционный гимн „Не пора!”, содержащий бранные выражения против русской верховной власти. Песня „Развивайся, ты, высокий дубе!” (стр. 14-15) выражает надежду, что малороссы „проснутся”, вековые оковы распадутся и Украина встанет — счастливая и свободная, от Кубани до (Галицкой) реки Сяна одна „неделимая”.

В стихотворении „Наемник» (стр. 20-23) оплакивается малорусский народ, который „льет ручьи пота над чужой нивой” (стр. 22). Поэт предсказывает малороссам, что с них свалятся оковы; он собирается вместе с ними „порвать все ярма” (стр. 23).

Усма́тривая в содержании брошюры неуважение к верховной власти, призыв малороссов к ниспровержению общественного строя и даже к бунтовщическим деяниям, я полагаю, что она, применительно к статье 128 и пунктам 1 и 2 статьи 129 уголовного уложения, подлежит запрещению.

За отдельного цензора Щеголев”.

Резолюція: „Запретить! Председатель граф. А. Муравьев”.

Не сприймали „Мойсея” Івана Франка як революціонери-демократи, царська, слухніше, російська цензура, так і все російське самодержавство. Останнє яскраво виявило себе в подіях, пов'язаних з боротьбою проти указу 1876 року про заборону української мови, які розпочались на Великій Україні. Рупором для них завдяки Іванові Франку став львівський „Літературно-науковий вісник”. Ці події зачепили якраз той період, коли Іван Франко працював над поемою, та час її виходу.

У тридцятому томі цього журналу за квітень 1905 року в розділі „Із сучасних фактів” друкується ціла добірка матеріалів на згадану тему: „Адрес Українців про потреби української мови”, прийнятий 26 лютого 1905 року на вечорі у роковини смерті Тараса Шевченка в Києві, „Потреби української школи”, також складені у вигляді адреса на цьому ж вечорі, та „Отвертий лист до п. Т. Флоринського” від студентів Київського університету на захист української мови.

„Коли положення преси в Росії, — писалося у „Адресі Українців про потреби української мови”, підписаним 96 представниками української культури, в тому числі В. Винниченком, Б. Грінченком, В. Доманицьким, Л. Драгомановою, С. Єфремовим, П. Житецьким, Б. Кистяківським, І. Нечуй-Левицьким, М. Лисенком, М. Могилянським, В. Різниченком, Л. Старицькою-Черняхівською, І. Стешенко, М. Тобілевичем (Садовським), М. Чикаленком, І. Шрагом та іншими, — взагалі важке, то положення української преси зовсім нестерпне; коли російська преса зазнає на собі всіх наслідків безправності, адміністративної самоволі і примусової мовчанки про найпекучіші життєві питання, то українська й зовсім позбавлена можності торкатися яких-будь життєвих питань. Вона вже здавна обмежена в правах на існування і від 1863 року засуджена на викорінення. Силою відомого розпорядження 18-30 мая 1876 р. біжуча література в українській мові зовсім заборонена з виємком творів белетристичних. Але людям, покликаним до завідування долею друкованого слова в Росії, навіть ся вузька сфера діяльності видалася занадто широкою задля української преси, і цілим рядом канцелярських розпоряджень заборонено було видавання всяких періодичних органів, друкування перекладів, книжок для молодіжі, хоч би й белетристичних; виходили навіть розпорядження з заборонами всякої значнішої своїм об'ємом або літературно вартнішої книги, хоча б вона належала й до красної словесності.

Все те відібрало українським письменникам можність працювати у себе дома; вони були змушені перенести свою діяльність за границю, в

той закуток рідного краю, що являється складовою частиною сусідньої німецької держави, яка дає потрібну свободу розвою слов'янської літератури, вигнаної із слов'янської держави. Галицькі українські видання заповнювалися творами, що були написані земляками з російської України; галицькі українські інституції отримували відти ж матеріальну підмогу в формі капіталів, що доходили не раз до значної суми і в різних часах передавалися туди для розвою діяльності тих інституцій для користі хоч би невеличкої часті рідного народу. Таким способом утворився новий культурний центр українського життя у Львові, куди йшли всі ті капітали лише тому, що не могли знайти приміщення у себе дома, де серед місцевих обставин могли би принести найбільше користі.

Певна річ, праця хоч би для невеличкого закутка рідного краю, яким являється українська Галичина і Буковина, дає деяке моральне задоволення українським діячам; але воно дуже малесеньке в порівнянні до того почуття невимовного болю, яке проймає їх дивлячися на положення рідного народу ту, дома. Вони бачили, що народ позбавлений одиноко можливого для нього засобу освіти — школи і книжки на рідній мові; вони були свідками того безпощадного процесу, що чимраз більше потопляв людність рідного краю в безпросвітній темряві нещастя. Духові творчі сили народу завмирили, падала його культура, він стояв безсилий у боротьбі з неприхильними суспільними та економічними умовами, що доводили його положення до повної безвихідності. Все те робилося на очах українських діячів, але їх руки були зв'язані, уста щільно заткані: їм відібрано право і змогу навчити народ рідного письма, вяснити йому його положення, вказати йому шлях дальшого розвою. Лишаючися фізично в ріднім краю, приковані до нього всіми своїми почуттями, помислами й інтересами, вони духово були вигнані з нього і мусили жити серед рідного народу безправними вигнанцями, німими свідками подій.

Не можучи довше терпіти того стану діл, ми підносимо свій голос в обороні потоптаних основ правди, права і найелементарнішої справедливості, домагаємося звернення нам вітчизни, відібраної у нас. Повне знесення всяких обмежень, спеціально накинених на наше рідне слово, зрівняння української культури в правнім відношенні з літературами всіх інших народів, можливість користуватися рідною мовою у всіх галузях літератури і науки, в книжках і періодичній пресі — ось жадання, які неминуче ждуть свого здійснення. Всяка часткова переміна обов'язкових тепер обмежень, усякі пів-міри в сьому напрямі не можуть бути достатньою розв'язкою болючого питання, і вся свідома українська суспільність прийме їх як продовження тої самої політики, яку так дорого оплачує

народ і яка так довго викликала й загострювала незадоволення та роздратовання всіх верств людності. Рівночасно твердо вірячи, що лише свобідна преса може успішно сповняти важке і одвічальне діло служби рідному краєві, ми пристаємо до тих бажань, що висловлені вже досить ясно публічною опінією всеї мислячої Росії — до бажань увільнення друкованого слова без різниці язика від утисків попередньої цензури і всякого іншого незаконного вмішання в сферу духового життя. При тім думаємо, що таке положення, відповідне великим завданням і гідності друкованого слова, може бути забезпечене лиш усталенням таких умов суспільного правного порядку, при яких буде можливий уділ свобідно вибраних загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосування народних представників у осущенню законодатної власти”.

У адресі про „Потреби української школи” говорилося:

„Існуюча для українського народу народна школа зовсім не відповідає вимогам освіти ані мовою, ані змістом викладених предметів. Рідна мова народу вигнана зі школи, дітей учать гордувати нею як грубим і негідним для вжитку жаргоном; виклади ведуться мовою чужою, мало зрозумілою, через що діти не можуть добре засвоїти навіть простої штуки читання та писання. Майже весь час науки в школі йде на затверджування незрозумілих слів, а се пригноблює дитячий ум, притуплює його цікавість і часто витворює навіть обридження до книжки. Тому діти не мають змоги добувати якісь пожиточні знання, тим більше, що саме шкільне начальство навмисне обмежує круг його діланья. Про нашу рідну країну в школі або зовсім замовчують, або дають перекручені відомості. Наслідком сього у нас на правду нема народної освіти.

Що торкається середньої і вищої школи, то не вдаючися в огляд змісту викладених у ній предметів бачимо, що й тут так само зовсім вигнана наша мова, наша література, а історія подається ученикам сфальшовано з метою, щоб ми забули нашу минувшину. І тут нас систематично і постійно зневажають у дорогих для нас почуттях любови до рідного краю і рідної мови, любови, що являється невідлучним правом кожного чоловіка.

Ясно, що вся та система, се лише частина загальної внутрішньої політики держави, якої переміна на інший правний порядок, опертий на участі в виконуванні законодатної власти свобідно вибраних усею людністю через рівне, безпосередне і тайне голосування представників являється в теперішню хвилю неминучою. В тій політиці видно одну рису, що в нашому питанню грає особливо важну ролю, а власне зовсім негативне становище супроти оселених у Росії недержавних народностей,

як таких, становище введене в систему з метою — допомогти російській державній народності проковтнути всі інші. Завдяки сьому принципові кожна недержавна народність Росії поставлена в положення засудженої на повільну смерть, бо ж даліше її животіння вважається чимось шкідливим, небезпечним і за те призначеним на усунення. Відси цілий ряд утисків і заборон національного життя недержавних народностей Росії. От тим то народності, з яких складається держава, не розвиваються, а тим самим не розвивається й уся держава; надто вони не можуть не ставити себе негативно до такого державного порядку, що забезпечує саме їх існування.

Виходом із сього положення може бути лише утворення такого порядку, при яким буде можливе братерське пожиття народностей, оселених у державі, коли народності держави з одного боку поноситимуть усі неминучі запотребування спільно-державного життя, а з другого кожна з них матиме непорушне право і змогу плекати свої національні основи і свою мову. В такій різноплемянній державі, як Росія, лише та система, супротивна централістичній, переведена консеквентно може запевнити в відповідній мірі внутрішній супокій держави й інтереси її народностей — розуміється, при здійсненні загальних вимог нетикальності особи й житла рівноправних горожан, свободи сумління, слова, зборів та коаліцій і при економічній політиці, зверненій на повне заспокоєння потреб робучої верстви.

При такій розв'язці питання буде можливе також усунення тих ненормальностей у справі народної освіти, про які сказано вище, і переміна теперішньої шкільної системи на зовсім іншу, при якій для українського народу школа нижча, середня й вища буде з українською викладовою мовою, з тим, щоб державна мова була в ній одним із обов'язкових предметів навчання".

Особливою відважністю дихає лист київських студентів до відомого україножера професора Київського університету Тимофія Флоринського, основні „наукові” здобутки якого полягали в обґрунтуванні неможливості „малороссакого языка” для навчання у вузах і непридатності української мови для літератури та науки, яке він опублікував у статті „Несколько словъ о малорусскомъ языке (наречии) и новейшихъ попыткахъ усвоить ему роль органа науки и высшей образованности”, надрукованій у № 271-332 „Киевлянина” за 1899 рік. У № 46 „Киевлянина” за 1905 рік він, будучи вірний своїй основній тезі, виступив проти страйку студентів, результатом чого й став „Отвертый лист до п. Т. Флоринського” в ЛНВ.

„У ч. 46 „Киевлянина”, — писалося в листі, — Ви надрукували статтю, в якій силкуєтеся обрехати й осміяти студентську молодіж

і стаєте провокатором навіть власних товаришів. Починати з Вами полемізувати здається нам безглуздя, але Ви своєю статтею вдаєтеся до громади, яка може хоч частиною поняти Вам віри, через те ми вважаємо, що треба відповісти Вам на ті інсинуації, яких так багато у Вашому листі.

У наш час по всій Росії гаслом усього громадянства стало: „Так далі жити не можна”. Пронявшись цим загальним настроєм, студенти всіх вищих учених інституцій оповістили: „при сьогочасних умовах державного й університетського життя — ми вчитися не можемо”.

І ніколи ще не було такої одностайності, такої свідомості серед студентства. А Ви хочете осміяти се одностайне поривання, називаєте його безглуздом та шкідливим!

То Ви вимагаєте залишити страйк во ім'я інтересів науки? Що се? Нерозум, чи свідомо брехня й лицемірство?

У той час, як кращих професорів повигонювано з університетів, як найщиріша і найсміліша частина молодіжі мучиться по тюрмах та по тундрах далекого Сибіру, як поліція за малим не живе в університеті, Ви зважуєтесь говорити, що перешкоджають розвиватися науці! Чи Ви думаєте, що самого тільки спокою треба, щоб процвітали науки та розвивалась просвіта?

Згадайте кінець 80-х років та першу половину 90-х; тоді в університеті було спокійно. А чи багато справжніх учених дав той час? Адже в нас багатьох катедр ніким обсадити, і се найліпше доводить, що в гнилому повітрі насильства й утиску наука не може розвиватися й процвісти.

Ви удаєте з себе патріота і во ім'я добра Росії вимагаєте облишити студентські страйки. А хіба ж самодержавство не держало російський (руський) народ в убожестві й темряві? Хіба воно не затягло Росію в безглузду війну і не довело до Порт-Артура й Ляояна? Хіба воно не позаливало вулиці всіх більших городів у Росії кров'ю тисячів невинних, беззбройних людей? Хіба воно не довело патріотизм до цілковитого занепаду? Адже перед нами тепер дивна, ще не бачена в історії подія, коли тисячі чесних російських (руських) громадян широко бажають, щоб побито їх державу!

Ні, якби Ви були справжнім патріотом, якби Вас справді обходила слава Росії, Ви були б на нашому боці і вкупі з нами гукнули б: „Геть огидних убивць, геть спорохнявілий лад, що довів Росію до побиття й ганьби!”

Ви називаєте страйк неморальною і найбільш безглуздою формою протесту. Ну, то може Ви нам покажете інші способи — „моральні” і

більше відповідні меті? Може, Ви закликаєте нас на демонстрацію та на барикади, щоб битися за волю і в цій боротьбі подужати або вмерти? Але, звісно, ні! Ви знову брешете! Не через те, що ніби-то страйк річ безглузда, хочете Ви дискредитувати перед громадою цей спосіб боротьби. Ви ненавидите всякий протест, усякий вияв живої сили, що силкується повалити старі, спорохнявілі форми. Але Ви не зважаєтеся тепер говорити по щирості, Вам ліпша брехня — і сією брехнею хочете Ви порізнити нас, посіяти розбрат і ненависть у наших серцях, нацькувати одних на одних і таким робом одтягти наші сили від боротьби з ворогами народу. Та з сим Вам не пощастить. За Вами піде небагато, підуть ті, що через свій недорозвиток ще не розуміють того страшного, що навкруг їх діється, або ті, що через свої „шкурні” (особисті) інтереси, щоб швидше добути диплома, ладні продати своє сумління і забути свою громадянську повинність. Але могутча хвиля загального, стихійного обурення швидко розжене сю мізерну купку.

Перед трьома роками один студент університету сказав Вам просто в вічі, в вічі, що давно вже не знають сорому: „Ви не смієте звати себе професором. Коли такі, як Ви, зватимуть себе професорами, то сей титул станеться ганебним”. Тепер ми знову кажемо Вам: „Ви не професор, Ви не оборонець науки, не вчитель наш, Ви — чиновник, що за гроші служить застарілому ладові, ворог волі й світла”. Згадайте комедію суду, як нас оддавано в салдати — хіба Ви тоді не конкурували з жандармами умілістю в слідстві? Хіба Ви не силкувалися виказувати суперечності і чигати на слова студентів на допитах? Хіба ви не дали свого голосу за те, щоб оддавати студентів у салдати? ... Ви хотіли зробити з нас „футлярных людей”, що так, як Ви, ладні знищувати кожний подих життя і так само довічно воюватися з гімназистами, як Ви воюєтеся з студентами? З Ваших лекцій, з Ваших статей ми ніколи нічого не мали oprіч нудоти й брехні. Ви сентиментально плачете над Слов'янами, що їх пригнічують інші народи в Західній Європі, а самі ладні підтримати своїм ніби-то науковим авторитетом найстрашніший утиск (самое ужасное угнетение) над Поляками та Українцями, ладні не дати сим народам законного права їх на самостійний (самобытный) розвиток.

Але в самому факті, що з'явилася така стаття, як Ваша, в якій Ви хочете зганьбити величезну більшість університетської молодіжи і навіть професорів, ми збачаємо добрі прикмети. Як приходить світання, нічні птахи турбуються і голосним криком вони неначе хочуть припинити прихід переможного сонця. І Ви — нічний птах. Уже світає... Уже близький той час, що сонце волі зійде над поновленою Росією, зійде воно в університеті, і тоді в йому вже не буде місця похмурим нічним

птахам, — далеко від його Вам доведеться доживати своє мізерне, ганебне життя”.

Лист було прийнято на факультетському зборі студентів-філологів 17 лютого 1905 року.

Оскільки як галицькі українці, так і українці в Росії призабули зміст пресловутого геноцидного закону 1876 року, Франко вирішив опублікувати його в травневій книзі за 1905 рік (т. XXX), розкривши всі таємні пружини, які рухали російським самодержавством, коли воно видавало цей закон 1876 року, та ставлення цього уряду до „малорусского вопроса” взагалі. Аби бути більш об’єктивним, Іван Франко через Агатангела Кримського роздобув записку К. А. Воєнського, скеровану начальнику Головної управи в справах друку від 12 листопада 1900 року щодо обмежень українського письменства. Стаття називалась „Історична записка К. А. Воєнського”. Ця записка була включена у книгу „Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова”, яка вийшла накладом Українсько-руської видавничої спілки 1905 року.

„В серпні 1875 року, — писав К. А. Воєнський, — з огляду на зауважене оживлення діяльності тзв. українофілів була покликана за найв. наказом спеціальна Рада над сим питанням під проводом міністра внутр. справ генерал-ад’ютанта Тімашева, в якій склад входили: міністр нар. просвіти, обер-прокурор св. Синоду граф Д. А. Толстой, головний начальник III відділу власної Його Імп. Вел. Канцелярії генерал-ад’юнкта П’ятапов і голова київської Археографічної комісії, тайний радник Юзефович.

При обмірковуванні питання Рада опиралася головню на комунікатах тайного радника Юзефовича і почасти на відомостях, зібраних Головною управою в справах друку і III відділом власної Й. І. В. канцелярії.

На думку тайного радника Юзефовича ідея малоруської самостійності являлася видумкою австрійсько-польської інтриги і не мала ґрунту в історії та в душі малор. народу. Пропаганда українофілів до останнього часу не мала успіхів; важне значення вона здобула аж від заснування в Києві відділу Імп. Р. Географічного товариства, в якого склад ввійшли особи „крайне неблагонамірені”, а сучасне українофільство маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергійних заходів для запобіження лиху.

Із відомостей Головної управи в справах друку Рада добачила, що цензурний уряд у літературній діяльності українофілів бачить змагання — відокремитися від великоруської літератури, а за тим тайний замах на державну єдність Росії.

Третій відділ власної Й. І. В. канцелярії звернув увагу на розширювання серед сільської людності книг і брошур на малоруським наріччю, хоч і дозволених до друку цензурою і в своєму змісті вільних від антиправительственного характеру, але роздаваних із наперед повзятою метою.

На підставі тих уваг Рада признала, що українофільський рух походить із „превратного” переконання про різку різницю між малоруськими і великоруськими наріччями і має кінцевою метою зразу літературне, а далі й політичне відокремлення Малоросії від решти Росії, а се явище небезпечне. Супроти сього Рада постановила: 1) завести обмежуючі постанови щодо Київського відділу І. Р. Геогр. Товариства; 2) встановити догляд над учителями і бібліотеками всіх шкіл малоросійських губерній; 3) запомагати русофільську галицьку газету „Слово”, і нарешті для зупинення розширювання книг і брошур на малоруським наріччю випрацювала ось які правила:

1. Не допускати довозу в границі імперії без окремого на се дозволу Головної управи для справ друку ніяких книг і брошур, видаваних за границею на малоруським наріччю.

2. Друкування і видавання в імперії оригінальних творів і перекладів на тім наріччю заборонити з виємком лише а) історичних документів і пам'яток і б) творів красної словесності, з тою одначе умовою, аби при друкуванні історичних пам'яток безумовно заховувався правопис оригіналів, а в творах красної словесності щоб не допускати ніяких відступок від загально прийнятого правопису і щоб дозвіл на друк творів красної словесності давався не інакше, як на перегляді рукопису в Головній управі для справ друку.

3. Заборонити також різні сценічні вистави і відчити на малоруським наріччю, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

Постанови Ради були затверджені царем д. 18 мая 1876 р., причім надто цар наказав замкнути київський відділ І. Р. Геогр. Товариства в його тодішньому складі”.

Згадана постанова утруднювала працю цензорів, тому і з'явилася цитована записка: „Ненормальність так поставленого питання почуває сама цензурна власть, яка в своїм поводженню з подаваними на її роздивлення малоруськими рукописами протягом минулих 25 літ нерідко виявляла значну хиткість, то допускаючи до друку заборонені законом 1876 р. популярно-наукові брошури з огляду на їх безсумнівно корисний зміст, а значить, зовсім незалежно від ідеї шкідливості малоруського наріччя в творах небелетристичних, — то, з другого боку, забороняючи такі твори красної літератури, як дитячі казки, в яких будітмо доба-

чувано особливу небезпеку українофільської пропаганди. Таку саму хиткість бачимо в відносинах цензури і до перекладів на малор. наріччя, які залежно від різних толкувань закону 1876 р. зразу без перешкоди дозволялися, а в останніх часах забороняються.

Природним наслідком такого положення було з одного боку зазначене місцевою вищою адміністрацією вже по п'ятилітнім дійстві правил 1876 р. незадоволення і роздраження навіть у найбільше благонамірених кругах малоруської інтелігенції, а значить, власне той роздор між обома народностями і те обопільне, чисто штучне відчуження, для яких уникнення були й вироблені самі правила. З другого боку, заборона, кинена на літературну творчість малоруських письменників у Росії, породила недовір'я і навіть вороже відношення до Росії в значній частині австрійських Малорусів, на яких погляд правила 1876 р. дусять саму суцню потребу чоловіка — свободу користуватися рідним словом. Нарешті дійство обмежуючих правил викликало ще більшу інтенсивність у розвою малоруської літератури в Галичині, де вплив сусідніх народностей — польської, німецької, мадярської — зазначився багатим внесенням чужоземних елементів у галицьку літературу, справді відокремлюючи її від обще-російської”.

„З огляду на все виложене вище, — робив висновок К. Воєнський, — було б дуже пожадано змінити нарешті уставлену правилами 1876 р. точку погляду на малор. літературу і поставити малоруські твори щодо їх цензурного дозволу в однакові умови з творами обще-російської літератури”.

Боротьба за українську мову в Російській імперії спричинилася до активізації боротьби з галицьким москвофільством. Зробила своє й публікація доповідної записки К. Воєнського. У травневій книзі ЛНВ за 1905 рік з'являється стаття „Щирість тону і щирість переконань”, яка в червні цього ж року вийшла окремою брошурою під назвою „Ідеї й ідеали галицької москвофільської молодіжі”. У червневій книзі ЛНВ з'являється стаття Івана Франка „Двоязычність і дволикість”, яка згадану проблему переводить з політичної платформи на етичну. В центрі — питання роздвоєності лідера москвофілів Івана Наумовича і його зречення рідної мови. „На мою думку, — намагається пояснити Франко феномен такого явища, — тут лежить глибокий психологічний проблем, якого коріння сягає малодосліджених досі тайників — зв'язку людської психіки з тими ніби-то конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не

надумуючись ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: „Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою”. І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніальних Українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невільницьке життя Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок в дебрі містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все в гору та в гору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної евангелії, як „Марія”. Які були причини такого кінця Гоголевої кар’єри, різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займає відчуження геніального Українця від рідної мови, та його болюча внутрішня трагедія, якої відкриття завдячуємо пану Єфименкові.

Отсе внутрішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробитися позитивними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перейнявшись нещасною манією — міняти свою рідну мову на чужу, раптом робилися мов духово в часті спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і зимог сучасності, забивалися в мертву і навіть безплідну старовину, як Петрушевич, марнували свій талант, як М. Устиянович та Гушалеви́ч, або кидали рідний край і йшли туди, де їх внутрішнє роздвоєння хоч почасти могло бути коли не усунене, то заглушене (Головацький і мно́гі інші ренегати, останній Ю. Яворський).

Може, найтрагічніша, та ні в яким разі не найсимпатичніша в тім ряді була доля Івана Наумовича. Чоловік, без сумніву, талановитий, енергійний і не втомимо працьовитий, але з малою освітою, при тім сильно вразливий і податний на всякі подуви, він увесь свій вік був жертвою найрізніших сугестій, скакав із одної суперечності в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирістю і пристрастю. Одиноким якорем рятунку для такого чоловіка обік основної освіти могла бути горяча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу. Вона давала б його хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного і певного курсу”.

Події, які розгортаються, примушують російський уряд, міністерство освіти звернутися до Академії наук, щоб з'ясувати питання про „припинення гоніння на українське друковане слово”. Створюється спеціальна комісія на чолі з академіком Ф. Коршем, який пропонує для плідної праці ввести в склад комісії, окрім дійсного члена Російської Академії наук з Австрії В. Ягича, й українського вченого з Австрії (Львова) доктора І. Франка.

Дуже цікавими щодо цієї проблеми є архіви, зокрема листування академіків Ф. Є. Корша і О. О. Шахматова з академіком В. І. Ягичем. Усі ці документи сьогодні зберігаються в архіві Російської Академії наук.

Ще до запрошення в комісію І. Франка академік Ягич у листі до О. Шахматова від 8 листопада 1905 року застерігав адресата від великого захоплення українським питанням: „При обсуждении вопроса о малорусском языке будьте благоразсудно либеральны. Простой народ пусть учится своему народному языку, литература пусть свободно развивается, точно также искусство, но не забывайте интересов государственных... Я сочувствую нашему М. Грушевскому и И. Франко пока они остаются на почве просвещения и науки. Но создавать независимую Украину — в этом я не желаю поддерживать их. Мы, славяне, и без того чересчур дробимся, оттого так мало и значим. У нас в Вене был осенью молодой человек „белорусс”, который даже мечтал о самостоятельной Белоруссии”.

Внаслідок протесту Ягича доктора Івана Франка не було включено до складу комісії, яка обговорювала статус українства в Росії. Однак до цієї комісії був включений закордонний член РАН академік В. Ягич.

Про ігри Вікентія Ігнатовича Ягича, колишнього професора Петербурзького університету, а на той час гофрата, тобто надвірного радника цісаря з національних питань, Іван Франко не знав і не дізнався до кінця своїх днів. Відповідні документи щодо цієї справи були виявлені аж 1937 року і опубліковані в „Ділі”.

У фонді Івана Франка відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України зберігаються 18 листів Івана Франка до Ягича, які вже опубліковані в останньому томі 50-томного видання творів Івана Франка, та 19 листів від Ягича, які охоплюють 1904-1907 роки і ще не опубліковані.

У кінці вересня 1905 року В. Ягич просить Івана Франка написати статтю для журналу „Archiv fur slavische Philologie”, яку Франко й надсилає під назвою „Beitrage zur Quellenkritik der Cirilo-Methodianischen Legenden” (була надрукована в XXVIII томі журналу).

В листі від 16 жовтня 1905 року В. Ягич попросив І. Франка оповісти про О. Кобилянську, яка претендувала на стипендію за 1905 рік. „Ні на хвилину, — писав у цьому листі В. Ягич, — не сумніваюся, що я повинен її гаряче рекомендувати. Тому, що не маю часу прочитати її новели, романи, нариси, правда, дещо прочитав тут і там, але бракує мені узагальнюючого погляду на її творчі досягнення, буду Вам дуже зобов'язаний, якщо зволите подати мені коротку характеристику письменниці, яку міг би використати у своєму повідомленні, причому, розуміється, назву Ваше ім'я, тому що я не привик наряджатися в чуже пір'я” (ІЛ, ф. 3, № 1635).

„В усякому разі, — писав Іван Франко у відповідь 8 листопада 1905 року, — Ольга Кобилянська — визначне явище в українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом у цій літературі, особливо завдяки сміливості її стилістичної манери і відсутності будь-якого шаблону; це є характерним для О. Кобилянської. Серед українських письменниць вона не має суперниць в жанрі новели й роману, а її роман „Земля”, крім літературної та мовної вартості, матиме правдиве значення ще й як документ способу мислення нашого народу в час теперішнього важкого лихоліття. Це було б найважливіше, що я найкоротше міг би сказати про Кобилянську. Сподіваюся, що цього досить для відомої нам мети”.

На підставі листа Івана Франка при підтримці В. Ягича Ольга Кобилянська отримала літературну премію.

Намагаючись вилучити з революційного процесу 1905 року українське питання, російський уряд зобов'язав Академію наук вжити відповідних заходів, і вже на початку березня 1905 року з'явилася „Записка по українському питанню в Росії”, яку надіслали гофрату В. Ягичу для ознайомлення.

У листі від 5 березня 1905 року він писав О. Шахматову: „З великим інтересом я прочитав записку „про українську мову”. Для мене вона повчальна, в аргументації всюди відчутний гумор Ф. Корша. Здається, все те, що ви бажаєте дати малоросам, треба дати і полякам”.

„Особливо мене цікавить питання про „малоруську мову”, — продовжував В. Ягич у листі від 9 березня 1905 року до того ж О. Шахматова. — Сьогодні у нас Іван Франко, з'ясувавши питання мови, ставить питання створення незалежної України. Я звичайно стою за повну волю розвитку української мови, її виживання, та мене турбує вороже відношення „модерних малоросів” до російської мови. Чи закінчиться воно, коли українська мова досягне своєї цілі. Як пояснити собі те сумне явище, що російська мова так слабо завойовує

собі симпатію у фінського, польського і особливо українського народу. Чому ці народи не вивчають російську мову, особливо не бажають її вивчати українці”...

Напрацьована комісією „Записка по українській мові” незабаром потрапила в Галичину, й Франко виніс її на суд українського суспільства. Це стало відомим з листа Ф. Є. Корша до О. О. Шахматова від 7 травня 1905 року: „Хванька Кримський” поспішив відправити екземпляр нашої записки до Львова Івану Франку, де чекали її з великим нетерпінням. Записку нашу по питаннях української мови перевели на українську мову і поширили у такому вигляді серед українського народу в Галичині. Я вважаю, що хоч таким способом поширяться праця комісії. Важко повірити, що російський уряд візьме до уваги результати нашої роботи”.

У цей же час слов'янський відділ РАН готував до друку „Енциклопедію Слов'янознавства”, у якій передбачалося помістити нарис „Про розвиток української літературної мови”. Редакція енциклопедії планувала залучити до співпраці Івана Франка. Дізнавшись про наміри редакції, Ягич різко запротестував проти включення Франка. 2 квітня 1905 року Ягич писав О. О. Шахматову: „Я ніяк не бажав би залучення до цієї справи наших галицьких мегаломанів М. Грушевського і І. Франка. Ними усіми без винятку заволоділо самолюбство, яке доходить до смішного. Я звичайно співчуваю їх діяльності, та відношуся до результатів критично. Вони все своє розхвалюють до неможливості. Дуже звичайно погано, що вони очолюють весь літературний та науковий процес і що центр „малоросійського духовного життя” перейшов у Львів. Що стосується української мови, то вони навіть писати на українській мові не вміють, то як вони напишуть історичний нарис „Про розвиток української літературної мови”.

Проте в Петербурзі розуміли, що у Львові усі літературно-наукові процеси інтелектуального життя очолює Франко, тому в 1907 році у середовищі членів Російської АН кристалізувалась думка утвердити вченого із Галичини, доктора Івана Франка, членом-кореспондентом РАН. Однак Ягич це рішення рішуче опротестував. 2 березня 1907 року він писав у доповідній записці О. Шахматову в Академію: „Я боюсь, що наше відділення піде по слизькому шляху швидко вниз, якщо Ви і ваші однодумці не будете дуже обережними. Бажав би я помилятися, але Ваш новий обранець буде дуже близький не Вам, а другим. Признаюсь Вам, що мені здається, що обрання Івана Франка членом-кореспондентом РАН передчасне... Я бажаю вільного розвитку „малоросійській мові” та не згідний з відступом з Малоросії загально-

російської літературної мови. Настільки я знаю мрії малоросійського юнацтва, то воно думає, що самостійна незалежна Українська держава у них уже в кишені. Я з цим не згоден, допоки вірю в переулаштування сьогоденішньої Російської держави на нових ліберальних початках. Іван Франко у своїй творчості явно стоїть на цих позиціях, і тому його обрання в РАН треба як слід виважити..." (Листування В. Ягича з представниками Російської АН цитується за статтею наукового співробітника Інституту Українознавства МОН України Віктора Ідзя „Іван Франко і Російська Академія наук”, опублікованою у № 2 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”, 2001 рік, с. 321-287).

Іван Франко різко критикував за ставлення до українського питання не тільки російське самодержавство, але й усю російську спільноту. Виразом цього стала стаття „Сухий пен” у другій книзі ХХІХ тому „Літературно-наукового вісника” за 1905 рік, яку радянське літературознавство приховало, не включивши її у 50-томне видання творів І. Франка. Вперше вона була опублікована у „Мозаїці” 2001 року.

„Були, — писав Іван Франко у цій статті, — „віяння” і течії, ліберальні пориви та соціалістичні агітації серед російської суспільності, але не було й серед неї дружнього, голосного протесту проти сього соромного указу з р. 1876. І добре так, бо українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виїмком немногих, високих умом і серцем одиниць) так само, як її бюрократія, чи іншими словами, що російська бюрократія невідрадна дочка російської суспільності, і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській суспільності прийдеться видержувати хронічну, довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій.

Отсе вже третій чи четвертий рік виходить за границею орган російських конституціоналістів „Освобождение”, а його редактор д. Струве ані разу не промовив в обороні українського слова, не запротестував проти указу 1876 р. Не будемо класти йому сього за якусь вину, сконстатуємо лише, що його, ані всю ту громаду, що групується довкола „Освобождения”, не болить українська справа, не пече злочин, сповнюваний отсе вже 30 літ на українським слові. Злочин, сповнюваний російським правительством на Чернишевським, болів і пік нас, як злочин, сповнюваний на комусь із рідних, близьких, дорогих нам усім.

Прийшла й остання весна — брехлива, фарисейська, оперта на пустім слові і здмухнена одним словом — і знов не піднявся з-посеред

російської суспільності ані один смілий і рішучий голос в обороні українського слова, ані один грімкий протест проти соромного указу”.

Мовчала й світова громадськість. Даремно шукав Іван Франко підтримки у світі... Її не було.

1905 року в Лейпцизі вийшла „Історія російської літератури” („Geschichte der russischen Literatur”). Її автором був Олександр Брюкнер, який на той час завідував кафедрою слов'янських літератур у Берліні. Української мови як самостійної він не визнавав. Визнавав лише російську. Пишучи рецензію на цю працю під назвою „Нова історія російської літератури” (ЛНВ, т. XXXII, за 1905 р., с. 156-159), Іван Франко свідомо переклав уривок із цієї книжки, який містив характеристику тодішнього стану російської літератури. „Так далі не можна жити! — пафосно писав О. Брюкнер. — Отсе одноголосний поклик, що лунає сьогодні від Петербурга до Ялти і від Варшави до Тіфліса. Лікарі й адвокати, аптекарі та урядники залізниць, робітники і студенти, урядники і вчителі, радні міські та земські, репрезентанти літератури та преси, за одиноким виємком „виходкових письменників” („ретирадників”) у „Московських Відомостях”, яким підтакують деякі професори звичайним „бурчанням”, як мовляв Щедрин, — усе повторяє той сам оклик.

Навіть цілковиті небіжчики будяться. Духовенство, зовсім обезсилене ще від Петра В., наприкривши собі ролю поліційних органів, не хоче підлягати команді штабових офіцерів, гусарських генералів та професорів, явних або маскованих атеїстів, матеріалістів, містиків. Його теперішнього „командира”, гідного його попередників, тзв. „оберпрокурора” — титул нічим не гірший від „велкого інквізитора” — змалював Л. Толстой у своїм „Відродженню” в фігурі Тодорова; щоправда, се звеличення викусила цензура. Навіть ся заціпеніла церква домагається самостійності, духовної голови, відновлення патріархату. Розуміється, Топоров не хоче ані чути про се!

Як же змінилися часи! Ще п'ятдесят літ тому Добролюбов писав вірші на смерть миколаївських достойників, тішачися, як один за одним падали стовпи ненависної системи. Його сини і внуки давно перестали задовольнятися терпеливим ожиданням натурального розкладкового процесу, але прискорюють його часто дуже основним і неласкавим способом. Де поділися часи, коли молодіж московського університету з окриками підносила Каткова на руках! Сьогодні вже професори моск. Університету протестують проти того, щоб університетський герб протитуовано, містячи його далі на чолі Катковського дневника (Моск. Відомостей). І коли ще недавно заклиняно уряд, аби набрав довір'я до

суспільності, то тепер навіть лікарі, зібрані для поборювання холери, заявляють, що суспільність утратила всяке довір'я до поліції та бюрократії, розуміючи в тих двох словах усе російське правительство.

В епічно непорушній Росії все, здається, мусить повторятися. Коли читаєш програми, послання та пам'ятні письма з рр. 1855 та 1856, писані Погодіним, слов'янофілами і т. і., то так і хотілось би передрукувати їх сьогодні без зміни, такі вони немов навмисне прикроєні до 1905 року. І поневолі питаєш себе: чи й сьогоднішній рух по часті так само не згубиться в піску, як рух із 1801 та 1855? Рік 1855 дав одначе значні здобутки, яких не вважаючи на бурчання „ретирадників” годі вже було відібрати, і від р. 1905 можемо напевно надіятися хоч і не всього, то багато. Цензура мусить упасти, щоб не говорилося про пресу та про прилюдну опінію в Росії так, як колись говорилося про школи в Неапольськiм королівстві, що їх терплять як доми терпимості. Мусить щезнути також адміністраційна самоволя, щоб знов різних Амфітеатрових за один фейлетон не засиляли Бог зна куди. І так будуть усунені ще різні колючі дроти, щоб лишити вільне місце для громадського руху. Поперед усього буде надана свобода думки і сумління, тобто те, чого перед 100 літами даремно домагався Радищев, а перед пів століттям слов'янофіли.

Що дійшло нарешті до того, за се треба подякувати й літературі, не вважаючи на те, що її плямили своїми іменами екс-Поляк Болгарин, екс-Англiчанин Катков та екс-Жид Грінгмут, не вважаючи на Руніча, Дм. Толстого та Будиловича, не вважаючи на всіх обскурантів, ренегатів та зрадників. Вона ж успішно причинялася до розбудження самопізнання і самопочуття Росіяни; сим вичерпується її довга, важка мандрівка, встелена безліччю жертв. Із зовсім не самостійної, механічно наслідуваної, тільки для розривки, як „конфетки і лімонада”, призначеної іграшки дотепу вона зробилася слугою правди та просвіти, будителькою сумління, вказувала ідеали розвою вже в таку пору, коли всяке думання поза межами офіційного шаблону було остро заборонене. Вона йшла своєю дорогою і показала дозрілою для великої задачі, що стояла перед нею; сьогодні її значення виблискує далеко поза границі Росії. „Довготерпіння” російського народу увінчалася здвигненням світової держави. Завзята витривалість і високий полет російського духу втворювали літературу світового значення. Нехай лише вона буде й надалі вірною гуманним та естетичним традиціям своєї славної минувшини. Світ не може вже обходитися без неї”.

Подібної заяви стосовно української літератури великий знавець Слов'янщини О. Брюкнер не зробить ніколи. До слів О. Брюкнера

Іван Франко в рецензії додасть: „Пишемо ті слова в хвилі, коли вість про остаточний упадок російського автократизму, найтяжчого ворога також російської літератури, радісним подихом колише серцями всієї цивілізованої людськості. І ми певні, що той подих нової свободи буде початком нової, світлішої ери російської літератури”.

Контурів ж обітваної землі ще не було видно...

Розділ XI

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК

Хвороба прогресувала. Неймовірно боліли руки. Не міг багато писати. Вперше на біду, яка на нього насувалася, скаржитися у листі до В. Ягича від 29 вересня 1905 року: „Прошу також ласкаво вибачити за мій кепський почерк, яким я смію Вас потурбувати. Він майже такий, як і сучасний живопис — потрібно спершу добре звикнути до нього, щоб можна було визнати його терпимим. Цими днями я був трохи хворий пропасницею, а це ще більше погіршило мою й без того не блискучу писанину. Доброго переписувача я, на жаль, у поспіху не міг знайти, а втім, сподіваюся, що берлінські складачі якось дадуть собі з нею раду”.

Ользі стало легше, але хвороба не відступала. „Не спішно мені, — писав Іван Франко Єлисею Трегубову 1 лютого 1906 року, — розставатися з Ольгою по 20 роках спільного життя. Хоч і скільки нам обом довелося перетерпіти, а в останніх літах мені через неї, а все-таки я зжився з нею і чую, що багато завдячую їй, та й тепер іще в спокійних днях вона така добра, особливо для дітей, така невідкупно чесна і високоморальна в своїх поглядах і навіть у хворобливих тирадах, що в мене серце крається на думку розстання з нею і її розстання з дітьми. На лихо, я сам за тих кількох останніх літ дійшов до стану крайнього рознервування, майже ненастанної гарячки, яку перемагаю тільки надсильною та отупляючою працею. Що буде далі, про се я не думаю. Остаточо, коли не буде можна дійти до ладу з Вашим знайомим лікарем, то доведеться покористуватися тутешньою лікарнею, та в усякім разі я ждатиму на Вашу дальшу відповідь”.

Усе інше в порядку: „Мої два хлопці вже в VII гімназійному класі, а третій у IV. Найстарший Андрій також нездужав тепер на очі єгипетським запаленням і отсе два місяці ходить до лікаря день у день, а півтора місяця не ходив до школи. З сього півроку всі повиносили добрі класи, не виключаючи й Гандзі, яка у нас не то учениця, не то кухарка, бо мама іноді, зачитавшись або й так засидівшись, не варить

обіду, аж поки вона не прийде зі школи. Слуги не держимо, живемо, як у стайні, ніхто до нас і ми ні до кого, ну, та се вже така глава, що про неї краще помовчати”.

Несподівано уяву Франка починає тривожити Целіна Зигмунтовська. Вона в Дрогобичі. Виїхала туди зі Станіслава по смерті чоловіка. Купила невеличкий дім на спілку з учителем Войтовичем. Довідався про це від когось якимось чином. Здавалось би, час зробив свою справу, і рана почала затягуватись. Та дарма! Так тільки здавалось. Франко пильно слідкує за Целіною: де вона, що з нею, як дає собі раду з двома малими дітьми... 25 липня 1905 року (і треба було тому листу зберегтись!) Іван Франко просить свого доброго знайомого Івана Кобилецького, адвоката і родича, дізнатись докладну дрогобицьку адресу Целіни Зигмунтовської, а також „ближчі обставини її життя: з чого живе і чим займається”. І. Кобилецький наступного ж дня повідомив Франка, що Целіна Зигмунтовська живе на Зварницькім передмісті з двома дітьми, нічим особливим не займається. Має намір продати хату і перебраться до Львова.

Допомогти Целіні не вдалося. Та й сама Целіна не дуже прагнула відновлювати зв'язки з Іваном Франком. Вона розгадала причину опіки Франка і десь мала сказати, що навіть будучи в такому становищі, в якому опинилась, не хоче допомоги Івана Франка. Як подіяли ті слова на Франка, можна судити з листа до дрогобицького вчителя Василя Ратальського, котрий сумлінно збирав для письменника інформацію про Целіну Зигмунтовську.

З В. Ратальським (1870-1939) Франко був знайомий віддавна. Про це можна судити по дарчому написі Івана Франка на книжці „В поті чола”, яка вийшла 1890 року: „Щирому приятелю Ратальському прихильний Ів. Франко” (Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка, інв. № 2091/ор). В. Ратальський скористався з нагоди і попросив допомогти йому отримати в Стрию або в Сколе посаду вчителя. Франко звернувся з цим до К. Студинського, але намарне. Ратальський просив поради „якого ляшка”, на що Франко 7 лютого 1906 року відповів: „... на жаль, я з ніякими такими панамі не знайомий; та й знаєте самі, моя репутація у них така, що моя рекомендація принесла б Вам далеко більше шкоди, ніж користі”.

А 10 лютого 1906 року Іван Франко писав: „Дуже Вам дякую за Ваш лист і за совісно зібрані звістки про п. Зигмунтовську. Вони не були для мене несподіванкою і стверджують та доповнюють те, що я знав з інших джерел. Богу дякую, що діло, яке мало мене звести в стичність з нею, відсунулося на далекий план. Як буду при нагоді в

Дрогобичі, то не занедбаю особисто подякувати Вам за Ваше щире старання. Щодо Вашої посади, не знаю нічого нового, тим більше, що проф. Студинський усунувся тепер від праці в Тов. ім. Шевченка, і я майже ніколи не видаюся з ним”.

У Дрогобичі Іван Франко бував досить часто, хоч би переїздом до родинних Нагуєвич. Здбився раз і з учителем Войтовичем і довго випитував його про Целіну. Здивований пан учитель прибіг до пані Целіни, співластительки хати, і питав, звідки вона знає Франка. Чого гріха таїти: пан Войтович щиро радив Целіні продати хату і переїхати до Львова, де їй Іван Франко допоможе. Целіна не хотіла такої допомоги, щодо переїзду сказала, що це станеться не раніше, ніж син закінчить Дрогобицьку гімназію.

Хвороба дружини прогресує. „Дорогий добродію! — пише Іван Франко Є. Трегубову 21 лютого 1906 року. — Удаюся до Вас із прикритим і важким ділом, але чиню се в почутті повної безрадности і безвихідности мого положення. Психічний стан Ольги Федорівни погіршився до тої міри, що в інтересі її самої і дітей і своїм конче мушу подумати про те, щоб умістити її десь у закладі для божевільних. Лікарі констатують, що хвороба незлічима, хоча фізичне здоров'я її зовсім добре. У нас, у Львові, єсть один крайовий заклад, який міг би прийняти її за невеличкою місячною оплатою (50 корон), та клопіт, що сей заклад сильно переповнений (призначений у жіночій відділі для 280 хворих має їх тепер 518), тим-то й догляд за хворими не все може бути взірцевий. Лікарі, з якими я радився, рекомендували мені засягнути поперед усього відомості в Росії, і тому удаюся до Вас ось із якою просьбою. Чи не було б можливо помістити її в якомь російськім закладі для душевно недужих? Коли б треба щось платити, то, розуміється, невеличку плату (50-60 корон) я міг би місячно давати; на більше при теперішніх своїх злиднях не міг би зважитися. Коли ж се буде неможливе, то в такім разі буду змушений користати з тутешнього закладу. Якби, одначе, було можна винайти такий заклад десь у вас, то в такім разі прошу зібрати всі потрібні інформації і донести мені. Я міг би в данім разі приїхати з нею.

Вибачайте, що турбую Вас таким ділом. Але я вважаю конче потрібним засягнути ради Вашої і Антоніни Федорівни перше, ніж зважитися на щось рішуче. Засилаю щирі поздоровлення...”

2 квітня 1906 року Іван Франко пише ще один лист: „Високоповажаний добродію! Вибачайте, що так довго не писав відповіді і не подякував Вам за Ваші щирі старання. Я переживаю дуже тяжкі часи, в яких падають на мене важкі удари коли не в домашньому житті, то з

боку розгалуженої у нас кліки, якій моя робота на заваді і яка не перебирає в способах, щоб набридити мені роботу і життя. Домашні відносини у нас поки що поправились. Здоров'я Ольги Федорівни паче чаяння поліпшало, вона знов по-старому весела і займається домашньою роботою, та й фізично зовсім здорова. Розуміється, що при таких стани я не робив ніякого вжитку з присланого Вами документа. Як буде далі — не знаю, хоча й стараюся уникати всього, що могло б подразнити її, та в наших обставинах се не зовсім можливе, бо ж від життя зовсім не ізолюєшся. Отсе хотів я написати Вам для Вашого заспокоєння і за сим шлю сердечне поздоровлення Вам і всім Вашим щирим для Вас Ів. Франко”.

По дорозі з Києва додому заїхав до Львова зять М. Драгоманова Іван Шишманов (1862-1928), професор Софійського університету. Привіз Франкові 200 рублів. Сказав, що з Києва повідомлять, кому передати. „То чи не були б Ви ласкаві розвідати, — просить Франко Є. Трегубова у листі від 7 квітня 1906 року, — що се за гроші і для кого вони. У нас живе Митрофан Шевченко, то, мабуть, вони для нього, але все-таки я бажав би знати напевно”.

Митрофан Шевченко — родич Тараса Шевченка.

„Поспішаю написати Вам, — відповідав Є. Трегубов 29 квітня за старим стилем, — що ті гроші переслано, властиво, Вам на Ваші власні потреби — так і казано тому добродієві сказати Вам. Що ж до Митрофана, то про те не було ніякої розмови, але коли він у великій нужді, то передайте йому рублів 25 і про те напишіть, щоб Вам їх вернути; та тільки прохання таке — не кажіть, що то йому хто заслав ті гроші, а скажіть, що Ви їх даєте од себе.

Бувайте живі та здорові, низенький уклін Ользі Фед. і діткам”.

Щастя ніби посміхнулося йому. Олекса Коваленко та Іван Симоненко з Києва просять дозволу видати деякі його твори в Києві. Радо погодився на пропозицію передрукувати „Коли ще звірі говорили”, „Лиса Микиту” і „Що таке поступ”. „Не можу зробити того щодо „Мойсея”, якого я видав своїм накладом, — писав у відповідь при кінці лютого 1906 року, — і якого видання досі лежить нерозпродане. Я маю надію, що воно піде ще до Росії і в усякім разі бажав би виручити з нього хоч стільки, щоб покрити кошт друку.

Щодо гонорару, то я не маю звичаю торгуватися. Не знаю надто, в скільки екземплярах Ви думаєте друкувати мої книжки, чи не добре було би зробити так, щоб Ви самі визначили мені якийсь мінімальний гонорар від аркуша, а потім певний процент від кожної розпроданої тисячі екземплярів”.

Про відпочинок у Карпатах нагадала публікація „Як Юра Шикманюк брів Черемош” у 1-3 книгах XXXIII тому ЛНВ (дата написання — 9 квітня 1903 року).

На початок 1906 року припав ювілей В. Антоновича, який, як і Франко, був почесним членом НТШ. З цієї нагоди у першій книзі XXXVIII тому ЛНВ за 1906 рік розпочалася публікація статті Степана Томашівського „Володимир Антонович; його діяльність на полі історичної науки; з нагоди ювілею”. Стаття друкувалася у кількох книгах.

Тоді ж у Кракові почав виходити щомісячний журнал „Świat słowiański”, призначений спеціально для ознайомлення польського читача із загальним політичним та літературним рухом, а також для прокладання стежки новому збратанню і здруженню поляків з українцями. В опублікованій програмі журналу ця ціль була зазначена дуже виразно. Часопис не відзначався нічим особливим, не зайняв у слов'янській публіцистиці видного місця, а щодо польсько-українських взаємин дав доказ, що його редакція нічогісінько не знала про українсько-польські відносини, і тому не вміла сказати від себе нічого такого, що могло б причинитися не те що до розв'язки польсько-українського питання, але бодай до його раціонального формування. Про українські справи там висловлювалися — не в ширшій, принциповій дискусії, якої там ніколи і не починали, а в хронікерських статтях — самі українці, та й то не часто. Аж в 11-ій книжці „Świata słowiańskiego” з'явилася стаття редактора Фелікса Конечного „Czy będzie sąd?”, складена з двох частин: „Artykuł ruskі”, що є перекладом відомої статті С. Єфремова „Чи буде суд?”, друкуючої в „Киевских Откликах”, і „Artykuł polski” самого автора, який повертає думку С. Єфремова в інший бік, висловлює різні бажання та ради і закінчує запевненням: „Będzie sąd, ale on może też być nad nami, jeżeli przywołani przez wielką chwilę dziejową nie będziemy mogli z podniesionem czołem powiedzieć: Jesteśmy!” (Буде суд, але він може бути і над нами, якщо ми, покликані великою хвилею чину, не зможемо гордо сказати: Ми є!”).

На цю статтю Іван Франко відгукнувся статтею „Русько-польська згода і українсько-польське братання”, яка була опублікована у першій книзі XXXIII тому „Літературно-наукового вісника”, але не удостоїлася честі бути опублікованою у 50-томному виданні Франкових творів.

Питання „братання” вже на той час мало свою історію. Обидві сторони хотіли його і взаємно звинувачували одна одну через те, що це братання не відбувається або що носить декларативний характер.

„Проби Поляків дійти, — нагадував Іван Франко, — до якогось порозуміння з Українцями з-поза Галичини по довшій перерві, спри-

чиненій катастрофою 1863 р., повторяються що кілька літ. Пригадую пробу скаптовання Драгоманова ще в кінці 70-х р., братання з Кулішем у 1881 р., братання з Кониським, якого плодом було видавання поновленої „Правди” у Львові і довгі перетрактації в Києві, яких остаточним впливом була наша пам’ятна „нова ера” 1890. Чи від того часу не було яких нових проб — не знаємо; знаємо лише, що деякі кружки Українців у останніх роках кілька разів виявляли свої польські симпатії чи то устроюючи вечерки в честь польських поетів, чи, як у останніх днях, висилаючи навіть „іменем громади” поздоровну телеграму на руки Сенкевіча. Все те, розуміється, річи без політичної ваги, симптоми, але все-таки інтересні і в очах Поляків настільки цінні, що вони беруть їх за підставу до нових проб „братання”. Симптомом того можна вважати й згадану вище статтю „Świata słowiańskiego”...

Події в Росії знову поставили на кін питання братання і досягнення того, чого жоден із народів досягти би в імперії Романових не зміг.

„Я бажав би полякам і українцям, — писав Іван Франко, — коли б їм справді прийшла охота якраз понад нашими головами подавати собі руки, пригадати деякі ряди фактів, без яких усякі угодові рахунки можуть показатися простою фантастикою”. Як завжди дуже серйозно підходячи до справи, Франко зауважує: „Може б мені і не випадало забирати слово в тій справі. Мені, опльованому і виклятому польською пресою, ославленому ненависником усього польського, — і забирати голос у справі поєднання Поляків з Українцями! Розумію дуже добре, що моє слово стрінеться з недовір’ям і нехиттю з того власне боку, де б повинно числити бодай на об’єктивну оцінку. Та маю на увазі з одного боку важність хвилі, а з другого й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого іншого. Надто я потроху маю право забирати голос у тій справі, як одинокий, може, Українець, що, не зрікшись свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед Поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чуттям і „сердечним словом” покликає Українців із-за Дніпра д. Конечний.

І чим скінчилася моя практика? Певно, кожному Галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася — скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів, сильніших від мене. Та власне ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно, мало кому відомі. Найтяжчий, найстрашніший із них, що захопив мене особисто

до глибини душі, захопив, як грім, як нагла хвороба, се були криваві вибори 1897 року. Не будши Русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про враження, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону і законності у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду. Пригадаю лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністр внутрішніх справ гр. Казимир Бадені, ідучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переведення виборів, зупинився на пару день у Кракові і там на якимсь панським зібранню виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: „wybory w Galicyi odbywają się całkiem legalnie!” І се в ту саму пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян (Русинів і Поляків), яких тягнуто до в'язниці за убивство виборчого комісара, коли до мене, хворого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані „легальністю” виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемишльського, то з Бог зна яких інших повітів, благаючи поради, й бодай захисту, переночувати їх та прогодувати кілька день, поки минуть страховища загальних виборів. Слова міністра гр. Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслонюючись тим, що прецінь ексцеленція граф Бадені запевнив торжественно, що вибори відбуваються легально! А львівська прокураторія конфісковувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арештовання, знов таки на тій підставі, що екс. гр. Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею”.

„В ту саму пору, — продовжував І. Франко, — я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки ... покинув на завсігди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лиш додам іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, щирого та справді людяного. Я міг би покликатися на свідоцтво кількох благородних Поляків, які вирозумівши та річево скритикувавши мій крок проте впевнилися, що я зробив його не з злої волі і не відвернули від мене своєї приязні. Се нехай буде доказом, що коли тепер я забираю

голос у справах, порушених д. Конечним, то чиню се не як чужинець *de l'autre rive*, а як чоловік, що вміє, абстрагуючи від усяких особистих досвідів, ще раз і ще раз відчутти всякий щирий поклик, маючи в душі основою щирю любов до своєї нації і бажання — бачити її життя якнайкраще впорядкованим, отже, тим самим бачити й її відносини до її сусідів якнайкраще уложеними. І се найпростіша, найнатуральніша причина, чому я бажаю також доброго, братерського чи товариського гладження польсько-руських відносин”.

Він, Іван Франко, мав відвагу в загальній ейфорії братання крикнути: „Не робімо собі ілюзій”: „Русько-польські відносини не поема, не ідилія, не математичне зрівняння, а тяжкий суспільно-політичний проблем. Не дурімо себе самих, що щирим покликом, сердечним словом, шумним гаслом, хоч би й таким гарним, як польське *Za naszą i waszą wolność* зможемо досягнути щось тривкого та сильного. Горе тому, хто по стількох досвідах, від 1648 до 1905 р. сміє ще приходити до нас із самим голим, хоч і гарячим словом. Він або сам не знає, що робить, сам себе дурить, або нас має за дурнів.

Не дурімо себе щодо натури наших обопільних відносин! Вони ніколи не були поемою, ідилією, добровільним союзом „*wolnych z wolnymi, równych z równymi*”. Чи можуть Поляки викинути сю ілюзію з багатого репертуару своїх національних ілюзій? Чи можуть признати раз по щирості, що се була довговікова боротьба невільних і нерівних і що вони, сильніші і вільніші, все і всюди витягали з того воєнного стану всі консеквенції, які тільки були в їх можності, на нашу некористь? Той з-поміж них, хто щиро і вповні свідомо признає се, буде нашим першим певним союзником у праці над розумнішим і гуманнішим уладженням русько-польських відносин.

Не дурімо себе сакраментальною формулою: що Бог злучив, чоловік най не розлучає, бо ся формула в нашім національнім життю така сама конвенціональна брехня, як буває часто в приватнім. Злучили нас історичні обставини, насильство, якого ми не в силі були відвернути, хоч і часто, від самого початку протестували против нього і клали голови в тих протестах. Злучив нас виключно польський, а не наш інтерес, то й годі ж жадати від нас, щоб ми ще й тепер, коли світ змінився і наші очі отворилися, посвячували свої хоч найдрібніші національні інтереси для тої фікції історичного шлюбу, який усе був нам ненависний, бо ми відчули його шкідливість для себе”.

Співіснування українців та поляків на цій землі Франко бачив як постійну боротьбу за національне і соціальне визволення. „Від нас обопільно, — писав, — Поляків і Українців, живих тепер і тих, що прийдуть

по нас, буде залежати не те, щоб та боротьба щезла, закінчилася якимсь бенкетом та „staropolskim kochajmy się” — таких фіналів народне життя, о скільки сягає наш досвід, зовсім не знає. Від нас і наших спадкоємців буде залежати, які форми прийме та боротьба: чи ті новочасні, цивілізовані, гуманні, витворені історією щасливіших від нас народів, ті, що виробляють силу і окрилюють духа обох боєвих сторін і значать свої сліди обопільним збагаченням цивілізаційного скарбу, — чи ті дикі, варварські, руїнні, якими так часто дорікають нам польські проводирі, та до яких самі пхають нас свідомо чи несвідомо своєю перфілією, своїми не раз аж надто виразними провокаціями”.

І тому Іван Франко закликає: „І не дурім себе ілюзією, що нам удасться перевести якесь польсько-українське порозуміння між Краковом і Києвом понад голови Львова. Хто виступає з таким гаслом, числить на людську наївність. Там у Києві живуть іще Українці, що знають Поляків лише теоретично, як спів'язнів у спільній тюрмі і співмучеників під спільним кнутом. Там обопільна симпатія ще не закаламучена несмаком ні по якій спільній акції. Але що ж Полякам за користь із такого союзника, який вступає в союз наївною дитиною? Невже вони не переконалися досі на галицьких „нових ерах”, що варт наївний, нетямучий, короткозорий союзник? Його позискати не штука, його одурити не великий тріумф, його викпити потім не свідчить ні про яку благородність, але результат такого експерименту лягає страшним мінусом у білянс обопільних відносин. Адже криваві розбійницькі вибори 1897 року були безпосереднім логічним наслідком „нової ери” 1890 р. — історію того коротенького епізоду нашої міжнародної мізерії я радив би всім Полякам і Українцям простудіювати і мати в пам'яті якнайкраще. Вона сумна, але дуже повчаюча! Вона отвержеує.

І не дурімо себе обопільною ілюзією, що ми можемо заключити якийсь союз, дійти до якогось спільного діла, змазавши все минуле, забувши всі давні урази. В індивідуальних відносинах се, може, й можливе й пожадане; в міжнародних се не лише неможливе фізично і психологічно, бо тут же ми самі — продукти тих відносин, і наші індивідуальні діла сплітаються з безліччю інших індивідуальних діл і плодять нові продукти, незалежні від наших намірів і нашої волі, — ні, тут се навіть було би шкідливе і глупе, значило би самохіть заслонювати собі очі на те, що сталося і чому сталося, на джерела і коріння того, що діється і що мусить діятися завтра і позавтра, значило би приступати до діла наосліп, з гори відбирати йому можливість усякого успіху. Історичні факти не падають із неба готові, а виростають помалу, органічно з історичного минулого. Що ж значать ті поклики до нас, щоб ми не тямили свого

минулого, не зглибляли його, цуралися своїх традицій? Чи ми обертаємося до Поляків з такими покличами? Коли б ми могли чого бажати від них, то хіба того, щоб і вони глибше вникали в духа своїх традицій, в фундаменти своєї і нашої історії. Тоді певно не були б можливі такі дитячі вибрики польських учених, як малювання портрету Хмельницького з осячними вухами або як представлювання всієї нашої історії як одного ряду варварств, розбоїв та безмитних руїн”.

„Щодо перенесення головної квартири руської над Дніпро, — продовжував Іван Франко, — то певно і ми віримо, що се повинно і мусить статися, хоч досі, на жаль, ще не сталося. Адже ж навіть славний указ з 1876 р., який затикав уста нашої нації, не знесений досі формально, і над Києвом тяжить так само стан облоги, як і над Варшавою. І від першого виступу тих там над Дніпром і Десною аж до хвилі, поки справді на Дніпрових горах стане головна квартира духового і політичного життя нашої нації, може минути ще кілька літ часу. Адже ж утиск, який панував там досі, не минувся безслідно: багато гарячих серць вистудив, багато чистих характерів здеморалізував і у великої частини української інтелігенції підкопав віру в можливість самостійного національного існування. Скільки то і якої важкої праці потрібно на доведення таких мас до свідомості! Ми в Галичині маємо деякі досвіди в тім напрямі і знаємо, що се праця на десятки літ. Можливо, що аналогічна праця на Україні піде швидше, але ж ми знаємо, що вона й там стріне перешкоди, між іншим — ми того певні — і з польського боку. Пригадаймо ті крики та доноси, які сипалися з боку укр. панів Поляків у 1859-1861 роках на перші, невинні проби української праці над народом, на „Граматку” Куліша, навіть на могилу Шевченка! Хто запевнить нас, що й тепер не повториться те саме? Чи вже й тепер польський орган у Києві не обіщується виступати як опікун і оборонець і речник також українського народу, хоч той народ ще не думав просити у нього тої ласки? Чи вже й тепер не промовляє він як господар і „автохтон” Києва, хоч того польського господарювання в Києві тільки й було, що від унії в Любліні 1569 до великої розлуки 1648 р.”

Іван Франко вважав наївною думку про те, що з передислокацією квартир національний рух у Львові затихне. „Ми надіємося, — писав, — чогось зовсім протилежного. Велике огнище, яке повинно розгорітися над Дніпром, мусить і в наш холодний закуток подати тепла і духу, збільшити наші сили, зробити успішнішою нашу боротьбу з Поляками. Се для них причина не ігнорувати нас тут у Львові, а тим пильніше додивлятися до нас. Адже навіть при найкращім уложенню польсько-руських відносин між Краковом і Києвом ніяка практична робота з ігнорування Львова

не буде можлива. Взагалі дотеперішня русько-польська політика в Галичині повинна була показати Полякам вартість методи ігнорування Русинів. Де хоч один із польських публіцистів, письменників, істориків, що знав би докладно руське національне життя, руське письменство, руську історію й історіографію, руські організації просвітні, економічні та політичні? Лишивши на боці не-Галичанина Кольберга, де хоч один галицький Поляк, що дав би якусь цінну працю про етнографію руського люду? Крім Юлія Турчинського, де хоч один польський белетрист, що хоч трохи порядно знав би руське людове життя? По праці Гневоша Батталії де хоч одна студійка про руську літературу, написана галицьким Поляком і яку можна було б брати хоч трохи серйозно? Де хоч один галицький польський історик (не числю сюди Варшав'яка Яблоновського та Українця, зрештою, більше памфлетиста, ніж історика Равіту-Гавронського), що виказував би зацікавлення до історичного життя руського люду в давніших віках? Де статті, студії, критики в польській біжучій пресі про руські справи, книжки, праці — коли не числити тих, що написані самими Русинами? Адже ж беручи до уваги пропорцію з нашою вбогою літературою і дуже ще примітивною пресою і нас подибле таки більше звісток про польське не лише політичне, але й духове життя. І хіба ж визначний польський світоч Вл. Козловський, розпочинаючи перед пару роками свій тріумфальний похід по східній Галичині для реорганізації польського елемента, не чинив се під виразним покликом: звернімося просто до руського люду, ігноруймо руську інтелігенцію? І чим стала на практиці ся реорганізація? До руського люду ніхто й не пробував звертатися; „зреорганізоване” латинське духовенство розбудило обрядовий і релігійний фанатизм та ненависть до Русинів серед польських селян, а по містах і місточках ся реорганізація витворила формальну школу денунціювання та очорнювання всіх видніших Русинів.

Та ні, в однім огляді Поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку, одного замислу, одного плану Русинів, якого б ся преса не обплювала, не погидила, не перетолкувала на некористь Русинів. Не було ані одного виднішого Русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого б та преса не очорнила, не осмішила, не денунціювала, не відсудила від честі і віри або хоч принагідно не копнула. Клевета на Русинів, се такий товар, який у польській пресі має все попиту і приймається з найбрудніших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім

здеморалізовані одиниці з-посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі Поляки нездібні ані на хвилю перенестися в наше положення і зрозуміти, які мусять бути почуття кожного інтелігентного Русина, що кожної хвилі мусить надіятися, ану ж його з причини або й без причини обкинуть болотом, спаплюжать, осміють, заденунціують, опоганять у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра сю або другу зденунціують, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тінь низькими інсинуаціями. Річи, яких жодна польська газета не помістила би про жодного польського діяча і про жодну польську інституцію, друкують „чільні” польські газети про Русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й вииняте з-під права загальнолюдської учтивості!”

І при тому всьому підле фарисейство, безсоромна дволичність! З одного боку повне ігнорування українців, а з другого — потоки фраз про любов до братнього народу. „Ні, супроти сеї безличності, — заявляв Франко, — хвалю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно розростається на нашій землі і величає себе „wszechpolakami”. Ті бодай відразу виявили себе нашими ворогами, в ім'я пруської доктрини „egoizmu narodowego” прокламували як мету своєї діяльності в східній Галичині переведення колись у відповідній хвилі walki na poże z Rusinami. Люблю за відвагу і за щирість. Якби ми були мали між собою таких Поляків ще від 1860 року, то вже досі русько-польські відносини в східній Галичині були б значно упрощені; порядна операція була б відкинула те, що гниле, а вздоровила те, що здібне жити, і східна Галичина не смерділа би сьогодні гноевою раною на тілі всеї Слов'янщини”.

„Чи глянемо на просвітне поле, — продовжував Франко, — то подиблемо такі факти, як прогнання руської мови з руських людських шкіл інтригами львівського архієпископа Анквіча 1817 р., як гуртове руйнування руських людських шкіл крайовою Радою шкільною в рр. 1869-73, як систематичне змагання тої інституції до вменшення числа дійсних людських шкіл у руській частині Галичини, а спеціально числа руських шкіл, і не менш систематичне змагання до відпихання руської молодіжи від людської і середньої освіти, як загарбання на нетикальний польський здобуток львівського університету, що по інтенціям його основателів мав мати з часом національний руський характер, — і з другого боку докори, кидані на Русинів за їх неосвітність, анальфабетизм та духову непродуктивність, визискування тих фактів, тих свідомо досягнутих

результатів польської політики як аргументів проти надання Русинам політичних прав та справедливішого уділу в крайових і державних фондах на освітні цілі. Чи глянемо на поле економічного розвою, то поминувши вже стару мачуху панщину з її визиском і деморалізацією (в тім комплексі злочинів було також систематичне і примусове, законне й протизаконне ширення алкоголізму), згадаймо лиш такі факти, як загарбання половини підданського шпихлірового фонду, призначеного на поміч зубожілим підданам, на основний капітал для шляхетського Towarzystwa kredytowego ziemskiego і випущення селян із панщизняних пут без упорядкованого кадастру, без кредиту і без освіти. Згадаймо дивоглядне переведення операції індемнізаційної, безмірно кривдне для всіх, а спеціально для руських селян, переведення сервітутових викупів з його 30 000 аграрними процесами і тисячами аграрних бунтів, згадаймо сеймове скасування закону про лихву і операції ославлених банків „деришкір”, згадаймо незрівнянну політику під гаслом „świętej karczmy”. Всі ті економічні процеси, хоч ніби загально крайові, відзивалися одначе в східній Галичині супроти руської людності тяжче, болючіше, бо крім економічного вістря мали звичайно ще й побічне національне жало. Те жало дужчає, загострюється в останніх роках, коли при очевиднім економічним упадку середньої панської власності, односелових дідичів, чимраз ясніше виринає думка економічного завоювання східної Галичини для польського національного елементу через витиснення слабшого культурно руського елементу, або через його політичне анулювання при допомозі систематичної мазурської колонізації. Згадаймо тут огидливі на весь культурний світ маніпуляції з руською заробковою еміграцією до Америки, коли не викликану, то підпирану польськими руками руську еміграцію до Бразилії, що мала там бути матеріалом для будови „*powej dzielnicy Polski*”, і не перервану аж до останньої хвилі польську газетну та урядову кампанію против руської заробкової еміграції до Пруссії; згадаймо варварські способи при усмиренню руського аграрного страйку і огидні факти, які викликали його; згадаймо хитро придумані „законні” способи з одного боку для прив’язання руського пролетарія до „скиби” (закон про бюро посередництва праці), а з другого боку для унеможливлення йому набути ту скибу на власність та для улекшення колонізації тої скиби чужим елементом. Згадаймо нарешті шалені напади на „крайовий” банк парцеляційний за його буцімто форитовання Русинів при закупівлі панських ґрунтів під парцеляцію і хоч би з останніх днів напади польської преси на дідича і посла Теодоровича за те, що посмів одну часть своєї маєтності продати на парцеляцію для руських селян”.

Розумів, що наведені факти належать до категорії соціальних і що від них терпить як руський люд, так і польський. „Але, — зазначав, — наша соціальна боротьба в східній Галичині маскується, затроюється дволичністю та фарисейством національних відносин. Неперерваним рядом тягнуться в галицькій політиці факти, де польські демократи, навіть людовці, навіть соціал-демократи ідуть рука в руку зі шляхтою „з народних оглядів”, хоча під ними криється також соціальний скелет; соціальний бік усякої справи затемнюється, ігнорується з національних мотивів. Адже ж репрезентанти польського демократичного міщанства і селянства сидять у „Kole polskim” у Відні, хоч бачуть добре, що вони в ньому прихвосні і поневолі роблять себе слугами його антидемократичної політики — а все те лише в ім'я „solidarności narodowej”, якої мета в першій лінії не допустити в Галичині до зміни „narodowego stanu posiadania”, тобто до трошка успішнішого розвою Русинів. Адже ж в останніх днях ми бачили приклади, як колишні польські радикали-людовці, редактори колишнього варшавського „Głosu”, перемінені в Галичині на wszechpolsaków, наввипередки з найкрайнішими реакціонерами виступали і виступають проти заведення загального і рівного голосування в Галичині — виключно з тої причини, що се право могло б надати більшу політичну силу руському елементові в Галичині. Чи воно б дало якусь більшу силу, чи принесло б якусь користь також польському елементові, польським людовим масам, про се ті „всеполяки” дивного набоженства не хотять навіть подумати. Аби лише Русинам не капнуло!”

В кінці Франко висловив думку, яку боялись сказати інші: „Ми чуємо чимраз виразніше, що против час стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатурії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах Поляки всіх верств ідуть разом против Русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та протиділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Русинам.

Доки такі і тисячні подібні факти діються раз у раз, день у день на наших очах, доти нехай Поляки не дурять себе можливістю заключити якийсь тривкий союз із наддніпрянськими Українцями. Ми тут у східній Галичині будемо все стояти як голосний протест проти нього — не з ненависті до Поляків, але з любові, з жалошів до свого рідного народу. Дорога з Кракова до Києва веде через Львів. Можливо, що остаточну Гадяцьку угоду (дай Боже, щоб більш реальну, як за Виговського)

будемо колись підписувати в Києві, але її *praeliminaria* мусять бути обговорені і формульовані також і у Львові”.

Після опублікування статті проти Івана Франка — вже вкотре — піднялась буря. На цей раз з обох сторін. Преса шаленіла. Франко мовчав.

На початку року, майже одночасно з виходом згаданої статті про польсько-українські відносини, преса повідомила, що окремим відбитком появилася стаття Івана Франка „Притча про сліпця і хромця”, яка була опублікована в „Сборнике статей по славяноведению” в Санкт-Петербурзі. Суть притчі була в тому, що здоровий, але сліпий носив на собі хромого; при взаємній допомозі вони накрали в господаря виноград, за що й обидва були покарані.

Проблема польсько-українських стосунків стала центральною проблемою цілого ряду публікацій ЛНВ, зокрема аналітичної статті Михайла Лозинського „Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання”. Ця праця була своєрідним продовженням студій М. Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократия”, друге видання яких вийшло заходом редакції „Освобождение” в Парижі 1905 року. У ній автор давав історичний нарис польсько-українських і російсько-українських відносин, головним чином у ХІХ столітті, відзначаючи, що як найдемократичніші польські круги протягом усього століття не визволилися з-під впливу традицій історичної Польщі „од можа до можа” — „від моря до моря”, — так і російські демократи не могли позбутися централістичних і місіонерських ідей російської держави. Українське питання демократія ігнорувала. У статті, яка друкувалася з продовженням у XXXIII-XXXVI томах, доводилося, що традиція не змінилась, і українське питання надалі ігнорується соціалістичними партіями...

Питання, підняте Іваном Франком на сторінках „Літературно-наукового вісника”, було відгуком на ті події, які в той час уважалися найголовнішими в житті українців Галичини. Саме тоді уряд Гауча підготував проект виборчої реформи, який передбачав знесення куріальної системи виборів та нові справедливі демократичні вибори до державних органів. Публікація цього проекту викликала бурю незадоволення серед українців, які вбачали в новій реформі чергову спробу закабалити українців поляками. Преса широко представляла етнічний та кількісний склад населення Галичини за даними перепису 1900 року. Ці дані свідчили, що Львів населяло 129 877 мешканців, 21 876 із яких були греко-католиками, тобто українцями (пресовими законами було заборонено наводити статистику щодо національностей у монархії,

де всі народності рівні), римо-католиків, тобто поляків, було 67 286 мешканців. Деяко більше від українців було євреїв — 36 160 мешканців. Інших — 2 651 мешканець.

Західна Галичина була польською, а східна — українською. Проект виборчої реформи був побудований так, що Східна Галичина отримувала можливість вибрати більше польських делегатів, ніж українських. Таким чином ця реформа передбачала мізерне представництво українців у державній думі.

Як повідомляло „Діло” у восьмому числі від 11/24 січня 1906 року, в понеділок, тобто 22 січня, цісар прийняв руську делегацію у справі виборчої реформи в складі послів Романчука і Короля, митрополита Шептицького та єпископів Чеховича і Хомишина. Цісар обіцяв, що виборча реформа забезпечить права руського народу у Львові.

2 лютого 1906 року, інформував № 18 „Діла”, у Львові з нагоди нової виборчої реформи відбулися грандіозна демонстрація і віче українців. На вічі було прийнято резолюцію, яку передали в міністерство та інші інстанції, зв’язані з ним. Резолюція вимагала знесення курій, впровадження загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування. Особливо наголошувалося на тому, що Галичина повинна отримати таку кількість мандатів, яка б відповідала кількості мешканців краю. Віча і маніфестації на підтримку цієї резолюції сколихнули весь край.

24 лютого у пресі, в тому числі й „Ділі” (№ 31), був опублікований перелік виборчих округів Галичини. Один посол у Західній Галичині вибирався від 50-60 тисяч населення, а в Східній — від 120-150 тисяч. Та разюча несправедливість, що польська сторона могла вибрати більше виборців, ніж українська, стала основною темою тодішньої преси. Українців нібито закликали до „братання”, і водночас жорстоко придушували їх права, про що й говорив Франко у статті, підкреслюючи, що така підступність поляків є їх національною рисою. Колись про це писав у статті „Поет зради”. Повторив це і зараз. Реакція польської сторони на цю заяву 1906 року майже нічим не відрізнялася від реакції на „Поета зради”...

Становище українців після революції 1905 року в Росії не покращилося. Галицька преса повідомляла, що з нового 1906 року в Києві має виходити українською мовою сатирично-гумористичний журнал „Шершень”, у Москві — щомісячник „Україна”, в Петербурзі — „Вільна Україна” (як орган соціалістів). Організовувались нові часописи й видавництва в інших містах Росії. Подібні оголошення, безумовно, заохочували українців Галичини до більш рішучих дій як у боротьбі за справедливу виборчу реформу, так і в боротьбі за український університет. Але у російських

українців не все було таким райдужним, як це представляла українська преса в Галичині. Більш тверезі оцінки їхнім здобуткам після своєї поїздки в Росію давав на сторінках „Літературно-наукового вісника” у статтях під загальною назвою „З біжучої хвилі” М. Грушевський. Одна з таких інформацій, надрукована в XXXIII томі (с. 338-344), стосувалася проблеми так званого знесення заборони на українське друковане слово. „Становище російської бюрократії, — писав М. Грушевський, — супроти українства останніми часами прояснилося знову. Признавши в вересні минулого року, всупереч заявам запитаних нею компетентних органів, розкріпачення українського слова й знесення указу 1876 р. „несвоевременним”, вона, як показується, стоїть на тім становищі далі. Вона вправді допускає певні виломи в дотеперішній цензурній практиці супроти українського слова. Так отсе на підставі „временных правил о печати” видавання українських часописів допускається в принципі на однакових умовах з всякими іншими, так само свобідний довіз в Росію заграничних часописів, не виключаючи й часописів українських (також в принципі, з яким, одначе, лучиться заповідь оголошення індексу заборонених часописів, спорядженого для ужитку граничних комор). Але указ 1876 р. живе далі. Як звісно (очевидно — через якийсь недогляд) в нім нема мови про українські часописи ані в Росії, ані заграничні; таким чином, формально беручи, дозвіл на видавання українських часописів в Росії і довіз їх з-за границі не входить в конфлікт з указом 1876 р. і він собі існує далі. Зроблено вилом тільки в цензурній практиці, лише для видань періодичних, і цензура роз’яснює, що книжки й брошури далі підлягають давній практиці, і навіть відбитки з українського часопису не можна зробити без подвійної цензури — місцевої й головного управління, і так само старі заборони тяжать на українських книгах, що виходять за границями Росії. Обмеження для українських книжок, що опираються на указі 1876 р., без знесення самого указу можуть бути знесені новими загальними правилами чи законом про цензурування книжок взагалі. Сим потішають Українців з урядових сфер уже близько рік, з тою відміною, що часом ся благодать обіщується в виді якихось „временных правил”, що видасть правительство, часом справа відсилається до будучої державної думи. Останніми часами Українці властиво не робили нічого, аби справу принаглити. Ще від літа минулого року з російських ліберальних кругів пішов оклик — не удаватися до правительства з ніякими представленнями чи петиціями й полишити все державній думі. Сей пароль був прийнятий українською суспільністю, і від звісної депутації в лютім 1905 р. вона не зверталася до правительства в своїх справах (з виїмком кількох заяв більш частинного чи локального

характеру). Тим часом реченець скликання думи все відсувався, а тепер уже заходять і великі сумніви, чи буде вона взагалі скликана, незалежно навіть від питання, яка могла б бути та дума і що могла б принести крайові. Правда, що ситуація тепер, по зломанню революційних рухів, при загальнім поступі реакції й всяких перепонах, які вона робить суспільній організації, і при тій апатії, яка очевидно починає опановувати суспільність, взагалі нелегка для будь-яких громадських заходів, але в кожному разі пасивне складання на думу, як на якогось чинника, що прийде і виведе Ізраїль з Єгипту, не може в теперішнім часі вже нічим бути оправдане”.

Новонароджена преса всюди зустрічає опір. Начальство на місцях у всьому добачає намагання перемінити державний устрій Росії, утворити на окраїнах держави автономні краї та перебудувати її на федеративній основі і т. д. „Ясна річ, — писав із цього приводу Михайло Грушевський, — що знаходячи „составъ преступлення” навіть в дискусії над автономією, федерацією, націоналізацією землі й т. п. річах, адміністрація має в кожній хвилі спромогу замкнути яку-будь часопись аж до розсудження справи в суді, або й без суду на час виїмкового стану, в котрім хронічно пробувають усі більші українські міста. Навіть в російській пресі, яка все-таки терпить менше, признають, що нові „временные правила о печати”, видані мовляв в інтересах свободи слова, далеко менше корисні для преси, ніж давні цензурні порядки, бо дають ще більше місця адміністраційному „усмотрению”. Що ж сказати про українську?”

Але попадати в зневіру й апатію, яку бачимо серед значної частини суспільності в Росії, з того, розуміється, нема чого. Суспільність хотіла скочити з безправного й невольного стану, в яким жила, відразу в форми правдиво-конституційної федеративної держави (не кажучи про сміливі плани радикальної республіки, суспільно-економічної революції). За сю пробу взяти якнайбільше від даного моменту трудно робити докір. Але скок не удався, і стиснувши серце й скупивши сили, треба наново йти довгою й тяжкою дорогою в обхід. Українська суспільність „зробила” менше від інших, — з тим більшою енергією й витривалістю повинна йти до здійснення поставлених жадань. Тільки не чекати, що хтось зробить ту роботу за неї!”

„Зрештою, — гірко зазначав М. Грушевський, — Українці задоволені малим і звичайно пристають на малім. Виходячи з вікової безвладності й пасивності, вони готові кожний малий прояв активності, кожний слід співчуття українству цінити високо, і кожне „щось” вистає вже для самооправдання й самозадоволення з себе самого і з людей”.

Своєрідним містком між обома частинами України став на початку 1906 року приїзд у Галичину української театральної трупи на чолі з Миколою Садовським. У складі трупи була й Марія Заньковецька, яку № 23 „Діла” від 23 січня/10 лютого 1906 року назвав артисткою всеєвропейської слави, а російський критик Суворін поставив на рівні з Сарою Бернар та Елеонорою Дузе. Львів'яни вперше мали нагоду побачити уславлену трупу і ознайомитися не тільки зі здобутками українських драматургів-новаторів братів Тобілевичів, але й творчістю російських авторів, зокрема дуже популярних на той час Максима Горького та А. Чехова. Кожен номер „Діла” містив статтю про вистави театру, гру артистів і реакцію на них глядачів. Гастролю театру були справжнім тріумфом. Успіх трупи спричинився до нової хвилі збирання пожертв на український театр. Час від часу „Діло” публікувало список нових жертводавців на будову театру, а також загальну суму зібраних грошей. Контрастом до тріумфальних матеріалів стала вістка про те, що 17 січня 1906 року в Самборі на 68-ому році життя померла забута всіма колишня володарка української сцени в Галичині Теофілія Бачинська.

Влітку трупа гастролювала по Галичині, а відтак повернулася в Україну.

Українська література понесла чергову втрату: 26 січня 1906 року в Москві на 70-ому році життя помер М. Стороженко. Завдяки Іванові Франку і з його передмовою накладом Українсько-руської видавничої спілки 1905 року вийшла книжка М. Стороженка „Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку” у перекладі з російської мови Наталії Романович, а 1906 року в другій книзі LXX тому Записок НТШ І. Франко опублікував рецензію на публікацію в „Киевской старине” за лютий 1906 року праці М. Стороженка „Кирилло-Мефодиевские заговорщики”. Жодна з праць Івана Франка про М. Стороженка не потрапила до 50-томного зібрання. Діяльність цього дослідника Франко цінував дуже високо. „З архіву департаменту поліції в Петербурзі, — писав про дослідження „Кирилло-Мефодиевские заговорщики”, — видобує автор і опублікував тут ряд невідомих досі документів про тайне Кирило-Мефодієве товариство, відкрите і покаране російським урядом у 1847 році, а власне донос студента Петрова, уставу товариства св. Кирила і Методія, Правила товариства, лист Гулака до Навроцького і лист Навроцького до Гулака, та протокол священника Малова про його розмову з Гулаком у тюрмі. Із тих матеріалів тільки Устав був відомий досі в повній основі (див. Огоновський, Історія літерат., II, 447), а з Правил відомий був лиш один пункт. Надто з того самого архіву був опублікований „Докладъ графа Орлова императору

Николаю І" в журналі „Русский Архивъ" 1892 р. (кн. 7). Читаючи ті документи, проф. Стороженко дивується чистоті характерів та високим ідеям ініціаторів і головних членів сього товариства та висловлює, хоч дуже делікатно, зачудування, як можна було за такі ідеї і таку організацію так остро карати тих людей. Особливо пластично виступає з матеріалів, зібраних проф. Стороженком, особа Миколи Гулака, що був хоч і не творцем, але в усякім разі головним організатором товариства і, як видно з його листа до Навроцького, мав уже тоді широкі плани наукової і літературної праці на українській мові. Він і в слідстві держав себе найкраще з усіх братчиків і, покликаючись на присягу, зложену при вступі в товариство, до останньої хвили не хотів назвати своїх товаришів і приймав на себе вину за річі зроблені й не зроблені ним, отже, признався прим. до авторства Статуту і Уставу товариства, хоч вони були написані Костомаровим, а також до авторства просторої книжки „Закон Божий", яка також заховалася в актах товариства і про яку денунціант Петров говорить, що вона написана „совершенно популярнымъ языкомъ для распространения между народомъ", а головна думка її така, що „все бедствия народа происходят от подчинения его верховной власти", а кінчиться вона „воззваниемъ отъ малороссіянъ ко всемъ вообще славянамъ, чтобы они одумались и свергли с себя иго рабства". Проф. Стороженко не говорить нічого ближче про сей інтересний твір, написаний, як можна вже з сього догадуватися, українською мовою; та ясно, що проф. Стороженко знає про нього щось більше, ніж видно з доносу Петрова, бо на іншій місці своєї праці додає, що „как известно (кому?), эта книга была написана тотчасъ после польского восстания, во всякомъ случае не позже 1833 года". Маємо затим нову літературну загадку: хто, де і з якого приводу написав сю „книгу", і новий дезидерат, щоб вона як і загалом увесь матеріал до процесу К. М. братства якнайшвидше побачила світ божий".

На жаль, цього не сталося. Матеріали процесу над членами братства Кирила і Мефодія й досі не опубліковані.

Додаток до 30-го номера „Діла" від 9/22 лютого 1906 року повідомляє про вихід „Наукового збірника, присвяченого професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904)". Збірник побачив світ у друкарні НТШ 1906 року заходом ювілейного комітету, до которого входили В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кривецький, д-р С. Томашівський та І. Франко. Книжка містила 26 статей 24-х авторів на 612 сторінках 8°. Іван Франко опублікував у збірнику дві статті: „Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди" (с. 76-90) та „Причинки

до української ономастики" (с. 185-218). Українська преса привітала появу книжечки. В. Гнатюк присвятив цій події статтю „Честь праці!" (т. XXXIII, с. 551-557).

„Праця не гине і не йде намарно, — писав В. Гнатюк, — се загально знаний закон, який помалу зачинає справджуватися й у нас. А зачинає аж тепер, бо досі цінено у нас людей більш поверхово, цінено вище людей з широкими і густими, хоч беззмістними і пустими фразами в устах, із гнучкими карками та хребтами, зі зручним усебічним крутарством, ніж людей тихої, дійсної праці, а особливо наукової. Наслідком того виростили у нас на „батьків та проводирів" народу різні мірноти, духові й моральні зера, а навіть здеправовані елементи, які про все старалися, лиш не про добро того народу, якого були „батьками" та про велику любов до якого голосили на кожному кроці для замилення очей тіснозорим...

Останніми часами наступив у тім напрямі зворот до ліпшого під впливом гарячої праці одиниць, і се знак, що праця перемогла фразерство і ледарство так, як світло перемагає темноту, як правда перемагає неправду. Тому: Честь праці!

До такого перелому і звороту в наших національних відносинах коли не найбільше, то в значній мірі причинився російський Українець, проф. Михайло Грушевський, що прийшов до нас восени 1894 р. на катедру всесвітньої історії, і то не лише своєю організаторською та науковою діяльністю, але й своїм непохитним та чистим характером, від якого, як від вітру, відлітала вся полова, все низьке й мерзке, все безхарактерне й хитке, а коло якого скуплювалося здорове зерно, що вже й принесло, а в будучині певчо принесе багаті і гарні плоди".

Збірник подавав чимало інформації і про Франка. Зокрема у статті Михайла Мочульського „Олександр Козловський. Біографічно-літературний нарис" оповідалося про життєвий шлях автора поетичної збірки „Мирти і кипариси", яка вийшла 1905 року завдяки старанням Франка і з його прекрасною передмовою, в якій Франко називав Козловського втраченою надією української поезії.

У № 207 „Діла" від 28 вересня/11 жовтня 1906 року проти деяких тверджень І. Франка в передмові виступив дядько О. Козловського Ніл-Богдан Ломницький. Він, зокрема, заперечив, що О. Козловський був атеїстом. О. Ломницький двічі сповідав і причащав його перед смертю.

На пам'ять про Олександра Козловського Іван Франко у своїй бібліотечній кімнаті повісив його акварель „Руїни замку Гербертів у Хирові", яку подарував йому родич померлого поета.

Мав претензії до деяких думок Франка, висловлених у збірнику, і Борис Грінченко. У статті „До історії Кулішевих „Досвіток” він виступив опонентом Івана Франка, який заперечував поетичний талант Куліша, вважаючи, що автором „Хутірної поезії” керувала заздрість до Т. Шевченка і самолюбство.

У неділю, 12 лютого, як повідомив № 35 газети „Діло” від 16 лютого/1 березня 1906 року, відбулося представлення цього збірника та комерс на честь М. Грушевського. „Д-р Іван Франко, — писала газета, — зазначив у гарній промові, виголошеній із щирим чуттям, великі заслуги нашого ученого, котрим признав епохальне значення в історії духового, а передусім наукового розвитку галицької України, вказуючи при сім непоборимі майже перепони, з якими приходилось боротись ювілятові на тернистім шляху. На закінчення передав йому бесідник розкішно оправлений примірник „Наукового збірника”, про який вже була вістка в нашій органі. Слова д-ра Франка зворушили ювілята до сліз”.

1 лютого 1906 року українські студенти-богослови внесли до Сенату університету чергове прохання про те, щоб іматрикуляція новоприйнятих студентів-богословів відбувалася українською мовою. Іматрикуляція — це акт присяги новиків про додержання статуту університету перед усіма студентами та університетським Сенатом. Після того, як абітурієнт виголосить присягу, ректор подавав йому руку — з тієї хвили він ставав студентом (академіком).

Тодішній ректор університету Антоній Глодзінський, доктор усіх медичних наук, професор патології і терапії внутрішніх хвороб, кавалер ордена Залізної корони III ступеня, нагороджений урядом за тверду позицію під час заколоту студентів 1 лютого 1906 року, висміяв прохачів і сказав, що такою, тобто українською, мовою можна говорити до худоби, а не до людей... На делегацію студентів, які ходили до ректора, накинулись озброєні польські студенти. Виникла бійка, після якої було проведено розслідування. Винними, як завжди, оголосили українців, які осмілилися виступити з неповагою до університетських правил.

8 березня студенти внесли до академічного Сенату заяву про образу ректором їх національної гідності та знуцання над українцями. Студенти вимагали відставки ректора та об'єктивного розслідування нападу на них польських шовіністів. Ця заява спричинилася до чергового спалаху змагань за український університет, що розгорталася на фоні боротьби за справедливу для українського народу виборчу реформу, яку було подано на розгляд державній раді.

№ 53 газети „Діло” від 17/30 березня 1906 року опублікував „Маніфест до всіх Русинів галицької землі” Ширшого народного

комітету на чолі з Костем Левицьким (голова) та Л. Цеглинським (секретар).

Проект нової виборчої реформи опублікували всі газети Австро-Угорської імперії. Він був розроблений урядом Гауча на основі даної 28 листопада 1905 року обіцянки парламенту і внесений на розгляд 23 лютого 1906 року. „Літературно-науковий вісник” (т. XXXIII, с. 565-585) коментував цей документ так: „Проект правительства оснований на принципі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права, тільки загальність відноситься лише до мужчин, а щодо рівності, то вправді кожний виборець має один голос, але не скрізь один посольський мандат припадає на однакове число голосів: у Німців припадає один мандат кругло на 40 000 людності, в Італійців на 50 000, у Словінців на 55 000, у Хорватів на 60 000, у Чехів і Румунів на 70 000, у Поляків на 78 000, а Українців на 110 000, значить, приміром, голос одного Німця має таку саму силу, як голоси 3 Українців. Зате безпосередність і тайність проведені консеквентно, тільки техніка голосування не зовсім задовольюча, бо не дає політичним партіям репрезентації в виборчій комісії (зложеній із трьох членів, вибраних громадським начальством, трьох покликаних правительственным комісаром, та одного, вибраного шістьма попередніми), піддає виборця під занадто великий вплив комісії, бо до виборчої залі мають пускати виборців по одному, і в кінці постановляє, що ім'я посла повинно бути налісане на офіційній виборчій карті, що особливо для неписьменних або малописьменних виборців сполучене з різними невигодами.

Палата послів (бо тільки до неї відноситься проект правительства) має складатися з 455 членів (замість дотеперішніх 425), значить, побільшено її на 30 членів, розкладаючи ту надвишку головню на Галичину (10), Долішну Австрію (9) і Чехію (8). Розклад по краям і національностям представляється так: Австрія Долішна дасть 55 послів, Австрія Горішня 20, Буковина 11, Галичина 88, Гориція і Градиска 5, Далмація 11, Зальцбург 6, Істрія 5, Каринтія 10, Країна 11, Моравія 44, Стирія 28, Тироль 21, Трієст 5, Форальберг 4, Чехія 118, Шлеск 13. З того дадуть Німці 205 послів, Чехи 99, Поляки 64 (61 із Галичини і 3 із Шлеска), Українці 31 (27 із Галичини і 4 з Буковини), Словінці 23, Італійці 16, Хорвати 13, Румуни 4. Очевидно склад парламенту по національностях обчислений правительством тільки приблизно.

Правительственный проект містить також нарис карного закону для охорони свободи виборів, який одначе не може вважатися вистарчаючим, бо нема в нім постанови про окремих виборчий трибунал, і нарис регуляміну для палати послів — регулямін дуже строгий, який

запевнює першенство правительственным преложенням і розширює власть президента палати, даючи йому право виключати „нечемних” послів на тиждень від засідань”.

Галичина мала доти 88 послів: 61 поляк і 27 українців. Проект поділив Галичину на 18 виборчих міських округів і 35 сільських; кожний міський округ обирав одного посла абсолютною більшістю голосів, кожний сільський округ обирав двох послів таким чином, що кожний виборець віддавав один голос, але щоб стати послом, досить було дістати над $\frac{1}{3}$ голосів. Оця система сільських округів із двома послами, придумана спеціально для Галичини, як вважає Гауч, „відповідає розміщенню людності у східній Галичині і запевнює національним меншостям репрезентацію. Уряд хотів зробити все, щоб при виборах унеможливити національні страти. Не можна було зробити так, аби мільйон поляків у східній Галичині лишився без репрезентації, отже вибрано спосіб виходу по пропозиції намісника Галичини, який є добрим знавцем краю та його етнографічних відносин”. Уряд розраховував, що міські виборчі округи дадуть самих польських послів; із 35 сільських округів, із яких припадає на Західну Галичину 16, а на Східну 19, усі західногалицькі округи дадуть тільки польських послів (разом 32), а крім того, поляки здобудуть по одному мандату у 11 східногалицьких округах, у яких польська людність становить понад $\frac{1}{3}$ загальної кількості населення. Українці, за розрахунками уряду, здобудуть у згаданих 11 східногалицьких округах по одному мандату і в решті 8 східногалицьких — по 2 мандати.

„Придивімося ближче тій виборчій геометрії, — пропонував ЛНВ, — на підставі якої українська людність, яка творить навіть по офіційній польсько-шляхетській статистиці 43 % людності Галичини, отже по принципу рівності виборчого права повинна б дістати і 43 % т. є. 37 мандатів, має їх дістати тільки 27, т. є. 31 %.

Найперше в Східній Галичині пороблено сільські виборчі округи набагато більші, як у західній. Найменший сільський виборчий округ у західній Галичині — бяльський — виносить 116 343 людності, отже один посол припадає на 58 171; найбільший — короснянський — виносить 169 611 людності, отже один посол припадає на 84 805. Зате в Східній Галичині найменший округ — бродський виносить 175 206 людності (отже, один посол припадає на 87 603), т. є. більший як найбільший округ у Західній Галичині; найбільший округ у Східній Галичині — борщівський — виносить 290 625 людності, отже, один посол припадає на 145 312. Загалом беручи в Західній Галичині один посол припадає пересічно на 73 628 людності, в Східній Галичині 113 226. Вже ці цифри доказують, якою нерівною мірою вимірено обі часті Галичини.

Далі українську людність на границі між Західною і Східною Галичиною прилучено до західно-галицьких округів так, аби в тих округах Українці ніде не могли здобути над $\frac{1}{3}$ голосів і тим самим не мали змоги вибрати свого посла. Зате у Східній Галичині ті виборчі округи, в яких польська людність має мати змогу вибрати одного посла, зроблено набагато меншими, як округи чисто-українські.

Вкінці в міських округах віддано поважні українські меншості зовсім на майоринацію Полякам. Коли правительству ходило б о принцип збереження прав національних меншостей загалом, а не тільки польської меншості, то треба б було примінити систему виборчих округів з двома послами й до міст і дати змогу українським меншостям у східно-галицьких містах вибрати свою репрезентацію, що в таких виборчих округах, як Львів, Перемишль, Станіславів, Броди-Золочів, Тепнопіль-Бережани, Коломия-Бучач, Стрий-Дрогобич-Самбір-Городок було б зовсім певно можливе. Але правительству власне ходило о те, щоб Полякам дати мандатів якнайбільше, а Українцям якнайменше.

І загалом та система округів із двома послами, придумана ніби в цілях справедливості для польської національної меншості, в своїй основі зовсім несправедлива, бо дає меншості багато більше права, як більшості. 34 польські голоси в східній Галичині мають таку саму вагу, як 66 українських голосів, значить, Українець у східній Галичині має при загально прийнятій принципі рівності виборчого права майже два рази менше виборче право, як Поляк у східній Галичині. І то називається рівне виборче право?!

„Шляхта і всеполяки, — продовжував ЛНВ, — загалом проекту правительства рішучо противні: і тому, що він переносить виборче право з упривілейованих клас, які в східній Галичині є підпорою традицій історичної Польщі, на народні маси, і тому, що польська нація вийшла, по її думці, покривджена, бо замість дотеперішніх 70 мандатів має дістати тільки 61. Що по теперішній виборчій ординації із 78 галицьких мандатів Українцям припадало 22, а Полякам 56 мандатів, се всепольсько-шляхетських політиків нічого не обходить; вони беруть за підставу не виборчу ординацію, тільки фактичний стан польського посідання, здобутий звісними в цілім світі „галицькими виборами”, й обурюються, що той грабований фактичний стан польського посідання не дістав юридичної санкції”.

„Діло” обурювалось: „Основний принцип, що Поляки мають бути панамі на українській землі, а все інше мусить бути відповідно прикроене. А що фактичних підстав для того панування нема, то всепольсько-шляхетські політики сходять просто на дітей, яким хочеться

місяця з неба... Правительство дає їм майже два рази більше виборче право в східній Галичині, як Українцям (34 польські голоси мають таку саму силу, як 66 українських), але що се для забезпечення їх панування видається їм недостаточним, то свої претензії посувають вони до того, щоб їм дати майже 5, а щонайменше 4 рази таке виборче право в східній Галичині, як Українцям (т. є. аби 21 польських голосів мали таку саму силу, як 79 українських, або щонайменше 26 польських голосів, як 74 українських). Цікаво тільки, як собі ті політики представляють такий проект *in concreto*, бо погляньмо, як він виглядав би. Коли на 100 голосуючих уже 21 має право вибрати посла, то в однім виборчій окрузі були б вибрані 4 кандидати; коли б 26, три кандидати, — а тим часом округ має дати тільки двох послів. Значить, хіба виборчий закон мав би окрему постанову, що тільки польський кандидат, який дістане над 20 % згідно над 25 % голосів, буде вибраний послом, бо інакше могли б різні партії поставити 4, згідно 3 кандидатів і всі могли б бути вибрані. Ба, але й тоді ще не все ясно, бо ану ж буде ставати більше, ніж один польський кандидат, і всі вони здобудуть над 20 %, згідно над 25 % голосів?.. В таким разі вже найліпше видати постанову, що де тільки польський кандидат одержить хоч один голос, там він має бути вибраний послом”.

„Против проекту Гауча, — доповнював ЛНВ, — виступить рішучо також такий сильний парламентарний клуб, як „Коло польське”, при тім всепольсько-шляхетські елементи його підносять постулат рівночасного розширення автономії Галичини. Загалом консервативні елементи не тільки Галичини, але й інших країв Австрії хочуть забезпечити собі панування через розширення крайової автономії, бо в поодиноких краях їм легше буде оборонятися перед виборчою реформою до сеймів.

У політичних кругах ходять вісті, що в разі невдачі правительство Гауча розпише нові вибори на підставі дотеперішньої ординації і виборча боротьба буде відбуватися під кличем виборчої реформи. Але чи через те куріальна система дасть парламент, який засудив би на смерть ту куріальну систему, з якої вийшов, — про се годі не сумніватися”.

Почалася боротьба за виборчу реформу на всіх рівнях. У її розпалі майже ніхто не зауважив події, подібної до понурого образка із „бориславського пекла”.

Влітку 1904 року у Бориславі вибухнув страйк робітників, який закінчився частковою перемогою робітників. Проте капіталісти не дотримали погоджених з робітниками умов, і ця перемога обернулася в ніщо, а значна кількість робітників була засуджена, бо в австрійському кодексі, як і в кодексах усіх тогочасних держав, свобода страйків була

обставлена такими вовчими ямами, що при більшому страйковому русі годі було їх обминути. Це вже були звичні речі.

Новим було те, що по страйку в різних копальнях почали вибухати пожежі. Щодо тих пожеж зараз же виник здогад, що це організований економічний терор, яким послуговувалися — часто не без успіху — робітники в Західній Європі.

Жандармерія почала слідити і таки восени 1904 року вислідила „злочинців”. Це були Казимир Кандефер, Роман Хомич, Антон Гурни, Станіслав Шелінговський і жінка Хомича Катерина Щепаняк. Перші чотири нібито „організували банду для поширення терору підпалами”, за що грозила шибениця, а Щепаняк їм помагала.

Приблизно у той же час у „Літературно-науковий вісник” від Ілі Дубянського з Борзни надійшов зшиток віршів зовсім або майже зовсім невідомого у Східній Україні, а тим більше в Галичині, Віктора Забіли. Ця збірка була опублікована у XXXIII томі. Статтю, яка називалася „Поезії Віктора Забіли”, написав Іван Франко (Там само, с. 397-406), який уважав Віктора Забілу за „складом таланту, м’якістю своєї вдачі таї нарешті своєю безталанною долею” попередником Степана Руданського. 1906 року вийшла збірка поезій Віктора Забіли „Співи крізь сльози” з передмовою Івана Франка. Під такою ж назвою вийшла збірка Забілиних творів, що була відбитком з ЛНВ. До цієї збірки Франко додав ще три поезії, написав нову передмову і післямову „До біографії Віктора Забіли”. Стаття Івана Франка „Поезії Віктора Забіли” була передрукована в № 51 „Діла” від 15/28 березня 1906 року, а в наступному № 52 вийшла його ж стаття під назвою „Мало звісний та призабутий український поет”.

21 квітня 1906 року в селі Закомар’я коло Ожидова помер ветеран українського руху Данило Тянякевич, про діяльність якого Іван Франко не раз згадував у своїх працях. Доля хотіла, щоб саме сестра о. Данила Тянякевича доглядала Франка перед смертю...

29 квітня митрополит А. Шептицький посвятив у Львові ново-збудовану Преображенську церкву. У ній справа, біля входу в захристію, було поміщено великий образ Корнила Устияновича „Мойсей”, про котрого колись у Жукові сперечався Іван Франко із Сильвестром Лепким. Серед живих уже не було ні автора образу і поеми „Мойсей” Корнила Устияновича, ні Сильвестра Лепкого.

По всій Галичині проходили мітинги та віча проти несправедливої виборчої реформи, запропонованої прем’єр-міністром Гаучем. Згодом почалися і селянські страйки. В селі Лядським Бучацького повіту поліція під час розгону мітингу вбила трьох селян. Багато людей було поранено

і покалічено. Вся вина за вбивства лягла на україножера і намісника Галичини в одній особі графа А. Потоцького. „Граф Потоцький, — писала газета „Діло” у № 93 від 10/23 травня 1906 року, — відповідає перед Богом і перед людьми за ті трупи, за кров, за вдовичі сльози...” Невдовзі граф Потоцький справді відповість за ті кривди життям. Він виявився достойним продовжувачем справи свого кривавого попередника Казимира Бадені.

Події в Галичині привели до відставки уряду Гауча. На зміну йому прийшов уряд Кльодвіна Гогенльоге, який, як повідомив часопис „Діло” від 13/26 травня 1906 року, запропонував новий проект виборчої реформи. „Нове” було у переформуванні виборчих округів. До парламенту мали послати послів: Чехія — 122, Далмація — 11, Галичина — 102, Долішня Австрія — 64, Горішня Австрія — 22, Зальцбург — 7, Стирія — 28, Каринтія — 10, Країна — 11, Буковина — 14, Моравія — 46, Шлеск — 15, Тіроль — 23, Форальберг — 4, Істрия — 5, Трієст — 6, Градиска і Гориція — 5.

За реформою Гауча, як підраховали аналітики, у Галичині 27 мандатів мали дістатись українцям, а 43 полякам. § 34 поправленої реформи дозволяв у тих округах, де обираються два послы, набрати другому не $\frac{1}{3}$ голосів, а $\frac{1}{4}$. Це означало, на думку аналітиків, що русинам в найкращому разі дістанеться 19 мандатів, а полякам 83.

Проти таких змін піднялось усе українське населення Галичини. 29 травня кабінет Гогенльоге пішов у відставку. Новий кабінет міністрів цісар доручив створити графові Р. Шернборнові. Преса забила тривогу. Все йде до того, щоб нова реформа не відбулась, і вибори, які надходили, були проведені за старою схемою. 23 червня в „Академічній громаді” М. Грушевський, який нещодавно повернувся з Росії, читав лекцію про стан українських справ у Росії, в якій зокрема зупинився на тому, чого можна чекати від української репрезентації в Думі, а також на перспективі відкриття в Київському університеті українських кафедр. Свої міркування та аналіз ситуації М. Грушевський регулярно поміщав на сторінках „Літературно-наукового вісника” у статтях під спільною назвою „З біжучої хвилі”.

Липень Східна Галичина зустріла суцільними аграрними страйками проти виборчої реформи, яку було охрещено звичайним розбоєм та намаганням уряду віддати українців у рабство до поляків.

7 липня 1906 року з ініціативи професора Станіслава Дністрианського відбулося засідання „Статистичної комісії при НТШ” (у її склад увійшов й Іван Франко), яка мала займатися вивченням стану руського народу, міри його організованості та представництва в різних структурах.

У 8 книзі XXXV тому ЛНВ за 1906 рік опубліковані матеріали під назвою „Із статистичної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка”, серед яких були статті „Зав’язання статистичної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка” М. Грушевського, „Національна статистика” Ст. Дністриянського та „Потреби аграрної статистики” І. Франка. Остання стаття була включена у збірник „Задачі статистичного досвіду австрійської України”, яка вийшла 1906 року накладом Українсько-руської видавничої спілки.

Поруч із рухом за справедливий виборчу реформу широкого розмаху набирала боротьба за український університет. На численних вічах приймають резолюції із вимогою до уряду відкрити український університет і закінчують їх гімном „Не пора!”

„15 липня, — інформував № 136 „Діла” від 4/17 липня 1906 року, — відбувся у великій салі „Народного Дому”, скликаний віділом „Академічної Громади” з їзд руської молодіжні вищих шкіл австрійських з порядком денним: боротьба за руський університет у Львові”. Реферував студент М. Лозинський. З їзд, прийнявши рішення підтримати вимогу відкрити у Львові український університет, поставив перед урядом ще одну — дати право навчатись в університеті єврейській народності, а також звернувся до єврейської молоді із закликком стати на бік українців, які домагаються свого університету, а не підтримувати поляків. Степан Баран, який згодом як адвокат буде представляти інтереси Івана Франка, зробив заяву про те, що руські академіки підтримують російський і міжнародний пролетаріат, російську Думу та клуб українських послів у Петербурзі та „український демос”!

Одночасно зі з їздом відбувся і „вечерок” пам’яті М. Драгоманова, де головним був відчит І. Франка про суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. „При вході прелегента на естраду, — писало „Діло”, — повітали його зібрані гарячими оплесками та відтак рівно ентузіастично подякували йому за відчит. Було се доказом тої величної пошани, з якою відноситься молодіж до д-ра Івана Франка і його діяльності, — та було се також посередньою відповіддю на ординарну лайку на д-ра Франка, яку виписав з нагоди саме того вечора в „Громадськiм Голосі” якийсь — певно узурпаторський — „Драгоманівець”.

„Драгоманівець” (під цим псевдонімом скривався Михайло Павлик) у № 47 „Громадського голосу” від 13 липня 1906 року в статті „Нечуване і незрозуміле”, поміщеній у розділ „Новинки”, писав: „Сими днями устроює товариство „Академічна Громада” у Львові вечорниці в честь Драгоманова і на превелике диво запросила д-ра Івана Франка до виголошення промови про сего славного і заслуженого діяча. Чи ж чесному віділові „Академічної Громади” не відоме се, як погано перед роком

Франко накинувся в Л. Н. Віснику на Михайла Павлика, того першого і головного проповідника Драгоманівських ідей в Галичині? Чи ж не звісно йому, що тим поганим поступком він не лише кидав болотом у свого товариша по тюрмі і по славній колишній „каменярській” роботі, але zarazом оплюгавив і своє власне, добре ім'я? Чи ж не звісно йому, що той нечуваний напад викликав загальне обурення по цілій Україні, як вона довга та широка? Чи може і се йому не звісно, що Франко перед двома роками в Л. Н. Віснику і про самого Драгоманова висказувався майже з доганою і чи ж між молодіжжю, а хоч би і між загалом Русинів не найдуться люди, котрі би не допустили до тої хули імені Драгоманова?”

Злобою і ненавистю до Івана Франка віяло і зі сторінок № 51 „Громадського голосу” від 31 липня 1906 року, де була вміщена стаття „Українські паничі супроти Драгоманова?” „Паничами” у ній було названо львівських студентів, які влаштували „вечерок” пам'яті М. Драгоманова, а сам „вечерок” — поминками по Драгоманову.

Публікації М. Павлика в „Громадському голосі” спровокували Івана Франка виступити зі статтею „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова”, яка була опублікована у серпневій книжці „Літературно-наукового вісника” (т. XXXV). „Минуло одинадцять літ від смерті Драгоманова, — писав Іван Франко, пропонуючи розважливо подивитися на спадок, залишений М. Драгомановим. — Вплив його ... особи уступив, можна сказати, поза обрій; його місце зайняла історична перспектива, розбір і оцінка його праць. Драгоманов як людина не промовляє нічим до сучасного покоління; Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широку луку особливо в сучасній Росії, де оклики і політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань, головно заходами російських Українців, які бажають показати в Драгоманові свідомого укр. націонала і європейського політика.

Ім'я Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітей. На нього покликаються навіть такі, що за його життя при звуці того імені діставали корчів ненависті. Надійшла пора для усесторонньої, об'єктивної оцінки його значення і його ідей. Особливо у нас, в Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значення, настав час довести до того, аби се ім'я перестало бути з одного боку синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрості, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною зіздуою для необмеженого числа дальших поколінь”.

Далі Франко кількома словами характеризує свій відчит про Драгоманова 15 липня на концерті після віча української академічної молоді: „На основі власної знайомості і довголітньої кореспонденції з Драгомановим та пильного читання його писань я вважав собі можливим у коротких рисах, яких ядерність була подиктована характером відчиту, подати характеристику ідейної фізіономії Драгоманова на тлі того часу й тої суспільності, якої він був невідгидним сином і продуктом. Характер відчиту вимагав піднесення лише найважливіших моментів, отже про вичерпання предмету тут не може бути ані мови. З другого боку, не вдаючись ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи, і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних ідеалів”.

Автор статті не міг не бачити й „актуальності” помилок М. Драгоманова. Піддав їх жорсткій критиці, бо вважав, що коли б тодішня інтелігенція справді перейнялася деякими ідеями М. Драгоманова, то „над нами як над нацією була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку *wszepocholaków* раз у раз лунає оклик, що на Україні живе не жаден народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на Поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим Полякам під руські стріхи. І якби Поляки в східній Галичині не були сліпорожденними на пунктах панування шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, якби були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народоловними і щиро гуманними окликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне сього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії зглядом практичності, але тому, що в його духовнім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було; можливо, що детальніші дослідження вияснять се ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання, не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті „драгоманівці”, що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій

нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації „драгоманівської школи”.

Пишучи ці слова, Франко навіть не міг припустити, як дістанеться йому через цю статтю не тільки від М. Павлика, але й дружини М. Драгоманова.

Бажаючи бути до кінця відкритим і справедливим, він приготував до публікації листування М. Драгоманова і накладом Українсько-руської видавничої спілки видав першу частину книжки під назвою „М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886”. Книжка мала 284 сторінки формату малої вісімки (8°) і вийшла в серії „Літературно-наукова бібліотека”. Про її вихід повідомив № 225 „Діла” від 24 жовтня/6 листопада 1906 року, а в грудневій книжці „Літературно-наукового вісника” (т. XXXVI, с. 498-501) з’явилася рецензія В. Гнатюка. „Всі листи М. Драгоманова, — писав він у рецензії, — а тим самим і видані д-ром І. Франком, приносять силу матеріалів до характеристики й самого їх автора, — і як приватного чоловіка і як громадського діяча, — а понадто характеристики цілого ряду інших осіб, часу та сучасних відносин. Визначаються всі вони великою відвертістю, силою переконання і правдивим молодечим запалом, а хоч не брак у них не раз хибних або не досить угрунтованих поглядів, які зрештою можуть походити не з вини автора, та зате нема в них пустої та туманної фразеології, облудності та інших подібних прикмет, властивих малокультурним людям. В усіх листах пробивається жива людина, яка вміє і порадити і підбадьорити і посварити і навіть виганьбити, але кермується при тім принципіальними мотивами. Ми бачимо з листів, як автор кидається на всі боки: він подає вказівки і ради до наукових праць, висилає книги і стягає їх для себе, він старається засновувати бібліотеки для молодіжі (Січ, Академічний Кружок, Союз) і видає на ту ціль багато грошей із своїх власних засобів, він вказує на напрями поступової, демократичної політики і силкується ввести їх у Галичині при допомозі невеличкої групи переважно молодих людей і т. д. Розуміється, що в своїй діяльності натикається ненастанно на прикрості, роблені йому особливо тодішніми народовцями, як В. Барвінський, О. Партицький, Ів. Белей, Ом. Огоновський і т. д. Не згадуючи про часті доноси на нього (прим. Руска Школа Партицького), він здибується з такими неприємностями, що в народовських органах не хотять нічого його друкувати, з його підписом, навіть хоч би то було таке невинне, як етнографічна програма дослідів над нашим народом, або що могло би дати міцний політичний атут народовцям проти москвофілів (лист Тургенева до Драгоманова в справі повістей Федьковича), або хоч би то була чужа

праця, лише передана Драгомановим (Руданського переклади з Гомера, передані ред. „Правди” і запропащені нею) і т. д. Не диво, що автор і у листах і в друкованих статтях не щадив потім таких людей і тих, що стояли з ними у зносінах”.

В. Гнатюк додав від себе ще декілька фактів, які були пов'язані з опублікованими листами та з оплюгавленням Івана Франка на сторінках часопису „Руслан”. „Окремо мушу, — писав В. Гнатюк, — тут порушити одну невеличку, але дуже характеристичну справу. В 1901 р. надрукував д-р І. Франко в ЛН Віснику довшу статтю під назвою „З останніх десятиліть ХІХ в.”, в якій між іншим згадав також про зносини Галичан із Українцями та про нарікання останніх на безцеремонність Галичан у грошових справах, причім подав кілька імен, а між ними В. Барвінського. Д. Ол. Барвінський прочитав сю статтю сього року (1906) *procul negotiis* і подав на неї відповідь у кількох числах „Руслана”, але не заглядаючи очевидно ані до „Родинної бібліотеки Барвінських”, ані до „Родинного архіву Барвінських”, не оперся у відповіді ні на яких джерелах та документах, лише на фразеології та голім заперечуванню, яке натурально нікого не перекоує. При тім головною метою статті було возвеличення своєї особи та В. Барвінського (що зрештою зовсім натуральне і чим покористовується д. Ол. Барвінський при кожній нагоді), а пониження особи д-ра І. Франка. Тим часом те, що ще так недавно збивав д. Ол. Барвінський „холодно й розважно”, як пристало на заслуженого руського дипломата, находить цілковите підтвердження в отсих словах М. Драгоманова: „Ще Кулішеві редакція Правди подавала скандалеві рахунки — історія, котра скінчилась тим, що Партицький насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив отдати поліції російській. А з Вол. Барвінським вже я сам, по довіреності Куліша, переписувавсь в справі видання Псалмів, причому не добивсь од нього ні рахунків, ні грошей за продані екземпляри, ні навіть оставшихся екземплярів (а я тоді мав моготу перепустити все видання евангелія і Псалмів штундистам); еванг. од Пулюя добув таки, од Львів'ян не добув майже нічого, окрім листів до того плутаних і брехливих, що якби я їх публікував, то виставив би його в найгіршому світлі”. Д. Ол. Барвінський поясняв у „Руслані”, що В. Барвінський вислав рахунок Кулішеві, але лист пропав. Я думаю, що по отсих словах М. Драгоманова, який може й помилявся, але не брехав, напише д. Ол. Барвінський нову статтю, в якій умотивує інакше оборону тим більше, що по затраченню одного рахунку з друкарні дуже легко дістати ще 99 і вислати їх доти, доки один не дійде до рук адресата. Надіюсь при тім, що д. Барвінський у відповіді постарається менше плюгавити

своїх противників — особливо коли плюгавлення безпідставне — і більше усунути свою особу в тінь, раз, що висувати себе самому на перший план не гарно, а по друге, що правдиво великі і заслужені люди переважно бувають скромні”.

Невдовзі, десь при кінці 1906 року, Іван Франко дістав листа від Людмили Драгоманової (ІЛ, ф. 3, № 1637, арк. 197-220), який досі не друкований:

„Добродію,

Якась добра чи недобра рука дістала мені „Листи” мого чоловіка до Вас. В усякім разі дякую тій руці, заразом дякую і Вам, що Ви надрукували їх. Історія розбере, хто з Вас — чоловік мій, чи Ви — правий, хто винуватий. Передмова ж Ваша до них єсть „обвинительний акт” проти мого чоловіка, яко товариша, громадського діяча і наветь ученого. Цей останній акорд єсть консеквентним закінченням того мотиву, котрий ведеться Вами, на жаль, тільки після смерті мого чоловіка для того, як мені здається, щоб можливо знищити вплив (як би такий був) на людей тих ідей, яким чоловік мій служив без упину усе своє життя з тої пори, як став свідомою людиною. Після його смерті Ви явно прилучились до партії, для котрої дещо в програмі Др-ва не підходило, і ніхто так, як Ви, озброєні особистим злобним почуттям до Д-ва, знаттям обставин, при котрих він працював, таланом богом Вам людина, не міг так яскраво виповнять ту задачу знищення не тільки уступів в програмі Др-ва, які не по смаку Вам, але і знищення людини, яко моральної особи. Переживши гіркі хвилі, читаючи Ваші інсинуації впротязі довгих років після смерті мого чоловіка, тільки тепер я стала розбиратись в Ваших відносинах до нього і тільки тепер стало для мене ясно, що чоловік мій вважав Вас за іншого і по напрямку і по поводженню, ніж яким Ви справді були. Ви були народовцем і zostались ним, як то і говорить п. Грушевський у своїй статті в „Жур. Мініст. Народного Просвіщення”. Він виводить Вашу партію від народоців. Ви головний співробітник цієї партії і нічого не сказавши проти цього — значить це так воно і єсть. Пан Грушевський говорить, що Ви (теперішня партія) програму народоців поширили, поліпшили і я не маю нічогосінько проти того — бачу навіть, що Ви багато доброго робите, щиро радіючи, — але не в тім тепер для мене діло, а в тім, що Ви — пане Франко — увійшли у ту партію, яко народовець. Я не маю на меті ні боронити програму мого чоловіка (він, і неживий, може сам її боронити), ні сперечатись з Вами, як партією, бо я стою далеко від усього, зайнята я „боротьбою за існуванє” своє і своїх дітей, та і не розуміюся у Ваших ділах... Мета мого листа не та. Я беру смілість показати Вам, що Ваше поводження

з моїм чоловіком і Ваш спосіб боротьби з ним, як з людиною другої партії, чи то зі своїм особистим ворогом, не достойна людини з таким богом даним таланом і розумом як Ви. Може Вам покажеться дивним, що я звертаюсь до Вас, та ще зі всею щирістю, а не вважаю себе щасливою, що Ви стараєтесь знищити значіння особи мого чоловіка. Коли люди, котрих я не поважаю, презираю, говорять про мого чоловіка, чи про мене погано — мені байдуже. А отже до Вас пишу, бо крім пошани до Вас, як видного белетриста, як людини, маючої таку надзвичайну роботоспосібність, я звикла десятки літ лічити Вас товаришем мого чоловіка по праці і по ідеям.

Тому мушу звернутись до Вас одверто, щиро і правдиво. Скажіть, навіщо Ви зіпсували стільки життя і собі, і мійому чоловікові, удаючи із себе „радикала”, коли Ви були завше „народовцем”. Не писав би Вам мій чоловік „Листів”, які Ви тепер видали, не було б Вашої Передмови до них, де Ви кажете, що Др-в „робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягував мене зовсім безцільно, бо ж ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користі. Др-в поводився зі мною непедagogічно!” Ви так думали. Навіщо ж Ви терпіли, чому Ви не сказали йому тоді ж: „відчепіться від мене”, як йому казали ж інші. А то тепер приходиться Вам злитись, у злості тій забувати факти, а то, може, і нарочито перекручувати їх, щоб доказати, що він винуватий у всьому, а Ви були бідний, нещасний, мусили так гірко страждати від нього. А щоб доказати, що Др-в не тільки з Вами обертався так безоглядно, егоїстично, і то без усякої Вашої вини, Ви розказуєте, що він також егоїстично, самовільно обертався із Київською Громадою, своїми товаришами, також як і Вас згубив він і Терлецького. От як доказуєте Ви усе це: в „Останнім Десятиліттю” Ви хочете показати, як Др-в обертався з Громадою, не виповнив своїх обов'язків перед нею, не зостався в Відні, як того вимагала від нього Громада, а поїхав у Женеву. Усякому зрозуміло, що коли людина не виповняє узятих на себе обов'язків, вона не може вважатись моральною людиною... У некролозі Терлецького через кілька років пізніше, де вже Ви маєте на меті другі обвинувачення, Ви розказуєте, чому Др-ву не можна було зостатись у Відні і резонами цього являється зовсім не самовілля Др-ва і його упертість. У некролозі Терлецького Вам треба було показати, що то за руйнуюча сила був Др-в. Загубив він і Вас, і Терлецького бідненьких нещасних. Про себе Ви кажете, що Ви були молоді, без досвіду, недоучені, а Др-в накладав на Вас несуразну місію (Ви її навіть дикою кваліфікуєте). Яка ж це була місія? Ви про неї говорите у Передмові до „Листів”: „Др-в подає не то поради, не то розпорядження... що я

маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину, та об'їхати Угорську Русь". Розпоряджень мій чоловік не давав, а радив. Чого їхати в Угор. Русь Ви знали. Ви знали про те, що мій чоловік був в Угор. Русі і який вона на нього зробила вплив. Він думав, що і Ви до серця візьмете стан своїх земляків і пропонував Вам познайомитись з ними, а як можна буде поїхати, то і етнографічного матеріалу придбать. Що ж тут такого страшного? І якби Вас за це засудили? Ви ж у тім же Некролозі і поясняєте тодішню психологію австрійського уряду, у якій головну ролю грала русько-турецька війна. Поздоров Боже п. Гнатюка за видавництво запропонованої Вам Др-вим роботи. Він же дістав за неї пошану від Російської Академії Наук, придбавши титул члена-кореспондента в їй. Не така вже страшна була вона, тая місія!

Ви кажете, що Ви були тоді молоді, недоучені, неопитні, але ж Вам було тоді не менше 20 років. Ви вже і „Вісник" успіли видавать „язичієм". Ви і етнографічні матеріали збирали. Ви кажете „Др-в поводився зі мною не педагогічно".

Він обертався з Вами, як щирий товариш, котрий сильно любив Вас і цинив, говорючи з Вами щиро одверто, він тим самим виявляв, що поважає Вас і казав, що Ви самі себе не цините, а про педагогічні прийоми не думав, бо сам став на ноги у 21 рік, скінчивши Університет і в Університеті сам себе удержував. Він сам не від кого не чекав педагогічних заходів, тягнув лямку громадської праці, помагаючи чи то своїм, чи чужим людям, чим міг, не раз забуваючи про себе і у такій альтруїстичній натурі не було місця для егоїзму. Мені це ніяково говорити, бо люди звикли думати, що жінка, зоставшись удовою, завше ідеалізує свого чоловіка. Але не я одна так думаю.

У Вашій промові на юбілей Михайла Петровича Ви зробили його „великим чоловіком". Ви говорили там, що він Ваш учитель, а тепер потребуєте сили всієї Вашої злості, щоб розвінчувати його. Моє моральне почуття відмовляється зрозуміти, як так можна поводитись. Не треба вінчати, бо не буде потреби розвінчувати. Я переконана, що усі Ваші напади на Др. не в силі знищити ні тієї праці, на яку він поклав усе своє життя, ні зіпсувати тої цільності моральної людини, яку навіть і вороги признавали за ним. А Ви лишаєтесь проти нього з Черкезовими, Пихнами, Катковими, деякими Поляками і tutti quanti. До речі сказати, може Ви і не знаєте, що брошура Черкезова, о котрій Ви згадуєте в примітці до „Листів" так: „Партицький помістив про Др-ва звістки на основі заграничних публікацій (головно брошури Черк.), де подано в підозріння не лише його наукову працю, але й особистий характер", — була взята з книгарень тими ж людьми, котрим Черкез. хотів прислужитись нею

і спалена уся до чиста, окрім тих небагатьох екземплярів, котрі були видані з друкарні. У цій брошурі, як знаєте, Черк. порівнює Др-ва з Гриммом, думаючи його тим принизити, як людину науки. А мій чоловік казав на це: „як би то я став Гриммом для України!” Особистий же характер Др-ва Черкезов подає під підозріння тим, що буцімто Др-в украв у їх якусь програму, коли вони самі не украли, а одняли у його ту програму, яка їм була не до сподоби за цитати із „Громади” і яку було прислано для перегляду тільки редакційного між іншими і Др-ву, а також і для друку. А Ви кажете: „на основі” і тим прикладаєте і свою руку для підтвердження інсинуацій Черкезова.

Мій чоловік ніколи не вважав себе за „великого чоловіка”. Він почитав себе безмірно малою частиною тієї довгої нитки, яка тягне людськість до поліпшення її долі. Тим то він так сильно поважав і був вдячний своїм вчителям; ніколи йому у голові не приходило казати, що вони загубили його життя, через те, що він мав з ними стосунки, ані відхрещуватись від них, бо коли він робив що в тому ж напрямі, що й вони, то і знав що робив і терпів, коли приходилось терпіти. З рік тому назад приходив до мене один пан і казав мені, що він чув сам від брата М. П. нарікання на одного чоловіка, що той буцімто звів М. П. з пугтя і тим загубив йому життя. „Не ж М. П. думав так”, — запитав він мене. Не чувши ніколи подібних нарікань від мого чоловіка, я мала право відповісти йому так: „М. П. так не думав, а хто може думати так про М. П., той ображає, не поважає його, бо М. П. мав свій розум, знав, за ким йому йти і коли йшов, то це була його свідомо воля, коли треба було і терпів за це, ніколи не обвинувачуючи других”.

У Передмові до „Листів” Ви кажете: „Відносини Др-ва до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як їх оцінював Др-в...” Що власне журнал, виданий українською мовою на рівні європейських Revue бажала мати Громада, це я знаю з уст того делегата, що приїздив до Львова 1876 р. і телеграфічно запитав відти: *Wie mit journal?*

Ви кажете, що по Вашому зробив Др. у Женеві. По Вашому знамените зеро. Правдивий історик може скаже, що у Др-ва не було можливості вести такий журнал з браку грошей, а головно з причини недостатчі співробітників, які обіцяли йому присилати свої праці в дописи і не присилали. Це вже друге діло, чому не присилали. Але Вам, людині науки, хоч мов би то і не історик, треба представити так, щоб для Громади було усе „ко славі”, а Др-ву — „ко стиду”.

Усе, що Ви говорите про стереотипне видання Др-вим „Кобзаря” — не вірно. То був план не Др-ва „повзятий на власну руку, план, на яким головно робилися його зносини з Київ. Громадою”. У виданих

же Вами „Листах” сам Др. каже, що це був план Кузьми, про який „Др-в переказав деяким своїм людям і вони обіцяли дати Кузьмі на це гроші. Давали їх так, як і завше — не ставало навіть на матеріал пап'є-маше, а Кузьма робив дарма. Він робив довго, бо робив він тільки по вечорам, коли кінчав свою роботу для заробку і складав стереотипи пап'є-маше на горищі. Треба було б одливать по ним олово, грошей не було, а коли знайшлись, то виявилось, що миші з'їли пап'є-машеві стереотипи. Це було перед від'їздом Др-ва у Болгарію. Спитайте про це Вовка. При чому тут Київ. Громада і Галичина зі своїми „цензурними обставинами”? Кузьма таки надрюкував з коментаріями Вовка нелегальну частину Кобзаря. Вийшла вона тоді, коли Др-в був вже у Болгарії, у досить великому числі екземплярів, котрі і розходились добре. І це не „ко стида” чи то Кузьмі, чи Др-ву, бо вони повинні були видати Кобзаря іменно тоді, коли „цензурні обставини” були такі і у Галичині, і у Росії, що там не можна було думати видавати його. Від цього ці цензурні обставини не погіршали, бо вже нікуди їм було ставати гіршими.

Як Ви писали про „цензурні обставини”, чи не здавалось Вам чудним — навіщо ж таки Громадяни висилали Др-ва за кордон, та ще щоб він видавав „європейське Revue”, коли їм треба було оглядатись на свої цензурні обставини у працях за кордоном?

Про Політичні Пісні Ви кажете, що видання їх не зробило ніякого вражіння особливо в Галичині. І „вбожество” матеріалу, і „монотонність коментарію”. Куди там їм до Історичних Пісень Малоруського Народу Антоновича і Др-ва. Через те мабуть не можна було добитись Др-ву, щоб надрюкували у Галичині хоч замітку про те, що вони вийшли, через те, мабуть, кому була охота заходитись писати критику на такі негодящі праці! Так воно було у Галичині. У європейській пресі були такі замітки про працю, а у Лейпцігському Університеті професор слов'янських літератур, по виході „Політичних Пісень” прочитав і лекцію про них, високо ставлячи той народ, який міг їх зложити; не обійшлося без доброго слова і на долю Др-ва. Мені розказував про цю лекцію студент, котрий її слухав.

Чому б Вам тепер, хоч трохи запізно, не написати критики на Політичні Пісні? Вчинили б добре, а може б збільшили матеріал і освітили б його краще. Гаяли ж Ви свій час, писавши довгу розвідку про те, чи Старицький сам написав, чи то по дорученню Київ. Гром., чи переробив Драгоманівський „Поклик до Слов'ян”. Із тієї розвідки виявляється, правда, дуже важна річ: Старицький був кращий патріота від Др-ва, бо він бажав „хоч трохи розвою для свого краю”.

Др. вичерпав увесь присланий йому матеріал до тих пісень: що робить, коли він нужденний. От і добре було б знати, чи з тої пори побільшав.

Щодо того матеріалу, який Др-в не встиг використувати, то я, приїхавши у Київ, зараз же звернулась офіційно до Громадян з питанням, що з ним робить? Чи не віддати його у Галичину? Так само офіційно через делегата мені було переказано: „у Галичину отдавать не згоджуємось ні на що”. Візьмем самі, як буде треба. На тім стало і на дні.

Читаючи Вас у Передмові до „Листів” видно, що уся діяльність Др-ва у Женеві нікуди не гідна, що він тільки і займався тим, що дратував і губив Вас і других і йшов наперекір Київ. Громаді. Особам, обуреним на Др-ва, може, Ваші заходи і сподобаються, но я маю надію, що не всім. Не сподобаються вони, може, декому із тих, до котрих Др-в у свій час і гостро обертався, але які розуміють, що це не було із-за егоїстичних цілей.

Перед тим як дістати „Листи”, я спромоглася купити Літературно-Науковий Вісник, де Ваш реферат про суспільно-політичні погляди Др-ва. Ви кажете у P. S. що виголосити цей реферат Вас просили студенти Львівського Університету і що Ви вважали для себе можливим „у коротких рисах подати характеристику Др-ва на основі власної знайомості і довголітньої кореспонденції з Др-вим, та пильного читання його писань”. Не маючи потреби спорити проти Ваших висновків про суспільно-політичні погляди Др-ва, я мушу тільки сказати Вам про Ваш метод доказів. Ви говорите, що Ви пильно читали Др-ва.

У рефераті у Вас Др-в був соціаліст, хоч і поганенький, а у P. S., оповідаючи Єфремову, відмовляєте Єф-мову право називать Др-ва соціалістом, глузуєте з Єфремова, з Др-ва. Як же тепер розуміти Вас Вашим читачам — Др-в соціаліст, чи ні?

Так же в P. S. Ви глузуєте з комічності федералізму Др-ва, оповідаєте про те, як Др-в „конче домагався від редакції Pгаса, щоб вона покинула писати по-польськи, а писала для Львівських робітників по-мазурськи, очевидно не знаючи, що ніякі Поляки у Львові по-мазурськи не говорять”. Коли б я не знала, що писав Др-в до редакції Pгаса, то все-таки я не могла б повірити тому, щоб людина, котра була вчителем Географії, котра була співробітником Reclus, взагалі добросовісний учений, не говоривший ніколи про те, чого не знав, — могла б домагатись такої дурниці, котру Ви йому накидаєте. Але ж я не могла б противставити Вашому запевненню нічого окрім особистого недовір'я до Ваших слів. Стали мені тепер у пригоді видані Вами „Листи”, і я відсилаю Вас на стор. 4, де Ви прочитаєте лист до редакції Pгаса і тим же самим пока-

зую Вам, що Ви не пильно читали і читаєте писання Др-ва, глумитесь несправедливо, передали факт неправильно і тим зробили провину не тільки перед Др-вим, але і проти наукового трактування фактів.

Може, так само пильно читаючи Др-ва, Ви начитали у нього, що він „державник”, котрий „в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірять потребами і інтересами цілої держави” і т. п...

Цікаво було б мені взнати, де це Др-в признає панування одної нації над другою, очевидно, у федеративних стосунках тих націй?

Диво мені дивное — майже 20 років працювали Ви мов би то вкупі з моїм чоловіком, правда, перекидаючись гострими листами — Ви відходили від нього, знову вертаючись, чи то він Вас „притягав” та „одтягав”, чому ж Ви йому живому не казали усього того, що тепер кажете, не критикували його, не все ж Вам було тільки 20 років і Ви були молоді, та без досвіду?

Тепер уже знаходячи Др-ва шкідливим і для партії і для Вас самих, Ви стараєтесь нищити його у чому тільки можна, впрочім прийоми ці Ви дістали в спадщину від народовців „Зорі” і „Правди”: розкланяєтесь перед ним і тут же обіллете болотом, або навпаки. І на Павлика Ви нападаєтесь через те, що він стоїть за Др-ва. Я не переписувалась з Павликом зовсім і не можу відповідати за його, але те, що Ви понаписували про його у Вашій „Ювілейній Сильветці”, хай Вам бог простить. Не можуть бути факти проти нього, виставлені у „Сильветці”, усі вірними, суджу я по тому фактові, який Ви подаєте, розказуючи історію з грошима Ковалевського. Ви кажете, що історія ся ускорила смерть Др-ва, коли це було після смерті його. Окрім того Ви накидаєте усю одвічальність на Павлика, коли Ков. доручав гроші Вам обом. Я знаю це від самого Ков., котрий переписувався зі мною після смерті мого чоловіка.

Як Вас читаєш, то у Вас так до ладу усе виходить, така у Вас певність, що Ви говорите так, як справді воно було, або є, що я певна, Ви самі вірите в те, що говорите. Велике це діло і честь Вам, що Ви досягнули широкої і многосторонньої освіти і був би з Вас ще колосальніший белетрист наш, маючий таку сильну фантазію, а от вийшло, що Ви не мали можливості працювати тільки на цім ґрунті, треба було хапатись за все — сидать за писання і учених, і політичних, і критичних, і журнальних статей, робить переклади, видавати Вісники, у редакціях працювати, коректуру справляти, бігати і часто недоїдати. Це доля — будемо сподіватись, що настане час, коли не буде так — усіх наших інтелігентних робітників, особливо найбільш спосібних, бо їх же так мало у нас. Моїому

чоловікові прийшлося так само через те розриватись. Я й знаю, що то за каторжне діло бути нашим українським і інтелігентним робітником, через те я не можу віднести до Вас так, як би до Черкез., Пихна і їм подібним. Тому я обертаюся до Вас, як людина, котра так само, як і Др. уміла Вас цінити. Мені він був потрібен для того, щоб виповнити перед смертю свій обов'язок перед моїм чоловіком і перед Вами, а вкупі з тим і зняти зі своєї душі тягар, вимовивши Вам усе одверто, а може цей лист і Вам на щось пригодиться, розуміючи в тім „щось” не злобу, а правдиву об'єктивність на давно минуле...

Л. Драгоманова.

Р. S. Ви не спитали у мене дозволу на видання „Листів” мого чоловіка, „надіюсь”, що тим самим Ви дали мені право, коли знайдуться у мене гроші, видати і Ваші листи до мого чоловіка.

Буду чекати нетерпляче слідуєчих листів Др-ва до Вас. Думаю, що видані розходяться добре.

Лист цей я написала Вам не для друку, коли ж Ви схочете глумитись з його і з мене прилюдно, я відповідати Вам не буду.

Як же Ви відповісте мені приватним листом, я прочитаю його з увагою”.

Відписав їй тільки наступного року...

Його постійно мучило питання, звідки походить наше ботокудство, чії гріхи спокутує сучасне йому покоління. Подібний настрої він виразив ще у поезії „Рефлексія”, написаній не так уже й давно — 1897 року:

Важке яромо твоє, мій рідний краю,

Не легкий твій тягар!

Мов під хрестом, отсе під ним я упадаю

З батьківської руки твоєї допиваю

Затроений пугар.

1905 року вийшов черговий збірник філологічної секції НТШ, в якому була надрукована праця К. Студинського „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862”, в якій Іван Франко знайшов чимало відповідей на болючі питання, в результаті чого з'явилась його стаття „Стара Русь”, перша частина якої побачила світ у червневій книзі (т. XXXIV) „Літературно-наукового вісника”, а остання, шоста — в грудневому номері цього ж журналу (т. XXXVI) за 1906 рік.

„Нарешті відкрилося лице Медузи, — писав Франко. — Те, що ще донедавна було закрите непроникливою маскою невідомості а то й осяяне рожевим туманом „патріотичної” традиції, раптом показалося нам лицем

до лиця, обнажене, навіть геть, до дна душі, стало перед нами немов пронизане Рентгеновим промінням. Завдяки публікації проф. Студинського стала перед нами у всій красі — ні, скажу по правді, у всій своїй відразливій погані стара Русь, генерація „ктиторів і благодітелів” галицької Русі, як вони самі залюбки називали себе, та генерація, що здвинула „Руську Матицю” і „Народний Дім” і лишила нам у спадщину боротьбу за обряд, за азбуку, за мову і правопис, генерація 50-х років. Як мучився колись пок. Остап Терлецький, бажаючи поза поверхові, конвенціональні контури тої генерації, поза незугарні писання та „твори” її корифеїв вникнути в її душу, зрозуміти її почуття й інтенції! Дарма. Ледве одного Дениса Зубрицького здужав він загалом розкусити, та й то не у всій величі його морального каліцтва. А що поза ним, се в його представленню вийшло бліде, невиразне, як ряди тіней без контур. І не диво, — пок. Терлецький не розпоряджав тим матеріалом, що одиноко може позволити заглянути в душу одиниць і всеї суспільності — не мав під руками купи приватних листів, яку маємо ми тепер. Із того, що тоді було друковане, не можна було пізнати ані сотої часті того, що тепер відкривається нашим очам. А проте ж др. Студинський зібрав і видав далеко не весь матеріал; навпаки, можна сказати, що маса і то хто зна чи не найцікавішого невідома нам досі і хто зна чи не затрачена навсігди.

Признаюся, одно дивує мене. Отсе вже рік минув, як вийшла книга др. Студинського. Коли вона друкувалася, я думав, що її поява викличе сенсацію серед суспільності, викличе рефлексії, газетні розмови та полеміки. Адже ж діло неабиякої ваги. Ходить о характер, о духове життя галицько-руської суспільності протягом десяти літ, тих фатальних десяти літ, коли по гарячковім руху 1848 р. наша суспільність пішла за покликом свого чільного поета Гушалевича: „Мир вам, браття, всім приносим”, і жила справді мирно, так мирно, як, може, ніколи перед тим, а, певно, як ніколи потім. І які ж були результати того миру? Ось найважливіші: некорисне для нашого народу і без протестів з боку його інтелігенції рішення справ індемнізаційної та сервітутової, здичіння та розпиячення селянства далеко більше, як було за панщини, пропущення без уваги усіх державних змін, що вже від половини 50-х літ перли Австрію на дорогу конституційного розвою і повна непідготованість народних мас до конституції, безмірний ріст сервілізму та чинопочитання серед інтелігенції, яким вона щосили старалася заражувати й народні маси, і нарешті повна духова безплідність інтелігенції, яка за десять літ не витворила ані одної книжки, ані одного твору, ані одної інституції, що служила би справді насущним живим потребам народу.

Все те знали ми й досі, та дивилися на все як на темну народно-психологічну загадку, як на щось таке, чого годі й порушувати без якогось ключа, неминуче потрібного для розв'язки. А тепер ключ у наших руках, загадка перестала бути темною, і як же се протягом цілого року ніхто не зацікавився придивитися їй ближче? Невже справді ніхто не задав собі праці прочитати її? Прочитати так пильно і основно, як вона того варту? Поневолі мушу спинитися на тій думці, хоч і як вона видається абсурдною, бо не можу представити собі, щоб якийсь живий чоловік, не отуплений до решти фактами щоденної, біжучої політики та її галасом, чоловік, що звик заглядати в глибину життя і вважати історію вчительською життя, щоб такий чоловік міг прочитати отсю книгу і не скрикнув голосно: „Панове! Глядіть сюди! Що се таке у нас було і чи цілком воно минулося! А коли ні, то давайте поміркуємо, як нам бути далі!”

Ні, не може бути інакше! Ніхто з галицьких Русинів не читав уважно сеї книжки, хоч читали її Чехи, Росіяни, Німці. У нас іще держиться стара традиція, що нас не обходять такі річи, як наша власна найближча минувшість”.

У такому ж дусі написана і рецензія на книжку „Руска письменність. III. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могилянського”, видання товариства „Просвіта”, що вийшла у Львові 1906 року.

„Виглядає так, — писав Франко у тій рецензії, друкованій у червневій книжці ЛНВ (т. XXXIV, с. 600-603), — якби автор передмови невідомо з яких причин бігав поміж дощ і оминав історичну правду там, де вона могла б комусь бути хоч крихіточку неприємна. Візьміть хоч би початкові речення вступу до творів Шашкевича: „В галицькій Русі, котра далеко довше і далеко тісніше зв'язана була з Польщею від прочої України, мала і після прилучення її до Австрії польщина переважний вплив. Від російської України Галичина відділена була строгим кордоном, австрійська германізація, при браку численнішого німецького елемента в краю, не могла сягати глибоко, а хоча галицькі Русини, завдяки відмінним від польських інтересам, мали більшу можливість розвивати своє власне національне життя, они так були пересякли польщиною, що нездужали з неї визволитися. Руська шляхта вже давно спольщилася, так само і інтелігентніша часть міщанства, тай взагалі у просвітніших Русинів як світського так духовного стану і мова домашня і дух були польські”. Адже ж тут майже що слово, то або історична невірність, або такий незручний вислів, що виглядає навмисне закривання правди. Адже ж уже на з'їзді руських „учених” 1848 р. було піднесено, що Галичина в часі свого переходу під Австрію зовсім не була до тої міри

сполонізована, як зробилася в 30-х і 40-х роках ХІХ в., що тоді, при кінці ХVІІІ в. ще держалися русини численні міщанські роди, тай у багатьох шляхетських і навіть панських дворах плекалася руська пісня тай руська мова обік французької залюбки вживалася в розмовах. Адже новіші пошукування викрили нам ціле „карпато-руське письменство“, що продовжувало традиції давніх церковних братств, жило і по своїому розвивалося аж до кінця ХVІІІ в. і знаходило собі відгуки у тодішніх друкованих творах, таких як „Богогласник“ та „Світська політика“. Адже ж і перші імпульси до народного відродження вийшли від Німців (Маус) та Поляків (Вацлав з Олеська, старший Поль), що збирали та перекладали руські народні пісні та цікавилися руським народом, його життям та традицією. Адже говорячи про більшу можливість Русинів у Австрії розвивати своє національне життя, автор ігнорує такі факти, як усунення губерніяльним розпорядженням 1818 р. руської мови з офіційних людських шкіл, як відмовлювання Русинам ще 1846 і 1847 р. дозволу на видавання найневинніших часописів, коли тим часом польські часописи та альманахи виходили від самого поділу Польщі. Автор указує на германізацію, якої тиску Русини, як непричасні до вищої культури, майже зовсім не зазнавали, але не вказує на тиск цензури, що однаково гнітила все духове життя в Австрії, а щодо Русинів була ще тяжчою і острішою, як щодо інших народів, бо до звичайної цензурської підозрливості долучувалася ще й нехоть ігнорантів та страх перед російськими впливами. Не можна так категорично, як д. Романчук, говорити про спольщення „духа“ галицьких Русинів перед 1848 роком; навпаки, від самого кінця ХVІІІ в. маємо приклади, що Русини, які в домашній розмові і в письмі уживали польської мови, не переставали проте почувати своєї національної відрубності від Поляків”.

...У Росії проводиться Столипінська аграрна реформа.

У Львові почали збирати пожертви на будівництво Академічного дому. Цей дім надовго стане робітнею Івана Франка. В ньому мешкатимуть студенти, які будуть Франковими секретарями. Приходитиме до них і працюватиме.

№ 203 газети „Діло“ від 25 серпня/7 вересня 1906 року подав опис освячення „Народної гостиниці“ при вулиці Сикстутській. 1911 року в тій гостиниці покінчить життя самогубством учень академічної гімназії Євген Юринець, повторивши вчинок героя „Зів'ялого листа“. Застрелиться. Через нещасливе кохання. Але перед тим вишле свої любовні вірші Івану Франку для оцінки.

В уряді тривають наради над проектом виборчої реформи. В державному парламенті йде друге читання того проекту. Протести українців

новий уряд Бека не чує. № 228 „Діла” від 5 листопада повідомляє, що після останніх ухвал парламенту Галичина дістала 106 мандатів. Одномандатних округів — 34, двомандатних — 36.

Наступний номер газети на першій сторінці друкує „Протести Русинів галицької землі” проти того, що полякам згідно з реформою гарантовано як мінімум 75 % галицьких мандатів. Протести скеровані і проти поділу округів, бо в східній Галичині найменший округ має 160 тисяч виборців, а в західній, тобто польській Галичині найбільший — тільки 153 тисячі. Найбільші округи східної Галичини мають 280 тисяч виборців. У містах 741 000 поляків вибирає 34 послів, українці — жодного. Теоретично 3 074 449 русинів можуть вибрати 28 послів. Протест підписано головою Народного комітету К. Левицьким та секретарями В. Бачинським і Л. Цегельським.

Вимоги українських виборців ігнорувались, незважаючи на численні віча, протести, петиції. 23 листопада 1906 року українські послы заявили про свій вихід із парламенту, назвавши новий проект виборчої реформи глуфом над українським народом. Про сецесію українських послів повідомили всі газети імперії, кожна із своїми коментарями. Ніхто з тодішніх партій та діячів не став на захист скривдженого народу. На українському питанні весь їхній демократизм вичерпувався.

На цьому ж питанні обривався і російський демократизм. Російський уряд відкинув будь-які спроби відкрити українські кафедри в Київському університеті. Повідомлення про це в № 259 газети „Діло” від 1/14 грудня спричинило бурю протестів в Галицькій Україні. Великий резонанс у Галичині викликала інформація про відхилення російським міністерством прохання полтавської міської ради запровадити українську навчальну мову у міській школі імені Котляревського. „Це відхилення, — писав Іван Франко, який, як і М. Грушевський, тримав руку на пульсі подій у Росії, в статті „Стара пісня”, надрукованій на сторінках ЛНВ (т. XXXIV, с. 399-402), — ставить ребром справу національної автономії України і знов, на жаль, не збудило в українській пресі й суспільності такого відгуку, який виказував би відповідне розуміння цієї справи. Теперішня виборча акція на Україні йде під загальноросійськими ліберальними окликами і під фірмою загальноросійських партій, які здебільшого не знають або й не хочуть знати спеціальних культурних і освітніх потреб України”.

І далі: „Все те дуже гарно, та дивно лише, чому освічена українська громада досі не догадалася поставити свою справу на той ширший політичний ґрунт, на якому ставить усякі справи нове російське законодавство. Адже полтавське „отклоненіє” крім локального значіння для Полтави

має велике принципіальне значіння для всієї України як один симптом загальної системи”.

№ 265 „Діла” від 11/24 грудня 1906 року оголосив, що 22 грудня на засіданні палати послів виборчу реформу було прийнято. Поділ на округи залишився таким, як був. Сецесія українських послів нічого не дала. 25 і 26 грудня 1906 року відбувся Народний з’їзд в залі „Сокола”, що в Товаристві „Дністер”, на котрому було вироблено лінію поведінки українців на нових виборах, які мали відбутися весною 1907 року. Вибрано тісніший комітет виборців на чолі з К. Левицьким, а також ширший, до складу якого ввійшли найбільш відомі діячі Галичини того часу. Ні в першому, ні в другому списку прізвища Івана Франка не було.

Ще на початку грудня в № 259 „Діла” було оголошено, що „ювілейний обхід в честь Івана Франка” з причин, „від ювілейного комітету незалежних”, відбудеться по Різдвяних святах.

Франкові 1906 року виповнилось 50 років...

Розділ XII

„NEL MEZZO DEL CAMMIN DI NOSTRA VITA” ПОЛУДЕНЬ ВІКУ

Коротке повідомлення в № 259 газети „Діло” про перенос „ювілейного обходу в честь Івана Франка” нагадало громадянству, що поетові виповнилося 50 років... Полудень віку він зустрів двома збірками: „Місія. Чума. Казки і сатири” та „Semper tiro”. Обидві вийшли накладом Українсько-руської видавничої спілки. Перша під № 101 у цій спілці, а друга як 135-136 книжка в серії „Літературно-наукова бібліотека”. Про вихід першої повідомив № 229 „Діла” від 6 листопада 1906 року. Для пошанування Івана Франка Українсько-руська видавнича спілка своїм накладом у першій серії під номером 108 видала і „Маніпулянтку й інші оповідання”. Подібне видання було здійснене накладом А. Хойнацького 1904 року.

На появу збірки у листопадовій книзі ЛНВ (т. XXXVI) відгукнувся короткою рецензією, підписаною І. Д., Іван Джиджора. „З огляду на теми, — влучно зауважив рецензент, — то про сю збірку, як взагалі про белетристичні твори сього автора можна сказати одно: alte Geschichten, die ewig bleiben neu (старі історії, які вічно лишаються новими — нім., авт.), без огляду на се, коли вони були написані. Перед нами виступає цілий ряд типів людей, котрі, попавши під колеса суспільної машини, усіми силами борються за своє існування, та рідко коли вдається їм вийти з-між тих коліс непоторощеними”.

„Живучість та актуальність тем, розкіш красок, які ніколи не бліднуть, задержуючи завсігди свіжий колорит образів — ось що можна сказати про найновішу збірку оповідань Івана Франка”, — підсумовує автор рецензії.

Іван Джиджора (1880-1919) — історик та публіцист, пише рецензію і на збірку „Місія. Чума. Казки і сатири”, опубліковану у червневій

* На середині життєвого шляху — лат.

книжці (т. XXXIV, с. 596-597) ЛНВ. До збірки ввійшли оповідання „Місія”, „Чума”, „Куди диваються старі роки”, „Як пан собі біди шукав”, „Як Русин товкся по тім світі”, „Наша публіка”, „Свиня”, „Як згода дім будувала”, „Доктор Бессервіссер”, „Із галицької „Книги Битія”, „Бодяки”, „Хома з серцем і Хома без серця”.

Ці твори раніше друкувались у різних журналах. Тільки оповідання „Із галицької Книги Битія” публікувалося вперше. „Зібрані в одній книжці, — писав І. Джиджора, — вони побіч своєї високої літературної вартості мають для нас інтерес, так сказати, суспільний тому, що дають досить повний образ нашої галицької суспільності з останніх десяти літ минулого століття. Одначе питання, піднесені в поодиноких оповіданнях, по части дуже мало, а деякі то й зовсім не змінилися, через що отся збірка нічого не втратила з погляду на актуальність зачеплених в ній справ. Коли розглянемося по нашій „святій галицькій Русі”, то побачимо, що й досі ще рутенська „згода” на спілку з „шлендріаном” будує „дім для бідних людей” на фундаментах „руїни” при належитім пошануванню прав народних святощів „багна” і „історичної традиції, сміття”. Безпринципність та обскурантизм і дотепер іще панує в головах різних редакторів, політиків, всяких докторів Бессервіссерів, які свою безпринципність оправдовують покрикуванням на нещасливу „нашу публіку”. А хіба продукт галицької політики „Микита хрунь” щез із лиця землі? Чи помогли що оклики: „Свине, схаменися! Як ти живеш! Де в тебе сумління!” і т. д. Куди тобі! Не тільки живе, а ще у Бога рогів просить, аби відплатити своїм ворогам. Цілість усього того ось як представляється: „Я бачив політиків, що на народних зборах розпливалися, буцімто готові йти на муки за народ, а зараз потім програвали в карти тисячі і благали кредиту у ворогів того народу. Я бачив газетярів, що в газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі. Я бачив учителів, що перед молодіжжю опльовували і гидили науку і лаяли ту саму молодіж, яка тиснеться до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювалися на кожного, хто посмів хоч несмілим слівцем судити їх хиби, а самі проводили ночі за картами і пиятикою і підіймали на сміх своїх власних собратів”. Образ справді невеселий... а на скільки вірний, лишаємо осуд читачам. І буйно розрослися оті „бодяки” на мокрому ґрунті завдяки тому, що річка була загачена греблею. Як їх знищити? Автор подає простий і, на нашу думку, самотньо успішний спосіб: розірвати греблю, осушити ґрунт, а будяки в браку відповідної поживи самі зникнуть. І на народ, якого „провідники” купаються в такій моральній гнилі, вибираються

хрестовим походом зорганізовані темні ворожі сили, які при помочі „святої корчми” (Із галицької „Книги Битія”) або латинізації, а тим і полонізації мають надію довести його до загибелі. Сій останній справі присвячені два прегарні оповідання: „Місія” і „Чума”, які займають собою майже половину книжки і творять для себе цілість. Героєм обох сих оповідань син мазурського хлопа, єзуїтський патер Гавдентий, який чудом тільки unikнув страшної смерті — бути забитим і з’їденим власним батьком. Не тямлячи того, що його власна суспільність пригадала собі тоді про його і його родини існування, коли треба було його батька за злочин закувати в кайдани — він, кажу, не пам’ятаючи на се, посвячує себе роботі *ad convertendum orientum* на дорогу правдивої віри. Проба ратувати унію на Підляшшю скінчилася для нього неfortunно. От поки прийдеться мати діло з самим „сходом”, він береться до навертання „на пів шизматицького” галицького мужика і на перший свій попис вибирає село Товстохлопи, де задумує урядити місію. А потім підуть і інші села, аж поки на цілій сій території не буде „одно стадо і один пастир” і один народ. Противників у своїй роботі має не дуже страшних: передпотопового попа Чимчикевича, який на догматах стільки розуміється, що й його духовна паства. Та на диво той піп зрозумів ситуацію і хоч дуже вже нехитрими способами, а все-таки борониться проти того хрестового походу і Гавдентію також перша спроба не вдається. Се одначе тільки більше його побудило до тої роботи і ціла річ кінчиться його погрозою до всього того йому ненависного руського елемента: *Poczekaj szyzmatyku, ja ciebie nauczę!* Чи удасться се? Мабуть що ні”.

Актуальність збірки очевидна, і не випадково книжка з’явилася тоді, коли Галичина кипіла перед новими виборами і новою виборчою реформою, коли поляки упосліджували права українського народу; коли українців кликали до братання, в той же час знищуючи їх; коли на захист українського народу не піднялась жодна політична сила інших держав та народів та коли український народ Галичини в черговий раз опинився перед загрозою винищення.

У грудні 1906 року преса повідомила про вихід збірки поезій Івана Франка „*Semper tūo*”. Вона вийшла накладом Українсько-руської видавничої спілки в серії „Літературно-наукова бібліотека” і була 33-ою збіркою творів Івана Франка.

Від збірки повіяло духом, який якнайкраще виражений у вірші, написаному спеціально для неї:

Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі було
Лиш оп'яніння, забавка, ошука,
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої ввіссало,
Всі сили забира і ще говорить: „Мало!”

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мозок перед ним
Кладеш замість кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданім,
Та в серці шепче щось: „Ні, буду твоїм паном”.

Не вір сим пошептам! Зрадлива та богиня,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать „я” твоє, зробить з тебе начиння
Своїх забагань, дух твій спорожнить.
Не вір мелодії, що з струн її дзвенить:
„Ти будеш майстром, будеш паном тонів,
І серць володарем, і владником мільйонів”.

О, не дури себе ти, молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуєце миро
В пиру життя, та сам ти скромніс стій
І знай одно — poeta semper tūo*.

„Старинні народи, — писав у рецензії на збірку, надрукованій у грудневій книзі ЛНВ (т. XXXVI, с. 476-489), Михайло Мочульський, — оточували поета ореолом божества, а самі поети вважали себе вітхненними богами; романтичні поети лічили себе пророками й владниками мільйонів; модерні поети гордо підкреслюють своє „я”; наш поет — скромний: він зі скиптром у руці не сідає на трон, не

* Поет завжди учень — лат., авт.

велить Музі праворуч себе клячати й списувати свої вітхненні слова, а навпаки, вважає себе рабом і підданим Музи, перед якою „замість кадила й страви” кладе „свій мозок” і „своїх нервів сок”; він не ходить на котурнах і не голосить пророчих слів, не вважає себе „паном тонів і серць володарем і владником мільйонів”, — навпаки, вважає себе учеником Музи”...

За віршем „Semper tigo” йде сонет, присвячений пісні. Яка різниця між розумінням пісні у цій збірці і в першому друкованому вірші, також присвяченому пісні? Юнацький ідеал першого вірша переростає твердо у переконання призначення Пісні поета — не панської розривки, не ліку на нуду, а творчої сили, що „серця людські рівняє”, „душі благородить”, „сльози на алмаз переміняє”, „будить, молодить і оп’яняє”:

Благословенна ти поміж жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О раю мій, моя ти муко, Пісне!

Царице, ти найнижчого з-між люду
Підносиш до вершин свого трону
І до глибин терпіння, сліз і бруду
Ведеш і тих, що двигають корону.

Твій подих всі серця людські рівняє,
Твій поцілуй всі душі благородить
І сльози на алмаз переміняє.

І дотик твій із терня рожі родить,
І по серцях, мов чар солодкий ходить,
І будить, молодить, і оп’яняє.

Обидві згадані поезії є ніби прологом до третьої, названої „Моєму читачеві”. Як і попередні, вона написана спеціально для збірки і, отже, друкувалася вперше. А написав її Франко 17 вересня 1905 року:

Мій друже, що в нічну годину тиху
Отсі рядки очима пробігаєш
І в них народному заради лиху
Чи власним болям полегші шукаєш, —

Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озвегься щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче, —

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й ширу душу
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу.

У збірці „Semper tūo” — декілька циклів поезій та дві поеми: „Лісова ідилія” та „Страшний суд”. Перший жмут поезій, крім заспівних „Semper tūo”, „Сонета”, „Моему читачеві”, включав „Буркутські станси” (чотири вірші), які свідчили про недавнє перебування поета в Буркуті, поезію „Конкістадори”, написану в селі Кохавино 26 липня 1904 року, куди Франко заїхав по дорозі в село Яйківці, їдучи до отця Северина Борачка. Скупана в полум’ї молодечого почуття, поезія спонукає до праці над відбудовою нової вітчизни, яку ще треба здобути:

Що за нами, хай навіки
Вкриє попіл життьовий!
Або смерть, або побіда! —
Се наш оклик бойовий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчину!

„Лісова ідилія” так і залишилася незакінченою. У збірці були опубліковані лише „Посвята Миколі Вороному”, „Пролог”, які 1903 року були надруковані в ЛНВ. „Посвята” в’яжеться своєю ідеєю з попередніми віршами збірки:

Ах друже мій, поет сучасний —
Він тим сучасний, що нещасний,
Поет — значить, вродився хорим,
Болить чужим і власним горем.
В його чутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кожний стрічний вітер грає.

А втихне вітрове дихання,
 Бринить в ній власних струн дрожання.
 Негармонійний згук той, друже!
 Він дразнить слух і нерви дуже,
 Наяві дразнить, сон тривожить,
 Вертить докором, зло ворожить,
 Жене тебе, де кроком рушиш,
 Кленеш його, а слухать мусиш.

В альманасі „З-над хмар і з долин”, що побачив світ в Одесі 1903 року, М. Вороний надрукував відповідь Іванові Франку:

І ще скажу, мій славний друже,
 Я не беру життя байдуже.
 Високих дум святі скрижалі,
 Всі наші радощі і жалі,
 Всі ті боління і надії
 І чарівливі гарні мрії,
 Все, що від тебе в серце впало, —
 Не загубилось, не пропало.
 Моя девіза: йти за віком
 І бути цілим чоловіком!

Іван Франко урвав нитку „Лісової ідилії” на другій пісні. В ній знову згадує чорні очі... Знову згадує Целіну.

Другий жмут поезій Франко назвав „Нові співомовки”. Як розуміли „гірку правду” „Нових співомовок”, свідчить рецензія М. Мочульського. „В п'єсі „Цехмістер Куперьян”, — писав він, — голосить поет гірку правду, невдячність громади (чи взагалі людськості) супроти одиниці, що посвятила себе для її добра. На майдані радить громада, яку б нагороду дати цехмістру Куперьяну за те, що боровся за її свободу й розбив „ворожу силу, як пух серед поля”. І яку ж честь робить та громада нашому цехмістру? Може, вибрала його „бурмістром”, „комендантом в огневій сторожі” або дала „від нумеру по дукату”? Де там! Громада лише вміє, як мовить Макс. Штірнер, „Individuen in ihren Dienste sich abquälen lassen” (Індивідууми повинні мучитися на своїй службі — нім., авт.), а коли вони зробили своє, можуть бути спокійні: — вони будуть „aus Dankbarkeit auf den Mist der Geschichte geworfen” (з вдячністю викинуті на смітник історії — нім., авт.). Така судьба стрінула й Куперьяна. Зараз знайшовся „пузатий бурмістер” — а

їх всюди повно — і так порадив громаді: „Гроші дати — сором брати”; „на уряд його поставить — іншим заздро буде”; поки живий — буде завадою; що ж робити з ним? — вбити його на паль, насипати над тілом високу могилу, а потім справляти поминки два рази до року. Подібні ради „пузатих бурмістрів” усе любить приймати громада, приймала їх і тепер. — Співомовки: „Сучасна приказка” і „Майстер Свирид” мають своє джерело в польсько-руських відносинах. Перша написана в часі масових руських рільничих страйків у Галичині (1902 р.) і носить сліди тих подій. Поляки — се ті „фальшиві брати”, що смотрять „на хвилю” з бажанням, щоб вона „проковтнула” нас. Коли ми боремося й кличемо рятунку, в них одна рада: „Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно!” Коли ж ми не слухаємо „поради облесних ворогів”, набираємо власних сил, хапаємося берегів і здобуваємо собі „твердий ґрунт” під ногами, тоді вони з боязні, щоб самі не скоштували „в мокрім смаку”, біжать чим швидше до ц. к. властей, репетують:

„Ратуйте, хто живе!
 Ратуйте більшу власність,
 Ратуйте панський лан!
 Ратуйте трон і вівтар!
 Давай обложний стан!”

І підступом та клеветою силкуються знов кинути нас на поталу „хвилям”. Генезис „Майстра Свирида” належить шукати у макіавеллізмі Поляків супроти нас. Поляк, як кепкує поет, усе мудрує з Русиною:

„Тут настопче, там уріже,
 Ніде не дарує.
 Тут притлумить, припече,
 Заплює, огидить,
 Та ще й злий, що з тої праці
 Та добра не видить.
 „А най, каже, тую Русь
 Трясця покощобить, —
 І б'ю її, й печу її,
 Й ще мене не любить!”

Одна й друга співомовка заснована на народних анекдотах; тільки що поет перетопив народний крушець і витиснув на ньому свою власну, оригінальну марку. Руданський, маючи під рукою подібний

матеріал, був би сотворив із нього дві граціозні мелодійні гуморески; Франко пішов іншим шляхом: він народний матеріал узяв за канву і вимережав на тій канві новочасні взори. Перехід із анекдотичного тону в політичну сатиру зроблений поетом в обох творах зручно й з певним артистичним смаком. Читач не знайде тут політичної агітації, але знайде кусливий дотеп”.

Іван Франко тонко відчуває „потрібність” кожної теми, чим робить саму збірку актуальною, а водночас і одвічною своїми проблемами.

Чимало слідів у збірці полишив по собі диспут із митрополитом Шептицьким з нагоди його послання до мирян про „квєстію соціальну”. Одним із них є гумореска „Як там у небі?” з циклу „Нові співомовки”. Два панотчики розмовляють про те, як буде праведникам по смерті у небі. Обидва по-різному уявляють собі небо. Звідси й суперечка: перший закидає другому соціалізм, а другий першому — анархізм. Коли ж суперечка затягується до безконечності, вони домовляються, що той із них, хто першим умре, має через три дні об’явитися другому у сні й розповісти про порядки на небі. Дійсно, за якийсь час умирає один із них і викрчується з зобов’язання дотепом:

„Там порядки — ні по твоїй,
Ні по моїй мові,
А зовсім, зовсім інакші”.

Другим твором на згадану тему є поема „Страшний суд”. Її М. Мочульський у своїй рецензії прокоментував наступним чином: „Твір той засновується на здоровім, щирім гуманізмі, що коріниться в любові до чоловіка й черпає соки з неї. Поет вложив тут своє серце й проповідує: „Ното sum, humani nihil a me alienum puto!” Його очі закриваються на всякі похибки й прогріхи, коли вони пливуть із любові до людства (тому то його героя — хоч як остро осудили „панотчики й владики” — кличе Бог „у свою радість”), але за те він безмилосердно шмагає бичем своєї іронії тих, що „igne fergo” лізуть у людську душу та ширять „темноту, гризню і горе”; тих, що „Льву тикають, а гримають ослови”:

Братами мають тих лише, що вірять
У їх закон, в їх повісті і чуда,
До „вічних благ” все ласо зуби шкірять,
Та щідять муху, щоб ковтнуть верблюда.
(„На старі теми”, III);

тих „дурнів”, що ідентифікують себе з Богом (за часів Давида вони ще говорили „яко ність Бог”) та думають, що коли вони „так” кажуть, Він „ні” не скаже, і коли всни що „зв’яжуть”, Він „те” також зв’яже („На старі теми”, XII). Празда, така мораль відмінна від моралі тих, що іменують себе „стовпами” віри Христа, але хто знає, чи власне вона не дорожча Його серцю...”

„На старі теми” — це третій жмуток поезій у збірці. Тих поезій дванадцять. Вони створені поетом на багатому матеріалі вселюдської скорбниці духу. Інтерпретація цього матеріалу дивовижно сучасна і актуальна. Поет лише бере зі „Слова о полку Ігоревім” або зі Святого Письма (в основному з Псалмів) мотиви для цих поезій — і більш нічого. Ідеї, настрої — поетові, часто навіть протилежні тим, на яких засновані мотиви. Золотою ниткою, що в’яже той жмуток, є „скорботне слово у скорботну пору”. „Думки важкі”, „біль серця”, „сумніви”, „розпука” й „рої мрій палких” — це елементи, що складають настрої третього жмутку. Джерелом тих елементів є народ, серед якого живе автор. У душі поета, немов у дзеркалі, відбивається життя суспільності, заломлюється в ньому й кидає опісля яскраві рефлекси на його твори. „А життя нашої суспільності, — писав М. Мочульський, — яке ж воно невідрадне, бідне! Се — життя калік із покривленими душами! П’яний танець довкола блудних вогників! Вічна блуканина по „степу беззахиснім, безводнім”: шукання простих стежок і знаходження манівців! Який ґрунт, такий і цвіт! Наша суспільність наслідком різних еволюцій і лихоліть, які мов черв’як точили і точать її організм, не все розвивається нормально; отже зовсім природно, що виростають на її ґрунті й такі „цвіти”, як „коромола”, що творить „з малого гріх великий” та „нечайно гнобить брата братом, щоб з ворогом засісти до столу”. Колись Драгоманов таке писав до нашого поета: „Ще Давид, хоч сам був не великий джентльмен, сказав: „Блажен муж, іже не іде на совіт нечестивих”. (Всі святії говорили по русски!). Я думаю, що не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогресисти не зарубають собі на носі цього псалму! Я зовсім не фанатизм раджу, а спокійний одхід на свою дорогу, власне од фанатико-мертвцяцтва”. Але поет не послухав Драгоманова і проповідує:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплі сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчіткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як новість.

Опираючись на „старі теми”, мов на скрижалі людського духу, поет вірить в одвічну істину, що добро переможе зло, і допоможе в тому слово, яке летить „в таємні глибини сердечні, де кують будучину народу” й накликає топтати тим

... полки погані,
Що летять на душу, як тривога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинджал ще обертають в рані.

І голос його не був „гласом вопіючого во пустині”, а зворушував людські серця і не раз справляв суспільність на простий шлях; але бували й такі хвилі, коли суспільність не тільки не слухала поета, а ще й „лаяла” його, „кляла” і в подарунку давала „гіркі, отрутні колачі”. І їсть поет ті калачі і плаче, шукає своєї провини і бичує себе (поезія X), сумнівається (поезія III) і попадає в розпуку (поезія IV), але не ламається ніколи. Він швидко струшує зі свого духу порох песимізму, гоїть хворе серце слізьми України, „замість струн” напинає на ліру „тятиви спижеві”:

Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу знай накликає нового
„За землю руськую, за рани Ігореві”.

І лунає спів поета, надиханий „міццю духу і огнем любові”, і манить „шоломом напиться” „блакитного Дону”, воскрешає ясні спогади і кидає світло на сучасне, „термосить” сумлінням всіляких „Аз-покійників” і кличе зичним голосом: Аджє

Не чужого ми бажаєм,
.....
Тай не пень ми дерев'яний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть, -
А лисиці в полі брешуть.

Четвертий жмут поезій отримав назву „Із книги Кааф”. Кааф — це дивна квітка з дивними листками:

...А хто до уст листок сей занесе,
І розгризе, і сок його скуштує,
У того серце розкішшю стрясе;

У того смілість душу напростує
У того радість очі прояснить,
Турботи всі розвіє й пошматує.

Твій сум, твою зневіру хоч на мить
Прогонить він; ти станеш, мов дитина,
Всю суть свою ти мусиш відмінити.

Всім любий ти, хоч круглий сиротина,
І любиш всіх, щасливий в тій любові.
Кааф у нас зоветься та ростина”.

Поет зірвав кілька листків і дав читачам: „Ось вам пучок їх. Натягайте і гризайте!” І полились слова поета. І вигукне М. Мочульський: „На тих листках сяють золоті слова поета, читаймо їх і вчимося, а серце наше збережеться чистим і черствим!”:

Поете, тям, на шляху життєвому
Тобі перлини-щастя не знайти,
Ні захисту від бурі, злив і грому.

Поете, тям, зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
Заким дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А геній твій — то міць сугестій, зближень.

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

І серце чулее на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скорбі пільгу ніс,
І в горі слово теплеє сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх кривавих сліз.

Та не міркуй, що родивсь ти на муку,
Бо й розкошів найвищих маєш часть,
У творчій силі щастя запоруку.

Усе, чого в тобі сей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Ото й минай все темне, непутяще,
Весь злудний блиск, тріумфи хвильові,
Все підле, самолюбне і пропаще.

І бережи на своїй голові
Вінок незв'ялий чистоти, і ласки,
І простоти, мов квіти польові.

У маскарад життя іди без маски,
На торжище цинізмів і наруг
Виходь з ліхтарнею з старої казки:

В ній щезне тіло, появиться дух,
Прозора стане явищ темна маса.
І будь ти людям не суддя, а друг.

І дзеркало, й обнова.
Guarda e passa.*

Наступні поезії цього циклу є кодексом честі поета Франкового гарту і його заповітом:

Гуманний будь, і хай твоя гуманність
Пливе з криниці чистої любові,
Якої не мутить пиха й захланність.

Гуманний будь не так, як богослови,
Що надприродним ліктем довг свій мірять,
Льву тикають, а гримають ослови,

* Подивись і минай — італ., авт.

Братами мають тих лише, що вірять
У їх закон, в їх повісті і чуда,
До „вічних благ” все ласо зуби шкірять,

Та щідять муху, щоб ковтнуть верблюда,
Не те, щоб всіх любив, — се вже надміру,
А не бажай нікому зла та худа.

Всіх бляг і брехень не бери на віру,
На фальш і зраду май порядний дрюк
І не давай з братів лупити шкіру.

Лише не сердься, не заламуй рук,
Котячу флегму май усе в запасі,
Не вір облесним, стережися злюк,

А дармоїдам все кажи: А засі!

* * *

Як трапиться тобі в громадським ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значність,
Народ вести, снувати плани смілі,

То пам’ятай і все май ту обачність,
Не вірити і не дуфать ніколи
На княжу ласку й на народну вдячність.

Бо княжа ласка, як той сніг на поли,
Що вітер здує, в південь злиже сонце
І лишить чорний ґрунт, пустий і голий.

Народна вдячність, ти, фатальний гонче,
Що з злою вістю все прибудеш вчасно,
А з доброю все спізнишся доконче!

І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там іншим з твого слова засвітає,
Хаос думох уложиться прекрасно.

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
Що задля них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає.

І знай, коли щасливу годину
 Ти прозрівав, щоб інших взяти під ноги,
 Тебе самого безпощадно в глину

Затопчуть, як камінчик в брук дороги.

П'ятий та шостий вірш циклу („Ти йдеш у вишукано-скромнім строю”, „Дівчино, каменю дорогоцінний” з посвятою „Ф. Р.”) присвячені тим, хто „лепоту телесную вище інших імуще і о похотінія телеснаго й світа человеческого злого, ісказательного нрава і в злomu обичаю приклонена і ко жизни й пици временній...”

Цим поезіям, як і, зрештою, ставленню Івана Франка до згаданої проблеми Михайло Мочульський дав таке пояснення: „Манжура й Самійленко шукають джерела для появи „нечесних”, „грішних” у лихій ладі суспільності; Франко бачить те джерело в фізіологічній устрою даної людини, в тім огні, що „горить” у крові, і через який та людина „рада всіх прийняти у свої обійми”. Манжура бичує всіх „пишних, ситих, гордовитих, власнів землі”, що „регочуться”, „пальцями тичуть” і „головою кивають” на „нечесну”, а не покличуть її до себе і не спитають: „а чим ти жива?”; у Самійленка росте у душі „великий жаль” до „грішниця”, але „слів докірливих” нема у нього „на язиці”; Франко ж навіть „нездібний” „клясти” той „лад”, що впхнув сучасну Єгиптянку Марію в „безодню без тям”; він благословить її за те, що вона „не для заплаги”, а „через той огонь, що в жилах грає”, всім

„В кого жура сон нічю пожирає,
 Хто радощів не має з ким ділити,
 Хто пристрасті пожежею згорає,
 Хто в праці гнесь, без діл не може жити, —

дає „на своїм лоні рай — аби про рай хоч хвилю снити”; він благословить її за те, що вона не „гне свого чуття в окови”, благословить її — за брак у неї гіпокризії. Певне, — буржуазна мораль далека від гуманного погляду наших поетів, і поетам готова дістатися лайка за їх смілу гадку. Буржуа не любить сонячного світла, бо воно занадто припікає його душу; для нього щирість чуття недосяжний ідеал, тому ж то й годує він у своїм квітнику брехню та гіпокризію. Буржуа любить „грішницю”, але лише, „як голодний теплу страву або чарку горілки”. Коли ж він „насититься і нап'ється, то яке йому діло до тих котлетів чи клюсок?” Йому байдуже, чи „та жива котлета має серце”, чи „в тій чарці — жива кров”, чи є у неї „якесь чуття, якісь бажання, якісь...

ідеали”. Все те пусте для нього, і він боїться „скомпрометувати себе” задля тої „живої котлетки”, бо він мусить „дбати про опінію загалу”. А дама з „товариства”?.. Подивіться йно, як згідно глядить вона на „пропащу”! А чому? — бо так велить їй етикета. Але коли трапиться їй самій грати ролю „пропащої” — чому ж то тоді не дивиться вона в дзеркало своєї буржуазної моралі?..”

І все ж не обминув поет, що зірвав листя Кааф, і того, що його найбільше боліло, висловивши свої почуття у VII („Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие”) та VIII („Як голова болить!”) поезіях циклу. У серце поета вривається жаль за тим, чого не зробив, за тим, чого не написав. Бо треба було заробляти на хліб насущний, писати хронікарські репортажі, бути коректором чужих рукописів, а власні діти-поезії простягали до нього руки і плакали:

„Тату! Тату! Тату!
Се ми, твої невроджені діти!
Се ми, твої невиспівані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гниєм!”

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут, до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б’є моя лихая доля!

І ще раз чути: „Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелемось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!”

Але гірка Франкова відповідь, вбивча і проста, а за нею криється тогочасний стан душі поета, хоч тодішній читач про це не здогадувався, сприймаючи її як поетичну фікцію:

„Де ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка”.

І — як логічне продовження — восьмий вірш циклу:

Як голова болить!
Пожовклі карти
Рукопису старого помаленьку
Перебігають стомлені очі,
А в голові грижа, немов павук,
Снує сітки, немов штукар у темі
Пускає сині, білі, пурпурові
Ракети, огняним млинком вертиться,
То вказує в бенгальським світлі дикі
Якісь появи, що з тих карт пожовклих
Зриваються, немов осінні листя
Під подихом хуртовини...

„Прийшов

Святий Матвій у город людожерів.
А люди ті такі звичаї мали:
Не їли хліба, не пили води,
А тільки жерли тіло чоловіче
І кров пили. А хто чужий траплявся
У город їх, то тут його хапали
І, вивертівши очі, напували
Отруйним зіллям, і в тюрму саджали,
І клали їсти їм траву-отаву”.

І вже щеза з-перед очей рукопис,
І ту страшну історію читаю
У власнім серці: як я заблукався
У город — будь ім'я його прокляте! —
І поєно мене отруйним зіллям,
Як очі вибрано мені, щоб я
Не бачив, хто мене і пощо в'яже,
І як замісто хліба довго-довго
Я годувався ілюзій диким зіллям.

І ось я темний у тюрмі ридаю,
І не за тим ридаю, що пропало:
Не за свободою, яка ніколи
Свобідна не була; не за тим щастям,
Що лиш у снах являлось та дражило,
Лиш те болить мене, що, зведений
До стану травовідної худоби,
Я тямки чоловіцтва ще не стратив.

Даремні надії на те, що припливе на барці твій спаситель:

Перепливе безодню, і ввійде
В останню ніч у сю сумну темницю.
І верне зір тобі, і скаже: „Встань і вийди!”

Ге-ге, колись в легендах так бувало,
Та не тепер! Не надійся нічого!
Мовчи і жди!

М. Мочульський скаже: „Коли про які вірші, то власне про сі можна сказати за Лямартеном, що вони „впали з-під поетового пера немов краплі вечірньої роси”. Поет у своїм натхненню вичарував із власного духу дві пишні візії, ogriv їх своїм глибоким чуттям, озолотив сонцем поезії й заляв їх у нашу душу; краска тих візій не споловіє ніколи, вони вічно воскресатимуть і являтимуться перед нашими очима в живих, свіжих кольорах. І ті візії — то не тіні німі, в них тріпається живе й гаряче серце, що кровавиться, б'є глосно й відгукується в нашому серці. Словом: п'єси VII і VIII роблять велике вражіння й сповняють серце правдивою, естетичною розкішшю. А починається до того й се, що поет „не називає предмету по імені”, як мовить Маллярме, лише при помочи символу „схоплює синтетичним і інтуїційним способом ідею, зарівно як її картину” (Vigie-Lecoco). Той „гнилий ставок в гушавині”, ті „опухлі, зеленуваті руки”, „невиспіваних співів” поета, що простягаються до нього й кличуть: „Тату! Тату!” ..., той город, в яким вибрано поетовому героєві очі, засаджено його в темницю й годовано „ілюзій диким зіллям” — усе те лише декорація, лише „предмет”, щоб „видобути з нього стан душі”, символ, при помочи якого схоплює поет „ідею, зарівно як і картину”. В кого в грудях серце, той зрозуміє поета!..”

Цикл „Із книги Кааф” Франко закінчив віршем „Якби ти знав, як много важить слово” і словами Ісуса, що ішов по хвилях, зверненими до його перестрашених побаченим учнів: „Не бійтеся, се я!”

Збірка „Semper tūro” явила читачеві зболену душу поета, гуманну і безконечно страждаючу за свій поневолений народ... І це відчував кожен, хто гортав її сторінки.

Поезія цього року не була частою гостею Франка. Кількісний доробок поета невеликий. У липневій книзі ЛНВ (т. XXXV) вміщено чотири вірші зі спільною назвою „Вольні вірші”, які тематично аж ніяк не вписувалися у збірку „Semper tūro”, а тому Іван Франко включив їх у пізнішу збірку „Давне й нове”. Туди ж увійшла і „Притча про рівновагу”. Ця поезія була опублікована в жовтневій книзі ЛНВ (т. XXXVI). У грудневій книзі була опублікована „нова співомовка” „Поворож мені, циганко, чорноока Цоро...”, яка також не увійшла у збірку „Semper tūro”, а потрапила у „Давне і нове”. Всі інші поезії, написані цього року („Моему читачеві”, „Говорить дурень в серці своїм”, „Сонет” („Благословенна ти поміж жонами”), „Страшний суд”, „Ти йдеш у вишукано-скромнім строю”, „Цехмістер Купер’ян”, „Все ж твоя святая воля”, „Що за диво?”, „Як там у небі?”, „Як трапиться тобі”, „Гуманний будь”, „Життя безмежне та коротка штука”) були вперше опубліковані у грудневій збірці „Semper tūro”.

Проза збагатилася публікацією в січневій книзі ЛНВ оповідання „Як Юра Шикманюк брів Черемош”, написаного 9 квітня 1903 року, та „сцени” „Чи вдуріла”, написаної 4-5 липня 1904 року і включеної у прозову збірку „Маніпулянтка і інші оповідання”.

Не вельми великий доробок Івана Франка і на перекладницькій ниві. У травневій книзі ЛНВ був опублікований Франків переклад антиезуїтського вірша „Даром” ксьондза Яна Бронсека, професора Краківської академії, відомого математика XVII століття, прихильника поглядів Галілея і Коперника; у квітневій та травневій книгах ЛНВ появились переклади оповідань Генріха Гейне „Флорентійські ночі” (у 50-томне видання творів Івана Франка вони не були включені). 1909 року ці переклади вийшли окремим виданням (79 с.) накладом Українсько-руської видавничої спілки з переднім словом Івана Франка.

У червневій книзі ЛНВ (кн. 6, т. XXXIV) Іван Франко опублікував три невеликі переклади поезій Генріка Ібсена: „До заплаканих потомків”, „Метелик”, „До мого друга, революційного бесідника”. У цих перекладах поет залишається вірним своєму принципу перекладання: він перекладає вірші, які співзвучні його поезії, як, наприклад, „До заплаканих потомків”:

Тепер його слава у вас на устах,
Тоді, як від ваших ударів поляг.

Він світло зажер, де ви в п'їтьмі коптіли,
За те ж його першого ви й осліпили.

Він острим мечем воювать вас навчив
І першую ж рану від вас получив.

Як з тьмою до бою він вирушив сам,
То ви помагали його ворогам.

Умер і на пам'ять лишив вам, дивіть,
Свій спадок величний, святий заповіт.

Держіть його свято, щоб тихо вкінці
Заснув хоч у гробі в терновім вінці.

У першій книзі ЛНВ за 1906 рік (т. XXXIV) Іван Франко публікує оповідання „Мереточка”, вперше знайомлячи українського читача з творчістю швейцарського письменника Готфріда Келлера (1819-1890). „Мереточка” — це вставна новела з роману „Зелений Генріх”. Іван Франко переклав частину четвертого розділу роману та початок п'ятого, скомпонував ці переклади в один і дав йому ім'я головної героїні. Трохи пізніше Іван Франко візьметься за переклади „Семи легенд” Келлера, з яких дві — „Марія і черниця” та „Легенда про танець” — опублікує 1900 року на сторінках ЛНВ. „Сім легенд” мали яскраво виражене антиклерикальне скерування.

У великій науковій розвідці „Пісня про правду і неправду”, опублікованій у другій книжці сімдесятого тому Записок НТШ, Іван Франко дискутує з різними вченими, які писали на цю тему, повністю ігноруючи слов'янський матеріал. Критик доповнює розвідку цим матеріалом, що власне й було метою статті; перекладає опубліковану 1873 року в часописі „Сегманія” віршовану розмову про справедливість, записану Келлером. У цій же розвідці опубліковано Франків переклад „Пісні про високе змагання” з буддійської книги „Сутта-Ніната”.

У безрезневій книзі ЛНВ (т. XXXIII) Іван Франко друкує переклад „Притчі про три перстені” з філософської трагедії „Натан Мудрий” (1779 р.) Готгольда-Ефрайма Лессінга (1729-1789), який колись закинув німецьким літераторам: „У нас нема літератури!” Через сто років по смерті Лессінга ці ж слова скаже щодо української літератури в Галичині Іван Франко.

На жаль, цей переклад не належав до нових. Він був здійснений ще 1884 року, що засвідчує лист Івана Франка до Уляни Кравченко

від 12 червня того року. Він тоді працював над замовленою біографією Івана Федоровича. „Зате, — писав, — більше не робив нічогосінько, крім пару віршів для „Зеркала”, трьох статей для „Діла” і перекладу одного акту Лессінгового „Натана Мудрого”, котрий мене віддавна зацікавляє і котрого я хотів би видати з обширною передмовою та поясненнями”.

Не випадковим був і переклад драматичної поеми осліплого англійського письменника Джона Мільтона (1608-1674) „Самсон-борець”, надрукований у липневій книзі ЛНВ (т. XXXV, кн. 5) 1906 року. „Драматична поема „Самсон-борець” (Samson Agonistes) Джона Мільтона, — писав Іван Франко у супровідному слові до публікації, — автора „Втраченого раю” та голосної „Defensio pro populo Anglicano”, була лебединою піснею цього найбільшого англійського поета XVII в. Видана 1671 р., вона немов була сповіддю поета, важкою сумою його життєвих досвідів, та при тим зворушливим малюнком його характеру і світогляду. Отим-то, як глибоко правдивий „людський документ”, а притім високо артистичний твір, „Самсон-борець” має безсмертну вартість і далеко ближчий для нашого чуття і розуміння, як головний епічний твір Мільтона „Втрачений рай”.

Подаю тут у перекладі початковий уступ драми, монолог сліпого Самсона, славний, власне, задля автобіографічної ноти, бо тут Мільтон, який сам у часі написання цієї поеми був сліпим більше як десять літ, вилив на папір своє горе, спричинене сліпотою, і свою безмірну тугу за світлом, „першим твором божим”.

Драма настільки захопила Івана Франка, що 1913 року він у серії „Міжнародна бібліотека” під числом 13 видає переклад цієї драми, зазначаючи, що він написаний 9-21 серпня 1912 року разом із передмовою, яка включала життєпис автора, огляд його літературної діяльності та джерел драми і її аналіз. Як зазначав Іван Франко, ця передмова написана 24-26 серпня 1912 року.

1906 рік Іван Франко-перекладач закінчує публікацією в грудневій книзі ЛНВ (т. XXXVI) перекладу новели шведського письменника Юхана-Августа Стрінберга (1849-1912) з циклу „Швейцарська новела”. На жаль, 50-томне видання Франкових творів не представило на своїх сторінках цього письменника, близького Франкові своєю критикою буржуазного практицизму, продажності преси і духовенства. Стрінберг схилявся у своїй творчості до містицизму.

Дуже плідною цього року була наукова робота Івана Франка, зокрема в галузі історії, фольклористики, давньої писемності і т. п. Бібліографічний покажчик О. Мороза („Наукова думка”, Київ, 1966) подає 88 заголовків наукових праць (№ 3998-4086), більшість із

яких були надруковані на сторінках ЛНВ, Записок НТШ, „Киевской Старини” та інших видань. Усіх їх об’єднує одне — гостре відстоювання українського питання, української культури, спростування неточностей чи вигадок. Усі ці статті без винятку наскрізь просякнуті любов’ю до рідного українського народу і турботою про його долю...

Чимало праць дослідницького характеру, які публікувались у згаданих журналах, вийшли окремими виданнями. Про їх вихід повідомляли „Діло” та ЛНВ, подаючи короткі анотації на них чи критичні зауваження, автором більшості з яких був В. Гнатюк. Окремим виданням вийшла „Притча про сліпця і хромця. Причинок до історії літературних взаємин старої Русі”. Це був „отдельний оттиск из „Сборника статей по словяноведению”, що побачив світ у Санкт-Петербурзі 1905 року.

У травні окремим відбитком із Записок НТШ (т. LXX, кн. 2) вийшла праця „Пісня про правду і неправду. Літературно-історичні студії”. У червні була надрукована праця „Святий Климентій у Корсуні. Причинок до історії старо-християнської легенди”. Це був відбиток з XLVI, XLVIII, LVIII, LIX, LX, LXVI та LXVIII томів Записок НТШ. Окремим відбитком виходить „Откровение св. Стефана” — студія над одним маловідомим апокрифом, що був опублікований у 7-8 книзі ХСІІІ тому „Киевской Старини”.

На основі публікації в Записках НТШ (т. LXXI, кн. 3; т. LXXII, кн. 4; т. LXXIII, кн. 5) окремим відбитком вийшло дослідження „До історії українського вертепу XVIII в. Історично-літературні студії і матеріали”. „Сьогодні, — писалося в рецензії на цю студію, вміщеній у серпневому номері ЛНВ, — вважається майже зовсім певним фактом, що вертеп прийшов до нас із Польщі, а від нас у XVIII ст. перейшов у Московщину. Однак цей факт не можна вважати таким певним, як би здавалося, читаючи загальні нариси історії руського театру А. Веселовського, Н. Тихонравова, П. Морозова або праці польських істориків театру. Таку свою думку опирає автор на детальному аналізі й порівнянні польських і українських текстів вертепних драм (між ними кілька зовсім дотепер незвісних), які виказують дуже мало спільного. Відповіді на питання, де саме треба шукати правітчизни нашого вертепу, автор однак не дав”.

Наступна книжка ЛНВ внесла ясність у це питання: „Висловивши в однім із попередніх розділів цієї цікавої розвідки нову думку про незалежність українського вертепу від польських „шопок”, автор проводить детальний аналіз і порівняння українських і польських вертепних текстів, які виказують дуже мало спільного. Подано кілька нових таких текстів (2 з бібліотеки „Народного Дому” у Львові із XVII століття,

1 з борщівського повіту, 2 з дрогобицького, 1 з Камінки Струмислової, 1 з околиць Львова й 1 з Костромської губернії в Росії)".

Зі збірника, присвяченого М. Грушевському, окремим відбитком вийшла студія „Наливайко в мідянім биці”.

Крім того Іван Франко написав чимало передмов до різних книжок, зокрема до видання „М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших”, „М. Драгоманов. Шевченко, українофіли й соціалісти” (друге видання), „Поезії Віктора Забіли”, „Володимир Самійленко. Україні”.

Іван Франко брав участь і у виданні альманаху „З потоку життя”, який упорядкували М. Коцюбинський та М. Чернявський, що вийшов на Великій Україні. На обкладинці альманаху зазначено, що він вийшов у Херсоні 1905 року, хоч насправді появився на світ у 1906 році. В альманасі Іван Франко друкує цикл віршів „Стріли”. Рецензія на альманас за підписом „М. М-ський” з’явилась у жовтневій книзі ЛНВ. „Свіжими, пахучими квітками у сім альманасі, — писав автор, — є головню поезії Франка („Стріли”), Кибальчичівної („Шелестіння очерету”), Лесі Українки („Було се...”), Старицького („Чертог сіяв...”), Чернявського („Легенди сокола”), Коцюбинського („З глибини”), Мирного (переклади Гайного)”.

В оригінальних поезіях Івана Франка, написаних 1906 року і поміщених у збірку „Semper tunc”, відчутні мотиви „Мойсея”. Майже кожна поезія так чи інакше стосується цієї великої теми. Не міг бути байдужим у хвилину, коли вирішувалася українська доля, не міг стояти збоку. Не міг також не цікавитися долею письменників, що спочатку групувалися навколо журналу „Світ”, а згодом об’єдналися у „Молоду Музу”, і які заявили: „Зривалися ми кілька разів до лету, та за кожним разом відчували, що наш розмах не зовсім свободний. Так було і з останньою пробою, літературним видавництвом „Світ”. Тяжкою працею (!) двигнули ми його понад рівень звичайних проб (!), але під напором грубої руки видавця ми приневолені лишити „Світ”, не маючи в нім своєї волі і свободи. Та наш гурт остане не розбитий! Зав’язуємо нове видавництво „Молода Муза”. Видаватимемо тільки оригінальні твори молодих письменників і будуть виходити вони збірками в довільнім часі”.

Заяву молодомузівців підписали В. Бирчак, П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський, С. Твердохліб, С. Чарнецький, М. Яцків. Вона була опублікована на сторінках „Діла”, хоч це ж „Діло” в 217-ім номері від 11/23 жовтня 1906 року розпад „Світу” прокоментувало інакше: „В літі п. Луцький, — тобто О. Луцький, котрого обезсмертив Іван Франко, — виступив з редакційного комітету, з причини

видавцеві незвісної, а в половині липня виїхав зі Львова п. Бирчак і „Світ” лишився без редактора, а властиво редагував його незнаний видавцеві тоді чоловік. В тім часі передплатники зачали масово завертати „Світ” або без подання причини, або з дописками, як приміром: „За таке свинство не буду платити”, „Світ сходить на газету для лупанарів” і т. і. Видавець переглянув завернені числа і знайшов там дійсно такі „модернізми”, як „виліз пес на грушку” і т. і. Редакторам, котрі в той спосіб „зривалися до лету”, треба було так в інтересі „Світу” і в інтересі його читачів, як і в інтересі слави руської літератури обмежити „волю і свободу” редакторів. Не маючи супротив тих, що хотіли бути наслідниками пп. Бирчака і Луцкого, ніяких зобов’язань, видавець „Світу” сам обняв провізорично редакцію і буде вести її так, щоби „Світ” міг стати позитивною і пожаданою лектурою наших інтелігентних родин”.

„Ми не будемо витягати дальших стріл теперішніх ворогів, — писав із тої нагоди В. Гнатюк на сторінках грудневої книги ЛНВ, — бо вони занадто прозаїчні (пор. Діло, ч. 220), а зазначимо тільки одну „ненатуральність” сецесіоністів; вони зазначають, що їх кружок не розбитий, але не пояснюють, чому між ними нема підписів деяких навіть дуже поважних письменників, що працювали разом із ними у „Світі”, як: О. Кобилянська, К. Гриневичева, К. Студинський, В. Масляк, В. Щурат, С. Яричевський, Ю. Кміт і інші. Значить, непідписані лишаються даліше у „Світі”, отже їм мусять не годитися на напрям, репрезентований сецесіоністами зі „Світу”?

Щодо того „напрям” чи „напрямів”, то про них говориться доволі багато останніми часами. Чуємо тихі й голосні, усні й друковані кличі про нові шляхи, нові струї, нову штуку і т. д. Чуємо, як до них признаються все нові адепти, як грімко заявляють, що вони — се будучність нашої літератури і ін., читаємо навіть у декого „нові фрази”, що найчастіше викликають сміх у чоловіка з логічними думками, але не бачимо ніде діл, що відповідали би вповні словам. І дійсно, де ті твори письменників із новими напрямками і думками, які не то що проломлювали би нові шляхи, потягали за собою ряди інтелігентних умів, але бодай мали запевнену постійну вартість у літературі та запевнювали їх творцям не кажемо перше, але бодай другорядне місце в ній? Переважна, і то в значній більшості, частина тих творів не може бути навіть зачислена до літератури, лише до бібліографії; по що ж їх авторам дутися і удавати геніїв?”

Нове видавництво дебютувало книгою В. Пачовського „Жертва штуки”, яка й стала об’єктом дошкульної критики В. Гнатюка у рецензії на сторінках ЛНВ (т. XXXVI). „Тема оповідання д. Пачовського, — писав він, — банальна, а переведення її шаблонне, — як написав би

д. Луцький, коли б писав про оповідання і не вважав автора своїм приятелем. Оповідання нагадує незчисленні кримінальні романи, які читаються не раз навіть залюбки, коли написані хоч трохи талановито, але які не витискають на душі читачів ніяких слідів. Все одно, що човен переїхав би по воді...

Герой оповідання молодий маляр, що має молоду, чудово гарну жінку, закохану в нім, добру, як ангел. Він намалював уже до церкви Матір Божу, що викликала загальний подив своїм виконанням, а тепер узявся підмальовувати „ідеальну жіночу постать із старинного образу” і сею роботою так захопився, що забув про їду, пиття, про молоду чудово гарну і добру жінку, про увесь світ, а закохався в портреті, як у живій особі: говорить до нього, галюцинує, а коли жінка хоче його відірвати від роботи, він її лає простацькою лайкою, проганяє, б'є і то так, що аж жінка відхоронує бійку. Коли ж довідався, що жінка знищила портрет, аби тим способом відтягти його від нього і привернути до нормального стану, приносить у клітці гадюку, яку зловив, і кидає до ліжка жінки, що лежала власне в гарячці. Жінка укушена гадюкою вмирає, а маляр попадає буцімто в розпуку, ходить як дикун, нарешті зривається знов малювати портрет дами і викінчує дійсно „геніальний твір”, але коли приглянувся йому, побачив портрет своєї помершої жінки. Се так вразило його, що „перевернувся з кріслом, завадив головою о постамент; фігурка Бакха захиталась, впала йому на голову в пульс і смертним ударом прибила його до землі”. Читач може лише жалувати, що се не сталося на початку оповідання, бо тоді дійсно була би жертва штуки і не було би брутальних сцен між псевдо-генієм і його чудово гарною та доброю жінкою, які можливі між уродженими злочинцями, але не можливі — не кажемо між інтелігентними людьми, лише розумними, а ще до того геніями”.

Висміявши „образність” мови книжки, В. Гнатюк закінчив свою рецензію словами: „Ось такими фразами хотять наші псевдо-модерністи заступити всі браки і недостачі своїх творів, а навіть зміст, як се найліпше видно на останній збірці „поезій” д. О. Луцького, де поза подібною фразеологією не видно нічого більше”.

Ця остання збірка „поезій” О. Луцького називалася „В такі хвили”, мала 56 сторінок 12^о, вийшла у Львові з „Народової друкарні Манецьких”. Іван Франко відгукнувся на неї рецензією, яка була вміщена у липневій книзі ЛНВ (с. 180-186).

У цьому ж номері ЛНВ Іван Франко помістив рецензію на книгу ліричних поезій „Ой люлі, смутку” ще одного молодомузівця Петра Карманського, яка, як і книжки В. Пачовського і О. Луцького, ви-

йшла 1906 року. Попри всю свою неприязнь до нового угруповання, І. Франко як літературний критик залишався на об'єктивних позиціях. „Д. Карманський, — зазначав він, — хоч молодий поет, здужав уже зайняти в нашій літературі видне місце і дав пізнати себе як талановитий поет і то поет — що ще важніше — з власною літературною фізіономією, з власним стилем і складом думок. Отсею власною фізіономією визначається майже кожний вірш Карманського, так що його й без підпису автора можна розпізнати серед маси поетичних витворів і фабрикатів нашої молоді Музи. Визначні риси в тій літературній фізіономії Карманського — якийсь високий тон і патос, що нагадує церковні гімни, релігійний запал — релігійний не в значінню якоїсь вузької конфесійності, але тим, що автор поневолі кожне явище, кожну життєву загадку підносить на той високий рівень, де щезають буденні дрібниці і відкриваються основні проблеми людського духу й людської етики, контрасти й конфлікти добра і зла, права й обов'язку. Еротика, сей улюблений коник новіших поетів, майже зовсім чужа Музі Карманського, — з сього погляду вона зовсім скромна і навіть мрією не важиться залітати в ті сфери, в яких інші плавають мов риба в воді. Характерна також для Карманського та нерозривна з його псалмовим тоном та могутня струна меланхолії, що надає такий виразний колорит особливо останній збірці його віршів. Се не песимізм, не філософічний погляд на марність і безужиточність сього світу, се власне меланхолія, погляд на світ крізь сльози, безвихідна, сумними подіями власного життя навіяна туга й резигнація. Як сказано, автор ще молодий чоловік, а коли згадаємо, що свою поетичну кар'єру він зачав поетичним дневником „З теки самоубійця”, повним далеко чорнішої меланхолії та розпуки, то можемо, порівнюючи ті обі збірки, сконстатувати в отсій новій значний поступ у напрямі виклярування авторового світогляду.

В розбір змісту отсеї книжечки не будемо вдаватися. Значна часть поміщених тут поезій знайома читачам ЛНВісника з річників нашого видання; вмілою і сумлінною рукою автор зложив із них невеличку китицю, що визначається дивним запахом, якого не легко забути”.

„Був невмолнимим суддею в мистецьких справах, — скаже опісля про Франка П. Карманський у своїй книжці „Українська богема”, — і прямо дивував нас своїм глибоким аналізом творчості нашої і чужої, хоча розходився у своїх поглядах з нами і не мав виправдання для наших ідеалів модернізму. Домагався від літератури життя — мозку і крові; молодечого буяння по хмарах ненавидів. Грався нами, як грається старенький дідусь із внучатами — для розваги. Хоча не можна сказати, що легковажив нас. Тішився, якщо вдалося йому найти в

наших писаннях щось, що підпадало під вимоги його естетичних канонів, і хоча гнівала його наша сміливість не тюпати сліпо його слідами, спорив з нами серйозно і не признавав нам те, на що дозволило йому погодитися його звання критика. З незвичайним теплом привітав він мою збірку „Ой люлі, смутку”, і в його особі я трохи не завжди находив старшого друга.

І ще додасть: „Українським Мойсеєм” він тоді, коли я знав його, не був, і ніхто його так не називав. На те, щоб дослужитися у нас рангу пророка, треба вмерти. І то вмерти так, як умер Шевченко, як умер Франко і як умирають трохи не всі наші великі, — тобто „після довгих і важких терпінь”. Живий Франко нічим не скидався на Мойсея.

Був присадкуватим дядьком з похиленою під вагою праці спиною, з перемученими, почервонілими очима, з подертими внизу штанами і без комірця та краватки, а бувало і з буханцем хліба під пахвою.

Так само і своєю поведінкою (читай: гострим язиком) він нітрохи не був „сальонфегіг” та й не старався таким бути. Був таким, яким вродила його мужицька хата в Нагуєвичах. Завзятим, роботящим, розумним, тверезо думаючим, ворогом фрази й брехні, а тому й гризким, дотепним, саркастичним. Пострахом паничів, „патріотів” з печі, недоуків-фразесовичів, нещирих, кар’єристів, фарисеїв. А понад усе був скромний. Приходив кожного дня до нашої скромної кав’ярні „Монополь” незамітно, без шуму, немов би соромився, що важиться у своєму одязі засісти при одному столі з порядно одягнутими, „многонадійними” паничами, якими ми намагалися („молоде-дурне”) бути. Випивав свою склянку чаю, виймав з кишені в камзолі срібну крону й бавився нею. І ждав на нагоду побавитися нами — молодими. Та приходилося звичайно ждати без успіху. Нам зашивалися роти в його товаристві, бо ми добре знали гостроту його язика та й великі відомості, з якими ні один з нас не міг суперничати”.

„Монополь”, що стояв у затишку нововідкритого пам’ятника Адаму Міцкевичу, був єдиним місцем, куди по роботі заходив Іван Франко. Так уже склалося...

У „Монополі” збирався весь галицький Парнас, „виліплений, — як писав у своїх спогадах Петро Карманський, — з нашої галицької глини зі всією своєю духовною нищетою на порозі ХХ віку”. Любив той Парнас свій рідний галицький загумінок, дорожив ним, хоч і бачив усе негативне і позитивне в ньому.

„Годинами ми просиджували в тій каварні, — зізнається П. Карманський. — Із завзяттям витрушували кришки тютюну з кишень, крутили з бібулок папіроски і з повагою філософів пускали дим в стелю.

Тут панував „свій” родинний настрій. Проте не було тут комфорту, ані гарних дівчаток за касою, не було „сепараток”-кімнаток, де можна було б поворкувати з „милою паненкою”, корки з-під шампанського тут рідко тривожили тишу, гравці в карти не сварились. Такі собі тихі, притулені й мало вигідні кімнатки. Не робилось тут великих інтересів, не шукала тут даху безпритульна любов, не набігали на зеленувате світло газового ріжка позолочені та підрум’янені нічні метелики. „Монополь” нагадував притулок для старців, котрим ніде було дітись і вони радо грілися біля чужого вогню”.

„От дивіться на того пана! — говорить ресторатор якось віднехотя, ліниво. — Він приходить регулярно о сьомій годині, а відходить у пів дванадцятої. Хоч годинник би зле йшов, то він це ніколи не змилить. То питаюся вас, чи під ним не зміститься копа яєць? Порахуйте півчварта години, кільки би нафти заощадилося”, — таку мирну розмову власника кав’ярні та агента з продажу машин для вигрівання яєць, чи, як він її називає — „для висиджування курчат”, — передав у повісті „Забобон” Л. Мартович.

У тому самому „Монополі” знайшла притулок „Молода муза”. Остап Луцький, що очолив її, вимагав позбутися пут, які наклали на українську літературу такі авторитети, як Нечуй-Левицький, Мирний, Франко, Карпенко-Карий, хоч вони і „побороли давній солодкаво-наївний сентименталізм”, і всі „сквапно дбали про те, щоб для битих горем братів своїх сказати слово життєвої правди і щоб подавали сю правду так, аби з сього вийшла користь для недалеких хоч би днів”. Хіба штуку, тобто мистецтво, можна закривати в отакі тісні „матеріалістично-позитивістичні” рамки? — питали молодомузівці. Хіба можна закривати уста митцеві, „коли він говорить про те, що сердечною кров’ю або безкрайньою тугою в душі його заясніло”? Хіба митцеві заборонено писати про „смуток, докори та надії душі”? Хіба не це головне в мистецтві? Ми хочемо волі й свободи в змісті, стверджували вони, „і зрозуміння всіх ніжностей в почуваннях людських і в найсубтельніших тонах природи — ось і вся девіза молодого літературного руху. Артистичне творіння не має бути ані нянькою, ані пропагатором, бо одинокою її санкцією є лише внутрішня душевна, сердечна потреба творця, яка в ніяку розумовану шухляду не дасться закрити”.

Війна з молодомузівцями розпочнеться з новим 1907 роком, коли на честь одруження одного з чільних репрезентантів нового літературного угруповання Володимира Бирчака буде випущена книжка „Привезено зілля з трьох гір на весілля”. „Іменинник” залишив про цей час цікаві спогади, опубліковані у 7-8 книзі „Літературно-наукового Вісника” за 1937 рік.

„У 1906-1907 році, — писав він, — редагував я літературний тижневик „Світ”. Приходжу раз до кав'ярні „Монополь” і приношу нове число „Світу”. До сеї кав'ярні заходив вечорами і Франко.

— Що нового там мзаете? — спитав.

Я подав йому нове число і звернув увагу на вірші одного молодого поета. Франко переглянув раз-два і промовив:

— За сей вірш заплатіть авторові подвійний гонорар.

— ?

— Його вірш має однаковий зміст, хоч його читати згори в діл, а хоч з долини вгору.

І Франко перечитав мені той вірш від найнижчого рядка вгору. По правді, вірш той був однаковий звідси і звідти. Мав мелодійну форму, але змісту не мав жадного. А зміст і глибина думки були у Франка перші.

Від того часу і я навчився читати вірші згори і здолу і прийшов до переконання, що є вірші, яких не можна читати з долу догори, але є й такі, що мають однаковий зміст, хоч їх читаєш звідси, а хоч звідти. Се ті, що загалом не мають змісту. Сю методу можна приложити і до деяких наших драм, повістей, поем...

Але вертаймо до речі. Автор скритикованого вірша, якому я також перечитав його вірш здолу вгору, чекав нагоди, щоби відомститися. В 1907 або в 1908 були літературні сходини в „Бесіді” у Львові. Франко виступив проти молодих, що плекають більше форму, як поглиблюють зміст. Скритикований поет виступив і сказав:

— Пишемо, як научило нас старше покоління. Учимося на ось таких перлинах української поезії, — і тут виголосив досить скоро:

„Маріння всю нічку квітневу
Танки між квіток хвацьки тнуть”...

— Не розумію! Що се? — спитав Франко.

Поет повторив скоро другий раз.

Франко не розумів однаково.

— Се вірш із „Нашого Альбома”, з „Літературно-наукового вісника”, який ви, пане доктор, редагуєте. Із 1906 року, 4-та книжка.

— Се неможливо!

Йому подано книжку. Старий маестро тільки здвигнув раменами...”

„Тоді наші сходини в історичній „Монопольці”, — зітхне у спогадах Петро Карманський, — не були позбавлені милих і теплих епізодів. Ми, „молодомузівці”, були молоді і сповнені надій, дарма що всі, за винят-

ком О. Луцького і спорадичного гостя з Кракова Б. Лепкого, а врешті В. Бирчака, який уже був гімназійним суплентом, були голяками”.

Крім „Монополя” молсдомузівці ще заглядали у кав'ярню Шнайдера на Академічній вулиці, де подавали дешеві гарячі напої. Там володарював „Вацьо” — В'ячеслав Будзиновський.

1912 року не стало „Монополя” — потемніло в куті Маріяцької площі, освітлюваній колись його вікнами. Від „Монополя” залишилися одні румовища. Незабаром на них народиться кам'яниця Шпрехера, майбутня окраса цієї площі. З „Монополем” відійшов у минуле певний пласт товариського життя Львова.

Не стало і кав'ярні Шнайдера. Клієнти розійшлися хто куди. Хто до шинку Веделя, хто на Личаківський цвинтар. На місці кав'ярні теж були руїни, яким „Діло” в замітці від 7 вересня 1913 року віддало належне такими словами: „Малолітніх злочинців спіймала львівська поліція. Довгі часи обкрадали вони безкарно трафіки, склепи й приватні локалі, аж ось удалося поліції викрити, що ціла злочинська компанія вкривається в підземній норі, серед незабудованої площі, де перше була кав'ярня Снайдера. В норі сій спіймано двох 10-літніх злочинців, ратинованого злодія Андрія Трубача, сина сторожа з вірменської вулиці, й Станіслава Янду, а крім того, ще 5-ох хлопців, з яких двоє є дванадцятилітніх, а двох 14-літніх”...

50-літні уродини для Івана Франка не були такими святковими, як 25-літній ювілей творчої діяльності. Хвороба дружини загострилася. Не міг запросити гостей до себе. Першими 3 грудня 1906 року його поздоровили листом діти з Крилоса:

„Ми, діти-школярі з Крилоса, шлемо Вам, високоповажний писателю, в 50-літні роковини Вашого тяжкого, але славного життя щиро-сердечний привіт і будемо молити Бога, щоб Вам дав ще довго-довго прожити на славу і добро України-Русі!”

Під привітом (ІЛ, ф. 3, № 2397, арк. 1) 29 підписів.

Привітали його і земляки дружини з Харківщини (Там само, № 2398, арк.1):

„Високо й щиро поважаний добродію!

Харківські українці, зібравшись в невеликому числі, шлють Вам, ратаю на ниві народній, своє сердечне вітання із дна болючої російсько-української душі. Стійте довго ще на чолі тих, хто підтримує своїм палким словом пригноблений робочий люд, хто й нас зове до борні, хто з братерською любов'ю кличе всіх „до світла”, хто „Духа накормить” найменших братів.

Слава Тобі, співаче мук народних!”.

Під вітанням 11 підписів.

Не забув і Київ. Члени недавно заснованої української секції історико-етнографічного гуртка при Київському університеті прислали до Львова на адресу „Академічної громади” телеграму: „Українська студентська секція історико-етнографічного гурту, вітаючи славного письменника і вченого, бажає йому ще довгої праці на користь рідного народу”. Це вітання було опубліковане у № 49 за 1906 рік журналу „Рідний край”, що виходив у Полтаві.

13 грудня за новим стилем 1906 року міністр народної освіти Російської імперії затвердив Івана Франка почесним доктором наук Харківського університету, про що ювіляра повідомив тодішній ректор Дмитро Багалій (Там само, № 1638, арк. 19):

„Милостивый государь Иван Яковлевич!

Совет университета, согласно представлению историко-филологического факультета и на основании 10 пункта § III статьи 89 университетского устава 1884 года, в заседании 28 сентября сего, 1906 года возвел вас в степень доктора русской словесности, без испытанія и представления диссертации, о чем представил на утверждение господина министра народного просвещения.

Ныне господин министр народного просвещения, предложением от 13 сего ноября за № 23541, уведомил, что он утвердил вас в степени доктора русской словесности, без испытанія и представления диссертации.

Сообщая об сем, с своей стороны шлю сердечный привет новому доктору *honoris causa*, присовокупляя, что установленный диплом на степень доктора русской словесности будет выслан вам немедленно, по отпечатании его.

Прошу принять в совершенном моем почтении и преданности.
Дм. Багалей”.

17/30 жовтня минав рік від проголошення в Росії конституції. „В незмірно сумнім настрою прийшла вона, — писав із цієї нагоди Михайло Грушевський у статті „Перша річниця російської конституції”, опублікованій у листопадовій книзі ЛНВ (т. XXXVI, с. 327-331). — Зловіщі тіні від чорного терору, для якого проголошення конституційного маніфесту послужило гаслом, потягнулися через цілий рік й оповили сю першу річницю „конституційного життя”. Ті торішні жовтневі оргії, відкривши реакційним елементам ахілеву п’яту поступового руху — безоружність супроти розбещеного й самими агентами поліції організованого й роз’юдженого хуліганства, послужили початком чорносотенного терору, який не перестав донині, і з гірким задоволенням мусила стрінути суспільність заяву правительства, що воно не дозволить

в річницю маніфесту ніяких демонстрацій. Апатія й реакція огортають видимо все ширші круги. Рух вліво, розвиваючись неуханно від перших повівів славетної „весни” (осінь 1905), дійшов своїх крайніх границь під кінець думської сесії, коли навіть речники „строкої законності”, кадети, супроти безоглядного упору правительства не витримали й дали порвати себе революційній течії, візвавши людність, в своїй виборзькій відозві, до пасивного опору властям. Та думські послы, самі не здобувшись на якийсь опір, на якусь різкішу маніфестацію супроти замаху правительства, даремно надіялися, що зробить се суспільність. Суспільність пішла слідами послів, прийнявши розв’язання думи вправді з жалем, зо страхом, але не здобувшись на ніяку різкішу опозицію. В тім заявила кардинальна хиба російського визвольного руху — його теоретичність і слаба динамічна енергія. Сей новий симптом їх осмілив правительство, яке від проектів ліберального курсу перейшло до відвертої реакції. Депутатському з’їзду кадетів прийшлося — одним відверто, другим мовчки — признатися, що їх апелювання до суспільності в Виборгу було тактичною помилкою, яка не знайшла відгону у суспільності й тільки відкрила слабосильність самих кадетів. А безсторонньому глядачеві приходиться з жалем сконстатувати симптоми реакції серед самої суспільності.

Не дивуватися сьому. Суспільність втомлена гарячковими поривами останніх двох літ, нервовими висilenнями, зрадливими надіями. Вона настрашена нечуваною анархією останніх часів, повним розстроєм державного ладу, упадком економічного життя, браком спокою, порядку. Страшним симптомом мусив її здатися факт, що за революційний терор почав чіплятися звичайний бандитизм, не лишаючи ніякої безпечності для життя пересічного горожанина, а підшиваючися не раз так зручно під революційні акти, що часом затирається зовсім границя між актами ідейними і звичайним розбоєм. І реакційні течії підносять голову”.

Нічого або майже нічого не дала конституція українцям. Вони виявилися непідготовленими до цієї справи і не скористали з маніфесту. „Отже, — коментував далі М. Грушевський, — правительственні заборони українського слова в Росії слідом упали, його піддано більше-менше однаковому режиму з усяким іншим друкованим словом, — але українство не вибухло ясным огнем, а тліє й блимає далі слабенькими огниками.

Обставини попереднього життя були такого роду, що не могли придбати українству ані визначних культурних засобів, ані техніки суспільної чи культурної роботи. Елементарна розвага отже наказувала сконцентрувати, зорганізувати й планово розділити принаймні ті суспільно-політичні й культурні сили, якими українство розпоряджало в

данім моменті, аби в хвилі, коли спадуть зверхні перешкоди, українство могло виступити в очах чужих і своїх як певна політична й культурна стихія, з певними, хоч би й невеликими засобами й силами в різних сферах, з певними поступовими традиціями (яких українству таки й не бракує), як сила, яка вміє шанувати своє й себе й заслугує поважання від інших, як нація, що в найгірших обставинах все уміла чути себе, бодай в певних своїх репрезентантах, культурною нацією. В дійсності пішло якраз противно. Українці зісталися при давнім гуртківстві, розбиті на атоми і не числячись з вагою моменту, повели атомістичну роботу. Не казати вже, що лівіші, особливо соціал-демократичні та соціал-революційні течії поставили свою партійність вище від спільних національних інтересів, відхрещууючись від усякої спільності з буржуазійними кругами, дарма, що власними силами не могли вибороти признання для своїх національних постулатів навіть у своїх російських сопартійників, а своїм абсентеїзмом ослаблювали національні постулати, ставлені українськими поступовими групами іншої партійної марки. Що казати про них, коли й серед людей, які в програмі сходилися навіть вповні, або дуже близько, зазначилося теж гуртківство, подиктоване різними мотивами локальної або особистої натури, бажанням бути першим на хуторі, ніж другим в Римі, стихійним анархізмом слов'янської вдачі. Кожний гурток поставив собі спеціальні задачі, не раз рівнобіжні з роботою іншого, й він, скільки сил і здібностей ставало, не дбаючи про координацію, про загальний план і загальні суспільні потреби, або й виразно вирікаючись всякої спільності, всякої зв'язи з іншими, старанно замовчуючи або нехтуючи, дискредитуючи все, що не можна було зачислити до заслуг свого гуртка, беручи собі девізою: Україна се ми, тільки ми, від нас починається правдиве українство, а все, що діялося або діється поза нами, не варте доброго слова.

Результат можна було предвидіти, і він тепер дає себе чути на кожнім кроці: се брак поважання до українства, як політичної, чи суспільної, чи культурної сили, зі сторони чужої суспільності, і брак усякої атракційної сили супроти національно-індиферентних елементів, котрих мало притягнути до себе українство з хвилею, коли відтворяться йому уста. Поки існували заборони, все звалювано на них, і можна було звалювати; тепер прийшлося показати себе з позитивного боку, а коли замість того показалася лише звичайна розтіч і гуртківство, то сторонні елементи в тім почали бачити докази внутрішньої нестійності, безвиглядності українства, як ідеї, як суспільного і політичного чинника, і нині українство, треба признати, гірше стоїть морально, ніж стояло за часів найгірших заборон.

Гірко се сказати, особливо коли і в галицькій Україні переживаємо хвилі гіркого упокорення, свідомості безсилля й дезорганізації. Але конвенціональні компліменти служать звичайним уділом похоронних панегіриків. Ми ж уважаємо українство занадто живим і здатним до життя, а сконстатуванням його прикрого стану хотіли б викресати тільки життєві сили, життєву, конструкційну енергію в нашій суспільності.

„Схаменіться, будьте люде!” ...

У якій ситуації перебувала тоді Галичина і Україна, дає зрозуміти чергова аналітична стаття М. Грушевського з серії „З біжучої хвилі” під назвою „Галичина і Україна”, опублікована в грудневій книзі ЛНВ за 1906 рік (т. XXXVI, с. 489-496). Проблема відносин обох частин України була вельми актуальною. Цілий рік ряд голосних і визначних подій приковував до себе як увагу інших народів і країв, так і увагу суспільності, яка від тих подій чекала рішучих змін у тяжкому становищі українського народу — це революція в Росії, конституційна ера та її дальші авантюри, а також виборча реформа в Австрії, від котрої теж надіялися змін у Галичині. „За останніх двадцять або двадцять п’ять літ, — писав М. Грушевський, — суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України. Вона привикла бачити участь українських письменників в галицьких виданнях. Привикла до того, що Українці інтересувалися її політичним і суспільним життям, дивилися як на свої на її національні інституції та старалися помагати їм морально і матеріально. Привикла до того поважання й побожної заздрості, з якими Українці дивилися й на ті невеличкі здобутки національної культури, народного освідомлення, які були досягнені на галицькій ґрунті, й уявляла себе не інакше, як передовою, чільною частиною українського народу, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабо стоїть українська свідомість, де навіть по родинях не говорять по-українськи, де більша частина інтелігенції не вагається навіть думати й говорити по-українськи.

І з тим в’язалися живі надії на поміч ще сильнішу, ще діяльнішу від тої України в будучині. Кожний раз, як розмах суспільної енергії ударявся о залізний перстень, яким окувала галицьку Україну organiczna ргаса польської суспільної ерархії, — з новою силою оживали давні надії на те, що колись те, чого не може доказати Галичина своєю силою — розбити сі залізні кайдани — розіб’є її велика, многомільйонна Україна. Най лише збудиться з тяжкого летаргу сей приспаний велетень, нехай лише злетять з нього ті кайдани, яким окували його в тім летаргу темні сили! Він потрапить постояти за себе тоді, сей тридцятимільйонний

нарид, і за себе! Чи не згадає він за Галичину, сю бідну, нещасливу Галичину, що в найтяжчі часи українського лихоліття вдовиними лептами світила огник національної української культури, народної свідомості і вказувала ним дорогу українським братам? В тій багатій людьми, за-собами, капіталами Україні чи не знайдуться засоби на те, аби допомогти галицькому селянинові вирватися з економічного визиску польського шляхтича і жидівського лихваря, посунути економічну й просвітню роботу, допомогти інституції, системою приватних шкіл переломити ворожу національним нашим інтересам правительственну систему? Адже та Україна в своїм відродженню обома руками черпатиме з тих культурних і національних засобів, які приготвила їй Галичина; вона очевидно в першій мірі звернеться до зібраної тут літератури, наукових праць, шкільних підручників, тут шукатиме інструкторів для української мови, робітників на різних полях національної роботи. Коли не свідомість всеукраїнських інтересів, загрожених в Галичині, то проста вдячність за тяжку національну працю, роблену з такими тяжкими висиленнями в інтересах всієї України, зверне гадки й енергію відродженої української суспільності між іншим також на рятування Галичини”.

Такі були надії та сподівання. Всі в Галичині знали, що Україна — „се не зачарований королевич, який від одного слова встане повний сил і життя і одним рухом своєї булави пробудить кипуче, сильне національне життя навколо; що се організм тяжко ослаблений довгою хворобою, довгою деструкційною роботою сильних реактивів обезвладнений, отруєний, який тільки поволі може відзискати свої сили й активну енергію. Свідомі були вони й того, що та культурна пожива, яку приготовано Україні в Галичині, в значній частині занадто сильно перейнята і в своїм змісті, і в зверхній формі та мові прикметами старого галицького рутенства, яке все ворожо ставилося супроти змагань до української галицької мови, галицької культури і хоч під напором людей, які свідомо змагалися все до якнайтіснішого зближення Галичини з Україною, посувалося в сім напрямі, але досить піняво і колись стане сильно на заваді в присвоєнню Українцями національно-культурного галицького запасу. Не було тайною вкінці для них і те, що й на Україні поруч людей, які від перших заборон українського слова дивилися на Галичину як на український П'ємонт, як на ту всеукраїнську фабрику, де мусить вестися робота для цілої України, до слушного часу, — були все елементи, яким сей наклін до Галичини дуже не подобався, які все твердо стояли на тім, що „малорусский вопрос может быть разрешен только на русской почве”, в тісній і нерозривній зв'язі з російським ліберальним чи якимсь іншим рухом; в очах одних се братання з Галичиною стягало на українство не-

бажані підозріння в офіціальних сферах; інші боялися, так би сказати, занечищення, викривлення галицькими елементами українського руху, українського елемента в Росії. Все це мусило людей, ближче ознайо-млених з українськими відносинами, настроювати скептичніше до тих галицько-українських перспектив”.

Справді, в пресі, а ще більше поза нею, з’явилися міркування на тему, що прийшов час українським письменникам скинути з себе впливи галицької літератури й диктувати самим; що „галицький епізод” в історії українства має тільки історичне значення, що зроблено на галицькім ґрунті, має там і зостатися для ужитку Галичини; „галичанщини” український народ і українська суспільність не приймає, для її ужитку має бути все вироблене наново, українськими силами, на чисто українській основі, а всякий слід галицьких впливів здискредитує й погубить український рух в очах українських мас. „Одні, настрашені сими осторожностями, — стверджував М. Грушевський, — інші — даючи волю давній власній неохоті до „галичанщини”, почали старанно уникати всього, що могло б маркувати культурно-національну спільність російської України з галицьким життям, і хоч безперервно у переважній більшості не було при тім якогось завзяття на Галичину, але якось відразу запанував загальний тон в напрямі відокремлення, а не тіснішого зближення з нею.

Напряв безперечно шкідливий і з становища всеукраїнського, і з спеціально галицького. Різні часті великої української землі в своїм історичнім життю ішли різними дорогами, під впливами різних чужих народів, культур, правительственних систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин, і при слабім розвою національного життя, національної культури вони слабо відчували свою національну єдність, мало вносили в спільну національно-культурну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам. Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвою грозить нам повною національною смертю, Українці мусять всю енергію вложити в те, аби відігріти національне почуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на дневний порядок. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв’язь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також і цілість, всеукраїнський організм, через зменшення тих сил, якими може він розпоряджати для загально національних цілей, і через дальше ступенювання розкладової енергії. На наших очах ледве животіє Угорська Русь, розірвавши свої, живі

й сильні колись зв'язи з сусідньою Галичиною; подібна доля грозить Холмщині і Підляшшю, відірваним безглуздою політикою російської адміністрації від решти українських земель, які також досі не зробили нічого з свого боку, аби знейтралізувати сей розділ; безперечно, незмірно шкідно відбився б на культурнім життю Буковини теперішній рух її „автохтонів”, звернений на можливе відокремлення „православної Буковини” від „уніатської Галичини”. Але разом такі всі розділи задають болючі удари не тільки нашому національному почуттю, але й нашим національним силам. І так же само ослаблення зв'язей Галичини з Україною відбилося б не тільки незвичайно шкідливо на всій будучій долі Галичини, але і для життя українського не минуло б се без шкідливих наслідків, якби відтято Галичину від загальноукраїнського життя, чи ослаблено обоюбі зв'язи, обмін сил і продуктів культурно-національної роботи у російській Україні з такою значною частиною землі, як Галичина, при тій частині, що визначається в теперішнім часі життям національним, будь-що-будь, найбільше інтенсивним, найбільше розвиненим, найбільше свідомим”.

М. Грушевський стверджував, що з огляду на всеукраїнське становище іти тою дорогою, якою відмежовують тепер „галичанщину” від „українщини”, грати в дуду провінціалів було б великою тактичною помилкою. Замість зводити до спільного знаменника все багатство українських діалектів, всю різноманітність українського життя чи ставити літературній мові вимоги, аби вона трималася тих взірців, як люди говорять у даній губернії або в певній частині її, значило б розбити Україну на частки, звести національну єдність до етнографічної дріб'язковості, пересунути еволюцію української літературної мови на півстоліття назад, або й більше. „Коли люде, — писав він, — яким зовсім не залежить на сильнішим розвою українства, власне хапаються тих відмін, витворених на нашім національнім тілі чужими впливами та зверхніми обставинами, і ... викроюють обласні автономії, то в інтересах українського національного розвою в теперішній стадії лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того — всіх частей української території. Треба розвивати в них почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять, і які при таким роздмухуванню можуть привести до нового відокремлення культурного і національного різних частей української землі, як в данім разі — в відносинах до російської України Галичини.

Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення, розлуку, а як тільки залишати всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, то пустити їх іти кожній своєю до-

рогою, — пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна. Ті історичні різниці, що поробили такі замітні відміни, роблять свою диференційну роботу далі. Життя релігійне, політичне, культурне іде в кожній з них іншою дорогою. Галичина належить і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, ніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами; ще довго, поки будуть тривати теперішні обставини, буде вона тягнутися в хвості польської та німецької культури, Україна — в хвості російської. Шкільництво галицьке буде далі філією польської школи й своїми підручниками, фабрикованими по вказівках польської ради шкільної, і всею своєю системою, своєю наукою буде далі піддержувати ту специфічно галицьку атмосферу, включно до мови, яка панує в галицькій школі й галицькій книжці — мови вповні конвенціональної, далекої і від народної й від української літературної. Тим часом коли на Україні російській почнуть друкуватися шкільні підручники, почнуться шкільні виклади українські, — підручники, термінологія, все готово піти за школою російською. І розділ буде все збільшатися.

Коротко кажучи — досі Галичина йшла, а Україна стояла, або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшатися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг. І коли б так кожна пішла своєю дорогою не дбаючи про се зближення, то за яких 20-30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як Серби й Хорвати, дві частини одного сербського племені, що дали себе розвести політичним, культурним, релігійним обставинам до повного відчуження”.

Далі М. Грушевський стверджує: „Галичина не може допустити себе до відокремлення від України, до того, аби стати її чужою, як стала чужою Галичині Угорська Русь, яка викликає своєю долею платонічні зітхання, але нічого більше — бо Галичане не знають як і приступити до неї, і зіставляють її на ласку божу. Се було б початком агонії для Галичини. Вона повинна напружити всі сили, аби зістатися як в найскорішим контакті з Україною, лишитися нероздільною частиною національною в національним руху, активним учасником в культурній українській роботі. В її інтересах спеціально лежить сотворення сильної української культури, сильної української нації, і вона повинна постаратися про те, щоб бути не пасивним глядачем тяжких висилень українських кружків на сій дорозі, а діяльним співробітником і помічником. Локальною галицькою роботою сьому вона може допомогти тільки в часті — і то лише в тім разі, коли галицьке життя, галицька культура, література, мова так зближаться до української, що зникне та межа, яка ділить тепер

„галичанщину” від „українщини”. Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тім центрі — се обов'язок всіх частей української землі, в тім і Галичини. А допомогти їй можна, кажу, тільки постаравшись наперед зблизитися всім життям до українського життя, не зражуючися навіть якоюсь неприхильністю до „галичанщини”, якби вона удержалася. Думаю одначе, що свідомі всеукраїнських національних завдань Українці потраплять легко знейтралізувати ту неприхильність, і з свого боку підуть назустріч тому напрямку до обопільного зближення. Адже те, що ділить Галичину й Україну, в переважній масі зовсім нам чуже: в Галичині се „налетілости” польсько-німецькі, на Україні московські, а народна основа там і тут дуже близька, майже та сама; отже оборона тих відмін зовсім не варта провінціального патріотизму. Се треба зрозуміти, і не дивитися на другу сторону як на якихсь недоцивілізованих людей, як тепер буває, бо і тут і там ті різниці „цивілізації” і дуже маловажні, і зовсім не наші переважно. А коли станемо на сім становищу, тоді й зближення буде легке, особливо як буде обосторонне.

Але я поки що кажу на адресу Галичини. Україна другий раз не піде до неї, як ішла, і не дай Боже, аби обставини змушували її до того. Галичане повинні бажати собі України могутньої, сильної, атракційної, а не розбитої й жебрущої. Галичина в першій мірі повинна зблизитися до України. Галицькі літерати повинні зближати ще більше тутешню літературну мову до української, галицьку пресу і літературу до українського життя й українських інтересів. Галицькі педагоги повинні постаратися про те, щоб на українській землі не було двох термінологій і двох мов — адже школа в першій лінії впливає на напрям книжної й культурної мови. Галицька суспільність повинна змагати до нав'язання тісніших зв'язей з Україною. Особливо люде молоді, на вступі до життя, повинні поставити собі за обов'язок поїхати на Україну — не в ролі інструкторів і провідників (на те там знайдуться свої), не по легкі посади й багаті посаги, як давніші Галичани (що зробили там таку гарну рекламу „братам-Галичанам”, яку нинішні Галичане зможуть лише чесністю, характерністю, ідейністю переломити й знищити при ближчій стичності), а для того, щоб попрацювати там, увійти в українське життя, приладитися до нього, стати своїми між українським суспільством і потім бути провідниками тої лучності з Україною в галицькім життю. Думаю, що поступ українського (і загальноросійського) життя зробить незадовго се можливим, що студенти вищих шкіл з Галичини зможуть іти на рік-два до вищих шкіл на Україну (і навпаки — коли матимемо вищу школу

українську в Галичині), що молоді інтелігентні люде будуть мати там такий заробіток (не розкішний!), який позволить роботящому чоловікові прожити кілька років в українській сфері. Буде се відновлення давньої традиції, коли по *Lehrjahre* кожний ученик відбував іще *Wanderjahre*, перш ніж вступити в життя готовим чоловіком, і ці *Wanderjahre* повинні тепер молоді Галичане відбувати на Україну”.

Кінець 1906 року ознаймився черговим голосним скандалом, викликаним тим, що українські студенти університету категорично відмовились від імматрикуляції польською мовою і розпочали черговий акт боротьби за український університет. Цю ситуацію дуже швидко зуміли скерувати у своє русло різні політичні сили в зв'язку із виборами за новою реформою. Це й примусило Івана Франка 14 грудня 1906 року звернутися до університетської молоді листом.

„В останній хвилі довідавшись про те, на що заноситься між вами, — писав він, — позволяю собі хоч оцим листом відізватися до вас. Прошу відчитати вам прилюдно сей лист, а вас прошу о хвилю терпливості, щоб ви вислухали моїх слів.

Не маю ніякого вповноваження промовляти до вас і знаю, що мій голос серед вас не має такого авторитету, щоб міг числити на успіх. Промовляю тепер з власної ініціативи, не кермований ніякою амбіцією, ніяким постороннім інтересом ані впливом, просто як товариш до товаришів, як чоловік, що гаряче любить свій народ і його культурний розвій і дав деякі докази тої любові. Промовляю до вас як до часті того народу, як до його найкращої надії, до його будущих просвітителів і світочів, даю вислів своїому глибокому занепокоєнню і тривозі, промовляю відповідно до важності хвилі щиро і одверто. Чую, що безсовісні інтригани, засліплені політики та тіснозорі доктринери силкуються попхнути вас на дорогу безглуздої, антикультурної демонстрації, що може закінчитися тільки одним — вашими терпіннями, тяжкою компрометацією тої справи, якої ви бороните, і ще гірше, тяжкою моральною шкодою цілого нашого народу. Справу теоретично ясну — креовання цісарсько-королівського університету з українською викладовою мовою (практично ся справа зовсім не така важна, як вам здається) ви хочете своїм виступом похоронити на довгі літа, відбираючи їй навіть поважання цивілізованого світу і симпатію тих, що досі хоч би лиш теоретично стають в її обороні. В вас вмовляють безсовісні люди, що ви яко молодіж не зобов'язані числитися з наслідками своїх поступків і повинні йти за голосом власного чуття. Не вірте тим людям, бо вони навмисне грають на ваших чуттях, а самі заздалегідь ховаються в безпечних криївках, щоб на вас самих упала одвічальність за їх діло. Вони дурять вас фантомами народної

честі, народної гордості, народного права та обов'язку. Закликаю вас на все, що вам найдорожче і найсвятіше, на любов ваших батьків і матерей, на любов до рідного народу, котрою ви чванитеся — не слухайте тих намов і підшептів, яких одинока мета — вашим коштом досягнути невідомі вам обскурні цілі. Стійте твердо на тім, що в боротьбі за такі державні інституції, як університет, ви можете бути ініціаторами, резервою, помічниками, але ніяк не першою лінією. Наша суспільність ще не дозріла до тої боротьби, і ви не маєте права — повторюю, не маєте права провокувати її перед часом до такої боротьби. Коли у вас є хоч крихта холодної застанови, то ви мусите знати вже й тепер, що наша суспільність не піде за вами на вашу дорогу розпуки, не піддержить вас на ній і ваша самопожертва буде безплідна. Піду ще крок далі і скажу вам, поучений сумним досвідом вашої сецесії: ви самі не вірите в ту справу, за яку боретесь, самі не відчуваєте потреби тої „рідної” науки, бо привикли слухати фраз і впиватися фразами і готові тепер за фрази навіть голови свої класти. Невже вам не сором? Пригадайте, як кінчаться дотеперішні ваші демонстрації, як скандально більшість ваших борців держала себе перед судами і викручувалася від найменшої одвічальності. Панове, не уявляйте собі, що ви герої, бо досі не дали ніякої проби героїства. Ваше сумління певно скаже Вам: се не героїзм, що Ви хочете робити завтра, не народна українська маніфестація, а простий, легкокомісний, необдуманий злочин.

Маєте право висміяти мої слова, обурюватися і мститися за них, але я кличу ще раз до Вашого сумління: отямтеся і не наносіть в сій і без того тяжкій хвилі нового тяжкого удару нашій Україні.

Прошу се з великим зворушенням.

Вас уважаючий Франко”.

Відомим цей лист став у 1977 році. Радянські літературознавці спритно використали його як доказ боротьби Івана Франка „проти націоналістичної пропаганди”. Так інтерпретував його автор першої публікації на сторінках „Українського літературознавства” (вип. 28) у 1977 році М. Нечитайлюк.

Слід зауважити, що Франко написав цей лист напередодні чергової сецесії українських студентів через іматрикуляцію, але не відправив. Виступ студентів не відбувся. Ректорат погодився обмежитися тим, що при видачі індексів студентам буде потиснуто руку.

В наступному році боротьба за український університет розгориться з новою силою...

Втікаючи від розправ царського уряду, в Галичині опинився Гнат Хоткевич. Він, щоб прожити, хапався всілякої роботи: організовував

театри, концерти і сам грав на бандурі, про що часто повідомляло „Діло”. Він дуже швидко вріс у галицькі відносини, познайомився з багатьма тодішніми діячами. Про нього як жертву революції часто писала преса. Як про великого діяча російської революції 1905 року писала галицька преса і про Максима Горького; зокрема, майже в кожному номері „Діла” повідомлялося про його поїздку в Америку збирати гроші на революцію. Преса в Галичині оповідала про кожен крок великого пролетарського письменника і про те, як він поїхав в Америку з артисткою Андреевою, яку видавав за свою дружину, залишивши вдома справжню дружину з двома дітьми без засобів для існування; яким бойкотом його зустріла Америка і як гнала з готелю в готель; як обурений Горький написав, що Америка справила на нього жалюгідне враження, бо за вікнами високих хмародерів він не бачив ні вазонів, ні усміхнених дитячих облич, а також, що йому здавалось, ніби відома статуя Свободи в руках замість факела тримала долар.

Інформації про Максима Горького затьмили все інше. Це обурило новоприбулого в Галичину Гната Хоткевича, і він написав статтю „Кілька вражень з нагоди ювілейного року Д-ра І. Франка”, яку „Діло” опублікувало в № 271 від 18/31 грудня 1906 року.

„Був десь на Волзі босячок, — писав він, — пік хліби, служив на залізниці, співав у циганському хорі, писав щось у газетах, а потім нараз люди догадалися, що це зовсім не босячок, а великий письменник Горький, а те, що він писав по газетах, не так собі фейлетончики, а перла російської літератури. І за якийсь рік, а може й менше, з нікому невідомої, рядової фігури виростає нараз колос, „властитель дум”. Ім'я Горького у всіх на устах, твори його розходяться в нечуваному числі, він стає на чолі солідної видавничої фірми. Не встигли його „посадити”, як то належиться кожному після російського державного регуляміну, — і що ж ми бачимо? Німецькі, а за ними й інші письменники громогласно жадають від російського уряду визволення Горького. Словом, такого впливу на великі маси, або ліпше сказати, такої популярності зазнавало в історії людства не дуже велике число одиниць”.

Але є ще інший приклад, інша постать і доля!

„Не зарік-півтора виросла вона, а треба було на те довгих-довгих літ такої праці. І не в тепличній атмосфері, де критика підкладає (pardon!) тепленького гною, затуляє з усіх боків шклом, на дужому сонці кладе прохолоджуючі мати, а коли подме з якогось кутка холодом, розігріває грубу і палить в ній палісандровим деревом, — а виросла вона на суворому галицькому терені, під подувом не тільки холодних вітрів, а іноді й просто брудного чмихання. Мов дуб росла в диких умовах — і

виросла, наперекір їм виросла й ховає тепер під тінню своєю навіть тих слимачків та гусинь, що гризли колись молоде коріння.

Нехай не поставить мені читач в провину такого метафоричного стилю, але мені думається: що, коли б ми змогли, як то зроблять колись наші потомки, об'єктивно розглянути, при яких умовинах росла й розвивалася одна з найліпших наших літературних сил? Мені здається, холодом би нас пройняло. Коли ми читаємо тепер, як мучився Шевченко в степах Аральських, мов манни небесної чекаючи листа, — а любі землячки то страха ради юдейська, а то просто за сьогоднішнім обідом та завтрашніми іменинами не знаходили одної хвилини на пару-другу простих інформаційних слів, — хіба не здається нам: „Ох, які ж вони дурні та жорстокі люди були, оті наші батьки! Та тож їм нічого не було варто, а вони бач... коли б ми на їх місці...” — і т. д.

Ну, а я сказав би, що Шевченкові легше жилося на світі серед батьків, ніж Франкові серед синів. Шевченко бачив радості життя до заслання і ми знаємо цілі безжурні роки, проведені в подорожах по любій Україні, де його не цуралися ліпші люди, а кожний дідич приймав його, як святого. Шевченко знав радощі життя й після ссилки, коли він в ореолі мученика, зі славою найбільшого поета України, знов повернувся до Росії. Навіть в заслання Шевченко знав, хто винен його мукам і з надією міг дивитися на кожен грядущий день. Що ж бачимо в життю Франка? Будучий біограф, не такий, що писатиме, аби більше написати, а той, хто з любов'ю передасть кожний рух душі, кожну мисль, — той психолог розповість нам болючі речі. Ціле життя, ціле життя праці, праці й праці!... убійчої, гнітючої часом у своїй безсмысленности, праці без признання, праці, біля назви котрої всякі прикметники стають банальними. Ні одної хвилини спочину, радості, ні одного з тих квітів життя, якими воно лишень держиться. Мов викинули раба на каторжну, чоловічу чорну роботу й забули за нього.

Як се мусить бути тяжко... Всі ми маємо якісь приємності — які вони: малі чи великі, фізичні чи духові, брудні чи найсвітліші, менше з тим, але ми їх маємо, — і увяйти собі людину, котрої життя — одна безперервна робота, ми не можемо. Ми можемо про се говорити, подивляти, співчувати, але зрозуміти те понад наші сили. А між тим сей, так би сказати, символ праці живе між нами. І живе, й обдаровує нас квітами своєї душі, і робить, робить, робить, а ми все те з'їдаємо, не подумавши навіть. Так короткозорі діти: і обміє і обміє їх мати, і ночами не спить підчас хвороби, а вони лиш беруть все те, лише поживають і дуже здивуються, як нараз одного дня мати, стомившись до нестями, впаде під тягарями, впаде для того, щоби не встати більше.

Чи не буде так і з Франком? Але він може бути спокійним: вся Україна буде дуже жалувати, коли він умре, поховають його пишню, скажуть такі чудові, повні сліз промови і зложать на труну багато хороших вінців.

Почав я говорити про Горького. З таким же точним результатом я міг би говорити про кого угодно, — картина не змінилася б ані на трохи. Де не родився би Франко, який нарід не переспорив би для себе місце його уродження, — ніде не було би йому гірше, як у нас. Горький для Росії один із багатьох; таких імен більших можна назвати ще десяток, — а скільки в нас Франків? Чи стільки зробив Горький для Росії, як Франко для України? Та взявши навіть абсолютну вартість, ми не вагалися би в рішенню.

І от все ж таки ми спромоглися зробити ціле життя свого письменника раною, безперервним терпінням. Хто тільки не лаяв Франка? І свої і чужі, і розумні і дурні, і рогаті і безрогі, і всякий, хто бачить так далеко, що може аж муху на своєму носі уздріти. Але се була би байка; навіть теоретично, кажуть, треба признати „різносторонність оцінки”, та треба лише одного — якоїсь компенсації. Де ж вона?

От уже скоро рік, як я приїхав сюди звідти, де Франко був для мене лише галицьким письменником. Правда, я не встиг ще сказати двох слів з Франком, але зате встиг пізнати той терен, на якому він виріс, ту атмосферу, якою він дише, ту суспільність, серед якої він мусить іти означений шмат віку. Ну, і де ж та компенсація, без котрої тяжко, без котрої дивуєшся, як може жити чоловік? Де тих двоє-трое людей, до котрих ми з вами, Читачу, можемо іноді прийти або хоч написавши, спочити душею? Де та вільна хвилина, яку ми з Вами, Читачу, маємо хоч раз в тиждень, хоч раз в місяць, хоч раз в рік? Де та проклята „моральна утіха”, коли чоловік „говорить до своєї аудиторії”, „чує зв'язь з читачем”, „має вищі моральні задоволення” etc., etc., — всі ті уїдливі дурниці, котрі ми так звикли читати в прикладанню до всяких письменників і письменничків?

Скажуть міні: чи не в зверхніх формах, не в шопках і т. п., а в тій внутрішній повазі, якою тішиться Франко в нашій суспільності, в душевному признанню всіх його великих і неоціненних заслуг. Добре, але пригадуються міні дві паралелі.

Коли Горький писав свою драму „На дне”, то до Харкова (Харків одно з більших міст Росії, а порівнюючи на галицьку скалю, можу сказати, що воно значно більше від Львова) дійшло лише четверте видання! Який же то мусив бути колосальний попит, коли книгарі великого університетського міста не встигли дійти ані першого, ані другого, ані

третього видання і мушили чекати — правда, всього кілька днів — аж на четверте видання?

Ну, от і Франко видав в своєму ювілейному році нову збірку своїх віршів „Semper tiro”. Вийшла у світ збірка поета, що прожив 50 літ. Се вже не фантастичні полети юності, не мимолітна поезія моментів, покликів та молодих сліз, а сформований результат великих досвідів, так різнорідних, як то лише може бути доступним чоловікові. І що ж?.. Хто чекав на сю книжку? А коли вийшла вона — хто купує її? Скільки сих коронованих збірників попало з книгарняного прилавку до хатнього стола? Хто зацікавився останнім словом найбільшого поета сьогоднішнього дня, хто хотів дізнатися, чим жила його душа?

Нехай знайде цікавий до книгарні Наукового Товариства і спитає — там йому скажуть покажчик „моральної поваги суспільності”, „громадської opinii”, „признання молодіжи” і всього такого іншого, всієї тої бляги загального вживання. І от в такі моменти з убійчою яркістю випливають на верх глибоке убожество наше духове і брак вищих потреб не в тій або іншій людині, не в тій або іншій верстві суспільності, а в широких масах народу в повнім значінню того слова. Те, що нова книжка Франка не в силі пробудити цікавості до себе, свідчить, що священик, і народовець, і москвофіл, і радикал, і соціал-демократ — всі одним миром мазані, миром духової нищети, миром задоволення дрібненькою роботою сьогоднішнього дня. Книжку автора, що має вплив на рух національної мислі, купують не тільки однопартійники, але й вороги; коли ж її не купує ніхто, то се свідчить, що або автор не доріс до суспільності або суспільність не доросла до автора.

Я скінчив. Нема чого боятися, що я вигадую зараз якусь високо шляхетну ціль і завтра ж появиться в „Ділі” товстими черенками: „Русини! Посилайте датки на ...” і т. д. — залишімо се для обходів, на матеріал для тоастів. Я сказав те, що почував, і хотів лише збудити в душі кожного з нас почуття провини. Не Пілат розп'яв Христа, а ті, що кричали „Розпни його!"; так само не економічна бідність нації зруйнувала найліпші квіти поезії крапчих людей, а низькість духових потреб тої нації.

Франкові минуло пів віку в сьому році, а суспільність говорить: „А! Ще живе? Ну, то й добре”. Так само як начальству Шліссельбурга ходило лиш о те, щоби в'язень жив. Як він живе, чи знаходиться на межі божевілля, чи лежить на смертному ліжку — то його не обходило. Факт що живе — і досить.

Чоловікові такої інтелігенції, як Франко, не потреба ні шопок, ні ювілеїв, урочистостей, учт і всякого такого дрантя, котрим люди відбуваються від своїх ніби почувань. Кожному прецінь відомо, що

в усіх отих святах на 90 % нещирості, форми, обов'язку, а на 100 % непотрібності. Але і Франкові треба знати, що він викликав хоч „одну сльозу з очей карих”, треба чути тепло, збуджене в душах невідомих і незнайомих людей; треба хоч під кінець життя знайти надію, що поможуть же йому колись нести тяжкий хрест. А ми не дали тої надії, забували, що ще раз здобутися на такого Франка — український нарід здобудеться не скоро... *Гнат Хоткевич*”.

1906 року минало 25 років від початку виходу журналу „Світ” та початку друкування повісті „Борислав сміється”, яка так і залишилась недокінченою. 25 років минуло, як на сторінках цього часопису циклом „З України” дебютував Борис Грінченко. Іван Франко, на відміну від усіх, пригадав це і поздоровив ювіляра з цієї нагоди листом. Ширший громадськості цей лист став відомий завдяки публікації його В. Яременком та В. Погрібним на сторінках „Літературної України”:

„Високоповажаний ювіляте!

В радісну для Вас хвилю ювілею 25-тих роковин Вашої славної літературної праці прийміть і від мене слова щирого признання та сердечні бажання Вам здоров'я, сили і якнайкращих успіхів на майбутнє. Слідячи від перших Ваших виступів на літературне поле в „Світі” 1881 р. за Вашою діяльністю, я мусив дивуватися Вашій енергії, витривалості в праці і широкому обсягові Ваших літературних та суспільних інтересів. Смілість, з якою Ви виступали не раз у справах, про які ніхто інший не важився заговорити, вказувала в Вас чоловіка, в якому, крім літературного таланту, був також публічний діяч. Розширення ж Вашої діяльності на поле наукове, на поле фольклору, літературної критики та язикознавства збуджувало мою найповнішу симпатію до Вас. Прийміте ж, високоповажаний товаришу, оцей мій привіт на нинішнє Ваше свято, і нехай Ваша дальша діяльність справдить усі найкращі надії, які покладає на Вас уся Україна. Д-р Іван Франко”.

...На порозі стояв 1907 рік. Ще не знав, що принесе йому цей рік, крім праці. Каторжної праці. До забуття! Часами не міг писати. Біль у руках не відступав протягом кількох днів. У друкарні почали скаржитися на почерк. Дружині ставало дедалі гірше.

Цього року Франко розпочинає переклад „Божественної комедії” Данте Аліґ'єрі. Наступного року друкуватиме її у ЛНВ. Окреме видання підготує вже до свого чергового ювілею — через десять літ.

Nel mezzo del cammin di nostra vita...

На середині шляху життєвого

Я спинився десь у темнім лісі,

Від простої відбивши дороги...

ЗМІСТ

Розділ I	„RERUM NOVARUM”	3
Розділ II	DOMUS NOVA – SOLLICITUDINES NOVE	50
Розділ III	RES CURRENTES	94
Розділ IV	КЛОПОТИ 1902 РОКУ	126
Розділ V	ВЕЛИКІ РОКОВИНИ І ВЕЛИКІ ВТРАТИ.....	172
Розділ VI	ЮВІЛЕЇ	216
Розділ VII	МАНДРИ 1904 РОКУ	253
Розділ VIII	СКАНДАЛИ.....	304
Розділ IX	ПЕРЕД „МОЙСЕЄМ”	346
Розділ X	„МОЙСЕЙ”	391
Розділ XI	ЮВІЛЕЙНИЙ РІК.....	452
Розділ XII	„NEL MEZZO DEL CAMMIN DI NOSTRA VITA” ПОЛУДЕНЬ ВІКУ	498

*Автори висловлюють
щирю подяку своїм друзям*

**Михайлові Лучці, Василеві Бакальцю,
Олегу Сергєєву, Степанові Давимуці,
Зінонові Котику та Андрію Гараздовському**
*які матеріально прилучилися до видання
книги „Роки страждань”.*

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ВОСЬМА

РОКИ СТРАЖДАНЬ

Літературний редактор

Тереза Уґрин

Технічний редактор

Надія Стахур

Видруковано з готових ділозигтів у книжковій друкарні «КОЛО»
(Свідчення серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел.: +380 3244 29060, ел. пошта: kolodruk@gmail.com
Замовлення № 1472

Здано на складання 04.03.2007. Підписано до друку 10.04.2007.
Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Akademy TT.
Умовн. друк. арк. 44,0. Умовн. фарбо-відб. 44,3. Обл. вид. арк. 33,1.
Зам.

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 41.

Іван Франко, 1903 р.

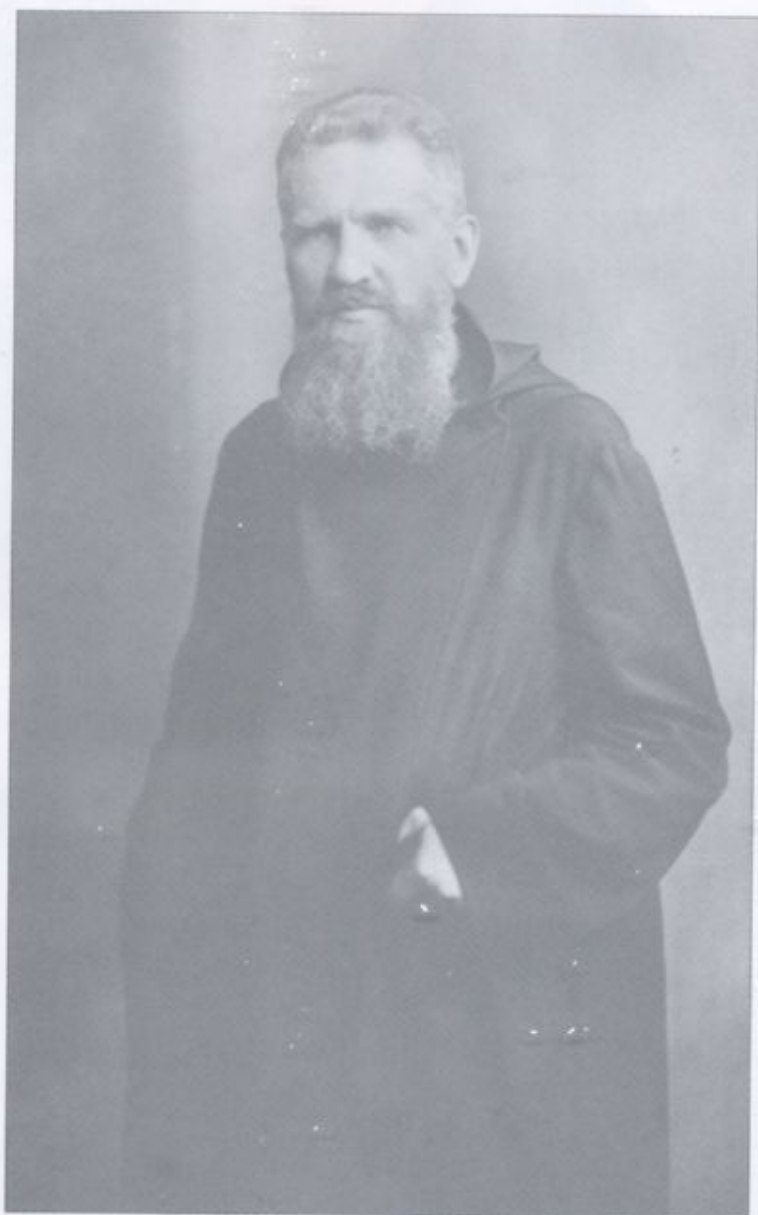
Іван Франко і Борис Грінченко, 1903 р.

М. Коцюбинський, І. Франко, В. Гнатюк, 1905 р.

Федір Вовк

Андрей Шептицький

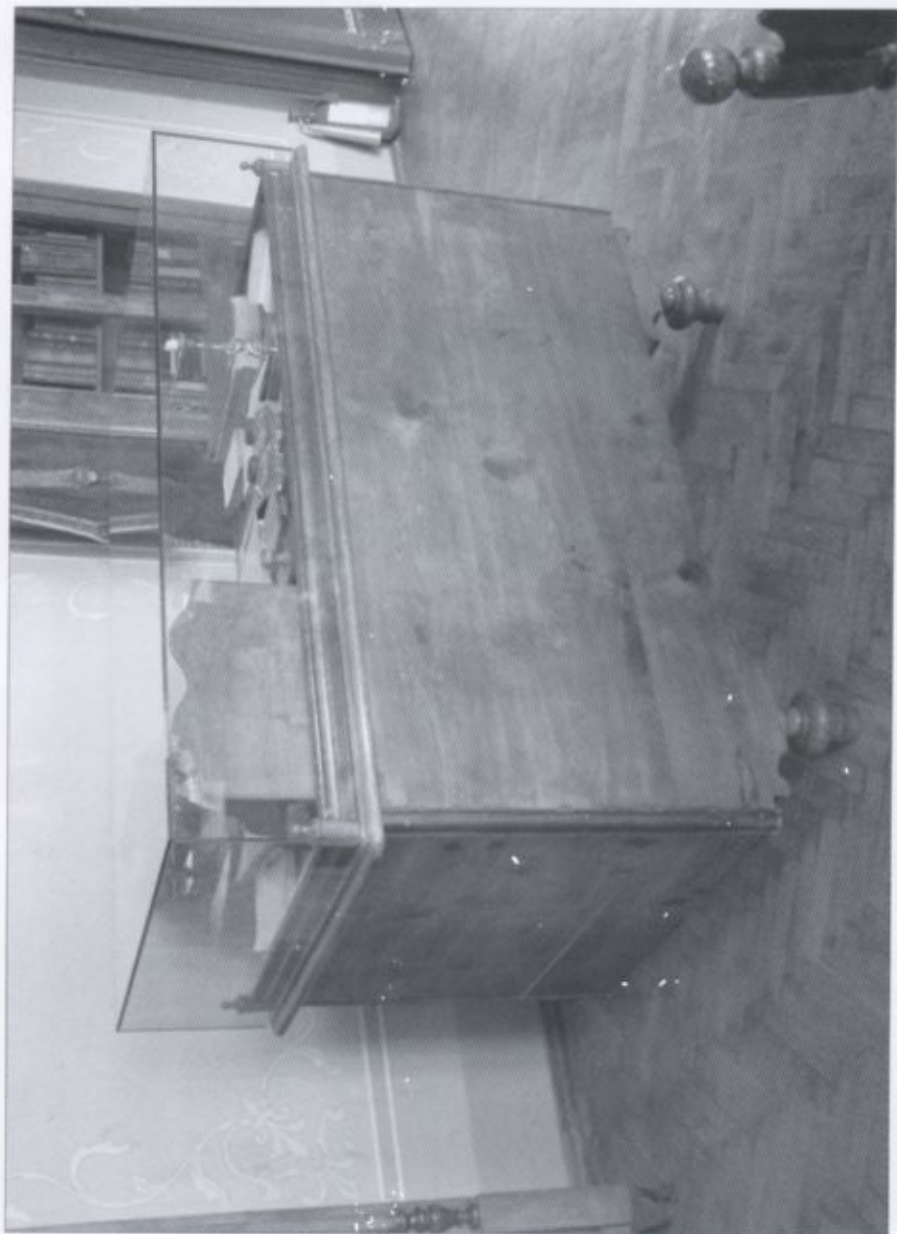
Родина Івана Франка, 1904 р.

Будинок І. Франка у Львові, побудований у 1902 р.

Інтер'єр зали у будинку Івана Франка, 1904 р.

Робочий стіл Івана Франка, 1905 р.

Риболовні сіті, які Іван Франко сплів власноручно, 1905 р.

Скульптура „Мойсей” роботи Мікеланджело

Любому Певаринцу

Н. Раковскому

Н. Франкману

МОЙСЕЙ.

АДАМ МІЦКЕВИЧ.

WIELKA UTRATA

ІСТОРИЧНА ДРАМА З РР. 1831 — 32.

З ДОДАТКОМ ЖИТЕПІСУ А. МІЦКЕВИЧА
ТА ВИБОРУ ЙОГО ПОЕЗІЙ У ПЕРЕКЛАДІ НА
УКРАЇНСЬКУ МОВУ

ВИДАВ

Др. Іван Франко.

ЛЬВІВ 1914.

З ДРУКАРНІ „ДІЛА“ ЛЬВІВ, РИНОК Ч. 10.

Іван Франко передав Моратисові
др. Анджею Витку
- сон артфізіоті і фелотелізіоті графітізіоті
АДАМ МІЦКЕВИЧ. 6 грудня 1913 р.
Іван Франко.

WIELKA UTRATA

ІСТОРИЧНА ДРАМА З РР. 1831 — 32.

З ДОДАТКОМ ЖИТЕПІСУ А. МІЦКЕВИЧА ТА ВИБОРУ
ЙОГО ПОЕЗІЙ У ПЕРЕКЛАДІ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

ВИДАВ

Др. Іван Франко.

ЛЬВІВ 1914.

З ДРУКАРНІ „ДІЛА“ ЛЬВІВ, РИНОК Ч. 10. (Діа Тов. „Просвіта“).

Будинок М. Грушевського у Львові

